

Olivera Milosavljević

SAVREMENICI FAŠIZMA

1.

Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti

1933-1941.

Biblioteka

HELSINSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ogledi

Br. 14

Olivera Milosavljević
SAVREMENICI FAŠIZMA
1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti
1933-1941.

RECENZENTI:

Prof. dr Đorđe Stanković

Prof. dr Ljubinka Trgovčević Mitrović

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I SLOG:

Nebojša Tasić

KORICE:

Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:

Zagorac, Beograd, 2010.

TIRAŽ: 500

ISBN 978-86-7208-170-1

Ova knjiga je štampana zahvaljujući pomoći Savezne Republike
Nemačke u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope



Stabilitätspakt für Südosteuropa

Gefördert durch Deutschland

Stability Pact for South Eastern Europe

Sponsored by Germany

Sadržaj:

| | |
|---|-----|
| Predgovor..... | 7 |
| UVOD | 19 |
| I - IDEOLOGIJA..... | 29 |
| Fašizam u kontekstu..... | 31 |
| 1. Uslovi za nastanak, socijalna osnova i izvori..... | 31 |
| 2. Fašizam – liberalizam – komunizam..... | 53 |
| Totalna država | 82 |
| 1. Pravo..... | 111 |
| 2. Privreda..... | 119 |
| 3. Vođa | 138 |
| 4. Životni prostor..... | 166 |
| Rasna teorija..... | 172 |
| Antisemitizam..... | 227 |
| II - PRAKSA..... | 239 |
| Neprijatelji | 241 |
| 1. Progon Jevreja | 241 |
| 2. Progon komunista i prvi koncentracioni logori..... | 281 |
| 3. Progon intelektualaca i knjige na lomači..... | 287 |
| 4. Unutrašnji neprijatelji | 305 |
| Borba za duše | 316 |
| 1. Propaganda | 316 |
| 2. Nauka i umetnost..... | 326 |
| 3. Religija | 342 |

| | |
|--|-----|
| Borba za telo | 365 |
| 1. Vaspitanje..... | 365 |
| 2. Socijalna politika..... | 385 |
| 3. Olimpijada | 389 |
| Spoljna politika | 404 |
| 1. Abisinija | 418 |
| 2. Španija | 422 |
| 3. Austrija | 438 |
| 4. Čehoslovačka..... | 458 |
| III - MIR ILI RAT | 479 |
| Antifašizam | 481 |
| 1. Pacifizam | 481 |
| 2. Evropski intelektualci antifašisti..... | 491 |
| 3. Kominternu i fašizam | 508 |
| Rat..... | 530 |
| | |
| Zaključna razmatranja | 561 |
| Izvori i literatura: | 564 |
| Imenski registar:..... | 569 |
| Geografski registar:..... | 582 |

„Ako još izdaleka prepoznamo zlo koje se razvija (što ume samo mudar čovek), ono se može brzo izlečiti. No, ako ga nismo prepoznali pa dozvolimo da uzme takvog maha da ga već svako može prepoznati, leka više nema.“ (N. Makjaveli)

„...načinimo od prošlosti sadašnjost; da bismo dali sud o nekoj stvari, potrebno je da nam je ona pred očima; nisu mogući ogledi na predmetima koji nisu tu. (...) Više vredi i nepotpuno poznavanje no nikakvo ili netačno, a jedini način da se bezmalo potpuno upoznaju nekadašnja delanja jeste da se što je moguće potpunije *vidi* nekadašnji čovek.“ (I. Ten)

„Ravnodušnost više nije bila moguća 1933. godine. (...) Evropa iz pre-Hitlerovog doba? Ne čeznem za tim, to vam mogu reći.“ (H. Arent)



Predgovor

Prošlost kao savremenost je tema ove knjige. Za poslednjih pola veka o fašizmu je napisan veliki broj studija i analiza, njegova ideologija i praksa je interpretirana sa svih aspekata, ostavljajući malo toga neobuhvaćenog. Postavlja se, međutim, pitanje kako su fašizam videli i percipirali savremenici. Kako je izgledalo živeti u vreme uspona fašizma, da li je bio očigledan pravac kojim on ide, da li mu je posvećivana zaslužena pažnja? Da li su savremenici, posebno u relativno „udaljenoj“ zemlji kao što je to bila Kraljevina Jugoslavija, videli fašizam onako kako se on danas percipira, kakve su informacije imali, koliko se njihova slika fašizma kao savremenosti, bez znanja o zbivanjima koja će tek uslediti, razlikovala od slike fašizma kao prošlosti koja je prisutna danas? Zašto su ga odbacivali ili podržavali, šta ih je u njemu odbijalo, šta privlačilo? Koliko su osećali strah od onoga što sledi, koliko su se smejali onome što vide, koliko im se dopadalo, ili ih čak fasciniralo ono što se događa?

Obično se veruje da savremenici ne mogu da shvate do kraja suštinu zbivanja kojima su svedoci. Otuda i čest zahtev za nužnošću uspostavljanja „vremenske distance“ u odnosu na zbivanja, kako bi se pristupilo njihovom istraživanju i analiziranju tek pošto se proces dovrši i „zaokruži“. Da li to znači da savremenici nisu mogli do kraja da razumeju fašizam dok se njegova istorija nije „zaokružila“ u Drugom svetskom ratu? Da li to eventualno neznanje objašnjava njihova različita postupanja u samom ratu?

Otkuda interes za sliku prošlosti iz ugla njenih savremenika? Sveprisutni istorijski revizionizam danas je u Srbiji doveden do krajnjih konsekvenci samoopravdavajućom tvrdnjom da on kao pojava sa negativnim predznakom, ustvari i ne postoji, jer svako novo pisanje istorije, uz smenu generacija, samo po sebi znači „revizionizam“, kojim se dopunjuje,

„popravlja“, pa i menja slika prošlosti koju su ostavile prethodne generacije istoričara. Ovakva namerna zamena teza služi da zamagli suštinu savremenog istorijskog revizionizma koji bez zazora izmišlja, ili, „akademske“ jezikom rečeno, „zamišlja“ prošlost po meri novih dnevnih ideoloških potreba.

Nove analize u istoriografiji, nova tumačenja prethodnih zbivanja, uz prezentaciju novih činjenica, ne mogu se okarakterisati kao revizionizam, zato što svaka analiza može da otvori puteve za drugačija promišljanja prethodnih zbivanja. Pri tom se ređe radi o potpuno novim saznanjima, a češće o drugačijem uglu posmatranja koji nalažu potrebe novog vremena, promenjenih društvenih okolnosti u kojima dela istoričar, novoustoličenih vrednosti čije izvore pokušava da pronađe u prošlosti pomerajući akcent u posmatranju, i sa novim vrednosnim prioritetima, menjajući predmet interesovanja. Pomeranja akcenta, istraživanje nekada zanemarenih segmenata prošlosti, usmeravanje pažnje javnosti, kada je istorija u pitanju, na sasvim nove teme, nije revizionizam. To je samo nova upotreba istorije, bez neminovno pejorativnog značenja, za nove potrebe društvene stvarnosti koja, u traženju uporišta sopstvenim vrednostima u prošlosti, može biti legitimna.

Ako navedeno nije revizionizam, ono jeste mesto njegovog nastanka. Drugim rečima, revizionizma u istoriografiji nema bez nužnih pretpostavki kao što su: težnja da se izgradi novo društvo koje će temeljiti svoj legitimitet na negaciji prethodnog, utoliko više, ukoliko je teže da mu ga oduzme; distanciranje od prethodnog društva uz stvaranje predstave o sebi kao revolucionarnom rezu koji ne baštini elemente prethodnog; težnja ka pronalaženju uporišta za sopstveni legitimitet preskakanjem, brisanjem ili odbacivanjem prethodnog društva; težnja za argumentacijom koja će pravdati postojeći poredak kao prirodan i jedino moguć, nasuprot odbačenom kao prevaziđenom, neprirodnom, veštačkom, nametnutom... Na takvim osnovama nastao, istorijski revizionizam danas u Srbiji znači, pre svega, negaciju odbačenog socijalističkog društva i jugoslovenske države kroz svesno izvrtanje slike o njihovoj suštini, pre svega njihovih nesumnjivo „pozitivnih“ aspekata, a ključno mesto njegovog raspoznavanja je falsifikat prošle stvarnosti, ne nužno i čak ne najčešće kao produkt otvorenog izmišljanja, koliko selekcionisanja informacija, izvlačenja iz opšteg istorijskog konteksta, učitavanja

savremeno poželjnih motiva i pobuda u prošlost i „brisanja“ iz „poželjne“ konstrukcije neuklapajućih elemenata. Rezultat ovakvog istorijskog revizionizma je javnost koja veruje istoričarima u zavisnosti od njihove stranačke pripadnosti, jer je prošlost do te mere relativizovana da je stvoreno uverenje da u istoriji ne postoji ništa što nije podložno vrednosnoj reinterpretaciji, da je istorija skup proizvoljnih poluznanja i da ima onoliko istorija Srbije koliko danas u njoj ima političkih stranaka.

Upravo u rečenom smislu, opšte mesto savremene društvene svesti u Srbiji je pokušaj prevrednovanja prošlosti, njene relativizacije, izvlačenja iz jedino mogućeg, prošlog istorijskog konteksta i autoritativno davanje ocena o „mogućnostima“ (koje se nisu desile) i „pametnijem ponašanju“ (kojeg nije bilo), kao pravim istorijskim izborima u datom trenutku. Ta nova slika posebno se primenjuje na vreme Drugog svetskog rata kao temeljnom „pozitivnom“ aspektu odbačenog prethodnog društva i države, jer se njenom promenom, veruje se, izvlači najčvršća osnova na kojoj je počivao njihov legitimitet.

Uverenje prosečnog savremenika da karakteristike vremena u kome živi, predstavljajući „normalan“ i „prirodan“ poredak stvari, znače i reper za analizu prošlosti, danas posebno dolazi do izražaja u aistorijskom posmatranju vremena Drugog svetskog rata i onoga što je usledilo za njim. Savremeno „prirodno“ i „normalno“ vreme se nadovezuje na ono koje je prethodilo ratu, a sve što se desilo u međuvremenu, odbacuje se kao „neprirodan“ proces, incident, eksces. Ovakvo posmatranje prošlosti podrazumeva da „prirodan“ kontinuitet samo treba identifikovati „prepoznavanjem“ u prošlosti povezujućih elemenata, i odbaciti iz njega ono „neprirodno“ što ruši uprošćenu, danas poželjnu sliku „prirodnog“ razvoja društva. A upravo danas nepostojeća komunistička levica, njen danas nepostojeći borbeni antifašizam, njena danas nepriznata pobeda nad fašizmom, njeno danas razoreno društvo i država koje je izgrađivala, predstavljaju te neuklapajuće elemente u „prirodan“ poredak prošlosti. Za istorijsku nauku danas, ne bi naročiti problem predstavljala ovakva aistorična slika prošlosti, da ona nije ponuđena društvu upravo od samih istoričara, na početku ovog procesa revizije istorije od „majstora“ koji su oblikovali novu ideologiju, danas, sa generacijskom promenom, od njenih „šegrta“.

Sa aspekta potreba savremene ideologije, izgleda da u Drugom svetskom ratu, ništa nije bilo onako kako bi današnji tumači želeli da je bilo. Nezadovoljni što je bilo drugačije, objašnjenja pronalaze uglavnom u raznim nivoima „zavera“, bilo komunističkih, kominternovskih, vatikanskih, čerčilovskih, staljinovskih, (najmanje hitlerovskih), bez pokušaja da prošla zbivanja analiziraju iz njih samih, da prouče atmosferu vremena o kome govore, ideološka načela kojih su se savremenici tada držali, mogućnosti za delanje koje su tada postojale. Samo tako je i moguće da se iz perspektive XXI veka, u kome postoji Evropska unija, u kome je Nemačka primer demokratske države, a Japan tehnološke sile, u kome pojave neonacizma, iako percipirane kao marginalne, nailaze svuda na osudu, u kome ne postoji evropski komunizam, a evropska levica se jedva naslućuje, u kome ne postoji Jugoslavija i u kome se tek izašlo iz niza sasvim drugačijih „balkanskih“ ratova, iznose tvrdnje o istorijskim „promašajima“ ljudi prošlog vremena. Tako, na primer, u danas zamišljenoj prošlosti nije trebalo da se desi 27. mart 1941. već je trebalo ostati u sistemu Trojnog pakta, nije trebalo pružati otpor Hitleru, već saradivati sa njim, nije trebalo „pogravati“ se sa antifašizmom, već sedeti kod kuće i čekati saveznike (čije?) koji će doneti slobodu... A ovakvo ponuđeno „pametnije“ ponašanje „argumentuje“ se Hitlerovim obećanjima, uverenjima, garancijama... Teze su besmislene koliko su i ponuđena „rešenja“ za prošlost bezvredna. Bezvredna su iz najmanje dva razloga: sve to se nije desilo pa je već i sama diskusija besmislena. Ali čak i da se pređe ta prva granična linija elementarne logike i zamisle dalji koraci, i najbujnija mašta će naići na nepremostivu prepreku koju predstavlja „argumentacija“ sadržana u Hitlerovim „obećanjima“ i „garancijama“, uz podrazumevanje da je u pitanju bila „normalna“ diplomatska aktivnost koju je samo trebalo „mudro“ voditi. Hitler je „obećao“ i da posle anšlusa Austrije više nema teritorijalnih pretenzija u Evropi, i da posle Minhenskog sporazuma više nema opasnosti od rata..., i sve to su znali i uzimali u obzir njegovi savremenici. Znali su i mnogo više, pre svega da je militarizam u samoj prirodi fašizma. Ili, kako to slikovito kaže savremeni istoričar, ali i savremenik zbivanja Erik Hobsbaum, njegova generacija zna „i bez potrebe da odlazi u arhive“, da „kooperativni“ nisu bili u pravu kad nisu uviđali da je dogovor s Hitlerom nemoguć.¹ Kada se

¹ Erik Hobsbaum, *O istoriji*, Beograd, 2003, 247.

iscrpu „argumenti“ o prošlosti koja je trebalo da izgleda drugačije, obično se prelazi na teren odbrane „istomišljenika“ iz iste prošlosti, tj. kolaboracionista sa fašizmom. Njihova uloga se pravda jer, prvo, svojim ponašanjem potvrđuju da su današnja uverenja i stavovi bili mogući u prošlosti, drugo, da samim tim što su bili mogući, moguće je da su bili i ispravni, i treće, danas poželjni, a nekada mogući i samim tim ispravni stavovi, pravdaju se kao „patriotski“. I tu se dolazi na teren zbog koga se tema ovog rada pokazuje za savremenost veoma relevantna. „Odbrana“ kolaboracije se uglavnom konstruiše na tri ključne teze: kolaboracija je bila izraz demokratskih uverenja aktera koji su kao ideološki protivnici komunizma, prirodno tražili put da mu se suprotstave i da spasu narod od komunističkih „rušilačkih“ akcija; kolaboracija sa fašizmom nije isto što i fašizam, jer Sloveni i po svom „biću“, i sami progonjeni od fašizma, nisu mogli biti, niti su bili, skloni njegovoj ideologiji, i kao ključni argument, u predratnim uslovima savremenici nisu imali mogućnost saznanja šta će biti Hitlerovi dalji koraci, nisu mogli znati za verolomna obećanja, za koncentracione logore, za masovna ubijanja i proganjanja, za rasne zakone i anti-semitizam, nisu mogli znati da je rat sasvim izvestan i da će biti najstrašniji rat u istoriji čovečanstva.

Nasuprot ovakvim *a priori* odbranaškim i relativizujućim „argumentima“ bez pokrića i konstrukcijama o „ispravnom“ i „neispravnom“ ponašanju savremenika, logičnije je prvo postaviti jednostavna pitanja: da li su ovdašnji intelektualci dočekali okupaciju u Drugom svetskom ratu sa već izgrađenim uverenjima o sopstvenom izboru strane u ratu? Sa kakvim su uopšte znanjima o fašizmu dočekali 1. septembar 1939, a kakvim 6. april 1941? Ako se kao prvo postavi pitanje, da li su u periodu 1933-1941. savremenici bili svesni šta predstoji Evropi u narednim godinama i da li su imali vremena i znanja da razumeju šta fašizam jeste i čemu teži, onda i prvi odgovor mora biti, bez ikakvog dvoumljenja, pozitivan. Da, savremenima je sve bilo jasno i poznato. Znali su i za rasnu teoriju, i za koncentracione logore, i za progon i ubijanje Jevreja, i za spaljivanje knjiga, i za uništavanje kulture, i za proterivanje najvidenijih intelektualaca, i za imperijalističke planove Hitlera i Musolinija, znali su i šta znači sintagma „životni prostor“, znali su i da dolazi novi rat, i da će biti svetski rat. Imali su čak i maštu da opišu kako će on izgledati. I sva ta svoja znanja su prezentirali javnosti. Ili, da se opet poslužimo

savremenim svedočenjem istoričara i aktera Erika Hobsbauma: „U svakom slučaju mi koji smo proživeli ta vremena znali smo da će biti rata, čak i dok smo skicirali neubedljiva scenarija kojima bi se on izbegao. Mi smo – istoričar isto može da se poziva na svoje sećanje – očekivali da se borimo u sledećem ratu, a verovatno i da poginemo. A kao antifašisti znali smo da kada dođe do toga nemamo drugi izbor do da se borimo.“²

Slično je i sa drugim aspektom nove konstrukcije Drugog svetskog rata. On se odnosi na danas poželjnu priču o antifašizmu, o otporu, o komunistima, i ima dva karakteristična oblika. Prvi je nacionalistička negacija komunističkog antifašizma koja je u Srbiji prošla kroz nekoliko razvojnih faza. Prvobitno je negiran oduzimanjem i prisvajanjem njegove borbe, zatim je, na talasu rehabilitacije svega „nacionalnog“ u prošlosti, osporavan pravdanjem kvislinštva, a u današnjoj, najnovijoj fazi započeo je obračun sa antifašizmom kao takvim, njegovim izjednačavanjem sa samim fašizmom. Nivelisanje se vrši „čišćenjem“ fašizma od suštinskih odrednica i izdizanjem njegove forme i metoda – ekstremizma – u njegovo najbitnije obeležje. Cilj je da se sve što se podvede pod pojam „ekstremizma“ izjednači kako bi se, s jedne strane, sam fašizam faktički „normalizovao“ kao ideologija čiji je jedini problem bio ekstremizam, a sa druge, kako bi se njegovi protivnici koji „ekstremno“ zagovaraju njegovu zabranu, „u ime demokratije“ izjednačili sa njim. Posle ovakve „normalizacije“ fašizma kome izgleda, ne bi imalo šta da se prigovori da nije bio „ekstreman“, jedino još preostaje njegova otvorena rehabilitacija. Promocija ovakvih teza govori o dve stvari. Prvo, pruža sliku spremnosti na prihvatanje svake slike prošlosti samo ako joj je cilj negacija prethodnog sistema, ne zato što je bio nedemokratski već zato što je bio antinacionalistički, i drugo, uključuje spremnost da se prihvati rehabilitacija fašističkih ideja samo ako će se time sa nacionalizma generalno skinuti velika senka nepreglednih mogućnosti za njegov razmah. Za realizaciju cilja, odnosno, za davanje „demokratske“ legitimacije ogoljenom nacionalizmu, istorijski revizionizam je danas došao do krajnje tačke spremnosti da se na prvi znak spolja, radikalno obračuna sa antifašizmom, svejedno da li komunističkim ili nekim drugim. U neuspelim pokušajima da prisvoji antifašizam i pripíše ga nacionalizmu i da „očisti“ kvislinštvo od fašističkih naslaga i

² Erik Hobsbaum, *Doba extrema*, Beograd, 2002, 120.

prikaže ga kao demokratski antikomunizam, našao se u procepu. Antifašizam će ipak, zbog svog vođstva, trajno ostati „komunistički“ i samim tim za nacionalizam bez vrednosti. Kvislinzi će trajno ostati nacionalisti i zato nosioci poželjnih vrednosti. A šta uraditi sa fašizmom između njih? Za sada se odgovor kreće između fluidnih teza: „mi“ kao nosioci samo lepih osobina nismo nikada bili fašisti; fašizam je bio zlo negde daleko; „nismo bili tamo“, niko ustvari ni ne zna šta je on stvarno bio.

Druga, umerenija karakteristična konstrukcija polazi i završava sa popularnom tezom da antifašizam ne može da se vezuje isključivo za levicu jer ga je bilo i u drugim ideološkim orijentacijama. To je sasvim tačno, bilo ga je, čak je bio opšte mesto na javnoj sceni, i mnogo pre početka rata smatran je jedinom moralnom opcijom. Ali, ako se želi odgovor na pitanje zašto su ipak baš komunisti vodili pokret koji je imao najmasovniju podršku u Jugoslaviji i zašto su baš oni priznati od saveznika kao jedini dosledni borci protiv fašizma, treba ući dublje u prirodu raznih ideoloških oblika antifašizma, njihove argumentacije i prisustva ili odsustva aktivizma, pa tek onda odgovoriti na postavljena pitanja. Kao ni „fašizam“, ni „antifašizam“ nije imao jednosmerni sadržaj. Javljao se i kao borbena ideologija, i kao polazno stanovište bez ikakve aktivističke sadržine, i kao načelan stav koji je gubio snagu u sudaru sa strahom od komunizma, i kao otpor fašizmu kao neprihvatljivom u spoljnoj politici Nemačke i Italije, ali prihvatljivom kao ideologije za unutrašnju politiku sopstvene države... Sadržina raznih oblika proklamovanog antifašizma je odredila da li će on to ostati i u praksi ratnih godina, da li će se pretvoriti u relativizujući stav ili čak u otvorenu kolaboraciju sa fašizmom. Jer, nigde u Evropi, pa ni u Jugoslaviji, borbeni antifašizam nije podrazumevao ni samo uništavanje fašizma, ni samo vraćanje u „nesrećno doba“ tridesetih godina. „Drugi svetski rat, za one na pobedničkoj strani, nije bio samo rat do vojne pobede, već – čak i u Britaniji i SAD – rat za bolje društvo. Niko nije sanjao o posleratnom povratku na 1939. godinu – niti na 1928. ili 1918. godinu, onako kao što su državnici posle Prvog svetskog rata sanjali o povratku u svet iz 1913. godine.“³

³ Isto, 126.

To je tema ove analize. Prva knjiga, *Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*, ima za cilj da utvrdi, bez ikakvih naknadnih saznanja, koliko su savremenici u periodu od 1933. do 1941. znali o fašizmu, kakva je slika fašizma nuđena obaveštenom čitaocu u Beogradu tridesetih godina, kako je na osnovu ponuđenog razumevao njegovu ideologiju, šta je znao o njegovoj neposrednoj praksi i posebno, o ciljevima kojima je stremio. Cilj druge knjige, *Jugoslavija u okruženju 1933-1941*, je pokušaj da se odgovori na nekoliko ključnih pitanja: da li je po mišljenju savremenika u zemlji bilo fašizma i rasizma, da li je Jugoslaviju više ugrožavao unutrašnji ili spoljni fašizam, zašto liberalizam nije pokazao snagu u uslovima pred izbijanje Drugog svetskog rata, zašto su njegovi pojedini zagovornici, iako u prethodnim godinama deklarativno antifašisti, lakše pristupili kolaboraciji nego antifašističkom pokretu, zašto okupatorskoj vlasti nije bio problem da pronade saradnike, i posredno, zašto su komunisti zahvaljujući svom antifašizmu izašli iz rata kao pobednici.

„Istoričara često jednako zanima ono što su savremenici mislili o događaju kao i ono što se zaista dogodilo“.⁴ U tom smislu ovo nije knjiga o fašizmu. Ona govori o preradi fašizma kroz ideje beogradskih intelektualaca tridesetih godina, o njegovoj percepciji od strane savremenika u jednom konkretnom društvu, a „pravi izvor“ za tu percepciju je ono što su napisali i prezentirali javnosti kao svoj stav u vremenu kada se predmet analize pred njihovim očima „događao“. Ova analiza se zato ne bavi primarno „stvarnošću“ fašizma tridesetih godina, već „stvarnošću“ različitih mišljenja o fašizmu tih godina. Predmet razmatranja je zato percepcija fašizma u beogradskoj javnosti u vreme dok još nisu bile očigledne sve njegove razorne posledice koje će se ispoljiti u Drugom svetskom ratu, odnosno, beogradska intelektualna elita i pretpostavljena javnost koju je ona oblikovala. Analiza njenih stavova je vršena na osnovu pisanja brojne beogradske štampe, gotovo svih relevantnih časopisa i malobrojne literature o ovoj temi objavljivane tridesetih godina u Beogradu. Predmet interesovanja, beogradska intelektualna elita i njen odnos prema fašizmu, izabran je na osnovu pretpostavke da je postojala određena specifičnost u svakom od jugoslovenskih centara, a da je beogradska najbolje reprezentovala stavove

⁴ Džon Toš, *U traganju za istorijom*, Beograd, 2008, 87.

srpske intelektualne elite i presudno uticala na oblikovanje javnosti u Srbiji. Obuhvatanje celokupne jugoslovenske intelektualne elite bi, sasvim sigurno, pružilo širi kontekst za razumevanje zastupanih stavova, ali to isto važi i za celokupnu evropsku, pa i svetsku, intelektualnu elitu. Ipak, Beograd je bio prestonica države, imao je najrazgranatiju periodiku, u njemu su delali najmnogobrojniji intelektualci i zato je sigurno predstavljao centralno mesto definisanja ideoloških stavova u zemlji. S druge strane, komunikacija sa ostalim jugoslovenskim centrima bila je veoma razgranata, a učešće beogradskih intelektualaca u, na primer, zagrebačkim, sarajevskim ili novosadskim časopisima, i obrnuto, veoma prisutno. Ipak, kako je cilj ove knjige da proveri do koje je mere javnost u Srbiji mogla biti upoznata sa fašizmom pre izbijanja rata i kako ga je ocenjivala, primarno su korišćeni štampa i literatura objavljivana u Beogradu, a pojam „beogradski intelektualac“ upotrebljavan je u najširem smislu reči, kao obrazovan čovek koji svojom javnom aktivnošću može da ostavi pečat primarno na beogradsku i srpsku javnost delajući u njihovim tadašnjim glasilima.

U analizi političkih i ideoloških stavova beogradske intelektualne elite izvučen je samo jedan segment, u razmatranom periodu najvažniji, koji se odnosio na analizu, razumevanje i tumačenje ideologije i prakse sistema u Nemačkoj uspostavljenog 1933. godine dolaskom nacionalsocijalizma na vlast. Istovremeno, sistem italijanskog fašizma koji je tada već deceniju vladao u toj zemlji, i njegova percepcija u beogradskoj sredini, u ovoj knjizi ima upravo ono mesto koje je imao i u tadašnjoj javnosti. To znači da je praćen usput, kao moguće izvorište i uzor promena u Nemačkoj, ali u razmatranom periodu samo kao pratilac primarno analiziranog fenomena – nemačkog nacionalsocijalizma. Razlog što je analizirano vreme omeđeno 1933. i 1941. godinom proističe iz uverenja da bez Hitlerovog trijumfa u Nemačkoj, fašizam ne bi postao opšti pokret i da „sama ideja fašizma kao jednog *univerzalnog* pokreta, neke vrste desničarskog ekvivalenta međunarodnom komunizmu, sa Berlinom kao svojom Moskvom, ne bi se razvila“.⁵ U tom smislu potrebno je razjasniti i upotrebljavanu terminologiju u ovoj analizi koja nužno sledi terminologiju toga doba. „Fašizam“ je u periodu 1933-1941. kao

⁵ Erik Hobsbaum, *Doba extrema*, Beograd, 2002, 92.

termin upotrebljavan dvojako. Njime je obeležavana konkretna italijanska ideologija, ali je korišćen i da zbirno obeleži sve totalitarne nacionalističke sisteme (u Italiji, Nemačkoj, Španiji, Portugaliji...). Termin „nacionalsocijalizam“ se, međutim, koristio isključivo kada se govorilo o specifičnostima nemačkog sistema. Upotreba jedinstvenog termina „fašizam“ za sve desničarske, nacionalističke, autoritarne pokrete između dva rata, produkt je upravo tog vremena. Prvenstvo u pojavljivanju Musolinijevog pokreta i dolaska na vlast, uslovalo je praksu da su svi sledeći pokreti sa više ili manje sličnosti, ali sa navedenim istim odrednicama, po automatizmu nazivani terminom „fašizam“. To, naravno, nije značilo da savremenici nisu bili svesni sadržinskih razlika između italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma, a ipak se i termin „antifašizam“ možda čak i više odnosio na suprotstavljanje Hitleru nego Musoliniju. U raširenoj upotrebi, posebno u dnevnoj štampi, bili su i termini „hitlerizam“ i „hitlerovci“, dok su skraćenica „nacizam“ i termin „antihitlerovski“, veoma retko upotrebljavani. U ekstremno desničarskim krugovima organizacije Zbor isključivo je korišćena sintagma „novi nacionalizam“ pisana velikim slovom, kojom su obeležavani svi postojeći fašistički sistemi i pod koju je podvođena i sopstvena ideologija. Iz tih razloga se ovde termin „fašizam“ upotrebljava i kao zbirni naziv za sve desničarske totalitarne međuratne sisteme uključujući i nacionalsocijalizam, i kao obeležje italijanske ideologije. Čak i bez ovog argumenta, upotreba jedinstvenog pojma „fašizam“ ima opravdanja i danas, u sklopu rasprava vođenih poslednjih decenija o odnosu „teorija o totalitarizmu“ i „teorija o fašizmu“.⁶

Napomena: Uz specifičnost upotrebe pojma „fašizam“ potrebno je naglasiti da je tridesetih godina široko korišćen i termin „boljševizam“, mnogo više od termina „komunizam“. Korišćeni su i pojmovi „Sovjetska Rusija“, odnosno, kod desničara pejorativno „Sovjetija“ za SSSR, „Engleska“ za Veliku Britaniju i „Sjedinjene Države Amerike“ za SAD. U međuratnoj štampi, periodici i izdavaštvu strana imena su na različite načine transkribovana. U ovom tekstu je izvršena jedinstvena transkripcija. Nazivi pojedinih ustanova i organizacija su različito prevedeni, na primer, Jurišni odredi (Jurišne trupe,

⁶ Vid. Todor Kuljić, Fenomenološko-istoristička teorija o fašizmu Ernsta Noltea, u: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990.

Jurišni bataljoni, šturmbataljoni...). U knjizi je korišćen jedinstven prevod.

Veliku zahvalnost autorka duguje profesorima dr Aleksandru Molnaru i dr Aljoši Mimici, kao i magistru Milivoju Bešlinu na velikoj kolegijalnoj pomoći kod identifikovanja pojedinih stranih i domaćih autora i aktera.



UVOD

Stanovišta o novim političkim pokretima i idejama, a to se posebno odnosi na fašizam, zastupana pre nego što su se ispoljile sve posledice njegovog delovanja, višestruko su značajna. Iako mogu danas da izgledaju anahrona, ona pružaju odgovor na pitanje da li je postojala kultura razumevanja i predviđanja, odnosno, da li je svest o značaju određenih zbivanja vodila ispravnom zaključivanju o mogućim posledicama ili je, prateći ideološke želje savremenika, vodila zaključcima manje ili više udaljenim od realnosti. Pokazuju i sa kakvim je predznanjima šira javnost dočekivala prelomna zbivanja, a mogu i da ukažu na razloge dijametralno suprotnih aktivizacija pojedinaca i grupa u njima.

Isti istorijski kontekst je tridesetih godina stvarao dijametralno različite tekstove. Ono što u metodološkom smislu može biti ograničavajući faktor kod ocenjivanja vrednosti jednog izvora, sama činjenica da je tekst pisan sa namerom da odmah bude i dostupan javnosti, što znači da je sadržavao upravo ono što je u tom trenutku za autora bilo poželjno viđenje, u analizi koju zanimaju upravo *stavovi* savremenika ima najveću vrednost. Zato se razlika između *tekstova* nastalih u istom *kontekstu* ne može objasniti nepoznavanjem „činjenica“ već suprotnom vizurom iz koje su posmatrane, a koja je uslovljena različitim ideološkim načelima koja su autore vodila. U tom smislu, tekstovi savremenika o zbivanjima koja su u toku i sami se moraju posmatrati kao „delovi *proces*“⁷ koji se analizira.

Sumaran pogled na beogradsku javnu scenu tridesetih godina ostavlja utisak apsolutne dominacije jedne srednje, nedefinisane, kolebljive duhovne klime koja je sa izuzetnom pažnjom pratila dominantne trendove u Evropi, u velikoj meri ih kopirala, ali nije uvek bila sposobna da se samodefiniše, i

⁷ Džon Toš, *U traganju za istorijom*, Beograd, 2008, 130.

posebno, da izađe iz okvira deklarativnog pozivanja na demokratske principe, ali bez ikakve artikulacije šta to znači u sasvim konkretnim uslovima velikih lomova, i očekivanja – kako je već tada bilo savršeno jasno – najvećeg ratnog sukoba u istoriji čovečanstva. Ta kolebljivost je bila sveprisutna i u političkoj, i u ekonomskoj, i u duhovnoj sferi, ne dovodeći u pitanje predfašistički poredak, podrazumevajući postojeće autoritete, ali i ne definišući aktivnost u vreme posle velikog sudara i očekujući da se stvari same po sebi vrate u „normalno“ stanje. U takvom dominantnom okruženju delale su leвица i desnica, jasno odvojene, na dva suprotna kraja ovog duhovnog dijapazona, ali svaka sa svojim jasno određenim ciljevima i prioritetima. Leвица je odbacivala ekonomske, delimično i političke, koncepte liberalno-demokratske orijentacije, dovodeći u pitanje i njene intelektualne autoritete. S druge strane, desnica je osporavala njene političke i ekonomske, ali ne i intelektualne autoritete i verovatno zbog toga bila prihvatljivija i nailazila na manji odijum dominantnih struja u centru.

Lako je utvrditi da su i beogradski intelektualci fašizam percipirali u zavisnosti od sopstvene ideološke pozicije. Ako bi se izvršila klasifikacija njihovih stavova tridesetih godina, na osnovu nekoliko pokazatelja mogle bi se, idući s leva na desno, uslovno odrediti četiri ideološke orijentacije: levičarsko-komunistička, demokratsko-liberalna, nacionalističko-konzervativna i profašistička, odnosno, orijentacije čiji bi se stav prema fašizmu jednom rači mogao definisati kao – odrečan, kritički, ambivalentan i afirmativan. U ovakvoj uprošćenoj klasifikaciji, moglo bi se reći da su levičari bili njegovi najeksplicitniji kritičari bez izražene potrebe da ulaze u dubinske analize njegove sadržine, građanski intelektualci kritičari sa izraženom potrebom da analiziraju sve aspekte njegovog ispoljavanja, ali i sa zadržkom koja je dolazila u strahu od komunizma, konzervativci u ambivalentnoj poziciji, odnosno, kritičari samo ukoliko je značio opasnost po Jugoslaviju, ali podržavaoci ukoliko je značio opasnost po komunizam, a desničari u ne uvek određenoj poziciji, prividno ne prihvatajući neke aspekte fašizma, a glorifikujući njegova praktična dostignuća i preporučujući iste mere i za Jugoslaviju. Drugim rečima, radilo se o stavu kritičkom i prema fašizmu i prema liberalnom kapitalizmu generalno, sa isticanjem primata borbe protiv fašizma (levičarski), stavu kritičkom i prema

fašizmu i prema komunizmu sa ispoljavanjem većeg straha od fašizma (liberalni), stavu ambivalentnom prema fašizmu, a kritičkom prema komunizmu (konzervativni), i stavu afirmativnom prema fašizmu, a potpuno kritičkom prema komunizmu i liberalizmu (profašistički). Dok za levičare nije bilo dileme u izboru između demokratije i fašizma u korist prve, za pojedine liberale nije uvek do kraja bilo jasno od koga osećaju veći strah, od fašizma ili od komunizma. Adekvatan odgovor sa komunističke leve je stigao krajem 1939. kada je, sumnjičava prema namerama demokratije, njeno stupanje u rat obeležila kao „imperijalističku“ aktivnost sa ciljem uništenja Sovjetskog Saveza. Za konzervativce i desničare nije bilo nikakve dileme da između fašizma i komunizma, ovaj drugi predstavlja jedinu pravu opasnost.

Elementi za ovu, samo uslovnu klasifikaciju, pronalazeni su na dva nivoa. Naknadna saznanja o tome kojoj su grupaciji pojedinci pripadali po svom ideološkom opredeljenju bio je sporedan mehanizam, i korišćen samo pod uslovom da su se njihova tadašnja stanovišta poklapala sa onim zastupanim u toku rata. Na primer, lako je bilo svrstati u levičare ličnosti kao što su Koča Popović ili Veselin Masleša, ili u desničare Dimitrija Ljotića ili Danila Gregorića. Međutim, kao argument je primarno uzimana teorijska osnova tekstova, odnosno, konkretno stav prema kapitalizmu ili socijalizmu uopšte, zagovaranje interesa određene klase, ocenjivanje srodnosti fašizma sa drugim ideologijama i predviđanja poželjnosti budućeg društvenog razvoja zemlje. Levičari su se uvek prepoznavali po kritici kapitalizma i potenciranju značaja koji ima i imaće u budućnosti radnička klasa, liberalima je bilo uglavnom svojstveno zagovaranje predfašističkog status quo-a sa kritičkim odnosom prema svim novim pokretima koji su bili skloni promenama građanskog društva, konzervativci su išli udesno i deklarativno braneći demokratske ustanove od fašizma i komunizma, neprikriveno bili skloniji fašizmu, dok su desničari po definiciji, uz umerenu ili snažnu fascinaciju fašističkom „revolucijom“, sa istih polaznih pretpostavki kritikovali i demokratiju i komunizam zahtevajući ustanovljenje novog „pravednijeg“ društva u kome će dominantnu ulogu imati seljaštvo. Jasno je da se, na primer, kod levičara neće naći identifikacija fašizma i „boljševizma“, da se kod demokrata neće naći povezivanje uspeha fašizma sa krahom

liberalizma, da se kod konzervativaca neće naći osuda nacionalizma kao izvorišta fašizma, ili, na primer, da se kod desničara neće naći kritika kapitalizma koju ne bi pratilo još žešće osporavanje marksizma.

Kao savremenici zbivanja koja su se velikom brzinom odvijala, autori raznih ideoloških orijentacija nisu uvek iznosili svoja stanovišta u definitivnoj formi, tako da su se tumačenja sa uslovno rečeno levičarskih ili liberalnih pozicija razlikovala u onom delu u kome se govorilo o budućnosti socijalizma ili liberalizma, ali mnogo manje u oceni samog fašizma, kao što su se stavovi konzervativaca i fašista razlikovali u oceni budućnosti demokratije, ali bili veoma slični u stepenu fascinacije fašizmom. S druge strane, i sami listovi i časopisi su tih godina tolerisali različita autorska stanovišta tako da danas nije jednostavno određeni list oceniti kao eksplicitno, na primer, demokratski na osnovu stavova iznošenih u njemu, kao što će to biti slučaj od sredine tridesetih godina kada je nastalo dublje pregrupisanje. Ključna razlika se ipak može identifikovati u potpunom odbacivanju svake vrednosti promena nastalih u Italiji i Nemačkoj u uslovno rečeno levičarskim i građanskim listovima, za razliku od konzervativnih i desničarskih koji su vrlo rano prezentirali i mišljenja neprikriveno oduševljena fašizmom.

Uslovnost korišćene ideološke klasifikacije stavova proističe iz evidentne prisutnosti i „prelaznih“ rešenja između pobrojanih dominantnih struja. Uz komunističku, u gotovo zanemarljivim tragovima se javljala i socijalistička levica koja je izlaz iz problema doba tražila u uspostavljanju „radne demokratije“ uz očuvanje kapitalističkog poretka. Zbog poslednjeg elementa, ali i zbog njene marginalnosti i otpora koji je pružala komunističkoj levisi, ovde je svrstana u liberalno-demokratsku opciju. U istu grupaciju, pored evidentnih zagovornika liberalizma, smeštene su još dve kategorije autora. Prvi, čija su stanovišta o nekim aspektima fašizma proisticala iz liberalne, a o drugim iz nacionalističke ili konzervativne tradicije, i drugi, čije su analize fašizma do te mere bile „neutralne“ i bez vrednosnih određenja, da se iza njihove „objektivnosti“, nikakav stav nije mogao naslutiti. S druge strane, konzervativno-nacionalistička struja definisana je primarno na osnovu tri prisutna elementa: odbrane nacionalizma, povremenog razumevanja za zahteve fašizma i potpunog odbacivanja levice. Čak i poslednja, profašistička struja nije bila do kraja jedinstvena. Uključivala je i one koji su

bili oduševljeni italijanskim sistemom videći u njemu mogućnost za ostvarenje pravednije Evrope uz pokazivanje skepse prema nemačkom sistemu, ali i one koji se na italijanski fašizam nisu ni osvrtni usmeravajući svu svoju fascinaciju ka nacionalsocijalizmu. Na kraju, u ovu grupu svrstani su i oni koji gotovo uopšte nisu ni pominjali fašizam i nacionalsocijalizam, ali su sami razvijali neke od njihovih temeljnih ideja, pre svega rasnu teoriju.

U levičarsku poziciju u ovoj knjizi svrstani su ilegalni *Proleter*, časopisi *Naša stvarnost*, *Danas*, *Stožer* i brojni pojedinačni tekstovi objavljeni u listovima uslovno rečeno demokratske provenijencije kao što su *Vidici i Pravna misao*. U listove liberalno-demokratske grupacije, svrstani su i dnevni list *Politika*, nedeljnici *Javnost*, *Narodno blagostanje*, zatim *Srpski književni glasnik*, *Život i rad*, *Napred...* U konzervativnu grupu svrstani su listovi i časopisi *Dvadeseti vek*, *Glas Matice srpske*, *Letopis Matice srpske*, *Krug*, *Misionar*, *Narodna odbrana*, *Samouprava*, pred sam rat i *Pravna misao...* U desničarska glasila svrstane su *Ideje* i *Otadžbina*, i što je za ovu temu izuzetno važno, niz stručnih medicinskih listova, kao što su *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, *Socijalno-medicinski pregled*, *Zdravlje*. Analiziran je i čitav niz drugih listova i časopisa koji se po svom profilu ne mogu svrstati ni u jednu od pobrojanih struja jer su donosili ideološki veoma raznorodne tekstove, ali i zato što su neki od njih, budući po svom ustrojstvu stručni časopisi, bili oslobođeni svake ideologije, kao, na primer, *Medicinski pregled*. Najbolji primer nemogućnosti svrstavanja čitavog lista u jednu ideološku struju, predstavljaju dnevni listovi *Vreme* i *Pravda* koji su tridesetih godina istovremeno donosili i tekstove neprikrivene podrške fašizmu, i one kritički nastrojene prema njemu. Na primer, u vreme građanskog rata u Španiji *Vreme* je istovremeno objavljivalo tekstove svog izveštača Miloša Crnjanskog iz štaba generala Franka sa otvorenom podrškom njegovoj strani u ratu, ali i članke drugog izveštača, Rene Valea koji je evidentno bio naklonjeniji strani republikanaca, dok je, na primer, *Pravda* istovremeno objavljivala tekstove kritički intonirane prema rasnoj teoriji, ali i prenosila stavove glavnih nemačkih rasista u nastavcima.

Pisanje novina i časopisa ovde je prikazivano sumarno, a stavovi konkretnih pojedinaca su izdvajani kada su, ili najbolje reprezentovali određenu ideološku orijentaciju, bili najprisutniji

u javnosti u razmatranju određenog problema, ili već tada pisali knjige na ovu temu, na primer, Dušan Nedeljković, Đorđe Tasić ili Danilo Gregorić. Treba razlikovati najmanje dva tipa tekstova o fašizmu objavljivanih u beogradskoj štampi i periodici bez obzira na ideološku orijentaciju autora. Prvi su donosili vesti iz Nemačke koje su stizale posredno iz zapadne i nemačke štampe i uglavnom su bili bez komentara. I oni su, međutim, rećiti jer svedoče o značaju koji se pridavao određenim pojavama i selekciji vesti koje su prezentirane javnosti. Drugi su bili autorski tekstovi domaćih intelektualaca, novinara, profesora, koji su prezentirali svetsku literaturu o ovoj temi, ali često pružali i sopstvene originalne analize fašizma koje su posebno dragocene za razumevanje ideološke pozicije autora, ali i njihovog aktivizma u godinama kada je rat već stigao i do Jugoslavije. Različita priroda listova i časopisa određuje i različitu prirodu prezentiranih tekstova. Dnevne novine (*Vreme*, *Pravda* i *Politika*), iako su uglavnom prenosile agencijske vesti, često su objavljivale i autorske tekstove od velikog značaja za razmatranu temu. U njima su se vodile i značajne polemike, tako da predstavljaju reprezentativni izvor za analizu mišljenja, ne samo novinara, već i tadašnjih intelektualaca. Sva tri lista su imala stalne i povremene dopisnike sa žarišnih mesta u Evropi, od kojih su neki bili ugledni intelektualci, tako da i svojim, za to vreme modernim pristupom informisanju javnosti, pružaju mogućnost da se dnevno prati ne samo njihov generalni politički stav po određenim pitanjima, već i mišljenje odabranih i veoma različito ideološki orijentisanih dopisnika. Kako je primarni cilj ove analize utvrđivanje percepcije fašizma tokom tridesetih godina, nije vršen kritički pristup tekstovima i objavljivanim vestima, niti se ulazilo u njihovu istinitost sa pozicija današnjih znanja. Izuzetak je napravljen samo u retkim slučajevima kada su u pitanju bile evidentne materijalne greške.

U beogradskim novinama i časopisima prikazane su i citirane brojne knjige o fašizmu koje su tridesetih godina štampane u Nemačkoj i Evropi uopšte, ali i u Jugoslaviji. Prikazi su išli od onih afirmativnih do podsmešljivih, u zavisnosti od ideološkog opredeljenja autora tekstova. U mnoštvu prikazanih knjiga mogu se izdvojiti sledeće: R. Palm Djut, *Fascisme et Révolution*; V. Stid, *Hitler*; E. Ludvig, *Musolini*; H. Dž. Vels, *Diktator*; A. Hitler, *Moja borba*; G. Banu, *Higijena rase*; B. Leve, *A. B. C.*

germanskog poganina; H. Man, *Podanik*; E. Ludendorff, *Totalni rat*; K. Sforca, *Neimari savremene Evrope*; E. Pitar, *Les Tziganes ou Bohemiens*; A. Cvajniger, *Špengler u Trećem Rajhu*; B. Musolini, *Korporativna država*; braća Taro, *Kad Izrailj nije gospodar*; E. Toler, *Jedna mladost u Nemačkoj*; F. Lenard, *Deutsche Physik*; R. Volf, *Borbeni duh Nemačke*; Ž. Lakovski, *Rasizam*; J. E. Šolc, *Rasse und Umwelt*; E. R. Kurcijus, *Nemački duh u opasnosti*; T. Balk, *Sumrak nauke*; Lj. Živković, *Ljudsko društvo i rasna teorija*; D. Popović, *Postoje li rase*; D. Nedeljković, *Rase i rasizam*; M. Jevremović, *Razmišljanja o preporođaju današnjeg čoveka*; E. B. Gajić, *Jugoslavija i jevrejski problem*; S. Kluić, *Putevi nemačkog preporoda*; kao i knjige *Desetorica sa lomače*; *Borba oko spoljašnje politike Nemačke*; *Ich kann nicht schweigen*; *Žuta mrlja: Kako je iskorenjeno oko 500.000 Jevreja u Nemačkoj* i druge. Najveći broj tekstova o fašizmu objavljivanih u Beogradu uglavnom je i bio oslonjen na stranu štampu i knjige stranih autora, ali se njihova interpretacija i upotreba bitno razlikovala.

Disproporcija prezentiranih analiza vršenih sa različitim ideoloških pozicija ovde je bila nužna. Za razliku od građanske i konzervativne struje koje su se bavile svim aspektima fašističke ideologije, leвица i desnica su poklanjale pažnju najviše onim aspektima koji su ih se, iz različitih motiva, naravno, najviše ticali. Leвица se, na primer, gotovo uopšte nije osvrkala na unutrašnje uređenje fašizma, na njegovo shvatanje države, prava, religije, vaspitanja, i odbacujući ga generalno, primarno se bavila njegovom spoljnom politikom, njegovim rasizmom i militarizmom i kritikom domaćeg fašizma i rasizma. Desnica se opet, iz svojih motiva, primarno osvrkala upravo na pitanja unutrašnje politike, tražeći u njima uzore za sebe. Drugi razlog ove disproporcije treba tražiti i u manjoj prisutnosti, pa samim tim i nedovoljnoj snazi ovih ideoloških struja. Prve, jer nije ni imala mogućnost u razmatranim godinama da javno iznosi svoje stavove budući da su levičarska glasila brzo po izlasku zabranjivana,⁸ i druge, jer je predstavljala, iako u javnosti veoma vidljiv, ipak slab pokret.

U analizi listova, časopisa i knjiga objavljivanih u Beogradu, učinjeno je i nekoliko nužnih metodoloških

⁸ Mesečnik *Danas* pokrenut u Beogradu 1934. uspeo je da objavi samo pet brojeva. Zabranjen je sa obrazloženjem da „apsolutno služi komunističkoj propagandi“. List *Stožer* je zabranjen januara 1935.

odstupanja. Kako komunistička delatnost nije bila dozvoljena u svim razmatranim godinama, uvršćeno je i pisanje njenog tada ilegalnog lista *Proleter* koji je izlazio u inostranstvu i tek pri kraju ovog perioda prenet u zemlju.⁹ Razlog je u potrebi da se vidi pod uticajem kojih ideja je bila brojna omladina u zemlji za koju su desničari, ali i građanski intelektualci, uporno tvrdili da je marksistički orijentisana. U retkim slučajevima citirano je pisanje beogradskih autora u nekom od časopisa iz drugih delova zemlje, prvenstveno zbog relevantnosti stavova konkretnih autora zastupanih u njima.

Još jedno metodološko odstupanje zahtevala je sama priroda analiziranih fenomena. Na primer, odnos prema budućem ratu i izvesnost njegovog izbijanja, nije se mogao pratiti po ideološkom, već po hronološkom merilu, jer su se ocene mnogo više razlikovale u raznim vremenima (na primer, 1933. u odnosu na 1938), nego što je bila prisutna razlika koja bi proisticala iz suprotstavljenih ideologija. Isti je slučaj i sa nekim drugim aspektima, pre svega prakse fašizma (odnos prema religiji, vaspitanju omladine...), koji za pojedine orijentacije ili nisu bili inspirativni za analizu, ili nisu ni imali mogućnost da ih analiziraju.

Razmatrajući značaj koji imaju mišljenja savremenika o nekom istorijskom razdoblju, Andrej Mitrović piše da ukoliko je reč o istaknutijim ličnostima svoga vremena, svedočanstva su tim zanimljivija, ali to ne znači da vrednost ne mogu imati i mišljenja onih koji su ostali nepoznati u masi.¹⁰ U tom smislu nisu ni sve ovde navedene novine, časopisi i knjige imali isti uticaj na publiku, niti su svi autori ravnopravno delili ugled i autoritet u javnosti, ali su svi oslikavali određeno vreme i mišljenje koje je to vreme obeležilo. Nisu svi imali ni iste aspiracije na poznavanje materije o kojoj su pisali. Autori koji su svoja mišljenja iznosili u knjigama ili dopisnici dnevnih listova koji su živeli na terenu sa kog su izveštavali, sasvim sigurno su imali veće ambicije i znanja od novinara i urednika koji su samo prenosili izveštaje stranih listova. Ipak, u oba

⁹ *Proleter* je štampan u Zagrebu 1929, u Beču do 1934, u Pragu do 1936, uređivan u Parizu, a štampan u Briselu do početka 1938. Do sredine 1939. nije štampan. Početkom 1940. štampa se u Zagrebu, a od sredine 1940. u Beogradu.

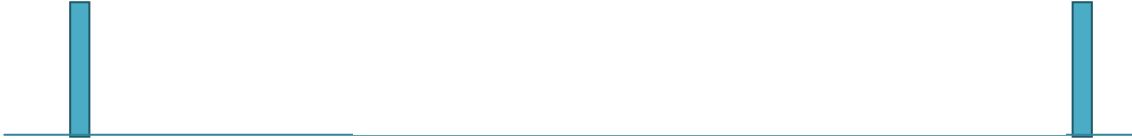
¹⁰ Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih, Evropa 1919-1939*, Beograd, 1974, 547.

slučaja, usputni komentari, značaj pridavan određenim pojavama ili neposredne ocene, vredan su izvor za razumevanje mišljenja doba. Možda „mali ljudi“ toga vremena nisu čitali novine, časopise još manje, knjige najmanje, ali su ipak evidentno imali neku svest o tome kome treba da se priklone u vreme kada je rat stigao i do Jugoslavije.



I

IDEOLOGIJA



Fašizam u kontekstu

1. Uslovi za nastanak, socijalna osnova i izvori

O uzrocima nastanka fašističkih pokreta, posebno o uslovima koji su omogućili njihovu pobjedu u raznim zemljama Evrope, pisalo se veoma rano. Već početkom tridesetih godina štampa je bila preplavljena analizama koje su objašnjavale ovaj fenomen koji je, kako je već tadašnjim autorima bilo jasno, predstavljao okosnicu u razvitku posleratne Evrope. Dok su levičari sve autoritarne desničarske sisteme uglavnom tretirali zbirno, građanski intelektualci se najčešće osvrtno pojedinačno na italijanski i nemački oblik fašizma, dotle su konzervativci primarno bili zaokupljeni analizom nemačkog nacionalsocijalizma, a desničari, koristeći termin „novi nacionalizam“ i pišući afirmativno o njemu, uglavnom izjednačavali sisteme u Italiji i Nemačkoj, posvećujući svu svoju pažnju nemačkom sistemu. To su, između ostalog, razlozi zbog kojih je uspon nacionalsocijalizma u Nemačkoj i uslovi koji su omogućili njegovu pojavu, mnogo više okupirali pažnju intelektualaca od uspona italijanskog fašizma. U obrnutoj srazmeri, njegovi izvori su uglavnom zanemarevani. Da li zbog više vremena koje su imali na raspolaganju da bolje upoznaju italijanski fašizam nego nemački nacionalsocijalizam, ili zato što ih je sadržina ovog drugog urgentno zaokupila, ne ostavljajući im vremena da analiziraju i njegove izvore, tek činjenica je da su se autori neuporedivo više bavili izvorima italijanskog fašizma nego nacionalsocijalizma, u obrnutoj srazmeri sa analizom njihovih osnovnih načela i prakse. Izuzetak je predstavljao samo onaj deo nacionalsocijalističke ideologije koji se odnosio na rasnu teoriju, čiji su izvori detaljno objašnjavani.

U uslovno rečeno levičarskim krugovima, pojava fašizma je tumačena kao produkt određene faze u razvitku kapitalizma, a njegov dolazak na vlast u vreme ekonomske krize, objašnjavao je primarno interesima finansijskog kapitala kome

demokratske institucije više nisu mogle da obezbede uslove za razmah. S druge strane, socijalna baza fašizma viđena je u masi nezadovoljnih delova radničke klase, srednjih slojeva i seljaštva, ali je osporavano da je ova ideologija imala za cilj zadovoljavanje njihovih interesa. Dolazak fašizma na vlast, koji je obeležavan kao „kontrarevolucija“, u akcionim komunističkim krugovima je ranih tridesetih godina korišćen i za obračun sa socijaldemokratijom, sa argumentom da je njena slabost i saradnja sa buržoazijom stvorila uslove za njegovu pobedu.

I u liberalnim krugovima pojava fašizma je često tumačena kao pokušaj spasavanja krupnog kapitala, ali sa eksplicitnim tumačenjem da je nastao primarno kao reakcija na strah od socijalne revolucije, dok je rast nacionalizma zbog nezadovoljstva mirovnim ugovorima, uslovio uspešnost fašističke demagogije. Tumačenjima su često dodavane i iracionalne teze o „urođenim sklonostima“ Nemaca ka antidemokratskim idejama i prihvatanju svakog autoriteta. Opšte mesto je bilo tumačenje da su socijalnu osnovu fašizma činili srednji slojevi. U građanskim krugovima je postojala ambivalentnost po pitanju obeležavanja revolucionarnosti fašizma. Iako su ga svi videli kao desničarski pokret, neki autori su njegovu pobedu eksplicitno smatrali revolucijom i tako obeležavali, a drugi su, evidentno skeptični prema revolucionarnosti pokreta, termin revolucija stavljali pod znake navoda.

Najrazuđeniji su bili stavovi nacionalističko-konzervativne grupacije koja je gotovo od prvog dana bila jedinstvena samo u pokazivanju razumevanja za nacionalistički deo programa fašizma, pa i za opravdanost njegove pojave, iako se uvek verbalno pozivala na sopstvenu izvornu demokratsku. Osim potenciranja značaja „psihološkog“ momenta za laku prijemčivost fašizma u nemačkim masama, ona je u analizu, kao bitan faktor njegovog nastanka, uvodila i razumljiv strah od „komunističke opasnosti“.

Za desničare se podrazumevalo da je nacionalizam uvek bio imanentan nemačkom identitetu, a opravdano nezadovoljstvo mirovnim ugovorima, po njihovom uverenju, imalo je jedino moguću i logičnu reakciju u pojavi fašizma. Fašizam je percipiran kao oblik prirodnog narodnog preporoda „iz sebe samog“ i kao poziv i ohrabrenje svim ostalim narodima i njihovim nacionalizmima da to isto učine u skladu sa uslovima

u sopstvenim sredinama. Polazeći i same sa nacionalističkih pozicija, dve poslednje struje su socijalnu osnovu fašizma videle u „narodu“ kao organskoj celini čiji je temelj predstavljalo seljaštvo.

Okupirani novom nemačkom ideologijom i ličnošću samog Hitlera, analizama njegovih daljih političkih koraka u samoj Nemačkoj ali i Evropi, beogradski autori su u velikoj meri zanemarivali italijanski slučaj. Poklanjali su mu pažnju uglavnom usput i najčešće kao paralelu za analizu, važnijeg problema, nemačkog nacionalsocijalizma. I uslovi koji su omogućili pojavu fašizma u Italiji uglavnom su analizirani samo kao uvod u detaljniju analizu nastanka nemačkog sistema.

Levičarski *Danas* je 1934. pisao da su Nemačka i Italija izgradile iste tipove kontrarevolucije, iako sa različitih polaznih pretpostavki. U Italiji je posle rata, krahom liberalnog sistema, nastalo „socijalno bespuće“. Rešenje je bilo ili u reorganizaciji države po intencijama finansijskog kapitala, ili u novoj državnoj organizaciji čiji bi nosilac bilo radništvo. Iako politički najmoćnije, radništvo je bilo razbijeno na dva krila, od kojih nijedno nije bilo dovoljno jako da se samo upusti u borbu za vlast protiv novostvorene „populističke stranke i fašističkih bandi“, čije je osvajanje vlasti „finansirao kapital, a vojnički organizovao generalštab“.¹¹ I Nikola Vučo je u časopisu *Pravna misao* italijanski fašizam označavao kao „bezobzirnu vladavinu krupnog kapitala nad radnim masama sela i grada“.¹²

Po jednoj analizi građanski orijentisanog *Srpskog književnog glasnika*, dolazak fašista na vlast u Italiji omogućili su mnogi faktori, kao što su nezadovoljstvo radnika, ekonomska kriza, veliki ratni dug, neispunjavanje Londonskog ugovora, razdor unutar vladajućih partija. Predstavljao je politički sistem koji se samo prikazivao kao tvorac solidarnosti klasa, a u suštini je služio isključivo interesima velike industrije i banaka.¹³ Uzroke nastanka fašističkih sistema dr Đorđe Tasić je pronalazio u specijalnim prilikama u ovim zemljama izazvanih ratom, verujući da se oni ne mogu objasniti bez

¹¹ Velimir Maretić, Socijalni i ekonomski uslovi nemačkog i talijanskog fašizma, *Danas*, februar 1934.

(Veselin Masleša)

¹² Dr Nikola Vučo, Italijansko-abisinski sukob, *Pravna misao*, septembar 1935.

¹³ M. Radojković, Fašistička Italija i Društvo naroda, *Srpski književni glasnik*, 1. avgust 1935.

uzimanja u obzir opštih privrednih i političkih uslova kao i slabosti kapitalizma i demokratskog uređenja. Pobedu fašizma u Italiji posmatrao je u sklopu konkretnih okolnosti koje su u njoj vladale, pominjući njenu prenaseljenost, nedostatak hrane, nesposobnost vlada da reše socijalno pitanje, razočarenje mirovnim ugovorima, revolucionarno raspoloženje radnika, razvijen sindikalizam i nerazvijen demokratski duh.¹⁴ Dr Mirko Kosić je izvore fašizma pronalazio u nacionalističkom imperijalizmu prenaseljene zemlje, uskraćene u podeli kolonija za svoju ekspanziju, kao i u borbenom sindikalizmu koji je odbacio liberalno-demokratske metode parlamentarizma i uspostavio ideologiju „autoritativne premoći borbenih elita“. Fašizam je, po njegovom mišljenju, nastao kao reakcija pripadnika srednjeg staleža „na klasno idealisanje, skoro samoobožavanje proleterske mase u marksističkim sferama“.¹⁵

Konzervativna *Narodna odbrana* je negirala da je pojava fašizma logični nastavak italijanskog nacionalizma iz vremena Rizordimenta tvrdeći, naprotiv, da je on produkt „puke slučajnosti“ i da predstavlja sintezu najraznovrsnijih elemenata. Pokret su u početku ispunjavali levičarski elementi koji su iz razočarenja rezultatima svetskog rata postali „borbeni nezadovoljnici“, i umesto socijalističkih, prihvatili ekstremno nacionalističke ideje, „navestivši socijalizmu rat do istrage“. Odbacivane su teze o sličnosti Macinijeve i fašističke Italije, jer je prva bila „zdravlje i snaga“, a druga je predstavljala „grč jednoga obolelog organizma“. Fašizam je bio „desperatni pokušaj“ da se jedna „promašena civilizacija veštački održi u životu“, bio je „očajni krik bolesne Evrope koju hvata samrtnički ropac“. Verovalo se, ipak, da u Evropi ima „zdravih konstruktivnih snaga“ koje će izraditi „novu, lepšu i sposobniju za život Evropu od ove, koja tone i guši se u svojim vlastitim gresima“.¹⁶

Po jednoj analizi lista *Vreme*, četiri momenta su uticala na stvaranje programa fašizma. To su specijalni teritorijalni i demografski položaj Italije, mladost italijanskog nacionalizma, sama ličnost Musolinija i specifične prilike u posleratnoj Italiji.

¹⁴ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 25-26.

¹⁵ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 18.

¹⁶ Dr Petar Bulat, Od Macinija do Musolinija, *Narodna odbrana*, 1-8. januar 1933.

Smatralo je razumljivim što je baš Italija stvorila fašizam kao „hipertrofiju nacionalizma“, jer u Francuskoj i Velikoj Britaniji, koje su davno prošle svoje nacionalističke zanose, ovakav pokret ne bi mogao da se stvori. Fašizam kao pogled na svet nije nastao iz svestranog ispitivanja života, već ga je rodila „strast“ i burno ratno i poratno vreme.¹⁷

Za razliku od italijanskog „slučaja“, uslovi koji su omogućili pobjedu nemačkog nacionalsocijalizma i njegova socijalna osnova, okupirali su mnogo veću pažnju autora svih ideoloških orijentacija. Komunistički *Proleter* je, baveći se primarno organizovanjem svog pokreta, malo pažnje poklanjao teorijskim analizama, uglavnom svodeći svoj odnos prema nacionalsocijalizmu na njegovo obeležavanje najcrnijim bojama. U analitičkom smislu se početkom 1933. uglavnom zadovoljavao da obeleži Hitlerovu diktaturu kao vladu „najreakcionarnijih predstavnika krupnih kapitalista i junkera“.¹⁸ I levičarski *Danas* je 1934. pisao da je fašizam postao termin za sve reakcionarne vladavine, srednji vek i mračnjaštvo. Fašizam je „politička i socijalna pojava kapitalističkog društva, i prema tome primarno istorijska kategorija“ jer se „točak istorije“, na čijim rubovima ima „toliko ljudske krvi i ljudske gluposti“, ne okreće nikad unazad. Klasna podvojenost stvara razne psihologije, pa je fašizam uspeo da pridobije malograđanstvo, seljaštvo i deo radništva, ali je jedini „svestan element“ u tom konglomeratu psihologija i ideologija „zbunjenosti, gluposti i neodređenosti“, bio kapitalista, koji je, iako kvantitativno najslabiji, „ipak znao šta hoće“. Fašizam je, po ovom stanovištu, mistifikacija koja nudi fikciju kao rešenje socijalnog problema. Iako nije direktno delo kapitalističkih ruku, ipak je kapital taj koji je stvorio novu formu vladavine kao reakciju na sve veću opasnost od radničke klase. Kapital je u početku samo tolerisao fašizam, a kada je ovaj pokazao svoju ofanzivnu snagu, finansirao ga je i doveo na vlast sa proklamovanim zadatkom da uvede red i mir. Nemačka se tek pod vladavinom socijaldemokrata našla u punoj građanskoj demokratiji, ali u vreme kada ona više nije mogla da bude odgovarajuće političko oruđe kapitala. Ekonomska kriza je učinila da demokratske forme vladavine izgube istorijski smisao i za kapitalizam i za radništvo, Versajski ugovor je uslovio rast nacionalizma, a

¹⁷ Z. Matetić, Doktrina fašizma, *Vreme*, 9. maj 1937.

¹⁸ Pomozite borbu njemačkih radnika, *Proleter*, april 1933.

nezaposlenost i snižavanje nadnica su kod najširih slojeva stvorili antikapitalističku psihozu. U *Danasu* je osporavano da je nacionalsocijalistička propaganda sama po sebi imala veliki značaj, ali je prihvatano da je doprinela uspehu fašizma iskorišćavajući „socijalni automatizam“, odnosno, činjenicu da su se gomile antikapitalistički orijentisanih nezadovoljnika, „sa neodređenom psihologijom usamljenosti i propadanja“, a bez svesti o kolektivnim interesima, podvrgavale organizacijama koje su nudile brza i naizgled ostvariva rešenja. Nezaposleni radnici su, gubeći kontakt sa svojom klasom, postajali nesigurna politička snaga koja traži utočište u suprotstavljenim pokretima, što je omogućilo „slabljenje klasnog fronta i prodor hitlerizma među radničke mase“. Nacionalsocijalizam se tako u doba najveće krize kapitalizma pojavio kao spasilac za deo radnika, deo pauperizovanog srednjeg staleža i seljaštva. „Oni koji nisu imali ništa, očekivali su da će od države sve dobiti, a oni koji su imali sve, bili su sigurni da neće ništa izgubiti. To se zove nacionalni socializam“. Dolaskom na vlast, nacionalsocijalizam je dobio drugi vid kada je „neorganski spoj“ nacionalizma i socijalizma počeo da se dekomponuje, tako što je element socijalizma naglo „zakržljavio“, jer nijedna Hitlerova mera nije imala socijalistički, „pa čak ni etatizatorski karakter“, već se sve odigravalo na političkom i kulturnom planu.¹⁹

Naša stvarnost, uglavnom levičarskog opredeljenja je 1936. navodila da se u Nemačkoj čine pokušaji da se fašizam prikaže kao režim „srednjeg“ i „sitnog“ čoveka, kao i da ima i „nefašista“ koji konstruišu „teorije o vladi malograđanstva“. *Naša stvarnost* je, naprotiv, dokazivala da je Hitlerov režim faktički „najkonzekventniji i najbezobzirniji“ režim finansijskog kapitala.²⁰ Po drugom autoru u istom listu, međutim, fašisti su iskorištavajući zamorenost širokih slojeva naroda posle rata, a uz pomoć žandarmerije i vojske došli na vlast i „najlepšim obećanjima“ uspevali da dobiju oslonac „naročito u krugovima znatno posrnulog srednjeg staleža“.²¹ Po mišljenju Koče Popovića, celokupna socijalna evolucija posle rata predstavljala je „inkubaciju fašizma“ i pored prisutnih „iluzija“ o specifičnosti

¹⁹ Velimir Maretić, Socijalni i ekonomski uslovi nemačkog i talijanskog fašizma, *Danas*, februar 1934.

²⁰ V. M. Fašizam i zadrugarstvo, *Naša stvarnost*, septembar-oktobar 1936.

²¹ Živojin Balugdžić, Borba za mir kroz modernu istoriju i danas, *Naša stvarnost*, septembar-oktobar 1936.

uslova koji su omogućili njegovu pojavu. Prvobitno se tvrdilo da se fašizam može zamisliti samo u poluagrarnim kapitalističkim zemljama kao što je bila Italija, međutim, nastupom drugog talasa fašizma, a naročito dolaskom nacionalsocijalizma na vlast u Nemačkoj, definitivno je „nestalo ove samoobmane“, ali se nastavilo sa pravljenjem površne razlike između pobedenih i pobjedničkih država, „zadovoljenih“ i „nezadovoljenih“. Po Popovićevom mišljenju, ova podjela je sadržavala samo delić istinitosti, ukoliko se odnosila na nužnost njegove pojave prvo u zemljama koje su najteže podnele krizu. Smatrao je da je fašizam „autentični proizvod“ određenog stanja kapitalizma u doba njegove opšte krize, ali je naglašavao da bi bilo podjednako pogrešno tvrditi da je on *a priori* nemoguć u nekim kapitalističkim zemljama, kao i da je nužna etapa kapitalizma. Opšti uslovi za njegovu pojavu i razvoj su postojali u svim kapitalističkim zemljama, ali su se istovremeno potvrđivali i kao uslovi za delovanje snaga suprotnih fašizmu koje su predstavljale radnička klasa, malo i srednje seljaštvo, sitna buržoazija i intelektualci. Navodio je da o klasnoj sadržini fašizma postoje dve suprotne teze, ako se izuzme zvanično učenje o njegovoj „iznadklasnosti“. Po jednoj, fašizam je bio rezultat revolucije srednjih klasa, a po drugoj diktatura finansijskog kapitala. Popović je verovao da se fašizam, u traženju masovne baze oslanjao na srednje klase i da je njegova demagogija sa antikapitalističkom terminologijom i bila sračunata na mentalitet ovih društvenih slojeva, što nipošto nije značilo da je zaista i zastupao njihove interese, niti da je predstavljao „samostalni pokret srednjih klasa, kao neki treći stalež nezavisan od Rada ili Kapitala“. Političku ulogu srednjih slojeva, međutim, video je kao odlučujuću za procenu daljih razvojnih mogućnosti fašizma, jer će od njihove političke orijentacije zavisiti da li će fašizam doći na vlast u demokratskim zemljama i kada će biti zbačen sa vlasti u fašističkim zemljama.²²

Uz opšte prihvaćenu tezu upravo o „vladi malograđanstva“ kao osnovi fašizma, građanski autori su redovno uvodili i argument o specifičnostima „nemačkog duha“ kao uslova za njegovu pojavu. Slobodan P. Jovanović je u *Pravdi* 1934. pisao da je fašizam, „kao i svaki politički i

²² Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

kulturni pokret, ako se o fašizmu može govoriti kao o nekom kulturnom pokretu“, direktna posledica ekonomske strukture društava. U trenutku kada se poremeti ravnoteža i promeni odnos produktivnih snaga, „imperativno se nameće“ i promena političkog oblika države, što su upravo potvrđivali primeri Nemačke, Italije, donekle i Sjedinjenih Američkih Država. Opšta neracionalnost svetske privrede koja je dovela do krize u nemačkoj proizvodnji i prouzrokovala pauperizam širokih slojeva, „naterala je nemačku malu buržoaziju da potraži svoj spas u fašističkoj mistici“, pa su sa jačanjem ekonomske poremećenosti, jačale i fašističke grupacije.²³ *Pravda* je pisala i o „nemačkom narodnom duhu“ kao uzroku promena, tvrdeći da je „kolektivna psihologija nemačkog naroda“ uvek bila nepoznata Evropi. Do 1932. nemački narod je bio u „psihološkom očajanju“, iz čega ga je „probudio“ i vratio u život Adolf Hitler. Uz navođenje Hegelovih reči da je nemački narod uvek oscilirao između krajnosti čija se sinteza izražavala „u duhu apsolutne totalnosti“, tvrdilo se da je pre rata on bio zanet „strašću proleterstva“, a posle rata strašću dubokog nacionalizma, identifikujući se „do srži“ i odlazeći „u mistiku i snove“.²⁴

List *Život i rad* je 1933. poreklo „hitlerizma“ tražio u posleratnoj situaciji u Nemačkoj koju je karakterisala podeljenost u dva bloka, jednog koji je bio spreman da čuva demokratske principe Vajmarskog ustava i svetski mir, i drugog koji su činili nepomirljivi protivnici novog poretka u Evropi i „neustrašivi pobornici rušenja ugovora o miru, sa izrazitim antidemokratskim smerovima u sprovođenju unutarnje politike Rajha“.²⁵ List je pisao o „neverovatno brzom“ uspehu Hitlera koji je i dalje bio „velika zagonetka“, postavljajući pitanje kako mu je uspelo da zagospodari Nemačkom, „onako kako niko do sada nije zagospodario“, jer diktatura, koju su njegove pristalice „krstile imenom nacionalne revolucije“, nije imala premca u istoriji Nemačke. Tvrđilo se da će tek u budućnosti, „kada se budu otvorile arhive i objavila dokumenta, koja se danas tako brižljivo skrivaju“, moći da odgovori na ovo pitanje. Uz skepsu prema pisanju istorije ličnosti koja je „u punom zamahu svoje snage“ i bez

²³ Slovodan P. Jovanović, Iz krize se rada fašizam, *Pravda*, 15. maj 1934.

²⁴ Nemački problemi, *Pravda*, 25. jul 1934.

²⁵ M. Đ. M. Kancelar Hitler, *Život i rad*, 15. februar 1933.

raspoloživih dokumenata, tvrdilo se da Hitler ima za sobom milione nemačkih podanika koji slepo idu za njim, a njegov uspeh je ocenjivan utoliko većim jer je bio došljak. Razlozi su traženi „na prvome mestu u samoj psihi nemačkog naroda“, zatim u Versajskom ugovoru, republikanskoj vladavini, u predaji junkera.²⁶ U istom listu se 1935. tumačilo da je teško ekonomsko i političko stanje u posleratnoj Nemačkoj bilo dobra osnova za uspeh demagoške politike nacionalsocijalista. Rast nacionalizma, počeo kao otpor mirovnim ugovorima, naišao je na razumevanje masa koje su znale šta je nacionalizam, ali nisu do kraja razumevale šta je „nacionalni socijalizam“, sa svojim neodređenim ali i „vrlo privlačnim“ programom. U njemu je bilo mesta za različite interese, pa su Hitleru prišli i nezaposleni vojnici „koji hoće kasarnu“, i radnici „koji nikako neće kasarnu“, ali koji u svojim klasnim organizacijama nisu našli ostvarenje svojih želja. Prišli su mu i industrijalci, osiromašena buržoazija, bankari „koji su se tu sklonili od socijalista“, ali i mase koje su očekivale „blagodeti“ od obećane konfiskacije kapitala. „Tu su jednom reči oni što hoće rat spolja, a do njih oni koji hoće rat u zemlji“. U pokretu se našao i deo nemačke omladine koja je „nosila u srcu ideale germanizma“, iste ideale koji su „nesalomljivom energijom vodili jednoga čoveka, dok ga nisu doveli do takve vlasti kakvu nijedan nemački car nije imao“. Zaključivalo se da je posle samo dve godine, „mnogo miliona srca prišlo srcu Adolfa Hitlera“, ali da će tek budućnost pokazati koliko će taj „zanos“ trajati.²⁷ Dve godine kasnije, 1937. list je navodio da bi korene fašizma trebalo tražiti u strahu krupnog kapitala od reformi koji je u cilju samozaštite „izmislio fašistički sistem vladanja“, a ovaj opet u ime tog kapitala „smislio izvesne parole o socijalnom staranju“ da bi privukao „neuke narodne mase“. Fašizam brani „grubi kapitalizam“, dok mase radnog naroda ostavlja nezaštićenim, za šta su dokaz milionske sume kojima kapital pomaže fašističke pokrete.²⁸ U trenutku kada je kapitalistički sistem postao smetnja društvenom životu i prestao da bude nosilac „racionalne civilizacije“, javio se fašizam koji „nije ništa drugo

²⁶ Dim. Živaljević, Hitler osvajač, raskrinkavanje jedne legende. Napisao jedan nemački političar, Izdanje Nolit, Beograd, 1933, *Život i rad*, 1. avgust 1933.

²⁷ Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

²⁸ Jovan Dimitrijević, Zadržna država, *Život i rad*, jun 1937.

do pokušaj reorganizovanja kapitala bez slobode i naroda bez hleba“. U previranjima masovnih pokreta, kapitalizam se brže snašao od antikapitalizma, „i to međuvreme dok tok istoriskog razvića ne pođe punim tempom pravom linijom“, bilo je ispunjeno fašističkim sistemima, „pokušajem buržoazije da se podmladi, pokušajem kapitala da se organizuje“, odnosno, pokušajima da se održi postojeći sistem. Povećavanje političke moći radničke klase izazvalo je otpor kapitalističke klase, stvarajući dva neprijateljska tabora sa moćnim političkim sredstvima borbe. Demokratija je morala putem državne intervencije i socijalnog zakonodavstva da pristupi rešavanju ovog sukoba, međutim, suprotno takvom „normalnom toku društvene evolucije putem prilagođavanja demokratskih institucija“, radničke mase su prihvatile socijalnu revoluciju kao sredstvo, a diktaturu proletarijata kao sistem potpune izmene poretka. Reakcija je bila pojava fašizma „kao metode i taktike udruženog kapitalizma“. ²⁹ Uspon fašizma u Evropi nije bio „momentana nacionalistička psihoza narodnih masa“, već rezultat određenih ekonomskih i socijalnih promena. Privatni kapital nije demokratski raspoložen, pa je „prirodno što je za svoju odbranu izabrao nedemokratske metode“. Revolucionisao je srednji stalež, „koji se inače ideološki nalazi između klase posednika i klase najamnih radnika“, iz čega je nastala „čudna pojava“ da privatna bogatstva brani sirotinja. ³⁰

Srpski književni glasnik je pokušavajući da pronikne u suštinu promena u Nemačkoj, u aprilu 1933. preneo pisanje „jednoga Nemca“ po kome se njihova osnova mora tražiti u psihološkom činiocu nesigurnosti i nepoverenja izazvanih „preustrojtstvom društvenih redova u Nemačkoj“. Posle rata, sa padom sigurnosti i ugušenjem tradicije, nestalo je nekadašnje „rasne diferencijacije klasa“. Rat je „očistio“ Nemačku od najvećeg dela vladajućih klasa, posleratna republika je „očistila“ zaostale oficire i plemiće, inflacija je izvršila selekciju među bogatašima, a „agrarci“ su „prorešetani“ rasparčavanjem imanja. Broj manuelnih radnika se smanjio, a opstale su samo sitne zanatlije i trgovci, predstavljajući „najjaču Hitlerovu vojsku“. Ova „sitna klasa“ je, po nemačkom autoru, bila dovoljno lakoverna da poveruje „u čudotvorstvo revolucionarne političke akcije“ i u tvrdnje da su marksisti i Jevreji osnovna

²⁹ Dr Bor. M. Grašić, Ideološki frontovi, *Život i rad*, decembar 1937.

³⁰ Nikola Đonović, Ideološki pravci u Evropi, *Život i rad*, mart 1938.

smetnja za poboljšanje njihovog položaja. Kada joj se to svakodnevno ponavljalo „s ubedenjem apostola novoga blagostanja maloga čoveka“, ona je poverovala u program Adolfa Hitlera. „Najvatrenije“ su ga podržavali i intelektualci, ljudi slobodnog zanimanja i činovnici, kao grupacije koje su podnosile najveće državne terete. S druge strane, radnici koji su za vreme velike inflacije sve izgubili, nisu masovnije prišli komunistima, jer su najveći uticaj na njih imali socijalisti, „sprečavajući ih od krajnjih solucija“ i podržavajući „buržoaska rešenja“ za probleme Nemačke. Zato je „psihološki činilac“ bio od najvećeg političkog značaja, jer je Hitlerov program ponovo okupio ove slojeve i ulio im veru u „novu državu“. Nemački autor je zaključivao da je nemačka „bolest“ teška, ali da „nije smrtonosna“, jer će postojeća kriza „održati ono što je najbolje, najjače, najsposobnije za život“, i ako se u korenu ubije osećanje nesigurnosti, Nemačka će „isplivati“.³¹

Sredinom 1933. Pero Slijepčević je u *Srpskom književnom glasniku* pisao da je ideologija „nacionalističkog pobjedništva“ u Nemačkoj proizvela jaku, antiliberalnu i neograničenu vlast koja je „po volji širokih narodnih slojeva“, demokratskim putem odbacila demokratiju i ostvarivala diktaturu. Verovao je da tako „velike revolucije bez krvi nije nikad bilo“, ali i da se ona služila idejama i iskustvom sa strane, posebno fašističkim, oslanjajući se na „stare predispozicije nemačkog građanina“ i propagandu, a vukući poreklo koliko iz fašizma, toliko iz raznih nemačkih pokreta uperenih protiv socijalista i Jevreja. Nemački narod je pritisnut posleratnom bedom i neravnopravnošću, po „psihološkoj i ekonomskoj nuždi“, pribegao „novom eksperimentu“, verujući da će ga „temperamentne i borbene vođe“ dovesti do punog narodnog preporoda. Od pomoći je bila i „psihologija krda“, uz mnogo onih koji se sa svim tim nisu slagali, ali su stvaran otpor pružali samo umetnici i retki naučnici. Verovao je da bi ovakvo naglo skretanje bilo nemoguće da su Nemci imali demokratsku tradiciju, kao i da iza nemačke sposobnosti za disciplinu stoji njihova „urođena sklonost“ da više vole da vide svoju snagu „ustostručenu“ i manifestovanu „u povorci“, nego da kao samostalni građani misle svojom glavom.³² Po drugom autoru

³¹ H. S. Nemačka zagonetka, *Srpski književni glasnik*, 1. april 1933.

³² Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1. jun 1933.

Srpskog književnog glasnika, dr Slobodanu Draškoviću, uzroci uspeha nacionalsocijalizma su bili i specijalno nemački i međunarodni. Bez izgubljenog rata i njegovih političkih, duhovnih i privrednih posledica, bez „opšteg desperatizma usled rušenja svih vrednosti“ i bez nezaposlenosti, „on se ne može zamisliti“. Istovremeno, bio je i deo opšteg svetskog zbivanja, počivajući na svim onim činjenicama koje su sačinjavale „duhovnu i privrednu stvarnost vodećih zemalja u svetu“. Zato se fašizam pojavio na „širokom međunarodnom frontu borbe za socijalizaciju, deekonomizaciju i politizaciju kapitalizma“.³³ Pojavu nacionalsocijalizma u Nemačkoj, Đorđe Tasić je objašnjavao činjenicom da ona nije poznavala pravu demokratiju, a kada je ostvarena, izazvala je razočarenje proletarizovanog srednjeg staleža. Ratni dugovi, izgubljene kolonije, drugorazredni položaj Nemačke, usloveli su okretanje razočaranog srednjeg staleža nacionalsocijalizmu.³⁴

Najrazuđenije stavove o ovoj temi donosila je konzervativna *Narodna odbrana*. Sredinom 1933. godine je pisala da je i pored „svih naopakih i bolesnih manira“, fašizam ipak nosio jednu „zdravu“ i pristupačnu ideju koja je „obećavala spas iz mučne i političke i ekonomske krize“, a pobeđivala je i u zemljama „koje su se dotle razmetale svojim kosmopolitizmom“. Hitler je pobedio uspevši da uvuče čitav nemački narod u svoj pokret „i da celu naciju povede putem svoje nacionalsocijalističke ideologije“. Zaključivalo se da „hitlerizam“ nije komična kopija fašizma, nego ideja koju je Hitler dobro sproveo, koja je „svojstvena svakoj naciji“ i koju je svaki narod nosio „u svojoj duši“. Hitler se nije stideo „kopiranja fašističkih manira“, već ih je i pojačao postizujući brže uspehe u svojoj inače „otpornijoj sredini“ od samog Musolinija.³⁵ Pitajući se u oktobru 1933. „kuda ide Nemačka“, *Narodna odbrana* je odgovarala da tačan odgovor niko ne može da pruži. Njene vođe se oslanjaju na masu koja pokazuje „romantičarsko oduševljenje“, a psihologija mase je, kako se navodilo, naivna pa se vođe ne obraćaju njenom razumu već njenim nagonima dovodeći je do oduševljenja koje ima religiozni karakter. Početak tog procesa

³³ Dr Slobodan M. Drašković, Privredna politika nacionalsocijalizma, *Srpski književni glasnik*, 1. april 1935.

³⁴ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 25-26.

³⁵ Vojin Puljević, Može li se sprečiti Hitler? *Narodna odbrana*, 3. septembar 1933.

ocenjen je kao dobar, „čak zanimljiv“, a onda je izgoreo Rajhstag, pa je došao službeni bojkot Jevreja, pa „berlinska lomača“, i od svega toga „narod kao da se zamorio“. Tumačilo se da je Hitler došao na vlast iskoristivši sukob srednjih klasa i krupnog kapitala, čiju je upropastiteljsku delatnost socijalna demokratija tolerisala. Zato je upravo srednjim slojevima Hitler „obećao zlatna brda“ došavši u sukob sa industrijskim magnatima i pruskim junkerima, iako su mu oni pomogli da dođe na vlast. *Narodna odbrana* je u analizu uslova za pojavu fašizma uvodila kao realnu i opasnost od komunizma. Neuspesi socijaldemokrata, „koji su otvorili širom vrata Staljinovim agentima“ da šire komunizam, uticali su da se dignu „nacionalni elementi“, koji su kroz školu, porodicu, književnost, zadobili omladinu, građanske staleže i narodne mase. „Hitler se pojavio u času kad su ta dva skroz oprečna shvatanja mogla da bace zemlju u krvavo razračunavanje“ i ponesen oduševljenjem birača, brzo se popeo na vrh. Tumačilo se da je to bila „predigra drame nemačke revolucije, iz koje se treba da rodi nov Nemač, Hitlerov čovek, čovek rase“. San o jedinstvu nacije u kome bi svi Nemci „rastureni širom zemaljske kugle“ sačinjavali nemački Rajh, koji nije uspeo da ostvari Bizmark ni posle dva uspešna rata, ostvario je Hitler posle jedne ratne katastrofe. Ipak, u i dalje podeljenoj Nemačkoj, sa jedne strane su bili industrijalci i veliki posednici, a sa druge, seljačke i radničke mase, milioni nezaposlenih i gladnih. U istom listu se tvrdilo da je nacionalsocijalizam zasnovan na „volji miliona nemačkog naroda“ i tražilo da se njegove ideje posmatraju sa istorijskog i psihološkog stanovišta, za čije je razumevanje od „osobite“ važnosti Hitlerovo *vjeruju* izneto u knjizi *Moja borba*. Nacionalsocijalizam je bio uslovljen još od vremena Bizmarka koji je doneo Nemačkoj jedinstvo, ali nije uspeo da izgradi političku naciju, sposobnu da ostvari „istinski demokratski nacionalizam“ iz koga bi se razvio „socijalni nacionalizam“. Nasuprot tome, posleratna Nemačka je stvorila Vajmarski ustav koji je nosio „duh poraza“, proizvođači psihičko očajanje, fizičku bedu, politički pesimizam i ekonomski kaos. Hitler je, po *Narodnoj odbrani*, rešio sva pitanja koja su ostavili otvorena Bizmark i Viljem II, spasao nemački narod „od nihilizma do komunizma“ i povratio mu narodnu svest. To buđenje nije bilo prolazni fenomen jedne demagogije, jer je Hitler „dobio mandat

od narodnih masa za svoj revolucionaran rad“, obraćajući se i seljaku i radniku i izvodeći „duhovnu revoluciju“.³⁶

Desničari su, u retkim analizama uslova u kojima je nastao nacionalsocijalizam, pokazivali razumevanje za njegovu pojavu, polazeći od izgubljenog rata i nepravdi i poniženja izazvanih Versajskim ugovorom koji je „osakatio“ Nemačku. Istovremeno su podrazumevali da je nemački radnik uvek bio „prvo Nemač, pa sve drugo“, tvrdeći da su čak i ubeđeni marksisti govorili: „Ja sam Nemač, pa onda marksista.“ Hitlerov značaj je pronalažen u prihvatanju ove činjenice „bez straha da ga obeleže kao reakcionara“.³⁷

Izvori

Jedini aspekt italijanskog fašizma koji je detaljnije analiziran od nemačkog nacionalsocijalizma, bili su njegovi izvori kojima se najviše bavila građanska struja. Po Mirku Kosiću, Musolini se „napajao“ učenjima Ničea o „nadčovjeku“, Sorela o značaju volje bojovnih elita, Pareta o „večnom sociološkom zakonu da od kvaliteta vođstva-elite zavisi sudba celine“, Lebona o „niskom moralnom i intelektualnom nivou gomile“.³⁸ Dr Bogdan Prica je smatrao da je karakteristika svakog verovanja da kada dođe do „bele usijanosti“, upotrebljava za svoje opravdanje sve filozofske doktrine. Tako se nacionalizam nekada služio prosvetiteljskom i romantičarskom filozofijom, a u novije vreme Darwinom, Ničeaom i Bergsonom. Čudio se što „vatreni nacionalisti“ nisu već upotrebili i psihoanalizu za apologiju nacionalizma, pretpostavljajući da je razlog to što su „vodeći duhovi u psihoanalitičkom pokretu većinom Jevreji“. S druge strane, ocenjivao je da su „sabraća fanatičnih nacionalista, fanatični socijalisti, koji nemaju odvratnosti prema Semitima, kao nacionalni šoveni“, već upotrebili i psihoanalizu u svoje svrhe, dovodeći i Frojda u vezu sa Hegelom i Marksom. Ocenjivao je da fašizam predstavlja samo novo pravdanje „prastarog

³⁶ Revolucija na stranputici, *Narodna odbrana*, 15. oktobar 1933; M. P. Događaji u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 15. jul 1934; M. I. M. Od Bizmarka do Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934.

³⁷ Stara pesma, *Otadžbina*, 20. maj 1934; Danilo Gregorić, *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd, 1936, 3.

³⁸ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 19.

nacionalističkog verovanja“ pomoću savremenih duhovnih strujanja različitog porekla. „On je sazidan iz kamenja raznih filozofskih formacija“, pre svega Bergsonove filozofije iracionalnog, Ničeovog filozofskog voluntarizma i novohegelijanskog idealizma italijanskih filozofa Benedeta Kročea i Đovani Dentilea. Pisao je da je sam Niče dao mogućnost „nacionalističkoj rogatoj stoci“ da se pomoću njegovih misli „opije u svom nacionalizmu“, pronalazeći kod Musolinija mesta koja je on inspirisao, na primer, da je fašistička država „volja za moć i za vladanje“, ili da je nacija „skup ljudi sjedinjen idejom, koji ima volju za život i za moć“. Zato fašizam predstavlja „zreliji oblik primene ničeanskih ideja“ od nemačkog nacionalsocijalizma, kome one služe samo kao sredstvo za postizanje bolje rase. U fašizmu, naprotiv, ničeanski shvaćen nacionalizam je sam sebi svrha, jer njegova ratobornost mora „večno da traje“, predstavljajući po sebi viši život. Još jedno opravdanje nacionalizma kod fašista, proizlazilo je iz novohegelijanske škole italijanskih filozofa, pre svega Dentilea, koji je u početku propovedao tip „neoliberalizma“, od dolaska fašista na vlast do 1925. zastupao „sintezu“ liberalizma i fašizma, a zatim postao ideolog „čistog“ fašizma. Prica je ovo opravdanje nacionalizma razlikovao od prethodnih po tome što nije preuzeto iz revolucionarnog sindikalizma već iz liberalizma. Zaključivao je da prvo dolaze „žarka socijalna verovanja“, a tek potom njihova apologija „skrpljena pomoću teorija sa sviju strana“, zbog čega se ne mogu moderni filozofi kriviti za „regresivni razvoj državnog života“, jer je „najpre bilo delo, a zatim tek došla reč“. ³⁹ I Slobodan Jovanović je smatrao da je istorijsko-filozofsko objašnjenje fašističkog pokreta dao Đovani Dentile, dok se sam pokret najbolje karakteriše Macinijevom devizom: misao i akcija. ⁴⁰ Po listu *Život i rad* fašistička ideologija je proizišla iz Sorelove sindikalističke teorije kao „mešavine“ Marksa i Ničea, predstavljajući „negaciju svih doktrina koje su postojale u toku istoriskog razvoja“. ⁴¹

Za razliku od italijanskog fašizma, idejni izvori nacionalsocijalizma gotovo da nisu pominjani. Zanimljivo je da je Ničeovu knjigu *Volja za moć*, izdavačka kuća Geca Kon 1936. reklamirala kao „knjigu proroka i vizionara“, kao „najdrskiji

³⁹ Dr Bogdan Prica, Fašističko pravdanje nacionalizma, *Javnost*, 25. maj-2. jun 1935.

⁴⁰ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 76-77.

⁴¹ Dr Bor. M. Grašić, Ideološki frontovi, *Život i rad*, decembar 1937.

pokušaj novog ocenjivanja svih vrednosti, najsmelije i najvažnije delo 19 veka“ koje je postalo „evanđelje“ čitave jedne nacije. „Reči koje sada ponavlja cela Nemačka prvo je izgovorio genijalni i tragični filozof Fridrih Niče kroz čije džinovsko delo govori čitava germanska rasa u svojoj ogromnoj zahuktalosti i svome strahovitom naponu.“ Ocenjujući da je Niče „duhovni tvorac tog velikog zamaha“ nemačke nacije, pozivani su čitaoci da ukoliko žele da razumeju savremenu Nemačku „u njenom naponu“, moraju bezuslovno da pročitaju ovo delo.⁴² I Vladimir Dvorniković je smatrao da kult vođe u nemačkom nacionalsocijalizmu, kao i *glajhšaltung* svih koje on vodi, podsećaju na „ničeovski shvaćen odnos između *ibermena* i gomile“. Neprijateljski stav prema hrišćanstvu, po njegovom mišljenju, najbolje osvetljava „pravu psihološku pozadinu celog pokreta i njegovu duhovnu, ma i nesvesnu srodnost sa ničeanizmom“.⁴³ Pero Slijepčević je verovao da je specifičnost nemačkog nacionalizma u tome što se „potkovao“ citatima iz Gobinoa, Ničea, Langbena, Lagarda, Trajčkea, Čemberlena, i vezao se za kult herojstva, discipline i plave krvi.⁴⁴ I *Pravda* je 1934. pisala o ideološkim osnovama posleratne Nemačke nastalim na etičko-filozofskoj bazi mnogobrojnih nemačkih pisaca. Navođen je Ernest Robert Kurcijus, koji je u svom delu *Nemački duh u opasnosti* iz 1932. tražio uspostavljanje humanizma koji bi podrazumevao „novu“ ljubav prema otadžbini. Da bi se u doba krize u Evropi ponovo stvorio humanizam i da bi narodi izašli iz „pakla“ u kome se nalaze, moraju ponovo da nađu sebe i da se vrate svojoj mističnoj prošlosti. *Pravda* je tvrdila da se ove Kurcijusove ideje podudaraju sa učenjem Berđajeva, kao i da ono što je filozofski-literarno iznosio Kurcijus, Hitler je pakušao da ostvari preko nacionalsocijalističkog pokreta.⁴⁵ Jedan pokušaj analize dao je i fašistički teoretičar Danilo Gregorić. U izvore nacionalsocijalizma ubrajao je pisce romantičarske škole koji su izgradili ideje o apsolutnom primatu etičkog momenta nad materijalnim. Zaključujući da nacionalsocijalizam nikako nije

⁴² Reklame, *Vreme*, 7. jun 1936.

⁴³ Predavanje g. Dr Vlad. Dvornikovića, Fridrih Niče i germanska religija „ibermena“, *Pravda*, 14. april 1935.

⁴⁴ Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1. jun 1933.

⁴⁵ Danubiensis, Kriza nemačkog duha i nacional-socializam, *Pravda*, 11. septembar 1934.

dnevna politička tvorevina, već da ima duboke korene u filozofskim doktrinama prošlosti i da njegova shvatanja proističu iz gledanja na svet koji je imao pobornike „kroz ceo razvoj ljudske misli“, tvrdio je da se njegova filozofija zasniva „na umovanju klasike, počev od Platona“, preko učenja najvećih nemačkih filozofa do sadašnjosti, pronalazeći kod Hegela, Fihtea i drugih „mnogo ideja koje nacionalni socijalizam unosi u svoju doktrinu“.⁴⁶

Fašizam u Evropi

Uspon fašizma u ostalim evropskim zemljama, u beogradskoj štampi je registrovan isključivo kroz vesti o organizovanju fašističkih grupacija i njihovoj aktivnosti, ali nije detaljnije analiziran. Retki autori su se bavili uslovima za pojavu fašizma i njegov eventualni dolazak na vlast, prvenstveno u Francuskoj. Nikola Vučo je u časopisu *Pravna misao* tvrdio da je „val imperijalizma“, koji se pod raznim imenima ukorenio u nekoliko evropskih država, pretio da zahvati i Francusku, „zemlju vekovne republikanske tradicije“. Verovao je da u njoj nije bilo uslova koji bi omogućili pobedu fašizma, ali i da je „blagodareći reakcionarnoj politici posleratnih političara“ i moćnoj finansijskoj oligarhiji, uspeo da okupi veliki broj pristalica.⁴⁷ I Slobodan P. Jovanović je u više navrata 1934. razmatrao da li postoje uslovi za pobedu fašizma u Francuskoj, odnosno, da li je francuski narod sposoban za vojničku disciplinu koju fašizam zahteva. Tvrdio je da je Pariz, u kome je uvek bio centar revolucija, u tom trenutku predstavljao najreakcionarniji deo Francuske, dok je provincija i dalje bila levičarski raspoložena. U samoj Francuskoj se uglavnom odricala mogućnost pobeđe fašizma zbog izraženog individualizma većine Francuza, što je i Jovanović potvrđivao, ali je presudni faktor koji će odrediti budućnost video u ekonomskoj propasti „malograđanske“ klase, „truležu“ parlamentarnog režima i potrebi za novim oblikom države. Zato je verovao da fašizam nije isključen ni u Francuskoj, gde je sve zavisilo od opredeljenja srednjih slojeva koji su u Parizu bili uz fašizam, tražeći u autoritativnoj i

⁴⁶ Danilo Gregorić, *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd, 1936, 29-34.

⁴⁷ Nikola Vučo, Pobjeda demokratije u Francuskoj, *Pravna misao*, maj-jun 1936.

korporativnoj državi spas za sebe kao klasu. Primećivao je stvaranje „dva fronta“, nacionalističkog i antifašističkog, između kojih je sukob bio neizbežan. Francuski fašizam u usponu, kao posledica opšte privredne depresije i pada životnog standarda, nailazio je na dve prepreke, rasparčanost samog pokreta⁴⁸ i nedostatak vođe koji bi bio sposoban da povede mase ka osvajanju vlasti, budući da je svaki fašistički pokret, u nedostatku ideologije, tesno vezan za ličnost vođe. Autor je smatrao mogućim nastanak bilo fašističkog ili socijalističkog društvenog uređenja, verujući da će čak i „francuski individualizam“ nestati i ustupiti mesto jednom od ova dva kolektivistička shvatanja društva. Zaključivao je da „francuski liberalizam čini poslednje napore da preživi svoju sopstvenu smrt a služi se fašizmom kao poslednjom svojom emanacijom.“⁴⁹

Jednu od retkih analiza izvora francuskog fašizma dao je 1935. dr Jovan Đorđević. Pisao je da se ova doktrina ne vezuje ni za jedan određeni filozofski sistem, već da pozajmljuje iz različitih izvora, ne izlazeći iz kruga spiritualizma i mistike. Osnovna tema fašizma, „kult ideje nacije“, naslanja se na ideje francuskih pisaca koji su u prošlosti videli uslov opstanka Francuske. To je prepoznavao u Baresovoj „manijačkoj“ vezanosti za „svoju zemlju i svoje mrtve“ i u Morasovom uverenju da demokratija i jednakost nisu ideje koje bi spontano izašle iz zdravog „galskog duha“, već predstavljaju „prokrijumčarene“ protestantske i jevrejske proizvode. I jedan i drugi su slavili prirodnu „totalnu“ grupu, odnosno, deificiranu državu kao poslednji izraz društvenog života, ustajući protiv „totalne“ individue i njene emancipacije. Đorđević je pisao da francuski fašizam, zbog svog mističnog idealizma, predstavlja novu antiracionalističku religioznu koncepciju sveta, sa korporativizmom kao svojim najznačajnijim elementom. „Ta velika ideja fašizma u Francuskoj“ predstavlja najobrađivaniju ideologiju krajem XIX veka, kada su je markiz De La Tur di Pen la Šars i socijalni katolik Sen-Leon prikazali kao instrument društvenog mira i „lek našeg doba“. Đorđević je zaključivao da je cela fašistička ideologija, naročito korporativizam, stara utopija desničarske ideologije i „srednjevekovnih idila čvrste porodice, a pancirske društvene organizacije“, koja

⁴⁸ Patriotska omladina, Francuska solidarnost, Francuska akcija, Francisti, Vatrene krstovi.

⁴⁹ Slovodan P. Jovanović, Mogućnost fašizma u Francuskoj, *Pravda*, 27. april 1934; Iz krize se rađa fašizam, *Pravda*, 15. maj 1934.

uz istoricizam Kolanta, filozofiju Tena, mistiku Pegia, spiritualističku filozofiju Bergsona i solidarističku sociologiju Dariela, ako postane masovni pokret, „a bez pokreta masa nema fašizma“, može da iskoristi i druge ideološke izvore, u prvom redu, ekonomske teorije Prudona i filozofiju sile Sorela. Fašizam, po Đorđevićevom mišljenju, koristi stare reakcionarne ideologije crpeći iz svega što je izvan liberalizma i socijalizma, pa je njegova ideologija nastala pre fašističke stvarne istorije, poklapajući se sa desničarskim i reakcionarnim teorijama.

Đorđević je pisao da je Francuska socijalno najstabilnija zemlja na svetu u kojoj je demokratska ideologija suvereno vladala „cementirana vekovima“. Usled pojačavanja ekonomske krize i pooštrenosti klasnih sukoba, došlo je do nove ideološke situacije u kojoj je postalo jasno da će antidemokratska borba biti vođena u znaku fašizma. U Francuskoj ne postoji jedna fašistička ideologija uobličena u doktrinarni sistem, već ih je više, sa osnovom u „feudalnom socializmu“, francuskoj predfašističkoj ideologiji malog plemića. Tu krajnju desnicu čini monarhistički i „hipernacionalistički“ pokret Francuska akcija, koji crpi snagu iz očajanja građana stare loze i sitnih plemića čiji se konzervatizam, kult sile, rata i smrti, svodi na „više ili manje otvoreni fašizam“. Pod uticajem ekonomske krize i pobeđe fašizma u Nemačkoj, i u Francuskoj je tokom 1935. i 1936. došlo do stvaranja političkih formacija⁵⁰ čiji je zajednički sadržaj fašistička ideologija, razlikujući se međusobno po republikanskom ili monarhističkom opredeljenju, odnosno, „da li se kunu u pukovnika De La Roka ili poslanika Tetenžea“. Zajedničko im je ukidanje demokratije, parlamentarizma, slobode i ustanovljenje korporativne države i „totalne nacije“ po fašističkom modelu. Đorđević je verovao da snaga „ove fašističke falange“ nije u njenoj ideologiji i masovnosti, već „u vojničkoj organizaciji i društvenim silama u čijoj se službi ona nalazi“, jer su iza nje stajale moćne ekonomske grupacije i krupna buržoazija. Iako fašizam nije uspeo da postane materijalna sila i da se nametne masama, posebno srednjim slojevima, Đorđević je predviđao da ako interesi onih društvenih slojeva čiji život postaje bezizlazan, uspeju da se

⁵⁰ Plameni krstovi, Francuska akcija, Patriotska omladina, Francuska solidarnost, Socijal-nacionalisti, sa oko 450.000 organizovanih članova.

nametnu kao opšti interesi društva, onda će ideja vode i spasioca i tu biti prihvaćena.⁵¹

Konzervativna *Narodna odbrana* je 1935. pisala da se u Francuskoj, kao i u ostalim evropskim zemljama, vodi borba između demokratije i fašizma. U tom sukobu već su podlegle evropske demokratije u Italiji, Nemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Poljskoj, Bugarskoj, dok je, smatralo se, jedino u Španiji demokratija još uvek mogla da obori diktaturu. Fašizam je i u Francuskoj „preuzeo jaku ofanzivu“, a „izdašnom materijalnom supomoću finansijskog i industrijskog kapitala“, stvorene su velike organizacije koje su „po italijanskom i nemačkom receptu“, organizovale svoje članove „u bojne formacije“. Njihova snaga je bila tolika da je njihov vođa, pukovnik De La Rok „već mogao otvoreno da preti razjurenjem parlamenta i diktaturom ognjenog krsta“.⁵² Početkom 1936. *Narodna odbrana* je već pisala drugačije. U jednom kontroverznom članku je navodila da je u Francuskoj došlo do „bratimljenja“ levičarske omladine okupljene oko „neosocijalističkih“ organizacija sa „desničarskim nacionalnim organizacijama“, vodeći političke akcije „pod zajedničkim znakom nacije i socijalizma“. Tvrđilo se da na francusku omladinu ne vrše najveći uticaj političari već književnici, pre svega Šarl Moras, Romen Rolan i Andre Žid, i dodavalo da bi Marsel Prust da je živ, sigurno bio na čelu stvaranja nove Francuske. Navodeno je da su pored njih bili aktivni i književnici Žil Romen, braća Taro, Filip Bares, Alfred Fabr Lis, Andre Žermen i drugi koji su bili za prijateljstvo sa Nemačkom, kao i da je za francusku egzistencijalnu filozofiju, Koarea, Žana Vala i Andre Malroa, karakterističan „u potpunosti nemački duh“. *Narodna odbrana* je verovala da je „buđenje nove Francuske“ počelo jula 1933, kada su se prvi put pojavili „neo-socijaliste“ na kongresu u Angulemu, protestujući „protiv društvenog učenja marksizma, protiv razvodnjavanja demokratskih ideala, protiv trgovine u parlamentu i protiv internacionalizma“, a za „istinski red, autoritet i pravu naciju“. Isticalo se da je pokret krenuo sa leve, ali da više nije apelovao „na razum i um, nego na osećaj“,

⁵¹ Izvori fašističke ideologije u Francuskoj, *Pravda*, 9. april 1935; Dr Jovan Đorđević, *Savremena francuska demokratija*, sociološko-pravna rasprava, Beograd, 1936, 16-33.

⁵² Zajednički front francuskih levičara, *Narodna odbrana*, 21. jul 1935.

što je i dovelo do „krvave noći“ 6. februara 1934. koja je otvorila „borbu dveju generacija u Francuskoj“.⁵³

Pojava fašizma u drugim evropskim zemljama uglavnom je registrovana kroz konkretne vesti o stvaranju fašističkih organizacija,⁵⁴ ili o redovnim sukobima fašista i marksista.⁵⁵

⁵³ I. A. Problemi današnje Francuske, *Narodna odbrana*, 5. januar 1936.

⁵⁴ Poljske vlasti su 1934. zabranile rasturanje nemačke knjige štampane u inostranstvu jer su u njoj „oštro klevetani“ Hitler, Gebels i Gering, što je u nemačkoj štampi ocenjeno kao „gest prijateljstva Poljske prema Nemačkoj“. U Varšavi je zatvoren urednik lista *Polonia* zbog članka protiv Hitlera. (*Pravda*, 24. septembar 1934; *Javnost*, 13. jun 1936). Citirana je knjiga Džona Mofat Meklina o Kju-Kluks-Klanu u kojoj je tvrdio da nemački nacionalsocijalizam ima velike srodnosti sa tim udruženjem. I jedan i drugi su isticali ideju čistote „nordijske i bele rase“, netrpeljivost prema strancima, makijavelizam u metodama, prezir prema intelektualnosti. (*Javnost*, 9. novembar 1935). Nemačko-američko kulturno društvo koje je imalo 110.000 članova američkih građana nemačkog porekla, protivnika nacionalsocijalizma, uputilo je Senatu memorandum kojim je tražilo da se strožije motri na rad organizacije *Amerikadojčer Folksbunda* koja je brojala oko 200.000 članova u čak 42 savezne države. Tvrdilo je da članovi *Folksbunda* nose uniforme i vrše vojne vežbe, kao i da njihov predsednik Kun nije tražio odobrenje za osnivanje organizacije. (*Vreme*, 17. mart 1937). Fašističke i rasističke organizacije u Rumuniji su, po izveštavanju *Javnosti*, nailazile na simpatije u Nemačkoj. Vođa rumunskog fašističkog pokreta Oktavijan Goga je na kongresu svoje stranke tražio uspostavljanje „režima nacionalnog ponosa i autoriteta“, a berlinski listovi su na osnovu toga tvrdili da su u Rumuniji nacionalističke struje sve jače. (*Javnost*, 27. april 1935). Kao rumunski profašistički premijer, Goga je opisivan kao predstavnik „nacionalnog rumunskog duha“ koji je „dosledno održavao i rasplodavao u rumunskim narodnim masama duh nacionalne kulture, nacionalnog otpora protivu svih internacionalnih, defetističkih, anacionalnih i destruktivnih struja“ i nije delio „iluzije“ o pacifizmu i demokratiji. (*Vreme*, 30. decembar 1937). U Švedskoj je formirana stranka Švedski nacionalni savez čiji se program zasnivao na ideji narodne zajednice i autoritativnog režima. Nova stranka je tražila da se iz javnog života ukloni uticaj Jevreja, a u pitanjima spoljne politike da Švedska istupi iz Društva naroda i obrazuje oružani blok nordijskih država. (*Vreme*, 17. jul 1938).

⁵⁵ U Londonu je 1934. došlo do sukoba između Moslijevih fašista i engleskih komunista koji su u isto vreme zakazali svoje zborove u Hajd-parku. Kada je Mosli započeo zbor pred omladincima u crnim košuljama, komunisti su počeli da uzvikuju „Dole reakcionarni fašizam“. Teško je ranjeno 17 lica, a policija je uhapsila preko 100 komunista. (*Pravda*, 11. septembar 1934). Posle „jevrejsko-komunističkih demonstracija“ u Hajd-parku 1935. *Evening News* je protestovao što je engleski radio svojim izveštajem „napravio reklamu“ ovoj akciji. List je, naprotiv, izrečene govore nazvao kleветničkim napadima na novu Nemačku čiji režim uživa u svom narodu poverenje kao nijedan drugi u svetu. (*Vreme*, 30. oktobar 1935). Izveštavano je o svim sukobima fašista i komunista u Bugarskoj, Belgiji, posebno u Francuskoj, u

Zanimljivo je da je ranih tridesetih godina u Beogradu bar dva puta boravio ideolog ruskog fašizma. *Politika* je 1933. pisala o boravku vođe ruskih fašista iz Amerike Anastasija Vonejackog, bivšeg ruskog oficira koji je doputovao iz Berlina i u Beogradu održao predavanje o fašizmu. Njegova osnovna teza je bila „potreba koordinacije ruskog fašističkog pokreta u Americi sa ruskim nacional-socijalističkim pokretom u Nemačkoj i izazivanje fašističke revolucije u Sovjetskoj Rusiji“, koja bi se ostvarila organizovanjem „svefašističkog ruskog pokreta u svetu“. Dolazak u Beograd je organizovao urednik *Carskog Vjesnika* Nikolaj Rilicki, ali je ova akcija doživela „potpun neuspeh“, jer je predavanju prisustvovalo oko trista ruskih emigranata koji su ga saslušali „bez ikakvog znaka odobravanja“.⁵⁶ I naredne godine je posetio Beograd, tvrdeći da Sveruska fašistička partija broji 12.000 „fašističkih članova“, da je fašizam „iskonska slovenska ideja“ koju su Italijani samo preuzeli i da će njihovo vreme doći „kada jedna strana vojska“, mislio je na Japan, „zauzme teritoriju Rusije, a to će biti uskoro“.⁵⁷ O ovoj poseti Beogradu ideologa ruskog fašizma pisala je i *Pravda*, iznoseći njegovu tvrdnju da će ruska fašistička ideja jednog dana „triumfovati u punome sjaju“. Novinara *Pravde* je primio uz fašistički pozdrav, istakavši da su „svi Rusi fašisti“, jer „gde je tri Rusa, tu su tri ruska fašista“. Novinaru je pokazao svoju sliku u fašističkoj uniformi sa *hakenkrojcom*, ali je odricao da je pristalica Hitlera, jer je njegov fašizam ustvari nacionalizam, dok su „svastiku“ nosile i ruske carice jer „donosi sreću“. Odbio je da otkrije imena ljudi koji su u Beogradu bili organizatori ruskog fašističkog pokreta, naglasivši da će uskoro, uz pomoć „svojih agitatora“, početi rad i u Sovjetskoj Rusiji, ali je smatrao da bi mu to bilo olakšano ukoliko bi došlo do sukoba Rusije sa nekom velikom državom.⁵⁸

kojima je uvek bilo mrtvih i ranjenih. („Krvavi sukob komunista i fašista na ulicama Pariza, pet mrtvih i preko 300 ranjenih među njima 157 policajaca“, *Vreme*, 18. mart 1937.)

⁵⁶ Boravak vođe ruskih fašista u Beogradu, *Politika*, 18. septembar 1933.

⁵⁷ Vod ruskih fašista, američki građanin i milioner doputovao je juče u Beograd, *Politika*, 17. jul 1934.

⁵⁸ Lj. B. Pokret koji radi na vaskrsu stare Rusije, ruski fašizam ne treba mešati sa italijanskim fašizmom, *Pravda*, 18. jul 1934.

2. Fašizam – liberalizam – komunizam

Gotovo svi autori koji su se bavili problemom fašizma pokušali su da definišu njegovo mesto u odnosu na liberalizam i komunizam. Odnos između ovih ideologija bio je i polazna pretpostavka njihovih tumačenja i vrednosnog opredeljenja. Karakteristično je i razumljivo da levičari nisu dovodili ni u kakvu vezu fašizam i komunizam, ignorišući čak i pokušaje autora drugih ideoloških orijentacija da ih uporede, ponekad, u oceni njihovog totalitarizma, i izjednače. S druge strane, njihova kritika liberalizma bila je eksplicitna u akcionim glasilima, ali prikrivena u građanskim novinama, iako je uvek mogla da se nasluti ispod kritike kapitalizma kao izvorišta fašizma. Istovremeno su bez ikakve dileme odbacivali i nacionalizam kao prepreku ostvarenja socijalnih zahteva i izvorište agresivne ratne politike. Osnovna karakteristika građanskih listova bilo je odbacivanje i komunizma i fašizma sa većom kritikom fašizma, ali sa prisutnom odbranom nacionalizma koji je fašizam „zloupotrebio“. Odbacujući i komunizam i fašizam, autori liberalne provenijencije su često pravili paralelu između njihovog razvoja, nešto ređe analizirajući i odnos između sve tri ideologije, fašizma, komunizma i liberalizma. Konzervativci su događaje u Nemačkoj posmatrali isključivo kao sukob dve ideologije – komunizma i nacionalsocijalizma, neprikriveno prepoznajući u komunizmu veću opasnost i priželjkujući njegovo uništenje koje će izvršiti nacionalsocijalizam. To ne znači da nisu uočavali opasnosti koje dolaze i od njega, ali je mržnja prema komunizmu do te mere potiskivala strah od nacionalsocijalizma, da je ulagan veliki trud da se u njemu pronađu pozitivne tekovine, što je u pojedinim slučajevima vodilo i njegovoj glorifikaciji. U ekstremno desničarskim krugovima, analize fašizma su primarno bile prisutne kroz eksplicitno odbacivanje daljih mogućnosti opstanka liberalizma i, posebno, komunizma. Samo u jednom tekstu iz 1934. *Otdžbina* je paralelno analizirala komunizam i fašizam kao nove pokrete suprotstavljene liberalizmu. Ubrzo je komunizam za nju postao najveća opasnost, liberalna demokratija prevaziđeni sistem, a fašizam pokret koji obećava. Od početka 1936. otišla je još dalje, prvo obeležavajući liberalizam krivim za uspeh komunizma, a onda i stavljajući te dve ideologije u istu grupaciju kojoj je

suprotstavljen „Novi nacionalizam“, odnosno, fašizam u svojoj borbi za „pravednije društvo“.

Razlika u oceni fašizma između komunističke i liberalne pozicije nije bila prisutna toliko u stepenu percipirane opasnosti od njega, koliko u izraženijoj antifašističkoj borbenosti prve, nasuprot teorijskoj analitičnosti druge. Razlika u oceni fašizma između demokratskog i konzervativnog stanovišta bila je u njegovoj negaciji kod prvog i delimičnoj prihvatljivosti kod drugog, a u oceni komunizma, u percipiranju kao manje opasnosti od fašizma kod prvog, a veće kod drugog stanovišta. Razlika između konzervativnog i profašističkog stanovišta u oceni fašizma, bila je u delimičnoj prihvatljivosti uz uzdržano osporavanje nekih njegovih elemenata kod prvog i veličanju kod drugog, u oceni liberalizma, bila je u deklarativnoj prihvatljivosti kod prvog i potpunom negiranju kod drugog, dok u odbacivanju komunizma među njima nije bilo razlike. U ovom kontekstu javljala se još jedna granična linija koja je jasno odvajala različite ideološke orijentacije, a koja nije proisticala iz neposredne ocene fašizma. Reč je ovog puta bila o percepciji nacionalizma generalno i njegovoj opravdanosti u uslovima pojave fašizma kao njegovog krajnjeg izraza.

August Cesarec je u levičarskom listu *Danas* 1934. pisao o nespojivosti socijalizma i nacionalizma i nemogućnosti da isti pokret bude istovremeno i socijalan i nacionalan. „Principijelno mi postavljamo stvar: ili nacionalizam ili socijalizam“, jer je u socijalizmu jedina garancija za rešenje i socijalnog i nacionalnog pitanja. Primećivao je sposobnost kapitalizma da menja taktiku, tvrdeći da u postojećoj imperijalističkoj fazi, u kojoj je počeo da se udružuje u internacionalne koncerne, ne mari mnogo za nacionalizam i priklanja mu se samo iz oportunizma. Kapital, međutim, i kada je „najinternationalniji po svojim vezama“, dok je imperijalističan i pred nuždom rata radi osvajanja novih tržišta, uvek se služi nacionalizmom. Zaključivao je da je zato nebitno da li on to radi iz oportunizma ili ne, iskreno ili neiskreno, jer iza „raspirenog nacionalizma i šovinističkih strasti“ uvek stoji samo njegov interes.⁵⁹

Koča Popović je konstatujući da je prošlo petnaest godina od pojave fašizma, navodio da se „italijanski eksperiment“ u međuvremenu proširio u „internationalnu

⁵⁹ August Cesarec, Hitlerizam kod nas, *Danas*, februar 1934.

pojavu prvostepenog značaja“, ispoljavajući se kao „uzor i ideal“ političkim pokretima u velikom broju zemalja, koji često pod drugim imenima „izražavaju istu društvenu sadržinu“. Time se fašizam „univerzalizirao“, dokazujući da mu se uzroci ne nalaze u uskim granicama jedne zemlje, „već u društvenoj strukturi čitavog niza kapitalističkih zemalja“, jer se ispod njegovih nacionalnih oblika krila međunarodna društvena osnova iz koje su proizišle velike političke težnje, originalne u svojoj praksi „odbrane postojećeg društvenog poretka“, ali teorijski i ideološki neoriginalne. Smatrao je da je prisutna „internacionalnost same nacionalističke crte fašizma“, i pored svih dokazivanja o specifičnom duhu određenog naroda i „tobožnoj izvornosti“, bila toliko malo izvorna da se čak i idealistička iluzija o njoj pojavljivala u svim zemljama „načetim“ od fašizma. Istovremeno je upravo „internacionalni fašizam“, izrazito agresivnim karakterom svakog pojedinog nacionalnog oblika, potpuno isključivao mogućnost stvaranja „fašističke internacionale“. Prikazao je knjigu engleskog publiciste Radžani Palm-Djuta,⁶⁰ koja je po njegovom mišljenju predstavljala prvi pokušaj iscrpnog prikaza ekonomskih uslova za pojavu fašizma, citirajući njegov stav da su fašističke diktature napredovale „na putu koji vodi ratu“, ali da je i na strani antifašističkih snaga prisutna velika evolucija, naročito u krilu proletarijata i među „srednjim klasama“. Potvrđivao je Djutov stav da je fašizam često prikazivan isključivo kao izraz sile i nacionalne obnove u vreme „umiranja dekadentnog liberalizma“, što je smatrao „primitivnim oruđem ispitivanja“, ako se ne nadoveže na posmatranje fašizma u odnosu na sve tendencije savremenog društvenog kretanja. Tek u tom kontekstu može se proceniti u čije se ime i sa kakvim garantijama „fašizam pokušava pretstaviti kao jedinstveno rešenje aktuelnih društvenih problema“, i tek tada će se videti da fašizam ne predstavlja nikakvo njihovo rešenje, „već naprotiv krajnje pooštrenje svih društvenih suprotnosti, 'društvo u ratu protiv sebe samog““. Taj nalet na ekonomskom, socijalnom, ideološkom i političkom polju, na sve „najpozitivnije tekovine buržoazije“, po njegovom mišljenju je bio rečit dokaz o stanju „društvenih suprotnosti koje su taj nalet izazvale“.⁶¹

⁶⁰ R. Palme Dutt (Palm-Djut), *Fascisme et Révolution*, Paris, 1934.

⁶¹ Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

Karakteristična za levičarske krugove je i knjiga Dušana Nedeljkovića objavljena 1938. u kojoj je navodio da je fašizam, duboko prezirući mase, kao svoj krajnji cilj proklamovao „sreću viših ljudi“, tj. „današnje aristokracije i u njoj 'genija nacije', vođe“, a njegov osnovni smisao je bio u negiranju ljudske razumske sposobnosti, samo zato što je ona osnova demokratske borbe za jednakost ljudi. Cilj fašizma je odbacivanje „laži“ o jednakosti ljudi i „hipokrizije“ parlamentarne demokratije, uz isticanje najrasnijih ljudi i stapanje „po prirodi nejednakih ljudi“ u jedinstveno telo nacije koje će istupati kao jedan čovek.⁶²

Građanski listovi su pokušavali da utvrde sličnosti i razlike između fašizma i boljševizma. *Srpski književni glasnik* je 1933. pisao da Nemačka i Sovjetska Rusija preživljavaju velike unutrašnje krize kao posledicu njihovih političkih programa, od kojih je prvi „nov, ulazi u vatru, videće se hoće li izdržati probu“, dok je drugi već bio na probi i „pokazao se nesprovedljiv“. Navodilo se da je pored kapitalističke, već isprobana i korporativna i kolektivistička država, a da Hitler upravo isprobava totalitarnu državu, koja je podrazumevala da „putem sile ucelokupi ceo nemački narod“, kako bi Nemačka bila „stoprocentno nacional-socialistička“. Progon marksista je zaoštrio odnose sa Sovjetskim Savezom, što je proizvelo teško razrešiv sukob „dve političke vere“.⁶³

I Mirko Kosić je pisao o odnosu fašističkih i sovjetskog sistema, smatrajući da je posle prodora nacionalsocijalizma u centralnu Evropu, postalo jasno da nastupa niz „preobražajnih procesa, čija obuhvatnost postaje universalnom kada ne izgubimo iz vida istovremena pomeranja odnosa između bele i obojenih rasa na dalekom Istoku i u kolonijama“. Ti procesi nisu vodili ostvarenju istih novih vrednosti, ali im je bila zajednička velika intenzivnost u ostvarenju ciljeva, nove političke metode, odricanje vrednosti liberalizmu, parlamentarizmu i individualizmu. Razlike između boljševizma i fašizma, po njegovom mišljenju su proisticale iz drugačijeg idejno-istorijskog porekla, različitog etničkog karaktera njihovih nosilaca, različitih socijalnih struktura i kulturnog

⁶² Dr Dušan Nedeljković, *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje, 1938, 14-53.

⁶³ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – Austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933. (Jovan M. Jovanović).

stupnja društava u kojima su se javljali. Kosić je zaključivao da su „eksperimenti boljševika, fašista i nacional-socialista, Ruzvelta i težnje engleskih leburista“, prolazne pojave velikog procesa previranja u traženju novog reda, jer se staro predratno doba „nikada neće vratiti“. Bio je uveren da neuviđanje tog procesa znači trošenje energije na „priviđenja i zablude“, jer je bitno da se „u novo što dolazi unese što više iskustva, saznanja, mere stečene patnjama velike prošlosti i bedne sadašnjice“.⁶⁴

Po Đorđu Tasiću, sa razvojem kapitalizma javili su se novi tipovi političkih sistema, na jednoj strani fašistički i nacionalsocijalistički, a na drugoj sovjetski. Njihove osobenosti video je u odsustvu opozicije, jednopartijnosti i dominaciji izvršne vlasti nad zakonodavnom. Smatrao je da i fašistički i sovjetski sistem, iako suprotni demokratskom, ipak ga i produžuju, jer priznaju važnost masa, odnosno, načelo jednakosti. Razlika je u tome što fašizam optimistički veruje u večitost svog režima kao pravog političkog uređenja, dok sovjetski sistem gleda evolucionistički na ulogu komunističke partije. Velika opasnost od „totalitarnih“ režima, po Tasićevom mišljenju, proističe iz njihove potrebe da zagospodare socijalnim životom upotrebom „strašnih sredstava propagande i sugestije masa“.⁶⁵

Javnost se više od drugih listova bavila ovim odnosom, posebno njen urednik Niko Bartulović, koji je odbijao da prihvati alternativu „fašizam ili boljševizam“, tvrdeći da upornost kojom i jedan i drugi pokušavaju „da nametnu svetu da bira između njihove alternative“, najbolje pokazuje „koliko se u netoleranciji i nasrtljivosti te dve krajnosti dodiruju i koliko su one antihumane, neslobodarske i antidemokratske“. U njihovoj „tobože ideološkoj borbi“, sve se svodi na alternativu: ili podleganje „diktaturi militarističke, jednopartijske i crkvene hijerarhije“, oličene u raznim oblicima fašizma, ili „diktaturi raznih revolucionaraca zbog revolucije, i anarhiji ogorčenjem zatrovanih masa“, oličenim u boljševizmu. Smatrao je da se „nesumnjivo“ u oba tabora mogu naći i „svetle tačke“, u fašizmu težnja da unese red u „razularenu anarhičnost“ parlamentarizma, a u boljševizmu rušenje carističke reakcije, izdizanje radnika i seljaka i ukidanje kapitalističke svemoći. Fašizam je, međutim, opasniji po mir i demokratiju, jer je dobivši podršku

⁶⁴ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 11, 28-29.

⁶⁵ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 25, 43-44.

razočaranih masa zaveo autoratativni sistem i princip nejednakosti ljudi protegao i na nejednakost rasa, što vodi oružanom sukobu, ne samo sa narodima koji nisu spremni da prihvate diktat, već i između samih „fašističkih odabranika međusobno“. U Bartulovićevoj analizi je prisutna odbrana nacionalizma u tezi da je fašizam „izobličio nacionalizam“ i lišio ga odlika slobodoumlja i demokratije kojima je u prethodnom veku „osvojio svet“. Najveće zlo fašizma (dodavao je „i boljševizma“), video je u pokušaju da razbije „izvornu i organsku vezu demokratije i nacionalnog osećaja“ i da nacionalizam upotrebi „kao mač kojim će odrubiti glavu demokratiji“. Verovao je da se bliži momenat slabljenja fašističkih sistema, da njihov antikomunizam ima za cilj proširenje fašizma nad čitavom Evropom i da zato ništa ne izaziva toliki revolt kao nametnuta alternativa „Berlin ili Moskva“.⁶⁶

U *Arhivu za pravne i društvene nauke*, dr Danilo Danić je pisao da su fašizam, boljševizam i nacionalsocijalizam oblici diktatorske vlasti vezane za ličnost koja je vrhovni nosilac režima. Dok prva predstavlja „diktaturu fašističke stranke sa ideologijom svemoći države u koju se i sama nacija utapa“, druga „diktaturu proletarijata preko komunističke stranke“, treća je „diktatura nacističke stranke sa ideologijom i kultom nacije“, a sve tri odbacuju načela liberalne demokratije. Danić je naglašavao da je nacionalsocijalizam „čisto nemački pokret“ koji ima u vidu samo nemački narod, dok su i fašizam i komunizam mogli biti ostvareni u bilo kojoj državi ili narodu. Zato nacizam nema univerzalni značaj koji u ideološkom smislu mogu imati fašizam, integralni nacionalizam ili komunizam. Za razliku od sovjetske, levičarske diktature, nacizam i fašizam je obeležavao kao desničarske diktature sa istom podlogom u nacionalizmu. Danić je zaključivao da su i u Italiji i u republici Sovjeta ipak postojale organizacije na koja se diktatura naslanjala, dok je u nacizmu takva materijalna osnova nedostajala, a njegov opstanak bio vezan samo za jednu ličnost.⁶⁷

Neposredno po potpisivanju ugovora o nenapadanju i otpočinjanju Drugog svetskog rata 1939, u časopisu *Vidici*

⁶⁶ Niko Bartulović, Protiv alternative: fašizam ili boljševizam! *Javnost*, 7. novembar 1936.

⁶⁷ Dr Danilo Danić, Pravo u nemačkom Trećem Rajhu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. decembar 1936.

Bogdan Prica je razmatrao problem odnosa nacionalsocijalizma i komunizma, smatrajući da razvoj unutrašnjih prilika u Nemačkoj i Sovjetskoj Rusiji i „njihova saradnja u spoljnoj politici“, otvaraju pitanje da li su razlike između nacionalsocijalizma i komunizma zaista tako velike „kao u mladosti ovih pokreta“, da li oni u poređenju sa liberalnom demokratijom, možda predstavljaju „u suštini jedan te isti društveni poredak“, i da li je između njih moguća trajna spoljnopolitička saradnja. Usled „sve frapantnije sličnosti između ova dva sistema“, postavljao je pitanje da li oni mogu saradivati u tom stepenu da bi se posle uspešno dovršene saradnje u borbi protiv trećih sila, mogli mirno razvijati jedan pored drugog, bez namere da se međusobno „istrebe“. Uzrok njihovog međusobnog približavanja video je u promenama u obe zemlje, u Nemačkoj gde se počelo sa radikalnim ograničavanjem sloboda u ekonomskoj sferi iz militarističkih motiva, a u Rusiji, u pojavi nacionalizma. Prica je verovao da su i jedna i druga išle ka vrsti „nacionalnog boljševizma ili boljševičkog nacionalizma“, koji bi bio „dvogub po svojim konačnim ciljevima“, težeći i ka afirmaciji nacionalistačkih vrednosti i ka ostvarenju ciljeva klasne borbe proletarijata. Navodio je oprečna pisanja američkih autora, s jedne strane tezu o konvergentnom razvitku nacizma i komunizma, sa zaključkom da dve zemlje „pokazuju sve slabiju tendenciju da se sukobe na polju spoljnih odnosa“, a sa druge, tezu koja je naglašavala međusobne razlike, posebno potpuno oprečna gledišta o rasizmu, oceni rata i položaju žene, sa osnovnom razlikom u odnosu prema slobodi i demokratiji. Po ovoj tezi nacisti su u diktaturi videli idealan režim potčinjavanja ličnog dobra opštem, a boljševici su u diktaturi videli samo prolazno nužno zlo na putu ka „komunizmu“, tj. ka stanju u kome će vladati potpuna individualna sloboda. Prica je komentarisao da su obe teze pogrešne, prva zato što su postojale nepremostive razlike između nacionalsocijalizma i komunizma, a druga zato što je bitna razlika između njih bila u nečem sasvim trećem. Smatrao je da postoje tri osobine boljševizma „koje mogu pobuditi antipatiju“. Prva je „boljševičko neprijateljstvo prema onima koji nešto imaju“, druga je antireligioznost, a treća „ravnodušnost prema nacionalnoj veličini i svim vrednostima koje moraju biti nada sve mile i drage svakom pravom nacionalisti“. Primećivao je da je pojedince u „antiboljševički tabor“ uvek dovodilo samo jedno od ova tri obeležja, pa su mu

jedni pristupili iz ekonomskih, drugi iz religioznih, a treći iz nacionalnih motiva. Verovao je da ni Hitler ni Musolini nisu mrzeli komunizam iz religioznih ili ekonomskih motiva, i da je ostajao samo nacionalizam kao pokretač njihovog antikomunizma. Objašnjavao je da je Hitler odrastao u kultu nacionalističkih vrednosti, i bez mogućnosti da oseti slavu u individualnom životu, želeo da je doživi kao član nacije. „Nacionalna veličina uteha mu je za individualnu neznatnost.“ Zato su se njegove najveće optužbe protiv komunizma odnosile na nepatriotizam i borbenost protiv nacionalizma. Isti motiv za antikomunizam Prica je pronalazio i kod Musolinija, uz dodatak naglašenog individualnog momenta, jer je i sam živio „kao nadčovjek“. Toga kod Hitlera nije bilo, jer je „u velikom zanosu za sve krasote nemačke rase“ potpuno zaboravljao na sebe.

Odgovarajući na postavljeno pitanje, da li fašizam i nacionalsocijalizam mogu naći trajan *modus vivendi* sa boljševizmom, Prica je tvrdio da do izmirenja može doći samo ako nađu zajednički jezik u oceni „nacionalističkih vrednosti“, odnosno, ili ako nacisti napuste ideal dominacije nad drugim nacijama, ili ako boljševici prihvate taj ideal. Na pitanje, da li Hitler može da zapostavi nacionalni imperijalizam, a Staljin da ga prihvati, odgovarao je odrečno. Nacionalsocijalizam je mogao da napusti sve tačke svog programa, ali ne i ideju nemačke nacionalne veličine, a komunizam nije mogao pristati na ideju gospodarenja jednih naroda nad drugim, jer je i rusko ime izbrisao iz imena svoje države dajući joj primarno socijalistički karakter. Prica je verovao da je sasvim moguće da ubeđeni komunisti pristane na promenu nacije i jezika ako mu se oni ne nameću u ime nacionalne ili rasne superiornosti, ali da nikad neće pristati na takvu promenu ako bi ona značila nacionalno potčinjavanje, pre svega zbog osnovne ideje komunizma o jednakosti svih ljudi. „Iako on pri tom primenjuje brutalne metode protivu svojih klasnih protivnika, metode sigurno brutalnije od nacističkih postupaka sa neprijateljima nacionalsocijalizma, ipak komunizam čini sve to u cilju postizanja jednakih životnih uslova za sve ljude i njemu je mrska i sama pomisao na dominaciju, superiornost, iskorišćavanje jedne skupine ljudi po drugoj, ma kako te skupine bile obeležene, klasno, rasno, polom ili verom.“ Zaključivao je da između nacionalsocijalizma i komunizma nije bitna razlika u shvatanju smisla diktature, već u razumevanju ljudske jednakosti. Suština nacionalsocijalizma je vladavina

jedne rase nad drugima, a suština komunizma je da „nijedna ljudska kreatura“ ne sme iskorišćavati drugu. Verovao je da zato ne može biti trajne i iskrene saradnje između nacionalsocijalizma i komunizma, a pošto su i jedan i drugi težili za vladavinom na što većem prostoru, „jedan u ime bolje rase, drugi u ime uklanjanja nejednakosti ljudi“, smatrao je da između njih ne može biti izmirenja, jer „jedna zemlja, a dva gospodara nit je bilo niti biti može“.⁶⁸

Građanski orijentisani autori su nešto ređe razmatrali odnos fašizma i liberalizma ili sve tri ideologije. U seriji članaka objavljenih u *Pravdi* 1934, Đorđe Tasić se bavio odnosom demokratije i nacionalsocijalizma kroz analizu nove državno-pravne teorije Karla Šmita, koga je ocenjivao kao najoriginalnijeg nemačkog teoretičara. Pisao je da je Šmit neposredno pred dolazak „hitlerovaca“ na vlast, kritikovao političko stanje u Nemačkoj, jer se u njemu „mogućnost jednakih šansi“, kao bitna odrednica demokratskog sistema, nije mogla ostvariti, verujući da „mora doći kraj fikcijama većinskog sistema“. Po Šmitovom mišljenju bitna razlika između demokratskog i „hitlerovskog“ sistema je u tome što je demokratija sastavljena od dva bitna elementa, a „hitlerovski“ od tri. U demokratiji, gde je pojedinac suprotstavljen državnoj vlasti, a privatna sfera javnoj, bez posrednika, po Šmitovom mišljenju nema mesta za socijalne grupe i udruženja, jer sistem gubi smisao ako se one razviju. Nacionalsocijalistički sistem je, naprotiv, izgrađen od tri činioca: državne vlasti, pokreta (nacionalsocijalističke partije) i naroda. Centralno mesto ima pokret (partija) koji gospodari državom, uništava birokratiju potčinjavajući sebi činovništvo, gospodari socijalnom i privrednom aktivnošću naroda. Dok su u demokratskom režimu svi jednaki i zato broj odlučuje, u nacionalsocijalizmu je bitan kvalitet. Svi ne vrede politički podjednako, već ima onih koji su pozvani da vladaju. To je elita koja se ne bira već postavlja odozgo, od vođstva partije i samog vođe, jer ono što želi elita, najbolje je i za naciju.⁶⁹

Rade Drainac je u *Pravdi* pisao da se u celokupnom čovečanstvu, „izuzev nekoliko zemalja“, uzima u zaštitu

⁶⁸ Dr Bogdan Prica, Nacionalsocijalizam i komunizam, *Vidici*, 10. novembar 1939.

⁶⁹ Dr. Đ. Tasić, Državno-pravni poredak Hitlerove Nemačke, *Pravda*, 7-10. april 1934; Jedno poređenje demokratije i autoritativnog ustavopravnog uređenja Nemačke, kritička analiza teorije K. Šmita, *Pravda*, 26. april 1934.

demokratija čije su tekovine, „ma koliko bile profanisane poslednjih godina“, u najvišoj meri označavale sintezu narodne volje kao najsrećnijeg oblika vladavine. U borbi protiv autoritativnih režima, „protiv fašizma ma kog bilo oblika“, vrši se gibanje masa koje ne žele da se ropski potčinjavaju „kao prosti automati“, a jedino u demokratiji mogu da ostvare političko, socijalno i moralno zadovoljenje.⁷⁰ List *Život i rad* je 1935. pisao da se događaji u Nemačkoj odvijaju na štetu demokratije, a u korist „novoga talasa nacionalsocijalista“. Tvrdnje simpatizera fašističkih režima da je demokratija propala zbog krize autoriteta, u ovoj analizi su odbacivane sa argumentom da fašistički režimi primenjuju silu, a ne autoritet. Verovalo se, naprotiv, da je demokratija podlegla pred materijalnom i moralnom krizom, zato što su socijalisti na vlasti „bili raspojasani“, i boreći se uglavnom protiv komunista, nisu pridavali pažnju nacionalsocijalistima, omogućivši im da za sve nevolje optuže socijalizam, parlamentarizam i demokratiju. Demokratija je propala i zato što psiha „disciplinovanog nemačkog naroda nema individualnosti“, već u teškim trenucima „traži šefa“.⁷¹ Dve godine kasnije u istom listu se ocenjivalo da sukob fašizma i demokratije predstavlja „dva fronta koji među sobom vode žestoku borbu“, „rat doktrina“ koja je od opšteg značaja, jer je fašizam spreman da se bori do konačne pobede i „dok postoji i poslednja fašistička država“. Razlika između njih viđena je i u metodama borbe. Dok je fašizam agresivan u vođenju unutrašnje i spoljne politike i pomaže sve fašističke pokrete u drugim državama, dotle demokratski režimi ostaju pasivni i izolovani, zadovoljavajući se samo odbranom od fašizma. Navodilo se da demokratija isključuje fašističko, nacionalsocijalističko i sovjetsko državno uređenje, koji predstavljaju diktatorske vladavine i isključuju monarhiju, iako fašizam „iz celishodnosti“ može da je toleriše „kao dekor“, a nacionalsocijalizam ide još dalje, pridajući diktatoru božansku moć. Postavljalo se pitanje da li je reč o „sumraku čovečanstva“ u vremenu visokog razvoja nauke.⁷² U ovom listu je bilo i autora koji su odbacivali aktuelnu dilemu, fašizam ili komunizam, podvlačeći da ona realno ne postoji, jer su „doprinosi tih pokreta monstruozi“, kao što su i

⁷⁰ Rade Drainac, *Demokratija i fašizam*, *Pravda*, 8. septembar 1935.

⁷¹ Radoslav Mitrović, *Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi*, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

⁷² Jovan Dimitrijević, *Zadružna država*, *Život i rad*, jun 1937.

intelektualci kojima je cilj „eksploataisanje momenata“, u ulozi „kurtizana“ stvarali „ideologije monstroznosti“. Podrazumevajući da postoji „normalni tok istoriskog razvića“ koji čini evolucija demokratskih institucija, verovalo se da će istorija eliminisati „sve ono što je bez vrednosti za tok razvića“, jer su i akcija radničkih masa i reakcija kapitala kroz fašizam, bili „u svojoj suštini antidemokratskog karaktera“, stvarajući „nemirnu psihozu“ sumnje u vrednost demokratije. Ipak, dok su „pokušaji podmlađivanja, sažimanja kapitalizma u obliku fašizma“, dali ovom pokretu odliku „reakcije samom istoriskom razviću“, dotle su se akcije radničkih masa, dobijajući antireakcionarni oblik, sve više približavale „normalnom toku istoriskog razvića“. Verovalo se da je trenutno reakcija agresivnija, „pošto je po sebi veštačka“, ali da će ona iščeznuti u sukobu sa „normalnim tokom istoriskog razvića“.⁷³ Naredne, 1938. *Život i rad* je pisao da se politička misao u svetu deli u tri pravca, prvi polazi od ideja Treće francuske republike, drugi od mistike Trećeg Rajha, a treći od principa Treće Internacionale. Sva tri pravca su u neprekidnoj borbi, ali se razne nijanse „u trećem i prvom pravcu“ sve više međusobno približavaju jer se smatraju demokratskim. Sva tri pravca imaju svoja shvatanja o državi, smatrajući savremenu državu zaostalom i nesavršenom. Francuska liberalna doktrina tvrdi da je njena kriza samo funkcionalna, nacističko i fašističko učenje da je kriza u samoj strukturi, a ne u funkciji savremene države, verujući da se ona ne može održati jer nije sposobna da se prilagodi novim društvenim potrebama, dok komunistička teorija tvrdi da je kriza savremene države „katastrofalna“, ni strukturalna ni funkcionalna, da se ne može doterati prema društvenim potrebama, već da se mora iznova izgraditi. Pomenuto je kao četvrto i učenje o zadružnoj državi.⁷⁴

Vrlo slično je pisao i Dragoljub Jovanović u zagrebačkoj *Novoj Evropi* 1937. Osuđivao je tendenciju „zaslepljenih“ pristalica autokratije da onemogućavaju opredeljenje „za zlatnu sredinu“, ističući alternativu fašizam ili komunizam, „koja se postavlja tako kategorično kao da van toga dvoga ne postoji nikakvo drugo moguće uverenje“. Smatrao je da takav stav zagovaraju protivnici demokratije „i s desna i s leva“,

⁷³ Dr Bor. M. Grašić, Ideološki frontovi, *Život i rad*, decembar 1937.

⁷⁴ Nikola Đonović, Ideološki pravci u Evropi, *Život i rad*, mart 1938.

dobronamernici skloni uprošćavanju, ali i reacionari „koji su u suštini za poredak koji održava fašizam“. Verovao je da se običan čovek lakše opredeljuje za ono što mu je poznato nego za nešto novo, da je masa uvek konzervativna i da joj je zato desnica bliža od levice. Dok se desnica koristi navikama i tradicijama mase uspavljujući je, dotle je leвица plaši, uznemiruje i budi. Zato su obični ljudi „više skloni onome što znači fašizam“, nego korenitoj promeni koju nudi leвица. Demokratija je podvrgnuta kritici zbog svoje političke formalnosti i socijalne praznine, a socijalizam zbog nedovoljno hrabrih reformi u korist radnog naroda. U takvim uslovima desnica se ujedinila, i na nacionalnom i na međunarodnom planu, dok je leвица ostala nesložna. Zato je Jovanović smatrao da je najštetnije isticati komunističku krajnost nasuprot fašističkoj krajnosti, čime se svesno ili nesvesno, „služi reakciji“. Podjednako je štetnom smatrao i drugu tezu koja je glasila „ni fašizam ni komunizam“, jer na suprotnoj strani od komunizma ne stoji fašizam, već liberalni kapitalizam. Pošto je kapitalizam prestao da bude liberalan, verovao je da i antikapitalizam mora da se odrekne revolucionarnosti. Najvećom greškom komunizma smatrao je ideju o diktaturi proletarijata, koja je „rodila fašizam“ iz straha od diktature najsiromašnijih. Tu je na prvom mestu mislio na srednje slojeve čija psihologija brani privatnu svojinu, i koje agitacija za njeno ukidanje, gura u fašizam. Staviti ih pred dilemu „komunizam ili fašizam“ znači „direktno ih vrbovati za fašističke organizacije“. Isticao je i ulogu seljaštva u uspostavljanju demokratije i socijalizma, tražeći ukidanje monopola grada nad selom. Složni u kritici individualizma i kapitalizma, i srednji slojevi i seljaštvo su, po Jovanovićevom mišljenju, na suprotnoj strani videli samo komunizam „koji oni neće, ni zbog potpunog ukidanja privatne svojine, ni osobito zbog diktature proletarijata“, ali neće ni staru parlamentarnu demokratiju „koja je omanula skoro u svim državama“. Verovao je da se kapitalizam brže snašao od antikapitalizma, i da je zato taj period ispunio fašizam, „mešavina kapitalizma bez slobode i socijalizma bez hleba“. Kako bi taj „besplodni“ period što kraće trajao, tražio je da „antikapitalizam“ postane konstruktivan, ali da odgovor ne sme biti komunizam, „jer bi to bila najbolja agitacija za fašizam“. Zaključivao je da onaj ko postavlja dilemu „fašizam ili komunizam“, nije pristalica progresa, a ko ističe obrnutu alternativu, „ni fašizam ni komunizam“, ustvari podržava

fašizam „samo što nema hrabrosti da to i prizna“. Budući raznorodne pojave, fašizam i komunizam nisu partneri, već su to liberalni kapitalizam i revolucionarni socijalizam. Definirao je fašizam kao „pokušaj buržoazije da se podmladi, pokušaj kapitalizma da se organizuje; najzad, pokušaj individualizma da se u izvesnoj meri socijalizuje“. Zato je verovao da je pogrešno fašizmu suprotstavljati komunizam kao „suviše usku doktrinu“, prihvatljivu ograničenom broju ljudi, već da kao alternativu treba isticati „fašizam ili demokratija“, odnosno, izbor „između poretka koji sigurno oduzima slobodu a ne obezbeđuje sigurno hleb, i poretka koji sigurno obezbeđuje hleb svakome ko radi a ne dira slobodu“. Zaključivao je da to više nije samo građanska, već i seljačka i radnička demokratija, „to je Radna Demokratija“.⁷⁵

Slobodan Jovanović je smatrao da su nova uređenja u Italiji, Nemačkoj i Rusiji nastala kao posledica ideoloških pokreta započetih od manjine, koji su postepeno zahvatili i mase, pokazujući sličnost s verskim pokretima, jer su nosili istu „netrpeljivost prema suprotnim gledištima“, istu „revnost u vrbovanju pristalica, isto negovanje kolektivnih obreda i svečanosti koji se završavaju kolektivnim zanosom“. Rukovođeni su jednom državnom strankom koja je sve druge ugušila žrtvujući slobodu jednakosti. Primećujući da se često čuje da je doba pravne države prošlo i da je samo pitanje da li će prevladati fašističko ili komunističko shvatanje države, navodio je osnovne razlike između njih. Dok fašizam zadržava klasne razlike, komunizam ih uništava. I fašizam i komunizam praktikuju diktaturu, ali komunizam svoju označava kao privremenu meru, dok je fašizam stalno vezan za nju. Komunizam prikazuje sebe kao fazu u razvitku demokratije, dok fašizam prekida s demokratijom. Komunizam je pod uticajem Francuske revolucije, fašizam je pod uticajem apsolutne monarhije. Zaključivao je da iako su razlike između fašizma i komunizma bitne, ipak su oba sistema podjednako upravljena protiv „sredobežnih težnji klasa“. Fašisti veruju da bi država mogla da nadvlada klase, dok komunisti veruju da su klase jača društvena snaga od države, da ih ona ne može nadvladati i da zato najjača klasa – proletarijat, mora da uništi ostale. S druge strane, razlika između parlamentarne

⁷⁵ Dragoljub Jovanović, Za radnu demokratiju, (pogrešna alternativa: fašizam-komunizam), *Nova Europa*, 26. maj 1937.

demokratije i fašizma, po Jovanovićevom mišljenju nije u cilju već u metodu, u demokratiji je to lična sloboda, u fašizmu državni autoritet. Zaključivao je da u fašizmu „ima nečega po čemu bi izgledao napredniji od demokratije, a ima nečega po čemu bi izgledao od nje nazadniji“, jer je državna organizatorska radnja uvek planska, pa je šireći svoju nadležnost i na one oblasti društvenog života koje je demokratska država ostavljala neregulisane, fašizam činio „veći napor svesne organizacije društvenog života nego demokratija“. Cilj demokratije – blagostanje velikog broja – fašizam je žigosao kao materijalistički, jer je država samo sredstvo za ostvarenje narodnog blagostanja, dok je u fašističkoj ideologiji ona sama sebi cilj. Jovanović je smatrao da savremena država, bilo da je uređena demokratski, fašistički ili komunistički, „ostaje država mase“, sa istim problemima, ali sa razlikama u načinu na koji ih rešava. Država mase nastaje ulaskom donjih slojeva u državnu organizaciju, a demokratija, fašizam i komunizam su samo „napori da se državama velikih masa da potrebno moralno jedinstvo, da im se, dopunjujući društvenu tehniku društvenom svešću, sačuva pored karaktera društva i karakter zajednice“. U tom smislu, demokratija teži moralnom izjednačavanju putem „slobodne prepirke“, fašizam teži moralnom izjednačavanju putem fanatizovanja mase, a komunizam, iako se služi istim fanatizovanjem mase, teži moralnom izjednačavanju i putem materijalnog izjednačivanja.⁷⁶

Ideološki ne uvek određena *Pravda* je početkom 1933. pisala da u Nemačkoj, nasuprot koncentraciji desničarskih snaga stoji marksistička levica, odnosno, da su stvorena dva tabora, kapitalistički i marksistički, pri čemu je na strani prvog tabora i državna vlast. Do tada su postojala „tri tabora“, nacionalsocijalistički, marksistički i kao treći državna vlast, a obeležje tog vremena bila je borba prva dva tabora i neutralnost trećeg. Nacionalsocijalisti su pre dolaska na vlast svoju političku borbu „sveli na front protiv marksizma“, dok su predstavnike državne vlasti žestoko napadali, ali nisu ulazili u sukob sa njima. *Pravda* je navodila da je za Hitlerovu borbu uvek bilo specifično da se državna vlast ne uništava, zbog čega je izbegavao revolucionarne metode, iako je to bilo u neskladu

⁷⁶ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 82-91, 167-182.

sa njegovim revolucionarnim zahtevima. Nacionalsocijalisti su bili bedem o koji su se razbijali napadi komunista, zbog čega ovi, „i kad su to hteli, nisu mogli da upere svoja koplja protiv države“, niti su dovodili u pitanje njenu moć. Ovo stanje je izmenjeno stupanjem Hitlera na vlast, kada se njegov „tabor“ udružio sa državnim protiv „marksističkog tabora“ kao jedinog neprijatelja. *Pravda* je pisala da „objektivni posmatralac“ ne može da se oslobodi utiska da je veliko alarmiranje desničarskih krugova neumesno i bez ozbiljne podloge, jer ni spolja ni iznutra Nemačka nije bila ugrožena, što je iziskivalo više takta i manje „bučnih nacionalističkih povika“.⁷⁷ Izveštač *Pravde* iz Berlina, Gojko Grđić je promenu vlasti u Nemačkoj video kao revoluciju i tako je eksplicitno nazivao, tvrdeći da je ugled Hitlera i moć nacionalista postala činjenica s kojom se mora računati, „bez obzira na to da li se njom oduševljavamo ili nam je neugodna“. Za Hitlera je najveći problem bila unutrašnja rascepanost do koje je doveo internacionalizam, pa je ujedinjenje Nemačke trebalo da ojača narod pocepan na građane i proletere. U klasnoj pocepanosti i demokratiji Hitler je video razlog „uništenja narodne snage“ i poraza Nemačke u ratu. Zato su za njega demokratija i marksistički internacionalizam bili najveći neprijatelji, prva jer je bila vlada bez autoriteta, a drugi jer ima „pustošeće dejstvo“.⁷⁸

Konzervativni listovi i autori su svu svoju pažnju usmeravali na analizu mogućnosti izbijanja priželjkivanog sukoba komunizma i nacionalsocijalizma. Konzervativna *Narodna odbrana* je 1933. događaje u Nemačkoj videla kao „sudbonosne“, jer su izražavali sukob „dve neodoljive struje, dva potpuno oprečna, skroz suprotna i neprijateljska shvatanja“ – nacionalizma i komunizma, koji su se „uhvatili u koštac, u samrtničko hrvanje“. Procenjivano je da se rađa nova Nemačka čiji je pokret revolucionarnog karaktera. Razlozi za njegovu pobjedu su pronalazeni u snazi komunizma u Nemačkoj koji „nigde u svetu nije našao plodnije i bolje zemljište za uspešno razvijanje“, jer su Nemci i „izradili taj otrovni bakterij, tu tifoznu vaš proizveli i putem plombiranih vagona ispratili i ubacili u Rusiju, da toga ogromnoga džina otruju i upropaste“. Ona je, međutim, „ostavila svoje gnjide u Nemačkoj“ koje su se počele

⁷⁷ G. Značaj novih događaja u Nemačkoj, *Pravda*, 4. februar 1933.

⁷⁸ Gojko Grđić, Šta još hoće nacional-socijalisti? *Pravda*, 14. mart 1933.

razmnožavati. „Crvena gangrena“ se tako duboko „zarila u organizam nacije“ da je morala ojačati struja „oduševljenog nacionalizma“, zahvatajući porodicu, školu, književnost, omladinu. Duh nacionalizma je mnogo jače osetio komunističku opasnost nego socijalna demokratija, koja je „podnosila“ komunističku propagandu i njeno „podrivanje“ temelja države. Razvoju nacionalnog osećanja doprineli su i ugovori o miru koji su predstavljali „teret i poniženje“. Predigra ogorčene borbe dve ideologije bila je paljenje Rajhstaga koji su, kako je navođeno, po jednim „zapalili nemački agenti moskovskih crvenih satrapa“, a po drugima, „u nju je sam Hitler ubacio oganj da bi jače mogao zgaziti onu crvenu zmiju, kojoj je glava u Moskvi“. Pozivajući se na oprečna mišljenja, *Narodna odbrana* je navodila da jedni događaje u Nemačkoj opisuju kao oslobađanje od „opasnog zla“ komunizma, usled čega će narodi Evrope uskoro „biti zahvalni Hitleru“ što je uspeo da uguši ovu „političku i društvenu zarazu“. Po drugom mišljenju, Hitlerov pokret nije usmeren toliko protiv komunizma, koliko protiv mira u Evropi, usled čega u Nemačkoj „otpočinje epoha trećega carstva“. Pretpostavljalo se da će jedna od dve ideologije u sukobu ubuduće voditi nemački narod, što će biti sudbonosno i za čitavu Evropu. Izbori 1933. su, međutim, pokazali da je Hitler „potukao“ Staljina „i njegove satrape“, da je „crveni talas“ naišao u Nemačkoj „na tvrd bedem nacionalizma“ za kojim su mase krenule „kao hipnotisane“. I Musolini je uspeo da „jednim snažnim gestom izvuče Italiju iz komunističkog vrtloga u kome umalo što se nije udavila“, pruživši masama u izgled fantastična osvajanja. Evropski narodi su ipak sa zebnjom i pesimiznom pratili nacionalni zanos u Nemačkoj, jer se već zapazalo da se on ustremio, „ne samo protivu komunizma, kao zla koje razorava osnove današnjega društva i države“, nego „sa istom besomučnošću diže zamahnutu pesnicu i protivu socijalne demokratije“, usled čega su „moskovski satrapi“ počeli da joj se približavaju. Zaključivalo se da bi se Hitlerov nacionalistički pokret mogao smatrati opravdanim kada bi bio u odbrambenom položaju, ali on „od vetra pravi oluju“, nalazi se u položaju napadača, pa i sam može postati „isto tako štetan i rušilački i za mir sveta opasan, kao što je komunizam“. *Narodna odbrana* je neprikriveno verovala da je problem boljševizma veći i opasniji po svet od problema nacizma, uz navod da istorija Rusije od 1917. predstavlja „Himalaje naslaganih ljudskih kostiju i Volgu ljudske krvi“. Sprovodeći industrijalizaciju,

„Moskovski satrapi“ su napravili od najveće svetske žitnice „ogromno groblje“, izvodeći „vivisekciju“ na ruskom narodu, a zapadni svet je „lažno human“ jer čuti na stradanja ruskog naroda zato što smatra da je u pitanju „niža rasa“.⁷⁹ List je odbacivao levičarske teze Augusta Cesarca da između nacionalizma i socijalizma ne može biti „principijelne spojivosti“ i da je nužan izbor između njih. Tvrdeći, naprotiv, da nacionalizam ne isključuje socijalizam i obrnuto, delimično je prihvatana samo Cesarčeva tvrdnja da je nacionalizam u kauzalnoj vezi sa kapitalizmom, čiji interes stoji iza „raspirelog nacionalizma i šovinističkih strasti“, sa obrazloženjem da krivica nije do nacionalne ideologije i da se ne mogu „hitlerizmom nazvati sve one tendencije koje ujedinjuju nacionalizam i socijalizam“.⁸⁰ Po *Narodnoj odbrani*, svetski rat je iz temelja srušio evropsku kulturu zasnovanu „na moralu u etici Hristove nauke“, zbog čega su „razbijene nacije“ preko nacionalističkih ideja ponovo pokušavale da se povežu. Upravo su se „raspinjale između dva suprotna duha“, duha individualizma zasnovanog na renesansi „koji je razbijao pojedinačne nacionalističke intenzitete“, i duha kolektivizma „zasnovanog na idejama Moskve“, koji „još neposrednije ubija nacije“. Zbog toga je *Narodna odbrana* smatrala razumljivim što se protiv „destruktivnosti individualizma s jedne i kolektivizma s druge strane“, ponovo rađa nacionalizam „na idejama rase, prošlosti, kulture, vere i sociologije“.⁸¹

Ovakav prelaz ka posrednom pravdanju novih totalitarnih nacionalističkih pokreta je bio moguć zato što je u konzervativnim krugovima imperativno izražavana potreba odbrane nacionalizma generalno. Iako je samo nekoliko dana pre Hitlerovog dolaska na vlast *Narodna odbrana* pisala da se „pokazuju neprirodni znaci duhovnog života“, da Evropa „životari na vulkanu“ i da je izraz njene bolesti „ponovna pojava osvajačkog nacionalizma“,⁸² već u aprilu 1933. je objašnjavala da je nastupio „vaskrs nacionalizma“ u čitavom svetu, kao „pregrupisanje“ na nacionalnoj osnovi, definišući

⁷⁹ M. P. Nacionalizam i komunizam, *Narodna odbrana*, 19. mart 1933; ...a svet čuti, *Narodna odbrana*, 7. maj 1933.

⁸⁰ Milovan Popović, „Hitlerizam kod nas“, *Narodna odbrana*, 18. februar 1934.

⁸¹ M. I. M. Od Bizmarka do Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934.

⁸² Dr Dim. Đurović, Bolest savremene Evrope i naša zadaća, *Narodna odbrana*, 1-8. januar 1933.

nacionalizam kao „širi političko-državni pojam porodičnog kruga“. Suprotno protivnicima nacionalizma, koji su smatrali da će on proizvesti nove sukobe u svetu, *Narodna odbrana* je verovala da ima više verovatnoće da će uz njega mir biti stabilniji, jer „kad dobije svako svoje, nema potrebe da se remeti mir“, odnosno, da će usvajanje principa nacionalnosti u unutrašnjoj politici, proizvesti i njegovo usvajanje u spoljnoj. Nacionalizam je viđen kao najsigurnija zaštita države, jer ustanovljuje socijalni poredak i ističe „nesebične“ kolektivne, a ne lične interese. Negirano je čak da je uzrok prethodnog rata bio nacionalizam, posebno ne kod država koje su ga izazvale, i izražavana nada da nacionalističke struje u svetu pridobijaju sve više pristalica, jer su nacionalistička osećanja „naj-zdravija“.⁸³ U ambivalentnoj poziciji prema fašizmu, *Narodna odbrana* je uočavala postojanje dve vrste nacionalizma – pravog i izveštačenog, pri čemu se prvi „stvarao u mukama“ i iskazivao „kroz usta samoga naroda“, dok je drugi predstavljao novu vrstu nacionalizma u Evropi, nije bio na „zdravoj“ osnovi i nije se mogao porediti sa „pravim i iskrenim nacionalnim osećanjem“. Taj „izveštačeni nacionalizam zove se danas u celom svetu fašizam“, on „buči kao more, čiji se talasi razmrskavaju pri prvom udaru o tvrdu obalu“, a pred kojim „pravi“ nacionalizam „čuti prikriven u srcima i čeka momenat da eksplodira“. Uverenja protivnika nacionalizma da je on opasan jer vodi ratovima, i njihovo zagovaranje internacionalizma putem približavanja naroda, bez koga postoji „samo civilizovano varvarstvo“, u *Narodnoj odbrani* je viđeno kao lepa, ali neizvodiva iluzija, jer su sebičnost, zavist i lični interesi uvek razdvajali ljude, pa će se i klasni interesi uvek žilavo održavati. U ljudskoj prirodi je težnja za potčinjavanjem slabijih, a utopijske su ideje pacifista o „jednom međunarodnom društvu“. Zato male narode može da očuva samo njihov nacionalizam, dok velikim on nije neophodan, jer ih i sama brojnost štiti od napadača.⁸⁴ Tek u osvit rata, *Narodna odbrana* je određenije pisala o nacionalizmu, navodeći da se nacija ne može indentifikovati sa rasom „koja je biološka i zoološka kategorija“, mada i ona „igra veliku ulogu u istoriji“, kao i da sve

⁸³ Vojin Puljević, Vaskrs nacionalizma, *Narodna odbrana*, 10. april 1933.

⁸⁴ Drag. Milojević, Pravi i lažni nacionalizam, *Narodna odbrana*, 10. april 1933; Nacionalizam malih država, *Narodna odbrana*, 21. maj 1933.

nacije imaju neku „misiju u svetu“ koja se manifestuje u izgrađivanju novih kulturnih vrednosti.⁸⁵

Stanislav Krakov, direktor lista *Vreme*, je ocenjivao da se u Nemačkoj odvija sukob „hitlerizma i komunizma“, „nacionalizma i internacionalizma“ jer „trećega nema“, u kome će biti rešena sudbina i Nemačke i Evrope. Komunizam je doneo borbenost pred kojom padaju „blage“ demokratije, a pojam internacionalnosti je „pod crvenom navalom“, postao najveća opasnost, koju jedino odlučne „nacionalističke reakcije“ mogu da zaustave. Istorijском činjenicom je smatrao da je „nacionalizam u obliku rimskoga *fašia*“ spasao Italiju od komunističkog loma i da nad čitavim svetom „lebdi pretnja srpa“ koji želi da pokosi „obeležja narodna“. U Nemačkoj je već počela „gangrena“, jer njena socijaldemokratija nije mogla da suzbije „komunističku zarazu“, zbog čega je bila neizbežna reakcija „u zdravoj, pozitivnoj germanskoj rasi“. Krakov je pisao da će možda „snažni nacionalizam Hitlerov“ jednog dana, kada se završi unutrašnja borba u Nemačkoj, postati opasnost za Evropu i mir u svetu, ali je bio uveren da je komunizam u tom trenutku bio nesumnjiva pretnja za čitav svet, i da Hitlerove reči – „Evrope treba da mi bude zahvalna“ – nisu ni malo bile neumesne. Zaključivao je da Hitler vodi bitku koja treba da spase Evropu od velike opasnosti, da je Nemačka objavila rat „crvenoj zarazi“ i da veruje da će u njemu i pobediti.⁸⁶

Vreme je pisalo da je „hitlerizam“ pokret nemačke mladosti i da je bila potrebna velika doza idealizma da bi nastao takav „neonacionalistički pokret“. Komunisti koji su bili jači „čak i od hitlerovaca“, nameravali su da izvrše revoluciju „koja bi uništila mnogo života i ogromna materijalna blaga“, dok su socijalisti politiku shvatali „sitno-materijalistički, preuzimajući tradicije koruptivnog liberalizma“. Nasuprot njima, „hitlerovci“ su ispovedali političku askezu, tražeći „ekskluzivne idealiste“ kako bi osvojili vlast bez uništavanja materijalnih vrednosti, koje su „nacionalne vrednosti“ i bez upotrebe nemoralnih sredstava „jer takav pokret zahteva u počecima izuzetno veliku moralnu osnovu, podlogu na poštenju“.⁸⁷

O odnosu fašizma i komunizma, Miloš Crnjanski je svoj stav iznosio uglavnom kroz analizu neposrednih događaja. Povodom plebiscita u Saru 1935. pisao je da je „skoro 100% na

⁸⁵ Mil. R. Majstorović, Mesijansko i nacionalno, *Narodna odbrana*, 6. avgust 1939.

⁸⁶ Stanislav Krakov, Nacionalizam u naletu, *Vreme*, 5. mart 1933.

⁸⁷ Nationalsocijalistički film „Triumf volje“, *Vreme*, 2. april 1935.

100%“ glasalo za naciju, iako je „propaganda za Marksa“ imala veliku podršku, a jevrejska i intelektualna emigracija iz Nemačke ispunila svetsku štampu „svojim glasom pretnje, klevete i pretskazivanja strahote“. Plebiscit je zato bio veliki udar za marksizam i velika pobeda „nacionalnog shvatanja i morala“. Tvrдио je da će nacija „u svom osećanju jednakosti po krvi, po duši“, koju čini 90 odsto seljaštvo, zameniti marksizam na socijalnom terenu, a da je upravo ovo glasanje pokazalo snagu nacionalne ideologije, „snagu uopšte pojma otadžbine, osećaj krvnog srodstva i patnje zajedničke, kao i osećaj nacionalnog trijumfa“.⁸⁸ Kao izveštаč *Vremena* iz Berlina pod pseudonimom M. Putnik, Crnjanski je početkom 1937. pisao da se u diplomatskim krugovima „šapuću fantastične vesti“ da će se popraviti odnosi između Nemačke i Sovjetske Rusije. Smatrao je zanimljivim „ovo zamešateljstvo oko Hitlera i Staljina“, jer je svetska štampa napadala Hitlera što je u Nirnbergu oštro govorio protiv Sovjeta, levičari celog sveta su se mobilisali protiv Berlina „i na svim kontinentima grde Hitlera“, napadaju nemačke brodove i vređaju njihovu zastavu. „Dovoljno je, međutim, samo nekoliko novinarskih vesti, da se sprema neko izmirenje Hitlera i Staljina, pa da mnogima u Evropi duša siđe u pete i da se Nemačka sad napada zbog toga“. Sam je, naprotiv, smatrao da samo neko ko ne poznaje nacional-socijalizam može misliti da je moguća saradnja Berlina i Moskve. „Samo onaj ko ne zna osnove režima u Nemačkoj, apsolutnu izjednačenost mišljenja kod nemačkih nacista kad je reč o Sovjetima, može pomisliti da bi moglo doći do saradnje nacista i Kominternu ili zvanične Moskve. Samo onaj ko ne poznaje Hitlera, može misliti da bi moglo doći uskoro do saradnje između Staljina i njega. O saradnji sa komunizmom može se govoriti samo mrtvom Hitleru, živom to niko ne bi se usudio da spomene“. Uvereno je pisao da kada bi se i pojavio neki pobornik takve saradnje, on ne bi smeo ni da „gukne“, jer „treba biti lud pa pretpostaviti, da bi današnja nemačka vojska mogla saradivati sa crvenom armijom“. Tvrдио je da se u Nemačkoj ne očekuje da bi u sovjetskoj vojsci moglo doći do nekog desnog, nacionalističkog ili fašističkog pokreta, a položaj Staljina smatran je čvrstim. Ipak je primećivao da se o sovjetskoj vojnoj pomoći španskim komunistima, u Nemačkoj

⁸⁸ Miloš Crnjanski, *Gospodin Novgorod; Pobeda nacije nad marksizmom, Politički spisi*, Beograd, 1989, 108-124.

piše „sa mnogo priznanja“, kao što „ni sovjetska štampa ne piše tako oštro o Berlinu kao pre“. Ocenjivao je da je u pitanju samo primirje „do prve prilike“, jer je Nemačka „pravi i najveći“ protivnik komunizma, „ma gde se on pojavio“.⁸⁹

I poredenje između italijanskog fašizma i zapadnih demokratija, u interpretaciji Miloša Crnjanskog išlo je u korist fašizma. Dok se u Italiji oseća Musolinijev obračun sa industrijom „u znaku tendencija privatnog kapitala“, u zapadnim demokratijama sve je u znaku kapitalizma i klasa, „kakve užasne razlike vidi stranac tamo u pozorištima, u stanovima, u ishrani, u platama, u železnicama, bolnicama, pa i školama!“ Dok je italijanska omladina sva u znaku brisanja klasa, u zapadnim demokratijama ona „sa očajanjem mora gledati u budućnost“, jer je sve u znaku novca koji vredi više od zdravlja, pameti, talenta i morala. Nasuprot uspesima fašizma i samog Musolinija, pisao je Crnjanski, demokratska ideologija se vezuje za prazne forme i zastarele političke formalizme, a njeni ministri su uvek „u belim kamašnima buržoazije“.⁹⁰

Tokom prve godine izlaženja, profašistička *Otadžbina* je uzdržano pisala da se boljševizam, hitlerizam i fašizam nikako ne mogu shvatiti samo kao nasilje, već „kao prelazno političko stanje ka novim oblicima društvenog i državnog života“. Liberalna demokratija je „preživela“, izgubila moć da rešava društvena pitanja, postala nemoćna da štiti politička prava i rešava ekonomske probleme, a u Rusiji, Italiji i Nemačkoj nije mogla da zadovolji potrebe širokih narodnih slojeva. Zato je bilo nužno da se umesto individualizma potraže „pouzdanija obezbeđenja za dalji razvitak nacija, društva i čovečanstva“, odnosno, da „pretstavnici kolektivnih, grupnih interesa učestvuju u rešavanju opšteg interesa“ i potraže novi politički oblici koji će bolje obezbediti uslove za razvitak. Osnovna razlika između boljševizma i nacionalsocijalizma pronalazena je u težnji prvog da „fanatično sanja“ o svetskoj revoluciji, a drugog o istorijskoj i kulturnoj misiji germanizma, o „predominantnoj ulozi i misiji jedne predodređene rase“. Rusija stvara „filosofiju i kult rada“, dok Nemačka „kultiviše rasnost i naciju i raspiruje strasnu borbu“. U tome je *Otadžbina* videla sukob „dva velika shvatanja, dva sveta, dve filosofije:

⁸⁹ M. Putnik, Nemačka i Sovjetska Rusija, *Vreme*, 4. jun 1937.

⁹⁰ Miloš Crnjanski, Musolinijev predgovor, *Vreme*, 16. jul 1938.

filosofskog materijalizma, čiji je nosilac današnja Rusija; i filosofskog idealizma čiji je nosilac današnja Nemačka“.

Vrlo brzo, *Otadžbina* je napustila ovakvo prividno neutralno gledište, navodeći da je Nemačka blagovremeno uvidela da je komunizam gura u „rušenje, u kaos, u raspadanje“, zbog čega je „narod sa valjda milion ljudi sa doktorskim titulama“ primio za vođu čoveka daleko skromnijih školskih kvalifikacija, jer je nudio garanciju „da će u korenu saseći ogromnu komunističku opasnost“. Već bitno promenjenim tonom u odnosu na prethodnu godinu, navodilo se da je Hitler u tome i uspeo, načinivši od Nemačke „jedinstvenu, snažnu i naprednu zemlju“. Konstatujući 1936. da je komunizam „sneo svoja jaja u telo buržoaskih demokratskih stranaka“, *Otadžbina* je pisala da je demokratija, „kratkovida kao i uvek“, kasno uvidela opasnost. Komunizam je počeo sa rušenjem „demokratskih svetinja“, nastavio sa uništavanjem svega pozitivnog u narodu, on „mrvi pod sobom sparušenu kožu demokratije“ koja propada „bespovratno“, jer nema oružje kojim bi ga likvidirala. On se ne može uništiti bajonetima, već samo „idejom protiv ideje“, a to demokratija ne poseduje. I liberalna i komunistička država su „nenarodne i protivnarodne“ i može ih „likvidirati“ samo narodna vladavina koja bi ostvarila socijalni mir i u kojoj bi narod „preko svojih staleža“ neposredno učestvovao, odnosno, samo „gradilačko oduševljenje nove staleške i zadružne države“. Za sliku koja je u Evropi postojala o Hitlerovom režimu, *Otadžbina* je optuživala isključivo komunističku propagandu koja, kako je navodila, sve nove pokrete u svetu oglašuje nenarodnim i reakcionarnim da bi sebi utrla put, a za kojom „kaskaju i demokrati raznih boja“, nadajući se da će tako zadržati vlast. *Otadžbina* se žalila što, iako narodi fašističkih država u kojima vlada tzv. „reakcija“ i tzv. „strašna diktatura“, odriču istinitost takvih tvrdnji, „vešta propaganda“ ipak svuda prodire, koristeći i „izjave sumnjivih izbeglica koji su napustili svoju otadžbinu, jer su bili u sukobu sa njenim zakonima, da bi dokazali svoje tvrdnje“. Analizirajući pojavu velikih štrajkova u svetu, *Otadžbina* je tvrdila da su upravo proleterski režimi, „koji paradiraju sa svojom socijalnošću“, imali najviše štrajkova kao i režimi Narodnih frontova Francuske i Španije. S druge strane, u zemljama „koje boljševička štampa naziva 'fašističkim'“, nema štrajkova jer država nadzire rad preduzeća, kažnjava svaki prekršaj društvene pravde, štiti interes „celine naroda“, vođena

maksimom: „Hleb svima, jedna Pravda za sve, a Red u celoj zajednici“. *Otadžbina* je zaključivala da, ako je sloboda „pijano orgijanje i raspojasani nered provociran od boljševičkih plaćenih agitatora“, onda je „novi nacionalizam“ s pravom guši. „On je takvu neće.“⁹¹

Jedan od fašističkih ideologa, Danilo Gregorić je postojeće stanje u Evropi nazivao verskim ratom. „Dve se vere, ustvari, hrvu, nemilosrdno, beskomirno“, dva fronta među kojima nema mogućnosti za mir. S jedne strane je boljševizam, s druge „novi narodski poretci“ kojima je cilj da se „oslobode uticaja sviju internacionalizama, sviju međunarodnih porobljavanja“. Verovao je da među njima „mosta nema, sporazumevanja nema“, jer dok buržoazija i boljševizam veruju da postoje „međunarodni kalupi koji važe za sve narode“, dotle „novi nacionalni pokreti stoje nepokolebljivo na načelu, da svaki narod nosi svoju sopstvenu narodnu pravdu u sebi, i da prema toj pravdi ima svaki narod da postavi svoj sopstveni poredak“. Svaki narod ima „svoj sopstveni karakter, svoje posebne narodne rasne osobine, svoja posebna rasna shvatanja“. Verujući da se „narodi bude“ u čitavoj Evropi, tvrdio je da je ona sva u znaku „velikog verskog rata“ i da će sutrašnjica biti „svetla i radosna“.⁹²

I drugi profašistički autor, Velibor Jonić je pisao da komunizam ima „puno razloga da se obara na fašizam i nacional-socijalizam“, jer se oni u borbi protiv njega ne služe samo državnim aparatom, već su organizovali „čitave svoje nacije“ i suprotstavili mu čitavu svoju ideologiju. Nasuprot komunističkom materijalističkom shvatanju sveta, fašizam i „hitlerizam“ su postavili „svoje idealističko shvatanje“, a nasuprot njegovom internacionalizmu, postavili su svoj nacionalizam. Konstatovao je da su „idealizam i nacionalizam pre u stanju da izazovu oduševljenje“, pa je strah komunista potpuno opravdan, posebno kada se imaju u vidu korenite socijalne reforme, „koje fašizam i nacional-socializam sprovode u zaštitu širokih narodnih slojeva od kapitalističkog iskorišćavanja“. Pimećivao je da su komunisti posebno „ogorčeni“ na nacionalsocijalizam, jer im je Hitler „preprečio put

⁹¹ Staro i novo, *Otadžbina*, 15. april 1934; Stara pesma, *Otadžbina*, 20. maj 1934; Komunistička opasnost, *Otadžbina*, 28. jul 1935; Ideja protiv ideje, *Otadžbina*, 26. april 1936; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936; Štrajkovi i novi nacionalizam, *Otadžbina*, 15. oktobar 1936.

⁹² D. Gr. Verski rat u Evropi i Zbor, *Otadžbina*, 5. novembar 1936.

za nadiranje u Evropu“. I Jonić je verovao da je Evropa u velikom previranju i da opasnost rata lebdi u vazduhu. Nije znao kada će početi, ali je tvrdio da će odmah zahvatiti ceo kontinent. Primećivao je da su levica i desnica svuda u oštrom sukobu i da je „izživela“ evropska civilizacija proizvela „pojave raspadanja“. I u prošlosti se događalo da je propadao narod ili „rasa“ koji je ispunio svoju „kulturnu misiju“, na čije je mesto dolazio „kakav svež i divljačan narod, disciplinovan i muški“. Iako je smatrao da više nema „tih divljačkih naroda“ koji bi mogli da osvoje evropske narode, jer je Azija daleko, a njeno nadiranje sporo, ipak je tražio da se Evropa „iz same sebe preporodi“, kao što su to već uradile Nemačka i Italija. Zaključivao je da fašizam i nacionalsocijalizam predstavljaju taj „unutarnji nacionalni preporod“ i da zato Hitleru i Musoliniju njihove nacije moraju biti zahvalne. Jonić je predviđao da će „hteće ne hteće“ i ostale evropske nacije morati da pođu za njihovim primerom, inače će „sagnjileti i istruliti“ i postati „plen Azije, koja se preko Rusije već pomalja“, a čija su avangarda komunisti, kao „grobari bele rase, njene vladavine i njene civilizacije“.⁹³

Još jedan od ideologa Zbora, Milosav Vasiljević je, verujući da je zajednički interes preči od interesa pojedinca koji mora i fizički da mu se potčini, da su autoritet i disciplina „temelj svakog zapovedanja“, a „vodstvo“ neophodna funkcija u zajednici kako bi se iz nje odstranili „štetni“ članovi i pojedinci „naterali na poslušnost“, upravo takve poželjne sisteme prepoznavao u Italiji i Nemačkoj. Za njega je demokratija „političko učenje lenih i inertnih inteligencija“, koje su svoju dužnost da istražuju istinu zamenili „lakim i bezbrižnim poslom sledovanja mišljenju većine bez obzira da li se ovo mišljenje poklapa sa istinom“. S druge strane, komunističko učenje predstavlja „sistem zabluda“ o društvenim pojavama „i propovedanje mera koje na siguran i brz način dovode do raspadanja zajednice“. Nasuprot njima, „kao pobuna protiv širenja uticaja demokratskog i komunističkog shvatanja“, javile su se nove nacionalističke doktrine „koje imaju za cilj učvršćenje svoje narodne zajednice i iskorenjivanje svih negativnih uticaja“. Najvažnije među njima su fašizam i nacionalsocijalizam, „konstruktivne i pozitivne snage u

⁹³ Velibor Jonić, Nova komunistička taktika, *Otadžbina*, 3. novembar 1935; Ne cilj – već sretstvo, *Otadžbina*, 10. maj 1936.

učvršćenju italijanske odnosno nemačke narodne zajednice“, koje su kao „političko-sociološke doktrine“ stvorene za italijanski, odnosno, za nemački narod, zbog čega nemaju težnju da se u celosti prenose u druge narode.⁹⁴

Svoju fazu apologete fašizma Svetislav Stefanović je započeo 1934. serijom članaka u *Vremenu* o renesansi nacionalizma u Evropi. Verovao je da je internacionalizam, koji je posle rata gotovo zavladao svetom, „razočarao duhove, pokazao se nemoćan i sterilan“, dok je marksizam, u nemogućnosti da se održi na industrijskom Zapadu, pokušavao da se realizuje na pretežno seljačkom Istoku, osvajajući pristalice i u Jugoslaviji, „među intelektuacima osobito“. Nasuprot njima, isticao je da je on „možda prvi i jedini“ u zemlji, 15 godina ranije, ukazivao na pogrešnost „u samoj osnovi Marksovog učenja“, tvrdeći da postoji ne samo borba klasa „za koju sam držao da odgovara nižem društvenom tipu“, nego i „povezanost svih klasa koja odgovara višem društvenom tipu“. Pretpostavljajući selo gradu, Stefanović je tvrdio da je samo varoški mentalitet mogao da stvori parole internacionalizma i samo je iz varoških odnosa mogao Marks da stvori svoju „lažnu“ nauku kao negaciju nacionalizma. Pri tom je „izvrnuo“ Hegelovu filozofsku ideju „na teme“, i od „apsolutnog idealizma koji vlada i kozmosom i istorijom“ stvorio istorijski materijalizam, nalazeći „vernog saveznika u demokratiji“. Marksizam je vezan za „banalizovani frojdizam“ i nadrealizam, pokušavajući da sve što je napredno i progresivno proglasi marksističkim. „Fatalnost“ internacionalističkih „obmana i samoobmana“, izražavala se u „idolu i veri u progres, idolu i veri u nauku“, „idolu i veri u demokratiju osobito socijalističku i njenu naučnu podlogu u marksističkoj doktrini“, u čiju se naučnu neprikosnovenost „ne sme ni dirnuti“, jer decenijama hrani čitave klase radništva i intelektualaca. Njen cilj je bio da etiku hrišćanstva zamene novi idoli, „ateizam, amoralizam, slobodna misao, slobodna ljubav“. Stefanović je, međutim, sa olakšanjem predviđao da „socijalizam nikad više neće postati svetski pokret“ jer je „proigrao“ svoju ulogu. Pisao je i o „sprezi“ demokratije i boljševizma do koje je moralo da dođe, jer boljševizam znači „automatsko dalje održavanje kapitalizma u obliku državnog kapitalizma“, a čitava teorija marksizma je

⁹⁴ Milosav Vasiljević, *Sociološki trebnik*, Beograd 1940, 48-94, 130-144.

stvorena kako bi se „praznim frazama“ zavele mase. Zato „svetska demokratija radije paktira i sa konzervativizmom i sa boljševizmom nego sa fašizmom i nacional-socializmom“.

Pošto se obračunao sa marksizmom, Stefanović je krenuo i u obračun sa demokratijom. Osvrćući se na jednu kritiku korporativnog sistema i „apologiju demokratije“ u *Srpskom književnom glasniku*, pisao je da čak i kada bi ona bila tačna, to ne bi bilo nikakvo opravdanje da se sistem demokratije i dalje održava kad mu je prošlo vreme. Ona je međutim netačna, posebno u delu u kome se tvrdi da je demokratija stvorila velike evropske nacije, jer bi to značilo da su narodi amorfne mase koje tek sistem demokratije uobličava u nacije. Stefanović je, naprotiv, tvrdio da su narodi „žive aktivne sile koje žive po biološkim, rasnim i socijalnim bitima svojim“, da traju „večito“ i preživljuju sve, pa će preživeti i demokratski sistem. Pozivao se na Guljelma Ferera koji je u delu *Propast antičke civilizacije*, pokazao kako su demokratske ideje starog Rima srušile autoritet države, rušeći i kulturu i civilizaciju antičkog sveta. U krizi moderne Evrope, Stefanović je video ponovljenu krizu kulture antičkog sveta, a u pobedi demokratskih ideja začetih Francuskom revolucijom, video je slom evropske civilizacije, koja upravo kroz diktature traži povratak autoriteta „i spas države protiv razornih i degenerišućih sila demokratije“. Stefanović je nastavljao da „stihijska snaga demokratije“ nije nosilac pozitivnih vrednosti, da ona u svom egalitarizmu deluje nivelizatorski i da uz svoje stalne pratioce, korupciju i demagogiju, „povlađuje stvaranju mediokritetskih vrednosti“ i „uništenju svih viših, većih, izuzetnih“, negirajući svaki autoritet iznad vlasti „glasačke gomile“. Tvrđio je da demokratija nije ni istorijski uslovljena, da je ona kao produkt Zapada, istrošena i dotrajala, i da je njena uloga „neosporno“ završena „u rečima koje su izgubile sadržinu“. Demokratije su, upravljajući sto godina Evropom, dovele do takvog haosa da gotovo nigde više ni nema istinski demokratskog režima, već su ih zamenili režimi diktatura „iz kojih se postepeno i s porođajnim teškoćama ali pouzdano, formira jedan nov sistem, sistem korporativni“. Potpuni neuspeh i građanske i radničke demokratije, posebno ove druge, Stefanović je video ne samo u organizovanju posleratnog sveta, nego i u nemogućnosti da ga spasi od „strahovitog haosa u koji je pretio da upadne i upao“. Razloga je bilo više, ali je prvi u tome što su se i građanska i radnička demokratija „prevarile u

oceni snage i važnosti nacionalizma“. Građanska se „uljuljkivala u svojoj pobjedi, u veri o međunarodnom bratstvu, svetskom miru, internacionalnom pacifizmu“, zanemarujući socijalnu stranu problema, a ubeđena da je nacionalizam završio svoju ulogu. Radnička ili socijalistička demokratija, kao *a priori* internacionalna, „gledala je u nacionalizmu samo šovensku stranu“, okrivljavala ga za rat i smatrala neprijateljem. Istovremeno su ove dve demokratije bile među sobom „krvno zavađene“. Radnička demokratija je „bez ikakve nužde i potrebe“, stavila u prvi plan borbu protiv religije, a oslanjajući se prvenstveno na varoško radništvo, sasvim je zanemarila porodicu i seljaštvo. Takvo stanje u građanskoj i radničkoj demokratiji, kobno „i za jednu i za drugu“, prirodno je dovelo do stvaranja novih ideologija i pokreta.

Obračun sa marksizmom i demokratijom, za Stefanovića je bio samo uvod u glorifikaciju fašizma i nacizma. Marksističkom učenju o klasnoj borbi, suprotstavljao je svoje uverenje da se „sile društvenog života“ ne iscrpljuju u borbi klasa, ne teže konfliktu, već harmoniji u kojoj je prepoznavao „viši smisao društvenog života“. Zato je verovao da je doktrina klasne borbe upravo trpela poraze, jer su prvo Italija, a onda i Nemačka, koje su bile najugroženije, uspele da umesto pobjede jedne klase, „ostvare pobjedu nacije“, a umesto diktature jedne klase, zavedu „diktaturu jedne volje u kojoj se izražava snaga i organizatorska sposobnost jednog naroda“. Nacionalizam je pobedio internacionalizam, a iznad „idola jedne klase“ trijumfovali su „idoli i ideali nacije“ – zemlja, dom, narod i otadžbina. Za razliku od internacionalizma koji je negacija nacionalizma, „anacionalan i anti-nacionalan“, novi nacionalizam, „neonacionalizam ili supernacionalizam“ je afirmacija nacionalizma. Duh nacionalizma za koji se smatralo da je preživeo, „pokazao se ponovo svež i snažan, i što je još divnije, konstruktivan i sposoban za nove evolucije“. Taj novi nacionalizam, „neonacionalizam“, ima osobine koje ga bitno razlikuju od predratnog. Iako povremeno i dalje ima imperijalističke tendencije, na putu je da ih se oslobodi i da se odrekne zavojevačkih planova. Javlja se prvenstveno kao unutrašnji preobražaj, kao težnja da „narod u sebi samom, ne u moći i vlasti nad drugima, nađe svoja životna opravdanja i svoje sile i moći održanja“. Zato je osnovna ideja „supernacionalizma“, kako je tumačio Stefanović, „svakom narodu njegovo pravo, i svaki narod prema svojoj vrednosti i zasluži“. Nacionalizam je

„sa svojom iskonskom snagom“, izbio ponovo na površinu, „otresao se sopstvenih zabluda prošlosti, moćno zahvatio u kompleks socijalnog problema, obuhvatio ga i apsorbovao“. Stefanović je naglašavao da se svuda u svetu stvara nova ideologija, „koja se čini kao sinteza aktivnog nacionalizma i onog što je pozitivno u socijalizmu“, jer nacionalizam i socijalizam nisu neprijatelji. Tvrđio je, naprotiv, da te „samrtne borbe nema niti će biti“, već se vrši „sinteza tih dveju osnovnih graditeljskih sila modernog društva“. Zato je „sa simpatijama“ pratio „i ono što se pozitivno stvorilo u Italiji, što se stvara u novoj Nemačkoj“ kao i ono što je na polju zdravstva stvoreno u Sovjetskoj Rusiji.

Kritikujući Ostina Čemberlena zbog izjednačavanja boljševizma i nacizma, naravno, u smislu odbrane vrednosti nacizma, postavljao je pitanje da li je moguće da „puritanski engleski narod“ izjednačava ideologiju koja „objavljuje rat Bogu“ i „negira porodicu“, i sa druge strane, ideologiju koja se stavlja u „odbranu božanskih sila u društvu ljudskom, hrišćanstva i evropske civilizacije“ i „porodicu kultiviše kao osnovu društvene zajednice“, odnosno, boljševizam kao ideologiju koja negira privatnu svojinu, i fašizam kao ideologiju koja pokušava da privatnoj svojini da „nove pravednije i za ljudsku zajednicu korisnije oblike“. Pitao se da li to znači da će engleski narod ostati zabeležen samo po veličini svoje flote i kao „zaštitnik svetskog jevrejstva“ i „svetske masonerije, u njenoj ulozi modernog skoro perverznoeg farisejstva i hipokrizije“. Tvrdeći da ne stvara samo materijalna moć veličinu jednog naroda, već da je potrebno da ona bude praćena i duhovnom moći, Stefanović je pisao da su u „tom saznanju duhovnih vrednosti“, Musolini i Hitler daleko „iznad svih ostalih političara i državnika“. Čak je tvrdio da je uzalud tražiti kod bilo kog od državnika „jednu sjajnu reč“, kao onu izraženu u Musolinijevim rečima: „Vlast i moć nije samo izraz teritorijalni ili vojnički ili trgovački, nego duhovni i moralni. Može se zamisliti jedan narod koji posredno ili neposredno vodi druge narode, bez potrebe da osvoji i jedan jedini kvadratni kilometar teritorije“. U prilog fašizmu navodio je podatke po kojima je „demokratski“ Ruzveltov režim dobio samo 55 odsto glasova, dok su „diktatorski“ režimi Musolinija i Hitlera dobili 99 odsto glasova i imali iza sebe čitav narod.

U vreme već započetog rata, Stefanović je postajao sve sigurniji u propast demokratije i pobedu fašizma. Tada je već

pisao da je demokratski poredak „propao definitivno“, da je uklanjanje demokratije preduslov za socijalni progres i da je kampanja demokratskih sistema protiv fašističkih, „unapred izgubljeni rat propalih i preživelih režima protiv revolucionarnih sila socijalne i nacionalne obnove“.⁹⁵

⁹⁵ Dr Svetislav Stefanović, Za obnovu jugoslovenskog nacionalizma, *Vreme*, 1. jul 1934; Obnova nacionalizma u znaku etičke obnove, *Vreme*, 4. jul 1934; Protiv klasne borbe, *Vreme*, 10. jul 1934; Kriza demokratije – nastup korporativnog sistema, *Vreme*, 13. avgust 1934; Obnova jugoslovenskog nacionalizma, *Pravda*, 20. decembar 1934; Kobna ravnodušnost (povodom članka Ser Ostina Čemberlena od 6 11 o.g), *Otadžbina*, 19. novembar 1936; Apsurdi i paradoksi demokratije, *Otadžbina*, 11. decembar 1936; Nacionalizam kao stvarni čuvar mira, *Otadžbina*, 6. januar 1937; Socijalne reforme i demokratija (1940), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 216-218.

Totalna država

Primarno aktivistički orijentisani, levičari se nisu upuštali u detaljniji opis državne doktrine fašizma, uglavnom se osvrćući na njegovu militarističku prirodu, iracionalnost pretpostavki na kojima je baziran i otpornost na naučno utemeljene činjenice. Za njih je bilo karakteristično i fleksibilno određenje šta spada u fašistički oblik vlasti, iz uverenja da se on javlja u različitim formama i da ne mora u svakom pojedinačnom slučaju da poseduje sve elemente koji su svojstveni drugom obliku fašizma, da bi se nazvao tim imenom. S druge strane, građanski teoretičari su detaljno analizirali koncept fašističke i nacionalsocijalističke države, stavljajući akcenat na njegovu totalitarnu sadržinu i podređenost individue kolektivu. Karakteristično je da su pojedini autori ove grupacije, suprotno levičarima, smatrali da je za obeležavanje fašističkim imenom određenih sistema, pokreta ili grupa, nužno da poseduju sve njegove sastavne elemente, što je posebno dolazilo do izražaja u analizama prisustva ili odsustva fašističkih ideja u zemlji. Konzervativci su se uglavnom oduševljavali fašističkim konceptom države, i u Italiji i u Nemačkoj, ponekad i ne sakrivajući svoju opijenost onim što su videli u Rimu ili Berlinu, iako su uvek naglašavali svoju demokratičnost. Profafšistički autori su svoj zadatak videli u ispravljanju „netačne“ slike koju su o fašizmu stvarali levičarski i demokratski listovi u zemlji, posebno se trudeći da dokažu da je fašizam inicijalno nacionalistički, a ne socijalistički pokret. Zanimljivo je da su gotovo svi autori koji su pisali o ovom fenomenu, odricali socijalistički karakter fašizmu, posebno nacionalsocijalizmu, tvrdeći da je taj deo njegovog programa samo maska za pridobijanje radničkih masa. Motivi su bili različiti, levičari su u tome videli negativni aspekt fašizma, dok su desničari toj činjenici davali najveću pohvalu. Izuzetaka je, naravno, i u ovom slučaju bilo, na primer, Slobodan Drašković koji je u nacionalsocijalističkoj privredi video bitne elemente socijalizma, ili Miloš Crnjanski koji je u italijanskom fašizmu glorifikovao upravo njegovu „socijalističku“ stranu.

Analizirajući doktrine fašističkih pokreta, Koča Popović je 1936. pisao da njih određuju terorizam, legalne borbene formacije, antiparlamentarizam i socijalna demagogija, ukidanje svih ostalih partija, vladavina terora, totalitarna država. Smatrao je, međutim, da je nedovoljno fašizam nazvati „diktaturom s desna“, kao i da je pogrešno ignorisati raznolikost oblika pod kojima se on može pojaviti, i dogmatski izraditi shemu u kojoj bi bilo dovoljno da jedna tačka nedostaje, pa da se „porekne da je pojedina 'neklaslična' fašistička diktatura ipak fašistička“. I u odnosu „između buržoazije i nauke“, prepoznavao je isti „krstaški rat mračnjaštva“, gde su uz najnazadnije krugove oduševljeno stali i mnogi naučnici. „Pobuna protiv nauke“ je bila idealna priprema za propovedanje rasizma, antisemitizma, „za pozivanje na Proviđenje kao odlučujući faktor u ljudskoj istoriji, kao savršenog overača 'politike svršenih činova““, koja je značila ponovno uspostavljanje misticizma „kao isključive i svemoćne metode saznanja“. Pobuna protiv nauke, koja se „tako verno otlikava u lomačama knjiga“, odražava se u prosvetnoj politici fašističkih režima, u militarizaciji škola i omladine.⁹⁶ Dr Dušan Nedeljković je pisao da je fašizam nastao iz osećanja dubokog preziranja masa, da je on produžetak ratnog stanja, „u istoriji besprimerni građanski militarizam“, on nije samo konzervativizam, već i otvoreno reakcionarstvo. U svojoj nedoslednosti fašizam je slab pred pozitivnim činjenicama, pa se na naučnom polju okrenuo misticizmu i iracionalnosti, kultu „vođe“ ili nadčoveka i u „istoriurgiju“, tj. „tajanstveno stvaranje istorije“ koja označava uverenje da je uvek postojala tajna, „ezoterička“ filozofija koju izgrađuju i za koju znaju samo posvećeni. Tako se fašizam ili nacizam, „što je jedno i isto“, javlja kao „pokušaj ostvarenja ničeovske mistike 'nadčoveka' ali protumačene usko nacistički, rasistički, protivu čega i sam Niče bi ustao“.⁹⁷

Građanski teoretičari su uglavnom odvojeno analizirali teorijske osnove dve ideologije, veću pažnju posvećujući nacionalsocijalizmu. Mirko Kosić je ocenjivao da je osnova „autoritativno-korporativističke“ konstrukcije italijanskog fašizma antidemokratska, anti-klasna i nacionalno-solidaristička. Država, nacija i partija čine jedinstvo, pri čemu

⁹⁶ Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

⁹⁷ Dr Dušan Nedeljković, *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje, 1938, 26-37.

je nacija duhovna tvorevina u stalnom procesu izgrađivanja, a ne prirodna datost kao kod nemačkih rasista, dok je partija „so Nacije, svesni i jedino pozvani nosilac nacionalno-državne politike“, ona je „više biće istorijske stvarnosti“ kojoj su podređeni pojedinci i grupe. Zahvaljujući svojim doprinosima u ostvarivanju duhovnog jedinstva italijanske nacije, ali i u isušivanju močvara, suzbijanju malarije, izgradnji puteva, suzbijanju korupcije, iskorenjivanju mafije, fašizam je obezbedio Italiji ugled među velikim silama „kakav nije nikada imala“, pa napuštanje liberalnih „sloboda i murdarluka“ kao cena za te rezultate, nije izgledala prevelika.⁹⁸

Srpski književni glasnik je pisao da fašizam nije imao sopstvenu doktrinu pa je suština njegove ideologije bila u negaciji parlamentarizma i socijalizma. „Tobožnja fašistička doktrina sastoji se u sili i u prevlasti. Bez sile, bez vlasti, nema ni doktrine“. Shvatanje države je antiindividualističko, jer prednost daje interesima zajednice nad interesima pojedinaca, antimaterijalističko, jer odbacuje i sam pojam istorijskog materijalizma, i antidemokratsko, jer su pojedinci oruđe u njenim rukama. Fašizam nije „prirodna posledica evolucije društvenog života“, već joj je, naprotiv, smetnja, predstavljajući „reakciju koja ima za svrhu da omete delanje pozitivnih društvenih snaga“.⁹⁹ *Srpski književni glasnik* je ocenjavao naivnim verovanje da se Hitler i Musolini bitno razlikuju, tvrdeći, naprotiv, da su to „dve potpuno iste stvari“, jer „Duće jednog je Firer drugog, korporacija jednog, stalež drugog“. Ipak se kao „čist utisak“ primećivala razlika, utoliko što „fašizam ima u sebi veselog“, a nacizam „vrlo sumornog i vrlo tragičnog“, pa poređenje između Musolinijevog i Hitlerovog fašizma asocira na „talijansku kićanku i nemački šlem“.¹⁰⁰

List *Javnost* je pravio razliku između Hitlera i Musolinija. Prvi je stavljao težište na rasu i nacionalizam, dok je drugi, „samo do neke mere nacionalan“, bio „više imperijalista nego nacionalista“. Navođene su Musolinijeve reči da je u osnovi hitlerizma „skupljanje snage“, a u osnovi fašizma „vladanje-imperij“, gde je princip nacionalnosti po krvi zastareo, kao i principi italijanskog rizordimenta, macinijanizma,

⁹⁸ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 19-21.

⁹⁹ M. Radojković, Fašistička Italija i Društvo naroda, *Srpski književni glasnik*, 1. avgust 1935.

¹⁰⁰ Vikem Stid, *Hitler*, *Srpski književni glasnik*, 1. decembar 1937.

garibaldinstva, demokratije, liberalizma. Po Musoliniju je morao da prevlada princip „kulturne ekspanzije, ekonomske dominacije, imperijalizam grupa koje imaju volju da žive, da se šire i da vladaju“, pa je i državne granice morala da odredi „ekspanzionistička celishodnost“, a ne etnička struktura stanovništva, uz apsorbovanje svih onih koji budu primljeni u okvir imperije. „Rimski imperij! To je fašistički ideal i princip“, „ideja nadnarodna je ideja rimska“.¹⁰¹

Dr Bogdan Prica je primećivao da je kod Musolinija mit po sebi dobio veću vrednost od svrhe kojoj je u početku služio, proizvodeći „zanosno ratno stanje duha“. Svetski rat je uverio Musolinija da je „borba za nacionalno podobnija za buđenje mit-skog zanosa negoli borba za socijalističko uređenje“, a vrednost nacije značila je mogućnost za razvitak mita. Zato je samo imperijalistički nacionalizam mogao održavati naciju u ratnom duhovnom stanju, jer upotreba nasilja prema spolja „dovodi do maksimalnog napona plemenitosti unutra, među sunarodnicima“. Država je jedina prava realnost individue izvan koje ne postoji ništa što bi imalo vrednost, ona je militaristička, ne želi da igra „ulogu statiste“ u životu nacije, već hoće da se unese u ceo njen život, posebno u privrednu i prosvetnu sferu. Država je partijska, sveobuhvatna, totalitarna. Ona je i autoritarna u smislu fašističko-nacionalističke mržnje prema individualnom, ističući primat univerzalnog nad pojedinačnim. U njoj se ne vlada po želji većine, već u skladu sa odlukama pojedinaca „koji imaju najpotpuniju viziju duhovnog, univerzalnog, nacionalno-sudbinskog“, ne postupa se po principima demokratije, već autokratski i privredno-intervencionistički, što je Pricu podsećalo na policijsku državu apsolutističkog vremena. Fašizam je svojim apologijama i „teatralnim nastupima“ bio stvoren da zadovolji narod „koji tako mrzi jednoličnost u istoriji“ i „tako strasno voli sve što je dramatično“.¹⁰²

Đorđe Tasić je smatrao da je fašističkom sistemu „vrlo srodan hitlerovski“ i da oni nisu slučajne pojave, jer je fašizam „izrađivan korak po korak, vrlo oprezno i smišljeno“, da je još uvek u izgrađivanju i da ima već dovoljno jasnu fizionomiju. Bitni ustavnopravni činioци koji drže vlast su pokret i vođa. Fašistički pokret živi sam za sebe, organizovan kao partija,

¹⁰¹ Milan Marjanović, Habzburgovci i njihova sena, (ideološko i unutarnje značenje restauracije), *Javnost*, 27. april 1935.

¹⁰² Dr Bogdan Prica, Fašističko pravdanje nacionalizma, *Javnost*, 25. maj-2. jun 1935.

„jedini pokret i partija, priznata u državi“. Personalna unija partije i države ogleda se u Velikom fašističkom veću koje ima savetodavnu funkciju u zakonodavstvu, što se objašnjava potrebom da se održava stalan dodir između širokih slojeva i vodstva. „Fašistički režim je, na ime, u tom pogledu demokratski, jer on zna po rečima vođa (Musolinia) samo za aristokratiju iz naroda i za narod.“ Sistem jedne partije proističe iz koncepcije da u društvu postoji jedan aristokratski element, „jedna elita“ koja ima prava da vodi narod, u konkretnom slučaju elita najborbenijih elemenata, „oduševljenih patriota, sa razvijenim socijalnim osećanjem, idealista, kakvim sebe rado proglašavaju fašiste“. Samo pristalice fašističke partije imaju politička prava, slobodu štampe, zbora i dogovora, udruživanja. Narod je biračko telo, ali ne kao u demokratijama, jer je uslov za biračko pravo aktivna saradnja u ekonomskom i kulturnom životu nacije. Smanjene godine starosti kao uslov za biračko pravo, omogućile su ulazak u politički život mladim ljudima, sasvim u duhu režima „da stvara i radi u zanosu i oduševljenju pod voćtvom malih vođa i velikog vođe“. Tasić je pisao da neki nemački autori nazivaju ovaj politički oblik plebiscitarnom demokratijom, dok ga italijanski pisci obeležavaju kao organizovanu i disciplinovanu demokratiju, jer gubitak političkih sloboda nadoknađuje socijalnom jednakosti i zadovoljenjem opštih interesa. Objašnjenjem da će tek iz socijalne jednakosti izrasti prava demokratija, po Tasićevom mišljenju, italijanski autori „padaju u dijalektičku argumentaciju marksista“, što im „ne priliči mnogo“ jer su zadržali privatnu svojinu. Smatrao je da i kad bi bila tačna ovakva teza, ipak se ne bi moglo zaključiti da je fašistički sistem demokratski, ali nije prihvatao ni da je cilj samo maskiranje režima, jer fašizam „ima veće pretenzije“. Citirao je Musolinija, da država koja se naslanja na milione individua „koji je priznaju, osećaju i gotovi su da joj služe, nije tiranska država“. Tasić je sistem u Italiji definisao kao neku vrstu oligarhije ili aristokratije, u kojoj je demokratsko to što elita pretenduje da predstavlja čitav narod, uspostavljanjem njegovog moralnog i socijalnog jedinstva. Upravo u ideji o jedinstvenom narodu, po Tasićevom mišljenju, leži ključ fašističke doktrine, čiji se politički sistem ne može razumeti ako se ne dovede u vezu sa koncepcijom o narodu kao višoj organizaciji u kojoj je najbitnije ono što vezuje ljude u solidarnosti i gde nacionalno osećanje zauzima prvo mesto.

Navodio je da nizom zakonskih akata fašizam izgrađuje sindikalno-korporativni sistem u kojem treba da dođe do pomirenja klasa, on nije demokratski, jer ne dozvoljava postojanje opozicije, ali nije ni stari policijski režim. „To je jedan specialan tip režima, koji se ne može podvesti pod ranije istoriske kategorije.“ Tasić je zaključivao da stvoriti „totalnu“ državu predstavlja „izvanredan pothvat“, ali povlači za sobom i „totalnu“ odgovornost, kao i da objektivni posmatrač mora priznati da je u pitanju režim „izvanredne aktivnosti“.¹⁰³

Slobodan Jovanović je kao suštinske odlike italijanskog fašizma navodio postojanje Velikog fašističkog veća kao vrste „spojnog organa“ između države i stranke sa savetodavnim funkcijama, i podređenost zakonodavne vlasti upravnoj. Jovanović je smatrao da fašističke ustanove ne mogu dobro da funkcionišu bez pomoći ideologije koja „kao opšta vera“ mora da proдре u masu. Zato fašizam ima sličnosti s nacionalizmom, ali nije s njim istovetan, jer nacionalizam utapa pojedinca u naciju i ima pasivnu ulogu, dok fašizam odbacuje istorijski fatalizam, „budi aktivnost pojedinca i prikazuje nacionalizam kao delo lične energije i požrtvovanja“. Nacionalizam nije tradicija koja se čuva, „nego ideal za koji se živi i mre“, a nacionalnost nije nikada gotova, već u procesu stvaranja i ujedinjavanja aktivnošću jedne državne stranke. Za fašiste je državna ideja važnija od nacionalne, jer istoriju stvara nacija tek pošto se organizuje kao država, odnosno, „državna ideja apsorbuje nacionalnu ideju kao viša ideja nižu“. Zato, kao najviši ideal, država mora da bude autoritarna, ali prodirući u svest pojedinaca, ona se pretvara u njegovo slobodno uverenje. Filozofska osnova fašizma je idealistička, jer postavlja pojedincu više ciljeve od materijalnog blagostanja, razvija u njemu osećanje dužnosti i navikava ga na disciplinu. Fašizam ne veruje u pacifizam, jer neprekidni mir među narodima nije moguć, „a ne bi bio ni koristan“. Predstavlja i nov način života, „život u opasnosti“. Odbacuje istorijski materijalizam, teoriju borbe klasa, liberalizam, socijalizam i parlamentarizam, a kao svoj cilj proklamuje opšte dobro. Izrađuje i nov sistem državnog prava, pretvarajući državu od statičke snage u dinamičku, totalnu državu koja mora da obuhvati sve strane društvenog

¹⁰³ Dr Đorđe Tasić, Kakav je ustavnopravni oblik uređenja fašističke Italije, *Pravda*, 6-9. januar 1935; *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 26-28.

života. Fašizam propoveda potčinjavanje pojedinca državi, jer je na prvom mestu njena veličina, a ne njegovo blagostanje, ona je idealna vrednost. Fašistička ideologija je Jovanovića podsećala na makijavelizam, jer proglašava državu za najvišu društvenu vrednost pred kojom moraju ustuknuti čak i vera i moral. „Drugim rečima, društvena grupa organizovana kao država, ima prava da svoj kolektivni egoizam načini konačnim merilom moralnosti.“ Imala je sličnosti i s Hobsovom političkom teorijom, jer je zadatak države da „više silom nego milom“ obuzda egoizam pojedinaca i grupa. Smatrao je da obožavanje države ima svojih opasnosti, jer se lako izopačuje u slepu pokornost prema trenutnim i slučajnim nosiocima državne vlasti i u slepu mržnju prema svim drugim državama.¹⁰⁴

Po mišljenju Ljubomira Dukanca, fašistička država je proizvod jednog društvenog sloja čiji su interesi proglašeni za državne. Ona demagoški tvrdi da je „personifikacija narodnih interesa“, a stvarno je slična apsolutističkoj državi. U fašizmu je država postala mit, proglašena je za „biće“ pred kojim se gube pojedinci, a njeni ciljevi su „moć nacije“ i politička i privredna ekspanzija.¹⁰⁵ I Danilo Danić je navodio da fašizam propoveda svemoć države i zasniva se na ideji državne suverenosti izvedene do krajnjih granica. Država je izjednačena sa nacijom, ona je izvor socijalnog i ekonomskog poretka u kome nacija dostiže najviši stupanj savršenstva. Citirao je Musolinijeve reči: „Sve kroz državu, ništa van države i ništa bez države“. Fašizam se služi svim ustanovama ranijih sistema i bar formalno, ne prekida državno-pravni kontinuitet. Ipak, fašistička stranka je totalizirala državu, sprovela u potpunosti njenu intervenciju, ostvarila državni apsolutizam. Stranka je tesno vezana sa svojim vođom identifikujući se sa njim, dok je formalno vezana za parlament u koji ulazi putem izbora, ali joj izborni zakon osigurava nadmoćnost.¹⁰⁶

U listu *Život i rad* poređeni su „italijanski fašizam i germanski rasizam“. Tvrđilo se da svetska štampa daje prednost Musoliniju nad Hitlerom, jer je u svojim prvim danima „pokazivao više takta i odmerenosti“, bio „skroman i

¹⁰⁴ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 47-57, 78-92.

¹⁰⁵ Ljubomir Dukanac, *Opravdanje porezivanja*, *Pravna misao*, april 1936.

¹⁰⁶ Dr Danilo Danić, *Pravo u nemačkom Trećem Rajhu*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. decembar 1936.

obazriv“, propovedajući da fašistički sistem odgovara potrebama italijanskog naroda, a da je tek kada je ojačao, počeo da ga ističe kao model za preporod „starog“ evropskog društva.¹⁰⁷ Nikola Tintić je pisao da je najnovija tendencija u razvitku društvenog života Evrope bila opšte „fašiziranje“ i stvaranja autoritarnih sistema u kojima su se država i državni interes identifikovali sa interesima jedne grupe, klase ili partije. Time je „sahranjeno pravo“, gušila se slobodna reč, „a donekle i sloboda uopšte“. Fašizam je definisao kao „antitezu“ načela iz 1789, „negaciju čoveka pojedinca i čitavih klasa“, negaciju sloboda i prava čovekovih, sistem u kojem „čovek postaje prostim sredstvom a ne svrhom života“.¹⁰⁸

Ranih tridesetih godina, *Narodna odbrana* je još pisala da fašizam predstavlja „izveštačeni“ nacionalizam jer ne poseduje zdrave ideje već samo „maglovite ogromne planove“, ne oslanja se na „zdravu tradiciju“ već mu se zanos svodi na „obožavanje jedne ličnosti“ sa imperijalističkim idejama. Fašizam je „mešavina ideolopoklonstva i megalomanije“, „veštački stvorena energija koja luta“, a koju pokreće „mehanizam odozgo“, umesto „narodnog impulsa odozdo“. Poređen je sa veštačkim suncem koje ne greje i sa veštačkim zdravljem koje se održava lekovima, unapred osuđenim na propast. Fašizam je postao moda u Evropi i sve pojave u drugim državama uključujući i „hitlerovce“ u Nemačkoj, samo su imitacija italijanskog fašizma, a „moda biva pa prođe“, pa će i „veštački nacionalizam“ iščeznuti i biti zamenjen „zdravim“ idejama.¹⁰⁹

Kod konzervativnih autora i listova, od početne uzdržanosti i retke kritičnosti prema italijanskom fašizmu, vremenom je raslo neprikriveno oduševljenje novim sistemom, i iako je opis doktrine ostajao isti, menjao se vrednosni sud o njoj. Zanimljivo je pri tom, da nije toliko sam sistem fascinirao pojedine autore, koliko ličnost Musolinija.

Najveće oduševljenje za italijanski fašizam pokazivali su razni izveštači lista *Vreme* (Z. Matetić, M. S. Jovanović, M. Svetovski, M. Crnjanski), naročito u drugoj polovini tridesetih godina. Matetić je 1937. pisao da se fašizam ne može posmatrati kao definitivno formiran sistem, jer je nastao iz neposredne

¹⁰⁷ Dr M. Đ. M. Položaj Austrije, *Život i rad*, 1. jun 1933.

¹⁰⁸ Nikola Tintić, Princip slobodne štampe u novijim evropskim ustavima, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. maj 1936.

¹⁰⁹ Drag. Milojević, Pravi i lažni nacionalizam, *Narodna odbrana*, 10. april 1933.

potrebe za akcijom i zato ga ne stežu doktrinarni okovi. On je protiv liberalizma, demokratije, plutokratije, socijalizma i pacifizma, protiv „broja, većine i kvantiteta“, odnosno, protiv svih principa Francuske revolucije, koje smatra neuspelim proizvodima XIX veka, suprotstavljajući im svoju koncepciju države sa pretenzijom da bude doktrina XX veka. Država obuhvata sva područja života, „ona je sinteza i sjedinjenje svih vrednosti“, kontroliše sve političke, ekonomske i moralne snage, ona stvara naciju, a ne nacija nju. Fašizam je totalitaran, predstavlja „eru etatizma“, jer XX vek „nije doba ljubitelja slobode“, u njemu se ona žrtvuje kolektivu. Država je proglašena za novog boga, „za jedno svirepo božanstvo, kao što je marksistička materija i kapitalistički novac“. Citirao je Musolinijeve reči da fašizam brani religiju, domovinu i porodicu, uz konstataciju da je za fašiste jedina prava religija sam fašizam koji umesto programa ima veru. Iako je katolički, jer je katolicizam izraz rimskog duha, fašizam je u osnovi antihrišćanski. Njegova se ideologija zasniva na borbi, na pravu jačeg, na „volji za moći“, na akciji i dinamizmu koji su strani hrišćanstvu. „Fašizam je doktrina gospodara, dok je hrišćanstvo, po svom postanju, doktrina robova.“ Musolinijeve reči da narodi, ako hoće da žive, moraju da razvijaju volju za moć, u protivnom će bedno životariti i postati plen jačeg naroda, komentarisao je kao poziv na rat, a njegove tvrdnje da je fašizam protiv komotnog života, a za napore i žrtvovanje pojedinaca, kao uspostavljanje režima kolektiva sličnog socijalizmu, iako je fašizam antisocijalistički orijentisan. Najveći značaj fašizma ovaj autor je video u želji za moći, obožavanju rata, divinaciji snage i mladosti, uzdizanju dinamizma, životne borbe i jakih ljudi. „Život, kako ga shvata fašizam je ozbiljan, težak, pun predanosti i požrtvovanja“ i zato je, unoseći u svoj program kult rata i stvaranje imperijalističkog mentaliteta, imao najviše uspeha kod omladine. Autor je verovao da Italija kao siromašna zemlja bez sirovina nije mogla da prehrani brojno stanovništvo, ali da je upravo to siromaštvo, osvajanjem teritorija stvorilo i veličinu Rima i veličinu Italije. „Tako je pre dve hiljade godina radio Rim, tako radi danas fašistička Italija.“ Po Matetićeovom mišljenju, u Italiji u svemu postoji plan, red i organizacija, „svuda postoji jedna volja koja diriguje i ujedinjuje“, što predstavlja prednost totalitarne države. Pokazivao je razumevanje za nastojanje da se promeni karakter Italijana

koji pre fašizma nisu imali „nikakvog smisla“ za organizovanje moderne države, a Italija je bila previše latinska i bez germanskog uticaja. „Bez discipline, sistema, požrtvovanja, oni su uvek bili gotovi da prožive svoj život na najlakši i najudobniji način.“ Istovremeno je primećivao veliku razliku između Italijana sa juga i onih iz Lombardije, koji su „pomalo Germani“, pa se fašizam „prirodno rodio“ u Milanu. Revolucija fašizma je bila u zahtevu da svi Italijani „postanu sposobni, agilni, puni inicijative, disciplinovani, da stvaraju i da se bore“, u „duhovnoj reformi“ čitave nacije, što će, kako je verovao Matetić, „Musoliniju ostaviti trajniji spomen od svih novih gradova i stadiona“. Fašizam nije doneo revoluciju klasa, naprotiv, on je iznad svih klasa postavio državu kao silu koja „sprovodi psihološku izmenu Italijana i koja je zato totalitarna“. Zadržao je staru „vertikalnu“ podelu sveta na nacije, odbacivši „horizontalnu“, socijalističku podelu na klase, sa ciljem da pokaže da pojam nacija još ima sadržaj. Isključio je svaku slobodu misli, „ovde danas svi isto govore, ali što zapanjuje to je da svi govore iskreno“. Autor je pretpostavljao da bi psiholog kod Italijana možda našao „kompleks inferiornosti“ koji proističe iz činjenice da su tokom istorije dugo igrali drugorazrednu ulogu, kao i iz bojazni da bi neko mogao da ih smatra slabima. Matetić je primećivao da se u Italiji upravo sprovodi jedna od „najinteresantnijih parlamentarnih reformi našeg vremena“ uspostavljanjem „nove fašističko-korporativne komore“, koja je trebalo da se bitno razlikuje od dotadašnjeg parlamenta. Musolini je verovao da i samo ime „parlament“ predstavlja anahronizam i da mora da ga zameni predstavništvo korporacija. Fašistička država, „stvorena revolucijom crnih košulja“, zasniva se na dve institucije, fašističkoj partiji i korporativnoj organizaciji. Partija tumači volju naroda, a korporativni sistem je, uz svoj ekonomski značaj, i izraz „socijalne i moralne revolucije crnih košulja“. Zaključivao je da se u Rimu s ponosom ističe da je Italija u postojećoj krizi parlamentarizma nosilac novih ideja.¹¹⁰

I drugi izveštač lista *Vreme*, M. Svetovski je ocenjivao da su se Italijani nametnuli Evropi „snagom svoje volje i disciplinom preporođene nacije“. To je nova Italija sazdana na starim temelji-

¹¹⁰ Z. Matetić, Doktrina fašizma, *Vreme*, 9. maj 1937; „Totalitarna“ država, Italija, znači red, *Vreme*, 10. jun 1937; Stvaranje korporativističkog parlamenta u Italiji, *Vreme*, 8. maj 1938.

ma koja je „vaskrsla iz pepela vekova“ i koja je potpuno spremna „za veliku misiju koju joj je namenio Duče“. Izveštač je oduševljeno pisao da je video njene vođe, njene egzaltirane mase, njene darovite arhitekate, „puni kontinuitet od ideje do dela“, sagledao je njihov stvaralački zamah, izražavao divljenje njenom graditeljstvu koje priča „o pobedi Musolinijeve volje nad elementima“. A sve to su dela 16 godina fašizma, „16 godina unutrašnjeg spokojstva, 16 godina kontinuiteta i privođenja u život jedne velike, humane misli“.¹¹¹ *Vreme* je pisalo da po postignutim tekovinama, razdoblju fašizma „nema ravnog ni u najslavnijim godinama italijanske prošlosti, koja je pre dve hiljade godina bila svedok Cezarovih podviga i džinovskih napora imperatora Avgusta“. Kao „velike činjenice“ videlo je „obnovljeno Rimsko carstvo“ i Musolinijevu pobedu koju je pripremao „dalekovidno i vrlo oprezno“, nikad ne napuštajući ideju evropskog mira. „Musolini gleda jasno – kao možda retko koji drugi evropski živi političar“ na neodložne zadatke kao što su „odbrana zajedničkog kulturnog nasleđa od komunističke najezde“.¹¹²

I izveštač M. S. Jovanović (Milan Stoimirović Jovanović) je za *Vreme* sa odobravanjem pisao da je Italija „definitivno fašistička“ i da su u njoj van diskusije samo monarhija, fašizam i Musolini. Izvan fašizma nema ničega, omladina je zaposela sva vodeća mesta, ona čak i ne zna kako bi izgledala država koja nije fašistička. Sve se svodi na „logiku trougla: Italija, fašizam, Musolini“ i svi su „egzaltirano“ spremni da ginu za tu logiku. „Fašizam je za Italiju vera a ne samo političko ubeđenje“. Zaključivao je da je Italija vrlo zadovoljna sobom takva kakva je, „ona sebe ne može boljom da zamisli“, ona je „na vrhuncu stvarnosti koju sebi želi“.¹¹³

Za isti list, Miloš Crnjanski je pisao o Musolinijevom predgovoru za *Protokole sednica Velikog fašističkog saveta* koji su upravo izašli u Rimu. Osuđivao je svetsku štampu što je tim povodom opet započela kampanju protiv Musolinija kao militariste koji pretil ratom i ideologa koji je zakleti neprijatelj demokratije. Navodio je da strana štampa stalno Musoliniju predviđa katastrofu, dok on, naprotiv, ide iz uspeha u uspeh, „ima za sobom formu jednog plebiscita“, održava kontakt sa radništvom, „sa žeteocima“, „ceo njegov dnevni rad opravdava

¹¹¹ M. Svetovski, Utisci iz Italije, *Vreme*, 11. decembar 1937.

¹¹² Petnaest godina fašizma, *Vreme*, 27. mart 1938.

¹¹³ M. S. Jovanović, Definitivno fašistička zemlja, *Vreme*, 23. maj 1937.

njegovu pojavu na krovu jednog traktora“. Tvrdio je da su sve fašističke institucije, od korporacija do milicije, u svojoj biti socijalističke, da se u Italiji svuda primećuje socijalno nivelisanje, da se klase ukidaju, izjednačavaju plate. „Nesumnjivo, ja u Rimu prisustvujem poslednjim trzajevima jednog aristokratskog društva.“ Crnjanski je tvrdio da zapadna štampa „potpuno krivo i olako“ ocenjuje političku snagu i moć Rima, da je godinama „rdavo obaveštavala“ o situaciji u Hitlerovoj Nemačkoj, a sada i o Italiji, da godinama predskazuje katastrofu fašizma pišući da u Italiji neće biti hleba. Cinično je dodavao da „izvesna demokratija očekuje, dakle, pad Musolinija još samo na pitanju makarona“. Da je u pitanju bila samo marksistička štampa, Crnjanskog ova pojava ne bi zanimala, ali u pitanju je i štampa zapadnih demokratija „na koju se naše javno mnjenje često oslanja“. Posebno je osuđivao pisanje dela francuske štampe, koja čak i na Italijane kao vojnike gleda sa omalovažavanjem i „trubi“ da će Italija biti gladna, da lira propada, da se režim ljulja, pokušavajući tako da odvoji Italiju od Nemačke.¹¹⁴

Za razliku od Grge Novaka, koji je 1936. u *Javnosti*, iznoseći svoje impresije „o uskrsivanju starog Rima“, navodio da on predstavlja „blještavu fasadu, iza koje se krije i pomanjkanje sloboda i ekonomska kriza“,¹¹⁵ Svetislav Stefanović je u isto vreme, opisivao Rim kao grad ne samo večite lepote, već važnije, grad „večite obnove, treće, ili ko zna koje po redu obnove, rimske republike i rimskog carstva“, grad „nacionalne, ujedinjene i velike imperijske fašističke Italije“.¹¹⁶

Zanimljivo je da je u enciklopedijskom leksikonu *Sveznanje*, koje je 1937. izdalo Narodno delo pod uredništvom Petra Petrovića uz saradnju 122 stručnjaka, uglavnom profesora univerziteta, odrednica o fašizmu bila duplo duža od

¹¹⁴ Miloš Crnjanski, Musolinijev predgovor, *Vreme*, 16. jul 1938.

¹¹⁵ Novak je smatrao da je Musolini kao „apsolutni gospodar Italije“ iz dva razloga krenuo u obnovu starog Rima. S jedne strane, razumeo je potrebu da se narodu obezbedi posao kako bi ga pridobio za režim, a sa druge, pred sobom je video „stari imperatorski Rim“ u svojoj dominaciji svetom i u svom unutrašnjem sjaju. Zato je uzeo za fašistički znak rimske *fascas*, vratio rimski pozdrav, a mnogobrojne službe nazvao rimskim imenima, znajući da će isticanje veličine i slave Rima delovati „na bujnu talijansku maštu“, naročito na omladinu kojoj je poručivao da je dužna da sledi primer „praotaca“. (G. Novak, Uskrsavanje starog Rima, *Javnost*, 4. april 1936).

¹¹⁶ Svetislav Stefanović, Za politiku dobrih suseda (1936), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 346-350.

odrednice o nacionalsocijalizmu. Navedeno je da fašizam kao nacionalno politički pokret u Italiji napušta individualistički liberalizam i ističe autoritet države kao predstavnika nacije, pojedinac u njemu mora da se pokorava državi i njenim ciljevima, napušten je demokratski parlamentarizam, odbačene su društvene klase i klasna borba, vrši se progon marksizma i slobodnog zidarstva, crkva se podvrgava državi. Država je preuzela nadzor nad privredom koju je proglasila nacionalnim oruđem, podstiče umnožavanje stanovništva, sprečava iseljavanje i napuštanje sela, stara se o školovanju omladine. Zaključivano je da fašizam ima veliku teorijsku i političku opoziciju, „ali u istoriji Italije znači veliku epohu“.¹¹⁷

Nekoliko autora *Srpskog književnog glasnika* je ranih tridesetih godina pokušalo da definiše osnove nacionalsocijalističke vladavine. Njene karakteristike Pero Slijepčević je video u porazu pokrajinskih autonomija, sindikata, univerziteta koji su menjali svoje uprave „u smislu režima“, univerzitetskih profesora koji su težili da „nacionališu“ nauku i politizuju visoku školu, studenata koji su „osokoljeni novim zakonom“ onemogućavali „nepoćudne profesore“, biblioteka i naučnih zavoda koji su izbacivali nepoželjne knjige i javno ih spaljivali, protestantske crkve koja je težila da se „čvršće grupiše u nacionalnu celinu“, kao i najraznovrsnijih organizacija od slobodnozidarskih loža do sportskih i šahovskih klubova, koji su se *glajhšaltovali* milom ili silom.¹¹⁸ Jovan Jovanović (Inostrani) je ocenjivao da je Hitler i pored primene nasilja izvojevao pobedu na slobodnim izborima i tom „revolucijom sa desna“ postao gospodar Nemačke. U Nemačkoj se nije dogodila nova revolucija, jer se revolucije sa desnice „pojave obično kroz kapidžike“, pa je i Hitler „uveden kroz kapidžik u Hindenburgovu palatu“ i tamo postavljen da izvrši „revoluciju“. Njegovu „revoluciju“ je poredio sa Vartolomejskom noći, jer su se tada izvršena ubistva odigrala „sa hladnokrvnošću običnih zločina sa predumišljajem“, a događaji u Nemačkoj su ličili na „spremljeni plan“. „Hitlerizam“ je pokret sa verskom i sektaškom sadržinom koji se brani bez obzira na žrtve. Hitler je ubedio svoje sledbenike da su za sva zla u Nemačkoj krivi socijalisti i Jevreji i da je nužno ukloniti „te vrste ljudi i rasa“ u interesu Nemačke i evropske civilizacije. Jovanović je navodio

¹¹⁷ *Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, Beograd, 1937, 2430.

¹¹⁸ Dr Pero Slijepčević, *Nemački savremeni književnici i politika*, *Srpski književni glasnik*, 1. jun 1933.

da je teško predvideti događaje u Nemačkoj jer će tek da nastane „Golgota za nemački narod“, da su liberalni krugovi u Evropi sa žaljenjem gledali na ove događaje, smatrajući da je „hitlerizam znak i simbol uniženja i privrednoga očajanja jednog velikoga naroda“ i da je demokratija u opasnosti, „pa bilo s leve ili sa desnice“. Ocenjujući da su Nemci navikli da ciljeve postižu militarističkim metodama, tvrdio je da je Hitler najviše pristalica dobio parolom „opet kao na frontu“, ujedinjavanjem nacije protiv neprijatelja čime je polovinu programa iz imena svoje partije uglavnom izvršio, ali da je ostao drugi, socijalistički deo koji je bilo mnogo teže realizovati zbog nepovoljnih opštih prilika.¹¹⁹ Po mišljenju Slobodana Draškovića, nacionalsocijalizam se izgradio na kritici postojećih teorija. Internacionalizmu poznog kapitalizma suprotstavio je naciju, liberalizmu, koji je proglasivši slobodu ličnosti doveo do najveće „neslobode i eksploatacije“, suprotstavio je zajednicu, dobiti zasnovanoj na ličnom interesu kao svrsi privređivanja, suprotstavio je zadovoljenje potreba svih Nemaca, a marksizmu je suprotstavio zajednicu „datu narodom“. Svoj zadatak je video u popravljanju štete koju je privredno i duševno doneo „kapitalistički vek“, stvorivši u narodu rasepe. U hijerarhiji vrednosti nacionalsocijalizma, prvo mesto zauzima nemački narod, iz uverenja da je marksizam, baveći se borbom klasa, „prevideo borbu naroda“ koja je uslovljena nedovoljnim životnim prostorom i prenaseljenošću. Zato se zalagao da „pre nego što se socijalni problem reši za klase, on se mora rešiti za narode“.¹²⁰ *Srpski književni glasnik* je 1934. citirao stav Lava Trockog da je nacionalsocijalizam uzdigao društveni talog. „Koliko je sve neiscrpnih rezervi mraka, neznanja i divljine! Očajanje ih je oživelo, fašizam im je dao zastavu. Sve što bi u redovnom razvoju društva bilo odbačeno iz narodnog organizma kao izmet kulture, vratilo se sad na grlo: civilizacija kapitalistička bljuje nesvareno varvarstvo. To je filozofija nacional-socijalizma.“¹²¹

List *Život i rad* je 1933. uspeh „hitlerizma“ pronalazio u odbacivanju socijalne demokratije kao nesposobne da odbrani

¹¹⁹ Inostrani, U Nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1933; Politički pregled, *Srpski književni glasnik*, 1. mart 1934.

¹²⁰ Dr Slobodan M. Drašković, Privredna politika nacionalsocijalizma, *Srpski književni glasnik*, 1. april 1935.

¹²¹ Povremeni, Kroz knjige i događaje, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1934.

spoljne interese „germanizma“. Tvrdeći da je nemačka nacija materijalno i teritorijalno opljačkana, a moralno unižena, svoju misiju je video u „duhovnom preporođaju naroda“, predočavanju počinjenih nepravdi, „moralnom podizanju i osposobljavanju za borbu protivu razornog marksizma“. Hitler je kao opozicionar obećavao sledbenicima radikalne izmene postojećeg poretka, a u spoljnoj politici, poništenje Versajskog ugovora, ujedinjenje „naroda germanske rase“, povratak kolonija i potpunu ravnopravnost u naoružanju. Citirane su tvrdnje da Hitler ima „vrlo odmerene“ savetnike koji neće dopustiti „revolucionarnom vođi“ da izađe van zakonskih okvira, da je Hitler „namešten“ za kancelara da bi bio što lakše sklonjen, da je i samo njegovo „nametanje“ za vođu „dovoljan dokaz nezdravosti“ nemačkog društva. Ove tvrdnje su primane sa rezervom iz uverenja da se obično oko takvih ljudi stvaraju legende „sa maksimumom pohvala od prijatelja i pokuda od protivnika“. Činjenicama je ipak smatrano da je Hitler uspeo da okupi gotovo četvrtinu nemačkog naroda sa „jasno određenim programom“, koji je tražio korenite teritorijalne izmene karte Evrope. Naglašavalo se da je on odlučan da „povede nepomirljivu borbu protiv levičarskih elemenata“, da se njegov pokret ne sme potceniti, i posebno, da se ne sme vezivati dalja sudbina „ovog bujnog nacionalističkog poleta“ za samu ličnost vođe, jer Hitler može biti „iskorišćen i izmanevrisan“, ali time njegov pokret neće biti ugušen. Primećivalo se da je „germanski rasizam“ izazvao paniku u svetu, a progon Jevreja i osioni stav prema svemu što nije kristalno čisto germansko, osudu svetske javnosti, jer se sve to odigravalo u zemlji sa velikom kulturnom tradicijom.¹²²

Politika je 1934. pisala da je osnovni princip nacionalsocijalističke ideologije „totalna država“ i da su „u zanosnom nauzdržanom elanu“, nacionalisti sproveli njeno totaliziranje rušeći celokupno uređenje liberalne Nemačke. „Partije su ugušene, klasne suprotnosti bar formalno uništene, nema više ni radničkih sindikata, ni poslodavačkih saveza, i banke i industrijski koncerni, i pozorišta i škole i crkva i sport, sve do humanih pevačkih društava, sve je *glajhšaltovano*, dovedeno u saglasnost sa partijskom ideologijom i podvrgnuto državnoj odnosno partiskoj sjevlasti.“¹²³ List *Javnost* je razliku

¹²² Dr M. Đ. M. Kancelar Hitler, *Život i rad*, 15. februar 1933; Položaj Austrije, *Život i rad*, 1. jun 1933.

¹²³ P. M. Verski razdor u Nemačkoj, *Politika*, 21. januar 1934.

između nacionalsocijalizma i fašizma video u osnovi prvog koja je „rasna umesto hijerarhička“, jer je „duh pruskog zapta“ uticajniji od italijanske dekorativne rečitosti. Ipak ga je smatrao „nuzvrstom fašizma“ po protivnosti demokratiji i slobodoumlju i „glorifikaciji fizičke snage, rata i diktature“.¹²⁴

Po mišljenju Danila Danića iz 1936. tvorci nacionalsocijalističkog pokreta žele da ga predstave kao novu Nemačku koja je posle ratne katastrofe „pronašla“ sebe. Tvrдио je da nacionalsocijalizam „nema nikakve veze“ sa predratnim nemačkim nacionalizmom, predstavljajući novu državno-pravnu ideologiju poniklu iz revolucije. Osnova novog uređenja je shvatanje naroda u njegovoj ukupnosti, ideja vođe i vodstva i mogućnost postojanja države preko nacističke partije. Cilj pokreta je bio „da ujedini nemački narod buđenjem nacionalne i društvene solidarnosti“ kroz koju jedino može da sačuva nacionalnu „rasnu čistotu“ i ekonomsko blagostanje. Za razliku od italijanskog fašizma u kome je ostvaren državni apsolutizam u vidu totalitarne države, nacizam teži apsolutizmu nacije. Zato je za njega najkarakterističnije shvatanje naroda u smislu nacije kao „centralnog problema nacizma“, zbog koga država i postoji kao aparat. Narod nije definisan kao skup državnih podanika, već nezavisno od države kao okvira u kome samo ostvaruje svoje ciljeve. Ovakom definišući narod i državu, nacizam je prirodno odbacio pravnu državu kao nesavremen oblik vladavine, štetan za kulturu nemačkog naroda, za „održavanje arijevske čistote germanske“. Liberalna država je odbačena jer je zanemaravala naciju, obezbeđujući više prava nego dužnosti, najmanje odgovornosti. „Firerska država“ se ne služi ni pojmom državne, ni narodne suverenosti koja joj kao apstrakcija nije potrebna, jer „suverenost zamenjuje dinamika narodnog duha“. Važna konsekvencija „firerskog shvatanja države“ je da ona može biti samo autoritarna, počivajući na autoritetu vođe koji nema opoziciju. Autoritarna država je vlada jedne političke stranke koja se izjednačila sa državom, a čiji je vođa u isto vreme i državni vođa. Karakteriše je nepostojanje ustanove državnog poglavara, kao i nepostojanje potrebe da se označi kao monarhija ili republika.¹²⁵

Mirko Kosić je smatrao da nemački nacionalsocijalizam predstavlja smesu predratnog pangermanskog rasizma i

¹²⁴ Niko Bartulović, Fašizam kod nas, *Javnost*, 1. februar 1936.

¹²⁵ Dr Danilo Danić, Pravo u nemačkom Trećem Rajhu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. decembar 1936.

pruskog militarizma „sa posleratnim boljševičkim i fašističkim elementima“. Iako je nacionalsocijalizam antimarksistički orijentisan zbog odbacivanja klasnog internacionalizma i socijalnog racionalizma, ipak je i on mrzeo sve što je iznad nivoa „gomile u dvojnim redovima“ i što je dokazivalo „duhovnu elitnost“. U nacionalsocijalizmu, samo „bogodani *Firer*“ predstavlja vrednost, ali je i ona mističnog porekla i ne potiče od njegove originalnosti. U njemu trijumfuje „osećajnost mase nad razumnošću čoveka“, sav je u mistici simbola, u opojnosti reči („narodna zajednica“, „čast nacije“, „pravo Nemačke“). Uspeo je da „nadahne nemačke mase“ duhom uverenosti u svoju rasnu, od prirode datu superiornost. Iz te umišljene superiornosti izvedeni su dalekosežni zaključci o pravima Germano-Nemaca da preporučuju ostali svet, da ga reduciraju u snošljive granice, pa i da ga „istrebe iz prostora koji treba nemstvo za sebe“. Nacionalsocijalizmu je ideal „čovek kasarne“ kao najviše socijalne i moralne ustanove nacije, a sadrži i duhovne elemente iz egalitarne zajednice „oko četnog kazana“, sa dominacijom „rasističko-herojske mistike“. Slično kao i boljševizam i fašizam, i nacionalsocijalizam stvara „totalitarnu državu“ koja ne trpi odstupanja od zvaničnih obrazaca. Autor je zaključivao da „i kada se divimo ogromnoj moralnoj mobilizaciji nemačke Nacije u nacional-socialističkom režimu, ne možemo a da se ne upitamo: da li ne donosi čovečanstvu to ukrštanje boljševizma i fašizma više opasnosti u budućnosti nego oba njegova idejna srodnika zajedno“.¹²⁶

Slobodan Jovanović je 1934. prikazao teoriju države Ota Kelrajtera koja je „potpuno zamišljena i izvedena u duhu Hitlerovog nacionalnog socializma“. Po ovom shvatanju, država nije skup pojedinaca već organska celina čiji su sastavni delovi pojedinci koji joj služe kao najvišem cilju života. Za razliku od individualističkog liberalnog gledišta, nacionalsocijalističko gledište je univerzalističko i uglavnom se poklapa sa fašističkim. Razlika između njih je u nijansi, fašizam naglašava pravnu organizaciju države, a nacionalsocijalizam njenu nacionalnu sadržinu, uz „naročite ideje o rasnoj čistoti Nemačkog naroda i o njegovoj istorijskoj misiji“. Nacionalsocijalizam veliča državu jake vlasti koja, osećajući za sobom celokupan narod, „sme i hoće da zapoveda“, a „pravog zapovedanja nema bez jednog gospodara“.

¹²⁶ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 22-26.

Parlament se ne rukovodi narodnom voljom izraženom na izborima, već „stalnim idealima“ koji se provlače kroz istoriju. Vođa mora da preseče „prazne razgovore“ i povuče u akciju, jer „više ima tvoračke snage u radnji, makar i ne sasvim svesnoj, nego u umovanju“. Parlament je u podređenom položaju u odnosu na vladu, kao i štampa, čija korisnost proističe samo iz svojstva propagandnog sredstva državne ideologije. I univerziteti moraju da žrtvuju deo svojih sloboda, pri čemu je u duhovnim naukama više ideologije nego naučne istine, sa obavezom propovedanja one koju je država izabrala kao najkorisniju. „Država ne živi od naučne nepristrasnosti, nego od vere u nacionalne ideale.“ Za moralno vaspitanje naroda vojska je važnija od univerziteta, jer se u njoj „otkriva pravo biće države“, a na frontu se bezuslovno potčinjava državnoj ideji, zbog čega se spajaju vrhovna vojna i politička uprava u istim rukama. Nacizam odbacuje internacionalizam, jer krajnji ideal države ne može biti podvrgavanje međunarodnoj zajednici i odricanje od suverenosti. Jovanović je citirao Kelrajtera da bi bilo najlepše kad bi se i u vreme mira među građanima moglo održati moralno jedinstvo koje za vreme rata vlada na frontu. Frontovsko raspoloženje u ratu stvara opasnost od spoljnog neprijatelja, dok u vreme mira postaju primarne klasne razlike u društvu. Jovanović je komentarisao da se takav sistem ostvarivao jedinstvom komande i „hipnotisanjem mase kroz kasarnu, školu i štampu“, što su bila suviše veštačka sredstva, zaključujući da je Kelrajterovo veličanje države predstavljalo „prosto uskršavanje stare policijske države, u kojoj je vlast bila sve, a građanin ništa“.

Dve godine kasnije, Jovanović je pisao da je nacionalsocijalizam pokret sličan italijanskom fašizmu. Cilj mu je bio da otkloni zaostatke federalizma priznajući samo jedinstvenu germansku državu, zbog čega je iz zemaljskih parlamenata izbacio stranke koje je smatrao za antidržavne, prvo komuniste, pa socijaliste, a zatim je zabranio sve stranke osim nacionalsocijalističke i na kraju ukinuo sve parlamente osim carevinskog. Zaveo je nacističku diktaturu stavljajući svu političku vlast u ruke kancelara. Vlast predsednika i kancelara spojene su u Hitlerovoj ličnosti, kome su ministri podređeni kao savetodavni organi. Carevinskoj skupštini je oduzeta zakonodavna vlast, budžetsko pravo, pravo nadzora nad vladom i potpuno je podređena nacionalsocijalističkoj stranci. Samo su policija i vojska strogo odvojeni od stranačke organizacije nacizma. Osnovna dužnost stranke je da širi nacizam i da se

stara o političkom i moralnom vaspitanju omladine, jer samo ona ima dinastičku snagu i sposobnost da održi moralnu vezu između države i naroda. Vrhovno načelo je moralno jedinstvo naroda koje pojedincu ne dopušta izdvajanje iz narodne celine. Svima koji su smatrani neprijateljima naroda i države oduzeta su imanja i državljanstvo, a smrtnom kaznom kažnjavano je objavljivanje spisa protiv režima. Slobodan Jovanović je zaključivao da su se na nacističkim ustanovama videli očigledni tragovi fašističkog uticaja. „Fašizam je prvi pružio primere 'vodstva', 'izmirenja klasa', 'korporatizma' koje je zatim nacionalsocijalizam usvojio.“ Ipak je smatrao da su osnovni pojmovi nacionalsocijalizma drugačiji od fašističkih. To je pre svega pojam naroda kao prirodne zajednice, „zajednice krvi i zemljišta“, iz koje izvire njegova kultura. Nosioi kulture nisu ni pojedinci ni čovečanstvo, nego narodi, ali nije svaki narod podjednako sposoban da to bude. Narod se ne sme izopačiti, mora sačuvati čistotu i jedinstvo, pri čemu čistota znači izbegavanje mešavine s drugim narodima, a jedinstvo ujedinjavanje narodnih snaga u istom pravcu. Nacionalsocijalizam je verovao da svest o uslovima narodnog opstanka nije kod svakog podjednako jasna i da grupa u kojoj je ona najjasnija ima pravo da svoje vodstvo nametne čitavom narodu, kao i da za građanina nema svetije dužnosti od pokoravanja vođi. To su ideje prema kojima su nacionalsocijalisti, kako je tumačio Jovanović, hteli da preurede Nemačku, koju su parlamentarizam i marksizam gotovo upropastili. Iz javnog života su izbacili Jevreje „koji su grozili rasnoj čistoti nemačkog naroda“ i političke stranke „koje su grozile njegovom jedinstvu“, a ugušeno je i suparništvo klasa i stranaka. I Jovanović je tumačio da je između fašizma i nacionalsocijalizma osnovna razlika u tome što je fašizam izdizao državnu ideju, a nacionalsocijalizam nacionalnu. Fašizam je i pored kulta vođe i države ipak „teorija državnog racionalizma“, dok je nacionalsocijalizam „prožet nacionalističkim romantizmom“.¹²⁷

Đorđe Tasić je prikazao teoriju Karla Šmita, po kojoj je u Nemačkoj egzekutiva starija od zakonodavne vlasti, a umesto izbora vrše se postavljenja ili izbor od strane vođa. Ovakav sistem jake vlasti ne priznaje samoupravu, već pokušava da do

¹²⁷ Slobodan Jovanović, Hitlerizam u državnom pravu, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1934; *Poratna država*, Beograd, 1936, 93-124.

kraja izvede nacionalno jedinstvo pretvarajući saveznu državu u jedinstvenu, jer je „federalizam maska“. Tasić je smatrao da je očevidna velika sličnost ovog sistema i fašističkog, „koja ide do identičnosti“. Razlika je u tome što u Nemačkoj partija nije postala državni organ kao u Italiji, već se veza partije i države ispoljava u „personalnoj uniji“, u kojoj partijsko vodstvo zauzima vrhovne položaje i u državi. Razlika je i u sindikalno i korporativno organizovanom narodu u Italiji, čega nije bilo u Nemačkoj. Dve godine kasnije, Đorđe Tasić je detaljnije razmatrao sličnosti i razlike fašističkog i nacionalsocijalističkog sistema. Nacionalsocijalizam se razlikovao pre svega po svom rasizmu i antisemitizmu, ali i po položaju partije u odnosu na državu. Ni privredna politika nije bila ista, u Italiji je razvijana velika industrija, a u Nemačkoj se naglašavalo vraćanje zemlji i radnji sa pretkapitalističkim elementima, elementima ograničavanja i prevazilaženja kapitalizma. Tasić je postavljao pitanje da li je reč o pravnoj državi, kako su tvrdili neki nemački autori, ili o raskidu za idejom pravne države, koja se, po mišljenju drugih autora, kao kategorija liberalne demokratije ne može primeniti na nove državne oblike. Tumačio je da fašizam i nacionalsocijalizam polaze od organističkog shvatanja naroda čiji su delovi čvrsto povezani solidarnošću. Sa druge strane, organistička teorija je teorija elite i vođa, a te dve ideje ne mogu ići zajedno. „Ako je društvo organizam onda u njemu ima dovoljno solidarnosti da bi bio potreban vođa koji bi imao neko veliko pravo zapovedanja“. Zato je organska teorija tako formulisana da podrazumeva samo mogućnost da se stvori takva solidarnost. Ona ne trpi demokratski individualizam jer narod predstavlja zajednicu bratstva i planskog rada. Fašizam to pokušava da izvede putem korporativnog sistema, dok se nacionalsocijalizam vraća i nekim srednjevekovnim oblicima, ali oba veruju da će stvoriti novog „socijalnog“ čoveka koji će zameniti „individualističkog“. Njihova država je „totalna“ jer ulazi u sve oblasti života, potčinjava sve državnoj i nacionalnoj ideji i vaspitava ljude u nacionalnoj solidarnosti.¹²⁸

Drugačije su nacionalsocijalizam videli desni konzervativci. I sami nacionalisti, u početku su, uglavnom bez

¹²⁸ Dr Đorđe Tasić, Državno-pravni poredak Hitlerove Nemačke, *Pravda*, 7-10. april 1934; *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 28-46.

kritičkog stava, samo posmatrali formiranje novih nemačkih ustanova. Od sredine tridesetih godina, međutim, njihove nedoumice su lako prešle u egzaltiranost rezultatima nemačke „nacionalne revolucije“.

Za *Pravdu* je 1933. Rista Gostuški pisao da je „prvi hitlerovac“ bio još Bliher posle Vaterloa, dok je savremeni „hitlerizam“ izveo nemački narod „na najšire polje“ na kome će ili pobediti ili propasti, „jer odstupanja nema“. I posle nemačkog ujedinjenja ostalo je Nemaca izvan Rajha, koji će sigurno težiti da se ujedine i zato bi bilo „detinjasto zatvarati oči pred tim idealom Nemačkog naroda“ koji će se sigurno i ostvariti, makar u Evropi „zavladala internacionala“. Smatrao je da na „hitlerizam“ treba gledati kao na čist nacionalizam koji će ubuduće „iskoristiti sve energije na blago nemačkog velikog plemena“, tvrdeći da primeri Italijana, a naročito Nemaca, pokazuju kako narodi „rastu kao šuma i kvalitativno i kvantitativno, i u duhovnoj i u fizičkoj snazi“, čije su vode samo njihovi adutanti, odnosno, nosioci energije koja u narodu buja.¹²⁹

Dopisnik *Pravde* iz Berlina, Gojko Grđić je navodio da nijedna Hitlerova ideja ne sadrži u sebi toliko misticizma koliko ideja o narodu i vera u njegovu večitu vrednost kao nasledno dobro. Isključivost nacionalsocijalista ide dotle da zahtevaju „čistu nemačku krv“ i podrazumevaju da nemački državljanin može biti samo „čistokrvni Nemač“, dok svi ostali, Jevreji posebno, „mogu biti samo gosti“ za koje važi zakon kao i za ostale strance. Ovo „čišćenje nemačke krvi“ odgovaralo je drugom atributu nacionalsocijalističkog pojma nacije, njenoj borbenosti, jer se prava naroda stiču i održavaju samo silom. Otuda zahtev za organizovanje jake vojske u kojoj će „čista krv“ garantovati da u narodu neće biti destruktivnih snaga. Sa pojmom naroda vezane su sve kulturne i moralne tekovine koje se provlače kroz njegovu istoriju, porodica je kao „simbol i ognjište nemačkog duha“ stavljena na prvo mesto, a narod i zemlja su proglašeni izvorima državne snage. „Vođa“ nacionalsocijalista je posebno naglašavao volju da se nemački narod spase vlastitom snagom, jer je on sam sebi svrha, postoji samo on i njegovi interesi. Grđić je zaključivao da nacionalsocijalizam ne smatra svoju ulogu privremenom, već da hoće da se afirmiše kao poseban sistem, ravan kapitalističkom

¹²⁹ Dr. R. Gostuški, Dve pojave, *Pravda*, 9. novembar 1933.

ili socijalističkom, „s poslednjim on u ostalom neće ni da se upoređuje“, pokazujući „frapantne sličnosti“ sa fašizmom u Italiji koja je Hitleru bila ideal. Dve godine kasnije, Grđić je izveštavao da je suština sistema Trećeg Rajha u *Firer-principu*, načelu vođstva, gde je čitava država hijerarhijski uređena sa *Firerovom* voljom kao najvišom voljom. Centralizacijom je iščezla „ponosna Bavarska“ koja je pretvorena, kao i ostale pokrajine, u običnu provinciju, a i „moćna Pruska“ je „završila karijeru“. Oduzeta im je zakonodavna vlast, a upravna ograničena i stavljena u zavisnost od vlade. „Tako grabi Berlin vlast“ od Minhena, Drezdena, Hanovera, Hamburga, Kelna i ostalih bivših centara, postajući apsolutni gospodar „moćnog Rajha“, zadiruću i u privatni život „65 miliona duša“. Time je Hitler ugušio partikularizam, a narod je „progovorio u jednom dotle nepoznatom duhu, koji je sve pre bio nego partikularizam“, tražeći totalnu državu, što predstavlja „istorisku zaslugu nemačkog Firera“. Grđić je tvrdio da pobornici jedinstvenog Rajha, ni po svom poreklu nisu bili opterećeni partikularističkim duhom – „Austrijanac Hitler, Nemač iz Egipta Rudolf Hes, baltički Nemač Alfred Rozenberg“, ali i „Berlinac Gebels, čija postojbina, iako pruska prestonica, nikad nije pruski osećala“. Svi oni su nastupili „kao pripadnici jednog velikog naroda koji prelazi granice pojedinih pokrajina“ stvarajući „totalnu Nemačku“, a narod im je verovao, jer iza njih nije bila „ni pruska čizma ni jezuitska mantija“.¹³⁰

Razmatrajući teze stranih analitičara da će posle izbora „Hitlerova zvezda početi da pada“, jer je demagogijom i raspaljivanjem nacionalističkih strasti već okupio maksimum pristalica, odnosno, da će preuzimanjem odgovornosti za stanje u Nemačkoj biti dezavuisan pred masama, konzervativna *Narodna odbrana* je već 1933. tvrdila suprotno, da će Hitler preuzimanjem vlasti postati neprikosnoveni gospodar. Verovala je da uzroke Hitlerovog uspeha treba tražiti i u inostranstvu, gde su događaji u Nemačkoj prosuđivani „kroz prizmu psihe svoje zemlje“, što je bilo pogrešno, jer Nemci imaju poseban mentalitet koji određuje i nemačku politiku. Nemci su „po svojoj prirodi“ imperijalisti, a opis koji je o njima ostavio Tacit i dalje je aktuelan. Kao argument su navođeni vojni marševi koje

¹³⁰ Gojko Grđić, Šta još hoće nacional-socijalisti? *Pravda*, 14. mart 1933; Od međusobnih ratova do totalne države, *Pravda*, 30. januar 1935.

„priređuju Hitlerovci stvarajući entuziazam kod gledalaca“ i pripremajući spoljnu akciju.¹³¹

Narodna odbrana je istovremeno objavljivala i tekstove koji su neprikriveno pokazivali fascinaciju promenama u Nemačkoj. Navođeno je da je posleratnu intelektualnu, moralnu i materijalnu krizu koja je proizvela opšte bespuće, prekinuo nacionalsocijalistički pokret kao „ispovest vere u vrednost života i smisao rada“. Nacionalsocijalizam je odlučio da „sa očajnom snagom“ povrati u život „ceo narod od 65 miliona duša“, a i sam Hitler je u toj borbi „imao nastupe teških suza“, uspevajući da posle deset godina „očajnog rada u propagiranju vere“, ulije nadu u budućnost čitavom narodu. U takvoj situaciji nisu bili potrebni veliki programi, već „dve-tri, pa i jedna ideja“ i „tu jednu ideju uspeo je Hitler da unese u dušu celom nemačkom narodu“ kao „uprošćenu sintezu čitavog niza problema“. Nacionalsocijalistički pokret je „posmatrajući strašno duševno stanje“ naroda posle rata, osetio značaj istorijskih istina o propasti starih kultura i zato nije razvijao mnogobrojne ideje već samo jednu – „obnovu rase, obnovu i čistotu krvi nemačkog naroda“ sa kojom je počeo borbu protiv „posleratne morbidnosti, očaja i patologije svakidašnjice“, propagirajući „veru u stvaralačku budućnost“. Njegova druga teza se odnosila na „vekovnu pocepanost nemačkog naroda“, koju je razrešio ukidanjem pokrajinskih parlamenata, stvarajući „jedan narod, jednu vladu i parlament“. Tvrđilo se da je u nacionalsocijalističkoj stranci bilo i ljudi koji su smatrali da Nemačka ne sme da prelazi tuđe granice, ako ne želi da ponovo uđe u period anarhije. Treća ideja bila je u odbacivanju parlamentarizma i zasnivanju „stvarnog“ života nacije. Nacionalsocijalizam je iznad parlamentarizma postavio narodnu svest kao osnovni element za stvaranje rasističke ideologije, odbacio je socijalizam i komunizam, proglasio da svetski rat nije bio poraz, već potpuna revolucija koja je pokazala da su sve predratne ideje doživele slom. Citirane su reči Franca Vendrina iz dela *Otkriće raja*, da „nacionalsocijalizam hoće da mobiliše duhove i snage, da bi iz tih primitivnih izvora briznula genijalna i elementarna iracionalnost, koja je jedino sposobna da stvara“. *Narodna odbrana* je tvrdila da su Hitler, Gering i Gebels idealisti, koji sa entuzijazmom rešavaju svakodnevna pitanja, „kako bi ostvarili

¹³¹ Božanov, Hitler i restauracija imperijalne Nemačke, *Narodna odbrana*, 12. mart 1933.

ideal nemačkog naroda“ sadržan u rečenici „jedan potpun narod u potpunoj državi“.¹³²

Ako je prvih godina Hitlerove vlasti pozitivan stav prema promenama u Nemačkoj u *Narodnoj odbrani* uglavnom maskiran podrškom koju je Hitler imao od nemačkog naroda, određenije analitički pozitivan stav nastupio je od početka 1936. godine. Tvrdilo se da se Nemačka do pojave Hitlera nalazila na pragu revolucije, ali je njegova pobeda obeležila „početak jedne sasvim nove epohe u istoriji Rajha“. Hitler je pobedio tri „opake i bezobzirne“ sile za koje je bio uveren da su na njegov narod razorno delovale „uništavajući u njemu najbitnije rasne odlike“. Pobedio je „crvenu internacionalu – boljševizam, crnu internacionalu – popovštinu i žutu internacionalu – Jevreje, nosioce zlata, imaoce kapitala“, jer su imale za cilj da unište sve „vrednosti kulture i civilizacije minulih vekova: nacionalnost, brak, porodicu, etičke principe, veru, društveni stroj“. Ocenjivalo se da je Nemačka ponovo zauzela važnu ulogu u svetu, da je Hitleru uspelo da zaustavi njen pad, da je sprečio da narod podlegne pod uticaj „moskovskih crvenih satrapa, jezuitskih crnorizaca i jevrejskog zlata“. On se borio „da pobedi Staljina koji hoće sve da izgazi“, bori se „protivu Lojole, koji hoće sve sebi da potčini i u službu stavi i bori se protivu Rotšilda (Ročilda), koji hoće sve da zakupi i da mu svi ropski služe“. Verovalo se da Hitlerov pokret, poštujući svoj nacionalizam, „nema potrebe“ da se „baca blatom“ na slične pokrete u susedstvu.¹³³

Jedan od najaktivnijih autora *Narodne odbrane*, dr Božidar Nikolajević je 1936. pisao da se Treći Rajh s pravom naziva „Hitlerov Rajh“, jer je pre njegovog dolaska na vlast postojao „Drugi Rajh“, kao „Rajh klonulosti, sumnje, korupcije i defetizma“ u kome je nemački narod živeo u bedi i gde nijedna politička stranka nije bila u stanju „da zlu nađe leka“. Zato, prema Nikolajeviću, nije čudno što je ceo nemački narod gledao na Drugi Rajh kao na „najgore doba iskušenja i muka“, u kome je Nemačka predstavljala „mračno poprište komunizma, besposlice i gladi“. Naglašavao je da se „u dvanaestom času“ razvio Hitlerov pokret koji je, „slično talasu sa nepopustljivom

¹³² M. M. M. Ideje vodilje nemačkih nacional-socijalista, *Narodna odbrana*, 4. februar 1934; M. I. M. Od Bizmarka do Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934.

¹³³ Ni Jevreji ni masoni već nacionalni heroji, *Narodna odbrana*, 16. februar 1936.

razvojnou snagom, razlivajući se preko svih prepona i nasipa“, preko noći zaokupio čitavu naciju, raskinuo sa „bolnom jučerašnjicom“, vratio narodu „izgubljenu veru u sebe“ i dao Nemačkoj „radosni lik“. Nacionalsocijalistički pokret je mnogima bio nerazumljiv jer su mislili da Hitler čisti „gvozdenu metlu“. Autor je, naprotiv, tvrdio da svako ko pojave posmatra „u njihovoj suštini“, mora konstatovati da je „nemačka obnova“ uhvatila koren „ne samo vrlo duboko nego i vrlo sigurno“ i da iako skeptici ne žele da veruju „u dokazanu opravdanost nacionalnog socijalizma“, on ipak „osvaja i zagreva ljude“. Pisao je o njegovoj brizi za invalide i nezaposlene, o radu na opštem blagostanju, vaspitanju omladine, učvršćivanju porodice, borbi protiv materijalizma, protiv verske zatucanosti, „a za lepotu i čistotu prvobitnog hrišćanstva“, konstatujući da nacionalsocijalizam „svoju snagu zasniva na jednodušnoj volji celog naroda“, sa „disciplinovanom gvozdenu voljom“ kakvu su pored Nemaca ispoljavali „još samo Japanci“. Treći Rajh je jedinstvena država „potpuno novog obeležja“ koja se razvijala u „tihoj revoluciji“, uvodeći „radnički stalež u svoje okvire“, čime je reč „proletarijat“ gubila „žaku“. Nikolajević je verovao da ako nemački narod uspe na svom putu, „onda je on rešio najteži i najvažniji problem naših dana“. Posebno značajnim je smatrao novo nemačko zakonodavstvo bazirano na „pravnom osećanju naroda“, sa težnjom da „pojedinačnik stekne osećaj odgovornosti ne samo pred zakonom nego i pred narodom“, a sa lozinkom „opšta korist ispred pojedinačne“ i „narodna korist ispred državne“. Novo nemačko državno uređenje nema ničeg birokratskog, jer sva njegova nadležstva „od seoske opštine do kancelarije Firera džinovskog Rajha“ ne funkcionišu „pod moranje“, već se „utrkuju u revnosti primajući radosno odgovornost na sebe“. Nikolajević je bio oduševljen politikom „Nove Nemačke“, tvrdeći da su svi njeni „požrtvovani sinovi“ spremni da umru da bi iz njihovog pepela vaskrsao „duh koji ih je i prineo na žrtvenik“, a koji je „nepobediv, besmrtan i svopobedan“. U pozadini političkih zbivanja video je „lik Neznanog Junaka, čije raširene zenice gledaju duboko u sebe i oko sebe“, a srećan i dugovečan može biti samo onaj narod koji bude razumeo „pogled svog Neznanog Junaka“, što je učinila Hitlerova Nemačka ukazujući i drugima „nove puteve“. Verovao je da ništa ne može zaustaviti preobražaj nemačke nacije, jer čovek u „Novoj Nemačkoj“ više nije individua, već jedinka „čiji je opstanak i napredak uslovljen organskim uređenjem društva“. Ta kolektivna svest zahvatila je

sve narodne slojeve, a istorija Evrope nije nikad ranije „zabeležila jednu ovako ogromnu mobilizaciju čitave nacije“, kojom su obuhvaćene sve delatnosti, od narodne nošnje, filma, pozorišta, muzike, zanatstva, do nastave, domaćinstva, prava, sporta, omladine, braka, „ukratko: nijedno socijalno ili kulturno polje nije ostalo neobdelano i neprovedano duhom nacionalsocijalizma“. Tvrdio je da se formira i „nov tip Nemca“ koji postaje „narodski čovek“, za razliku od ranijeg koji je bio staleški i klasno odvojen od naroda. „Danas defiluju udruženi seljak, i radnik i građanin, u gustim, nepreglednim povorkama“, a „u znaku kukastog krsta“, zajedničke zastave narodnog i državnog jedinstva. Zaključivao je da „nacionalsocijalistička teorija o čistoti krvi i rase nije uperena ni protiv koga“, da ona može i drugim narodima da bude od koristi, verujući da će Evropa imati budućnost samo ako se svi njeni narodi budu vratili „kristalno čistim, svežim i nepresušnim izvorima jedinospasilačkog nacionalizma“, za šta je nemački primer pružao „najbolju pouku“. Nikolajević je verovao da je nemački narod, „nepopustljivom istrajnošću“ i uprkos svim nedaćama „koje su ga bespoštedno tukle“, preko ratnog poraza „izvojevao sebi pobedu“. To je bio „klasičan primer kako ogromnu psihičku snagu sadrži volja jednog naroda: da ne ostane pobeđen, da se isprsi, napreduje i bude snažan“, dodajući da je sličan slučaj „i sa nama“. Nemačka je izvršila „idealnu nacionalnu mobilizaciju“ u kojoj se „svaki pojedinac identifikovao s najvišim vrednostima svoje nacije“ i pokazao kako se služi državi, pred čim se, mislio je Nikolajević, svako „mora pokloniti“.¹³⁴

Enciklopedijski leksikon *Sveznanje* je u odrednici „Nacional-socijalizam (hitlerizam)“ navodio da je u pitanju novi politički i privredni pravac u Nemačkoj koji je u prvom pogledu nacionalan (rasistički) a u drugom socijalistički, da teži narodnoj zajednici bez društvenih klasa, ima izrazito antisemitski i veliko-nemački karakter, istupa protiv marksizma i liberalizma „i teži velikim društvenim reformama u smislu društvene pravičnosti“. Nacionalsocijalizam je „uneo u ceo nemački narod duh samopouzdanja, ponosa i pregalaštva i mobilisao sve narodne snage radi obnove nemačke privrede i

¹³⁴ Dr Božidar Nikolajević, Pouke iz nemačkog nacionalizma, I-II, *Narodna odbrana*, 10-17. maj 1936; Volja za jačinom, *Narodna odbrana*, 30. avgust 1936.

države“, a njegova pobjeda je dovela „do epohalnog preokreta u istoriji nemačkog naroda“. ¹³⁵

Profašistička *Otadžbina* je 1934. baveći se ideologijom nacionalsocijalizma, primarno pokušavala da pobije „netačno“ izveštavanje drugih listova o ovom pokretu, tvrdeći da beogradska štampa neobjektivno obaveštava javnost o nacionalsocijalizmu „kao neozbiljnom i besciljnom ogledu“, a Adolfa Hitlera prikazuje kao pojavu „koja bi bila dostojna i šale“. Za to vreme je, po *Otadžbini*, nacionalsocijalizam sa svojim „mesijom“ išao sigurno svom cilju. Ocenjivala je da ta pojava nije novum, da je nacionalsocijalizam bujao „pred našim očima“ i da zaslužuje posebnu pažnju. Videla ga je kao reakciju „jednog velikog i pobedenog naroda“ koji je s pravom bio gord na ratnu slavu. Hitler je kanalisao taj uvređeni ponos i „pokazao mu put u Treći Rajh“, mešajući sve što je moglo služiti cilju – „božje providenje“, „rasni značaj i ulogu“, „treće carstvo“, „nacionalni ponos“, „primese ukroćenog socijalizma“, „borbu protiv Jevreja“, „borbu protiv revolucionarnog marksizma“. Zaključivalo se da se čovek mora diviti ovom „čudnom konglomeratu“ jer socijalizam isključuje nacionalizam i obrnuto. Postavljajući pitanje „šta je ovde ustvari“, *Otadžbina* je odgovarala da je nacionalsocijalizam jedan paradoks. Tvrđila je da u Hitlerovom učenju nema ustvari ničeg socijalističkog, jer je na vreme osetio da „hladna i razumna“ politika socijaldemokratije mora postati dosadna, pa je narodu obezbedio „oduševljenje i strast“. Za *Otadžbinu* je bilo nesumnjivo da je Hitler „imperijalistička priroda“, kao što je i nemački narod imperijalistički. Koristeći nacionalističko oduševljenje i unoseći još „više strasti“, Hitler „socijalista“ je poveo borbu protiv Jevreja, stavljajući je u „oreol mistike“ i delajući u smislu „božjeg providenja“. *Otadžbina* je tvrdila da je sve to bilo proračunato. Prividno prihvatajući socijalizam, Hitler je dozvolio da „kukast krst, znak imperijalizma“, ustupi pored sebe mesto srpu i čekiću, pa su i na proslavi Prvog maja „ispod dva znaka i dve zastave“ marširala dva sveta, „dva oprečna shvatanja“, ali idući „istom cilju koji je u ime Providenja obeležio novi mesija“. Verovala je da smrću fon Hindenburga Hitler neće dopustiti da se kraj njega stvori još jedan autoritet, predviđajući da će on, ako prigrabi i predsedničku vlast „biti prosto svemoćan“. Zaključivala je da se

¹³⁵ *Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, Beograd, 1937, 1474.

upravo odigrava „prava božja pravda“, jer su vojničko-carski krugovi koji su tajno pomagali Hitlerov pokret u želji da pomoću njega obore demokratiju, ispunjavajući svoj program, obezbedili Hitleru vlast koju on više neće želeti ni sa kim da deli. *Otadžbina* je primećivala da Hitler drži „takvu i toliku vlast, kakvu je retko u svetu kogod imao i kakvu u Nemačkoj nije niko do sada imao“. Tvrđila je da je to „svetla strana – lice – u uzdizanju bivšega molera iz Austrije“, kome je uspelo ono što nije nikada uspelo nijednom krunisanom Nemcu iz Rajha. Naličje ove „sjajne medalje“, *Otadžbina* je videla u njegovim protivnicima u zemlji i van nje. U Nemačkoj su protiv njega bili komunisti, socijalisti, liberalni građanski elementi, zatim crkve, naročito katolička, „Jevreji i ceo jevrejski kapital širom sveta“, dok su njegovi odnosi sa vojskom, iza koje su bili pruski junkeri i krupni kapital, bili „mutni“. Spolja, u njemu su Francuska, Britanija i njihovi saveznici videli „pravoga bauka“. Poseban problem za Hitlera je 1934. po *Otadžbini* predstavljao Sovjetski Savez, jer je kao prostor za plasman nemačke industrije bio izgubljen „za svagda“, ali i zato što je bio daleko veća „moralno i materijalno“ obrazovana vojna sila nego stara Rusija.

Nasuprot raširenoj propagandi protiv Nemačke, *Otadžbina* je ubrzo počela da donosi lepu sliku novog režima, tvrdeći da prvo upada u oči „nov duh“ u Nemačkoj koji obuzima i inteligenciju i najšire mase radnika i seljaka u težnji da se stvori bolje socijalno uređenje. Tvrđila je da nemački narod počinje da se oseća kao celina i da drugačije shvata i državu i narodnu zajednicu, jer mu se vratilo poverenje „u snagu Otadžbine i veličinu nacije“, kao i vera u sposobnost nemačke privrede i životnost nemačkog naroda. A sve to je, po *Otadžbini*, „rodilo oduševljenje“, jer strah ne može naterati ljude da sa „iskrenim oduševljenjem, poverenjem i ljubavlju govore o Adolfu Hitleru i njegovom delu“. Citirala je „čoveka iz naroda“ koji je govorio da je Hitler stvorio čuda, preporodio narod koji ne oseća nikakvu diktaturu, ali oseća da neko „pametno o svima brine“, u koga svi imaju poverenje i kojim se svi ponose. I jedan šofer je govorio saradniku *Otadžbine* da su ljudi u Nemačkoj radosni, da nema nezaposlenosti, i da je sve drugačije otkad je „komunizam likvidiran“. *Otadžbina* je tvrdila da je sva mladost uz nacionalsocijalizam, da se svuda vide mladi ljudi koji su spremni da „s požrtvovanošću“ učine sve „što Adolf Hitler nađe na potrebno“, da to rade iz ubeđenja „da stvaraju novu naciju i nove uslove za srećniju budućnost“. I odnosi u fabrikama su se

promenili, pa se radnik više nije smatrao za najamnika već je postao „važan organ“ preduzeća.¹³⁶

Jedan od najvećih apologeta nacionalsocijalizma u zemlji, Danilo Gregorić je pisao da je nacionalsocijalizam „visoko dinamičan duhovni i politički pokret“ koji želi da obuhvati sva društvena zbivanja, ali koji je i dalje u fazi izgrađivanja i „daleko do toga da pruži mogućnost za ma kakvu konačnu ocenu“. To je „novo gledanje na svet“ i „novi moral“, koji svojim osnovnim načelima daleko premašuje okvir jedne političke orijentacije. Suprotno liberalizmu i marksizmu, nacionalsocijalizam teži da bude „savršen i zaokrugljen idealistički misaoni sistem, koji iz svoje suštine za sve probleme sadašnjosti i budućnosti daje nedvosmislene, određene odgovore“. To je idealistička doktrina koja se izgrađuje na univerzalističkim i organskim idejama, ali je protiv primene principa univerzalizma preko nacije politički izražene u državi, jer je „indiferentna“ prema pojmu čovečanstva. Društvena zbivanja se odigravaju u okviru nacije „povezane krvlju i sudbinom“, dok je čovečanstvo iracionalni pojam i bez samostalne stvaralačke duhovnosti. Čovečanstvo je za nacionalsocijalizam samo zbir pojedinih naroda, a ne duhovna celina koja bi predstavljala viši pojam, nadređen pojedinim nacijama. Zato se nacionalsocijalizam odlučno suprotstavlja svakom internacionalizmu, smatrajući da narod samo kao celina, odnosno, država, može stupati u veze sa drugim celinama, ne stvarajući pri tom nikakav novi organizam, već „koordinaciju nacionalnih organizama“. Iz proučavanja prošlosti „germanske rase“, nacionalsocijalizam samo izvlači duhovnu sadržinu. „Ne životne oblike prošlosti, već rasni duh iz koga su oni nikli“, manifestovan u oblicima zajedničkog života Nemaca „pre nego što su na njih počele dejstvovati strane sile“. Taj „rasni duh“ je u novom vremenu „bio potisnut od raznih internacionalnih nenemačkih uticaja“, pa je cilj bio, ne da se život vrati u stare koloseke, već da se u njega „udahne stari germanski rasni duh“. Gregorić je zaključivao da je osnovno načelo filozofije nacionalsocijalizma shvatanje o predominaciji duha nad materijom i determinisanosti društvenih zbivanja duhom društvene zajednice u kojoj se odigravaju. Originalno u

¹³⁶ Stara pesma, *Otadžbina*, 20. maj 1934; Događaji u Evropi, *Otadžbina*, 5. avgust 1934; G. Adolf Hitler predsednik Nemačkog Rajha, *Otadžbina*, 12. avgust 1934; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936.

ovim idejama, po njegovom mišljenju je bilo „uzdizanje nacionalnoga momenta“, jer nasuprot „deifikaciji individue“, nacionalsocijalizam nije vršio „deifikaciju države“ kao fašizam, već „narodne celine“. Država se pojavljuje „kao iracionalna neminovnost, kao izraz stvaralačkoga duha narodne zajednice“. Iracionalni momenat narodne celine povlači za sobom i iracionalne pojmove o zemlji kao osnovi na kojoj se razvija narodni organizam, iz čega proističe i rasizam, predstavljajući „staranje da se narodni organizam očuva od stranih elemenata“. Gregorić je verovao da ako u nacionalsocijalizmu nadjača ortodoksno načelo koje traži stoprocentno izvršenje doktrine, onda će on „zaista ostvariti društveni, privredni i politički poredak, koji na idealističnoj bazi i po organskome načelu daje nova i originalna rešenja za osnovne probleme društvenoga života“.¹³⁷

1. Pravo

Sa izuzetkom Danila Gregorića, pravnom teorijom nacionalsocijalizma bavili su se isključivo liberalno orijentisani intelektualci. Levičari očigledno nisu imali potrebu da se upuštaju u analizu sastavnih delova ideologije za koju su smatrali da mora biti uništena, a desničari, sa ovim jednim izuzetkom, izgrađujući svoju koncepciju budućnosti, nisu ni stigli do nje.

U prikazu teorije države Ota Kelrajtera, Slobodan Jovanović je 1934. navodio da je reč o Hitlerovim idejama izraženim terminologijom nemačkog državnog prava. Suprotno predratnom pravu koje je bilo odvojeno od političke ideologije, Kelrajter je smatrao da se pravo ne može odvojiti od politike, jer je država pravna organizacija naroda, a narodna zajednica se drži „jedinštvom političkih uverenja i ideala“ provedenih kroz državne ustanove. Jovanović je navodio da je i glavni nacistički teoretičar Karl Šmit, bio protiv jednostranog pravnog shvatanja države, čiji se zadatak ne sastoji isključivo u propisivanju pravnih pravila, već i u bavljenju politikom, sumnjajući u mogućnost opštih teorija u oblasti državnog prava, jer ono nije pravo već politika, a u politici nema pravila. Šmit je definiciju politike zasnovao na suprotnosti prijatelja i neprijatelja, smatrajući da ne postoji

¹³⁷ Danilo Gregorić, *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd, 1936, 7-31, 323-331.

pravo u odnosima između neprijatelja. Pošto se pravo razvija u okviru jedne države, a ne u međudržavnim odnosima, krug u kome vredi pravno gledište uži je od kruga u kome vredi političko gledište. „Država nije više svačija: ona pripada nemačkom narodu, koji u svom rasnom jedinstvu ima sigurno merilo za raspoznavanje prijatelja i neprijatelja“, a u moralno ujedinjenom narodu rađa se instinktivno osećanje pravde koje može u velikoj meri da zameni pisano pravo. Umesto nepristrasnosti, Šmit uzima za državnu sponu osećanje solidarnosti proisteklo iz jedinstva rase, koje se može pojačati do stepena gušenja egoizma posebnih društvenih grupa kao što su klase, stranke, veroispovedi. Sudovi više nisu strogo vezani zakonom, već se rukovode, uz zakonske propise, i nacionalsocijalističkim osećanjem pravde „kao višim izvorom prava nego što je pozitivno zakonodavstvo“.¹³⁸

Javnost je 1935. izveštavala da je na sednici Udruženja nacionalsocijalističkih pravnika pod predsedavanjem Karla Šmita, zaključeno da se pojam „čovjek“, kao i pojam „prirodno lice“, moraju ukloniti iz pravosuđa, pošto „iskrivljuju i unose zabunu u razlike koje postoje između pojmova 'nacionalni drug', 'građanin Rajha', 'stranac' i 'Jevrejin'“. List je sarkastično zaključivao da je logično što je u Nemačkoj pojam „čovjek“ izbačen, jer tamo gde postoje teorije o višim rasama, „bogodanim vođama“ ili „spasonosnim grupama“, čoveka nema.¹³⁹

U *Srpskom književnom glasniku*, Živojin Balugdžić je pisao da je proslava stopedesetogodišnjice Francuske revolucije izazvala u nemačkoj štampi brojne negativne opservacije o ideji ljudskih prava koje su po fašističkim shvatanjima „davno preživele“. Citirao je nemačke ideologe koji su negirali čovekovu ličnost kao nosioca prava: Geringa, po kome je pojam o pravu i pravdi „izraz shvatanja vođe Hitlera“, zatim člana Akademije za nemačko pravo Hedemana, koji je branio gledište „da sudija ima da vodi računa samo o vernosti koju duguje Vođi“, kao i reči ministra Franka, da „nemačko pravo počiva na pojmovima o rasi, o zemljištu, o radu, o Rajhu i časti“. Navodio je i Rozenbergov stav da je ideja o jednakosti „najgluplje načelo koje je ikad pokrenulo politički život u svetu“,

¹³⁸ Slobodan Jovanović, Hitlerizam u državnom pravu, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1934; *Poratna država*, Beograd, 1936, 102-104, 119-128.

¹³⁹ Nema više čoveka! *Javnost*, 7. decembar 1935.

dok je Francuska revolucija bila samo rušenje jednog već trulog stanja, a nikako rađanje novog. Da je ostala ograničena na Francusku, niko ne bi o njoj raspravljao, ali posle „svih nesreća“ koje je izazvala, njeno isticanje kao osnove kulture „znači da se nedovoljno poznaju i cene oni narodi, koji su se probudili i oslobodili te ideologije“. Balugdžić je tumačio da je Rozenberg time izražavao gnev Nemačke protiv uticaja demokratskih ideja u svetu i odsustva razumevanja za političke ustanove u zemljama koje su ih odbacile i politički život zasnovale „na rasi i časti“. Rozenberg je verovao da će prestati uticaj „periferijskih zemalja“, SAD, Britanije i Francuske na Evropu, a povratiti se uticaj „iz srca Evrope“, iz Trećeg Rajha koji će se širiti ka periferiji. Nazivajući Francusku revoluciju „ona druga revolucija“, kao prvu, „istinsku revoluciju“, Rozenberg je označavao preokret u Nemačkoj, verujući da ideje o čovekovim pravima moraju da ustuknu „pred velikim naponom, u čijim je osnovama pojam o rasi i o časti“.¹⁴⁰

Dr J. Kulaš je u *Arhivu za pravne i društvene nauke* pisao da je dolaskom nacionalsocijalista na vlast otpočeo intenzivan rad sa ciljem da se velikim izmenama u krivičnom pravu i zakoniku označi revolucija u njihovom razumevanju. U državi uređenoj na nacionalsocijalističkoj osnovi, podrazumeva se da i krivično pravo mora da bude uređeno prema nacionalsocijalističkoj ideologiji. Osnov ideologije, očuvanje i umnožavanje „nemačke rase“ i „čistote“ njene krvi, odredio je da i krivični zakonik mora da postane „jedan od stubova državnog autoriteta, čuvar državne snage i moći“. Izlaganja, čak i „naučnika prvoga reda“ u Nemačkoj, po mišljenju autora su ostavljala utisak kao da govore „u ekstazi“, i „prepuštajući se zanosu“ napuštaju naučnu osnovu. Zato je i novo krivično pravo imalo za primarni cilj borbu protiv neprijatelja koji delaju „na štetu narodne zajednice“, ne pokušavajući da ih suzbije već da ih uništi. Krivično pravo nacionalsocijalizma mora na tri načina da se bori protiv „zločinačke volje pojedinaca“: uništavanjem „razornih“ elemenata u narodu, odmazdom i pružanjem psihičke zaštite „zdravom jezgru“ naroda za borbu. Krivično pravo ne stvara zakonodavac već narod, pri čemu je vrhovni zakonodavac vođa koji izražava narodnu pravnu svest. „Od učinioca krivičnog dela se ne traži svest da je povredio neki

¹⁴⁰ Ž. B. Nemačka se buni protivu proslave osvajanja Bastilje, *Srpski književni glasnik*, 1. avgust 1939.

zakonski propis nego samo svest da je povredio jednu svoju dužnost“. Bazira se na velikom poverenju u sudove i popularizovanju krivičnog zakonika kako bi bio što razumljiviji širim slojevima naroda. Sudijama se daje mogućnost da primenjuju kaznu i tamo gde je zakonodavac nije predvideo, „ali gde je traži zdravo pravno uverenje naroda“. Postavljen je princip po kome svaki nemački državljani mora biti kažnjen za svoje delanje, bez obzira da li je delo kažnjivo po krivičnom zakoniku mesta izvršenja, a kao posledica shvatanja „probuđenog, romantičnog nacionalizma“, da Nemač, ma gde se nalazio, „ne sme zaboraviti, da je nosilac nemačke nacionalne kulture“ koju mora svuda da širi. Posebno zanimljivim, autor je smatrao kazne koje su se odnosile na progonstvo i isključenje iz narodne zajednice, jer su značile gubitak časti, „smrt u političkom smislu“. Oslanjajući se na staro germansko pravo, ova kazna se smatrala neophodnom kod krivičnih dela koja su obeležavana kao izdajnička (veleizdaja, sabotaža, otkazivanje vernosti vođi...). Preteranim zapostavljanjem interesa pojedinaca, po ovoj analizi, nacionalsocijalizam je mogao upasti u kontradikciju, jer iako teorijski nije želeo da „proguta“ pojedince, već da ih izdigne, oslanjajući ih na narodnu zajednicu, njihovim suvišnim stavljanjem u pozadinu mogao je proizvesti „komunističko shvatanje kolektivizma“, što mu nije bio cilj. Autor je tvrdio da je rad na novom krivičnom zakoniku tekao veoma brzo, što je bilo „sasvim u duhu novog političkog režima“ koji se i sam razvio relativno brzo, uz ogradu da zbog toga ne može da pruži „definitivan kritički pogled na ta učenja“.¹⁴¹

Ovom temom bavio se i dr Danilo Danić, navodeći da se po dolasku na vlast nacionalsocijalista pojavila potreba za stvaranjem „novog prava koje bi imalo da se izgradi u duhu novoga pokreta“. Ono je trebalo da bude čisto nemačko i da odgovara „duhu nemačkog naroda“, jer staro pravo nije moglo da odgovori „germanskim shvatanjima i germanskoj rasi“. Teza je bila da i u pravu mora da se izrazi „etnički i rasni element“ kao sinteza posebnih „narodnosnih i rasnih odlika“. Ovo shvatanje je izneto na kongresu nemačkih pravnika u Lajpcigu kao važan deo nacionalnog programa, jer je uz potpuni preobražaj državnog uređenja, bilo prirodno da se on desi i na

¹⁴¹ Dr J. Kulaš, Novo krivično pravo u Nemačkoj, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. novembar-25. decembar 1936.

polju pravne doktrine, u stvaranju „tzv. nemačkog pravničkog fronta“. Nationalsocijalistička „revolucija“ je odbacila načelo pravne države „za ljubav narodnog jedinstva“, kao i sve ustanove na kojima je počivala ranija doktrina o državi. Odbačeno je načelo narodne i državne suverenosti, teorija o pravnoj ličnosti države i načelo podele vlasti, i stvorena potpuno nova državno-pravna teorija, usaglašena sa načelima nationalsocijalizma. Celokupno nemačko pravo zavisilo je od vođe koji „najbolje zna i razume osećanja i težnje svoga naroda“ i njegovo osećanje pravde. Na pomenutom kongresu se zagovarala ideja da je vođa vrhovni sudija, a kako je on i jedini zakonodavac, smatralo se da više ne postoji potreba za parlamentom. Zato je Rajhstagu oduzeta zakonodavna funkcija, a opstao je samo zbog tradicije kao organ savetodavnog karaktera sa kojim se vođa može, ali i ne mora savetovati, a zakon nije više bio sinteza narodne volje, već izraz volje *firera*. U nemačkom Rajhu više nije bilo kolektivnih organa, „jedan takav organ je nacija u svojoj ukupnosti“. Celokupna uprava je uređena na monokratskom načelu koje je jedino i bilo moguće tamo gde je za osnovu uzeto načelo lične odgovornosti, nasuprot načelu strogog legaliteta. *Fireru* kao vrhovnom gospodaru sudstva pripada poslednja reč, iako je sudstvu ostavljena izvesna antonomija, budući da se u „Firerskoj državi“ upravljalo na ličnu odgovornost. Danić je naglašavao da ako je sudstvo i zadržalo staru organizaciju, ono je dobilo nov kadar, sastavljen od pouzdanih partijskih ljudi koji su bili garantija da će se novo pravo „primenjivati u saglasnosti sa nacističkom ideologijom“. I ovaj autor je tvrdio da su shvatanja novog nemačkog prava bila od naročito velikog uticaja na krivično pravo, čija je reforma „jednodušno prihvaćena“ na Lajpciškom kongresu, sa osnovnom idejom da krivični zakonik mora da zaštiti novi poredak. Sudijama je ostavljeno da popunjavaju praznine u krivičnom pravu, ali je osnovno načelo kojim su morali da se rukovode bila primena krivičnog zakonika na način koji će najbolje odgovarati ciljevima nationalsocijalizma. Uklonjena je razlika između privatnog i javnog prava, sa argumentom da je država, „kao rezultat društvene realnosti čiji je materijalni supstrat u punom smislu te reči nacija uzeta u svojoj ukupnosti“, prinuđena da sve, pa i privatne interese uzima kao opšte, jer pojedinac misli i individualno i kolektivio, živi i radi za celinu. Zato ne postoje čisto individualna privatna prava koja bi se svojim autoritetom uzdizala iznad celine, a pravno regulisanje

privatnih odnosa prema svojini (naročito zemljišnoj), braku, porodici, naslednim odnosima, zadire u opšte interese. Pojedinaac ima svoju ličnu sferu, ali se ona tako pripaja za opšte interese „da se kao sasvim neznatna gubi u kolektivnosti“, čitav lični život pojedinaca je samo deo nacionalnog života.¹⁴²

Profašistički autor Danilo Gregorić je u časopisu *Pravna misao* 1935, pisao da nacionalsocijalizam i u pravu vidi manifestaciju nacionalnog karaktera, jer „svaki rasno određeni narod ima svoj specifični nacionalni karakter“ i gledanje na svet. Bez obzira na političke i ekonomske forme državnog života, u narodima se „očuvao osnovni rasni karakter“ iz koga je niklo i pravo „kao jedna od manifestacija društvenoga života“. Zaključivao je da se o takvoj koncepciji može misliti šta se hoće, ali je sigurno da je ona nova, da otvara nove vidike „i pruža široko polje rada“.¹⁴³

U kontekstu analize pravne teorije nacionalsocijalizma, pojedini autori su se bavili i njegovim odnosom prema međunarodnom pravu, ali su njihove analize sadržavale sve kontradiktornosti koje su proisticale iz brze evolucije nacionalsocijalističkih koncepata kojima su se bavili.

Mihailo Konstantinović je 1939. pisao da poslednji krupni događaji u svetu, kao što su osvajanja Abisinije, Kine, Austrije, Čehoslovačke i rat u Španiji, pokazuju da postoje velika razmimoilaženja među državama u razumevanju međunarodnog pravnog poretka, kao i da teška kriza u svetu nije izazvana samo sukobom interesa, već potiče iz suprotnosti shvatanja o osnovama međunarodnog reda. Međunarodno pravo se izgradilo na načelu suverenosti država, pri čemu je poštovanje ugovora temeljno pravilo međunarodne zajednice. U nekim totalitarnim državama, međutim, pojavila su se sasvim različita shvatanja, koja polaze od uverenja da su nezavisnost i jednakost država „prazne tvrdnje“, da nosioci prava u međunarodnoj zajednici nisu države već nacije, da suverenost ne prestaje na granicama države, već se prostire na sve pripadnike nacije ma gde živeli i bez obzira na njihovu državljansku pripadnost. U njihovom tumačenju, ni pravilo da ugovore treba poštovati ne predstavlja nikakav viši princip vrednosti, jer odnosi među državama ne mogu imati za temelj slovo ugovora, već se moraju utvrditi „na zajednici interesa,

¹⁴² Dr Danilo Danić, Pravo u nemačkom Trećem Rajhu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. decembar 1936.

¹⁴³ Danilo Gregorić, Nacijonalistična koncepcija porekla i suštine prava, *Pravna misao*, Beograd, april 1935.

simpatija i sudbina raznih naroda“. U skladu sa tim, Komitet za italijansko-nemačke pravne odnose je u svojoj rezoluciji istakao da se međunarodno pravo nalazi u krizi zbog formalističkog shvatanja međunarodnog ugovora i postojanja mogućnosti vršenja kolektivne prinude protiv suvereniteta država. Istaknut je novi princip međunarodnog života kojim bi se priznalo svakom narodu pravo da zadovolji sopstvene kulturne i ekonomske potrebe, jer „narod koji ne bi mogao potpuno nezavisno od drugoga da živi, radi i brani se nije suveren narod“. Nov međunarodni poredak bi se zasnivao, ne na pravu država, već na „pravu naroda“, a to pitanje ne bi rešavali pravnici, već vođe naroda. Konstantinović je zaključivao da su suprotnosti između ova dva stava prema pitanjima međunarodnog prava tolike da se isključuju i da je pitanje, kako će se u budućnosti razvijati međunarodni život, „problem koji se ima raspraviti na drugi način a ne pravnim argumentima“.¹⁴⁴ *Vidici* su iste godine pisali da u nemačkom jeziku reči *Staat* i *Reich* označavaju isti pojam, „država“, samo što je reč *Reich* obično upotrebljavana za nemačku državu. Nemačka štampa je, međutim, upravo počela da naglašava razliku između ova dva pojma, tako što je *Reich* postao više od države, podrazumevajući da se završava tamo „gde leži poslednja nemačka njiva“, obuhvatajući prostor na kome su naseljeni i drugi narodi i gde je nužno nemačko vodstvo kako bi se uspostavio „red i pravda“. Naglašavano je da reč *Reich* nije imao nijedan drugi jezik i da se zato nije mogao prevesti.¹⁴⁵

Kada je Drugi svetski rat već započeo u Evropi, Živojin Balugdžić je u *Srpskom književnom glasniku* citirao reči nemačkog ministra Franka da međunarodno pravo ne obuhvata sve narode, jer njegov subjekt može biti samo država koja pored naroda, prostora i snage, ima i „naročitu misiju u svetu“. Istorijska misija je važnija od svih drugih osobina kojima se narod odlikuje, zbog čega nisu narodi subjekti međunarodnog prava već njihove vlade.¹⁴⁶ Dr Slobodan Đokić je u istom časopisu analizirao nemačke tvrdnje da se njeni ratni ciljevi podudaraju sa načelima na kojima su uređeni međunarodni odnosi u SAD, tražeći priznanje svog „životnog prostora“ u

¹⁴⁴ Dr Mihailo Konstantinović, Dva suprotna shvatanja međunarodnog reda, *Napred*, Uskrs 1939.

¹⁴⁵ „Država“ i „Reich“, *Vidici*, 25. april 1939.

¹⁴⁶ Živ. Balugdžić, Borba između međunarodnog prava i istorijske misije u 1939 godini, *Srpski književni glasnik*, 16. januar 1940.

Srednjoj Evropi i nemešanje velikih sila. U Nemačkoj se tvrdilo da primer SAD dokazuje da je saradnja među narodima Evrope plodonosna „samo kada se u životnom prostoru jedne velike sile odstrane tuđi uticaji“, pa ono što je Amerika postigla Monroovom doktrinom, „nije u osnovi ništa drugo do ono što Nemačka danas smatra svojim pravom“. Po teoriji međunarodnog prava nacionalsocijalizma, svi odnosi su se zasnivali na teoriji „velikog prostora“ Karla Šmita koju je izneo na kongresu nemačkih naučnika međunarodnog prava 1939. godine. Po njoj, postojeći „zastareli i veštački“ međunarodni poredak treba zameniti novim i boljim „koji potpuno odgovara novom duhu Evrope“, a koji bi bio zasnovan na načelima „velikog prostora“, što predstavlja primenu načela Monroeove doktrine na Evropu, tako što bi se svakoj velikoj sili odredio životni prostor i njena interesna zona u koju ulaze male države koje se u njoj nalaze. Đokić je zaključivao da je Šmitova teorija zasnovana na staroj podeli na velike i mala države, da se pravima velikih sila moraju žrtvovati suverenost i životna prava malih u ime načela „velikih prostora“, odnosno, da je čitava ideja samo pokušaj da sa stara imperijalistička teorija obuče u novo ruho. Načelo neintervencije kao osnova teorije, osporava drugim velikim silama pravo da sa zainteresuju za sudbinu malih naroda. Dok bi se granice „velikih prostora“ i mogle odrediti između dve velike sile podelom na njihove uticajne zone, Đokić je postavljao pitanje kako bi se odredile granice „životnog prostora“ jedne velike sile i malih naroda, zaključujući da se sve svodi na teoriju sile što čitavoj konstrukciji Karla Šmita oduzima pravni i naučni karakter.¹⁴⁷

Dr Vojislav Grol je, prikazujući disertaciju Slobodana Đokića na istu temu, pisao o nacionalsocijalističkom shvatanju neutralnosti kao rušenju postojećeg sistema. „Nasuprot univerzalističkom shvatanju međunarodnog poretka koje je u osnovi stvaranja međunarodne organizacije – Društva naroda, stavljanja rata van zakona, i obaveznog učešća svih protiv strane koja je proglašena napadačem i prekršiocem međunarodnog reda“, nacionalsocijalizam je isticao sasvim drukčije, „individualističko shvatanje međunarodnog poretka“. Ono je podrazumevalo da međunarodna organizacija ne može da bude naddržava, niti može da određuje koji su pravedni, a koji nepravedni ratovi. Dr-

¹⁴⁷ Slobodan Đokić, Nemačko shvatanje Monroeovoga načela, *Srpski književni glasnik*, 1. april 1940.

žave su suverene i međusobno nezavisne i samo one mogu da ocenjuju pravednost ili nepravednost rata i da svojom voljom odlučuju o učešću u njemu. Rat nije zločin, a neutralnost je jedno od osnovnih prava suverene države koja mora biti „totalna“, pa „totalnu“ neutralnost može da obezbedi samo totalitarna država. Grol je verovao da ovakvo shvatanje otvara mogućnost povrede neutralnosti drugih zemalja. Pravo na neutralnost koje nacionalsocijalizam proglašava sastavnim delom suvereniteta države, ograničeno je njegovim konceptom „velikih prostora“ u kojima dominira jedan narod i gde je „Rajh“ subjekt međunarodnog poretka. „Ali Rajh valja razlikovati od Velikog prostora, teritorije na kojoj postoje i druge narodnosti sem naroda Rajha, i sa koje Rajh isključuje svako tuđe mešanje. Takav jedan Rajh je današnji nemački Treći Rajh, čiji se veliki prostor proteže na srednju i istočnu Evropu.“ Grol je tumačio da u međunarodnom poretku „sastavljenom od pojedinih Rajhova“, neutralnost mogu uživati samo oni, a ne i države koje se nalaze u okviru „velikog prostora“. Zato je nacionalsocijalizam priznavao neutralnost samo između velikih sila, „Rajhova“, odričući malim državama mogućnost da i same budu neutralne.¹⁴⁸

2. Privreda

Italijanski korporativizam je, uz izvore fašizma, bio još jedan njegov aspekt koji je analiziran detaljnije i bolje poznavan od ekonomske politike nacionalsocijalizma. Istovremeno, to je bio verovatno i jedini aspekt ove ideologije koji je na sličan način tumačen bez obzira na ideološko opredeljenje samih tumača. Svi autori, od levičara preko građanskih teoretičara do konzervativaca, slagali su se u oceni da je primarni cilj korporativnog sistema bio neutralisanje klasne borbe, uz očuvanje kapitalističkog sistema. Levičari i demokrate su bili složni i oko drugog zaključka da je njegov cilj nova forma očuvanja i odbrane kapitalizma i imperijalizma i da u tom smislu nije originalan. Desničari su, naprotiv, u korporativizmu videli najveće „čudo“ koje je stvorila fašistička Italija.

Levičarski autori su ekonomiju fašizma posmatrali isključivo sa aspekta odnosa rada i kapitala, kao Dušan Nedelj-

¹⁴⁸ Dr Vojislav M. Grol, Nacional-socijalističko shvatanje neutralnosti, *Srpski književni glasnik*, 16. februar 1940.

ković, koji je tumačio da se po fašističkoj ideologiji buržoazija mora odreći tri „lažna“ demokratska načela, slobode, jednakosti i bratstva, kako bi uz „rad“ postala aktivni organ u okviru organske celine korporativne države. Fašisti su verovali da će tako nestati sukobi između „svojine“ i „rada“, održala bi se i „buržoazija“ i „narod“ i razlika među njima, ali bi demokratija bila likvidirana i zamenjena korporativnom državom koja bi svakom staležu diktirala funkciju u apsolutnoj celini nacije. „Ključ fašizma“ je zato borba protiv borbe klasa, tj. pokušaj da se klase sačuvaju zatvaranjem u korporacije kako bi se društveno integrisale u „totalnoj solidarnosti“ korporativne države. Da bi se likvidirala „opasnost“ od borbe klasa, verovalo se da je dovoljno vratiti društvo u doba koje je prethodilo Francuskoj revoluciji, u srednji vek, „tj. ukinuti demokratiju i stegnute klase unutar svake korporacije totalitarnom fašističkom diktaturom“, pretvoriti ih u poslušne staleže u jedinstvenom državnom telu kojim upravlja jedan čovek.¹⁴⁹ I Bogdan Krekić je pisao da je fašizam, zabranom klasne borbe uz pomoć korporacija, 150 godina posle Revolucije proglasio narod politički nezrelim. Time je fašizam radio „u korist krupnoga kapitala a protiv radnika“, što je bilo sasvim suprotno obećanjima koje je davao pred dolazak na vlast, izazivajući reakciju „i u redovima dobronamernih fašista“. Zaključivao je da samo ljudi koji ne poznaju savremenu političku i socijalnu stvarnost, mogu da vide u fašizmu nešto originalno i veliko, a da radnici kojima je ideal humanost i sloboda, „nikada ne mogu da se oduševе fašizmom koji je negacija humanosti i neprijatelj slobode“.¹⁵⁰

Po Mirku Kosiću, fašizam je kao najvišu vrednost isticao nacionalnu solidarnost, zbog čega su „disciplinovani“ odnosi pojedinih privrednih grana onemogućavanjem klasne borbe i uspostavljanjem saradnje korporacija kao socijalne sadržine nacije. Fašizam nije priznavao da je proleter sposoban da zameni stručnjake u vođstvu, niti je priznavao da masa može imati kvalitete elite.¹⁵¹ *Narodno blagostanje* je analiziralo Musolinijeve direktive za izradivanje korporativnog sistema. Najniži stupanj predstavljali su sindikati formirani za svaku granu proizvodnje, odvojeno za poslodavce i radnike. Sledeći

¹⁴⁹ Dr Dušan Nedeljković, *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje, 1938, 18-32.

¹⁵⁰ Bogdan Krekić, *Sindikati i fašizam*, Beograd, 8-13, 29-38.

¹⁵¹ Dr Mirko Kosić, *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak, 1933, 18.

nivo činile su korporacije koje su predstavljale vezu između konfederacija radnika i poslodavaca i, suprotno od sindikata, imale su karakter državne vlasti. Treći stepen je predstavljalo Nacionalno veće korporacija, „neka vrsta parlamenta“, dok je najviši stepen činilo Ministarstvo korporacija. Zadatak sindikata je bio staranje o otklanjanju nesuglasica između radnika i poslodavaca, a zadatak korporacija, dovođenje u sklad njihovih interesa. Zamisao korporacija je bila „da na mesto klasnih suprotnosti postavi produktivne snage pojedinih produkcionih grana“, označavajući „kraj sindikata“. Po ovoj analizi, italijanski sindikati se nisu mogli upoređivati sa klasno-borbenim organizacijama radnika drugih zemalja jer su činili bazu korporativnog sistema. Fašizam je principijelno dozvoljavao obrazovanje kartela kako bi omogućio racionalnu proizvodnju, ali je korporacija trebalo da onemogući da oni postanu država u državi, obezbeđujući „veliko snaženje države iznutra“.¹⁵²

Milan Grol je prikazao uporednu analizu Lofenbiržea o korporativnoj privredi u Italiji i Nemačkoj, po kome i fašizam i nacionalsocijalizam, boreći se protiv komunizma, predstavljaju reakcionarne pokrete iako sebe smatraju revolucionarnim braneći se od prigovora da, nasuprot marksizmu, žele da utvrde kapitalizam. Ipak, dvanaestogodišnje iskustvo fašizma dokazivalo je da se korporativna privreda trudila da „dopuni i preobrazi kapitalističku privredu“ i da joj je jedan od glavnih zadataka da u Italiji razvije kapitalistički duh. Po Musoliniju, korporativizam prevazilazi i kapitalizam i socijalizam, zadržavajući od prvog princip privatne svojine i lične inicijative, a od drugog prevlast kolektivnog interesa, socijalni zadatak svojine, moralnu obavezu rada i socijalni cilj uzdizanja potčinjenih klasa. Uživanje svojine pokorava se opštem interesu, kao što je i lična inicijativa odgovorna pred državom koja je kontroliše. Privatna inicijativa je očuvana kod proizvođača u prvom stadijumu proizvodnje, dok je država intervenisala u završnom stadijumu. S druge strane, iako je sindikalizam uzet za osnovu celog poretka, organizovan je tako da radnicima nije ostavljao sredstva za odbranu svojih interesa. Prikazujući ovu analizu, Grol je tumačio da Musolini nije zagovarao mogućnost podražavanja fašizma u drugim

¹⁵² K. Gemind, Korporativni (staleški) sistem u Italiji, *Narodno blagostanje*, 23. decembar 1933.

državama, jer fašizam nije „artikl za izvoz“ i predstavlja „duboko nacionalnu tvorevinu Rima“. Ta rezerva izražavala je, po Grolovom mišljenju, „ambicije cezarske imperije koja može biti samo jedna“.¹⁵³

Srpski književni glasnik je 1934. citirao englesku literaturu po kojoj je Musolinijev sistem bio neuspešan zbog tri bitna obeležja fašističke privredne politike – deflacije, etatizacije i eksploatacije. Italijanski radnici su bili slabije plaćeni nego igde u Evropi, i da nije uveden sistem javnih radova velikih razmera, sistem bi propao. Država je svoju kontrolu proširila na ceo privredni život i od Italije stvorila „gotovo zatvorenu privrednu jedinku“. Standard stanovništva je bio daleko niži nego pre rata, zbog čega se tvrdilo da je industrijski i socijalno Italija izgubila, da je deflacija potkopala državne finansije i da je pri postojećem stanju pad sistema bio „samo pitanje vremena“.¹⁵⁴

U časopisu *Pravna misao*, Dragoslav Todorović je naveo dva gledišta o korporativizmu, od kojih je prvo u njemu videlo „vraćanje anahroničnoj, izbledelej ustanovi-korporaciji“ koja je pregažena industrijskom revolucijom, dok je drugo uzdizalo „tu anemičnu instituciju, precenjajući joj vrednost“. Korporativizam je bio doktrina socijalnih katolika, a korporativna država je „primena fašizma“, odnosno, „katoličkog korporativizma koji u dodiru sa stvarnošću postaje neizbežno identičan sa fašizmom“. Dajući istorijski razvoj korporativizma od feudalnog doba, autor je zaključivao da je karakteristika koja se provlači kroz sve vrste korporacija, apsolutno gospodarenje zanatlije-majstora i industrijalca nad radnicima.¹⁵⁵ Ljubomir Dukanac je u istom časopisu pisao da je prva tvrdnja svih fašističkih pisaca da je fašizam politički, a ne ekonomski pojam, odnosno, da je nastao kao ubedenje njegovih pristalica neuslovljeno društvenim i privrednim razvojem, a da je tek sprovođenjem ideje bio u stanju da izmeni i privredni život. Njihova druga tvrdnja glasila je da država kao politički činilac stoji iznad pojedinaca u smislu „suverene vlasti nad njima“. Treća odlika fašističke ideologije primenjene na privredu je jačanje

¹⁵³ Milan Grol, Razgovori o korporativnom poretku, I-II, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jul 1934.

¹⁵⁴ Inostrani, Fašistički eksperimenat, *Srpski književni glasnik*, 1. jul 1934.

¹⁵⁵ Dragoslav Todorović, Korporativizam, *Pravna misao*, decembar 1935.

„nacionalne moći“ kao izraz ubedenja da Italija i Nemačka nisu u stanju da prehrane rastuće stanovništvo i da njihovo blagostanje zavisi od uspešne spoljne ekspanzije i spremnosti za rat. Po mišljenju autora, privreda je bila sredstvo u službi ovih ideja. U Italiji su osnovne ideje bile: ideja maksimalnog životnog prostora za rastuće stanovništvo koja je značila da jedno unutrašnje pitanje, povećanje populacije, po svojim posledicama deluje kao spoljnopolitičko, proizvedeći sukob sa državama prema kojima upućuje svoju ekspanziju; ideja privredne nezavisnosti koja je značila da će budući rat biti ne samo vojni već i privredni, „totalitarni rat“, u kome će država morati da proizvodi sve što je potrebno za život stanovništva; ideja agrarizacije i ravnopravnog privrednog razvitka pojedinih oblasti, koja je proisticala iz činjenice da su privredno zaostali krajevi lako postajali „legla antifašističkih pokreta“. Dukanac je verovao da je fašistička „anti-kapitalistička“ politika, po svojoj suštini čisto kapitalistička, da u njoj nema ničeg socijalističkog, odnosno, da su socijalistička samo na izgled izvesna njena sredstva (uticaj države na ličnu proizvodnju, stavljanje državnog interesa ispred privatnog), ali da ona imaju kapitalističku suštinu. Zato je smatrao da fašizam „ne znači nikakvo novo društveno ili privredno uređenje“, da nije antikapitalistički, već da mu je nov samo način odbrane postojećih društvenih odnosa. Planska privreda nema za cilj bolju raspodelu proizvoda, već povećanje rentabilnosti proizvođača, ograničenje slobode privrednog poslovanja nema za cilj socijalizaciju sredstava za proizvodnju, već smanjenje privatnih gubitaka, a poreski i finansijski sistem služe samo privrednoj i političkoj ekspanziji. Zaključivao je da je fašizam u širem smislu „samo naročit oblik poznoga kapitalizma, samo dobro organizovan imperializam“.¹⁵⁶

Po mišljenju Slobodana Jovanovića, Musolini je odbacio revolucionarni značaj sindikata naglašavajući njihovu konstruktivnu sadržinu. Od njih je načinio ćelije nacionalne države, nadovezujući nacionalizam na Sorelov sindikalizam. „Udružen s nacionalizmom, sindikalizam je izgubio protidržavne težnje i postao jedan od stubova države.“ Fašistički sindikalizam ne poriče privatnu svojinu i privatno preduzeće, ali ih ne smatra neprikosnovenim, jer im radi zaštite opštih interesa, država može nametnuti ograničenja. Sindikati

¹⁵⁶ Ljubomir Dukanac, Fašizam i privreda, *Pravna misao*, septembar-oktobar 1936.

su dopušteni samo na nacionalnoj osnovi, a članovi sindikalnih uprava moraju biti politički ispravni u odnosu na fašistički režim. Fašisti ne odriču da žele da otrgnu sindikate od uticaja socijalista i komunista, težeći da izmire interese radnika i kapitalista oduzimenjem prava na štrajk, a nametanjem suda rada i kolektivnih ugovora. Cilj je da sindikati, umesto sredstva kasne borbe, postanu sredstva klasnog kompromisa. Zato korporacije nemaju klasni nego nacionalni karakter, a njihova uloga je trebalo da bude slična ulozi trustova i kartela, ali ustanovljenih državnom vlašću i sa karakterom državnih organa koji se rukovode opštim interesom i bez slobodne utakmice. Jovanović je negirao da je Italija već postala korporativna država, jer postojanje korporacija još ne čini takvom i državu, naglašavajući da je korporatizam „još uvek više program nego stvarnost“ što će se promeniti tek kada se nadležnost korporacija proširi sa ekonomskih na opšte političke zadatke. Smatrao je da cilj fašizma nije da po uzoru na komunizam isključi privatnu inicijativu iz privrednog života, već da pomoću nje, iako nadzirane i rukovođene državom, ostvari plansku privredu. Svoju privrednu organizaciju on gradi na klasnim razlikama, ali sa idejom da umesto borbe klasa ostvari njihovu saradnju. Zato je korporatizam trebalo da bude kruna fašističkog sistema sa ciljem integracije društva u državu i njegovog izvođenja iz stanja anarhije.¹⁵⁷

I *Javnost* je pisala da je fašistička država korporativna, ali da to ne podrazumeva autonomnost korporacija, jer u njoj i sindikati služe samo za dekoraciju privrednoj diktaturi, a korporativnost znači državnu aktivnost u privrednoj oblasti.¹⁵⁸ *Život i rad* je navodio da po fašističkim idejama, zajednica predstavlja „sintetičnu ličnost kojoj je sve podređeno“ i kojoj pojedinac mora da služi do samoodricanja. U političkom pogledu izražava se kroz korporativni sistem u kome društveni staleži u saradnji rešavaju sva pitanja, jer po organskom shvatanju države, staleži služe društvu kao celini, „kao što organi na čovečijem telu služe svi istoj svrsi bez sukoba“.¹⁵⁹

U ediciji Sedme sile je štampana knjiga o korporativnoj i planskoj privredi fašizma. Ocenjujući da je ekonomska

¹⁵⁷ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 59-75.

¹⁵⁸ Dr Bogdan Prica, Fašističko pravdanje nacionalizma, *Javnost*, 25. maj-2. jun 1935.

¹⁵⁹ Nikola Đonović, Ideološki pravci u Evropi, *Život i rad*, mart 1938.

depresija bila kriza starog društvenog poretka, liberalizma, fašizam je poverovao da je klasna borba uzrok društvenog rasula i nemogućnosti uspostavljanja društvene harmonije. Zato je prvo težio ukidanju klasne borbe, odbacujući i demokratiju kao odgovornu za njen nastanak. Iako je fašizam tvrdio da je u Italiji uništen kapitalizam, korporativno uređenje nije isključivalo privatnu inicijativu, ali je preduzetnik postao odgovoran državi koja je zadržala pravo nadzora. Korporacije ne služe samo onemogućavanju klasne borbe, već postaju državni organi dirigovanja privredom. U ekonomskim odnosima su imale isti zadatak koji je imalo Veliko fašističko veće u političkoj sferi, uspostavljanje disciplinovane i kontrolisane privrede koja će isključiti i socijalizam i liberalizam. Verovalo se da je kriza kapitalizma tako duboka da mora da dođe do temeljnih reformi u duhu korporativnog uređenja, čije su pretpostavke jedinstvena stranka i totalitarna država sa njenim univerzalnim karakterom, iz čega ni privreda ne može da bude izuzeta.¹⁶⁰

Konzervativna *Narodna odbrana* je navodila da je korporativni sistem, „prvi put u istoriji sveta“ primenjen u Italiji, a sproveden „silom zakona i praksom života“. Po svojim doktrinarima, ovaj privredni sistem nije ni samo teorija, ni samo ekonomska politika, već „organski skup opštih principa“ sa univerzalnim značajem. To je „privredni sistem Nacije“, zamišljen kao neprekidni niz „uzajamno povezanih pijaca“ u kome „svi sastavni delovi deluju koordinirano“, svaki čini sastavni deo „tela“ sa svim drugim delovima iste kategorije, sačinjavajući korporaciju. Zamišljen je „kao sistem ravnoteže grupa koje kreću ne samo mehaničke i ekonomske već i duhovne sile“, međusobno povezane i zavisne „konponentom najveće koristi nacije“. Korporativisti suprotstavljaju pravni poredak pojmu prirodnog poretka u privredi, a racionalizmu i individualizmu suprotstavljaju „disciplinu proizvođača pod znakom Države“.¹⁶¹ I *Vreme* je pisalo da u italijanskom fašizmu klase ne smeju da se uništavaju u međusobnoj borbi, već moraju da saraduju u korporacijama, u „esnafskom socijalizmu“, za koji se još ne zna kakve će rezultate dati. Pošto je mali procenat stanovništva živio neposredno od zemlje,

¹⁶⁰ *Korporativna i planska privreda*, Sedma sila, Beograd, 1940, 3-35.

¹⁶¹ Dr Nemanja Vukićević, *Korporativni sistem privrede*, *Narodna odbrana*, 7. januar 1935.

fašistički režim je nastojao da to stanje popravi, stvarajući pravu „mistiku zemlje“ među Italijanima. Prema planovima, Italija je za nekoliko godina trebalo da bude dovoljna sama sebi i da prestane sa uvozom agrarnih proizvoda. S druge strane, radnici su zaštićeni, „čak i protežirani“. Opisivane su kuće u kojima žive, obezbeđujući im „udobnost i pristojan život“, velike i lepe zgrade u kojima se odvija njihov intelektualni život i zabava, tu im se prikazuju filmovi, organizuju predavanja, dele knjige „šireći fašističku propagandu“.¹⁶² Oduševljeni izveštač *Vremena* je opisivao italijanske fabrike u kojima je osetio da „Musolinijeva Italija nikada više neće poći natrag, da joj je data ekonomska i etička baza za jedan viši stupanj socijalne strukture, da je sproveden u život humaniji i prijateljskiji odnos rada i kapitala apstrahujući sasvim za tu svrhu dosadašnjeg metežnog posrednika čije je ime marksizam“. Preobraženje fabrika i nacionalizovanje radničkog elementa za izveštača je bilo „najveće čudo fašističke Italije“ koje je video svojim očima.¹⁶³

Ipak, najoduševljeniji zagovornik novog sistema u beogradskoj javnosti bio je Svetislav Stefanović koji je tvrdio da korporativni sistem upravo započinje novu epohu kao ideja koja će postati sila i preobraziti svet. „Da smo u epohi takvih ideja sila jasno je svakom misaonom čoveku već po množini takvih – ideja sila koje se javljaju u svetu“.¹⁶⁴ Ne samo da je 1937. izdao autorizovani prevod Musolinijeve knjige *Korporativna država*, za koju je *Srpski književni glasnik* pisao da je nastala iz propagandističkih pobuda i da ne pruža mogućnost upoznavanja fašizma već samo njegovog verbalnog sistema,¹⁶⁵ već je kao jedan od ideologa „supernacionalizma“ zagovarao ustanovljenje sličnog uređenja i u zemlji.¹⁶⁶

Privrednom politikom nacionalsocijalizma komunistička levica se uopšte nije bavila, a jedva čujna socijalistička levica ga je kritikovala kao nastavljача kapitalističke eksploatacije radnika. U građanskim krugovima je vladalo nepodeljeno uverenje da je ekonomska politika nacionalsocijalizma u

¹⁶² Z. Matetić, Doktrina fašizma, *Vreme*, 9. maj 1937; Da bi unapredio poljoprivredu g. Musolini je stvorio mistiku zemlje, *Vreme*, 4. jul 1938.

¹⁶³ M. Svetovski, Utisci iz Italije, *Vreme*, 11. decembar 1937.

¹⁶⁴ Dr Svetislav Stefanović, Kriza demokratije – nastup korporativnog sistema, *Vreme*, 13. avgust 1934.

¹⁶⁵ Musolini, O korporativnoj državi (govori, doktrina, zakonodavstvo), Beograd 1937, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1937.

¹⁶⁶ vid. *Savremenici fašizma*, 2. Jugoslavija u okruženju 1933-1941.

potpunosti potčinjena politici i da je u službi nove ideologije. Konzervativci i desničari su i u novom nemačkom privrednom sistemu videli uslove za ostvarenje veličanstvene ideje novog društva, posebno veličajući njegov Radni front i podizanje seljaštva u prvi društveni stalež.

Za razliku od analiza korporativnog sistema u Italiji, koje su imale sintetičku formu, privredni sistem nacionalsocijalizma je uglavnom neutralno prikazivan kroz neposredne mere sprovedene u Nemačkoj, uz retke osvrte na njegov stav prema sindikalizmu i korporativizmu. Još ređe je ovaj privredni sistem i njegov cilj uopšte ocenjivan. Takve su bile, na primer, teze Bogdana Krekića, da je fašizam nikao iz klasne borbe buržoazije protiv proletarijata, koja je težila da zavede diktaturu nad njim, a doživela je „da je dovela do diktature i nad sobom“. Fašizam je i u Italiji i u Nemačkoj ostavio privatno vlasništvo, kapitalista je i dalje ostao kapitalista, ali je radniku oduzeta sloboda, vraćanjem „u položaj zarobljenoga“, sa „utehom da se za njega brine država“. Nemački fašizam je po njegovom mišljenju, odbio korporativno uređenje jer je u njemu video prikrivenu klasnu borbu, uvodeći umesto njega sistem vodstva (*Führertum*).¹⁶⁷ Ljubomir Dukanac je pisao da je čitav sistem oporezivanja u Nemačkoj vezan za njegov imperijalizam, a da fašističko produktivističko načelo priprema rat.¹⁶⁸ Po Lofenbiržeovoj analizi koju je prikazao Milan Grol, u Nemačkoj je, suprotno Italiji, korporativni duh isključivao sindikalizam oduzimajući sindikatima pravo na štrajk i saradnju u regulisanju uslova rada. Njihovi članovi su pozvani da pristupe Radnom frontu koji je predstavljao mešoviti organ, nasuprot italijanskom poretku u kome su gazde i radnici grupisani odvojeno. U Nemačkoj bez sindikalizma, gazde su na prvi pogled izgledale kao nezavisni upravljači preduzeća, ali je u pitanju organizacije rada i nadnica i njima bila potrebna saglasnost poverljivih ljudi stranke koji su u preduzećima obrazovali Poverljivi savet i bili garant da će se uvek postupiti u korist države. Po ovoj analizi i uloga države je bila različita, jer je u Nemačkoj bila izraženija njena intervencija. I u Italiji i u Nemačkoj država je intervenisala u korist preduzeća koja su bila u krizi, ali je Nemačka proširila

¹⁶⁷ Bogdan Krekić, *Sindikati i fašizam*, Beograd, 8-13, 29-38.

¹⁶⁸ Ljubomir Dukanac, *Opravdanje porezivanja*, *Pravna misao*, april 1936.

svoje finansijsko učešće na sve oblasti, dok se Italija ograničila na centralne finansijske ustanove. Bitna je bila i razlika u shvatanju svojine. Musolini je govorio o nepovredivosti privatne svojine, dok je vođa nemačkog Radnog fronta smatrao da privreda „pripada celokupnom nemačkom narodu i mora da služi toj celokupnosti. Mašina, mesto na kome se radi, pripada radniku koji se njima služi za proizvodnju isto koliko pripada gazdi po pravu građanskom“. Autor je navodio da su Hitler i Musolini bili saglasni samo u težnji da izmire socijalne i ekonomske sukobe odbacujući „formulu privrednog parlamentarizma“, i dok je u Italiji postojala korporativna skupština sa savetodavnim karakterom, dotle je nemački Rajhstag bio samo „ustanova za aklamaciju“. Korporativizam je trebalo da se „reformiše duh“, „suzbije individualizam iz režima liberalnog, materijalizam i egoizam iz režima socialističkog“, i da se na njihovo mesto postavi „nacionalni smisao i osećaj solidarnosti“. Tako zamišljen poredak nije imao pozitivan program, već je došao „kao reakcija na stanje koje nije zadovoljavalo“. Kao „režim zatvorene misli“, fašizam je lišen „sposobnosti stalne i žive evolucije“, dok je njegova „Ahilova peta“ bila u činjenici da je došao kao režim privredne obnove, a neizbežno završio kočenjem privrednog života jer su ga pritiskala dva tereta, zatvorena misao i „pustolovna sudbina vode, iza koga zjapi bezdan neizvesnosti“.

Prikazujući ovu analizu, Grol je pisao da korporativna privreda ne postoji ni u Italiji ni u Nemačkoj, već su samo uzete „korporativne firme za pokriće najhaotičnijih i najmutnijih pustolovina“. Revolucionarno i u fašizmu i u nacionalsocijalizmu bilo je samo uništavanje redovnog poretka, zbog čega ta „revolucija u mozgovima oslobođenih svih obzira“, ustvari samo raščićava teren „za onu revoluciju protiv koje je fašizam razvio svoju zastavu“. Uspeši nacionalsocijalista usloveli su da je korporativizam postao predmet ozbiljnih razgovora ekonomista, pa su i velika imena nemačke nauke počela da ga proglašavaju za sistem koji uspostavlja ravnotežu u poremećenim privrednim i socijalnim odnosima. Grol je zaključivao da je korporativizam došao „kao zvono na uzbunu učmalom građanskom poretku, kao poziv da pokaže šta je još u stanju da učini za isceljenje i obnovu“.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Milan Grol, Razgovori o korporativnom poretku, I-II, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jul 1934.

Narodno blagostanje je već početkom 1933. izveštavalo da Hitler apeluje na preduzetnike da upotrebe i svoj „psihološki uticaj“ kako bi osposobili fabrike, predviđajući velike javne radove i prisilni fizički rad za sve nemačke građane. „Hitlerovci“ su videli vrednost ovih mera manje u privrednom, više u moralnom pogledu, težeći da odstrane predrasude da je fizički rad manje vredan od umnog. Postavljalo se pitanje da li su navedene mere stvarno značile početak „novog privrednog sistema“, jer se temeljio na privatnoj inicijativi kao osnovnoj karakteristici kapitalizma, ali je sa druge strane sadržavao i „plansko-privredne elemente“ koji će, ako dođe do njihove apsolutne prevlasti, onemogućiti da se i dalje govori o kapitalizmu. *Narodno blagostanje* je pisalo i o odnosu Hitlera prema nemačkim sindikatima koji su sa svojih 7 miliona članova, od čega je 4,5 miliona otpadalo na socijalističke sindikate, bili najveći, najdisciplinovaniji i najbolje organizovani u svetu. Prva mera protiv njih bila je zauzimanje prostorija i zatvaranje funkcionera, samo dan posle „velike nacionalsocijalističke manifestacije u korist radništva na kojoj su sudelovali i slobodni sindikati“. Pretpostavljalo se da je taj Hitlerov korak značio ili početak potpune likvidacije sindikata, ili preuzimanje sindikalne organizacije. Zaključivalo se da će sindikati „sigurno pristati da se odreknu socijalističkih stranaka ako je to cena za njihov dalji opstanak“, što bi za levičarske stranke bio udarac „koji se ne sme potcenjivati“, jer su se prilikom izbora i demonstracija uvek koristile njihovom disciplinom. Po *Narodnom blagostanju*, istorija je pokazala da stranke sa jako radikalnim idejama, dolaskom na vlast moraju da napuste deo svog programa, jer ekonomski život ne dopušta velike potrebe, pa „ekstremni ekonomsko-politički programi“ moraju biti ublaženi. To, međutim, nije važno za Hitlera kada je doneo tri zakona kojima je trebalo da budu ostvarene njegove ekonomsko-političke ideje. Prvim je trebalo da se reši pitanje nezaposlenosti kao „najvećeg zla Nemačke“, ofanzivom na javnom i privatnom polju putem reparaćija javnih zgrada, izvođenjem kanalizacionih radova, izgradnjom puteva i pripremnih radova za poljoprivrednu kolonizaciju, uz zapošljavanje 400.000 radnika. Ostalim zakonima je trebalo da se sanira poljoprivreda i spreči parceliranje seljačkog poseda. *Narodno blagostanje* je tvrdilo da ovi zakoni, iako radikalni, nisu bili u saglasnosti sa privredno-političkim programom nacionalsocijalista, jer su, priznajući privatnu svojinu, obezbeđivali razvijenu plansku privredu. Nove mere, kako se ocenjivalo, bile

su daleko od proklamovanog programa, zasnivajući se na slobodnoj konkurenciji i odsustvu državne intervencije u proizvodnji.¹⁷⁰

Slobodan Jovanović je 1934. pisao da nacionalsocijalizam veruje da je klasna svest ojačala jer je u demokratskoj državi vlast oslabila, pa je rešenje tražio u jakoj vlasti koja bi naterala klase da i pored suprotnosti interesa, međusobno saraduju pod državnim nadzorom, a u duhu društvene solidarnosti. Ideja je bila da se zadrže klase, ali da se nadvlada njihov klasni egoizam „državnim autoritetom stavljenim u službu društvene solidarnosti“, odnosno, da se posredstvom jake i nepristrasne državne vlasti prinude na uzajamnu trpeljivost. Nacionalsocijalizam je u privredi video samo sredstvo za što uspješnije razvijanje nacionalne države, žrtvujući ekonomske interese političkim razlozima. Uviđao je značaj privatne inicijative u privrednom životu, ali je smatrao da će ona biti društveno korisna tek kada se kod privatnih preduzimača probudi više interesovanja za nacionalnu celinu. Zato su nacionalsocijalisti progonili marksizam kao doktrinu koja propovedanjem klasne borbe ruši narodno jedinstvo, i rasturili komunističke, socijalističke, katoličke i jevandeoske sindikate, pod optužbom da organizacije upotrebljavaju kao sredstvo za širenje klasnog i veroispovednog razdora. Težili su da sve Nemce ujedine kroz Radni front u kome će vladati uzajamno poverenje. I sindikati su, kao i državna uprava, organizovani monokratski, a sukobe između preduzimača i radnika raspravljao je državni organ, „poverenik rada“. Staleška organizacija, sa prvo organizovanim seljačkim staležom, trebalo je da opravda državno mešanje u privredni život i odgovarala je italijanskim korporacijama.¹⁷¹

Veliki članak o privredi nacionalsocijalizma objavio je dr Slobodan Drašković 1935. godine. Po njegovom tumačenju, nacionalsocijalizam nema svoju teoriju privrede, već je obuzet brigom za osvajanje političke vlasti, „postupio po načelu da najpre u praktičnom životu oprobava upotrebljivost svojih opštih pogleda pa tek potom da pristupi teorijskom utvrđivanju“. Drašković je jedini osporavao tezu da nacionalsocijalizam nema socijalistički karakter i da je čisto nacionalistički pokret,

¹⁷⁰ Hitlerov privredni program; Hitler i radnički sindikati, *Narodno blagostanje*, 6. maj 1933; Hitlerove mere u cilju podizanja narodnog blagostanja, *Narodno blagostanje*, 10. jun 1933.

¹⁷¹ Slobodan Jovanović, Hitlerizam u državnom pravu, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1934; *Poratna država*, Beograd, 1936, 105-109.

navodeći da ako je socijalizam poredak „u kome kolektivni interesi određuju granice lične slobode“, onda je socijalistički svaki poredak koji omogućava ostvarenje kolektivnog interesa pre pojedinačnog. Zato bi se privredni sistem nacionalsocijalizma mogao okarakterisati kao „socijalizovani kapitalizam“, pošto se manje sastojao u menjanju ustanova, a više u težnji da se „socijalističkim duhom zadahnu postojeće kapitalističke ustanove“. Totalna država je kao jedini predstavnik narodne volje i u privrednoj politici odredila primat politike, ističući kao primaran interes nemačke nacije, ispred značaja produktivnosti i povećanja društvenog proizvoda. Dogma o nepovredivosti stalno rastućeg životnog standarda ustupila je mesto ideji narodne solidarnosti. Po nacionalsocijalizmu, svi antagonistički elementi društva potiču od liberalističko-kapitalističkog duha, zbog čega ga je manje interesovala „tehnička strana nego duh, manje ustanove nego ljudi koji njima upravljaju“. Iako je bio protiv privrede profita i zahtevao uništenje „robovanja kamati“, ipak je zadržao privatnu svojinu i privatnu inicijativu. Verujući da u Nemačkoj ima suviše velike industrije, i da je nesamostalna i od zemlje odvojena proleterska masa politički nepouzdana, težilo se postavljanju granica takvom obliku kapitalizma. Seljaštvo i zanatstvo su proglašeni za nosioce ekonomskog sistema, kao zaštita od prodiranja „kapitalističkog duha“ u privredu, jer samo ljudi koji u radu nalaze pun smisao života „mogu biti čuvari pojedinačnih i državnih interesa“. Nasuprot proleterskom socijalizmu, nacionalsocijalizam je stavio u središte pažnje srednji stalež, pa se mogao nazvati „socijalizmom srednjeg staleža“. Drašković je, međutim, tvrdio da je u tom trenutku, „seljak kao nosilac nemačke budućnosti“ još uvek izgledao pre kao saveznik radnika nego građanina. Prema načelu da napuštanje zemlje znači „smrt naroda“, nacionalsocijalizam je želeo da uveća seljaštvo za oko 40-45 odsto. Drašković je smatrao da su opravdani prigovori koji se upućuju nacionalsocijalizmu zbog „njegove teorijske slabosti“ i protivrečnosti ideja, ali i da se pri tom previđa da je on dao „jasan i određen odgovor“ na marksističku teoriju o smeni klasa, uslovljenu „suprotnošću između proizvodnih snaga i uslova proizvodnje“. Citirao je stav nacionalsocijalizma, da „ako je jedna društvena klasa bila eksploatisana, to ne znači da ona ima pravo da dođe na vlast da bi ugnjetavala druge klase“, tumačeći ga kao najbitniji u njegovom programu u odnosu na marksizam, bez čega se on kao

doktrina ne može razumeti. Nacionalsocijalizam poriče istorijske neminovnosti, „naročito one koje su njemu suprotne“, i uprkos celom stoleću industrijskog razvitka želi da uništi dugogodišnji uticaj marksizma na klasnu podvojenost „nemačke narodne celine“ i da stavi kapitalizam „u službu nemačke nacije“, da sve Nemce „međusobno približi“. Iako je poricao klasne suprotnosti, nacionalsocijalizam nije zatvarao oči pred njima, čineći sve da ih izgadi „vaspitanjem u duhu solidarnosti“. Dotadašnji uspeh nacionalsocijalističke privredne politike, Drašković je video u znatnom povećanju proizvodnje i smanjenju nezaposlenosti za 3,7 miliona pri neznatnom povećanju ukupnog radničkog dohotka. Zaključivao je da nacionalsocijalizam nema ni „spasilačku svetsku misiju postavljanja ili ostvarenja novih vrednosti“, ali da ne predstavlja ni „povratak u jedno varvarsko stanje ili simptom propasti savremene civilizacije“. Bio je, po Draškovićevom mišljenju, „pokušaj jednog naroda da preobrazi svoju životnu osnovu“, a od njegovog neuspeha ili uspeha zavisilo je „da li će ga istorija zabeležiti kao poslednji trzaj i pokušaj jedne klase koja je odigrala svoju istorijsku ulogu – buržoazije – da svoje uzdrmane pozicije ojača, i fikcijom o solidarnosti klasa očuva svoj eksploatatorski položaj i zadrži nastupanje istorijskih neminovnosti, ili kao pokret koji je stvorio nove, za život sposobne uslove saradnje svih narodnih snaga“.¹⁷²

U knjizi anonimnog autora iz 1940. koja se bavila korporativnom privredom, ocenjivano je da je po dolasku na vlast, nacionalsocijalizam prvi zadatak video u rešenju pitanja klasne borbe, a drugi u izvlačenju privrede iz krize. Monopol sindikalne organizacije radnika sproveden je u Nemačkoj strožije nego u Italiji, jer je Front rada obuhvatao i radnike i poslodavce kojima je priznata privatna inicijativa u okviru dirigovane privrede. U težnji da eliminiše nezaposlenost, država je preko svojih organizacija kod preduzetnika stvarala raspoloženje da kao svoj interes prihvate ono što je predviđeno planom, a plan je podrazumevao politiku naoružanja usled čega je država bila i najveći kupac.¹⁷³

Konzervativci i desnica su privrednim merama nacionalsocijalizma bili oduševljeni. Dopisnik *Pravde*, Grđić je

¹⁷² Dr Slobodan M. Drašković, Privredna politika nacionalsocijalizma, *Srpski književni glasnik*, 1. april 1935.

¹⁷³ *Korporativna i planska privreda*, Sedma sila, Beograd, 1940, 38-62.

1933. tumačio da reč socijalizam u imenu Hitlerove partije obuhvata mere koje će država preduzeti za zaštitu pojedinaca od iskorišćavanja. U skladu sa shvatanjem nacionalizma kome sve treba da služi, istaknut je primat politike nad privredom čija je logična posledica, ujedno i osnovna tačka ekonomskog programa, bila pokriće potreba, a ne postizanje najvećeg rentabiliteta za uloženi kapital. Naglašavao je da nacional-socijalisti, u skladu sa svojim uverenjem o nejednakosti ljudi, poštuju privatnu svojinu, ali je kvantitativno ograničavaju, što je potvrđivala etatizacija trustova, Rajhsbanke, železnica, saobraćaja i predviđena intervencija države u privrednim odnosima.¹⁷⁴

Vreme je 1936. izveštavalo da je Hitler u privrednom pogledu uspeo da broj nezaposlenih svede sa šest na jedan milion, „što bez toga režima ne bi nikad bilo moguće“, narodni prihod se povećao sa 41 na 56 milijardi godišnje, proizvodnja automobila sa 45.000 u 1932. na 250.000 u 1936, izgrađeno je 1000 kilometara puteva. Potvrđivane su Hitlerove reči da se u Nemačkoj „desilo čudo“.¹⁷⁵ Započinjući izdavanje serije priloga o uspesima Nemačke, *Vreme* je pisalo da je i socijalni i privredni život pred dolazak Hitlera na vlast bio pred slomom, da su „marksizmom zadojeni sindikati“ u tome videli povoljan momenat za preuzimanje političke prevlasti, i da je zato jedan od prvih socijalnopolitičkih zadataka Hitlerove vlade bilo razbijanje klasnih organizacija poslodavaca i posloprimaca i njihovo prevođenje u jedinstvenu organizaciju svih radnih Nemaca, u Radni front. Zakon o nacionalnom radu je počivao na nacionalsocijalističkoj ideji „zajednice svih radnih elemenata i na bazi *Führertuma* sa pojmom časti i vernosti u okviru postojećih preduzeća“. Pretpostavka uspešne saradnje između vođe preduzeća i njegovih saradnika, bazirana je na prožetosti svih članova „duhom nacionalsocijalističke zajednice“, a socijalni sudovi časti su bili zaduženi da osiguravaju „duh“ poštenja i drugarstva. „Ko se ogreši o duh zajednice i prenebregava dužnosti koje proizlaze za njega iz pripadnosti zajednici, kažnjava se teškim kaznama“.¹⁷⁶ *Vreme* je prikazalo vođu organizacije Snaga kroz radost dr Roberta Laja, kao čoveka sa „neverovatnom agilnošću prožetu idealizmom i

¹⁷⁴ Gojko Grđić, Šta još hoće nacional-socijalisti? *Pravda*, 14. mart 1933.

¹⁷⁵ Nemačka posle Nirnberškog kongresa, *Vreme*, 4. oktobar 1936.

¹⁷⁶ Prof. dr Bruno Raueker, Nova nemačka socijalna politika, (dodatak „*Vreme* u Nemačkoj“), *Vreme*, 17. januar 1937.

pozitivnom sposobnošću dostojnu svakog priznanja i hvale“. Organizacija je grupisala „milione radnog naroda“ koji učestvuju u „velikom procesu kulturnog i socijalnog stvaralaštva“, uz „bezbroj“ inicijativa „koje se organski vezuju za gvozdenu volju Adolfa Hitlera da pobedi u borbi unutrašnjeg preporada“. Njegovom „gigantskom delu“ se divi čitav svet težeći „da i sam nešto nauči od nemačke radljivosti“. Nemačka nema besposličara, čak nema dovoljno ljudi za izvođenje mnogobrojnih zadataka, što „izaziva divljenje svih naroda“. Zaključivalo se da su Nemci izabrali nacionalsocijalizam kao svoju političku ideologiju, ali on ipak nije samo politika, „on je veliki narodni pokret koji se bori i uspeva da stvori sasvim određene kulturne, socijalne i privredne ciljeve“.¹⁷⁷

Obimnu knjigu o privredi nacionalsocijalizma 1936. je objavio Danilo Gregorić. Ocenjivao je da je nacionalsocijalizam odbacivao pojam svetske privrede kao nepostojeći, suprotstavljajući mu pojam nacionalne privrede stavljene u službu viših ciljeva. Ona je vezana „za duhovni život, za etiku, za ideju naroda o životu i svetu“ i podvrgnuta „interesu narodne zajednice“. Nacionalsocijalizam veruje u nužnost primata politike nad privrednom, pri čemu se pod politikom podrazumeva „staranje za jačanje narodnoga organizma“. Shvatanje privrede kao delatnosti koja je usmerena na postizanje ciljeva koji su van njene sfere, po mišljenju Gregorića, je jedno od najvažnijih teorijskih stavova nacionalsocijalizma. Pojedinaac je slobodan, ali istovremeno „pod permanentnom kontrolom države“, a lična inicijativa je očuvana uz obavezu da uzima u obzir opštu korisnost koja je iznad koristi koju pojedinac ima od svog privređivanja. Cilj je da se ograniči lični egoizam proklamovanjem prava na privatnu svojinu samo kao „stimulusa za rad“ i osnove „porodice i rase“. Svojina nije prirodno i večito pravo, već izvor dužnosti da se očuva princip primata opšte koristi. Gregorić je navodio da je „vođa Rajha“ izričito zabranio da se o budućem staleškom uređenju raspravlja u javnosti, jer su različiti pogledi pretili da naruše jedinstvo u vođstvu stranke. Jedini stalež koji je dotle formiran, bio je stalež ishrane, nastao iz ekonomskih i socijalnih motiva. Društvo je trebalo da bude skup staleža upućenih na međusobnu saradnju koji bi isključivali i diktaturu jednog staleža i nivelisano društvo. Gregorić je smatrao da je

¹⁷⁷ Dr M. S. Nova Nemačka na poslu, *Vreme*, 19. jun 1938.

Zakon o uređenju nacionalnog rada predstavljao jedno od najznačajnijih dela nacionalsocijalizma „na njegovome putu za stvaranje novoga društvenoga poretka“, verujući da je po značaju spadao „u red najinteresantnijih dokumenata u razvoju socijalne misli“, jer je trebalo da izgradi temelje „novog besklasnog društva“ koje bi bilo organski stepenovano i zasnovano na principu dužnosti i obaveza prema narodnoj celini. Gregorić je verovao da je u iracionalnom pojmu socijalne časti, nacionalsocijalizam video vrhunac ovog zakona dajući mu značaj koji je prelazio daleko preko njegovih materijalnih posledica, dok je pravosuđe „socijalne časti“ imalo „duboko vaspitni karakter“.¹⁷⁸

U domaćim analizama uočavan je i značaj koji je nacionalsocijalizam pridavao seljaštvu. *Politika* je 1934. donela vest da je u Berlinu održana „Zelena nedelja“, godišnja smotra nemačke poljoprivrede, pod devizom „Krv i rodna gruda“ („*Blut und Boden*“), jer za „hitlerovce“ seljak nije samo zemljoradnik, već čuvar i nosilac nemačke krvi i rase, odnosno, nije samo instrument jedne privredne grane već „rasno-politički pojam“. Cilj je bio da se građaninu i radniku pokaže da je seljaštvo „najverniji i najzdraviji izraz nemačkog čoveka, osnov nacije“, uz citiranje Hitlerovih reči da će Treći Rajh biti seljački ili će propasti.¹⁷⁹ *Narodno blagostanje* je analiziralo najavu uvođenja prisilnog rada, kojim je trebalo da budu stvorene nove obradive površine, kultivisanjem močvara i zidanjem nasipa, a Nemačka bi bila osposobljena da proizvodi više životnih namirnica i da u poljoprivredi zaposli mnogo više ljudi, u prvom redu omladine. *Narodno blagostanje* je, međutim, sumnjalo da se velikim javnim radovima može oživeti privreda, zaključujući da je Hitler obećao masama rad i hleb, ali da iskustvo s dobrovoljnim radom pokazuje da je lakše „dati hleba nego rada“.¹⁸⁰

Za razliku od neutralnog izveštavanja građanskih glasila, način na koji se rešavalo pitanje seljaštva u Nemačkoj, izazivalo je nepodeljeno odobravanje u konzervativnim i desničarskim krugovima, naročito od sredine tridesetih godina, kada je prvobitna uzdržanost, pa i kritičnost, prerasla u

¹⁷⁸ Danilo Gregorić, *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd, 1936, 28-57, 142-160.

¹⁷⁹ P. M. Seljaštvo kao čuvar nemačke krvi i nemačke rase, *Politika*, 1. februar 1934.

¹⁸⁰ Hitlerov plan za suzbijanje nezaposlenosti, *Narodno blagostanje*, 18. februar 1933.

oduševljenje. *Narodna odbrana* je 1933. pisala o Hitlerovom uverenju da je neophodno da se u Nemačkoj obnovi mnogobrojni „seljački stalež“ koji će osigurati ishranu i time nezavisnost od inostranstva. Citirane su njegove reči: „Danas mi Nemci, brojimo 80 miliona duša. Čovek će shvatiti veličinu politike koju propovedamo tek kroz jedan vek, kada dve stotine miliona Nemaca budu živeli na ovome kontinentu, ne kao robovi industrije, već kao zemljoradnici, kao radnici koji će biti u stanju da sebi uzajamnim radom osiguraju svoj nasušni hleb“. Dodavalo se da je tako vaspitavana omladina, vojska, radnici, „čitava jedna masa gladnih i žednih“, i zaključivalo da je „hitlerovska java“ izgledala drugačije, jer nikada nemačka spoljna politika nije bila besplodnija i skućenija, a Nemačka usamljenija. Protiv sebe je okrenula svetsko javno mnjenje, što je ocenjivano kao „maksimum nevestine, postignut za minimum vremena“.¹⁸¹ Već naredne godine, *Narodna odbrana* je drugačije videla prilike u Nemačkoj. Pisala je da je prva mera nacionalsocijalizma bila povratak „čistom rasnom i germanskom“ selu, koje je i dalje bilo u „prastarom duhu“ stare nordijske kulture, suštinski različite „od latinske mediteransko-gradske civilizacije“. Postavljanjem seljaka za osnovu države oslobađalo se od diktature industrije, jer je seljak, u neposrednom dodiru sa prirodom, bio „osnova i život jedne rase“ i iznad drugih društvenih klasa. „Seljak može da živi bez velikih gradova, ali grad ne može da živi bez sela.“ Osim preobražaja sela, cilj nacionalsocijalista je, po ovoj analizi, bio i da reformišu život proleterskih masa, uz tvrdnju da će Evropa vrlo brzo prisustvovati velikoj borbi u Nemačkoj oko uređenja radničkog života, jer su mašine izvori „moralne utučenosti i duševne bede proletera“ koje ih iscrpljuju i vode u smrt. Tvrđilo se da će ubuduće nemačke fabrike funkcionisati „snagom radosti a ne snagom suza i bola“, omogućavajući svakom radniku da se uz rad intelektualno i moralno razvija.¹⁸² S godinama, oduševljenje *Narodne odbrane* je raslo, navodeći 1936. da Nemačka svojom novom privrednom politikom spašava ne samo sopstveno seljaštvo, već seljaštvo uopšte, krčeći put ideji da samo „seljačka kultura“ može da očuva „beloj rasi preimućstvo nad ostalim

¹⁸¹ Revolucija na stranputici, *Narodna odbrana*, 15. oktobar 1933.

¹⁸² M. M. M. Ideje vodilje nemačkih nacional-socijalista, *Narodna odbrana*, 4. februar 1934.

zemaljskim rasama“, postajući bedem „o koji će se razbijati svi osvajački i rušilački talasi“. ¹⁸³

Glas Matice srpske je preneo tvrdnje *Poljoprivrednog Glasnika*, da je Nemačka uvidela da je ugrožavanjem opstanka seljaka „sudbonosno uzdrman glavni stub države“ i da je zato njena težnja bila, ne samo da ih spase iz teškog položaja, već i da „svoje nacionalno seljaštvo“ osnaži za buduća pokoljenja. ¹⁸⁴ Svetislav Stefanović je 1936. i sam verovao da se industrijalizacijom, odnosno, „poburžovljavanjem“ radničkih masa, i „što je još teže i kobnije“, uništavanjem sela „kao večitog nosioca narodne kulture“, vrši uništavanje naroda u celini. „Povarošavanje“ je značilo odvajanje narodnih masa „od zemlje, od doma, od otadžbine“ i pretvaranje u „varoški mentalitet, varoški tip, odvojen od zemlje, od domaje, od nacije, internacionalizovan“, osuđen da u sledećim generacijama izumre, „biološki“ predodređen za materijalističko shvatanje života. I po njegovom mišljenju, „socijalno i demokratsko mora biti intimno i nerazlučno vezano za ono što je večito, što je nacionalno i seosko“. Zato je napadao demokratije koje režime Hitlera i Musolinija kritikuju kao nedemokratske i diktatorske, iako iza njih stoji „bez malo čitav narod nemački i italijanski“, tvrdeći da se ove „takozvane diktature“ bitno razlikuju od onih iz prošlosti. Savremene diktature su prve u istoriji stajale „na strani malog čoveka“ dajući prevagu selu i seljaku iznad varoši i varošana. Zato su Hitler i Musolini, „ne samo spasioci dosadanje kulture nego i vizionari buduće, čije konture naziremo u novim državnim poretcima kojima su oni udarili temelje“. Oni „okreću evoluciju naroda od proletera i građanina ka seljaku, koji u istoriji postaje ponovo pozvan da nosi kulturu“, baziranu „ne na kultu ljudske jedinice nego na kultu ljudske zajednice, koja je u naciji i kroz naciju u državi dobila svoj najviši i završni oblik“ i koju ne mogu uništiti nikakve internacionale, „sem da i same sebi iskopaju grob“. ¹⁸⁵

I Steva Jakovljević je 1938. pisao o značaju koji Treći Rajh pridaje seljaštvu koje mora da prehrani čitav nemački narod i da „bude izvor njegovog života“, što dolazi do punog

¹⁸³ Dr Božidar Nikolajević, Problem seljaštva kod nas i u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 28. jun 1936.

¹⁸⁴ Za zadružno, zdravstveno i poljoprivredno unapređenje sela, *Glas Matice srpske*, 15. april 1935.

¹⁸⁵ Dr Svetislav Stefanović, Apsurdi i paradoksi demokratije, *Otađbina*, 11. decembar 1936.

izražaja u ideji „krv i zemlja“. Zemlja je vlasništvo nemačkog naroda, a seljaci su „njegovi poverenici“ koji je obrađuju u naslednom redosledu, s tim što ovi nemački „plemići krvi i zemlje“ svoja imanja ne mogu otuđiti. Verujući da je seljaštvo temelj države, Treći Rajh ga podiže „uz ogromne žrtve“, težeći da ono bude „zdravo, snažno i ponosito“. Kod podele seljačkih imanja vodi se računa da ih dobiju „samo oni koji pružaju jemstvo da će njihovo pokolenje u budućnosti vekovima čuvati i obrađivati svoju zemlju“, a nemačka Radna služba to „neumorno pretvara u žitorodna polja i zelene livade“. Stalež hranitelja Rajha (*Reichsnährstand*) kao najviša organizacija seljaka, odabira među seljačkom omladinom, „najbolje po rasi, zdravlju i poštenju“, stvarajući od njih osnivače novih seljačkih porodica. Zato širom Nemačke niču nova sela, „lepa, uredna i ubava“, koja napreduju na zadružnoj osnovi, a u kojima žive „zadovoljni ljudi, kojima je budućnost osigurana“. Njihova budućnost je usko povezana s budućnošću čitavog nemačkog naroda, „koji pored takvog seljaštva može da bude miran, srećan i zadovoljan“. Jakovljević je verovao da ideja „krv i zemlja“ tako dobija sve izrazitiji oblik, da su „novi seljaci“ zadovoljni, puni poštovanja „za vođu nemačkog naroda Adolfa Hitlera, kao i za seljačkog vođu ministra poljoprivrede Darea, kojima su s velikom ljubavlju odani, što je najzad i razumljivo“ i da će nova sela „u dalekoj budućnosti pričati svima o odlučnoj volji Trećeg Rajha za stvaranje novog seljaštva“.¹⁸⁶

3. Vođa

Ideologija vođstva nije bila tema koja je previše okupirala pažnju intelektualaca tridesetih godina. Ona je po pravilu konstatovana, ali su fenomeni samih ličnosti Musolinija, i posebno Hitlera, i fascinacija italijanskih, i naročito nemačkih masa, potisnuli u drugi plan teorijska razmatranja principa vođstva. Za razliku od većine autora koji su ga uglavnom samo registrovali kao sastavni deo ideologije fašizma, dr Jovan Đorđević je 1936. detaljnije analizirao ovaj koncept, polazeći od pretpostavke da je potreba za vođenjem uvek prisutna kod masa i zato često praćena kultom vođa koji se

¹⁸⁶ Steva Jakovljević, Nova nasledna seljačka imanja u Nemačkoj, *Vreme*, 22. januar 1938.

smatraju herojima. Iako je konstatovao da se kod Nemaca nalazi „bogat psihološki teren za klijanje moćne hegemonije vođa“, kao što je „psihička predodređenost za potčinjavanje“, duboko osećanje discipline, teško nasleđe iz prošlosti, „klečeće“ poverenje pred vlašću sa „otsustvom svakog smisla za kritičnost i samodostojanstvo“, i tvrdio da je izvan svake sumnje da kod nekih naroda postoji više, a kod drugih manje „psihičkih predispozicija da se vođstvo traži i lakše podnosi“, ipak je smatrao da je naučno neodbranljivo tumačiti ove psihičke predispozicije kao urođene i tražiti ih van istorijskih i socijalnih odnosa. I sam *Führersprinzip*, „navodno urođen nemačkom narodu kao imanentna osobina“, po njegovom mišljenju je bio rezultat istorijskih zbivanja i socijalno-političke strukture nemačke države, čije su vladajuće klase oduvek ohrabrivale ideologiju velikih ljudi, vođa, priznajući „svoju istorisku nemoć“ i iskupljujući „svoju nesposobnost da budu jedan samostalan, autonoman činilac u javnom životu“. Tako su ove ideje kao izraz psihologije viših klasa, ušle „u psihologiju gotovo celog društva“ i pripremile njegovo predavanje jednoj ličnosti. Kao što se stranke izjednačuju sa nacijom, tako se u fašističkim sistemima i vođa identifikuje sa strankom, stvarajući „totalnu“ naciju, „totalnu“ stranku, „totalnog“ vođu. Autoritativnost se podiže na stepen dogme i ličnog kulta, po sistemu „država, to je stranka, a stranka, to sam ja“. U idejama o dominaciji „izabrane“ ličnosti, koja ima osnov u kolektivnoj volji mase, „ali težeći da se od nje izdvoji i da postane suverena sila“, Đorđević nije video nikakvu originalnost, smatrajući je „starom teorijom bonapartizma, shvaćenom čas na cezarski, čas na pruski način“. U tom konceptu vođa je neopoziv, nepovrediv, izvan svake kontrole, i mada izabranik jedne grupe, smatra se predstavnikom čitave zajednice, u ulozi koju je sam sebi dodelio. Vođa tvrdi da mu je narod poverio da upotrebljava represivne mere i da usredsredi celokupnu vlast u svojim rukama, pa je svaki njegov čin zakonit. Smatrajući da su to opšte crte u shvatanju vođstva, Đorđević je ipak navodio da bi bilo nenaučno tvrditi da među njima ne postoje razlike. U italijanskom fašizmu vođa je nastavljajući rimskih i cezarskih tradicija, veliki čovek, dok je u nemačkom nacionalsocijalizmu on naslednik nemačke mistike, božji izaslanik na zemlji. Fašistički vođa izvlači snagu iz sebe samog, nacistički se kao instrument sudbine, oseća neodgovornim. „Prvi polaže najveću važnost u svoj genije, drugi fanatično veruje u svoju misiju“. Postupci fašističkog vođe imaju granice

izazvane ponosom, strahom, računom ili taštinom. Dela nacističkog vođe nemaju granice „jer verujući da ga bogovi vode, on ističe mirnoću savesti za sve svoje akte“. Ovim razlikama u ideologiji vođstva, Đorđević je objašnjavao i veću isključivost i netrpeljivost postupaka primenjivanih u Nemačkoj. Protivnici fašističkog vođe su pravni neprijatelji koji se uklanjaju, protivnici nacističkog vođe „pretstavljaju oskrnavljenje svetinje ili bogohuljenje“ i zato moraju iščeznuti. Fašistički vođa je najviša pravna sila, *Capo del Governo*, nacistički vođa je najveća nacionalna snaga, *Reichsführer*. Jedan dominira i vlada, drugi proističe i izražava. Dok se oreol vođe u fašizmu zasniva na uverenju o veličini, oreol vođe u nacionalsocijalizmu „lišen je taštine i naslanja se na odsustvo svoje ličnosti i na isticanje istorijske žrtve za druge. Prvi je veći od svih drugih ljudi svog naroda, drugi je iznad ljudi“. Vođa u nacionalsocijalizmu je „prorok, otelotvorenje Hegelovske nacionalne ideje, inkarnacija božanstva“, ali ne hrišćanskog već paganskog, germanskog boga. „Dok vođ fašizma teži da nametne novu dušu, vođ nacionalsocijalizma hoće da povрати nemačkom narodu osećanje rasne superiornosti i iskonskog porekla.“ Stranke ne služe narodu već vođi kao njegovim „jurišnim bataljoni“, one su „samo pijedestal na kome se izlaže veličina vođe“ koji je nezavisan od istorije, društvenih tokova i težnji naroda. Đorđević je smatrao da bi bilo netačno zaključiti da sociologija poriče postojanje velikih ljudi, ali je verovao da su oni proizvod socijalnih činilaca. Veliki ljudi sintetiziraju veliku epohu, ali njihova veličina je lišena svakog metafizičkog elementa. „Oni su lišeni baš svakog grotesknog individualnog herojstva, svakog paradnog kvazi-cezariзма.“ Zato je zaključivao da savremene vođe bonapartijskog, cezarskog ili mističnog tipa ne mogu biti proglašeni velikim ljudima, jer dok je veliki čovek u „najdubljem smislu socijalan, ovakav vođ je *Übermensch*“, on prezire masu jer joj se „nameće kao simbol jedne više sile, slučaja“.¹⁸⁷

Mnogo uprošćenije je ovaj problem video Niko Bartulović. Po njegovom mišljenju autoritarni sistemi su „nastali organički, pojavom autentičnog vođe“, koji je, poduprt od fanatičnih pristalica i iskoristivši nezadovoljstva masa i čežnju za nečim boljim, „makar i mističnim“, razvijao „ličnu hrabrost i pripravnost na žrtvu“ uspevajući da povede za sobom

¹⁸⁷ Dr Jovan Đorđević, Sociologija vođstva u političkim strankama, *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

velike delove naroda. Takav vođa je, gušeći slobode, nalazio opravdanje „u istinskom ličnom ubeđenju“, u žrtvama koje je davao za svoj cilj, u „originalnosti i samoizgradnji svog sistema, u pomanjkanju težnje za bilo kakvim ličnim spekulacijama ili udobnostima“ i u činjenici da je svoj mandat dobio od najširih slojeva naroda.¹⁸⁸

Po mišljenju Đorđa Tasića, nacionalsocijalizam vidi vođu kao čuvara nacije koji prikuplja narod i vodi ga uz njegovo poverenje. Njegovi akti nisu jednostavne zapovesti, već izraz narodnog osećanja i narodnog prava koje obezbeđuje identičnost rase. Ova rasna istovetnost omogućuje „duboku solidarnost“, a na njoj zasnovano poverenje smatra se vrednijim od ma kog formalnog pravila izraženog na izborima u demokratijama koji „izgledaju fiktivno i lažno“. Iako se u Nemačkoj pokušavala da istakne razlika između nacionalsocijalističkog i fašističkog sistema, tvrdnjom da je ovakav „režim vođstva“ različit od režima totalne države u Italiji, Tasić je smatrao da ovo razlikovanje teško može da se održi, jer formalno i u Nemačkoj vođa ima istu ulogu, ako ne i veću, nego u fašizmu. I fašizam i nacionalsocijalizam sadrže ideju „karizmatičkog“ biranja vođa i elite koji dolaze na vlast u interesu države, ne po zakonu društvenog razvoja, već po „sudbinskom naznačenju i nekom božanskom pozivu i nadahnuću“, kao najbolji i najviši. U fašizmu je na čelu partije vođa (*Duce del Fascismo*) koji predstavlja i najvišu vlast u državi i ima ogromna ovlašćenja, iako nosi skromnu titulu prvog ministra. On postavlja i smenjuje ministre, odgovara kralju, u njegovim rukama je zakonodavna vlast, neposredni je šef svih političkih i sindikalno-korporativnih organa u državi. Objašnjenje za poveravanje tako velike vlasti jednom licu, Tasić je pronalazio u mističnom elementu obožavanja pojedinaca, „verovanja u heroje, izabrane promislom božjim“.¹⁸⁹ I Slobodan Jovanović je smatrao da je čitava fašistička organizacija vlasti oslonjena na šefa vlade koji je i šef fašističke stranke, i koji kao vođa oličava

¹⁸⁸ Niko Bartulović, O nacionalnom vaspitanju omladine, *Javnost*, 21. septembar 1935.

¹⁸⁹ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 26-45; Državno-pravni poredak Hitlerove Nemačke, *Pravda*, 7-10. april 1934; Jedno poređenje demokratije i autoritativnog ustavopravnog uređenja Nemačke, kritička analiza teorije K. Šmita, *Pravda*, 26. april 1934; Kakav je ustavnopravni oblik uređenja fašističke Italije, *Pravda*, 6-9. januar 1935.

državno jedinstvo. U fašističkoj državi je vođa nosilac istorijske misije i spasilac naroda, što je predstavljalo vraćanje na stara verovanja da ima ljudi obdarenih natčovečanskim svojstvima, harizmom, i da samo takvi „božji izaslanici“ imaju prava da vode narod. Jovanović je smatrao da je fašizam još nedovršen sistem i da se više drži na ličnosti Musolinija nego na ustanovama. Zato je postavljao pitanje, „da li će se posle Musolinija naći nov vođ, – i kako uopšte da se obezbedi nasleđivanje harizme od jednog vođa na drugog“.¹⁹⁰

Danilo Danić je pisao da je nacizam stvorio sasvim novu političku ideologiju koja je mogla da se ostvari samo u nacional-socijalističkoj državi, a to je „država vođenja“, odnosno, „nacija koju vodi njen Bogomdani izabranik koji je iz naroda ponikao, neka vrsta sinteze narodnog duha“. Nemačka nacija i njen vođa su intimno spojeni „jakim nemačkim osećanjem“, a sve garantije za prava i slobodu građana zamenjeni su „uzajamnom ljubavlju i vernošću naroda prema vođi i obrnuto“. Čitavu „mistiku nacije i rase“ ostvaruje vođa kao jedini autoritet „uzdignut i nad ideologijom stranke“. Njegova odgovornost je lična, pripada njemu „kao jednoj tačno određenoj ličnosti, koja sticajem okolnosti i jednim nužnim načinom, ispunjava sve potrebne lične kvalitete koji predodređuju vođu“. Zbog svojih kvaliteta vođa drži celokupnu vlast, on je zakonodavac, upravljač i vrhovni sudija. Pošto je odbačen pojam suverenosti, ni vlast *firera* nema takav karakter, jer nad njim stoji „nemački narod shvaćen u svojoj ukupnosti“, a njegova vlast može da nestane samo ako popusti „ona intimna veza ljubavi, vernosti i poverenja koja sada postoji između vođe i naroda“. Autor je primećivao da „nisu obeleženi ni način ni forma kako to biva“. Vlast vođe nije delegirana od naroda, ona je „samonikla“, putem revolucije je „nametnuta narodu“, ali njenu neminovnost narod je „instinktivno osetio i usvojio“. Karakterističnost nemačkog slučaja, Danić je video u političkoj propagandi i novim pravnim teorijama kojima se tvrdilo da *firer* ustvari i ne vrši nikakvu vlast, već mu pripada samo vrhovno vodstvo naroda koji upravlja „sam sobom preko jednoga vođe koji je njegov izraz i sa njime tako reći intimno srastao“. Ovakav diktatorski sistem je

¹⁹⁰ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 47-57, 78-92.

imao „najmanje izgleda na dugotrajnost“ upravo zato što je njegov opstanak bio vezan za jednu ličnost.¹⁹¹

Afirmativan stav prema principu vođstva u fašizmu i potrebi jake vlasti bio je prisutan kod konzervativaca i desničara. Mih. Trifunović je 1937. pisao o principima vođstva polazeći od uverenja da je kod ljudi prisutan sličan mehanizam kao i „u carstvu životinja“, odnosno, „urođeni nagon ka vođenju“. Glavni oslonac vođe je njegova snaga, on je najспособniji kada poseduje „pored umnih i dobre telesne kvalitete“ kojima uspeva da zadobije snagu narodnih masa. Verovao je da „svaki onaj, koji ima snage da vodi, ima i pravo na to“, a države su se i mogle podići „isključivo na tom ljudskom nagonu“ za pokoravanjem i slušanjem. Osim nagona za pokoravanje, ljudi imaju i potrebu da se nekom dive, „da nekoga obožavaju, da nekog slave, da im neko svojom snagom, svojim sjajem, svojom raskoši, svojom hrabrošću, svojom neustrašivošću, svojom mudrošću itd. daje hrane njihovoj mašti, i da ih uljulkuje u snove nečega uzvišenijeg nego što je svakidašnji svet, u snove nečega nadzemaljskog, irealnog“, a toj slici je najbliži uvek „šef države“.¹⁹² Svetislav Stefanović je za *Vreme* pisao da nijedna velika misao vodilja čovečanstva nije došla sa univerziteta, već „iz usta onih koji su bili u neposrednoj vezi sa malim čovekom“, pa ni velike vođe nisu dolazile sa katedara, „nego iz redova onih koji su bili u najužem kontaktu sa malim čovekom naroda, osetili ili sami preživeli sve njegove muke i nevolje“ i ostali u stalnoj vezi s njim. Kao takve prepoznavao je upravo Musolinija i Hitlera, ali i Stamboliskog, Radića i Masarika.¹⁹³ Milosav Vasiljević je jedan od uzroka krize demokratske vladavine video u slabljenju vlasti. Snažne vlasti nema bez sigurne ideologije o budućnosti zajednice, što upravo potvrđuju pojave ljudi sa velikim autoritetom koji su zahtevali jaku vlast i snažnu „koncentraciju nacije“, nailazeći na odobravanje masa. „Kad bi nešto ustali iz grobnice oci liberalne demokratije, koji su sve svoje poverenje zasnivali na mišljenju najširih masa, zgranuli bi se kad bi videli koliko su te iste mase klicale jednome Hitleru.“ Zato je smatrao da su se vremena promenila, ali da se suština problema nikada nije

¹⁹¹ Dr Danilo Danić, Pravo u nemačkom Trećem Rajhu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. decembar 1936.

¹⁹² Mih. Trifunović, *Principi vođenja, u prirodi i ljudskom društvu*, Pančevo 1937, 9-34, 119-121.

¹⁹³ Dr Svet. Stefanović, Putevi nacionalnog rada, *Vreme*, 10. avgust 1934.

menjala, jer su težnje najširih masa oduvek bile upravljene ka dobijanju vođa koji su u stanju da ih najbrže povedu putem napretka. „Ovakvim vođama je narod uvek priznavao pravo na vlast i to u toliko više u koliko su vođe bile zaista narodne vođe.“ Zato, po Vasiljevićevom mišljenju, suština problema nije ni u jakoj ni u slaboj vlasti, ni u poverenju ni u nepoverenju u vođe, „nego u kvalitetu vođa“. Tvrдио je da je i liberalna demokratija upoznala vođe koji su bili pravi diktatori i da su upravo to bile „najkonstruktivnije epohe demokratske vladavine“.¹⁹⁴

„Duče“

Funkcija koju je imao, a onda i sama ličnost Musolinija, generalno je u razmatranim godinama izazivala manje interesovanja od ličnosti Hitlera, iako je kod onih koji su bili skloni njegovom sistemu, izazivala veće oduševljenje nego što je bilo ono koje je Hitler ikad uspevao da proizvede kod svojih simpatizera u Jugoslaviji.

U listu *Život i rad* zajedno su prikazane dve tada izašle knjige, Emila Ludviga *Musolini* i H. Dž. Velsa *Diktator*, iz uverenja da nisu slučajno istovremeno objavljene. U prvoj je „diktator, koji je preko decenije na vlasti“, objašnjavao svoju teoriju kroz usta nemačkog pisca Ludviga, u drugoj je Vels dao parodiju diktatora. Navodilo se da režim u Italiji, „samim svojim bitisanjem opravdava svoje postojanje“, pa je i Ludvigova knjiga dobrodošla. Kao njena najveća mana ocenjivano je to što se na kraju uvek dobijala ona slika o Musoliniju koju je on sam želeo da stvori, uz zaključak da je teško pisati o savremenicima bez vremenske distance i da će njihovo delo moći da bude ispravno ocenjeno tek iz istorijske perspektive. To se posebno odnosilo na državnike kao što je Musolini, jer se, kako je oprezno zaključivano, još nije znalo „šta će biti sa njegovim delom“, da li će ga „izvesti do kraja“, da li će se ono „pokazati kao moguće i prema tome i tačno“ i da li će ga nadživeti.¹⁹⁵

Narodna odbrana je opisivala Musolinija kao sina kovača iz „najbrbljavije i najvarvarskije“ pokrajine Italije,

¹⁹⁴ Inž. Milosav Vasiljević, Problem snažne vlasti, *Pravda*, 28. februar 1935.

¹⁹⁵ Dim. Živaljević, E. Ludvig: *Musolini*. H. Dž. Vels: *Diktator*, izdanje Narodno delo, Beograd, 1933, *Život i rad*, 1. novembar 1933.

Kampanje. Od malih nogu je bio buntovan, postao je vatreni revolucionar, čitao Ničea, Makjavelija, Sorela, Prudona, bio u dodiru sa ruskim emigrantima, poznao Lenjina i Trockog, bio glavni urednik lista *Avanti!*, predvodio socijalističko krilo u ratu. Tvrdilo se da je Musolini čitav svoj opozicioni život proveo u „čežnji da zagospodari nad masama“, da je imao „neutoljivu žed“ da bude drugi Cezar i da vaskrsne moćni Rim. Nazivan je junakom Italije „koja je sva skoncentrisana na trgu“.¹⁹⁶ Za Mih. Trifunovića je upravo Italija bila primer države koja je posle Velikog rata bila politički nesređena i u kojoj je trebalo da je javi „čvrsta, jaka i poštena ruka, koja bi to sve mogla da dovede u red“. Pojavio se Musolini „sa svojim crnim košuljama“, „energičan, uviđavan, pošten, pametan i mudar, sa jasnim pogledima“, stvorivši od Italije u kratkom roku državu u kojoj je zavladao red. Zaključivao je da koliko je bilo moguće jednom čoveku da od Italije stvori državu reda, snage i progresa, „toliko je Musolini i učinio za svoju Italiju“.¹⁹⁷

Izveštač Matetić je za *Vreme* pisao da je Musolini gotovo jedini idejni tvorac fašizma i jedini koji odlučuje o njegovoj primeni. Zato fašistička doktrina nosi sva obeležja njegove ličnosti, a to su volja, akcija, odlučnost i jakost, jer „moral fašizma je moral jakih“. Musolini je centar „iz koga izbijaju zraci na sve strane“ za razliku od Hitlera koji je centar „u kom se skuplja“, „Hitler je najviši, Musolini je najviši i jedini.“ Italijani više veruju u Musolinija nego u fašizam, on ima veliku duhovnu moć nad njima. Ilustrujući tu moć, navodio je Musolinijeve reči upućene radnicima u jednom „izvanredno iskrenom“ govoru: „Vi se sigurno pitate: kad ćete jednom prestati da tražite od nas žrtve i kad ćete nas ostaviti na miru! Ja vam kažem nikad!“¹⁹⁸

Ipak, neprevaziđenu fascinaciju Musolinijem pokazivao je drugi izveštač lista Milan Stoimirović Jovanović. I on je sa oduševljenjem pisao da je čitava vera fašizma oličena u Musoliniju, njegov lik je istaknut na svakom mestu, „u mermeru i bronzi, u pisanom i štampanom slovu, na zidovima i na stubovima, na kućama i na brodovima, u knjigama i na bezbrojnim plakatama“. Čitava Italija je u „egzaltaciji stvaranja“, ona „bre-

¹⁹⁶ Dr Petar Bulat, Od Macinija do Musolinija, *Narodna odbrana*, 1-8. januar 1933.

¹⁹⁷ Mih. Trifunović, *Principi vodenja, u prirodi i ljudskom društvu*, Pančevo 1937, 202-203.

¹⁹⁸ Z. Matetić, Doktrina fašizma, *Vreme*, 9. maj 1937; U čemu je fašizam revolucionaran? *Vreme*, 7. jun 1937.

kće pod udarcima čekića“, osvetljava je „električna toplota njenih fabrika“. Nad celom Italijom stoji jedan čovek, Musolini, u kome narod vidi „simbol svojih stremljenja“, jer je „preporodio Italiju“ i učinio da ona veruje u sebe. Njemu su se svi stavili na raspoloženje, radnici, bankari, književnici, aristokrate, vojnici, on je suvereni arbitar u svim domenima i ko to ne priznaje „italijansko društvo ga smatra pre za ludog, nego za antinacionalnog“. Jovanović je bio u grupi jugoslovenskih novinara koju je 1937. primio Musolini. Opisao ga je kao čoveka nešto ispod srednje visine koji ih je dočekaao „sa nekom srdačnošću u očima, koje su svetlele iz daleka“. U fašističkoj uniformi je stajao u napoleonovskoj pozi „koja je odavala ne samo odlučnost, nego i dostojanstvo“. Zatim je novinarima okrenuo svoj profil digavši glavu, a onda im je opet „okrenuo svoju masku“, i pošto ih je nekoliko puta osmotrio „vojničkim pogledom, šarajući svojim očima horizontalno“, počeo je da ih posmatra pojedinačno, prelazeći vertikalno po nekoliko puta očima „koje su se palile i gasile kao neki farovi“. To posmatranje je trajalo „dok posmatrani ne bi najzad oborio svoj pogled pred pogledom Dučea“. Ako bi se „pogledi ukrštali produženo“, tada bi Musolini „digao glavu i preneo svoj pogled na sledeću ličnost“. Govornika bi ohrabrivao „klimanjem glave i blagim osmehom oko očnih uglova“. Prvi utisak izveštaca je bio da fotografije Musolinija nisu dovoljno verne, kao ni mnogobrojne alegorične slike, crteži i vajarska dela, koja prikazuju „njegovu energičnu masku“. Jovanović je ponudio tri korekture. Prvo, Musolini je bio „zreo čovek dosta izvajanog lica godinama“, drugo, na njegovom licu je bilo „mnogo više dobrote, mnogo više nežnosti, nego što je to mogao da uhvati ijedan fotografski aparat“, treće, „njegova crnpurasta boja lica, koja je na mahove prelazila u maslinastu boju, bila je na mahove beličasto bleđa, a na mahove crnja, prema tome kako se brzo menjalo i njegovo unutarne raspoloženje“. Na osnovu njegovog telesnog sastava zaključivao je da je to čovek „vrlo snažne volje“ i da predstavlja primer onoga što se zove „pobeda duha nad materijom“. Jovanović je analizirao dalje: „Ako su njegovi podočnjaci, njegova ramena i njegove ruke pokazivale i nešto životnog umora, njegovo čelo je pokazivalo večitu gotovost na večitu borbu, a njegove su usne nagoveštavale jednu ličnost, koja je borbena zaista na život i smrt.“ I dok se sa trga čulo klicanje gomile, „*Dučé*“ je potpuno koncentrisano nastavljao svoju audijenciju, „gord u stavu, ohol u izrazu lica“. Govorio je ležerno, „ali besednički“, obraćajući se kao što se general obraća

svojim trupama. „Njegov glas je zvonak, njegova gestikulacija vrlo živa i saobrazna svim uzusima lepoga ponašanja i govorničke veštine.“ Pri izlaganju se služi očima „da bi i njima što više pridobio pažnju svojih slušalaca“. „Egzaltirano, on kreće samo vertikalno svojim očima, čas spuštajući, a čas dižući svoje očne kapke, da bi i na taj način uverio ljude oko sebe koliko njega nosi njegova misao i koliko oseća svaku reč koju izgovara.“ U njegovim rečima bilo je i „nešto svečanoga patosa“ što je davalo utisak velikog majstora reči, „elektrisanog čoveka koji zna da rečima da punu ubedljivost i koji vrlo srećno ume i u najtežem trenutku da jednim humanim osmehom preobradi izvesnu tešku frazu u neku zapovedničku i autoritativnu ali vrlo ljubaznu reč“. Jovanović se posebno zadržao na njegovom osmehu. „U običnoj prilici, Musolini drži svoje usne tako, kao što ih drži jedan čovek koji je neposredno razljućen nekom emocijom. Uglovi tih usana prezrivo padaju, izražavajući neko nipodaštavanje prema svemu izvan čoveka koji nosi tu masku. Ali ako čovek iz blizine i sa velikom pažnjom osmotri ta usta i postavi problem anatomski, on konstatuje da g. Musolini ima gornju vilicu nešto snažniju od donje, da je ona uz to asimetrično snažnija ispod desnog obraza i da je to ono što njegovim usnama daje onaj naročiti izraz, prezriv, kao što smo rekli, ali lep, muški i marcijalan, dok njegov osmeh čini naročito izražajnim, dodajući mu više dobrote nego što bi se pretpostavilo dok su te usne sklopljene i skupljene. Međutim, brada g. Musolinija nagoveštava strahovitu energiju toga čoveka, kao što i kratki vrat na jednom dosta kratkom struku nagoveštava jednog vrlo temperamentnog čoveka, – iako ne mršavog, – čije kratke i male noge nose taj trup sa lakoćom i onom brzinom koju zahtevaju volja i nestrpljenje ovog političkog genija.“ Jovanović je bio zadivljen i čestitao je sebi što je mogao da vidi „tu istorisku ličnost savremene Evrope“, izašavši „kao fasciniran“ iz njegovog kabineta dok ih je Musolini pozdravljao fašističkim pozdravom. Napolju ih je dočekala gomila koja je izgledala kao „narodni plebiscit za g. Musolinija“, stalno pokazujući za njega „neograničeno divljenje i beskrajnu ljubav“. Dodao je da se Musolini podvrgava naročitoj higijeni, da se hrani skoro samo voćem i povrćem, da se svakodnevno izlaže uticaju „zdravoga vazduha“, da se bavi sportom i da ima strogo nedeljeno vreme za rad. Kao karakteristično je dodao da Musolini mnogo vremena posvećuje svojim referatima i čitanju, kao i da uvek ima rezervisane trenutke za članove svoje porodice i prijatelje. To je bio dokaz

da njegovi saradnici „od njega očekuju samo ideju, naredbu i uputstvo, a da su oni na visini da ih sami ostvare i sprovedu uvek u delo. Zato Duče ima vremena za sve!“¹⁹⁹ Na sličan način, mada ne tako detaljno, o Musoliniju je pisao i Miloš Crnjanski kao izveštač *Vremena* iz Berlina. Prilikom Musolinijeve posete Nemačkoj 1937. navodio je da ga je nemačka masa „frenetično pozdravljala“ i da je on „svojim licem, svojim pokretima“ uspeo da „fascinira“ Berlince koji „jure opijeni radošću“ po ulicama osvetljenim u njegovu čast.²⁰⁰

¹⁹⁹ M. S. Jovanović, Definitivno fašistička zemlja, *Vreme*, 23. maj 1937; Šta smo videli u Italiji, naš duboki utisak: Italija želi mir, *Vreme*, 24. maj 1937; Musolini neposredno i alfresco, *Vreme*, 26. maj 1937.

²⁰⁰ M. Putnik, Berlin pod utiskom posete g. Musolinia, *Vreme*, 29. septembar 1937.



Pravda, 6. decembar 1935.



Pravda, 6. jun 1935.



Pravda, 12. novembar 1934.



Pravda, 20. septembar 1934.



Г. Мусолини

Pravda, 7. avgust 1934.

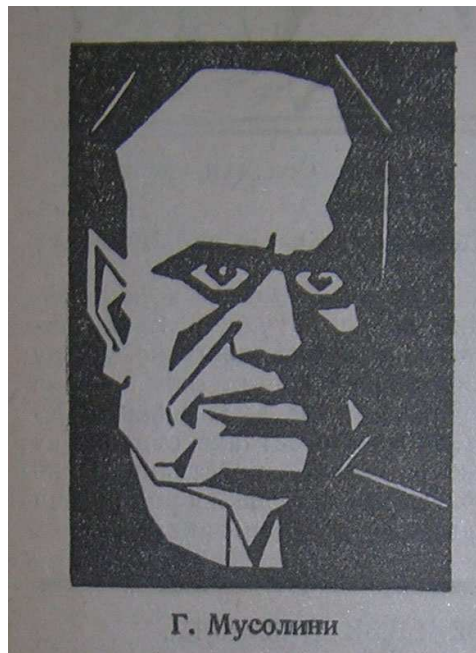


Г. Мусолини

Pravda, 15. jun 1934.



Г. Мусолини
Pravda, 6. mart 1933.



Г. Мусолини
Vreme, 23. maj 1933

„Firer“

O samoj ličnosti Adolfa Hitlera mišljenja su se razlikovala po istoj liniji po kojoj je različito ocenjivana i njegova ideologija. Već je rečeno da se ilegalni komunistički *Proleter*, orijentisan primarno na unutrašnju organizaciju svog pokreta, nije mnogo bavio teorijskim analizama, pa ni Hitlerovom ličnošću. Zadovoljavao se da svoj stav prema njemu odredi nazivajući ga već 1933. „krvavim psom“, ili kasnije, 1938. „krvolokom“.²⁰¹ Nasuprot tome, građanski orijentisani listovi su posvećivali veliku pažnju njegovoj pojavi. *Srpski književni glasnik* je Hitlera obeležavao kao austrijskog Nemca koji je postao nemački gospodar iako govori naglaskom „austrijskih Švaba“. Nekada moler, „danas je kancelar u Nemačkoj“, „Nemce u previranju vodi Švaba, Nemač, ali tek Austrijanac“. Čudilo se što u Nemačkoj, zemlji velikih umova, „gospodari čovek bez konstruktivnih ideja“ kome je temelj doktrine mržnja, a narod je ipak uz njega, „njemu veruje, njega sluša“ sa „voljom i s odanošću“. Tvrđilo se da Hitler može da vodi Nemačku „kuda hoće“, jer je pokazao veštinu da „spajajući ono što je doneo s juga, idealizam, i ono sa severa, pruski realizam, ima uspeha i unutra i spolja“.²⁰²

U listu *Život i rad*, Radoslav Mitrović, iako deklarativno demokrata i protivnik novog režima u Nemačkoj, nije mogao da sakrije svoje oduševljenje Hitlerovom ličnošću što je proisticalo iz njegovog uvek optimističkog gledanja na aktuelna zbivanja. Polazio je od pretpostavke da svako posmatra ljude po svom merilu, nužno uključujući i intuiciju. Zato je on, analizirajući čitav Hitlerov život, „osetio“ da Hitler na vlasti „ne mora biti čovek od rata“, jer su njegove ambicije mnogo veće. „Osećao“ je da je Hitlerova „najtoplija želja i ambicija“ bila da dovede do istorijskog izmirenja nemačkog i francuskog naroda, pod uslovom makar i relativnog ispunjenja „germanskoga programa“, tvrdeći da je Hitler „tu želju izrazio mnogo puta“. Pitao se ko je Adolf Hitler „koji obećava svetu mir“ i od koga „svet očekuje mir“, i odgovarao da je to jedan od najmoćnijih ljudi na svetu, koji je samo desetak godina ranije bio „neznani

²⁰¹ Bijeli teror u svijetu i kod nas, *Proleter*, jun 1933; L. Aleksić, Narodi Jugoslavije neće biti Hitlerovi „Raci“, *Proleter*, januar-februar 1938.

²⁰² Inostrani, U Nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1933; Politički pregled, *Srpski književni glasnik*, 1. mart 1934.

bundžija, mladić sa bujnim i za mnoge nerazgovetnim mislima“. „Godine 1919 jedan podoficir bavarskih trupa lutao je nemačkim varošima, tražeći oduške svojim osećanjima i mislima.“ Par godina potom, Hitler je bio poznati politički agitator na skupovima u minhenskoj pivnici, već tada imajući jasnu viziju. Njegova pobjeda je bila izraz njegove „volje“ koja je učinila da istovremeno bude predsednik republike i vlade, vođa nacionalsocijalizma, „gospodar sudbine ljudi i Rajha germanskog“. Mitrović je nastavljao: „Gospodo, ovo je fenomenalna sudbina. Je li to elemenat volje jednoga trošnog ljudskog bića, koja je u stanju da dovede do ovih visina Adolfa Hitlera? Ili je to sudbina, fatum, predestinacija? Zamislite jednoga dečaka, ostavljenog da sam sebe u svetu ishrani i podigne. Taj dečko, za malo godina, ne samo sebe, već podiže u novoj svetlosti i daje nove pravce jednoj od najmoćnijih država u Evropi: on preorijentisava njenu filosofiju, njen socijalni život, njenu ekonomiju, njenu politiku.“ Mitrović je ostavljao po strani kritičke poglede „na relativnost njegove misli i njegovog dela“, smatrajući da „samim tim što jeste – pretstavlja jednu mogućnost“. On je samo konstatovao „jednu fenomenalnu činjenicu njegovog dosadašnjeg života“ koji je „dostojan divljenja i specijalnog proučavanja“. To mu je otvaralo pitanje, „da li izuzetni ljudi“ kao Hitler ili Musolini, „svojom intuicijom“ i „svojom superiornom voljom“, stvaraju događaje ili događaji stvaraju njih. Navodeći da je Musolini „u jednom od svojih divnih i zvučnih govora“ zaključio da „čovjek stvara istoriju“, tumačio je da je time mislio na čoveka „izuzetnih kvaliteta kao i sam što je“, ali da to generalno nije tačno. Postavljao je pitanje čemu treba pripisati „neviđeni uspeh Hitlera, koji je možda veći od svih poznatih uspeha u istoriji“, jer je „sa revolucionarnim programom“ došao legalnim putem do totalne vlasti u zemlji. Odgovor je potražio u Hitlerovom životu i političkom vaspitanju, tvrdeći da u njemu nije bilo samo mistike i „snažne i lucidne volje“, već i „velike oštroomnosti i neumornosti u stremljenju ka cilju“, tu je bio i „veliki dar u govoru sa masama u koje je on prosto udahnjivao svoj bol, svoju radost, svoju mržnju“. Objašnjenje „formacije njegove psihe“ i njegovih pogleda na svet, pronalazio je u njegovom detinjstvu i „neverovatnom životu“, a začetke glavnih principa njegove ideologije, nacionalizma, socijalizma, antisemitizma, anti-marksizma, video je u vaspitanju njegove prve mladosti. Pisao je da je Hitler rođen u skromnoj katoličkoj porodici, da je svoju

„neiscrpnu istrajnost“ nasledio od oca, da mu je učitelj u Lincu čitavu istoriju čovečanstva predstavio „kao polje herojskih podviga germanstva“, da već tada za Hitlera nisu postojale političke granice među germanskim državama, već samo „san“ o jednom germanskom narodu „pod jednim vođom“, kao začetak njegovog „integralnog nacionalizma“. Socijalnu osnovu njegovih ideja Mitrović je tražio u iskustvu koje je stekao baveći se fizičkim poslovima kada je uočio da su radnici „daleko od njegovih nacionalnih i rasnih ideja“, zbog čega je postao i antimarksist. Njegov antisemitizam imao je biološke osnove jer mu je rasa predstavljala sve, pa je u Beču, „punome Jevreja“, postao „ubedeni antisemit“. Mitrović je dao istorijat nacionalsocijalističke stranke od Radničke nemačke stranke „već zaboravljenog“ Antona Drekslera, preko pristupa pokretu kapetana Rema, Gotfrida Federa i Ditriha Ekarta do Hitlerovog učlanjenja. Po Mitroviću, Hitler je već 1921. postao „gospodar stranke“, iako je unutar nje stekao i protivnike koji su mu osporavali vođstvo i tvrdili da je „oholiji“ od Napoleona, Getea i Bizmarka. Citirao je njegove reči da ono što govori ili čini „pripada istoriji“, tumačeći da bi one bile smešne „kad rezultati ne bi pokazivali da ih je izgovorio čovek jedne više inspiracije“, „izuzetan“ čovek čije će delo predstavljati „važan preokret u istoriji“. Još u toku rata Hitler je govorio o istoriji i politici „u velikom stilu“, pa su ga drugovi nazivali „ludi“ jer ništa od njegovih reči nisu razumevali. To je za Mitrovića bio dokaz da su „njegova dinamika i njegova misao prevazilazile njegovu okolinu i da su zadirale pravo u istoriju“, postavljajući pitanje „koji veliki čovek u istoriji nije bio vredan jer nije bio shvaćen od svoje okoline“. Mitrović je potvrđivao da je Hitler demagog, jer je u njegovom programu bilo mesta za zadovoljenje svih želja, dopuštajući svakome iluziju da će se njegov san ostvariti „čim postane *Naci*“. I pored toga je tvrdio da kada se Hitler posmatra kao apsolutni gospodar Rajha, može se zaključiti da je u rečima „onoga malog i neznatnog čoveka, u rovu, koje su njegovim drugovima izgledale nerazumljive, čak sulude, bila moć i domašaj mesijanstva“. Da bi otklonio nesporazume, Mitrović je navodio da se lično divi svemu onom „što je za divljenje“, a sudbine kao što su one Musolinija i Hitlera „za divljenje su“. To međutim nije značilo da je želeo sličnog čoveka za svoju zemlju, jer je Hitler bio odgovor za „nedovoljno razvijenu individualnost političkog bića Nemca“. Prihvatao je da se protiv takvih pokreta mora i boriti ako su upravljani

protiv načela drugih zemalja, ali i da se moraju shvatiti ozbiljno, „kao i svaka religija“, jer je u pitanju „slučaj psihoze“ koji je prolazna pojava.²⁰³

Slično je pisao i Gojko Grđić za *Pravdu*, ocenjujući da je Hitler „postigao karijeru nedokučivu smrtnim ljudima“, jer sudbina nije namenila „tome sićušnom stvorenju“ ni velike škole, ni doktorske titule. On je osetio nemaštinu i glad, upoznao je „mučni radnički život“, a kad je počeo svetski rat bacio je „molersku kičicu“. Njegova razmišljanja o ratu pokazuju da je njegov duševni život stajao iznad njegovih drugova. Kao nezatni vojnik dobio je kaplarski čin i gvozdeni krst druge klase, a posle ranjavanja i drugi krst, „ovog puta prve klase“, učestvovao je u 47 sukoba sa „neprijateljem“. Grđić je pisao da je Hitler, „pored osećaja za socijalnu pravdu, posedovao i jak nacionalni instinkt“, zbog čega ga je poraz u ratu morao „teško zaboleti“, i dok je čitav narod pao „u očajanje i rezignaciju“, Hitler je „skočio“ na govorničku tribinu da poziva u novu borbu. U septembru 1919. govorio je pred nekoliko ljudi, ali se broj njegovih slušalaca stalno povećavao, vrbovao je pristalice, svake nedelje govorio dva puta. Iako je izbegavao nasilničke metode, njegovi odredi su imali borbene karakter, ni jedan njegov zbor nije prošao bez sukoba sa marksistima, „ali i tu je on izbegavao da bude napadač“. I njegova revolucija je prošla bez krvi, „sa minimumom nasilja“. To „izbegavanje nasilja“, po Grđićevom mišljenju, nije proisticalo iz religioznih ili etičkih razloga, već iz fanatizma njegove ideje čijem je ostvarenju koračao „sa retkom doslednošću“. Tvrdio je da Hitler poseduje jednu osobinu „koja nije svojstvena ni jednom državniku sadašnjice u toj meri“. On veruje u svoju misiju. „Kad je govorio o tome da narod treba da vode geniji, bilo je jasno da i sebe ubraja u njih“. Ali, tumačio je Grđić dalje, to njegovo isticanje nije rezultat „prepotentne samoljubivosti“, već dolazi otuda što su za Hitlera geniji „Bogom dane duše“ koji u radu ne operišu „skromnim ljudskim razumom“ nego puštaju da ih vodi „mistični instinkt“, nadčovečansko biće. „Za g. Hitlera se stvarno može reći, da se u najkritičnijim momentima podavao ovom potsvesnom instinktu, u koji je on imao neograničeno poverenje“ i koji mu je „pokazivao put ka izlazu“. Tako je Hitler, veliki borac protiv religije, „u svojoj srži duboko religiozan“, ali

²⁰³ Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

njegova vera je narod kome „genijalni vođi ukazuju puteve spasenja“. Zato je tajnu Hitlerovog uspeha video „u njegovoj mističnoj veri u narod i njegove kvalitete“. Iako je Grđić verovao da je samo zahvaljujući svojoj „legendarnoj izdržljivosti“ Hitler mogao u svojoj brznoj karijeri da dođe do cilja, priznavao je da ga je ipak na površinu izbacilo i izvanredno teško vreme, omogućivši mu da progovori rečnikom koji se jedino tada mogao upotrebiti. „Na njemu svojstven način stavio je pred narod pitanje od koga jeza podilazi: Propasti u neograničenim slobodama ili živeti u jedinstvu makar i pod stegom. Narod se odlučio za život i pošao za Firerom.“ Grđić je analizirao i kako se sistem vođstva u Nemačkoj obezbeđuje za budućnost. Tvrdio je da „bezimalo, čitav nemački narod korača u znaku kukastog krsta“, dok članova partije ima „samo neki milion“, iako bi taj broj bio i dvadeset puta veći da je do toga stalo partijskim vođima. Oni, međutim, ne žele da broj članova „raste do beskonačnosti“, jer je onih koji „čekaju pred vratima“ ionako previše. Grđić je verovao da je „sada lako biti nacionalsocijalista“, ali samo onaj ko je „prošao kroz vatru i nije pokleknuo“, zaslužuje da bude nagrađen članstvom. Glavni razlog ograničenog primanja u partiju video je u strahu od „skrnavljenja partijskih svetinja i prljanju čistote partijskih ideala“, koji se ne shvataju razumom, već srcem. Partija treba da ostane elita naroda, „novo nemačko plemstvo, koje će liferovati čitavom narodu kovače njegove sadašnjosti i budućnosti“, a Hitlerova želja je stvaranje jedne homogene i snažne grupe koja će u svojim rukama držati sve konce narodnog života. Verujući da je masa u parlamentarnoj demokratiji samo „sredstvo partijskih spekulanta za gomilanje što većeg broja glasova“, Hitler je njeno mesto u nacionalsocijalizmu video u poslušnosti prema vođama. Zato Treći Rajh poznaje samo vođe koji upravljaju i narod o čijem se dobru oni brinu, „ali čiju kritiku ni u kom slučaju ne trpe“. Izbor vođa je centralni problem ove vladajuće grupe, oni treba da budu „najnemačkiji od svih Nemaca, najčistiji pretstavnici svoje rase, koji će biti u stanju da osete i rešavaju nacionalne probleme onako kako bi to učinio svaki pravi Nemač“.²⁰⁴

Narodna odbrana je 1933. ocenjivala da nemačke mase nisu u Hitleru gledale čoveka „nego mesiju“ koji će zemlju izvući iz krize i omogućiti da zauzme mesto koje joj pripada.

²⁰⁴ Dr. Gojko Grđić, Od molera do predsednika Rajha, *Pravda*, 20. avgust 1934; Hoće li g. Hitler uspeti da od mališana iz svoje partije napravi buduće vođe narodne, *Pravda*, 10. novembar 1935.

„Mase veruju da s Hitlerom nastupa ozdravljenje Nemačke“, on im podiže duh, a rodoljublje postaje najvažniji činilac u politici, zahvatajući i „stare i mlade, muško i žensko, pojedinca i dom, školu i književnost, umetnost i nauku, ulicu i tržište – sve“. Navodilo se da dugo Hitler nije ozbiljno shvatan, uvek opisivao kao „mali moler“, čovek bez veće kulture, „austrijski kaplar“. Nasuprot tvrdnjama koje su se mogle čuti da „Hitler stvarno ne postoji“, ili da će brzo zaboraviti svoj program, navodilo se da je Hitler trijumfovao ostvarujući svoj program, „čak i u onim tačkama, koje su u očima zapadnih demokrata izgledale nemoguće: on gotovo istrebljuje Jevreje“, „ruši marksizam i izvodi jedinstvo Nemačke“, a „sanjarije i maštarije jednoga zatvorenika“ postaju zakon i doktrina nove Nemačke. Hitlerova knjiga *Moja borba*, po *Narodnoj odbrani* predstavlja „pravo i jedino vjeruju za svakog Hitlerovca – Nemca“. Ocenjena je kao nesređena, zbrkana, glomazna i teška za čitanje, ali i kao originalna, jer čitalac „na svakoj strani“ otkriva Hitlerove misli, otkriva „temperamenat pisca, njegov karakter, jednom reči čoveka“. Od biografskih podataka *Narodna odbrana* je isticala da se Hitler još u detinjstvu naučio rodoljublju i veri u veliku Nemačku, da je jasno delio dinastičko rodoljublje „od nacionalizma rase“, ubeden da je jedini uslov za „spas germanizma“ uništenje Austrougarske. U Beču je postao proleter kome je glad bila „verni pratilac“, pa je već nacionalista, tada postao i socijalista. Socijaldemokratiju je mrzeo jer je „antinacionalna i amoralna“, vođena od „plemena jevrejskog“. Tako je „pored nacionaliste i socijaliste postao i antisemita i antimarksista“. Tu je izgradio shvatanja o državi, germanizaciji i rasi, a „žalosni utisak“ koji je na njega ostavio bečki Rajhsrat, stvorio mu je „najživlji osećaj odvratnosti prema parlamentarizmu“. I prelaskom u Nemačku ostao je razočaran, jer je posmatrana iz Austrije izgledala „kao kolos koga niko ne može poljuljati“, a suočio se sa „mumijom“ koju su „nagrizali materijalizam i marksizam“. U ratu je posmatrao „moralno raspadanje Nemačke na frontu i pozadini“, iz čega je izveo svoju „teoriju propagande“. U odnosu na Musolinija koji je „više bio junak“, Hitler je bio više političar, popuštao kada je bilo potrebno, „oprezno i taktički“ je odmeravao svoje korake. Na obojicu se odnosio zaključak da „diktatori, heroji, ne treba da izbegavaju teške probleme“ jer bi time ubili svoj autoritet. *Narodna odbrana* je navodila da su dolazak Hitlera na vlast sami Nemci obeležili kao „epohu preporodaja i dizanja nemačke

nacije“, videći u njemu proroka, „nešto nalik na nemačkog Hrista – samo s tom razlikom što je Hristos iz smrti mrtve u život dizao, a ovaj žive u smrt otpravlja“. „Prorok i vođa odmah je progovorio: svojim palošem snažno je zamahnuo oko sebe – obarao levo, obarao desno, levo komuniste, desno Jevreje“. To je sprovedeno uz „teatralne i dramatične scene“, na jednoj strani „uz bengalsku vatru zapaljenog parlamenta i sudskog procesa okrivljenih“, na drugoj strani „brdom zapaljenih knjiga nearijevskih pisaca“. Slom socijaldemokratije i dolazak nacionalsocijalizma na vlast, list je obeležavao kao jedan od najznačajnijih svetskih događaja u 1933. godini, iako je „isključivi nacionalizam“, uz propovedanje arijevstva i izvođenje „prečišćavanja“ progonom Jevreja, naišao na „slab odziv u drugim zemljama“.²⁰⁵ Dve godine kasnije, *Narodna odbrana* je već pisala drugačije, navodeći da su Hitlerov poklič „shvatili milioni“ Nemaca, on je našao odziva „u njihovim dušama“, on ih je „probudio, osvestio i milioni su pošli za njim“. Nemački narod je u Hitleru video „ne vođu, nego mesiju providenja“, koji će ga izvesti iz haosa i odvesti na put pravilnog razvoja. On je poveo „očajnu, nepoštednu borbu“ i sa svojim „odvažnim saradnicima“, postupajući „bezobzirno, rigoroznim metodama“, izašao je kao pobednik.²⁰⁶

Na umetničku stranu Hitlerove ličnosti naročito je polagalo *Vreme*. Prikazujući njegovih pet akvarela izloženih u Minhenu, ocenjivalo je da iako Hitler nije postao slikar zbog protivljenja roditelja i odbijanja na akademiji u Beču, ipak je „imao mnogo slikarskog talenta“. Od tri izložena pejzaža, „Seoska kuća“, „Stari minhenski dvor“ i „Narodno pozorište“, poslednja je pokazivala da je Hitler imao i „mnogo smisla“ za arhitekturu. Kao naročito zanimljiva ocenjena je „Jaruga kod Ipra“ jer je tu, kako se navodilo „g. Hitler spasao život svom komandantu“. Zaključivalo se da su Nemci „veoma gordi na ove umetničke sposobnosti svoga vođe, i posećuju u masama ovu malu izložbu“.²⁰⁷ Izveštač *Vremena*

²⁰⁵ M. P. Sudbina jednog suseda, *Narodna odbrana*, 20. avgust 1933; W. W. W. Čitajući Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. april 1934; V. P. Sastanak Musolini Hitler, *Narodna odbrana*, 17. jun 1934; M. P. Događaji u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 15. jul 1934; S praga nove godine, *Narodna odbrana*, 7. januar 1934.

²⁰⁶ Ni Jevreji ni masoni već nacionalni heroji, *Narodna odbrana*, 16. februar 1936.

²⁰⁷ Izložba firerovih slika u Minhenu, G. Hitler je u mladosti imao nameru da postane slikar, *Vreme*, 24. jun 1935.

je 1938. sa oduševljenjem pisao da je „čovjek, kome je sudbina dodelila da bude vođ svoga naroda, nazvan sa pravom i najveći arhitekta Nemačke“. Doneo je zemlji spokojstvo, „novi duh, novi lik“ i podigao objekte „veličanstvenih“ dimenzija da budu „vekovna“ sedišta preporoda. „Taj najveći arhitekta Nemačke“ stvorio je novo nemačko selo, novi tip škole, novi stil i „na sve što se zidalo stavljao je svoj umetnički pečat“. Njegovo „Treće carstvo“ mirno sagledava buduća vremena „i daje impozantan utisak celom svetu jednog mirnog ostrva posred nemirnog evropskog mora“. Izveštač je oduševljeno pisao i kako je pohodio srce partije, „Mrku kuću“ za čiji je čak i nameštaj nacerte uradio „sam Firer“. Kraj njegovog pisaćeg stola, „u crnoj bronzi saliven, stoji čvrsto lik Rimljanina i prijatelja: g. Musolinija“, dok na zidu visi u jakim bojama „jedna jeziva scena iz bitke u Flandriji“ u kojoj se i sam Hitler kao običan vojnik borio za Nemačku.²⁰⁸

Desničarska *Otadžbina* je sa neprikrivenim oduševljenjem opisivala šta su sve Musolini i Hitler učinili za svoje zemlje. Prvi je uništio marksizam i sproveo reforme, etatizovao krupni kapital, uvećao obradive površine, uveo socijalnu i ekonomsku zaštita radnika. Drugi, Hitler, je bio „više mistik i misionar“. Dok je Musolini, „racionalan i odmeren“, postao vođa jednog latinskog „lako zapaljivog naroda“, dotle je Hitler „kao misionar, pozivajući se na Providenje i Boga, postao vođa jednog mistici naklonjenog i dubokom organskom osećanju pripremljenog naroda“. *Otadžbina* je uočavala veliku duhovnu razliku između njih, tvrdeći da su kao ljudi i kao vođe oni „dva sveta“, kao i njihovi pokreti, iako ih „marksizam“ krsti jednim imenom – fašizam. Ovo je *Otadžbina* tumačila činjenicom da im je jedina zajednička crta što „oboju ne trpe marksizam“.²⁰⁹

Opis Hitlerove ličnosti dopunjavan je slikama iz Nemačke koje su prikazivale zanos nemačkih masa i posebno, način na koji ga Hitler proizvodi. Opisivano je kako izgledaju njegovi govori: „Počne kao smireni kaluđer a završi burom; pod njegovim rečima trepti i strepi gomila: njegov glas može i da razgali, i da uozbilji, i da razgnjevi gomilu; gomile često pomanitaju posle njegova govora i čine život mnogih mirnih Nemaca pravim paklom. Gandi i Musolini su imali slične

²⁰⁸ M. Svetovski, Na povratku iz Nemačke, *Vreme*, 23. januar 1938; Na filmskom balu, sa g. Gebelsom, *Vreme*, 27. januar 1938.

²⁰⁹ Miniranje, Komintern, buržoaske partije i „fašizam“, *Otadžbina*, 15. mart 1936.

uspehe, ali posle jednog dužega 'treninga'. Hitler se igra Nemcima, narodom; on ga mesi, obrće, okreće kako hoće. On uzbuđuje protivu onih što su izgubili rat, on proklinje ranije vođe, koji su zemlju predali u ruke kapitalista i Jevreja, a narod prima i davi gde koga može“, „on zna kad treba polako, tiho, tajno, a kad sa talambasima udariti“. ²¹⁰

Dnevni listovi, posebno *Pravda* i *Vreme* su sa neprikrivenim oduševljenjem izveštavali sa značajnih skupova nacionalsocijalista, pokušavajući čitaocima da dočaraju veličinu zbivanja u Nemačkoj. Dopisnik *Pravde* je 1933. izveštavao da Hitlerovi zborovi „nemaju ravnih u istoriji“, da Hitlera nikad nije slušalo manje od nekoliko stotina hiljada ljudi, plus oni koji su pratili prenos preko radija. Pred izbore te godine bezbrojni plakati su bili oblepljeni na oglasnim stubovima, kućama, autobusima. Grupe uniformisanih članova Jurišnih odreda su se zaustavljale na najprometnijim mestima u gradu i pevajući u horu, pozivale narod da glasa „za nemačku čast“. Dopisnik je opisivao trenutke pred početak Hitlerovog govora: „Nastao je veličanstveni momenat. Zvona na svim crkvama odbijala su jedan sat. Sirene svih fabrika u zemlji su zapištale. Svi radnici, činovnici, deca i odrasli napustili su posao da čuju reči 'vođa'. Na ulicama se niko nije kretao (...) Mase sveta, okupljenog po svim krajevima zemlje oko glasnogovornika, pobožno su skinule kape i pognutih glava čekale zvonki bariton svoga vođa. Taj zbilja veličanstveni momenat trajao je čitav minut. Nestašni Berlin, čijih četiri i po miliona stanovnika ni sekunde ne miruju, nikad nije bio tiši.“²¹¹ I *Vreme* je, budući dnevni list, detaljno izveštavalo sa svih značajnijih skupova održanih u Nemačkoj, posebno sa partijskih kongresa nacionalsocijalista. Opisivana je veličanstvenost kongresa u Nirnbergu 1936, njegova savršena organizacija, grad sa „grandioznim smeono zasnovanim građevinama“ preplavljen zastavama i cvećem, koji predstavlja „pogled u prošlost i perspektivu budućnosti, polaganje računa i putokaz za dalji rad“. Prikazivan je „veličanstveni utisak“ koji je pružalo Cepelinovo polje sa kolonadama ukrašenom tribinom, nastup 140.000 „političkih prvaka“, svetlost 150 reflektora „poput katedrale od stakla“, nastup 43.000 mladih članova Radne službe, Hitlerove omladine, SA i SS odreda, svih rodova vojske. Na Nirnberški kongres došle su stotine hiljada

²¹⁰ Inostrani, U Nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1933; Politički pregled, *Srpski književni glasnik*, 1. mart 1934.

²¹¹ Gojko Grđić, Kako se u Nemačkoj vodila izborna propaganda, *Pravda*, 14. novembar 1933.

posetilaca, bilo je prisutno 10.000 radnika, a nemačke železnice su dnevno prevozile po 20.000 ljudi.²¹² I 1938. u očekivanju Hitlerovog govora, izveštač *Vremena* Miloš Crnjanski je opisivao berlinsku Operu u kojoj je trebalo da se održi svečana sednica Rajhstaga. „Cela je dvorana u crvenoj svili, na kojoj su izrađeni zlatni orlovi i crni kukasti krstovi.“ Pozornica je zastrta belom svilom, a na svilenom zastoru vidi se ogroman partijski grb, orao sa kukastim krstom koji je osvetljen kroz platno i čiji raspon krila iznosi 17 metara. Pisao je da će ova sednica ostati mnogima u sećanju jer se u Hitlerovom govoru čuo i jedan novi ton, „ton energične opomene inostranstvu“. Njegov govor počeo je tiho „da bi završio glasom kao orkan“. Deo u kome je iznosio uspehe nacionalsocijalizma je bio „neobično lepo i patetično sastavljen i primljen“. Hitler je rekao da je Nemačkoj dosta konferencija, dosta joj je obećanja, ona traži natrag svoje kolonije i ne misli da se vraća u Društvo naroda. Hitler je zaključio da Nemačka želi mir, ali ako ne bude uspela u svojim nastojanjima, „krivica neće biti do nje“.²¹³ I sa kongresa partije u Nirnbergu 1938. *Vreme* je izveštavalo da se od Hitlera očekuju sudbonosne reči i da je zato Nirnberg dobio karakter „univerzalnog foruma“ u koji su uprte oči celog sveta. Izveštač je napravio intervju sa *gaulajterom* Nirnberga, Juliusom Štrajherom, čovekom „neobično lakog koraka“ sa prijatnim manirima „oprobanog oficira“, koji je kao glavni organizator kongresa bio „ponosan na svoje delo“. Nirnberg je učinio „pravo čudo“ prihvatajući stotine hiljada posetilaca koji se „osećaju kao kod svoje kuće, u punom značenju te reči“. Opisivane su nepregledne povorke „u impozantnim formacijama“, „nezaboravne scene narodnog oduševljenja“, bakljade, „razdragana omladina“ koja daje nirnberškim noćima „izvanredan čar“, *gaulajterova* rezidencija sa balkonom „koji kao da čeka vrhovnog govornika i njegove plamene reči“.²¹⁴

²¹² Nemačka posle Nirnberškog kongresa, *Vreme*, 4. oktobar 1936.

²¹³ M. Putnik, Danas govori g. Hitler, dok ceo svet sa nestrpljenjem očekuje govor na radiu, Berlin je miran, *Vreme*, 20. februar 1938; G. Hitler o obnovi Nemačke, *Vreme*, 21. februar 1938.

²¹⁴ Irena Nikolić, U Nirnbergu uoči kongresa, *Vreme*, 5. septembar 1938.



Г. Хитлер
Vreme, 18. мај 1933.



Г. Хитлер
(Цртеж Келена — Женева)

Vreme, 26. oktobar 1933.



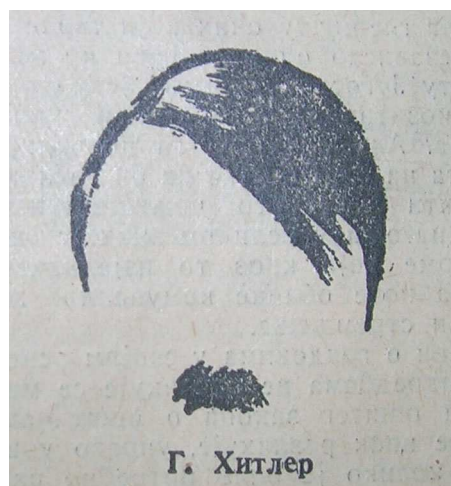
Pravda, 20. septembar 1933.



Pravda, 17. april 1934.



Г. Хитлер
Pravda, 3. maj 1934.



Г. Хитлер
Pravda, 15. jun 1934.



Г. Хитлер
Vreme, 21. jul 1935.

4. Životni prostor

Kao i ostali aspekti nacionalsocijalističke ideologije, i teorija životnog prostora je bila predmet analize beogradske intelektualne elite. U retkim osvrtima na nju nije bilo razlike između levičarskog i liberalnog stanovišta, koja su rano uočavala neraskidivu vezu između ove teorije i s jedne strane, rasne ideologije, a s druge, nemačke militarističke politike. Konzervativci se uglavnom nisu osvrtnali na ovu teoriju, a retki desničari koji su je pominjali, opravdavali su je pokazujući razumevanje za širenje nemačkog prostora.

Sa evidentno levičarskih pozicija, dr Ljubomir Živković je pisao da je teorija o nejednakosti rasa, teorija opravdavanja „imperijalističkih osvajanja“, koja bi bila nepotpuna kada ne bi bila dopunjena i „teorijom prostora“. Tezu o smeštanju suvišnog stanovništva na novom prostoru, smatrao je „imperijalističkom bajkom“ jer to nije učinila nijedna imperija, a teoriju o prenaseljenosti smatrao je kontradiktornom zbog „katastrofalnog opadanja rađanja“ u građanskom društvu. „Teorija prostora“ je „imperijalistička teorija akumulacije kapitala, garnirana rasnom teorijom“ koja nije znak unutrašnje snage već unutrašnje bezizlasnosti.²¹⁵

Bogdan Prica je pisao da shvatanje nacije kao biološke rase, „kao različite životinjske vrste“, vodi naciste verovanju da se i njihovi međusobni odnosi mogu regulisati istim principima koji vladaju „u ahumanom živom svetu“, odnosno, principom borbe za opstanak i preživljavanja sposobnijeg. Tvrđili su da na zemlji nema dovoljno mesta da se održi celokupno ljudsko potomstvo koje se množi brže nego što se stvaraju mogućnosti za njegovu ishranu. Otuda nastaje borba za opstanak, pri čemu jedna bića uništavaju druga, indirektno, oduzimajući im životne mogućnosti, naročito hranu, a direktno, ubijajući ih kako bi sebi proširili životni prostor. Prica je navodio da je to znao još Maltus, a da je Darwin toj borbi „dao smisao i legitimnost“, time što joj je „upisao u zaslugu nastajanje novih, viših, prilagođenijih rasa“. Zbog toga, nacionalsocijalisti vide u

²¹⁵ Dr Ljubomir Živković, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb, 1937, 82-95.

militarizmu i ratu veću korist za čovečanstvo nego u pacifizmu, verujući da je „pravilna selekcija samo rat“, jer se samo militarističkim putem više rase mogu raširiti na štetu nižih, dok je pacifizam negativna selekcija koja omogućuje život i širenje i nižim rasama. Tvrđili su da nemački narod dotadašnjim tempom rasta ne može napredovati bez ratnog osvajanja novog tla, što je akcija koja „može opravdati ulaganje krvi“. Zato je „sveta dužnost nemačkog naroda“ da se spremi za rat koji će omogućiti ekspanziju njihove rase „sa tako lepim svojstvima“, odnosno, obezbeđivanje „životnog prostora“ za desetine miliona Nemaca. Prica je smatrao da je germanizaciji stranih naroda Hitler suprotstavljao germanizaciju stranog tla, navodeći njegove reči: „Neka mač bude prvi plug nove nemačke grude“ koji će ukloniti nesrazmeru između „broja duša“ i površine tla. U tu svrhu bilo mu je potrebno tlo sa „niskim populacionim pritiskom“, a takvog je bilo samo na Istoku, „u evropskim zemljama nekadanjeg ruskog carstva“, za čije je osvajanje zgodan momenat nastupio kada su „rasno inferiorni elementi“ u boljševičkoj revoluciji uništili „nordijske“ nosioce kulture i državne organizacije.²¹⁶

Javnost je 1935. bez komentara prikazala upravo objavljenu knjigu Riharda Volfa *Borbeni duh Nemačke*, čija je svrha bila, kako se navodilo, da na osnovu citata najvećih nemačkih umova dokaže da „borbeni i osvajački duh leži u prirodi nemačkog naroda, da je taj duh rasno i ideološki zasnovan i opravdan, te da je čak i visoko moralan“. Nemački „genije“ je iz politike stvorio veru, a iz nemačkog nagona za osvajanjem novi moral, dokazujući da se borbeni duh Nemačke slaže i sa velikim filozofima drugih naroda, ali da je ipak primarno nastao u Nemačkoj. Kao utemeljitelje Volf je citirao Kanta i Lajbnica „sa teorijom o ekspanzivnoj težnji materije“, Fihtea sa zahtevom da se deca vojnički vaspitavaju, Hegela za koga je rat održavao „moralno zdravlje naroda“, Ničea za koga „otklanjanje smilovanja, znači vrhunac nemačke misaonosti“. Navodio je i ekonomistu Lista po kome su ekonomski nemstvu pripadale sve zemlje od Ostendea do Crnog mora, Hasea koji je ideju nemačke države proširio od Severnog mora do Persijskog zaliva, Klause Vagnera koji je preporučivao rat kao sredstvo za zdrav razvoj naroda, jer narod od sto miliona „ne sme prezati da

²¹⁶ Dr Bogdan Prica, Osnovne misli nacional-socijalizma, *Javnost*, 31. mart 1935.

žrtvuje deset miliona“ ako želi da se širi i da osvaja. Navodio je i nemačke historičare, Arnta koji je u XIX veku tvrdio da Nemačka mora da dopre do Trsta, Trajčkea po kome male države nemaju pravo na opstanak, Racela i Lamprehta koji su podsticali Nemačku da preko Češke i Austrije prodre na jug. Volf je navodio i anonimnu brošuru *Nemačka na početku 20-og veka* u kojoj je zahtevan obračun sa Rusijom i izlazak na Jadran, a citirao je i Najmana po kome je Solun trebalo da postane nemački Marsej. Pozivao se i na samog Hitlera koji je verovao da će „moralno pravo“ Nemaca na osvajanje drugih zemalja biti ostvareno tek kada nemačke granice budu najpre obuhvatile sve Nemce izvan granica.²¹⁷

Siniša Stanković je 1940. objavio knjigu *Životni prostor*, tvrdeći da taj pojam nije izlazio iz uzanih naučnih okvira sve do poslednjih godina kada je napustio naučne krugove, ušao u političke ideologije i stekao neslućenu važnost u diplomatskim sukobima. Ocenjivao je da je postojala opasnost da pojam „životnog prostora“ bude pogrešno shvaćen, „preuveličavan u svome značaju i sadržini, pa čak i zloupotrebljavan“. Izlažući istorijat pojma, pisao je da je Racelovo učenje o životnom prostoru poslužilo kao podsticaj za razvitak antropogeografije i političke geografije koje su ga definisale i kao politički prostor, gledajući u njemu „nedeljivu, organsku komponentu države“, shvaćene kao „prostorni organizam“. Konceptiju države čiji je bitni sastavni deo životni prostor, Stanković je označio kao „organizmičku“, jer je njen glavni predstavnik, nemački geograf Oto Maul, vezao životni prostor sa ljudskom grupom koja ga ispunjava, u jedinstvo koje se samo organizmički može shvatiti. U pitanju je „prostorni organizam“ (*Raumorganismus*) koji karakteriše „rastenje“, jer je težnja za prostorom uvek težnja „za investiranjem političke ideje u tle“. Stanković je ocenjivao Maulove ideje kao „ekstremno shvatanje države kao organizma“ koje se ne može usvojiti, jer su sličnosti između organizma i države samo formalne i dolaze otuda što predstavljaju organizovane sisteme, ali koji pripadaju bitno različitim kategorijama. U Maulovom shvatanju, analogije sa organizmom se ogledaju u strukturi države i njenim manifestacijama, odnosno, u rašćenju i prostornom širenju, pri čemu se prostorna osvajanja tumače kao „organske pojave“ koje leže u „biću same

²¹⁷ Osvajački duh Nemačke, *Javnost*, 6. jul 1935.

države“. Stanković je navodio da je punu primenu politička geografija dobila u geopolitici, „mladoj primenjenoj disciplini čiji je zadatak u krajnjoj liniji da iskustva političke geografije primeni na praktičnu politiku“. Tome je najviše doprinela rasistička ideologija koja je narod i životni prostor spojila u biološku zajednicu, verujući da je životni prostor jednog naroda tamo „gde žive narodni delovi, čak i kad su oni odvojeni prostorno ili politički od narodnog tela“. Težnje naroda da odvojene delove pripoji narodnoj zajednici, ova ideologija je tumačila kao prirodne i opravdane, jer „narod mora težiti ka samodovoljnosti“ putem privrednog iskorišćavanja životnog prostora. Mogućnosti za njeno ostvarenje se umanjuju ukoliko se narod brojno uvećava, zbog čega je nužno proširenje životnog prostora osvajanjem novog. Ovakva tumačenja Stanković je ocenjivao kao jednostrana. Citirajući tipologiju po kojoj su velike sile podeljene u tri grupe, prezasićene (Britanija i Francuska), zasićene (Sjedinjene Države i Sovjetska Rusija) i nezasićene (Nemačka, Japan i Italija), smatrao je neopravdanom bojazan Nemačke da će porast njenog stanovništva u relativno kratkom vremenu, već za pedeset godina, dostići cifru od 130 miliona i time dovesti do katastrofalne prenaseljenosti. Zaključujući da je planeta daleko do toga da bude prenaseljena, tvrdio je da to ne može da objasni težnju „nezasićenih“ zemalja za proširivanjem životnog prostora, kao ni zahteve Nemačke za proširenje prema Austriji, sudetskoj oblasti, Memelu, Češko-Moravskom protektoratu. U direktnoj suprotnosti sa strahom od prenaseljenosti, video je težnju „nezasićenih“ zemalja da svim sredstvima (propaganda sklapanja brakova, zaštita brojnih porodica, propaganda rađanja, zabrana iseljavanja), favorizuju porast populacije pravdajući je potrebama odbrane.²¹⁸

Sasvim drugačije je iste 1940. godine, analizirao teoriju o životnom prostoru (*Lebensraum, espace vital*) Živojin Perić, pokušavajući istovremeno da pronade opravdanje za aktuelnu nacionalsocijalističku spoljnu politiku. „Životni prostor“ je tumačio kao biološku teoriju „utvrđenu činjenicama“, podrazumevajući da je „jednom organizmu potrebna izvesna sloboda kretanja u jednom fizičkom prostoru kao uslov opstanka i daljega napretka“. Smatrao je da je u pitanju

²¹⁸ Dr Siniša Stanković, *Životni prostor*, Beograd, 1940, 5, 72-104.

„prirodni zakon“ koji važi za živa bića, za čoveka, porodicu, pleme, narod, kontinent. I narodu je nužan prostor da bi opstao, a sprečavanje nacije da se širi van svojih granica, po Perićevom mišljenju je značilo osudu „ako ne na iščeznuće, a ono na zastoj u njenoj evoluciji, što ne bi bilo ni akt pravde ni dobit za čovečanstvo“. Životni prostor, po njegovom mišljenju, ne znači potiskivanje jednog naroda sa njegove teritorije niti njeno zauzimanje, već samo priznavanje prava svakom narodu da „zahvaljujući predusretljivosti okolnih naroda“ mirnim putem pribavi ono što mu je potrebno. Perić je verovao da je ova teorija posebno značajna u slučaju kada „na jednom relativno malom prostoru stanuje mnogoljudan narod“ koji bi zatvoren, oskudevao u najnužnijim potrebama. U tom slučaju moguće je očekivati da bi po „elementarnom zakonu borbe za život“, takav narod silom uzeo ono što mu je „životna potreba“, naročito ako bi njegovi susedi odbili da mu to na miran način omoguće. U takvom slučaju se, po Perićevom mišljenju, združuju borba za život (*Lebenskampf*) i borba za životni prostor (*Lebensraum*). Navodio je da se o ovoj teoriji počelo više govoriti povodom „napora Nemačke da proširi svoje granice“, dok je slučaj sa Čehoslovačkom 1938. dao povoda da se ova teorija „uzme malo više u pretres te da se izvidi da li ona nije samo jedan izgovor, jedna maska, za imperijalizam Velikih Sila“. Naglašavao je da nemački protivnici tvrde da je teorija o životnom prostoru nemački pronalazak u funkciji njenih egoističkih ciljeva. On sam je tvrdio suprotno. Iako su metodi nemačke politike prema Istoku i Jugoistoku davali materijala za ovakvo tumačenje, po Perićevom mišljenju, cilj Britanaca je bio da se ta teorija, „a zajedno sa njom i Nacionalizam“, kompromituju kod malih naroda. Naglašavao je, međutim, da se ne sme podlegati propagandi zapadnih imperijalističkih država, makar se one „zaodevale i plaštom toliko zloupotrebene ideje o demokratiji“, i da treba „čuti i saslušati obe strane“. Iako nije odobravao nacionalsocijalističke „metode“, kao što su anšlus Austrije i rasparsavanje Čehoslovačke, smatrao je da je nužno videti zašto su one upotrebene, „da li je to bilo bez razloga i povoda, samo iz jedne nehrišćanske i nekulturne obesti“. Perićev odgovor je bio odrećan s obzirom na sve što je prethodilo dolasku Hitlera na vlast, uključujući Veliki rat i ugovore o miru koji su predstavljali „najnemilosrdnije diktirane ugovore za koje zna Istorija ljudskoga roda“. Nabrajajući šta su sve saveznici uzeli

Nemcima (prostrane teritorije, kolonije, flotu, natovarili dug u astronomskim ciframa), tvrdio je da su mirovnu ugovori bili „daleko i od Boga i od Neba“, a preko Društva naroda, kao „instrumenata obezbeđenja ratnih dobiti Saveznika“, trebalo je takvo stanje da se i dalje održava. Tek posle pokušaja Nemačke da se mirnim putem olakša sudbina „jednom od najkulturnijih i najvećih evropskih naroda“ koji su „kod Pobednika“ ostali uzaludni, jer im je cilj bio ako ne uništenje, onda sigurno „beskrajno potčinjavanje Nemačke Nacije“, svedene na rang trećerazredne sile i u stalnom strahu od „do zuba naoružanih protivnika“, Nemačka je pristupila nasilnoj reviziji ugovora o miru. Perić je tvrdio da je u unutrašnjem pravu takav ugovor nepunovažan, pa „prisiljeni ugovarač“ ima pravo da ga poništi, dok u međunarodnim odnosima gde takav sud ne postoji, oslobođenje od „nasilnih ugovora“ rešava se na isti način na koji takvi ugovori i nastaju, odnosno, oni su „rezultat grube materialne sile“ pa se „silom i obaraju“. Perić je tvrdio da je Britanija, koja je nemačku teoriju životnog prostora videla kao opštu opasnost, i sama davno primenila istu teoriju u svoju korist, posedujući $\frac{3}{4}$ svih kolonija na svojih 47 miliona stanovnika. S druge strane, Nemačka sa 80 miliona stanovnika nema „ni jedne stope od prekomorskih zemalja“. Dok je Britanija držala pod svojom vlašću „pola milijarde tuđih naroda“, Nemci „nemaju u svojoj moći nijednog čoveka crne ili žute rase“. Zato je, ali i zbog osećanja „pravičnosti“, bio skeptičan prema izjavama Britanaca da su njihovi ratni ciljevi sloboda i nezavisnost malih naroda koje Nemci ugrožavaju svojom „politikom nasilja“.²¹⁹

²¹⁹ Dr Živojin Perić, Životni prostor, *Pravna misao*, mart-april 1940.

Rasna teorija

Značaj koji je imala rasna teorija u ideologiji nacionalsocijalizma, tridesetih godina nikako nije zanemarivan. Naprotiv, njome su se detaljno bavili i protivnici i sledbenici. Odbacujući fašizam i nacionalsocijalizam generalno, i posebno, negirajući svaku ideju o postojanju rasnih razlika koje presudno utiču na društveni razvitak, levo orijentisani autori su tridesetih godina napisali za to vreme retke i veoma citirane knjige u kojima je osporavan nacistički rasizam (Živković, Balk, Nedeljković...), izazivajući jaku reakciju desnih rasističkih pisaca. Opšte mesto analiza i građanskih teoretičara bilo je odbacivanje rasne teorije, posebno njenog dela koji je govorio o superiornim i inferiornim rasama. Odbijali su da prihvate i postojanje „čistih“ rasa, kao i značaj tog fakta za istorijski razvoj. Ambivalenciju je kod pojedinaca izazivala sama teza o postojanju ili nepostojanju rasa i, posebno, važeće podele unutar „bele“ rase. Konzervativni listovi su dosta lutali u razmatranju rasne teorije i uglavnom bili nedosledni u njenom prikazivanju, istovremeno objavljujući i negativne analize ove teorije, i one sa delimičnim razumevanjem i odobravanjem, i potpuno afirmativne. Desničari su bili zagovornici rasizma, objašnjavajući sva istorijska zbivanja upravo rasnim faktorom.

Gotovo svi autori koji su analizirali rasnu teoriju imali su jedinstven stav o njenim izvorima koje su pronalazili u manje ili više dubokoj prošlosti, sa akcentom na ideolozima XIX veka kao njenim duhovnim pretečama. Jovan Đorđević je 1935. kritički prikazao stavove Gobinoa, Čembarlena, i posebno Gumplovica koji je po njemu, „pokušao da doktrinu rase stavi na jednu solidniju sociološku osnovu“. Idući dublje u prošlost, analizirao je stavove Lutera koji je podrazumevao postojanje „privilegovanih bića“ kao izvršioca „božanskih planova“, zatim Herdera, po kome je nemački narod „pozvan da vlada narodima manje sposobnim“, Fihtea, po kome su Germani nosili u sebi „skriveno izvoro života i spiritualne snage“, Hegela, koji je tome dao „metafizički i filozofski oreol“. Navodio je i teorije Šlegela,

Hespela, Šeling, Lamprehta, Treliča, Momzena, Daniela i Numela, koje su bile prožete idejama o germanstvu kao rasi predodređenoj da stvori savršenu epohu civilizacije.²²⁰ I Živojin Balugdžić je pisao da su „posladnji tragični događaji“ u Evropi izbacili na površinu razmatranja o rasi, osvrćući se na Fihtea, Gobinoa, Gumplovica, Čemberlena, koji su pridavali rasi, „poglavito germanskoj“, poseban značaj „u razviću naroda“. Naglašavao je, međutim, da ta teorijska razmatranja do svetskog rata nisu ulazila u program „nijedne ozbiljnije političke organizacije“ i da su tek posle njega, „pojedine državne vode“ počele da opravdavaju svoju unutrašnju politiku „rasnim odlikama“.²²¹ *Srpski književni glasnik* je izveštavao da je u jednoj nemačkoj antologiji kao preteča rasizma i nacionalsocijalizma označen i Urluh fon Hutten jer je bio protiv neprijatelja „čistih Nemaca“, protiv Jevreja i visokog klera koji je video kao „skriveni“ Jevreje.²²² Po Dragoslavu Todoroviću, biološko tumačenje društvenih pojava imalo je u Nemačkoj zagovornike još u XIX veku kao reakciju na liberalizam (Lilienfeld, Spenser, Gobino, de Lapuž), od kojih su prva dvojica „primenjivali biologiju više sa spoljne strane ljudskog organizma u odnosu na društvo, kao tobože socijalni organizam“, a druga dvojica to vršila na osnovu „kvalitativnih osobina ljudskih bića“.²²³ A Marko Car je navodio da je iz „samozvane rasne superiornosti“ izvedena ideologija „koja je u potpunoj protivurečnosti“ sa načelima filozofije na kojoj je izgrađena evropska civilizacija. Reč je o rasističkoj teoriji grofa Gobinoa po kojoj osnovu ljudskog napretka određuje rasa, a najsposobnija među ljudskim rasama je „rasa arijska, koja ne samo da kvalitetno prevazilazi žute i crne, nego i sve ostale bele ljude na zemlji“. Usled mnogih ukrštanja ta „plemenita krv“ je počela da se „razblažuje“, stvarajući sve veću etničku mešavinu „blagodareći naročito sve izravnavajućoj političkoj demokratiji“. Citirao je i Gobinoov zaključak da više ne postoji „veća zaliha

²²⁰Jovan Đorđević, Teorija rase, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1935.

²²¹ Ž. Balugdžić, Pojam o rasi u međunarodnoj politici, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1938.

²²² Jedan preteča rasizma i nacional-socijalizma iz XVI veka, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1938.

²²³ Dragoslav Todorović, Pojam rase u sociologiji, *Glas Matice srpske*, april 1938.

čiste arijske krvi“ i da se čovečanstvo ne može regenerisati, već će neminovno „uginuti od krajnje iznurenosti“.²²⁴

I *Narodna odbrana* je 1935. donela istorijat rasne teorije, tvrdeći da je ideja o germanstvu i arijevstvu, o „čistoti nemačke rase“, preuzeta iz naučne i političke književnosti, samo dobila konačni oblik u nacionalsocijalizmu. Koren učenja o rasi i „misao o rasnim razlikama“, pronalazeni su u antici kod Platona, a isticana je i važnost Tacita koji je u spisu *Germanija* izneo razlike između Rimljana i „mladih i svežih Germana“. U srednjem veku rasno razlikovanje je iščezavalo jer su mu se suprotstavljala teološka stanovišta, a samo je plemstvo nastojalo da ga očuva kako bi potvrdilo svoje plemenito poreklo i prava na povlastice, tvrdeći da su seljaci bili potomci Hama „koga je Noje prokleo da mu sva pokolenja budu robovi“. Tek krajem XVII veka Švedanin Olaf Rudbek je oživeo pitanje razlika među narodima i „bacio prvo seme nordijskorasne teorije“, dok se prava rasna misao javila u narednom veku, raspravom između opata Diboia i grofa Anri de Bulenvilijea o poreklu feudalizma, čime je udaren „prvi temelj rasne teorije“. Pokušaj da se germanska plemena označe kao tvorci najvažnijih ustanova, dobio je, po ovoj analizi, još više zamaha u Monteskejevom pohvalama engleskom državnom uređenju „germanskog porekla“. Navođen je i engleski istoričar Gibon, koji je prvi u historiografiji koristio „pitanje rase“ za objašnjenje propasti jedne države, smatrajući da je do rastakanja Rimskog carstva došlo usled „pogoršanja latinske rase“. Zatim Herder, koji je pridavao narodima osobine koje su proisticale iz rasnih razlika i proricao Germanima „najvažniju ulogu u razviću čovečanstva“, pod čijim su uticajem svi kasniji istoričari pokušavali da dokažu da je njihov narod „posebnih preimućstava nad ljudima drugih plemena“. Francuz Bifon je polovinom XVIII veka izvršio prvi veliki pokušaj „svrstavanja rasa“, a pitanjem „rasnih razlika i određivanjem glavnih rasa“ bavili su se i Blumenbah i Kant. Ideja rase je pronalazena i kod Ogista Konta koji je najviše cenio belu rasu kao elitu čovečanstva, a zatim i kod Tena po kome je rasa najvažniji činilac za razvitak naroda. U Nemačkoj je teorija rase postala sastavni deo istorijskih dela Halmuta Moltkea i Gustava Fridriha Klema, ali je tek rad grofa Gobinoa označio „epohu u

²²⁴ Marko Car, Sumrak starih ideologija i rađanje novih, *Letopis Matice srpske*, novembar-decembar 1938.

istoriji rasne misli“, jer je za njega u istoriji postojala samo jedna snaga – „čistoća i mešavina rasa“ tj. „hemija rasa“, a jedino su Germani „najčistiji i najdostojniji pretstavnici bele rase, prvobitnih Arijevaca, i prema tome i najjači pretstavnici kulturnog napretka“. Pošto samo bela rasa može da održi i unapredi kulturni život čovečanstva, nužno je „održanje triumfa bele rase, triumfa njenih najčistijih pretstavnika“. Njegova teorija je posebno prihvaćena u Nemačkoj gde su je teoretičari nadovezivali na Klemova istorijska shvatanja, na „rašireno verovanje“ o „čistoći nordijsko-germanske rase“, uz Rudbekov dodatak o Švedskoj kao kolevci civilizacije. Na taj način je „današnja rastistička teorija“ već u drugoj polovini XIX veka dobila „skoro potpun oblik“.²²⁵

Rade Drainac je u *Pravdi* pisao da je Gobino teorijski iskonstruisao rasnu nejednakost naroda, klasifikujući ljude u više i niže „sa svog tipičnog zapadnog stanovišta civilizovanog čoveka“, zaboravljajući na materijalne činjenice koje su „izvesnim rasama i narodima dozvoljavale razvitak, dok su drugima onemogućavale, ne samo kulturno, nego i fiziološko razvijanje“. Zato Gobinoova selekcija rasa u „niže“ i „više“ predstavlja „intelektualnu zabludu“ oslonjenu na pogrešne ideje Grka i Rimljana o sopstvenoj superiornosti nad varvarima, a zatim i na teze srednjevekovnog hrišćanstva „da su velike misije poverene izabranom narodu Hristovih slugu“, dok je sve izvan tog kruga „niže i inferiorno“ kome, ne samo što nisu predodređene nikakve misije, „nego mu i život treba oduzeti“. Zaključivao je da ovakva teorija predstavlja internacionalnu opasnost i ozbiljan kamen spoticanja u sporazumevanju naroda.²²⁶

Pravda je 1934. pisala da je u literarnom pogledu rasizam stvorio Gobino, a u idejno-filozofskom pogledu Niče, dok su izvori rasističkih ideja pronalazeni i kod Paskala i u pokretu Francuska akcija.²²⁷ Dve godine kasnije, *Pravda* je izvore nemačkog rasizma pronalazila kod Čemberlena i posebno Gobinoa, u čijem se germanofilstvu ogledala dugotrajna francuska tradicija. Nekada se francuska socijalna struktura karakteri-

²²⁵ Dr. M. Poreklo savremene teorije germanske rase, *Narodna odbrana*, 11. avgust 1935.

²²⁶ Rade Drainac, Teorija o rasama u budućnosti, *Pravda*, 30. novembar 1933.

²²⁷ Danubiensis, Kriza nemačkog duha i nacional-socializam, *Pravda*, 11. septembar 1934.

sala kao „Frankogalija“, a u XVIII veku je grof Bulenvilije suprotstavio egalitarizmu svog doba teoriju o francuskom plemstvu kao potomcima nemačkih osvajača. To je prihvatio i Monteskie čiji je liberalizam imao „germanofilsku boju“, zatim i Mabli, Tjeri i Gizo. Madam de Stal je proslavljala nemačku filozofiju i umetnost, a francuski romantičari su se ugledali na Nemce. Vaše de Lapuž je tvrdio da je severna „germanska“ rasa nosilac plemenite kulture i da svako njeno mešanje sa „alpiskom“ rasom vodi degeneraciji, zbog čega je preporučivao brigu o čistoti rase dugoglavih, plavokosih i plavookih Germana. Po ovoj analizi, tek posle Francusko-pruskog rata, francusko germanofilstvo je počelo da opada, a Fistel de Kulanž je, potiskujući germanizam „keltizmom“, utemeljio sasvim novu filozofiju francuske istorije. U vreme svetskog rata Francuzi su počeli da suprotstavljaju „svoju humanu civilizaciju varvarstvu *Boša*“, a po njegovom završetku, počeli su da žigošu nemački rasizam kao „metafizičko čudovište“, zaboravljajući da su „to čudovište“ poklonili Nemcima baš francuski intelektualci.²²⁸

Analizom sadržine rasne teorije bavili su se predstavnici svih ideoloških struja, ali sa dijametralno suprotnim zaključcima. U listu *Stožer* objavljena je njena analiza sa evidentno levičarskih pozicija u kojoj se tvrdilo da posle ratova, a usled „nerešenih kapitalističkih suprotnosti“, nastaju revolucionarni sukobi, pa se tako javila i „rasna teorija“, kao zahtev za uspostavljanje novog morala putem „odabiranja“. Svaki pojam spasa je reakcionaran ukoliko svoje vernike zavodi u misticizam bez dodirnih tačaka sa socijalnom stvarnošću, zbog čega je posleratni rasizam apsolutno lišen naučnih osnova, a rasistička teorija je, posmatrana istorijski, sociološki i biološki, „čista besmislica“. S naučne tačke gledišta ne ostaje ništa od „rasnih osobina“, a nauka o rasama je „mučna i neprijatna“, čak „nepodnošljiva“ i samim njenim braniocima. Ideja da se čovečanstvo razvija kao prirodno biće vodi u „primitivno preistorisko društvo“, dok rasizam „sa svojom pseudonaučnom teorijom“, u postojećoj klasnoj borbi predstavlja samo sredstvo zaštite vladajućih klasa od pritiska proletarijata.²²⁹

²²⁸ Evgenije Spektorski, Francuski preteče nemačkog rasizma, *Pravda*, 11-14. april 1936.

²²⁹ Prof. Šaksel, Da li je osnovana teorija rase? *Stožer*, novembar 1933.

Tih godina često su citirane od pristalica i osporavane od rasista knjige dr Ljubomira Živkovića *Ljudsko društvo i rasna teorija*, objavljena u Zagrebu i knjiga Teodora Balka *Sumrak nauke*, objavljena u Beogradu. Polazeći od pretpostavke da je za čovečanstvo svejedno da li zemljom hodaju ljudi „duge ili široke glave“, Živković se bavio rasnom teorijom zato što je ona postala „teorija nasilja“ kojom je imperijalizam pokušao da izvuče iz nauke opravdanje za svoju vladavinu i da „zakone svoga društva, to jest eksploataciju“, proglasi nepromenljivim „zakonima prirode“. Smatrajući rasnu teoriju produktom imperijalizma, Živković je tvrdio da ona ima dvostruku, unutrašnju i spoljnu upotrebu, kako bi se zadovoljio kult manjine, nosilaca kapitala, čija se „aristokratija duha“ manifestuje jedino u težnji za profitom. Druga njihova zajednička crta je mržnja prema narodnim masama koju formulišu kao opasnost od „nižeg“ čoveka. Zaključivao je da je fašizam mistifikacija koja treba da sakrije da priroda i ljudsko društvo nisu isto i da u ljudskom društvu nema večnih zakona, da zakon prirodnog odabiranja za ljudsko društvo nema vrednosti, i da umesto „trajnog zakona prirodnog odabiranja“, postoji samo sociološki zakon „društvene evolucije“.²³⁰

Druga često afirmativno citirana, a od rasista osporavana knjiga Teodora Balka *Sumrak nauke*, prikazana je u listu *Život i rad*. Navodilo se da već nekoliko godina „bez malo ceo nemački narod boluje od jedne teške bolesti, koja je poznata pod imenom rasizma ili hipernacionalizma“, u kojoj je „čista rasa“ postala fiks-ideja miliona Nemaca. Pod pojmom rase ideolozi rasizma podrazumevaju svaku veću grupu ljudi čiji članovi imaju izvestan broj zajedničkih telesnih i duševnih osobina, koji uvek rađaju sebi slično potomstvo. Veruju da postoje više, niže i najniže ljudske rase, da je najviša rasa „arijevska ili nordijska“, a Nemci su njeni najčistiji predstavnici. Čisti Arijevci su visoki, plavi, dolihokefali, oni su hrabri vojnici, smeli zavojevači, sposobni upravljači, oni su pravični, iskreni i poštteni. I kapitalista-Arijevac, „a to će reći Nemač“, nije kao ostali kapitalisti, jer dok oni zgrću kapital iz sebičnih pobuda, „dotle Krup, Tisen, Hugenberg i ostali nemački bogataši nagomilavaju svoje kapitale u interesu opšteg dobra“, pa je i njihov kapital stvaralački i pošten. Po

²³⁰ Dr Ljubomir Živković, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb, 1937, 14-15, 65-76, 196-197.

rasnoj teoriji, navodilo se dalje, ogromna većina velikih ljudi je po svom poreklu pripadala arijevskoj rasi. „Hristos je takode bio Arijevac, a krst je izum starih Germana.“ Osobine arijevske rase predstavljaju najveće blago na planeti, a pošto ono pripada nemačkom narodu, mora biti i brižljivo čuvano. Krvno mešanje sa drugim rasama je najveće zlo za višu nemačku rasu, jer njime i ona gubi deo svojih telesnih i duševnih osobina, postepeno se degenerišući ili sasvim propadajući. Pri tom je najopasnije krvno mešanje sa Jevrejima koji predstavljaju „inkarnaciju laži i prevare“. Nemačkinja mora da se ženi isključivo Nemicom, a ljubavne veze između Nemaca i Jevreja predstavljaju „rasno i nacionalno izdajstvo“ koje treba strogo kažnjavati. Po nemačkim rasistima, opasno je i duhovno opštenje sa Jevrejima, zbog čega im treba zabraniti obavljanje profesije profesora nemačkoj deci, učestvovanje u kulturnim i naučnim društvima, saradnju u novinama i časopisima. Njihov cilj je da Jevreje proteraju iz Nemačke, ili da ih potpuno izoluju. Rasa je u Nemačkoj „neka vrsta idola, kome se svi klanjaju i od koga svi očekuju čuda“, ona je „stvar po sebi“, nešto esencijalno, nepromenljivo i večito, a njena „čistoća“ je najveća svetinja za koju se ne smeju žaliti žrtve. Nemački rasisti su spremni i na zločin kako bi je očuvali. Najžalosnijom je ocenjivana činjenica što su se „gotovo svi“ nemački naučnici, prirodnjaci, filozofi, istoričari, sociolozi, „bez rezerve stavili na raspoloženje rasističkom pokretu“, otvoreno falsifikujući istorijske i biološke činjenice kako bi „tobož naučno potkrepili rasističku teoriju“ i bili slepi na besmislice u „tobož naučnim istraživanjima o rasizmu“, bez premišljanja se odričući objektivnih istina. Iza rasizma se krio nemački imperijalizam, odnosno, težnja da Nemačka dobije predratne granice i povrati kolonije, kao i pokušaj nemačkih kapitalista da sruše marksizam i slomiju otpor radničke klase.²³¹ A *Glas Matice srpske* je 1938. prikazao knjigu Dušana Nedeljkovića *Rase i rasizam* čiji je cilj takode bio da „upozori na zablude rasizma“, suprotstavljajući rasnim, ekonomskim, geografskim, klimatskim i naročito, istorijsko-društvenim faktore kao bitne činioce razvitka ljudskog društva.²³²

²³¹ Dr Sr. Popadić, Dr Theodor Balk: *Sumrak nauke*, knjiga o rasi, Beograd 1935, *Život i rad*, 15. maj 1935.

²³² Velislav Grubić, *Rase i rasizam*, dr Dušan Nedeljković: *Rase i rasizam*, *Glas Matice srpske*, novembar 1938.

Na sličan način su o sadržini rasne teorije pisali i građanski autori. Po Grolovom mišljenju, „od kako je rasizam nemački načinio temu zanimljivom“, stvorena je čitava literatura bez ikakve sadržine o tom pojmu, koji je „u zamućenim očima jedne beznadežne generacije“ učinio da „prazni mit ovaploćuje stvarnošću“. Analizu je započeo konstatacijom da je uputstvom pruskog ministra prosvete preporučeno da nastava nacionalne istorije počne od ledenog doba u kome „treba pratiti kretanje plemenite nordiske-arijevske rase“, čiji bi najčistokrvniji pripadnici bili Germani sa karakterističnim obeležjima – plava kosa, plave ili smeđe oči, veliki nos, visok rast, izdužena lobanja (dolihokefalni tip), a kao suprotnost nižoj „alpiskoj“ rasi azijskog porekla – niskog rasta, okruglog lica i lobanje (brahikefalni tip). Grol je, međutim, verovao da su za oduzimanje podloge rasizmu dovoljni i podaci samih rasista, kao oni Hansa Gintera koji je kod Nemaca našao samo 50% „nordijske krvi“, a čistu „nordijsku rasnost“ samo kod 6-8% Nemaca. Grol je zaključivao da samo nacionalizam koji nije ispunjen višom sadržinom – moralnom i socijalnom saglasnošću – može da se vraća „na elemente primitivne, na rasu, na istoriju, na legendu“. Tu se egoizmi pojedinaca i samoživost klasa združuju „u isti rov“, a pokliči, muzika, zastave, „brastva kroz crne ili plave košulje“, zakletve precima, zvona i litije, „patos reči i patos gomile“, služe samo da ožive legendu, u kojoj se „današnji jadi“ manje vide „u koliko se uspaljena glava u nju dublje zagnjuruje“. Tajna snage novog nacionalizma u fašizmu i nacionalsocijalizmu, po Grolu je bila ista kao ona u religiji, a činila je „snaga vere i snaga discipline koju ostvaruje samo apsolutni dogmatizam“, prost i jedinstven, „bez rezerve i bez sumnje“.²³³

Jovan Đorđević je odbacivao antropološku sadržinu pojma „arijevac“ (arianac). Pozivao se na Maksa Milera, po kome „reč *aria*, *plemeniti*, dolazi od *aria*, *sopstvenik kuće*“ koja je prvobitno upotrebljavana kao „osobeno ime treće klase, *Vežia*, *trgovaca*“, sa ekonomskim i socijalnim, a bez antropološkog značenja, zbog čega bi se i Jevreji mogli nazvati tim imenom; zatim na Bopa, po kome „reč *aria* ima čisto filološko značenje“, obeležavajući samo jezičku grupu; na Daniela Brajtona, koji je tvrdio da je većina naroda koji su govorili arijski bila crnomanjasta,

²³³ Milan Grol, Razgovori o nacionalizmu, *Srpski književni glasnik*, 1. decembar 1933.

a da su plavi severni narodi, „koji su tako dockan ušli u istoriju“, naučili već postojeće arianske jezike pa antropološki nisu bili Arianci. Kao kontraargumente rasistima, Đorđević je navodio da su „plavi Severnjaci“ dolihokefali kao i crnci, i da su ušli u istoriju gotovo u isto doba kad i oni. Primećivao je da se i kod „pobornika cionizma“ može videti „jedan od najlepših etnografskih tipova Valkire sa Severa“, kao što se kod „čistih Germanaca“, tih „apostola arianske rase“, može naći predstavnik malog stasa, crnih očiju, kovrdžave kose i „ulagujućeg glasa“, koji pre izgleda da je sišao „iz priča o Šeherezadi nego iz Nibelunških zaga“. Zato je zaključivao da „arianska rasa“ nije ni antropološki, ni lingvistički, ni sociološki pojam koji bi imao sadržinu i sigurne granice, pozivajući se na Čemberlena koji je bio „mnogo obazriviji nego njegovi savremeni imitatori“ i savetovao da se ostavi na miru svako pitanje o arianizmu u prošlosti; zatim na Gobinoa, po kome Nemci nisu oni Germani koje su sa nemačke zemlje oterale na sever još invazije Huna, Tevtona i Kelta, „tako da se pravi Arianci nalaze u Skandinaviji i u Škotskoj“; na Verneru Zombarta koji je zaključivao da je pojam rase „idealni zahtev“, a ne stvarna činjenica. Đorđević je smatrao da se koncepcijom rase ništa ne objašnjava već se „celo pitanje više komplikuje“, i da su ideje rase i rasne nejednakosti „van naučne sociologije i objektivne istine“. „Teorija rase“ je protivna i osnovnim načelima savremene države, a njeno usvajanje za državnu filozofiju znači pretvaranje državnog sistema u „borbu rasa“, odnosno, unošenje u državni aparat političke „paklene mašine“ koja bi ga „ranije ili docnije odnela u vazduh“. Pozivao se na Gumplovica, „najtalentovanijeg pretstavnik rasizma u sociologiji“, po kome „politika rasne isključivosti“ dovodi uvek do „pražnjenja ili raspada“ države. Đorđević je smatrao da „teorija rase“ ide uvek u korak sa imperijalističkim i ratničkim težnjama pojedinih naroda i da se nigde u sociologiji ne opaža „tolika bujica idejnih otpadaka“ kao kod onih koji hod čovečanstva zasnivaju na „bio-psihološkom primatu“, dodajući da što su koncepcije teorijski neosnovanije, to lakše trijumfuju.²³⁴

Živojin Balugdžić je citirao Rozenbergovo uverenje da je sav „površni“ humanizam prethodnih vekova, u svetskom ratu ustupio mesto „velikom shvatanju o rasi“ kao krvi koja prožima pokoljenja „istoga porekla“, pri čemu je u mešavini naroda i sta-

²³⁴ Jovan Đorđević, Teorija rase, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1935.

leža, germanska rasa „najviše sačuvala čistoću krvi“ i time određena da „u rasnoj borbi“ preuzme vodstvo. Balugdžić je ocenjavao da je na tim idejama zasnovana celokupna unutrašnja i spoljašnja politika Rajha, iako je na upravo održanom skupu u Nirnbergu ostao nezapažen Rozenbergov govor o rasama kojim je spoljnoj politici Nemačke pružena „ideološka podrška“. Rozenberg se tom prilikom posebno zadržao na napadima Katoličke crkve na rasno shvatanje u Nemačkoj, suprotstavljajući joj viđenje da su svi veliki umetnici srednjeg veka „opisivali Hrista i njegovu mater kao evropske tipove. Ni u jednom od tih velikih dela nema ni jedne crtice, koja bi ukazivala na Hrista kao na nekog jevrejskog potomka a na Mater božiju kao na neku Rebeku“. Zato je napor da se sačuva „čistoća rasa“, samo „praktična primena“ tih velikih shvatanja starih umetnika. Po Balugdžiću su, naprotiv, sva razmatranja o rasi u suprotnosti sa načelom čovečnosti i zasnovana na pogrešnim biološkim shvatanjima. I izraz „arijevci“ se odnosi samo na zajedničko poreklo jezika, jer nisu pronađene antropološke osobenosti koje bi opravdavale njihovu zasebnost. Isticao je da u utrkivanju u pronalaženju rasnih odlika, ni Jevreji nisu mogli ostati zajednica jer ih je nemački „rasni istraživač“ Ginter, delio na južne i istočne, a svaku od njih na još šest drugih „rasnih jedinica“, isključujući shvatanje o jednoj jevrejskoj rasi. Balugdžić je zaključivao da iako je izlišno govoriti o čistoti rasa, ipak je ta ideja bila u osnovi progona Jevreja.²³⁵

Među brojnim prikazima knjiga i predavanja stranih autora o rasizmu, *Srpski književni glasnik* je krajem 1933. predstavio predavanje rektora Berlinskog univerziteta, Eugena Fišera pod nazivom *Pojam rasne države biološki posmatran*. Prema Fišeru, Nemačka želi da ostvari „rasnu državu“, koja se razlikuje od nacionalne po tome što „neće da uđe u jednu opšte-kulturnu ljudsku zajednicu“, već želi da sjedini ljude „iste krvi“. To je i razlog što se nacionalsocijalizam bori protiv Jevreja jer, iako bi se ukrštanjem ljudi „jevrejske i nejevrejske krvi“ mogla stvoriti velika kultura, ona „ne bi bila nemačka“ već „poluorientalna“. Celokupno čovekovo delanje zavisi od naledenih osobina, a „instinkt za rasu i neprijateljstvo prema strancima“ živi i kod nekulturnih plemena. Što je, međutim,

²³⁵ Ž. Balugdžić, Pojam o rasi u međunarodnoj politici, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1938; Dva shvatanja o jevrejstvu, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1940.

čovjek prefinjeniji to „više zaboravlja na krv i rasu“, naročito u gornjim slojevima industrijalizovanog gradskog stanovništva, gde je nastala „zarazna ideja“ o jednakosti ljudi koja razara „stare instinkte prema narodu, otadžbini, porodici i budućnosti“. Fišer je navodio da su Grčka, Rim, renesansa, britanska imperija bili jaki „dok su vodeći slojevi bili rasno čisti“, a da su opali „čim se zaboravilo na rasu“. Kako i Nemačka ne bi pošla tim putem i kako bi ostvarila „idealnu severnu rasu germanskih predaka“, nacionalsocijalizam je odbacio „internacionalni intelektualizam“ kao stran rasi. Do namere da osnuje rasnu državu, „veliki vođ“ nacionalsocijalizma nije došao „na osnovu razmišljanja i ideja“, nego na osnovu „zdravog instinkta“, i za razliku od Musolinija koji vodi „kvantitativnu“, Hitler vodi „kvalitativnu“ politiku, sa ciljem „da umnoži broj nasledstveno zdravih ljudi, i da smanji broj nasledstveno nezdravih“. Fišer je tvrdio da će u tome i uspeti jer osećanje rase nije potpuno izumrlo, navodeći primer da kada se čovek posle dugog boravka u inostranstvu nađe sa zemljakom „on tada odjednom oseti rasni glas krvi“. *Srpski književni glasnik* je komentarisao da nemačka težnja da se uzdigne, označava ustvari njeno spuštanje do nazora nekulturnih plemena, ocenjujući čudnom činjenicu da se Fišer, u zahtevu da se Nemačka pretvori u državu čisto germanske krvi, poziva na Gobinoa, „Francuza koji je uz to, tvrdio da Nemci predstavljaju samo jednu rasnu mešavinu i da po bitnosti svojoj i nisu više Germani“.²³⁶

Ubrzo je prikazan i časopis *Nova francuska revija* posvećen Gobinou. Citiran je Kajzerling, po kome je rasna ideja predstavljala „odmazdu iracionalnog“ nad racionalizmom i intelektualizmom XIX veka, a naučna vrednost *Ogleda o nejednakosti rasa* bila sumnjiva, iako je Gobinoa učinio jednom od „uticajnih sila koje danas vladaju svetom“. Naveo je da je sam, družeći se u mladosti sa Čemberlenom, bio u zabludi kada se smejao njegovom predskazanju da je Adolf Hitler „prorok Nemačke“, jer tada nije pretpostavljao da je istinitost ideja nebitna u odnosu na njihovo „saobražavanje tamnim i dubokim težnjama u duhovima“. Gobino je ubacio svest o rasi u istorijsku evoluciju „kao kvasac“, sa osnovnom idejom, ne toliko o preimućstvu neke rase, koliko same činjenice da rasa po sebi

²³⁶ O „rasnoj državi“, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1933.

predstavlja vrednost. Očekivao je da će se na Gobinoa sve više pozivati i da će mu se pripisivati i ono što nikad nije rekao, zaključujući da se u buduću „ima računati sa verovanjem u rasu, kao sa jednim od činilaca sutrašnjice“. Prikazan je i članak Lava Trockog koji je odricao svaku realnu podlogu nemačkom rasizmu, tvrdeći da je to pokušaj da se nacija podupre rasom da bi se uzdigla iznad istorije. Odbacujući ekonomski materijalizam, nacionalsocijalizam uzima niži, „materijalizam zoološki“, pa je teorija o rasi „kao naručena za pretencioznog samouka koji traži jedan opšti ključ za sve tajne života“, zbog čega je „naročito jedna u svetlosti istorije ideja“. Navodeći da je Hitler pozajmio ideje o rasizmu od jednog Francuza, a političku metodologiju od Italijana, Trocki je zaključivao – „nigde traga od rasizma“.²³⁷

Prikazana je i knjiga biologa Lakovskog koji je tvrdio da „rase kao etničke tvorevine ne postoje“, a da su „rasa“ Francuza, Engleza, Nemaca ili Jevreja, proizvod „prirode zemljišta i jonizacije toga zemljišta“. Verovao je da je „nemačka rasa“ nastala u prošlosti od Slovena, skandinavaca, sredozemnih naroda, Jevreja i drugih i da je ta davno stvorena „germanska (ne-arijevska) rasa“ nastala pod uticajem geološkog sastava zemljišta i specifičnog zračenja na tom terenu. Prikazivač knjige je konstatovao da je ovim Lakovski pokazao apsurdnost rasizma i antisemitizma, ali i prigovorio da je iako zanimljiva, tema o rasizmu u knjizi uzano shvaćena jer objašnjava samo deo pojava u razvijanju živih bića, dok ne daje odgovore na pitanja o „pokretima koji su formirali mentalitete“. Prikazan je i članak Edmona Vermeja u *Časopisu za metafiziku i moral*, u kome je sve velike pokrete u Nemačkoj vezao za ideju potvrđivanja presudne uloge Nemačke u evropskoj civilizaciji. U pitanju je bio specifično nemački ideal zasnovan na mističnoj veri u misiju nemačkog naroda koja mu je dodeljena „sudbinom, bogovima, rođenjem, poreklom, rasom“. U njenoj osnovi je bila stara nemačka rasparčanost i zakasnelo ujedinjenje, pri čemu su propale i katolička ideja i ideja Austrije i san o Nemačkoj sa dva ognjišta, a ostala je sama Pruska i „rasna mistika“. Vermej je verovao da je nacionalizam proizvod nemačkog nihilizma, a antisemitizam proizvod „psihološke i intelektualne bolesti“ koja je posle rata obuzela narodne mase uz pomoć mnogih pisaca i naučnika.

²³⁷ Povremeni, Kroz knjige i događaje, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1934.

Citirao je Tomasa Mana, po kome je u Nemačkoj „kucnuo čas autoritarnog biologizma“, jer su Nemci, odbacujući hrišćansku i marksističku eshatologiju, zadržali samo rasističku, svodeći sve probleme „na razmeru vitaliteta“. Vermej je smatrao da „nova religija“ u Nemačkoj sadrži izvesnu požrtvovanost koja proizlazi iz „nezdravog“ entuzijazma, crpeći hranu iz zaslepljenih iracionalnih strasti, „iz vere bez kontrole i iz laži“, zaključujući da ništa tako lako ne popušta kao narodi kojima se nametne nemilosrdna fizička, moralna i intelektualna stega.²³⁸

Analizu rasne teorije izvršio je u *Javnosti* i Bogdan Prica. Razlikujući u prošlosti liberalnu, staroromantičnu i mističnu nacionalističku argumentaciju, navodio je da nacionalsocijalistička argumentacija predstavlja novinu, jer se zasniva na „biološkom ili rasističkom nacionalizmu“, videći u naciji „biološku rasu“. Po ovom shvatanju nacija nije nosilac kulture već sposobnosti, „naslednih, rasnih kvaliteta“, nije sadržana u jeziku već u krvi, zbog čega je Hitler bio zadovoljan što pokušaji germanizacije nisu uspeli u većoj meri, jer bi tada došlo do mešanja sa „krvi nižih rasa (naroda) te bi rasni nivo nemačkog naroda pao“. Slična „gnušanja od tuđe krvi“ nalazio je i u delu drugog „čuvenog tumača nacional-socijalističkog pogleda na svet“, Alfreda Rozenberga, po čijem shvatanju je zadatak države da pomogne „čiste rasne elemente pri njihovom množenju“, jer kada narod prestane da čuva „osobine svoga bića koje su mu od prirode dane i u njegovoj krvi ukorenjene, nema više prava da se žali što je izgubio svoj zemaljski opstanak“. Prica je primećivao da je u odnosu na ranije oblike nacionalizama, savremeni isticao mnogo „krvavije“ vrednosti, jer mu je nemstvo postalo „nosilac najvećih vrednosti“, odlikujući se sposobnošću za stvaranje više kulture. I Prica je, suprotno rasistima, navodio da arijevstvo nema biološko već filološko značenje, zaključujući da Nemci uopšte nisu arijevci. Iz teza rasističkog nacionalizma proizlazili su svi ostali zahtevi nacionalsocijalističke politike, kao što je propagiranje „rasno zdravih“, suzbijanje i sterilizovanje „rasno inferiornih“ i „degenerisanih“ pojedinaca, kao i „naopaki zahtev“ da se progone Jevreji i „jevrejski bastardi“. Tvrdeći da Hitler nije bio dosledan pri obeležavanju rase čiji je predstavnik nemački

²³⁸ *Rasizam* od Žorža Lakovskog, *Srpski književni glasnik*, 1. septembar 1934; Otkud nacionalna religija u Nemačkoj? *Srpski književni glasnik*, 16. maj 1939.

narod, prepoznajući ga kao pripadnika časa „arijevske“, časa „nordijske“ rase, Prica je smatrao da se „ovakvom dijagnozom nemačke rase“ ne može pravdati širenje nemstva na račun ostalih, posebno baltičkih i slovenskih naroda. Konstatovao je da su svi ti narodi pripadnici „iste te rase koju Hitler naziva arijevskom“, pa ako su u „arijevskoj“ krvi ukorenjeni svi viši kvaliteti, „onda nema smisla trvenje između pojedinih evropskih naroda, koji su gotovo svi 'arijevci', nego je uputna solidarnost tih naroda nasuprot drugim rasama“. Umesto da ti narodi „krvare u međusobnim trzavicama i tako slabe u odnosu prema 'nearijevcima', trebalo bi da se udruže i tako ojačaju u svojoj borbi protiv žute, crne i ostalih rasa“. Pisao je da je „arijevska“ misao možda dobra za vanevropsku politiku nemačkog Rajha, ali da ne može da opravda njegovu „evropsku, tzv. istočnu politiku“. Prica je primećivao da je Hitler osećao ovaj nedostatak „arijevske“ misli za opravdanje borbe protiv nemačkih suseda, pa im je „podmetao“ jaku primesu „nearijske“ krvi. Tvrdio je da je Hitler bio upućen u tadašnju antropologiju (u teorije Fišera, Lenca, Gintera, Šajta), po kojoj je u nemačkom narodu bilo malo predstavnika „čistih rasa“ već su, naprotiv, prevladavali „melezi“, prvenstveno između „nordijske“ i „alpijske“ rase. To je prepoznavao iz njegovih reči da „nemačka narodnost ne počiva više, na žalost, na jednoj jedinstvenoj rasnoj jezgri“. Zato je Prica smatrao da bi Hitler, kao čovek oduševljen za „nordijsku“ rasu, „morao biti za savez i solidarnost nordijskih elemenata u svim narodima“, a takvih je bilo mnogo i kod Francuza, Poljaka, Rusa, Belgijanaca, baltičkih naroda, kod nekih i više nego kod samih Nemaca. Zaključivao je: „Dakle, ne nemački nacionalizam nego neki nordijski nacionalizam.“ Drugu nelogičnost kod Hitlera, Prica je video u težnji da se nordijski elementi u nemačkom narodu udruže sa mešovitim, alpiskim, dinarskim i drugim elementima u svrhu „pobijanja nenordijskih i ostalih elemenata francuskog, belgijskog i poljskog naroda“, i naprotiv, logičnom je smatrao borbu u nemačkom narodu „u svrhu suzbijanja nenordijske krvi“. Verovao je da Hitler nije imao hrabrosti da se založi za savez nordijskih elemenata bez obzira na jezik i narodnost, ali je imao smelosti da zavede politiku njihovog favorizovanja na štetu drugih rasa u nemačkom narodu. Bio je pristalica *Aufnordunga* nemačkog naroda, tražići da nemački Rajh obuhvati sve Nemce, „sa zadatkom ne samo da najvrednije

sastojine rasnih praelemenata u tom narodu skupi i očuva, nego da ih polako i sigurno dovede do vladajućeg položaja“. U ovim rečima Prica je prepoznao zahtev za novi „rasni, nordiski separatizam“ u nemačkom narodu, ali i za hegemonizam nordijskih elemenata, čudeći se što su „nenordijski delovi naroda“ prihvatili politiku koja ide otvoreno za njihovim suzbijanjem, i čak u Bavarskoj i južnoj Nemačkoj bili glavni oslonac Hitlerovom pokretu. Konstatujući ove dve nedoslednosti nordijske politike nacionalsocijalista, u spoljnoj politici borbu protiv stranih naroda uključujući i borbu protiv nordijskih elemenata u njima, u unutrašnjoj politici *Aufnordung* koji je dosledan osnovnoj misli programa, ali je nedosledan utoliko što od „mešovitih i nenordijskih“ elemenata traži da se žrtvuju za nju, Prica je smatrao da se od ovih drugih ne može očekivati trajno pristajanje uz takvu unutrašnju politiku „kad bi se ona stvarno provodila“. Zato je zaključivao da je zvanična politika nedosledna, jer „dok prema spolja nordijske politike uopšte nema, u unutrašnjosti ona postoji, ali samo pod vidom fraze“. Tvrдио je da rasističko shvatanje nacije nije u stanju da pruži podlogu ni za spoljnu ni za unutrašnju politiku Hitlerovog režima, jer je osnovna misao pokreta u sukobu sa praksom.

Prica je razmatrao i mit o „superiornosti plavog, visokog, vitkog i dolihokefalnog čoveka“ koji je fascinirao Hitlera, navodeći da je to oduševljenje donekle splasnulo kada je utvrđeno da crnci predstavljaju takvog čoveka „u većoj meri nego nordijci“. Smatrao je da nema merila kojima bi se određivala pamet ili karakter „na poene“, i da ni istraživači primitivnih naroda nisu uspevali da kod njih pronađu „nikakve rasne, urođene inferiornosti“, citirajući etnologa Feliksa fon Lušana da „nema po sebi inferiornih rasa“. Tvrдио je da apsolutno nije dokazano da „nordijska“ rasa poseduje ona preimućstva koja joj pripisuju nemački rasisti, navodeći da joj ni Gete i Betoven nisu pripadali (pri čemu je prvi bio „pretežno dinarske rase“), a čak i kada bi se teza o njenoj superiornosti prihvatila, postavilo bi se pitanje da li joj je u interesu da se propagira „klanjem inferiornih rasa“. Zaključivao je da međunarodna politika „džungle“ ne samo da nije u interesu ljudskog roda, već nije u interesu ni samog nemačkog naroda, vodeći ga neminovno u izolaciju.²³⁹

²³⁹ Dr Bogdan Prica, Osnovne misli nacional-socijalizma, *Javnost*, 31. mart-13. april 1935.

I po analizi Bogomira Dobrosavljevića, poslednja konsekvencija rasne teorije je kult sile i nasilja jedne grupe nad drugim u unutrašnjoj politici, i jednog naroda nad drugim u spoljnoj politici. Zato ona „ne može izdržati naučnu kritiku“ iako je u Nemačkoj „rodila veru u arijevsko poreklo“ i predodređenu „božansku misiju na zemlji“. Ni donošenje rasnih zakona ne bi bilo moguće da nacionalsocijalizam nije „sav urastao“ u rasnu teoriju, a kako su i pre svetskog rata nemački državници bili njome „opsednuti“, autor je zaključivao da novi rasni zakoni imaju dublje značenje od samog antisemitizma.²⁴⁰ Đorđe Tasić je primarnu razliku između fašizma i nacionalsocijalizma video upravo u nemačkom rasizmu, po kome moral i pravo naroda, kao i saglasnost naroda i vođe, izvire iz njihove rase.²⁴¹ Svetislav Petrović je pisao da nacionalsocijalizam gradi biološko shvatanje zajednice koja počiva na rasi, jer su svi njeni članovi povezani neraskidivom vezom „krvi“, koja se kao „primitivna, fiziološka sila“, nalazi u osnovi svih narodnih stvaranja. „Jedinke su samo ćelije toga neprolaznog tela, koje se obnavlja s pokolenja na pokolenje.“ Nije ulazio u kritiku političke i moralne filozofije rasizma, „koja se uliva u glave mladim ljudima u Nemačkoj kao katehizam“, i za koju mnogi naučnici tvrde da je „samo mešavina konfuznih ideja, koje je vrlo lako pobiti“, zaključujući da se takvo shvatanje, „koje je dovelo do postupaka tako malo razumnih“ kao što su antisemitska proganjanja, nikako ne slaže sa pojmovima o slobodi i pravdi.²⁴² I Dragoslav Todorović je smatrao da je nacionalsocijalizam nenaučno preuzeo stare teorije o rasi, sa osnovnom tvrdnjom da je istorijski hod društva izraz rase, dok su društvene ustanove određene „rasnim svojstvima“. Todorović je zato tvrdio da iako su predrasude o rasi stare, oživljeni rasizam je postao „stvarna opasnost dvadesetog veka“, pri čemu je u Nemačkoj imao najteži oblik. Otpornost je dugovao „svojoj nenaučnoj vrednosti“ gde je mit zamenio stvarnost, dok su rasističke „teorije“ uvek bile izvanredno branjene od svih imperijalizama.²⁴³

²⁴⁰ Dr B. Dobrosavljević, Poslednji nacionalsocijalistički kongres, *Javnost*, 21. septembar 1935.

²⁴¹ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 28-29.

²⁴² Svetislav Petrović, Vaspitanje omladine u Hitlerovoj Nemačkoj, *Krug*, 5. mart 1938.

²⁴³ Dragoslav Todorović, Pojam rase u sociologiji, *Glas Matice srpske*, april 1938.

I Marko Car je navodio da se od Bizmarkovog vremena stvaralo uverenje da je nemački narod koji „brekće mladošću i zdravljem“, pozvan da upravlja ostalim narodima koji su „ostarili i oronuli“. U toj kulturnoj misiji ne bi trebalo „da se rukovodi sentimentalnošću“, već da teži svom cilju „gazeći sve što mu stoji na putu“, jer su Nemci za takvu misiju određeni po svojoj „čisto arijskoj krvi“. Svetski rat je bio rezultat mračnog principa „stremi ka moći“ iz koga se „izlegla“ opasna ideologija, „takozvani rasizam“, koji teži da čovečanstvo podeli na više i niže rase „i time dosadašnju klasnu borbu zameni borbom između onih koji sebe smatraju za savršeniya bića, i onih koji, tobože, nisu još potpuno evoluisali“, jer je sama priroda odredila sudbinu „inferiornih rasa i time superiornim dala pravo da ih 'civilizuju“. Novom nemačkom rasizmu se, međutim, suprotstavljalo uverenje moderne antropologije da rasa u biološkom smislu reči „na svetu nema“, već da postoje samo ljudi raznih podneblja sa naročitim fizičkim i psihičkim osobinama.²⁴⁴ Jovan Jovanović je verovao da je rasizam za Hitlera i Musolinija samo sredstvo, a ne cilj, odnosno, da oni ne ističu rasizam kao ideju – silu, kao dogmu, nego kao oruđe da bi lakše vladali. Ni Hitler ni Musolini nisu navodili „gde su ti Nemci i Italijani čiste rase“, jer ljudi koje smatraju pravim predstavnicima Germana, „ne broje ni 30% od njihovog celokupnog broja“, a i „sam Hitler je crnomanjast“, kao što su to bili i Luter, Gete i Betoven, malog rasta su bili Šubert, Vagner i Mencil, dok su Betoven i Niče „imali lica izrazitih Slovena“. Ni Musolini „nema plave oči“, a broj crnomanjastih Italijana s plavim očima „neznatan je prema broju Italijana potpuno crnomanjastih“. Ipak je navodio da Hitlerovi „apostoli“ i praktično sprovode ideologiju proganjanjem Jevreja koje se već „privodi kraju“.²⁴⁵ I dr Siniša Stanković je „organizmičke“ teorije nemačkih geopolitičara i rasista označavao kao jednostrane.²⁴⁶

Već je rečeno da su konzervativni autori i listovi, i sami polazeći sa nacionalističkih pozicija, u analizi rasne teorije lutali, i uz retke izuzetke, uglavnom nisu prema njoj definisali jasan negativan ili afirmativan stav. Takav izuzetak

²⁴⁴ Marko Car, Sumrak starih ideologija i rađanje novih, *Letopis Matice srpske*, novembar-decembar 1938.

²⁴⁵ J. M. Jovanović, Rasna politika, *Pregled*, oktobar 1938.

²⁴⁶ Dr Siniša Stanković, *Životni prostor*, Beograd, 1940, 82-85.

predstavljao je prikaz Rozenbergove knjige *Mit 20. veka*, „jevanđelja nacionalsocijalista“, objavljen u *Narodnoj odbrani* 1933. godine. Navođeni su Rozenbergovi stavovi po kojima su evropske države osnovali i sačuvali ljudi sa severa, ali i da je „severni čovek“ iskvaren alkoholom, svetskim ratom i marksizmom, i da bela rasa neće moći da sačuva vlast u svetu ako ne napravi red u Evropi oživljavanjem Nemačke, Skandinavije, Finske i Britanije. Nemačka je „kao rasna i nacionalna država“ trebalo da bude središnja država Evrope sa teritorijama „od Strazburga preko Memela, od Alpa preko Praga do Ljubljane“. Trebalo je oslabiti uticaj Francuske čije je stanovništvo na jugu bilo veoma izmešano sa crncima, od Rusije je trebalo otcepiti Ukrajinu i Kavkaz, a „nesposobne, male i drske narode“, Poljake i Čehe trebalo je odbaciti na istok. Britaniji je prigovarao loš uticaj Jevreja u javnom životu, a odobravao je „politiku ograničavanja useljavanja žute rase“ u SAD, tražeći da se crnci proteraju u centralnu Afriku, a Jevreji na Madagaskar. Autor prikaza je navodio i Rozenbergova predviđanja nemačko-skandinavskog saveza koji će stvoriti zemlju za 100.000.000 Nemaca, osloboditi teritorije „za plug nemačkih seljaka“ i ostvariti princip „nove kulturne epohe belog čoveka“. Prikazujući Rozenbergova izlaganja kao „fantastične snove“ u „punom bunilu germanske nadutosti“, autor je komentarisao da ta „buncanja“ nije pisao nemački srednjoškolac, već „intimni saradnik i doglavnik Hitlera“. Knjigu je ocenio kao izvor za razumevanje stepena „germanske napetosti“ i duha probudene militarističke Nemačke koja nije ništa naučila iz prethodnog rata.²⁴⁷

Narodna odbrana je tumačila da po Hitlerovoj teoriji država mora da bude sačinjena od rase „arijeve ili bolje germanske“, uz osudu političara XIX veka što su vršili germanizaciju nametanjem nemačkog jezika silom, jer se tako moglo i od „Crnca ili Kineza napraviti Nemca“. Zahtevana je „čistota rase“ tako što će država „podići brak iz one niskosti u koji je uvaljen stalnim kvarenjem rase, i vaspostaviti svetost ustanove, kojoj je namenjeno da stvara bića po ugledu na Gospoda, a ne čudovišta, koja stoje na sredini između čoveka i majmuna“. Za održanje zdrave rase nužno je obezbeđenje prostora šireg od nemačkih granica, što bi se postiglo

²⁴⁷ Vasilije Zarić, Jedan Hitlerov propagator, *Narodna odbrana*, 28. maj 1933.

zaustavljanjem „većitog nadiranja Germana na jug i zapad Evrope“ i okretanjem „ka istoku“, prema Rusiji i baltičkim zemljama. Navodilo se da je Hitler proricao da će nemački narod kroz sto godina brojati 250 miliona, a citirane su i njegove reči da „država koja u vremenu zaražljivosti rasa, ljubomorno bdi na očuvanju najboljih elemenata svojih, mora postati jednoga dana gospodar na zemlji“. *Narodna odbrana* je tumačila da se učenje o arijevstvu javilo početkom XIX veka sa otkrićima orijentalista, koji su prevodeći sanskrite pronašli tzv. „plemenito odlikovanje“ bele rase, pokušavajući da „putem gramatike, jezičnog blaga i drugih izraza narodnog života“ ustanove vezu sa starim indijskim narodima. Većina ih je pod arijevstvom razumevala germanstvo „kao rasu koja je najbliža starim Arijevcima, Indijcima, po čistoći rase i očuvanoj srodnosti jezika i kulture“, odakle je poticao i naziv za arijevske narode „Indogermani“.²⁴⁸ Isti list je pisao da „rasna krv“ igra „veliku ulogu u istoriji“, ali i da je ipak rasna filozofija istorije Gobinoa i Čemberlena isključiva i jednostrana. „Arijevske narodi u svojoj staroj istoriji nisu znali za mesijanizam“ koji je bio „osobina jevrejskog genija“, ali ga u sadašnjosti „neke arijevske države“ unose u svoj život, proklamujući da je njihova nacija „izabrani narod“. Verovalo se da je mesijanizam XIX i XX veka duhovna pojava koja nema ničeg zajedničkog ni sa jevrejskim mesijanizmom, ni sa hrišćanstvom, već da je u pitanju „paganski mesijanizam“ koji je utemeljen na velikoj laži „da postoji najbolja rasa u svetu“.²⁴⁹ Uz ove, *Narodna odbrana* je objavljivala i „autentično“ rasističke tekstove, ali o tome na drugom mestu.

I *Pravda* je na sličan način o rasnoj teoriji donosila sasvim raznorodne, pa i međusobno isključujuće tekstove. Već 1934. je pisala da se nemačka ideja rasizma ne bazira na politici već na mistici, a nacionalsocijalizam teži pre etičkim i moralnim ciljevima, nego političkim. Tvrdilo se da postoje dve vrste filozofa, klasični koji traže ono što je zajedničko i što spaja ljude i narode, i romantični koji proučavaju samo one osobine po kojima se ljudi i narodi razlikuju. A upravo takvi su nemački „pisci“ Kajzerling, Kurcijus, Siburg i Hitler koji smatraju da

²⁴⁸ W. W. W. Čitajući Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. april 1934; Dr. M. Poreklo savremene teorije germanske rase, *Narodna odbrana*, 11. avgust 1935.

²⁴⁹ Mil. R. Majstorović, Mesijansko i nacionalno, *Narodna odbrana*, 6. avgust 1939.

treba istaći rasne i nacionalne razlike među narodima, jer su one izraz određenog sadržaja kojeg svaki narod treba da bude svestan ako želi da sačuva svoju nacionalnu individualnost. Zaključivalo se da nacionalsocijalizam „traži potpuni moralni preobražaj Rajha“, ali da su to i najveći problemi čovečanstva „od kojih i preko kojih jedan narod i jedna država zbilja može da živi“.²⁵⁰

I stalni dopisnik *Pravde* iz Berlina Gojko Grđić se bavio rasnom teorijom, tvrdeći da nijedna tekovina „nacionalsocijalističke revolucije“ nije u svetu više kritikovana od nje. Razlog je video u tome što se izvan granica Trećeg Rajha „još uvek veruje da se nemački rasizam iscrpljuje u jevrejskom pitanju“, ali i zato što se rasizam, „kao opšte priznato dobro najširih narodnih masa“, u ovoj formi prvi put javio u istoriji, prožimajući čitavu nacionalsocijalističku ideologiju. U tome je i osnovna razlika u odnosu na fašizam, zbog čega se „Hitlerovi sledbenici bune kad ih neko izjednačava s Musolinijevim crnim košuljama“. Grđić je tumačio da se rasizam nacionalsocijalista zasniva na uverenju o „vrednosti posebnih svojstava krvi pojedinih rasa“, pri čemu su samo čiste rase u stanju da ta prirodom data svojstva dovedu do punog izražaja. Mešanje krvi ne samo da uništava ova svojstva, već vodi rasu degeneraciji. „Zato je cilj nemačke rasne politike što je moguće veća čistoća nemačke krvi. I to ne zato što bi Nemci potcenjivali druge rase – stvar, koju oni odlučno pobijaju – nego iz uverenja da čistoća krvi znači u isto vreme i zdravlje rase.“ Ovakav rasizam za nacionalsocijaliste predstavlja njihov novi *weltanschauung* iz koga izvlače zaključke koji određuju pravac čitave nacionalne politike. Proglašenjem „čistoće krvi kao neprikosnovenog dobra i isticanjem rasnosti na presto svih narodnih vrednosti“, nacionalsocijalisti su „raskrstili sa dosada neprikosnovenim jezičkim merilom naroda“, verujući da nije dovoljno što je nekom maternji jezik nemački da bi se smatrao Nemcem. Nemač raspolaže „posebnim osećajima“ prema svom narodu što proizlazi „iz njegove krvi i njenih svojstava“. Grđić je pisao: „Prema tome, mogli ste se roditi i odgojiti u nemačkoj sredini možete nepoznavati ni jedan jezik sem nemačkog, vi opet nećete biti Nemač, ako vaše rasno poreklo potiče s neke druge strane.“ U tome je video razlog što nacionalsocijalisti odbacuju Jevreje,

²⁵⁰ Danubiensis, Kriza nemačkog duha i nacional-socializam, *Pravda*, 11. septembar 1934.

„pa makar oni promenili deset vera“, a odbijaju i rođene u mešovitim brakovima. Smatrao je da je rasizam „svetinja za nemačke revolucionare“ koji veruju da će tu ideju usvojiti svi narodi „radi svoga spasa“. Iako se „čitav štab naučnika“ trudi da političkoj koncepciji rasizma da naučnu podlogu, on je ipak među „tekovinama revolucije“ izvan Trećeg Rajha naišao na najslabiji prijem, čak na odlučno suprotstavljanje. Grđić je tvrdio da je najvećeg protivnika, naročito posle donošenja Zakona o sterilizaciji, rasizam našao u crkvi, posebno katoličkoj, ali i protestantskoj, koje su u novoj dogmi videle povredu osnova svih religija. S druge strane, čitav američki kontinent je takva mešavina rasa da bi prihvatanje nemačke rasističke dogme tamo dovelo do nemogućnosti zajedničkog života. „A o svetskom Engleskom carstvu nije potrebno ni pomišljati.“ Iako Englezi, „svesno ili nesvesno“, prave strogu razliku „između svojih krvnih srodnika i kolonijalnih podanika“, ipak ne priznaju rasističku dogmu jer bi ona podrila temelje carstva. Francuska drži regularne „crne trupe“ na svojoj teritoriji, „stvar koje se nemački rasisti toliko užasavaju“, zbog čega joj nemački listovi proriču propast, verujući da će Francuska kroz nekoliko decenija „pocrniti“. Veliki neprijatelji rasne teorije su i Jevreji u čitavom svetu jer su njom najviše pogođeni. Grđić je tvrdio da se Nemačka ne obazire na sve to, primenjujući svoje ideje „sa zapanjujućom konsekvencijom“, donoseći čitav niz mera sa ciljem da otkloni sve što bi moglo da „pomuti i onako već načetu nordijsku rasu“. Nemačka omladina se upućuje da sklapa brakove sa pripadnicima svog naroda, i mada se zakonskim propisima kategorički ne sprečavaju brakovi sa strancima, oduzimaju im se izvesna prava. U ime svog rasizma, mladi Nemci se trude da sportom „očeliče telo“, jer pobeda na tom polju znači pobedu rase i njenih svojstava. Svako odabiranje, bilo fizičko, etičko ili intelektualno vrši se „pod rasnim aspektima“, jer je „arijevac“ atribut koji mora da nosi svaki Nemač ako želi da vrši javnu funkciju. Posebno su intelektualci kao „narodni vođi“, podvrgnuti strogom izboru s gledišta „rasnog porekla“ koji počinje već u nižim školama, obezbeđujući da oni koji ne zadovoljavaju rasne uslove, ne mogu proći kroz sve školske stepenice koje osposobljavaju za višu funkciju u „narodnom životu“. Grđić je smatrao da je Nemce njihov rasizam koštao više od svih ostalih tekovina „revolucije“, jer je bar 80% otpora u svetu dolazilo zbog njega. „Dok im je

Musolini sa svojim fašističkim sistemom u neku ruku načinio slobodan put za najveći deo svojih mera, kojim su mogli ići ne izlažući se neraspoloženju ostalog sveta, nacionalni socijalisti su svojim rasističkim teorijama digli čitave kontinente protiv sebe.²⁵¹

Pravda je pisala da zvaničnu doktrinu Nemačke sačinjava „germanski rasizam“ koji, za razliku od predratnog pangermanizma ne teži asimilaciji Slovena, Jevreja i drugih narodnosti, već naprotiv, ima ideju da „očisti nemačku rasu od tuđih elemenata“. Za razliku od shvatanja nacionalnog ujedinjenja kao kulturnog problema, rasisti ističu biološki problem, „ne etos, nego etnos“. Briga o etničkoj čistoći nemačke rase izgleda kao da isključuje osvajačke težnje, pa i Karl Šmit uverava da nije nemački ideal jedan „universum“ nego „pluriversum“, čime su objašnjavane i povremene pomirljive Hitlerove izjave. Ali u pojam germanskog rasizma spada i uverenje da su Nemci viša rasa, jedino sposobna za red i napredak, čime im se određuje poziv „gospodskog naroda“ koji treba da podredi druge narode „ili čak da smakne one koje mu smetaju na njegovom porednom putu“. Time se u svetu pravda nepoverenje prema nemačkim miroljubivim izjavama, a nemačkom rasizmu, kao „brutalnoj biološkoj teoriji“, suprotstavlja shvatanje nacije kao kulturnog jedinstva koje počiva na slobodnom pristanku ili svakodnevnom plebiscitu.²⁵² Van razmatranja rasizma, *Pravda* je, međutim, objavljivala i tekstove koji su sami polazili od opisa „nemačke rase“ i njenih karakternih osobina, definišući „hitlerizam“ kao „tipičnu manifestaciju nemačke narodne prirode“.²⁵³

Uz kritiku rasizma i rasne teorije, u krugovima beogradskih intelektualaca bilo je i njihovih ubedenih zagovornika sa izraženom potrebom ne samo da odbrane „rasnu nauku“, već i da joj sami doprinesu sopstvenim istraživanjima i teorijskom obradom.²⁵⁴ Podrazumeva se da su to uglavnom bili desno orijentisani autori. Bilo je, međutim, i onih koji su verovali da su njihova „rasna“

²⁵¹ Gojko Grdić, Nemački idol, *Pravda*, 20. april 1935.

²⁵² Evgenije Spektorski, Francuski preteče nemačkog rasizma, *Pravda*, 11-14. april 1936.

²⁵³ Dr. Emanuel Šalupni, Evropske rase, *Pravda*, 10. jun 1935.

²⁵⁴ O ovoj ideološkoj struji više u: *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933-1941.*

stanovišta daleko od nemačkog rasizma, ili su se čak pozivali na demokratiju i verbalno protivili nacizmu, ne uočavajući da su i sami zagovarali neki od elementata ove doktrine. Bilo je i nacionalnih „romantičara“ koji su svoja stanovišta objašnjavali „patriotskim razlozima“ i kod kojih je ideja rase bila duboko usađena proističući iz uverenja da se sve istorijske pojave i procesi mogu objasniti „rasnim“ osobinama. Kod nekih, čak ne uvek desničara, rasni problem nije uopšte bio nelegitiman samo ako se nije odnosio na njihovu „rasu“. Dok su govorili o odnosu rasista prema Slovenima, negirali su ih i podsmevali im se. Kada su, međutim, govorili o drugima i sami su ih posmatrali kroz njihova „krvna“ i „nasledna“ svojstva.

Kao ključna granična linija koja je odvajala zagovornike rasne teorije od svih ostalih autora koji su široko koristili sam pojam „rasa“, ujedno granica koja je odredila da se pojedini autori mogu definisati kao „rasisti“, je činjenica pripisivanja „rasama“ posebnih „psihičkih“ svojstava, „duševnih“ osobina i „naslednog“ karaktera. Prisustvom ovih elemenata prestajala je konfuzna upotreba pojma „rase“ sa sasvim različito shvaćenim sadržinama, i počinjao klasični politički rasizam koji je sve društvene i istorijske tokove posmatrao kroz „rasna obeležja“ i tumačio naslednim svojstvima pojedinih grupa ljudi.

Najznačajniji predstavnici domaćeg rasizma su sasvim sigurno bili Branimir Maleš i Svetislav Stefanović, iako ni njihovo bavljenje ovim problemom, ni njihovi zaključci nisu bili istovetni. Maleš je razlikovao naučni pojam rase, od njegove upotrebe u nacionalsocijalističkoj i fašističkoj ideologiji, tvrdeći da kod ovih drugih, rasa označava uglavnom narod sa njegovom biološkom prošlošću, uključujući pojmove „čistote“ i „nečistote“. U takvoj rasističkoj, a ne antropološkoj shvaćenoj rasi, po njegovom mišljenju, ima „tuđih primesa koje su unele neharmoničnost, nepodudarne elemente u celinu koja se od pamtiveka postepeno razvijala i formirala“. Maleš je, međutim, tvrdio da u biološkom smislu nema ni italijanske, ni arijevske, ni semitske rase, da su sve to etničke grupe, i da samo kada se ne misli na antropološku, već na jezičku ili kulturnu etničku grupu, „može biti govora o čistoti ili nečistoti“. Težnja rasista je po njemu bila upravo „da etnička grupa kojoj pripadaju bude bez primesa, da krv njihove nacije bude što čistija“, verujući da se narod može sačuvati jedino ako se i biološki ne meša sa drugim narodima. Navodio je da i Italijani i Nemci, „i fašisti i

rasisti“, pripadaju raznim rasama. Kod Italijana je pronalazio „rasnu složenost“ uočavajući prisustvo raznih „rasnih tipova“. I stanovnici Nemačke su pretežno mešanci, a „samo manjinom“ pojedinci pripadaju isključivo jednoj rasi, kao što su mešanci i skoro svi narodi Evrope. Smatrao je da čak većina Nemaca ne pripada „nordiskoj“ rasi koja se javljala na severu Nemačke, ali ni tamo samo ona. Zaključivao je da nema govora „o teoriskom ili nasilnom čišćenju Nemačkog naroda“, jer ni Hitlerovi pomoćnici „ne pripadaju mahom Nordiskoj rasi“. Iako je tvrdio da svaka rasa ima svoj udeo u istoriji, ipak nije poricao da su narodi „čiji je rasni konglomerat bio u glavnom sastavljen iz nordiskih delova“, odigrali u istoriji „izvesnu ulogu“.²⁵⁵

Iako je Maleš odbijao da prihvati rasnu teoriju i odricao istovetnost naroda i rase, u daljim razmatranjima je i sam dolazio upravo na taj teren, identifikujući narod i rasu, deleći rase ne samo po telesnim, već i psihičkim osobinama, pridajući „rasnom jezgru“ veliki značaj u razvitku naroda i sam pominjući „biološku prošlost“ naroda.

Drugi najznačajniji predstavnik ovog „pravca“, Svetislav Stefanović je u seriji tekstova u listu *Vreme*, izlagao svoj afirmativni stav o „rasnom problemu“. Posle prvobitne nedoumice (1934), vrlo brzo je prihvatio postojanje „superiornih rasa“, a zatim i postojanje „arijevske“ evropske rase. Razlikovao se od Maleša i većine drugih autora ove struje po tome što je dominantno mesto u rasnom razlikovanju pridavao krvi, tom „sasvim osobitom soku“, dovodeći krvne grupe u neposrednu vezu sa rasnom identifikacijom. Tvrdio je da su najnovija ispitivanja, suprotno ranijim shvatanjima, dokazala da se „arijevski, nordijski čovek“ spuštao ka jugu i istoku, zagospodareći zatečenim narodima, i noseći svoje arijevske osobine. Ipak je odbacivao „nagle generalizacije“ koje mogu biti netačne i štetne, pominjući svog prijatelja Ota Hausera, „nepomirljivog rasistu“, koji je sve veliko što je stvoreno u istoriji pripisivao nordijskom arijevskom čoveku, uključujući i istoriju hebrejskog ili egipatskog naroda, kojima je „nordijski čovek bio gospodar, nosilac vlasti i kulture, tvorac države i prava, književnosti i umetnosti“. Dekadenciju njihove kulture i

²⁵⁵ Branimir Maleš, „Rasna teorija“ i njena „antidemokratska uloga“, povodom jedne knjige i jednog članka, *Otažbina*, 3-10. maj 1936; Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937; Definicija rase, *Dvadeseti vek*, novembar 1938.

države pripisivao je degeneraciji i propadanju tog „čistog nordijskog čoveka“ u čijem je očišćenju video spas evropske civilizacije. Stefanović je dopuštao da su ovi zaključci možda preterani, ali istovremeno i tvrdio da su Hauser i „drugi rasistički pisci“, našli čitav niz značajnih osobenih crta koje su mogle biti od kapitalnog značaja u istoriji pojedinih naroda. Stefanović je eksplicitno odricao borbu klasa u ime borbe rasa, dovodeći do krajnjih konsekvenci rasizam sa idealističkim pristupom u kome socijalne razlike uništavaju rasne razlike. Zato je odobravao gledišta rasista i „zakonska nastojanja“ da se očuva „čistota rase, odnosno krvi“, verujući da sve vredno stvoreno u istoriji nosi rasna obeležja njihovih tvoraca.²⁵⁶

Zakon o sterilizaciji

Dve kontradiktorne mere fašizma, pokušaj da se zakonskim putem onemogući dalje razmnožavanje „inferiornih“ jedinki kako bi se „kvalitativno“ popravila „rasa“, i istovremeno težnja da se brojno uveća stanovništvo kako bi se država osposobila za ekspanziju, razmatrane su u beogradskoj javnosti, i kao i ostale, nailazile na različit prijem. Od potpunog odbacivanja, preko umerenog razumevanja do totalnog odobravanja i uzimanja za uzor.

Već marta 1933. *Vreme* je bez komentara izvestilo da je u Nemačkoj izrađen „projekat zakona o sterilizaciji telesno i duševno zaostalih ljudi“ sa kojim će se složiti, kako je navodila nemačka štampa, svi „kojima je na srcu budućnost naroda“ zbog velikih opasnosti od „naslednih pojava degeneracije“. Povodom donošenja zakona, iz nemačke štampe je preneto da će ova mera biti sprovedena „zbog socijalne zaštite i higijene“, jer, kako se navodilo, ni seljak se ne koleba da uništi kukolj, pa se na isti način mora postupati i sa ljudima. Citirano je da će pod Zakon o sterilizaciji potpasti „maloumni, ludaci, epileptičari, nesocijalni (zločinci), gluvo-nemi, degenerisani, ljudi strane rase“. Razlog za sterilizaciju „ljudi strane rase“ je bio u onemogućavanju „da se tuđa krv meša u organizam našeg

²⁵⁶ Dr Svetislav Stefanović, Zapadno-evropski čovek – arijevske rase postoji, *Vreme*, 25. avgust 1934; Još dve reči o rasnom problemu, *Vreme*, 3. septembar 1934; O krvnim grupama i rasnom problemu; Rasa i kultura (1935), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 321-327; Rasizam i ekonomska struktura društva, *Ideje*, 18. maj 1935.

naroda“, zbog čega je trebalo legalno sterilizovati Jevreje, crnce i Mongole „ako to žele“. Odbačen je predlog da se traži pristanak lica na koja se mera odnosi, sa obrazloženjem da je teško objasniti „eugenične razloge jednom maloumnom čoveku“. Istovremeno, traženo je da se sterilizacija prikazuje kao lično preimućstvo, a ne kao vrsta kazne, da se propagira „kod slaboumnih i ljudi slabe konstrukcije“ i da se na prvom mestu steriliju „slabunjave devojke“, čak i uz novčanu nagradu kako bi lakše dale pristanak. „Isto tako može se uticati i na ljude stranih rasa da pristanu na sterilizaciju ako im se plati izvesna nagrada.“ Sredinom 1933. je izveštavano da je u Nemačkoj objavljen „zakon o zaštiti naroda od potomstva onih lica koja boluju od koje nasladne bolesti“ sa ciljem da se onemoguće „biološki manje vredni potomci“, a pobrojane su i bolesti čiji su nosioci podložni sterilizaciji. Predviđeni su i sudovi koji će se baviti ovim pitanjem i rešavati koja lica potpadaju pod zakon, dok su zahtev za sterilizaciju mogla dati sama lica koja žele da budu sterilizovana, ali i njihovi staratelji, lekari ili upravnici ustanova u kojima se nalaze. Presude ovih sudova bile su izvršne „i protiv volje bolesnika, i to na silu“. Zakon je stupao na snagu 1. januara 1934, kao i zakon „koji će predvideti uklanjanje muškosti svih onih seksualnih zločinaca koji su opasni po okolinu“. *Vreme* je uskoro objavilo i fotografiju dr Gita, tvorca zakona koji se smatra „najrevolucionarnijom merom“ nacionalsocijalizma, a onda i tvrdnju da se u Nemačkoj predviđa sterilizacija 400.000 lica odlukom 1.700 specijalnih sudova. Troškovi hirurških intervencija trebalo je da iznose 14 miliona maraka, za svakog muškarca 20, a za ženu 50 maraka. Početkom 1934. *Vreme* je citiralo dr Gita da će se sterilizacija sprovoditi isključivo u slučaju opasnosti da se od nasledno opterećenih individua rađaju deca sa istom bolešću. Komisija za sterilizaciju sastojala se od dva lekara i jednog sudije, a sterilizacija nije trebalo da se sprovodi u slučaju postojanja mogućnosti da se na neki drugi način spreči nasleđivanje bolesti, u slučaju polne nesposobnosti obolelog ili ako se bolesna osoba nalazi u manastiru. Naveden je i Gitov stav da je Zakon o sterilizaciji uticao i na druge države, na primer, na Mađarsku gde je podnet sličan zakonski predlog. *Vreme* je citiralo i predavanje o biološkoj budućnosti nemačkog naroda koje je održao „poznati nemački rasista“ dr Konti, prema kome narod koji pokazuje gubitak rasne svesti

može izumreti, a struktura nemačkog stanovništva sa biološkog stanovišta „nije zdrava“. Zato je podržavao sterilizaciju kojom bi se iskorenile nasledno opterećane osobe i onemogućilo „dalje pogoršanje nemačke rase“.²⁵⁷ I *Narodna odbrana* je prenosila da je, sledeći nemački primer, i mađarska vlada odlučila da donese zakon o sterilizaciji, a da je Udruženje mađarskih neurologa i psihijatra već izradilo predlog zakona. Tvrdilo se da je i slobodni grad Gdanjsk imitirao Hitlerov zakon „o zabrani plodenja obolelih lica“.²⁵⁸

Povodom donošenja Zakona o sterilizaciji u Nemačkoj 1933, levičarski *Stožer* je objavljujući tekst zakona, otvorio anketu među čitaocima o ovoj meri, sa pitanjima da li ona treba da bude primenjena kao „eugenička mera“, da li društvo treba da se štiti od „neizlečivih naslednih bolesti“, da li čovek ima pravo da interveniše „na tako radikalno i definitivno način u životu sebi sličnih“, da li treba pozdraviti ili se boriti protiv zakonskih mera u toj oblasti.²⁵⁹ U narednim brojevima objavljeno je desetak negativnih odgovora sa osnovnim argumentom da bolesni roditelji mogu imati zdravo potomstvo i obrnuto, a da je čitava ideja smišljena kako bi se izvršio politički obračun sa donjim slojevima stanovništva, odnosno, da je nastala kako bi se uklanjanjem posledica, sakrio uzrok koji se nalazio u uslovima života koje produkuje kapitalistički poredak. Jedan lekar je pisao da sterilizacija u teoriji može da spreči širenje određenih bolesti, ali da ne veruje u njenu naučnu

²⁵⁷ Zakon o eugeničnoj sterilizaciji u Nemačkoj, bolesni i nesposobni sterilizovaće se, da ne dadu rđav porod, *Vreme*, 29. mart 1933; Nemački zakon o sterilizaciji, u Nemačkoj se zahteva da se onemogući oplodavanje Jevreja, crnaca i Mongola, *Vreme*, 11. jun 1933; U Nemačkoj je izišao zakon o prisilnoj sterilizaciji, *Vreme*, 27. jul 1933, Autor zakona o sterilizaciji, *Vreme*, 9. avgust 1933; 400.000 ljudi i žena u Nemačkoj biće sterilizovano, *Vreme*, 22. decembar 1933; U Nemačkoj se ne vrši sterilizacija nad bolesnicima koji se povuku u manastir, *Vreme*, 13. januar 1934; Mračne perspektive za održanje nemačke rase, u 2000 godini u Nemačkoj će biti samo 30 miliona Nemaca? *Vreme*, 10. februar 1934; (I *Pravda* je navodila da su nemački statističari izračunali da bi usled niskog priraštaja, do 1970. broj stanovnika Nemačke mogao da padne na 45 miliona. N. K. Tri izvorišta budućeg svetskog rata: Italija, Japan i Nemačka, predavanje g. Dr Mirka Kosića o uzrocima ratnih sukoba, *Pravda*, 24. februar 1935).

²⁵⁸ Ekonomsko-privredne beleške, *Narodna odbrana*, 20. avgust 1933.

²⁵⁹ Otvaramo anketu povodom sterilizacije u Nemačkoj, *Stožer*, decembar 1933.

osnovanost, jer duševno bolesni roditelji mogu imati normalnu decu, kao što i zdravi roditelji mogu imati bolesnu. Verovao je da ne postoji čista rasa izuzev kod plemena u unutrašnjosti Indije koja su „u pogledu socijalnog razvitka sasvim zaostala, telesno nerazvijena i koja izumiru“, dok je za Nemce, koji „tako oholo govore o svojoj čistoj rasi“, tvrdio da im je „krv“ bar u 30% mešavina sa „slovenskom krvlju“. Verovao je da je „sa gledišta Hitlerovaca“ u Evropi srazmerno „najčistija rasa Jevreja“, ali da bi bilo smešno tvrditi da su i oni čisti semiti jer je sasvim različit „sastav krvi španjolskih Jevreja, koji je mnogo bliži slavenskoj krvi“. Zaključivao je da se sterilizacija može izvršiti samo u pojedinim slučajevima kada se bez sumnje utvrdi da je bolest nasledna, „ali praviti sistem od sterilizacije, strašna je stvar“. Drugi čitalac je smatrao da se nasilna sterilizacija ne može odobriti jer društvo nema pravo da se nasilnim putem oslobađa jedinki koje imaju nasledne anomalije za koje one same nisu odgovorne. One su žrtve društva, njihove anomalije su posledica, a ne uzrok, zbog čega društvo mora da ih trpi, uz pitanje da li društvo može da tvrdi da za danas sterilizovanu osobu medicinska nauka neće sutra pronaći lek. Čitalac iz Zagreba je pisao da sterilizaciju pored Nemačke sprovode i države kao što su SAD i Danska u svrhu „poboljšanja“ rase. Navodio je da je još 1931. Nemačko društvo za higijenu rase izdalo *Eugeničke smjernice* sadržane u 14 tačaka, pri čemu je tačka 11 tražila sterilizaciju kao „podesno sredstvo da se zapriječi rasplodivanje nesposobnih“. Čitalac je, međutim, smatrao da će „žrtve sterilizacije fašističko-imperialističkih država i njihovih 'naučnih' ideologa“, ustvari biti najniži socijalni slojevi, jer su sve „tzv. anomalije koje potpadaju pod sterilizaciju“ samo posledice ekonomskih i društvenih prilika, a u koliko su i nasledne, „one su najprije morale biti stečene“. Sterilizaciju je video kao drastičnu meru za navodno poboljšanje rase, kao „ponižujuće i ubitačko sredstvo kojim se služi kapitalistički sistem“, tvrdeći da ona „pretstavlja ludost“, jer anomalije „kao stečene pojave uvjetovane kapitalističkim načinom proizvodnje, stalno rastu i rastiće u kapitalističkom sistemu“. Osuđivao je sterilizaciju kao štetnu i beskorisnu, „jer znamo na kome i zašto se ona provada i tko je provada“. Zaključivao je da promene koje se zbivaju na živom biću nastaju prvenstveno pod uticajem životnih uslova i okoline, tvrdeći da sterilizacije neće biti u novom društvu, „u kolektivnom načinu

proizvodnje, u obezbeđenom radnom životu, pod higijenskim uslovima“. Sledeći čitalac je pisao da samo površnom i neobjektivnom posmatraču sterilizacija može izgledati „sa higijenskog eugeničkog gledišta“ kao opravdana mera, tvrdeći naprotiv, da je ona sa socijalnog, medicinskog, kulturnog i prirodnog gledišta potpuno deplasirana. Sa medicinskog gledišta je neosnovana jer je higijena u koliziji sa medicinom, pa ukoliko je ona pozvana da čuva zdravlje čoveka, utoliko je za to medicina još pozvanija, a dve nauke sa različitim metodama na istom terenu se isključuju. Ako higijena traži sterilizaciju individue kao preventivnu meru u odnosu na njegove potomke, medicina to mora da zabrani, navodeći kao primer Getea koji je bio zdrav, „plus genij, od hereditarnih predaka“. Sterilizaciju je smatrao neopravdanom i sa kulturnog gledišta jer bi mnogi veliki ljudi potpali pod nju, i sa aspekta same prirode jer onesposobljuje ljude da postanu roditelji. Verovao je da pri rešavanju svih „negativiteta“ u društvu treba uklanjati njihove uzroke, „a njihove posledice, kao nevine i nedužne, ostaviti na miru“, jer su bolesni ljudi takvi postali „u društvu u kome žive“. Pretpostavljao je da su prvi ljudi od kojih je nastalo čovečanstvo bili zdravi, pitajući se „otkuda onda bolesti kod docnijih članova njihovih porodica“. Zaključujući da je kod društvenih klasa koje žive pod povoljnijim uslovima manji procenat onih koji bi potpali pod sterilizaciju, a veći „kod proletera i uopšte potištenih“, tvrdio je da bi „sterilizacija poslužila kao metod za 'tihu' upokojavanje tih masa, a održavanje buržoazije“, što se ne sme dozvoliti. Sterilizacija je zato samo medicinski i socijalni problem, ali ne i higijenski, još manje politički, kao što je to slučaj u Nemačkoj. I naredni čitalac je pisao da sterilizacija služi kao pokušaj da se jedno društvo zakonski opravda, jer su ljudi koje treba sterilizovati radi „održanja rase“, plod upravo tog društva, odnosno, životnih uslova koje ono pruža, pa je „za ukлонjenje gorkih posledica potrebno pre svega da se uredi stvar sa uzrocima“. Pitao se da li je moguće da se „defektni ljudi i kreteni“ neće javljati u Hitlerovom „trećem carstvu“ ako on počne bez sentimentalnosti da im uklanja polnu moć „u svrhu održanja i čišćenja rase“ (rase?)“, zaključujući da „logika kapitala kadkad računa sa veoma smelim i fantastičnim kombinacijama“.²⁶⁰

²⁶⁰ Odgovori na anketu povodom sterilizacije u Nemačkoj, *Stožer*, januar-februar 1934; mart 1934.

Narodno blagostanje je 1933. izveštavalo da je značajan broj lekara u Nemačkoj već duže vreme tražio donošenje zakona o sterilizaciji, čak u oštrijoj formi. On nije bio bez preteča jer je Švedska još 1915. zabranila polno i duševno bolesnim licima da sklapaju brakove, a u SAD je 28 država imalo slične zakone. Dodavalo se, međutim, da je većina ovih zakona u praksi slabo primenjivana i da je sterilizacija počivala na dobrovoljnosti. U Nemačkoj je, naprotiv, stvorena stroga zakonska osnova po kojoj se sterilizacija sprovodila i prinudnim putem, uz zaključak da „nema sumnje da će upotreba ovoga zakona biti u vrlo velikom opsegu“ i da će procesu sterilizovanja biti podvrgnuti svi koji pate od naslednih bolesti. Oni su se mogli sami prijaviti za sterilizaciju ili je to u njihovo ime mogao da učini njihov tutor, dok su o prijavi odlučivali naročiti sudovi čija se odluka sprovodila i protiv volje bolesnika. Tumačilo se da je nekada primarni cilj populacione politike bilo kvantitativno uvećanje stanovništva, ali je preokret nastupio krajem XIX veka pod uticajem razvoja „nauke o nasleđu“, koja je najveću pažnju obratila „na opasnosti degeneracije“, sa ciljem da se „kvalitativno poboljša stanovništvo“ i da napreduju „kvalitativno bolje individue“. Pored medicinskih argumenata, zakon je opravdavan i ekonomskim razlozima za koje je *Narodno blagostanje* imalo razumevanja. Ipak je otvaralo pitanje da li je medicinska nauka toliko napredovala da je mogla da opravda praktično provođenje sterilizacije, jer, navodilo se, „medicina kaže da deca slepih, gluvonemih, kretena itd. vrlo verovatno imaju iste mane“, ali i da postoji mogućnost, „i ako vrlo ograničena“, da njihova deca budu zdrava. Na pitanje da li ova hirurška intervencija predstavlja „kolosalnu povredu slobode pojedinca“, *Narodno blagostanje* je odgovaralo da je u mnogim državama javno mišljenje naklonjeno da u konfliktima između interesa individue i zajednice daje prednost zajednici, zaključujući da će ovakav zakon biti u saglasnosti sa nazorima većine Nemaca. Na pisanje francuske štampe koja je išla „tako daleko“ da je predviđala da će Zakon pružiti Nemačkoj mogućnost da ustvari vrši sterilizaciju političkih protivnika, *Narodno blagostanje* je, ne uočavajući suštinu prigovora, šaljivo odgovaralo da ima i drugih sredstava da se oni onemoguće, a da bi i eugenika teško uspeła da dokaže da je političko uverenje nasledno.²⁶¹

²⁶¹ Zakon o sterilizaciji u Nemačkoj, *Narodno blagostanje*, 5. avgust 1933.

Pravda je 1934. prenela seriju članaka Žila Soervena koji je sa puta po Nemačkoj preneo i svoje utiske o Zakonu o sterilizaciji. Njegovog tvorca dr Gita opisao je kao čoveka „sitnog i zamišljenog lica, hladne i i precizne reči“, a sam zakon kao jednu od najsenzacionalnijih reformi koju je neki režim ikada sproveo, kao zakon „neobične smelosti“, moguć samo u zemlji u kojoj je propisano da u interesu višeg morala, rasa ima prvenstvo nad individuom. Tvorac zakona je izveštaču izjavio da to nije prvi put da se razmišlja o sterilizaciji, da sama operacija kod muškaraca nije teška, dok je kod žene potrebna ozbiljnija intervencija, ali je i ona bezopasna, i da nijedna ni druga nemaju ničeg zajedničkog sa kastracijom. Git je još rekao da se „nezdrava bića“ mnogo više množe od ostalih, da se za takva „društveno neupotrebljiva ili škodljiva bića“ troše milioni, da jedno bolesno dete „košta dva ili tri puta više nego jedno zdravo dete“. Zato je zaključio da nacionalsocijalizam „ima čast da otvori ovaj novi put“, da je njegov temelj u Hitlerovoj knjizi *Moja borba* i da bi ovu nemačku inicijativu trebalo da pozdravi čitavo čovečanstvo jer ona nije ni nečovečna ni svirepa.²⁶²

Pravda je komentarisala da u istoriji čovečanstva nema „frapantnijeg i ciničnijeg primera da se medicinska nauka primenjuje kao instrumenat klasne i političke borbe“, navodeći da je još 1930. u jednoj od najozbiljnijih nemačkih revija izišao članak doktora Ripea pod naslovom „Pokušaj medicinske filosofije“, u kome je konstatovao da socijalna i privredna kriza katastrofalno pogađaju baš Nemačku i da uzrok leži u hiperprodukciji civilizovanih zemalja čiji je izvor u progresu medicine, odnosno, u težnji da se od smrti spasu stotine hiljada ljudi. On je, naprotiv, smatrao da bi taj „kontingent“ morao da iščezne jer obuhvata slabe organizme „inferiornije vrednosti“, osudene na propast „prirodnim zakonima selekcije“. Progres civilizacije je poboljšao uslove opstanka i doprineo očuvanju slabih organizama, nesposobnih za život, zbog čega je Ripe zaključivao da će doći dan kada će nastupiti strahovita katastrofa, „a njeni simptomi biće propaganda svetske revolucije“. Ipak, sudbina neće dozvoliti trijumf tih ideja, a izlaz iz krize „naći će se u jednom novom svetskom ratu“, prema kome će poslednji rat „biti samo igračka“. *Pravda* je ocenjivala da nemačka medicinska nauka „pod uticajem hitlerizma“

²⁶² Žil Soerven, Zakon o sterilizaciji, *Pravda*, 24. septembar 1933.

predlaže sve novije recepte za „unapređenje nemačke rase“ i da su štampa i medicinske revije pune članaka specijalista za antropologiju i eugeniku, Fišera, Pratjera, Štemlera, Sajca, Enča i drugih, čiji je cilj da pruže medicinsku podlogu za „zakon o kastraciji i sterilizaciji“. Polazili su od teze da sve što je vegetalno ili animalno podleže naslednom biološkom zakonu i da se čovek u tome ne razlikuje od biljaka i životinja. Odatle proističe i potreba predviđena zakonom, da se brakovi sklapaju tako da stvaraju porod „čvrste rase“, odnosno, da se kultiviše „severo-germanska rasa, najbolja na svetu“, čiji je visoki kvaliteti određuju da vlada „inferiornim“ rasama. Nemcima je zabranjeno da sklapaju mešovite brakove, a da bi se izbegao uticaj „nečiste“ rase, predviđena je zabrana brakova licima koja boluju od naslednih bolesti. *Pravda* je pisala da su se „naučnici“ hitlerovci, nabrajajući takve bolesti, našli u velikoj nedoumici, jer je nemoguće utvrditi koliko je neka bolest nasledna. Nisu poricali ni da bi sterilizacijom naročito psihički bolesnih lica, čovečanstvo bilo lišeno genijalnih ljudi, ali ih ipak, ni to nije sprečilo u nameri da sprovedu ovu meru. *Pravda* je, međutim, tvrdila da je naučno dokazano da sterilizacija ostavlja teške posledice na organizam i da predstavlja „osakaćenje jednog bića osuđenog na bedni život“, kao i da je medicinska nauka dozvoljava samo u izuzetnim slučajevima. Postavljajući pitanje na čemu se uopšte zasniva zakon koji bolesnika osuđuje na fizičke i moralne patnje i na nasilno osakaćenje, *Pravda* je navodila kontraargument da nauka ne može da predvidi kakve će individualne crte nositi embrion, da i bolestan roditelj može imati zdravo dete, čak genijalno, a da hraničnog alkoholičara ne treba kastrirati, nego negovati. I ovde je pominjan slučaj Getea čiji je otac bio psihopat, kći i sin ludi, a dva unuka nervno bolesna, uz zaključak da se „novi hitlerovski zakon o starilizaciji i kastraciji“ ne može posmatrati sa gledišta medicinske nauke.²⁶³ *Pravda* je pisala i da su pitanja „rasne higijene ili eugenike“ od velike važnosti za budućnost čovečanstva, ali da je rešavanje problema naslednih bolesti putem sterilizacije previše jednostrano gledanje, jer nasleđe nije ni jedini, ni najvažniji faktor njihovog nastanka.²⁶⁴

²⁶³ O problemu sterilizacije, *Pravda*, 29. septembar 1933.

²⁶⁴ Dr. B. Gosti, Rasni problemi u svetlosti duševne higijene, *Pravda*, 14-15. februar 1935.

Povodom stupanja na snagu Zakona o sterilizaciji, *Politika* je izvestila da je on, više od svih drugih „hitlerovskih“ mera za „čišćenje rase“, izazvao uznemirenje i negodovanje u Nemačkoj. Zakon je anatemisan od Katoličke crkve „kao nehrišćanski i nemoralan“, a u poslanici austrijskog episkopata obeležen je kao dokaz „antihrišćanskih nastojanja“ nacional-socijalizma. *Politikin* izveštač je, međutim, smatrao da uznemirenje nemačke javnosti nije proisticalo iz verskih obzira, već iz radikalnosti zakona koji je predviđao iskorenjivanje iz nemačke zajednice svih individua „koje su sa biološkog ili socijalnog stanovišta štetne po naciju i umanjuju joj vrednost“. Trebalo je da budu „uškopljani“ maloumni, degenerici, epileptičari, zlikovci, alkoholičari, a izračunato je, „ma da je zvanično taj račun demantovan“, da će pod njegove odredbe potpasti oko 200.000 nemačkih građana, pri čemu nisu uračunati „zlikovci i alkoholičari“. *Politika* je postavljala pitanje gde je granica primene zakona i kakve su garancije da on neće pogoditi „i one nesrećnike koji i po novim rasnim pojmovima zaslužuju poštedu“. Navodilo se da je tvorac zakona Git pokušao da odstrani sve prigovore tvrdnjom da će biti ustanovljeni posebni sudovi koji će donositi odluke o „uškopljavanju“, da je mera popularisana i putem radija svakodnevnim predavanjima o značaju „rasne higijene“ i o ekonomskom blagostanju koje će ona doneti, jer će velike sume koje se troše „na besciljna lečenja“ biti upotrebljene za zapošljavanje zdravih. Uz sprečavanje rađanja bolesnog potomstva, obećavano je da će država sve činiti da se poveća rađanje zdravog, uslovljavajući dobijanje državne pomoći lekarskim uverenjima supružnika da su zdravi i da su „čisti Arijevci“.²⁶⁵

I list *Život i rad* je pisao da u Nemačkoj nisu samo druge „rase“ proglašene za neprijatelje naroda, već su označeni i unutrašnji neprijatelji koji svojim razmnožavanjem „uvećavaju broj telesno i duševno nesposobnih i za društvo štetnih ljudi“, vodeći „rasu“ degeneraciji. Navodilo se da rasisti nisu nimalo sentimentalni prema bolesnima, ilustrujući to primerom rasiste Ernesta Mana koji je zahtevao da lekari ne leče „nesposobne i za društvo štetne ljude“, kao i da, na primer, ako „prostitutka ili socijalistički agitator“ oboli od zapaljenja slepog creva, ne treba

²⁶⁵ Dvesta hiljada Nemaca treba da bude uškopljeno, *Politika*, 21. januar 1934.

ih operisati, niti sa njima „gubiti vreme“. Po njegovom mišljenju, svako ko oboli dužan je da prikupi svu snagu volje i da se „sam oslobodi tereta ovoga života“, što može da izvrši gladovanjem, ili još bolje, samoubistvom. Ovaj savet je nemački rasista davao i ratnim invalidima, poručujući im da „ako su bili hrabri da stave svoj život na kocku, e onda neka imaju i tu hrabrost da dokončaju bezvredni ostatak svoga života“. U protivnom, zadatak države je da im u tome pomogne, odnosno, da uništi slabe i bolesne. List je zaključivao da bi u savremenoj Nemačkoj i Kant bio predložen za uništenje.²⁶⁶ *Vidici* su pisali da su zakoni o sterilizaciji zločinaca „nelogični“, jer se tim putem oni neće istrebiti, a iz „zločinačkih obitelji mogu se rađati i najetičnija pokoljenja“, kao što se i iz najetičnijih porodica mogu rađati zločinci. „Čovjek se rada sa istočnim grijehom, on s njime živi, a umire predavajući taj istočni grijeh budućim generacijama, ma kako mi udešavali rasne zakone i ma koliko mi sterilizirali zločince, jer na koncu konca svi potičemo od zločinca Kaina, a svi nosimo u sebi i lijepe oznake Abela“.²⁶⁷

Zanimljiva je ambivalencija pojedinih beogradskih novina u vezi sa ovim zakonom. Tako je *Pravda*, uz navedene kritičke tekstove, objavljivala i one dijametralno suprotne sadržine. Njen dopisnik iz Berlina Gojko Grđić je kao pozitivnu stranu nemačke rasističke politike video upravo deo koji je težio da „nemačku krv kvalitativno i kvantitativno unapredi“. Čitav niz donetih zakona, posebno Zakon o sterilizaciji, imao je po njegovom mišljenju cilj da se „zdravom delu“ naroda da podsticaj za razvijanje. Uočavao je da je protiv ovog zakona bilo „mnogo vike“ u svetu, tumačeći da je razlog u tome što su mnogi zamenili sterilizaciju kastracijom „koja predstavlja nečovečno oduzimanje čoveku i poslednje veze sa životom“, kao i zbog njenog prisilnog karaktera. Navodio je da su sterilizaciju pre Nemačke uvele mnoge zemlje, ali je svuda bila neobaveznog karaktera, dok je u Nemačkoj obavezna sa obrazloženjem da se ne može „prepuštiti na volju nekom slaboumniku ili nepopravljivom zločincu, da sam odlučuje o celishodnosti podvrgavanja jednoj za zdravlje društva toliko važnoj meri“.²⁶⁸

²⁶⁶ Dr Sr. Popadić, Dr Theodor Balk: *Sumrak nauke*, knjiga o rasi, Beograd 1935, *Život i rad*, 15. maj 1935.

²⁶⁷ Dr Mavro Gross, Mitska i biološka rasmatranja o rasizmu, *Vidici*, 25. decembar 1938.

²⁶⁸ Gojko Grđić, Nemački idol, *Pravda*, 20. april 1935.

Bez ikakvog komentara *Pravda* je 1934. objavila i seriju tekstova samog Eugena Fišera o „popravljanju kvaliteta ljudi“. Tvrдио je da je „naučnim opitima“ dokazano da se kvalitet ljudske rase stalno pogoršava širenjem bolesti, posebno duševnih, predviđajući u budućnosti „pravu katastrofu“ ako se to ne spreči, jer se može desiti da kroz 200-300 godina na zemljinoj kugli „svi ljudi budu ludaci“. I duševni i telesni nedostaci prenose se s pokolenja na pokolenje i zato, po njegovom mišljenju, ako se želi da se ljudska rasa „duševno osveži, bude zdravija i otpornija“, treba preduzeti sve mere za „poboljšanje“ njenog kvaliteta. Ljude sa duševnim naslednim bolestima „treba najodlučnije odvrćati od ženidbe i rađanja dece“ i sprečiti da stvaraju nove „duševno još slabije potomke“, jer je „naučno“ utvrđeno da će dete talentovanih roditelja biti talentovano i da su izuzeci retki. Kao primer je navodio porodicu nemačkih industrijalaca Krup, koja već tri generacije daje „savršeno sposobne tehničke stručnjake“, a dokazanom je smatrao i teoriju jednog američkog naučnika da su svi veliki i zaslužni ljudi međusobno u daljem ili bližem krvnom srodstvu. Kao suprotan primer navodio je „dokumentovan“ slučaj bračnog para duševno obolelih lica s početka XVIII veka iz čijeg braka se za dvesta godina rodilo ukupno 220 potomaka od kojih je samo dvoje bilo duševno potpuno normalno. Svi ostali su bolovali od duševnih poremećaja, a 79 članova porodice je dospelo u ludnicu. Fišer je zaključivao da je brak duševno poremećenih bračnih partnera „prava katastrofa po ljudsku rasu“. Odgovarajući na pitanje može li se popraviti kvalitet ljudske rase, Fišer je podsećao na spartanski primer gde su „bogaljastu“ decu bacali u provaliju, što je bila radikalna i svirepa metoda „za popravljanje rase“ i kao takva, bez naučne opravdanosti. Smatrao je da su Spartanci grešili jer su svojom suviše strogom metodom „poboljšanja rase“ mnoge velike vrednosti odbacili. Savremenu nauku, međutim, nastavljao je, ne interesuje toliko novorođenčad, koliko odrasli čovek, zbog čega se popravljanje „kvaliteta ljudske rase“ može primarno vršiti sprečavanjem rađanja dece „koja će kvariti rasu i docnije rađati još slabiju decu“. Nauka mora da ustanovi koji ljudi su sposobni za rađanje dece, a država mora da reguliše ovo pitanje ako joj je stalo do poboljšanja rase. „Ako je brak opasan po rasu, treba ga sprečiti“.²⁶⁹

Uz eksplicitno negativne ocene novog zakona u Nemačkoj, kao i one neodređene, bez jasnijeg stava, vrlo brzo su

²⁶⁹ Eugen Fišer, Može li se popraviti kvalitet ljudske rase? *Pravda*, 9-11. jun 1934.

se u javnosti pojavile i pohvale novim merama nemačke rasne politike. Najeksplicitnije pozitivan stav o Zakonu o sterilizaciji izneo je profesor i kasnije dekan Medicinskog fakulteta dr Aleksandar Kostić, navodeći 1933. u *Politici* da je u pitanju Hitlerov „najsmelij i najkorenitiji“ zakon i prva „rasno-higijenska mera“ te vrste u Evropi. Kostić je smatrao da „energično i uporno nastojanje Adolfa Hitlera da popravi i sačuva dobre kvalitete nemačkog naroda može poslužiti mnogim drugim narodima za ugled“, jer je on sa „retkom pronicljivošću shvatio da se snaga nemačkog naroda kao rase može očuvati najbolje kroz biološke metode“. Po Kostićevom mišljenju, Zakon je samo na prvi pogled izgledao strog i nesocijalan i to samo sa gledišta prava integriteta jedinke, „makar ona, kao član društva, bila i negativnih osobina“. Tvrdeći, međutim, da društvo ima pravo da od svojih članova traži da budu zdravi i „nasledno dobrog kvaliteta jer ih samo sa takvim osobinama može smatrati za punopravne članove“, Kostić je navodio da društvo ima pravo da u ostvarenju tog zahteva „upotrebi čak i prinudne mere“. Ako jedinka hoće da uživa sva prava, ona mora i da ispunjava sve uslove za to, a prvi uslov je da „po društvo ne bude ma u čemu štetna“. Zagovornicima slobode individue suprotstavljao je stav da „i društvo ima svoju slobodu koju nasledno bolesna i štetna lica i suviše naruštavaju i povređuju“. Zaključivao je da „ako je povreda lične slobode prinudna sterilizacija onih koji su nasledno bolesni i za rasu štetni, još veću povredu društvene slobode pretstavlja naturanje društvu bolesnih i nesposobnih članova“.²⁷⁰

Pozitivan stav o ovoj meri izneo je i dr Mihajlo Andrejević u svojoj rubrici o medicinskim pitanjima koju je objavljivao u listu *Vreme*. Osvrćući se na problem sterilizacije, konstatovao je da je u težnji Nemaca da „pročiste“ svoju rasu, prvo izašla na videlo dotle zanemarena činjenica da se nasledne bolesti nalaze u velikom procentualnom porastu, što je, kako je tvrdio, nesumnjivo utvrđeno za Nemačku. Zato je donet Zakon o sterilizaciji kojim se sprečava da se oboljenja i dispozicija prenesu na potomstvo. Tvrđio je da se težina situacije u Nemačkoj najbolje vidi iz nalaza profesora Feršira da „slaboumne žene“ u Nemačkoj rađaju prosečno četvoro dece, „dok žene profesora i sudija“ rađaju dvoje, što znači, kako je tumačio

²⁷⁰ Aleksandar Kostić, Kako će u Nemačkoj nasledno obolele operisati da bi postali neplodni, *Politika*, 12. novembar 1933.

Andrejević, da je baš u onim krugovima koji daju veliki procenat naslednih bolesti broj potomaka duplo veći, a da kod onih „koji intelektualno stoje na višem stupnju“, broj opada. Izvlačio je zaključak da ako bi se takvo stanje i dalje održalo, u Nemačkoj bi jednog dana broj nasledno opterećenih nadmašio broj zdravih potomaka. „To su bile te vrlo mračne perspektive za Nemačku“ zbog čega je došao „dvanaesti čas“ da se ova „poražavajuća trka između množenja sve više familijarno opterećenih i rapidno opadanje zdravih naraštaja zaustavi“. Andrejević je tvrdio da iako sterilizacija predstavlja atak na ličnost, ipak „narod kao celina ima još veća prava da štiti svoj organizam, da jednoga dana ne postane potpuno truo“. Smatrao je da mnogi na izgled zdravi ljudi koji neće potpasti pod Zakon o sterilizaciji i sami kriju u sebi nasledne bolesti koje će doći do izražaja kod potomaka. Očigledno uveren u dugu budućnost primene ovog zakona, verovao je da će i to pitanje biti rešeno kada „pokrivena dispozicija“ kod njihovih potomaka izbije na videlo, i kada će ipak sterilizacijom i ta „bolesna žica“ biti presečena. Podržavao je ovu meru verujući da je to jedini način da se spreči dalji porast „familijarno opterećenih naraštaja“ čije su se nasledne bolesti „iz generacije u generaciju provlačile u nedogled“. Postavljao je pitanje da li će još neka država slediti „smeli primer“ Nemačke, odnosno, „da li će još koji narod, lišavajući stotine hiljada svojih građana prava na potomstvo, spasti milione i milione budućih pokoljenja od teških naslednih bolesti a time ujedno spasti i organizam svoga naroda od truljenja?“ Tvrdio je da je razvoj „pojedinih naroda i rasa“ postao veoma aktuelan problem koji rešava nauka jer se narod, odnosno, „jedna rasa smatra kao jedno telo, kao organizam koji može pod povoljnim uslovima da pati, gubi od svoje vitalne sposobnosti, propada, pa najzad i da izumre“. Takvo shvatanje je upravo u Nemačkoj izazvalo akciju čiji je cilj „da se na nemačkom narodu, kao na organizmu, na kome se pojavljuju izvesni znaci obolenja ili degenerisanja, izvrše intervencije i pothvati, koji će te neprijatne, štetne pojave ukloniti“. Smatrao je da su Nemci „s pravom“ digli svoj glas za favoriziranje porodice i radikalno onemogućavanje daljeg razmnožavanja nasledno opterećenih individua, jer je „čuvanje i negovanje rase“ veliki zadatak savremene Nemačke, koja sve čini da „poboljša rasu“ kako bi pomoću prisilne sterilizacije sprečila „nadmašivanje lošijeg u rasi i iščezavanje boljeg elementa u narodu“. Verovao je da će „spasavanje i nega rase“ biti primenjeno „kod svih naroda i rasa koje su ugrožene“, navodeći da se i u Poljskoj već sprema sličan

zakon, a da će uskoro „biti na dnevnom redu“ i u drugim državama, ali da su ipak, još uvek Nemci u radu na „kvalitativnom poboljšanju naroda“ išli ispred ostalih. Verovao je da je značaj ovog zakona „od eminentne važnosti“, navodeći da su nemački naučnici upravo pokrenuli pitanje da li bi „u interesu rase“ trebalo i tuberkulozne podvrgnuti sterilizaciji. Pošto je prema „naslednobiološkim podacima“ utvrđeno da se slaba konstitucija prenosi iz generacije u generaciju, a ona nosi dispoziciju za tuberkulozu, podržavao je uverenje šireno u Nemačkoj da, iako tuberkuloza nije nasledna, nasledna je konstitucija, odnosno dispozicija za tuberkulozu. „I tu naslednu dispoziciju žele sada u Nemačkoj da otklone eventualnim sterilizovanjem otvoreno tuberkuloznih ljudi, sa takvom konstitucijom.“ Navodio je da se u Nemačkoj predlaže da se brak dozvoli partnerima koji su tuberkulozni pod uslovom da im se onemogući potomstvo, a tražilo se i uvođenje „familijarnih karti“ u kojima će se voditi evidencija o pojavama tuberkuloze kod predaka.²⁷¹

Dr Bojan Pirc je zaključivao da su „sadašnje vođe u Nemačkoj“ započele najenergičnije da sprovode mere „za koje smatraju da će biti od koristi svestranom popravljanju nemačkog naroda u pogledu njegove rase plodnosti“. Ta populacijska politika je imala tri cilja: da suzbije opadanje broja rođenih, da spreči nasledno-bolesno potomstvo i da obezbedi „čistoću nemačke rase“. Video je razliku između te politike u Italiji i Nemačkoj, jer je prva na 41 milion stanovnika imala godišnji prirast od 410.000 novih, dok je Nemačka sa 66 miliona pokazivala prirast od samo 280.000. Zato je tvrdio da je Nemačkoj „od preke potrebe da preduzme mere protiv opadanja broja rođenih“, jer je postojao strah da bi kroz sedamdeset godina mogla da spadne na 45 miliona stanovnika. Citirao je brošuru koja je rasturana u Nemačkoj, da „celokupna gigantska borba oko istočnih granica bez smisla je, ako za 100 godina i preko mere porasli slovenski narodi bez po muke preplave nenaseљene poljane Nemačkog Istoka“.²⁷²

*

* *

²⁷¹ Dr Mih. Andrejević, Moderna medicina i suzbijanje naslednih bolesti, *Vreme*, 1. avgust 1935; Ne samo nasledene osobine, nego i stečena svojstva utiču na formiranje čoveka, *Vreme*, 25. avgust 1935; Da li će u Nemačkoj i tuberkuloza potpasti pod zakon o sterilizaciji, *Vreme*, 24. oktobar 1935.

²⁷² Dr B. Pirc, Jedan za drugim..., *Zdravlje*, decembar 1933.

Beogradska štampa je uglavnom revnosno prenosila vesti iz Nemačke o sprovođenju rasističkih mera, mera rasne higijene, eugenike, i na kraju Zakona o sterilizaciji. *Vreme*, koje se s obzirom na svoju desnu opredeljenost posebno od sredine tridesetih godina, iznenađujuće retko bavilo rasnim pitanjem, izvestilo je da je antropološki institut Univerziteta u Kilu započeo terensko ispitivanje čistoće nemačke rase u Pruskoj, jer se u inostranstvu tvrdilo da ona predstavlja mešavinu sa Slovenima. „Hitlerovci žele merenjima da dokažu da to nije tačno, već da je rasa čisto germanska.“²⁷³ Od aktuelnih vesti, *Politika* je 1934. prenela da je u Nemačkoj „arijevstvo“ prešlo sa ljudi i na robu, pa je u Berlinu upravo otvorena izložba Saveza arijevske fabrikantata i trgovaca sitne robe. Izložena je roba, na primer, tašne, lonci „arijevskog porekla“, iako kupci nisu mogli da je razlikuju od „nerasne“ robe. Zbog toga je Savez odlučio da na sve proizvode svojih članova utisne zaštitni žig „po kome će se jasno videti da je dotična roba privilegovanog arijevske porekla“.²⁷⁴ *Samouprava* je iz nemačkih listova prenela vest da su evangeličke parohije do februara 1936. izradile oko 12,5 miliona rodoslova o arijevske poreklu.²⁷⁵ *Javnost* je izvestila da su nemački stručnjaci Fr. Merkenšlager i K. Saler u delu *Vineta* napali službenu teoriju o nordijske rasi smatrajući je neodrživom, jer su Nemci nastali od mešavine Germana, Slovena i Kelta, pa nacistički znaci za „prepoznavanje nordijske rase“ nemaju nikakvu vrednost. Iako su oba naučnika bili nacionalsocijalisti, delo im je zabranjeno, a posebno ih je oštro napao *Časopis za nordijsku rasu*. U cilju pokazivanja do kakvih apsurdna dovodi nacionalsocijalistička rasna ideologija, *Javnost* je prikazala knjigu Johana E. Šolca *Rasse und Umwelt*, iz koje je citiran deo u kojem se navodilo da se lokarde koje se hvataju na nemačkoj, norveškoj ili holandskoj obali Severnog mora „razlikuju od bretonskih ili ruskih lokarda na prvi pogled“, jer je „nordijska lokarda“ veća i deblja. Međutim, pisalo je dalje, u okolini poluostrva Jutlanda „nailazimo na mešavinu lokarde, koja je produkt nordijske i slovensko-baltijske lokarde“ koje

²⁷³ Hitlerovci ispituju čistoću rase u Istočnoj Pruskoj, merenje koje treba da utvrdi da je nemačka rasa potpuno čista, *Vreme*, 9. maj 1933.

²⁷⁴ Dvesta hiljada Nemaca treba da bude uškopljeno, *Politika*, 21. januar 1934.

²⁷⁵ Protestantski pastori u Nemačkoj prave rodoslove, *Samouprava*, 3. mart 1936.

ribari nerado love jer ima tvrdo meso pa njome „hrane veće ribe ili tuljane u zoološkim vrtovima“, uz zaključak da je ukrštanje različitih rasa opasno za „nordijsku lokardu“, jer je dovodi u opasnost da bude apsorbovana „od manje vredne orijentalne lokarde“. *Javnost* je komentarisala, da nacisti dele ne samo ljude, već i ribe „na čistu nordijsku“ i „nečistu“ orijentalnu, sloveno-baltijsku i bretonsku rasu. Konstatovalo se da je rasna teorija ipak doživela „debakl“ na naučnom kongresu za ispitivanje nasledstva u SAD, gde je utvrđeno „da rasne oznake nisu nešto stalno i apsolutno“, već da se veštačkim uticajem mogu proizvesti baš oni znaci koji se obično uzimaju kao rasne oznake, „a za koje je nemačka rasistička nauka proglasila, da su isključiv ponos Hitlerovaca“. *Javnost* je sarkastično zaključivala da bi i „tvrde bretonsko-slovenske lokarde“ mogle da dobiju „čuvene“ nordijske oznake i da uđu u red „izabrane rase“, ako im se učini „da je vredno izjednačiti se sa rasnim oznakama g. Johana E. Šolca“. Objavljena je i vest da je Ministarstvo unutrašnjih poslova Rajha izdalo cirkular o „tretiranju pojedinih neevropskih naroda“ po kome se Turci nastanjeni u Nemačkoj „imaju smatrati kao Arijevci, te da se na njih ne protežu Nirnberški zakoni“, kao i da se svi narodi koji su se ranije doselili u Evropu takođe moraju tretirati kao arijevci, „a za Turke to вреди u toliko pre, što su se za vreme svetskog rata borili na strani Nemačke“. S druge strane, podanici Egipta, Iraka i Irana „neće se smatrati kao Arijevci, jer nisu uspeli da se trajno nasele u Evropi“.²⁷⁶ *Javnost* je navodila da se Nemačka, u „svojim imperijalističkim težnjama“ nije zaustavljala i da je svoje „rasno“ pravo, od te 1936. godine, proširila i na Ruse, tvrdnjom da su nesposobni da organizuju državu i da su to za njih oduvek radili Nemci. Borbu za „rasno“ pravo proširila je i na francuski Narodni front, koji po mišljenju rasista želi da u savezu sa Rusijom sruši Nemačku kao „bedem kulture i civilizacije Evrope“.²⁷⁷

Izveštavajući o sprovođenju mera rasne higijene, *Politika* je prikazala knjigu nemačkog pisca Gorslebena koji je tražio uvođenje prava prve bračne noći, dokazujući da „priroda

²⁷⁶ Protiv teorije o rasama, *Javnost*, 25. april 1936; Rasistička ideologija kod riba! *Javnost*, 9. maj 1936; Ko je smatran kao arijevac u Nemačkoj, *Javnost*, 4. jul 1936.

²⁷⁷ S. Vereščak, Problem nemačkih kolonija, *Javnost*, 24. oktobar 1936.

svake žene u mnogome zavisi od njenog prvog muža i da taj prvi muž u životu jedne žene ima ogroman uticaj na čitav naraštaj koji će ta žena roditi²⁷⁸, dok je *Misionar* preneo da je u Nemačkoj utvrđeno da se gluvonemi rađaju najviše među Jevrejima jer „dozvoljavaju brak bliskih srodstvom“.²⁷⁹ Ovim problemima ipak su se najviše bavili medicinski časopisi *Socijalno-medicinski pregled* i *Zdravlje*, uglavnom afirmativno gledajući na sprovedene mere. *Socijalno-medicinski pregled* je prikazao mišljenje nemačkog autora o „rasnohigijenskim zadacima omladinskog lekara“ koji je trebalo da se bavi pitanjem „rasne biologije“, odnosno, nasleđstvom i selekcijom tako što bi ispitivao telesnu konstituciju i psihu mladih i „rasno-higijenski“ ih vaspitavao. Osnova proučavanja nasleđstva bila je „biološka istorija porodice“ koja je morala da obuhvati roditelje, sestre, braću i druge žive rođake „sa njihovim telesnim i duševnim osobinama“. Izrađene „biološke istorije porodica“ trebalo je ostavljati mladima kako bi ih kad odrastu predavali „budućim lekarskim i rasno-higijenskim savetnicima za dobro rasne higijene naroda“. U prikazu se naglašavalo da je proučavanje „biološke istorije porodice“ posebno važno kod izbora vođa omladinskih saveza koji ne smeju biti „psihopati ili patološki opterećeni“, dok je zadatak lekara bio i da u školama predaju deci „rasnu biologiju“, a njihove učitelje i roditelje da obuče da „rasnobiološki misle“. Isti časopis je 1937. prezentirao izlaganje dr Fr. Cana o nužnosti unapređenja „nasledno zdravog dela stanovništva“. I on je tražio da se postavi „biološka diagnoza naroda“ tj. da se utvrdi tačan broj nasledno zdravih i nasledno bolesnih pomoću rodbinskih tabela, u koje bi se pored opštih ličnih podataka unosile i visina i građa tela, boja očiju i kose, dan, mesto i uzrok smrti kao i sva važnija zdravstvena zapažanja. Na taj način bi se upoznale zdravstvene osobine nemačkog naroda i njegovo „nasledno opterećenje“, a dobila bi se i osnova za „efikasnu prosvetnu i vaspitnu akciju“, za savetovanje o nasleđstvu i o braku, ispravan izbor osoba koje su potpomagane iz javnih sredstava, sprovođenje zakona o sterilizaciji, izmenu poreze na nasleđstvo. Tako dobijena slika o razmerama „naslednog

²⁷⁸ Zavodeenje prava prve bračne noći u Nemačkoj? *Politika*, 20. januar 1934.

²⁷⁹ Navodilo se da je gluvonemih bilo 1 na 675 Jevreja, 1 na 2175 protestanata i 1 na 5179 katolika. (Brak i srodstvo, *Misionar*, novembar 1936).

opterećenja“ dala bi nauci podstrek za „nasledno biološko ozdravljenje naroda“. *Socijalno-medicinski pregled* je 1939. pisao o eugenici kao mladoj medicinskoj disciplini koja je „u poslednje vreme“ sticala veliki značaj zbog izbijanja u prvi plan „problema rase i njenog održanja“.²⁸⁰

List *Zdravlje* je objavio da je u periodu od 1934. do 1937. u celom Rajhu rođeno 1,170.000 bračne dece više nego što bi bio slučaj da je broj poroda ostao isti kao u 1933. godini. Izdata je i naredba za sprovođanje „staleškog zakona“ kojim se propisivalo plansko vođenje „porodičnih knjiga“ u kojima je trebalo da se za svaki novi bračni par i njihovu decu zavode svi podaci „koji su važni za poreklo i za nasledno zdravlje“. Zakon je obavezivao sve građane da pruže potrebne podatke za vođenje porodične knjige, pri čemu je namerno davanje krivih podataka bilo kažnjivo. Parovi su morali pismenim putem da saopšte sve što im je poznato „o rasnoj pripadnosti i veri njihovih dedova i majki“.²⁸¹

Štampa je redovno donosila vesti iz Nemačke koje su govorile i o neposrednoj primeni mere sterilizacije. *Politika* je već 1933. izveštavala da je bavorski komesar za higijenu izjavio da će osim novog Zakona o sterilizaciji biti donete i druge mere u cilju zaštite od neželjenih emigranata. „Obnarodovaćemo najzad zakon kojim se predviđa kazna za brakove i intimne odnose sa svima onima koji potiču od neželjenih rasa.“ U Minhenu je otvoren prvi zavod za rasnu higijenu, a pripremalo se i otvaranje posebne katedre „za rasna pitanja“ na Berlinskom univerzitetu.²⁸² *Javnost* je prenela vest iz Berlina da je 1934. godine sterilizovano 56.344 lica, a da su posebno određeni sudovi doneli ukupno 82.525 takvih odluka sa približno istim brojem osuđenih muškaraca i žena. Tvrđilo se

²⁸⁰ Navodeno je da je 1937. održan u Parizu prvi kongres Federacije latinskih društava za eugeniku na kome je odlučeno da se naredni kongres održi u Bukureštu 1939. Program kongresa sadržavao je, između ostalog, i referate na temu relativan značaj uzroka porasta pojedinih naroda, nasleđivanje umnih sposobnosti i slično. (Rasnohigijenski zadaci omladinskog lekara, (prikazi i referati), *Socijalno-medicinski pregled*, sv. 2, 1936; Dopunjavanje nemačke narodne statistike sastavljanjem kartoteke s nasledno-biološkim podacima, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-december 1937; *Socijalno-medicinski pregled*, sv. 2, 1939).

²⁸¹ Znatan porast bračnih veza u Nemačkoj; U Nemačkoj uvode se „porodične knjige“, *Zdravlje*, 6-7, 1938.

²⁸² Kazna za brakove koji kvare rasu, *Politika*, 14. decembar 1933; Zavod za rasnu higijenu u Minhenu, *Politika*, 29. decembar 1933.

da u Nemačkoj postoji 205 sudova koji donose odluke o sterilizaciji i 29 apelacionih sudova koji su od 8.219 podnetih žalbi poništili samo 377 odluka.²⁸³ Iz strane štampe je 1935. preneto da raste otpor nemačkih građana sterilizaciji koja je po zvaničnim statistikama vršena sa oko 1000 operacija nedeljno. Dobrovoljnih zahteva za sterilizaciju bilo je vrlo malo, a najveći broj je određen od strane „tzv. eugeničkih sudova, na nečiju tužbu“. Građani su pokazivali neraspoloženje „i prema tim sudovima i prema sterilizaciji“ koja se smatrala za „ljagu na porodičnom imenu“, izbegavajući da šalju decu u škole iz straha da ne budu izložena tužbi i sterilizaciji. Navodilo se da su medicinski krugovi skloni sterilizaciji, ali da je, na primer, psihijatar dr O. Bumke ustao protiv nje „iz kulturnih razloga“, tvrdeći da je umetnički talenat „skopčan ponajviše sa stanovitim hereditarnim opterećenjima i nenormalnostima“ i da bi sistematska sterilizacija mogla lako dovesti Nemačku do toga „da bude otadžbina samih mediokriteta“.²⁸⁴ *Pravda* je 1935. prenela da je član „rasno-higijenskog odeljenja berlinskog Antropološkog instituta“ isusovac profesor Mukerman održao u Londonu predavanje o sterilizaciji u Nemačkoj dokazujući celishodnost ove mere, iako je „protivna gledištima ortodoksnog katolicizma“. Cifre koje je izneo pokazale su da se uglavnom sprovodi nasilna sterilizacija, jer je, na primer, za poslednjih pet i po meseci u provinciji Baden izvršeno 3025 sterilizacija, od kojih 2350 bez pristanka pacijenata. U debati koja se posle predavanja razvila, britanski naučnici su oštro napali nasilni karakter sterilizacije smatrajući je protivnom civilizovanom moralu i pokazujući razumevanje za pacijente u Nemačkoj koji su postali nepoverljivi prema lekarima, plašeći se njihovih dijagnoza i strahujući od psihijatrijskih klinika „kao od koncentracionih logora“. Većina učesnika se složila „da zakonski diktat nemačke vlade u pogledu sterilizacije ima pretežno politički cilj“, da su istraživanja pokazala da nasledni faktori nisu odlučujući i da se u Nemačkoj ne radi o „prečišćavanju ili obnavljanju rase“ već o „političkom iskorenjivanju“.²⁸⁵

²⁸³ Sterilizacija, *Javnost*, 27. jul 1935. List *Zdravlje* je tvrdio da je sudski naređena sterilizacija 28.266 muškaraca i 27.958 žena. (Sterilizacija u Nemačkoj, *Zdravlje*, 10-11, 1935).

²⁸⁴ Protiv sterilizacije u Nemačkoj, *Javnost*, 17. avgust 1935.

²⁸⁵ Problem sterilizacije, *Pravda*, 10. februar 1935.

Rasizam u Italiji

Specifičnost odnosa italijanskog fašizma prema rasnoj teoriji, uočavana je i u beogradskoj javnosti. Autori su uglavnom tokom 1938. primećivali promenu nastalu u Italiji prema rasnom problemu, iako je i par godina ranije bilo naznaka nove rasne politike. Rade Drainac je već 1933. pisao u *Pravdi* da su teorije o rasama besmislice, da problem doba ne leži u njima i da ako se želi ravnoteža među ljudima mora se raditi izvan teorija o superiornom mediteranskom tipu čoveka „koja je ionako odavno oborena“. Istovremeno je, međutim, smatrao da bi apologija mediteranskog tipa čoveka iz Italije bila na svom mestu, samo kada bi Italija svoje „neonacionalističke teorije“ bazirala na „univerzalnom pravu i moralu“. Budući da italijanski ekskluzivizam prelazi u egoizam, ne obazirući se na ostale narode, to „superiorni tip mediteranskog čoveka“ gubi etički teren.²⁸⁶ Samo par godina kasnije, međutim, *Pravda* je pisala drugačije. Navodila je da je Italija, sprovodeći intenzivnu kolonizaciju osvojenih afričkih poseda, donela zakon koji predviđa sankcije za italijanske građane „koji podržavaju odnose sa urođenicima Istočne Afrike“. Pitanje „mešanja rasa“ postalo je predmet ozbiljnog proučavanja, prisilivši Italiju da u svojoj kolonizatorskoj politici primeni rasističke principe. Tumačilo se da se „jedan zdravi rasizam sam od sebe nameće u italijanskoj Istočnoj Africi“, jer ako se ukrštanjem „dveju razvijenijih rasa“ dobija još savršeniji produkt, i u suprotnom slučaju, „mešanjem sa inferiornijom rasom kao što je crnačka, može se očekivati samo degenerisani plod“. *Pravda* je navodila da se tipični primeri mogu naći u ekvatorijalnoj Africi i u Kongu, „a da se i ne pominju mnogobrojni primeri u pojedinim američkim i evropskim gradovima“, na primer, u Parizu i Marseju, „gde nisu retke posledice polnih odnošaja belaca sa crncima“ i gde „takav postupak od strane belaca“ predstavlja „otkazivanje najvišeg položaja u hijerarhiji ljudskih vrednosti koji je postignut hiljadugodišnjim naporima i progresom“. Italijanske vlasti su zato postavile principe koji određuju „apsolutno odvajanje latinske i sredozemne rase, kojoj pripada italijanski narod, od inferiornih crnaca u Etiopiji“, preteći

²⁸⁶ Rade Drainac, Teorija o rasama u budućnosti, *Pravda*, 30. novembar 1933.

najstrožijim kaznama za takve prestupe. Smatralo se da će se tako „očuvati plemenita loza Italijana koji se nikada neće naći u potrebi da mešaju svoju krv sa bilo kojom inferiornijom rasom na svom putu kojim će biti nastavljena ekspanzija italijanske Imperije“.²⁸⁷

I *Vreme* je detaljno pisalo o ovom problemu. Sredinom 1938. citirana je Musolinijeva izjava da će fašizam „čak i u pitanju rase“, odlučno ići svojim putem i da tumačenja da on imitira nacizam predstavljaju „običnu besmislicu“. Navodilo se da je ministar Starače tih dana primio grupu „fašističkih profesora“, tvoraca dokumenta „kojim se utvrđuju osnove fašističkog rasizma“. Na sastanku je konstatovano da fašizam već šesnaest godina sprovodi rasističku politiku koja se sastoji u snažnoj akciji da se postigne „kvalitativno poboljšanje italijanske rase“ i da je sam *Duče* više puta u svojim govorima „spomenuo italijansku rasu kao pripadajuću takozvanoj indoevropskoj grupi“. Zato nova doktrinarna rešenja nisu samo akademska, već posledica „precizne političke akcije, koja se stvaranjem imperije, sve više razvija“. Zauzećem Etiopije Italija je došla u kontakt sa drugim rasama, zbog čega je „italijanska rasa“ prinuđena da se čuva „svake mešavine i kontaminacije“ pomoću zakona italijanskog rasizma koji se već primenjuju. Italija je stvorila imperiju da bi koristila svom narodu, „a ne da od svoje rase stvori jednu mešavinu raznih boja“, a energija koju fašizam pokazuje „u zaštiti italijanske rase od urođeničkih kontaminacija“, je jednaka snazi sa kojom je stvarana imperija. Italija hoće da „brani svoju rasu“ i u tome ona ne podleže ničijem, pa ni nemačkom uticaju. Zaključeno je da fašističke prosvetne ustanove moraju da razviju „intenzivnu rasističku propagandu u odbranu italijanske rase“. *Vreme* je citiralo i pisanje *Giornale d'Italia* o biološkoj i duhovnoj homogenosti „italijanske rase“ koja je očuvana i pored svih spoljnih uticaja, kao i lista *Il Lavoro Fascista*, po kome demokratija sa svojom dekadencijom vodi u propast „evropsku rasu“, dok je fašizam brani svojom afirmacijom rase.²⁸⁸ *Vreme* je prikazalo i novopokrenuti časopis pod nazivom *Odbrana rase*. Časopis je izašao pod

²⁸⁷ S. M. Italijani se ne smeju ženiti Crnkinjama, *Pravda*, 6. februar 1937.

²⁸⁸ Z. M. Zbog čega je nastala nova rasistička politika u Italiji? *Vreme*, 31. jul 1938; Prve mere protiv Jevreja u Italiji, *Vreme*, 4. avgust 1938.

okriljem fašističke stranke, njegov urednik je bio novinar Telesio Interlandi, a redakcioni odbor su činili profesori univerziteta, potpisnici proglašavanja o italijanskom rasizmu. U uvodnom članku je istaknuto da fašistička Italija mora da potvrdi da je zemlja „snažnog rasnog jedinstva“, u trenutku kada se zahteva čvrsta hijerarhijska organizacija „u okviru carstva“. To je potrebno i zato što je „agresivni rasizam, najdivljiji i najbezumniji, teološki rasizam, odnosno hebreizam“, počeo otvoreno da ugrožava ljudsko društvo težeći da sebi potčini druge narode. *Vreme* je navodilo da unutrašnja logika fašizma uzdiže shvatanje o rasi, naročito o njenoj stvarnoj vrednosti, „biološkoj etičkoj krvi i duhu“, kojoj je Musolini dao snagu i misiju. Članci prvog broja časopisa *Odbrana rase* tretirali su pitanja etničkog jedinstva „italijanske rase“ kroz vekove, rasizma i rasnih razlika, pitanje meleza, problema rase u vezi sa mogućnošću održavanja antropometrijske ankete u italijanskom stanovništvu, karakter romanstva. Objavljeno je da je italijanski ministar prosvete izdao naredbu rektorima univerziteta i profesorima o nužnosti propagande i upoznavanja sa problemima rase, kako bi škole postale „organi rasističkog pokreta“.²⁸⁹

Kao izveštač *Vremena* iz Rima, o problemu novog italijanskog rasizma pisao je i Miloš Crnjanski. Razlog za donošenje rasističkih zakona video je u italijanskoj kolonizaciji Tripolisa, Abisinije i Somalije koja se sprovodila „u znaku rasizma“. Do uvođenja rasističkih zakona u Somaliji je bilo oko 3500 Evropljana i „više hiljada meteka, rođenih u braku Italijana i Crnkinja“. Musolini je, po mišljenju Crnjanskog, imao „grandiozan plan“ naseljavanja italijanskih porodica u kolonijama, ne želeći da stvara imperiju „za jednu rasu mešanaca“. Crnjanski je verovao da italijanski rasizam stoji na „naučnom“ gledištu da je „mešanac i fizički i duhovno i moralno opasna pojava i degeneracija“, zbog čega je u Abisiniji zabranjen pristup „belih ljudi u lokale urođenika“, a „konkubinat sa Crnkinjom“ je kažnjavao robijom do pet godina. Novi italijanski rasizam Crnjanski je pravdao tvrdnjom da je „rasno osećanje“ u Italiji veoma staro, da bi se

²⁸⁹ U Italiji je pokrenut časopis koji će pretresati rasističke probleme; Škole u Italiji postaju organi rasističkog pokreta, *Vreme*, 7. avgust 1938.

moglo reći da je rasist bio čak i Dante i da se „italijanski rasizam“ može pronaći kod svih italijanskih historičara, pisaca, političara kroz vekove, i za vreme renesanse, baroka, u XIX veku kod Kavura i italijanskih revolucionara. Tvrdio je da su i za vreme svetskog rata intervencionisti radili „u znaku rasizma“, a da se sam Musolini „oštro“ deklarirao kao mediteranac, citirajući njegove reči iz 1917. da je u pitanju „rat civilizacije i varvara“. Crnjanski je predviđao posebno „težak sukob“ između Vatikana i fašizma, jer je Vatikan već optužio fašizam da imitira nacizam, što je Musolini negirao. Pretpostavljao je da je negativan stav crkve prema rasističkoj deklaraciji dolazio „od strane protivnika fašizma“, navodeći da papa Pije XI nije propuštao priliku da ukaže na rasizam kao na „bednu pojavu“. Crnjanski je opisivao njegov poslednji govor kao „remek-delo polemičara“, jer je rekao da je rasa „odlika konja i pasa“, da je čovek „viša, zajednička vrsta“, a čovečanstvo „zajednica svih rasa“. Crnjanski je verovao da ovaj sukob „rasista i univerzalista“ pokazuje da neće biti izbegnut „obračun između dva sveta“, da je osovina Berlin-Rim aktivizirala politiku Vatikana koji smatra da je došao „čas ofanzive protiv fašizma“, dok fašizam sa druge strane želi da likvidira poslednje ostatke katoličkih opozicionara.²⁹⁰

Živojin Balugdžić je 1938. uočavao da je fašistička Italija, „sve do skora“, energično odbijala da uzme „rasu“ za osnovu kulture i politike, citirajući Musolinijeve reči iz 1930. da „ne može biti više čistih rasa“, da je „upravo srećnim ukrštanjem rasa“ nastala lepota pojedinih nacija i da su rase „osećanje“, a ne stvarnost. „Nikad neću verovati da se manje ili više čista rasa može dokazati biološkim ispitivanjem“, govorio je, jer „pravom nacionalnom ponosu nisu potrebne nikakve tlapnje o rasi“, „rasa nema i shvatanja o njima su samo iluzija duha“. Balugdžić je navodio da se Musolini i 1933. „okomio protivu rasne isključivosti“ nacističkog režima zagovarajući „ideju kulture“, dok je njegov list *La Stampa* tezu o rasi Trećeg Rajha nazvao „zbrkom od činjenica i ideja“ jer se pojam o narodnosti ne može izjednačiti sa pojmom o rasi. „Rasa je krv i može biti predmet samo čisto zooloških razmatranja. Narodnost pak u kojoj su se kroz vekove slivale i slile razne rase je – duh.“ Balugdžić je ocenjivao da su zato veliko iznenađenje izazvali

²⁹⁰ M. Crnjanski, Italijanski rasizam, *Vreme*, 9. avgust 1938.

poslednji Musolinijevi zahtevi da se neguje čistota rase, zasnovani na istim verovanjima o rasnoj nadmoćnosti koja su se ispoljavala u Rajhu. Citirao je Musolinijeve reči da samo „ludaci“ mogu da tvrde da Italija time sledi tuđe primere ili da je „čak podlegla njihovom uticaju“, navodeći da je rasno pitanje „neminovna posledica osvajanja afričke Imperije“, a da istorija uči da se imperije osvajaju oružjem ali se održavaju „samo ugledom“, za čije stvaranje je potrebna „oštra svest o rasi“ koja obeležava „superiornost jedne nad drugom“.²⁹¹

I Jovan Jovanović je iste godine pisao da u Italiji „nije bilo reči o rasi i rasizmu“, citirajući iste Musolinijeve reči da „ne postoji jedna i čista rasa“ i do tada važeći stav da postoji samo italijanska nacija, a da je verovanje u postojanje arijevske rase „najveća zabluda“. Jovanović je, međutim, primetio da se od 1938. i u Italiji javila teorija o postojanju „čiste italijanske rase“ koja je „nordijska“, uz tvrdnju da su „prave nordijske civilizacije“ bile u basenu Sredozemnog Mora, da je Cezar „sredozemnomorski nordijac“ kao i Rafael, dok su dva najčistija „nordijca“ bili Avgust i Leonardo da Vinči, odnosno, da su Italijani „bliži duhovno Nemcima i Englezima nego Francuzima“. Po Jovanovićevom mišljenju, nemačka teorija je počela da se sprovodi u Italiji od 1938. „u obliku raščišćavanja s domaćim Jevrejima“ kojih je bilo oko 50.000. Na novu orijentaciju fašizma reagovao je Vatikan kritikujući ugledanje Italije na Nemačku, a papa Pije XI je izjavio da su rasizam i nacionalizam u njihovom preteranom obliku „bedemi koji rastavljaju ljude“.²⁹²

Prenaseljenost i potreba umnožavanja stanovništva

Jedna specifična mera italijanskog fašizma koja je okupirala pažnju javnosti i sasvim retko dovođena u vezu sa nacionalsocijalizmom, odnosila se na koncept umnožavanja stanovništva. I u beogradskoj javnosti je uočavana kontradiktornost koja je proisticala iz istovremenih tvrdnji fašista da postoji depopulacija u Italiji zbog čega su težili da umnože njeno stanovništvo, i sa druge strane, tvrdnji da je Italija prenaseljena zbog

²⁹¹ Ž. Balugdžić, Pojam o rasi u međunarodnoj politici, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1938.

²⁹² J. M. Jovanović, Rasna politika, *Pregled*, oktobar 1938.

čega su joj potrebne nove teritorije. Zanimljivo je da su se ovim problemom uglavnom bavili konzervativni autori. Građanski autori su bez naročite analize prihvatili kao tačnu tezu o prenaseljenosti Italije (Mirko Kosić 1933, Đorđe Tasić 1936), ali nisu odobravali njenu teritorijalnu ekspanziju, dok su je levičari odbacivali kao netačnu (Ljubomir Živković 1937). Negirajući tezu o prenaseljenosti, na nju se osvrnuo samo Koča Popović navodeći da porast industrijske i poljoprivredne proizvodnje znatno nadmašuju porast stanovništva, čime je „definitivno sahranjena stara teorija popa Maltusa i njegovih modernih sledbenika o prenaseljenosti zemlje i potrebi ograničenja rađanja“. Smatrao je da „takozvana prenaseljenost“ i „hiperprodukcija“ predstavljaju prenaseljenost samo u odnosu na kapitalističke uslove proizvodnje, čime se postojeće društveno uređenje pokazalo nesposobnim da zaposli svu raspoloživu radnu snagu, što je postalo posebno vidljivo izbijanjem svetske ekonomske krize.²⁹³

Konzervativci su uglavnom usvajali Musolinijevu tezu o prenaseljenosti Italije i opravdanosti njene ekspanzije prema Africi, osporavajući je samo kada su u njoj videli pretnju za Jugoslaviju. Za *Pravdu* je Rista Gostuški pisao da je karakteristična pojava doba rast većine evropskih naroda pred čim mnogi zatvaraju oči, kriju istinu da bi narode držali u zabludi ili ih uspavljaju, umesto da ih „opreme za život i borbu“. Musolinijev režim je učinio da italijanski narod postane „udružena i silna“ nacija, on je porastao „i raste svaki dan sve više“, i „ma koliko se govorilo protiv fašizma, on znači ipak metar u vis talijanskog naroda“. Kao znak „istorijske prirodne evolucije“, autor je video rast naroda, „koja u sebi nema ničega ni čudnog ni nenormalnog“, još manje ima u tom procesu nečeg što bi bilo za osudu ili čak strahovanje. „I kad bi mene neko pitao šta je danas najviše za poricanje ja bih otvoreno rekao: Ne Italijani, koji rastu, ne Nemci koji takođe rastu i koji hoće da se ujedine, jer smo i mi krv prolivali za svoje ujedinjenje, nego oni koji hoće da preskoče preko toga biološkog fakta, da ti narodi rastu kao što i mi rastemo.“ Gostuški je smatrao da ako bi se za osnovu uzela biologija, a ne pravo, odnosno „evolucija živih bića i naroda, a ne stagnacija i konzervatizam“, onda bi bilo lako razumeti suštinu političke krize u svetu, jer ekonomska kriza

²⁹³ Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

može i da prođe, a ipak će ostati biološki problem oličan u rastu naroda u Evropi „i njihovo takmičenje u borbi za opstanak“.²⁹⁴

I *Vreme* je navodilo da se italijanski narod „rapidno množi“ i zato „traži hleba“, što je „osnovni i neodložni problem Italije u dvadesetom veku“. Broj stanovnika Italije dolazi u nesrazmjeru sa nacionalnom teritorijom, inače siromašnom sirovinama. Fašizam je „ponikao“ iz tog problema i zato se „uhvatio sa njim u koštac“. *Vreme* je tvrdilo da je zato fašizam jasan samo onome ko shvati problem italijanske prenaseljenosti. Musolini je znao da se on ne može rešiti samo posrednim putem, iseljavanjem u Ameriku, isušivanjem močvara i industrijalizacijom zemlje, iako je i tu uradio mnogo, „svaka stopa obradive zemlje u Italiji bila je pod njegovom komandom vraćena privredi“, bežanje sa sela u gradove je obustavljeno, „poljoprivredi i zemljoradniku je ukazana najveća pažnja“. *Vreme* je tvrdilo da je Musolini u tom pogledu „stvorio čuda“, „do maksimuma“ je dignuta poljoprivredna moć Italije, dajući čovečanstvu primere „sjajnog napora u jednoj očajnoj privrednoj i političkoj situaciji“. Zemlja je maksimalno industrijalizovana što je proizvelo imperijalizam „koji je Musolinija i Italiju vodio u Afriku“, gde je i neposrednim putem, proširenjem državne teritorije, „tražen izlaz iz neizdržljivog položaja“. Osnovno uverenje fašizma je da „broj i rad odlučuju o sudbinama praznih i nenaseljenih teritorija“, u čemu se Italija poziva „na božansko, prirodno i ratno pravo“.²⁹⁵

S druge strane, uočavane su kontradiktorne mere za dalje umnožavanje italijanskog stanovništva koje je sprovodila nova populaciona fašistička politika. Od neposrednih mera *Javnost* je izveštavala da je jedan italijanski osiguravajući zavod u cilju podupiranja Musolinijeve akcije za povećanje nataliteta, uveo „venčanu osiguravajuću policu“ koja je trajala 25 godina i sadržavala „premiju za natalitet“ za roditelje sa najmanje šestoro „žive dece“. Navodilo se da je u Italiji zapaženo stalno opadanje broja rođenih iako je Musolini već skoro deceniju vodio „demografsku bitku“. To je izazivalo zabrinutost jer je cilj bio da se broj Italijana stalno povećava kako bi zemlja bila „sposobna za eksploziju“. Tvrdilo se da Musolini svake nedelje prima izveštaje stručne komisije o stanju „demografske bitke“ i da kao vojskovođa na karti beleži

²⁹⁴ Dr. R. Gostuški, Dve pojave, *Pravda*, 9. novembar 1933.

²⁹⁵ M. S. Jovanović, Šta smo videli u Italiji, naš duboki utisak: Italija želi mir, *Vreme*, 24. maj 1937.

zastavicama njen uspeh. Poklanjajući ovom pitanju najviše pažnje, pratio je i porast stanovništva u drugim zemljama, izjavljujući da je „demografska bitka“ koju je započeo fašizam, a imitirao nacizam, dala bolje rezultate u Nemačkoj. *Javnost* je tvrdila da Musolini veruje da je to veći uspeh Nemačke nego njeno pripajanje sarske oblasti Rajhu.²⁹⁶

Mirko Kosić je tvrdio da je Musolini, koji je samo nekoliko godina ranije uzviknuo da će se Italija ili proširiti, „ili će eksplodirati“, čim je primetio opadanje priraštaja, počeo da daje velike premije majkama sa puno dece. „Pa i sam Musolini je, brojem dece, pokazao primer italijanskim ocevima“.²⁹⁷ I *Pravda* je pisala o Musolinijevom bavljenju problemom depopulacije, jer je upravo postavio pitanje „da li izumire bela rasa“, budući da „žuto i crnačko stanovništvo“ pokazuje stalan porast rađanja. Smatralo se da Musolini, „kao odgovorni upravljач“ velike države, „sasvim prirodno“ insistira na porastu rađanja jer veruje, suprotno Maltusu, da na zemlji ima mesta za dvadeset puta brojnije stanovništvo. Autor *Pravde* se slagao sa Musolinijevim mišljenjem da velika opasnost pretili „beloj rasi“ ako se poveća brojna nadmoćnost Japanaca, Kineza, Mongola i crnaca, tvrdeći da i u samoj Evropi može doći do velikih promena ako populacija ne bude rasla ravnomerno.²⁹⁸

I konzervativna *Narodna odbrana* je pisala o Musolinijevim pokušajima da brojno uveća stanovništvo Italije kako bi bila sposobna za ekspanziju, što je proisticalo iz fašističke ideje da se narodi dele na „zdrave i degenerisane“, na one koji napreduju i one koji propadaju, pri čemu je znak zdravlja nacije njeno brojno umnožavanje. U tome je Musolini video sposobnost nacije da pobedi u borbi sa drugima, jer italijanski narod nije zauzimao položaj koji mu je pripadao zato što prethodni režimi nisu umeli da ga „vaspitaju za imperijalističku misiju“. Musolinijeva težnja ka prenaseljenosti tumačena je njegovom potrebom za ekspanzijom koja je proizvodila želju za osvajanjem, jer, citirane su njegove reči,

²⁹⁶ Propaganda za natalitet u Italiji, *Javnost*, 4. maj 1935; Bitka koju fašizam gubi, i pored svih napora fašističkog režima, broj poroda u Italiji opada, *Javnost*, 17. avgust 1935.

²⁹⁷ N. K. Tri izvorišta budućeg svetskog rata: Italija, Japan i Nemačka, predavanje g. Dr Mirka Kosića o uzrocima ratnih sukoba, *Pravda*, 24. februar 1935.

²⁹⁸ Dr. D. Arandelović, Opadanje rađanja, *Pravda*, 1. septembar 1934.

Italija se mora „raširiti ili eksplodirati“. Od fašističkih mera kojima se ovo pitanje rešavalo, navodio se visok porez za neženje, državna pomoć porodicama sa mnogo dece, povećanje higijenske nege odojčadi, povećanje fizičkog vaspitanja dece, kazne za brakolomstvo, ukidanje razvoda braka. Zaključivalo se da sve one ipak nisu postigle očekivane rezultate i da je stepen brojnog umnožavanja, koji se u prvo vreme Musolinijevih reformi podigao, počeo ponovo da opada. Razlozi su viđeni u slabljenju „zanosa i vere iz prvih dana fašizma“, jer se uvidelo da su Musolinijeva obećanja o velikim osvajačkim uspesima samo njegova neostvariva „lična iluzija“. Zanimljivo je da je uz kritički odnos prema italijanskom fašizmu u ovoj analizi delimično prihvatana njegova argumentacija. Navodilo se da je brojno opadanje rađanja bilo naročito veliko u industrijskim krajevima Italije, dok se zahvaljujući subvencijama države održavalo na visini „u nekulturnim krajevima“ Abruca, Kalabrije i Sicilije koji su „u rasnom pogledu inferiorniji od severnih krajeva“. Citiran je list *Popolo d'Italia* da brojke o rađanju u Italiji „ne daju povoda za radovanje“, jer je njihovo opadanje znak slabosti, pa je „bolno pomisliti da jedna rasa, koja je uvek davala znake svoje vitalnosti, stoji u opasnosti da će poći putem opadanja, kompromitirajući time sve napore koje je fašizam učinio za moć i blagostanje nacije“.²⁹⁹

Ovim problemom se posebno bavio dr Čedomir Đurđević serijom članaka objavljenih u *Narodnoj odbrani* iz straha da bi umnožavanje Italijana primarno ugrozilo Jugoslaviju. Jedini je među konzervativcima odbacivao fašističku tezu o prenaseljenosti, tumačeći je kao masku za njegov imperijalizam i tvrdeći da su druge države gušće naseljene i da se sa biološkog gledišta nigde ne može govoriti o prenaseljenosti. Ipak je razmatrao pitanje gde bi se moglo vršiti novo naseljavanje „viškova Evrope“, tvrdeći da ta oblast ne može da bude Balkan „jer njega naseljava soj, koji se za sada više množi nego apeninski“. Za naseljavanje „bele rase pa i apeninskog soja“

²⁹⁹ B. Božanov, Demografska politika u Italiji, *Narodna odbrana*, 22. januar 1933.

U toku prvog tromesečja 1933. u Italiji je bilo 132.429 venčanja, a u prethodnoj godini za samo šest meseci 128.300. Broj rođenih za prva tri meseca 1933. bio je 505.628 a za isto vreme prethodne godine 506.890. Istovremeno je broj umrlih bio 297.315, a u prethodnoj godini 317.870. (Privredno-ekonomske beleške, *Narodna odbrana*, 27. avgust 1933.)

pogodnim je video velika nenaseljena prostranstva u Južnoj Americi, na primer, u Brazilu, na čijim bi se visoravnima lako moglo smestiti „80.000.000 duša“, a povoljna je bila i teritorija Argentine „gde bi se olako smestilo 40.000.000“. Kao što je osporavao tezu o prenaseljenosti Italije, osporavao je i drugu tezu fašista o nužnosti umnožavanja italijanskog stanovništva, tvrdeći da povećanjem broja „manje vrednih“, ustvari, „kvare“ sopstvenu rasu. „Bezobzirno i ludo razmnožavanje Talijana“ služilo bi isključivo imperijalističkim ciljevima fašista, dok bi sam italijanski narod ostajao „rasklimatan“ i zamoren, kako posledicama rata tako i zbog „osvete silnog i nemilosrdnog Jehove, jevrejskog Boga potlačenih, u obliku marksističkih učenja, za sve jade nanete ranije radničkom narodu od strane kapitalista“. A takav narod, fašisti žele da izleče „imperialističkom groznicom – terapijom šoka“. Đurđević je poručivao fašistima da „onaj koji seje vetar požanje oluju“, jer dovodeći u red unutrašnje socijalno stanje, ne priznaju potrebu pravičnosti u odnosima sa drugim državama. Smatrao je da je veliko razmnožavanje moguće, ali da „redovno ne biva“, kao i da protiv Maltusove teorije govori realno stanje čovečanstva koje ne pati od oskudice u sredstvima za život već od suviše proizvodnje. Razmnožavanje se vrši po biološkim zakonima nezavisno od volje vladajućih grupa i njihovih ciljeva kojima bi „hteli da zapovedaju prirodi“. Zato je stalno opadanje množenja ljudskog roda opšta pojava u svetu, čemu pogoduje postojeća ekonomska kriza, a ne mogu da ga uklone „retorika, nagrade i odlikovanja“. Glorifikacijom oružja fašisti su, iako hrišćani, oskrnavili učenja hrišćanstva o pravičnosti i moralnim obavezama prema bližnjem, pa će zbog imperijalističkih planova široki slojevi italijanskog naroda morati „da jedu vatru u ratu“, dok će fašisti ostati u pozadini da teraju na front nefašiste. Pozivao se i na dopis Saveza britanskih žena koje su fašistima ukazivale da je njihovo učenje lažno, „jer bezobzirno razmnožavanje samo povećava bedu širokih slojeva i samo sprema hranu – topovima“. Đurđević se osvrtao i na eugeniku kao „nauku o rađanju i stvaranju valjanih pokolenja iz sposobnih klasa naroda, iz klasa sa najboljim naslednim činiocima“, o kojoj fašisti, kako je tvrdio, ne vode računa. Zato je upravo razmnožavanje klasa „sa najboljim naslednim činiocima“ naglo opadalo, posebno u gradovima severne Italije, „čije stanovništvo nosi u sebi najbolje kvalitetne činioce

nasleđa, dok se niži slojevi južne Italije – kvalitetno ispod evropskog i balkanskog prosečnog – jako umnožavaju“, što je vodilo „rasnom, kvalitetnom opadanju naslednih vrednosti cele Italije“. Poručivao je fašistima da, iako imitiraju Cezara, zaboravljaju da je on označio početak kraja Rimske imperije, jer je nemnoženje „odabranog“ rimskog plemstva „dovelo do srozavanja rasnih vrednosti“. Fašisti su iz svoje imperijalističke zaslepljenosti došli u sukob sa učenjima „velike, iako mlade nauke, eugenike ili rasne higijene Nemaca“ koja će, kako je verovao Đurđević, „preporučiti čovečiji rod“. Oni vode „suludu imperialističku politiku namernog sprečavanja iseljavanja, te time ograničavaju razmnožavanje bolje vrste Talijana, dok se lošija vrsta jače razmnožava blagodareći delimično svojoj ograničenosti“. Đurđević se bavio ovim problemom i kod drugih naroda tvrdeći da je Francuska, sastavljena od mešavine tri „rase“, latinske, keltske i germanske, „svojim velikim umnim sposobnostima“ i jakim ratničkim osobinama, daleko ispred Italije, a prethodni rat je pokazao da Francuzi „nisu u dekadenciji“, posebno ne u „degeneraciji“ kako su to tvrdili fašisti. I za Rusiju je tvrdio da je i pored revolucije ostala jaka, „jer se bitne nasledne rasne osobine živilja ne menjaju olako“. Pokušavajući da ospori fašističke ideje o prenaseljenosti i nužnosti ekspanzije prema Jugoslaviji i dokazujući besmislenost njihovih „računica“, autor je i sam pravio jednu takvu: „Zamislimo samo 1000 parova odabranih od jedne milijarde parova, koji su nosioci najboljih naslednih vrednosti (činilaca) i da im je data mogućnost da svaki par ima po četvoro dece, a ova dalje po paru četvoro za 30 god. (...) Imali bismo od ciglo 1000 pari u 1932 g. na kraju 600. godine, dakle krajem 2532. g. tri milijarde 145 miliona i 728 hiljada duša, dakle približno onoliko koliko bi se možda očekivalo da bude uopšte.“ Autor je tvrdio da poslednji račun pokazuje koliko imaju prava neke američke države što „degenerisane i druge nosioce rđavih naslednih činilaca prave nesposobnim za razmnožavanje“. Smatrao je da je ta ideja još u začetku, ali da će se „već naredno pokolenje“ na Balkanu i Apeninima njime ozbiljno baviti jer će eugenika doneti osećanje sigurnosti, mir i blagostanje.³⁰⁰

Branimir Maleš je verovao da „moderna nauka o državi“ nalaže da se ona neprestano obnavlja i planski priprema za

³⁰⁰ Dr Čed. Đurđević, Lažna učenja s one strane mora, *Narodna odbrana*, 12. 19. 26. februar 1933.

budućnost u čemu je „demografski problem iznad svih problema“ jer se po njemu vidi „vrednost nacije“. Po njegovom mišljenju, fašizam je „neosporno“ uspeo da ublaži opadanje priraštaja i da smanji mortalitet, a „u borbi za etnarhiju, za samostalnost među narodima“, italijanski narod je imao kao jako oružje svoju plodnost. Zaključivao je da priroda ima svoje nepromenljive zakone koje ljudski zakoni teško mogu da menjaju, a priraštaj je u najvećem broju evropskih država bio sve manji, pa se pitao da li mogu zakonske mere i volja manjeg broja ljudi da se suprotstave opštoj pojavi.³⁰¹

³⁰¹ Dr Branimir Maleš, Demografsko kretanje u savremenoj državi, *Dvadeseti vek*, juni 1938.

Antisemitizam

U razmatranju antisemitizma sve što je napisano u beogradskoj štampi i periodici tridesetih godina može se podeliti na dva jasno odvojena stava, na eksplicitnu kritiku antisemitizma i na izvorno antisemitske ideje. I u jednom i u drugom slučaju, nemački nacizam se najmanje pominjao. Verovatno zbog fašističkog poistovećivanja komunizma i jevrejstva, i posebno pronalaženja u Marksu i marksizmu isključivo ostvarenja „jevrejskog interesa“, levica je zanemarivala teorijsku stranu antisemitizma. Građanski intelektualci i mediji u kojima su objavljivali svoje analize, su opet, začuđujuće retko analizirali izvore nacističkog antisemitizma. Iako su ga identifikovali, kao i antisemitske mere ovog režima, i uglavnom osuđivali, samo retki su uspevali da pruže, mahom šturu analize njegovog porekla i sadržine. Mnogo češće su pominjali neposredne antisemitske ekscese, svodeći ih uglavnom na osudu Hitlerove antisemitske argumentacije. Konzervativni su se u ovom pitanju lako preivali u desničare, jer tridesetih godina, u trenutku otpočinjanja progona Jevreja u svetu, teško da je moglo biti „prelaznih rešenja“ u razmatranju antisemitizma. S druge strane, iako je sve što su desničari pisali o Jevrejima imalo antisemitsku sadržinu, ipak se uglavnom nisu usuđivali da otvoreno aplaudiraju Hitleru, niti su pristajali da sami budu nazvani antisemitima. Uz ređe otvorene antisemitske ispade, i kada su imali razumevanje za Hitlerovu antisemitsku „argumentaciju“, za koju su tvrdili da je sastavljena od nepobitnih činjenica, desničari su ipak uglavnom odricali da su i sami antisemitski raspoloženi. O njihovom pritajenom antisemitizmu najrečitije je govorilo konstantno upozorenje upućivano Jevrejima da sami moraju da priznaju da je reč o činjenicama i da ne čine ništa čime bi dalje raspaljivali antisemitizam za koji postoje „opravdani“ razlozi.

Među retkim autorima koji se bavio izvorima antisemitizma bio je Jovan Đorđević. Po njegovom mišljenju je

mного pre Čemberlena nemačka građanska klasa preko svojih filozofa „divinizirala svoju nemoć preko leđa osuđenog Izraela“. Kao primere je navodio Getea koji se bunio na pomisao da bi nemački zakoni mogli da odobre brak između hrišćana i Jevreja, Kanta koji je Jevreje nazivao „skupom trgovaca i lopova“, Fihtea koji ih je označavao kao neprijatelje ljudskog roda, Hegela koji je tvrdio da se nalaze na najnižem stupnju čovečanstva jer su „nesposobni da se uzdignu iznad materijalizma“. Navodio je i mišljenja Šopenhauera i Bizmarka „koja služe kao filozofski precept i politička direktiva nacionalsocijalizma“. Prvog, da se nikakvo političko pravo ne može dati ljudima „koji nigde nisu kod svoje kuće“, jer „Jevrejinova otadžbina, to su drugi Jevreji“, i drugog, da se oseća „duboko uniženim na samu pomisao da jedan Jevrejin može biti izabran za pretstavnika Njegovog Veličanstva Kralja Pruske“. Đorđević je smatrao da je filozofija nacionalsocijalizma podigla ove ideje na stepen rasističkog mita radi opravdavanja svoje isključive politike, po kojoj su kosmopolitizam, liberalizam, demokratija i humanitarnost omogućili „razorni uticaj jevrejstva“, izobličavajući „plemenite vrednosti Arianaca“. Zaključivao je da kritička sociologija mora da naglasi „da je i sam Izrael među prvima uveo princip podele“ i da je još Spinoza zamerio svojim „saplemenicima“ što su se „odelili od svih drugih naroda“ i na taj način okrenuli protiv sebe mržnju drugih.³⁰²

Istorijat antisemitizma krajem tridesetih godina dao je i Živojin Balugdžić u nekoliko članaka objavljenih u *Srpskom književnom glasniku*. Po njegovom mišljenju mržnja prema Jevrejima je kroz vekove služila „kao osnova hrišćanske poduzimljivosti“, ispoljavajući se u novije doba posebno u privrednoj i nacionalnoj sferi. Sve probleme novijeg doba antisemiti su prebacivali na Jevreje, koji su im „krivi“ za moralno rastrojstvo, privredne nedaće i nacionalna rasula, optužujući ih da su bez otadžbine i nacionalnog osećaja, prožeti samo željom za dobiti, kao i da su nosioci svih prevratničkih poduhvata. Balugdžić je smatrao da antisemitizam zanemaruje da je celokupan društveni poredak zasnovan na istoj želji za dobiti i da utrkivanje oko nje „ne zna ni za verske ni za rasne razlike“. Netrpljivost prema Jevrejima ispoljavala se još u doba utvrđivanja prvih hrišćanskih država, a izazivala su je njihova

³⁰² Jovan Đorđević, Teorija rase, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1935.

verska shvatanja, pre svega očekivanje mesije koji će im zajemčiti bolji život u današnjici, za razliku od hrišćanskog uverenja da je današnjica samo priprema za život posle smrti. Već tada je na Jevreje svaljivana sva odgovornost za probleme širih slojeva naroda, pri čemu je *Talmud* služio kao „zgodan izgovor“, jer su u njemu pronalažene „često doterivane i izmišljane“ odredbe koje su prikazivale Jevreje „kao glavne eksploatatore“, iako su se pobune protiv zelenaštva događale i davno pre nego što su oni uopšte došli u Evropu. Antisemitizam je u prošlosti bio izraz verske isključivosti i ograničavao se na širenje verske netrpeljivosti, ali nije dobijao obeležja smišljenog proganjanja. Kasnije je dolazak velikog broja Jevreja u Evropu, uz njihovu „prenagljenu urođenu poduzimljivost“, izazivao antisemitizam. U najnovije doba borba protiv Jevreja prividno je napustila versko, a zatim i privredno obeležje, ispoljavajući se kao želja za održavanjem „čistote arijevske rase“, iako osim jezika, nisu utvrđene „neke osobite odlike koje bi obeležavale tu rasu, koju pokušavaju da uzmu u zaštitu od jevrejske nasrtljivosti“. Balugdžić je tvrdio da su pojedini pisci u *Starom zavetu* tražili dokaze za postojanje jevrejskih „rasnih osobina“, kao što su granzivost, nedostatak plemenitosti, odsustvo idealizma, neograničena sebičnost, „odvratnost“ prema narodima i državama u kojima žive, izigravanje zakona. Te podrazumevane „jevrejske“ osobine su se zatim prenosile u široke slojeve „arijevskih“ naroda i mešavinom „arijevske i jevrejske rase“ unosile „u krv“ evropskih naroda. Tako su po antisemitima, Jevreji svoje osobine unosili i u političke odnose postajući privredni gospodari, dok su za pridobijanje nižih slojeva koristili slobodne zidare, kasnije i štampu, stvarajući javno mnjenje u svoju korist. U vremenu krize, iako je hiljade Jevreja živelo u bedi, nekolicina uspešnih je izazivala „gnev i mržnju hrišćanskih sitnih trgovčića i zanatlija“, a autoritativnom sistemu je bio potreban bilo kakav razlog da odvрати poglede širokih slojeva od sopstvenih problema. „Proganjanje Jevreja je postalo neka vrsta gromobrana, kojim su se otstranjivali svi drugi osećaji nezadovoljenja.“ Odbacujući ideju „rasne čistote“, Balugdžić je tačnim smatrao samo verovanje da su zanimanja koja su Jevrejima kroz vekove bila nametnuta, kod njih razvila izvesne navike koje su ih izdvajale od okoline, dodajući ipak da su ista zanimanja stvorila želju za novcem i u „nejevrejskim arijevskim masama“, pa „pored

Jevrejina Rotšilda postoje i hrišćani Bler, Rokfeler, Armuri i Karnedži“. Uočavao je dva suprotstavljena shvatanja o uzrocima nastanka antisemitizma, jedno, po kome su netrpeljivost izazivale jevrejske „rasne odlike“, i drugo, po kome je ona posledica privrednih uslova, sam verujući da uzrok „nabujale netrpeljivosti“ leži isključivo u ovom drugom. Zaključivao je da su progoni Jevreja pogoršali izgled Nemačke za povratak kolonija u kojima bi morala da obezbedi slobodu „crnoj rasi“, a odnos prema Jevrejima nije davao garancije da je ona za to sposobna.³⁰³

Već aprila 1933. *Srpski književni glasnik* je antisemitizam u Nemačkoj nazivao objavom „modernog krstaškog pohoda na Jevreje“ koji nije predstavljao samo bojkot njihove robe, već bojkot „Jevreja kao rase“. On se ne vrši zbog nečeg lošeg što su Jevreji učinili Nemcima, „nego za zla dela što su drugi počinili“, a nemački Jevreji plaćali imovinom i stradanjem zbog „greha što su Jevreji, što su Semiti a ne Arijevci“. Od „obesti hitlerovaca“ najviše su stradali Jevreji kojima je Nemačka najviše mogla da se ponosi, naučnici, umetnici, profesori, advokati, lekari, privrednici. Naglašavano je da su do tada pogrome Jevreja vršili Rusi, Poljaci i Rumuni, i zato bili osuđivani od civilizovanog sveta, a da su ga upravo započeli i „rasni Nemci kako se zovu pristalice Hitlera“, izazivajući zabrinutost kod svih koji su u Nemačkoj gledali zemlju reda i morala. Postavljalo se pitanje, kako je mogla da se u XX veku, u velikoj državi kakva je Nemačka, „vrati atavistička mržnja jedne rase protivu druge, i to rase koja je darovita, kombativna, i koja je njoj dala velika imena u nauci i u umetnosti“. Navođeni su, međutim, i slučajevi u kojima je Hitlerov antisemitizam morao da popusti. Jedan je bio u Gornjoj Šleskoj gde ga je Društvo naroda nateralo da na Jevreje primenjuje iste odredbe koje su važile „i za Arijevce, kako sebe nazivaju Nemci“, a drugi se odnosio na učešće Jevreja na budućim Olimpijskim igrama gde je pritisak vršio Međunarodni olimpijski odbor.³⁰⁴

³⁰³ Živojin Balugdžić, Kad Jevreji hoće da imaju državu..., *Srpski književni glasnik*, 1. septembar 1937; Borba za kolonije i jevrejstvo, *Srpski književni glasnik*, 1. decembar 1938; Dva shvatanja o jevrejstvu, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1940.

³⁰⁴ Inostrani, Antisemitizam u Nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 8-16. april 1933; Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933.

Život i rad je 1933. pisao da je suviše rano da se daju definitivni sudovi o „nacionalnoj revoluciji“ u Nemačkoj, iako su i najveći germanofili bili zapanjeni dešavanjima u njoj, osećajući „ogroman revolt“ zbog progona Jevreja degradiranih na „građane poslednjeg reda“. Navodilo se da su Jevreji koji su zatražili utočište u drugim evropskim državama, uglavnom dočekivani sa dobrodošlicom, uz čuđenje što se u „trošnoj evropskoj drvenariji našlo toliko razumevanja za patnje drugih“. To se objašnjavalo „raštrkanošću jevrejske rase“ po svetu i njihovom finansijskom „vitalnošću i moći“. Pokazivano je razumevanje za duboku ogorčenost nemačkih Jevreja prema postojećem režimu „koji mahnito potpiruje nacionalizam, kao da sprema ponovnu krvavu bitku protivu svakoga, ko nije čistokrvni Nemač“. Iako je anonimni autor ovog teksta i sam u osnovi Marksovih socijalističkih ideja video njegovo lično poreklo i smatrao nužnom pojavu Hitlera i njegov napad na Jevreje kao „intelektualne začetnike umanjenja nacionalne svesti Nemač“, ipak je sa gnušanjem odbacivao „mučenje ljudi srednjevekovnim metodama“. Tvrдио je da su savremena sredstva borbe „sto puta gora i krvoločnija od plesnivih kazamata“ inkvizicije i „podilazila ga je jeza“ od onoga što se krilo „ispod maske kulture i civilizovanosti“.³⁰⁵

Iste godine *Pravda* je objavila predavanje Dušana Nikolajevića na temu *Jevrejstvo i hrišćanstvo* u kome je situaciju u Nemačkoj obeležio kao krstaški rat protiv Jevreja, jer je nemačku gomilu zahvatilo „kolektivno ludilo i bezumna mržnja na jednu čitavu rasu“. Ta gomila, „kojoj na čelu stoji čovek srednjih sposobnosti, predaje herostratskom ognju dela pisaca u čijim žilama teče jevrejska krv“, a te vatre „sramote čovečanstvo“ i treba da osvetle puteve večno gonjenih Jevreja. Tvrдио je da Nemačka zaboravlja šta je sve primila od Jevreja, da za sva zla krivicu baca na njih, da Hitler sokoli i antisemite drugih zemalja, gde bi takođe „mračnjaci“ hteli da vrate svet „grdilu verskih proganjanja i krvoločnih pogroma“, da su najstrašniji rat u svetskoj istoriji vodili nejevrejski narodi, a za sve „tamne varvarije“ treba da ispaštaju Jevreji, da većina antisemita više u ime Hrista, „i ako je i taj hrišćanski Bog bio Jevrejin“.³⁰⁶

³⁰⁵ Ernst Toler, *Jedna mladost u Nemačkoj*, roman, izdanje Nolit, Beograd 1933. *Život i rad*, 15. oktobar 1933.

³⁰⁶ Jevrejstvo i hrišćanstvo, predavanje g. Dušana S. Nikolajevića, *Pravda*, 29-30. novembar 1933.

U interpretaciji Bogdana Price iz 1935. godine, nacisti su verovali da Jevrejin može imati duha, vrednoće i žilavosti, ali i da je „potpuno negativan i kroz to štetan i destruktivan“. Dokazujući da je osobina arijevaca „etički idealizam“, a Jevreja egoizam, koji im je uz kukavičluk „rasno ukorenjen“, čineći ih „nesposobnim za kulturno stvaranje“, nacionalsocijalisti su činili „smešne pokušaje“, kao Čemberlen, „da dokažu da je Hristos bio Arijevac“. Prica je sa čudnom argumentacijom odricao da je kukavičluk osobina „jevrejske rase“. O tome, kako je navodio, svedoči istorija *Starog zaveta* i „njihovih rasnih srodnika Arapa“, ali i moderna antropologija po kojoj „i mi smo srodnici Jevreja, pošto najvećim delom pripadamo dinarskom ogranku dinaroidne rase, a Jevreji prednjeazijskom ogranku iste rase. Za nas se pak ne može reći da smo kukavička rasa“. Tvrdio je da nije velika „mentalna razlika“ ni između Nemaca i Jevreja, pozivajući se na Vernera Zombarta, „na koga se toliko pozivaju sadanji vlastodršci u Nemačkoj“, koji je izučavajući privredne mentalitete utvrdio da su glavni predstavnici kapitalističkog mentaliteta, „na osnovu svojih rasnih predispozicija Škoćani, Germani i Jevreji“. Prica je sarkastično zaključivao: „Naravno, kad se ta ista osobina nađe kod Germana onda je ona posledica vikinškog duha, faustovske težnje za beskonačnim, a kod Jevreja je znak egoizma“, odnosno, „što je kod jednih vernost, kod drugih je ropska odanost; što je kod jednih ljubav ka slobodi kod drugih je sklonost ka anarhiji“.³⁰⁷

Zanimljivo je da je u beogradskoj javnosti 1935. samo registrovano donošenje Nirnberških zakona, ali im nije posvećivana veća pažnja. Njihov značaj je primetio, na primer, dr Bogomir Dobrosavljević, navodeći da je nacionalsocijalizam „ponovo uspeo da iznenadi ceo svet, donošenjem dvaju novih reakcionarnih i surovih zakona“, Zakona o državljanstvu Rajha i o zaštiti nemačke krvi i časti. Po njegovoj analizi, samo je na prvi pogled izgledalo da su zakoni nastali kao posledica nacionalsocijalističkog antisemitizma, što bi se moglo protumačiti i iz Hitlerovih obrazloženja da su oni „deca samog nacionalsocijalizma, što znači deca najnovijeg vremena“. Dobrosavljević je, međutim, smatrao da novo zakonodavstvo dobija drugačiji smisao ako se dovede u vezu sa ostalim nacionalsocijalističkim

³⁰⁷ Bogdan Prica, Osnovna misao nacionalsocijalizma, (njena kritika), *Javnost*, 31. mart-13. april 1935.

zakonima, prema kojima je državljanin Rajha bio samo onaj pripadnik „nemačke ili rasno srodne krvi“ koji je svojim vladanjem mogao da dokaže da je sposoban da služi nemačkom narodu i Rajhu. Za njega je bilo očigledno da je ovaj zakon, „u rukama nacionalsocijalističke partije“, samo oruđe u borbi „protiv režimskih neprijatelja arijevske krvi, koliko i protiv Jevreja“, odnosno, antisemitizam mu nije „ni jedino ni najznačajnije obeležje, jer nemački Jevreji nisu ni jedini ni najjači neprijatelji nacionalsocijalizma“. Zato je i rasna teorija pre izraz sile i težnje ka dominaciji nego što je utemeljena na antisemitizmu. Dokazujući da nacističke mere imaju dublji koren od antisemitizma, dovodio ih je u vezu sa događajima iz nemačke prošlosti od sredine XIX veka. Na osnovu toga je tvrdio da ni navedeni zakoni, ni „do brutalnosti otvoreno obožavanje sile“, nisu specifikum nacionalsocijalizma, već posledice „izvesne teorije o rasama“, koja je nastala onda kada su ljudi pokušali da opravdaju upotrebu sile u međusobnim odnosima, a kojoj je „prve književne forme dao Aristotel, pravdajući ropstvo, dok su joj moderno 'naučno' odelo dali Gobino i Nemač Čemberlen, u svojoj tzv. rasnoj teoriji“.³⁰⁸ Suprotno je dokazivao Đorđe Tasić, tvrdeći da su nacionalsocijalistima Jevreji „krivi“ za sve, za Francusku revoluciju, demokratiju, liberalizam i parlamentarizam, materijalizam i komunizam, a „nesposobni da se asimiliraju sa germanskom rasom“. Zato su upravo Jevreje primarno pogađali propisi koji su unosili nov pojam delikta protiv rase.³⁰⁹ Negirajući mogućnost postojanja „čiste rase“, Dragoslav Todorović je postavljao pitanje kako bi antropolog opisao „pravi rasni izgled Jevreja“, da li bi im dao visok ili mali rast, zatvorenije ili otvorenije boje očiju, smeđu ili crnu kosu, zaključujući da Jevreji predstavljaju heterogenu, ali i „neobično snažnu“ religioznu i društvenu zajednicu.³¹⁰

Ipak, o antisemitizmu u Nemačkoj beogradska javnost se najviše mogla obavestiti kroz prikaze pisanja stranih autora. Krajem 1933. *Srpski književni glasnik* je prikazao zbornik

³⁰⁸ Dr B. Dobrosavljević, Poslednji nacionalsocijalistički kongres, *Javnost*, 21. septembar 1935.

³⁰⁹ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 28-29.

³¹⁰ Dragoslav Todorović, Pojam rase u sociologiji, *Glas Matice srpske*, april 1938.

tekstova izašao u Pragu u kome su nemački pisci Verner Zombart, Hajnrih Man, grof Kudenhove-Kalergi, Teodor Lesing, pisali o legendi o „jevrejskoj štetočini“. Ocenjivano je da je najjači utisak ostavljao završni članak Lesinga „O nerazrešenosti jevrejskog pitanja“, u kome je analizirao „tragične protivrečnosti Jevrejstva“ nastale tokom istorije, zaključujući da je biti Jevrejin simbol tragedije svakog čoveka. „Jevrejin nije ništa drugo nego najstariji čovek.“³¹¹ Prikazana je i knjiga braće Taro *Kad Izrailj nije gospodar* koja se bavila pitanjem Jevreja u Nemačkoj, uz ocenu da je teško prihvatiti tezu Hitlerovih pristalica o iskorenjavanju semita iz Nemačke, jer se „nemačka rasa“ ne može „na Hitlerov način očistiti od onih elemenata koja su ukrštanjem rasa svuda u Evropi izvedena“. Navodilo se da je rasa „pre jedna fikcija nego jedan fakt“, a „neverovatno“ je u ime fikcije „goniti jednu darovitu skupinu, jedan deo naroda, koji je Nemačkoj do sada dao velike ljude“.³¹²

Javnost je 1936. citirala knjigu objavljenu u Parizu *Žuta mrlja: Kako je iskorenjeno oko 500.000 Jevreja u Nemačkoj*, koja je predstavljala zbirku dokumenata i istorijat antisemitske kampanje kulminirane donošenjem Nirnberških zakona. Posebno je detaljno prikazana aktivnost antisemitskog vođe Juliusa Štrajhera koja je predstavljala „najdivljiju rasnu mržnju“, njegove novine koje su širile „najneverovatnije srednjevekovne priče i bajke o Jevrejima, pune grozota“, kao i sistematsko školsko vaspitavanje nemačke dece u mržnji prema Jevrejima. U predgovoru knjizi, Leon Fojhtvanger je naveo da široki slojevi nemačkog naroda „ne odobravaju postupak nacionalsocijalista te da Jevreji ne smeju zato da zamrze nemački narod“.³¹³

Desnica je o antisemitizmu pisala drugačije, pri čemu se lako gubila razlika između konzervativnog i profašističkog tumačenja. Ona se eventualno mogla uočiti utoliko što se konzervativno-nacionalističko stanovište zaustavljalo kod pravdanja antisemitske argumentacije o jevrejskoj „krivici“, dok je profašističko išlo dalje i bilo eksplicitno u tvrdnjama o cilju

³¹¹ Dr A. J. Polemika oko jevrejskoga pitanja, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1933.

³¹² *Kad Izrailj nije gospodar*, *Srpski književni glasnik*, 16. novembar 1933.

³¹³ Knjiga o Jevrejima u Nemačkoj, *Javnost*, 11. april 1936.

Jevreja da zavladaju svetom. Očigledno podrazumevajući odgovornost samih Jevreja za sopstvenu sudbinu i nastanak mržnje prema njima, enciklopedijski leksikon *Sveznanje* je pojam „antisemitizam“ definisao kao socijalno-kulturni pokret koji teži da ograniči građanska, politička i ekonomska prava Jevrejima, a proizašao je „iz verske i rasne isključivosti i nesposobnosti Jevreja da se sažive sa sredinom u kojoj i od koje žive“. *Sveznanje* je negiralo da postoji „jevrejska rasa“ tvrdeći da oni pripadaju „raznim rasama, ponajviše prednjeaziskoj“.³¹⁴

Dopisnik *Pravde* iz Berlina, Gojko Grđić je verovao da je temelj nacionalsocijalističke rasne politike bio u zakonodavstvu protiv Jevreja, ali je ipak, prenosio i priče da Jevreji među nacionalsocijalistima imaju i „zaštitnike“, na primer, Geringa. Primećivao je razliku u odnosu prema Jevrejima između Musolinija i Hitlera. Dok je Musolini „upregnuo Jevreje u svoja kola“, Hitler je izabrao „trnoviti put“ borbe sa njima. Grđić je smatrao da su to dva shvatanja „protiv kojih ne treba ništa imati“, ali da je Hitler ipak mogao, „i ne odričući se svoga rasizma“, da ide svojim putem „i bez onolikog trnja“, jer je „šaka Jevreja“, i pored svoje snage na ekonomskom i kulturnom polju, bila i suviše neznatna da bi jedan tako veliki narod kao što je nemački, trebalo da upotrebi toliku silu da ih „zbači“ sa njihovih položaja. Čitava velika antisemitska akcija, verovao je Grđić, završena na „skromnim rezultatima“, kao što je *numerus clausus* za Jevreje na visokim školama, ili potreba dokaza arijevskeg porekla za državnu službu, mogla je da se sprovede „ćutke“ i bez izazivanja odijuma u svetu. Hitler je naprotiv, izabrao najteži put, vodeći intenzivnu propagandu koja mu „škodi u svetu“.³¹⁵

Miho Obuljen je u *Narodnoj odbrani* 1935. pisao da je u Nemačkoj „rad oko zaštite porodice i rase postavljen na prvom mestu prema volji g. Hitlera i ogromne većine nemačkog naroda“, a kao rezultat „užasnih podataka“ o čestim zamenama imena, prezimena, državljanstva i vere „velikog broja inorasnih i inovernih lica“ koji „prosto zaprepašćuju“. Prikazao je upravo izašlo „naučno delo“ u Francuskoj pisano u istom cilju, „odbrane francuske porodice i nacije“ od „dotičnih delinkvenata“, jer se, kako je tvrdio, pokazalo da su u kriminalnim radnjama dominirala lica sa izmenjenim imenima (od 516 krivično

³¹⁴ *Sveznanje, Opšti enciklopedijski leksikon*, Beograd, 1937, 88, 905.

³¹⁵ Gojko Grđić, Nemački idol, *Pravda*, 20. april 1935.

gonjenih lica bilo je 462 „jevrejske narodnosti“). Po Obuljenovom mišljenju, posebno su bili „senzacionalni“ podaci „fizičkog, psihotehničkog i grafološkog ispitivanja“ lica sa izmenjenim prezimenima koja su sva pokazivala iste osobine.³¹⁶ Navodio je i antropometrijske podatke kao i one „o ispitivanju njihove krvi“, pa je na 16 leševa „odnosnih tipova“, njih 14 bilo sa znakovima „urođene degeneracije“. Da ne bi bilo zabune ko su ti „delinkventi“, Obuljen je dodavao da vođe cionističkog pokreta kao i „ispravni Jevreji“, strogo osuđuju izmene imena i prezimena „svojih saplemenika“.³¹⁷

Narodna odbrana je iste godine izveštavala o održavanju „grandioznog“ kongresa nacionalsocijalista u Nirnbergu na kome je Hitler dao „nov impuls“ borbi protiv Jevreja i komunista. Tri nova zakona koja su doneta, po ovom listu su pokazala Hitlerovu odlučnost da mere protiv Jevreja budu sprovedene „do njihovih krajnjih granica“. Oduzeto im je nemačko državljanstvo, zabranjeno sklapanje brakova sa pripadnicima „nemačke ili rasno-rodne krvi“, a postojeći su proglašeni ništavnim. „Zabranjen je i vanbračni snošaj između pomenutih rasa“, zabranjeno im je da zapošljavaju žensku poslugu mlađu od 45 godina, da ističu državnu i nacionalnu zastavu i da se služe državnim bojama, a za neispunjenje ovih

³¹⁶ „Slabo zdravlje. Mišići jaki i bez gimnasticiranja, ili nedovoljno razvijeni. Slab vid, a dobar sluh. Ruke pravilne, šake malene, a prsti fini. Noge nepravilne. Polni organi preterano i 'anormalno razvijeni'. Perversni su do sadističkih izgreda. Svi su oni nametljivi do bezobraznosti i drskosti, ali stalno taktični, a puzavci i ulizice kao jegulje. Imaju maštu razvijenu do fantastičnosti, ali su stalno uravnoteženi i prisebni. Rodeni lažovi sa naročitom spremom izvrtanja reči i činjenica do lakih paradoksa i čestih viceva. Lako i stalno govore. Lako i vrlo dobro nauče svaki jezik, čak i dialekte. Veštaci su u brzom računanju, ležernom crtanju, feljtonističkom pisanju. Majstori su u pretvaranju, oponašanju trećih i ruganju svega i svakoga. Lako, brzo i dobro se oni orjentišu u prostoru na svetlosti i u tami skoro podjednako. U radu su brzi, ali netačni i površni, pa rođeni blefiste. Duša im je prazna i bez osećaja ma bilo za koga, čak spram vlastitog roda i plemena. Nemilosrdna su srca. A nasilnici su na svakom većem položaju. Kukavice su silne, svega se boje, a naročito bolova, krvi i oružja, koje 'nerado nose'. Majstori su u izbegavanju svake opasnosti, koje redovno predosećaju. U zatvorima i u kaznenim zavodima su najpokorniji. U svim mestima i u svakom položaju instinktivno pokušavaju da denunciraju i špioniraju, pa da podmetnu, i da korumpiraju sredinu u kojoj se brzo snađu i samosvesno okreću.“

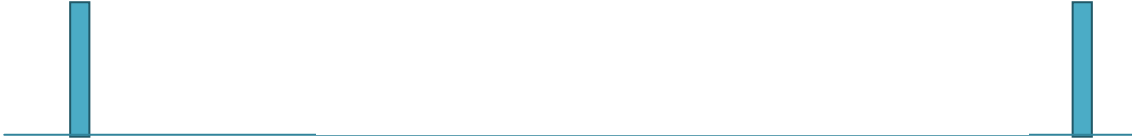
³¹⁷ Miho Obuljen, *Izmena imena i prezimena*, *Narodna odbrana*, 7. jul 1935.

zakonskih odredaba predviđene su drakonske mere. *Narodna odbrana* je navodila da su ovim zakonima bili teško pogođeni Jevreji i komunisti koji su stavljeni van zakona, a proširen je „nacional-socijalistički front“, predstavljajući „kulminaciju napona nacional-socijalističke dinamike“ i iscrpljujući poslednje rezerve „onoga što je u obimu Nemačke moglo da zadovolji raspaljene strasti“, koje će ubuduće morati da nalaze oduške na spoljnopolitičkom planu.³¹⁸

Karakteristika desničarskog antisemitizma bila je odsustvo pominjanja Hitlera i nacističkog antisemitizma. U ovim krugovima on je bio način mišljenja, a ne predmet analize.³¹⁹

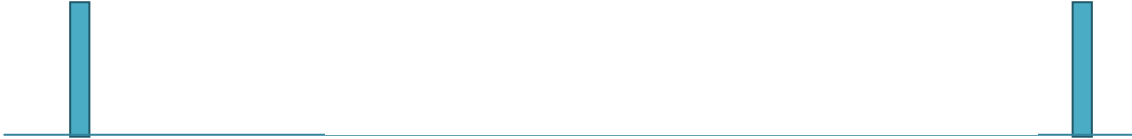
³¹⁸ Razvoj događaja u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 22. septembar 1935.

³¹⁹ O tome detaljnije u *Savremenici fašizma, 2. Jugoslavija u okruženju 1933-1941.*



II

PRAKSA



Neprijatelji

Kao i ideologija fašizma, tako je i praksa zemalja u kojima je pobedio neki od oblika autoritarnog nacionalizma, pre svega Nemačke, iz dana u dan praćena u beogradskoj javnosti. Njen odnos, međutim, prema praktičnom sprovođenju ideologije nije bio ni pravolinijski ni uvek istog intenziteta. Rane tridesete godine obeležio je relaksiraniji odnos, sa manje autocenzure i sa više (bar otvorenog) pokazivanja interesovanja za zbivanja. Od (uslovno) 1936. godine, on je uglavnom izgubio na „svežini“ novine koju je zamenilo oštrije ideološko pregrupisanje i otvorenije svrstavanje. Osim retkih pojedinaca, većina ranije aktivnih analitičara vremenom je gubila interesovanje za osvrtnje na ova pitanja i uglavnom prestala da eksplicira svoj stav prema aktuelnim zbivanjima.

U praksi fašizma, pre svega nacionalsocijalizma, kao uostalom i u analizama njegove ideologije neprijatelja, identifikovani su Jevreji kao njegova prva žrtva. Registrovan je i progon političkih i ideoloških protivnika, pre svega komunista, a onda i istaknutih intelektualaca, književnika i naučnika. Istovremeno, sa velikim zanimanjem je praćen i obračun unutar samog nacionalsocijalizma, pre svega događaji vezani za „noć dugih noževa“ u očekivanju velikih i nepredvidivih promena.

1. Progon Jevreja

Van, ne preterano čestog, kritičkog stava prema antisemitizmu i istovremenih antisemitskih natpisa desničara, štampa je mnogo češće donosila vesti koje su se odnosile na položaj Jevreja, prvenstveno u Nemačkoj, ali i u drugim zemljama Evrope. Karakteristika, međutim, tog izveštavanja i okupiranost štampe tim problemom, bila je u obrnutoj srazmeri sa žestinom progona Jevreja. Dok su 1933. i naredne dve-tri godine sve dnevne novine bile pune izveštaja o stradanjima Jevreja, sa pokazivanjem, uglavnom, dosta razumevanja za njihovu sudbinu,

1938. u vreme Kristalne noći, ta pažnja nije bila adekvatna užasima koje su Jevreji preživljavali. Slično je i sa pisanjem štampe o koncentracionim logorima i dešavanjima u njima. Za razliku od 1933-1935. kada su logori bili česta tema dopisa iz Nemačke, od sredine tridesetih godina do početka rata, gotovo da se više nisu ni pominjali. Da li je razlog u promeni spoljne politike Jugoslavije, „nezameranju“ Nemačkoj, ili je već dugo prisutni nacistički antisemitizam otupeo oštricu i stvorio ravnodušnost prema jevrejskoj sudbini, teško je proceniti. Tek, činjenica je da stradanje Jevreja krajem tridesetih godina više nije nailazilo na onoliko javnog saosećanja kao što je to bio slučaj početkom te decenije. Druga karakteristika pisanja štampe odnosila se na relativizovanje pojma antisemitizam. U strahu da bi i Jugoslavija bila preplavljena jevrejskim izbeglicama, kao pozitivan primer odsustva antisemitizma navođena je Čehoslovačka koja nije imala veliki broj Jevreja i zato nije želela, kako se tvrdilo, da se on povećava. Nije slučajno ni što je pojava ideje o iseljavanju Jevreja u Birobidžan na Dalekom istoku pozdravljena od svih, uglavnom konzervativnih novina koje su o tome pisale, pretpostavljajući verovatno da bi rešenje jevrejskog pitanja „negde daleko“, ujedno bilo i najbolje.

Samo nekoliko dana posle dolaska Hitlera na vlast, *Pravda* je izvestila da je u Nemačkoj došlo do antisemitskih izgreda kada je u jednu školu upala grupa mladića u nacionalsocijalističkim uniformama i silom isterala četiri profesora Jevrejina.³²⁰ *Vreme* je tokom marta 1933. svakodnevno donosilo desetine vesti o antisemitskim incidentima u Nemačkoj. Početkom marta je objavljeno da je u Štutgartu svim Jevrejima zaposlenim na radiju naređeno da ne dolaze na posao dok se ne donese konačna odluka o njihovom statusu, dok su Jurišni odredi na vrata jevrejskih radnji lepili objave u kojima je stanovništvo pozivano da kupuje samo u nemačkim radnjama. U raznim nemačkim gradovima izbili su antisemitski neredi, „hitlerovci“ su napadali jevrejske radnje, razbijali izloge i tukli njihove vlasnike. U Berlinu je odlučeno da svi jevrejski, socijaldemokratski i komunistički lekari budu otpušteni, na skupu nacionalsocijalističkih studenata jednoglasno je primljena rezolucija kojom je traženo da se nemački univerziteti „očiste od profesora strane rase“, na prvom mestu

³²⁰ Antisemitski izgredi u Berlinu, *Pravda*, 19. februar 1933.

od Jevreja, a doneta je i odluka da se iz sudova uklone sve sudije i državni tužioci jevrejske veroispovesti.³²¹ Objavljena je i slika na kojoj se vidi minhenski Jevrejin koji je tužio „hitlerovce“ zbog batina koje je dobio. Naoružani „hitlerovci“ su ga proveli kroz minhenske ulice bosonogog, u isečenim pantalonama do kolena i sa tablom okačenom oko vrata na kojoj je pisalo: „Ja sam Jevrejin, ali ja neću podnositi tužbu protiv *Naci*“.³²²

Štampa je istovremeno prenosila i vesti o reakcijama u svetu na početak progona Jevreja u Nemačkoj. Krajem marta *Pravda* je pisala da se u Poljskoj bojkotuje nemačka roba, bojkot se sprovodio i u Jerusalimu, a američki Jevreji su počeli da se organizuju protiv „hitlerovaca“.³²³ *Vreme* je izveštavalo da su u Poljskoj vlasti zabranile održavanje jevrejskih protestnih zborova na otvorenom prostoru, pa su održavani u pozorištima i lokalima, dok su trgovci i industrijalci Jevreji poništavali sve porudžbine iz Nemačke. I u Argentini je održan protestni zbor povodom progona Jevreja kome su u znak solidarnosti prisustvovali i predstavnici sveštenstva raznih veroispovesti, pre svega protestantski pastori. Protesti Jevreja su organizovani i u Grčkoj i Bugarskoj.³²⁴

Krajem marta je preneti izjava nemačkog ministra inostranih poslova fon Nojrata, da su vesti o progону Jevreja „lažne i tendenciozne“ i da predstavljaju kampanju protiv Nemačke. Prihvatao je da je bilo samo mestimičnog nasilja, navodeći da su „jevrejski propagandisti u inostranstvu“ učinili lošu uslugu svojim jednovernicima u Nemačkoj. Povodom vesti u inostranstvu „o tobožnjim progonima Jevreja“, otpočela je borba protiv te „akcije razdražavanja“, objavom opšteg bojkota Jevreja u Nemačkoj. Pozvane su pristalice da bojkotuju sve

³²¹ Pred otpuštanjem činovnika jevrejske veroispovesti; Bojkotovanje jevrejskih radnji u Nemačkoj, *Vreme*, 10. mart 1933; Novi antisemitski neredi, *Vreme*, 13. mart 1933; Otpuštanje svih opštinskih lekara koji su Jevreji ili levičari, *Vreme*, 19. mart 1933; Uklanjanje Jevreja profesora sa nemačkih univerziteta, *Vreme*, 20. mart 1933; Uklanjanje svih Jevreja iz pruskih sudova, *Vreme*, 22. mart 1933.

³²² Progoni Jevreja u Nemačkoj se nastavljaju, *Vreme*, 20. mart 1933.

³²³ Jevrejstvo objavljuje rat Nemačkoj, *Pravda*, 29. mart 1933.

³²⁴ Jevreji iz celoga sveta organizuju borbu protiv vlade g. Hitlera; Poljski Jevreji poništali su sve narudžbine iz Nemačke; Protestni zbor Jevreja u Buenos Airesu; Jevreji u Palestini bojkotuju nemačku robu; Solunski Jevreji odlučili su da bojkotuju nemačku robu, *Vreme*, 29. mart 1933.

jevrejske radnje kao „odgovor internacionalnim Jevrejima na njihovu propagandu protiv Nemačke“, a najavljeno je i uvođenje *numerus clausus* za univerzitsku, advokatsku i lekarsku profesiju. U proglasu se navodilo da će ovom akcijom biti pogođene i narodnosti čije države dozvoljavaju propagandu protiv Nemačke, a preduzete mere je trebalo razumeti kao „odbrambene“.³²⁵ *Pravda* je krajem marta prenela da su nemački listovi objavili brojne protestne izjave nemačkih zvaničnika i udruženja upućene inostranstvu protiv „propagande“ o antijevrejskim akcijama. I poglavari crkava u Nemačkoj uputili su telegrame poglavarima crkava u Americi, moleći ih da ne učestvuju u akciji protiv Nemačke, „jer vesti o progonu Jevreja ne odgovaraju istini“. Istovremeno, nemački listovi su u „senzacionalnoj formi“ doneli saopštenje nacionalsocijalističke stranke „o velikoj protiv-jevrejskoj akciji“ koja treba da počne, jer „kriminalna akcija koju protiv Nemačke vode komunisti i marksisti Jevreji u inostranstvu ne može ostati nekažnjena“. Nemačkoj štampi je zabranjeno da prima oglase od Jevreja, a *numerus clausus* je trebalo da se proširi i na đake i studente Jevreje u školama i na univerzitetima.³²⁶ *Vreme* je krajem marta pisalo da je Savez jevrejskih crkvenih opština u Nemačkoj uputio Hitleru pismo, navodeći da će jevrejske organizacije istupiti protiv internacionalnog bojkota nemačke robe, uz očekivanje da on sačuva prava i živote nemačkih Jevreja koji su manifestovali svoju pripadnost nemačkom narodu.³²⁷

Za 1. april, u Nemačkoj je zakazan bojkot jevrejskih trgovaca, lekara, advokata i studenata. Pred jevrejskim radnjama je trebalo da stražare „hitlerovci“ i sprečavaju njihovo poslovanje. Predviđeno je i održavanje zborova na kojima će se ukazivati „na zločinački rad Jevreja protiv nemačkog naroda i nemačke države“. Dan pre početka bojkota *Vreme* je bilo preplavljeno naslovima „Cela Hitlerova stranka objavljuje bojkot Jevreja“, „Rat hitlerovaca sa Jevrejima celoga sveta“, „Hapšenja Jevreja počinju“... U Minsteru su proterani iz sudova svi advokati Jevreji, u Dortmundu je uhapšeno više Jevreja, u Šleziji

³²⁵ Od danas nacional-socijaliste objavljuju bojkot svih jevrejskih trgovaca u Nemačkoj; Hitlerovske mere protiv Jevreja, *Vreme*, 28. mart 1933.

³²⁶ Jevrejstvo objavljuje rat Nemačkoj, *Pravda*, 29. mart 1933; Vodstvo hitlerovaca proglašava opšti bojkot Jevreja, *Pravda*, 30. mart 1933.

³²⁷ Jevreji izjavljuju lojalnost Hitleru, *Vreme*, 31. mart 1933.

njih tridesetsedam. Navodilo se da Komitet koji će rukovoditi bojkotom prikuplja adrese jevrejskih trgovaca, lekara i advokata i u svim gradovima organizuje akcione odbore za bojkot. Iz Breslava je javljeno da je tamošnji upravnik policije izdao naredbu da Jevreji u roku od tri dana moraju da vrate pasoše. „Naredba je motivisana potrebom da se spreči bekstvo Jevreja u inostranstvo gde bi oni mogli učestvovati u sadašnjoj protivnemačkoj propagandi.“³²⁸ Na dan održavanja bojkota grupe nacionalsocijalista su uzvikivale: „Obesite Jevreje!“ Naslov u *Vremenu* od 1. aprila je glasio „Jevreji ne mogu da se nadaju milosti“, a sam bojkot je nazvan „crnom subotom nemačkih Jevreja“, sa podnaslovom „Ko je Jevrejin ne sme na berzu; ko je Jevrejin ne sme da leći; ko je Jevrejin ne sme da prodaje; ko je Jevrejin ne sme da sudi“. Organizaciju bojkota *Vreme* je opisalo kao „savršenu“. Čitav Berlin je izlepljen plakatima u kojima se poziva građanstvo da ne kupuje robu kod Jevreja. „Kao po jednom savršeno izrađenom generalštabnom planu razmililo se na hiljade i hiljade manjih i većih odreda jurišnih trupa, da bi izvršili postavljanje straže pred jevrejskim radnjama.“ U jevrejske radnje, kako se navodilo, niko nije ni pokušao da uđe pa nije bilo ni incidenata.³²⁹

Drugog aprila je izveštavano da su u Drezdenu SA odredi zaposeli železničku stanicu izvodeći iz vozova više stotina Jevreja koji su pokušali da pobegnu u Čehoslovačku, Austriju i Poljsku. Odredi su zaposeli i zgradu berlinske berze zabranjujući ulazak Jevrejima, pokrštenim Jevrejima ili predstavnicima jevrejskih firmi. Jevrejima je zabranjeno da prodaju i na pijaci, a odredi SS i SA su na sve jevrejske radnje u Berlinu lepili „velike crne plakate sa žutom mrljom, kao vidan znak da je radnja jevrejska“. U Hamburgu su sve jevrejske radnje bile zatvorene, a u Drezdenu je bojkot počeo uz muziku na trgu.³³⁰ Uz mnoštvo ovakvih vesti, indikativno je da je *Vreme*

³²⁸ Jurišne kolone stražariće pred jevrejskim radnjama, *Vreme*, 30. mart 1933; Hapšenja Jevreja počinju; Hapšenja Jevreja u Šleskoj; Organizovanje akcionog odbora za bojkot Jevreja; Mere za sprečavanje odlaska Jevreja u inostranstvo, *Vreme*, 31. mart 1933.

³²⁹ „Obesite Jevreje!“ – viču hitlerove grupe, sinoć je potpisan proglas kojim se organizuje borba protiv Jevreja u Nemačkoj, *Vreme*, 1. april 1933; Bojkot Jevreja u Nemačkoj juče je savršeno uspeo, crna subota nemačkih Jevreja, *Vreme*, 2. april 1933.

³³⁰ Jurišne trupe skidaju sa vozova Jevreje koji hoće da beže u inostranstvo; Skidanje Jevreja iz vozova; Jevreji ne smeju na berzu; I na

samo na jednom mestu zauzelo stav, kada je navelo da je bojkot Jevreja prošao u Nemačkoj „na miru“, sem incidenta koji se desio u Kilu, gde je jedan Jevrejin advokat „bez ikakvog povoda teško ranio jednog nacionalsocijalistu posle čega je bio ubijen od mase“.³³¹

Objavljeno je i da je pruski ministar pravde pozvao sudije Jevreje da „zatraže odsustvo“, inače će im se zabraniti ulaz u sudsku zgradu, dok je advokatska sekcija nacionalsocijalista zatražila da se odmah otpuste svi advokati i pravnici Jevreji. Pred univerzitetom u Berlinu su postavljeni SS i SA odredi koji su sprečavali studente Jevreje da uđu u zgradu, a sprečen im je pristup i u Univerzitetsku biblioteku. Obrazovan je i novi savez nemačkih koncertnih pevača u koji nije mogao da uđe nijedan Jevrejin. U toku aprila bojkot je produžen u gostionicama, zabavištima i pozorištima čiji su vlasnici Jevreji. Društvo za inostrane Nemce je uputilo apel svim udruženjima nemačkih manjina u inostranstvu da se priključe borbi protiv Jevreja, jer „ni jedan Nemačkinac ne sme skrštenih ruku posmatrati vaskrs Nemačke“. Doneta je odluka da Jevreji više ne mogu da budu ni javni beležnici. U Frankfurtu je studentsko udruženje nacionalsocijalista tražilo da rektor Gerl podnese ostavku, a pošto je on to i učinio, studenti su tražili da odmah napusti univerzitet. Prilikom izlaska je uhapšen pod optužbom za dela veleizdaje. Sudovi su ovlašćeni da imenuju zastupnike jevrejskim advokatima, a izuzeti su samo Jevreji koji su dobili pravo advokature pre 1. avgusta 1914. i oni koji su učestvovali u ratu ili čiji su očevi ili sinovi učestvovali u ratu.³³² *Vreme* je u toku aprila izveštavalo da se upravo donosi odluka o zavodjenju *numerus claususa* za učenike Jevreje na višim i srednjim školama, usklađen sa brojem Jevreja prema broju ostalog stanovništva, a koji će početi da se primenjuje 2. maja te godine. Iz Nirnberga je javljeno da je prethodnog dana uhapšeno

pijacama bojkot Jevreja; „Žig sramote“, u Hamburgu sve jevrejske radnje zatvorene; Bojkot sa koncertom, *Vreme*, 2. april 1933.

³³¹ Linčovanje jednog advokata Jevrejina, *Vreme*, 2. april 1933.

³³² Numerus klauzus za Jevreje-advokate u Nemačkoj; I advokati...; Studenti-Jevreji ne smeju na predavanja; Kartelisanje nemačkih pevača; Bojkot je trajao sve do ponoći; Apel na nemačke manjine u inostranstvu, *Vreme*, 2. april 1933; Jevreji neće moći više biti javni beležnici; Jevreji-advokati ne smeju ni u krivična odeljenja sudova, ni u policiju; Hapšenje rektora univerziteta u Frankfurtu, *Vreme*, 4. april 1933; Hitler oduzima pravo advokature Jevrejima, *Vreme*, 11. april 1933.

300 Jevreja, uglavnom trgovaca i bankara. Slična hapšenja su izvršena i u drugim gradovima Nemačke.³³³

Indikativni su i ostali naslovi objavljeni u *Vremenu* tokom 1933: „Nemačka žena ne igra sa Jevrejima“ (10. avgust 1933), „Kako se kažnjava Jevrejini koji maltretira Nemca“, „Jevreji se ne smeju kupati u javnim kupatilima u Nemačkoj“, „U Nemačkoj ni činovničke žene ne smeju biti Jevrejke“ (11. avgust 1933), „Tri mlada Jevrejina pokušala da na osovinama brzog voza odu iz Poljske u Palestinu“ (15. oktobar 1933)..., dok je *Proleter* povodom bojkota pisao da „hitlerovski banditi vrše pogrome nad Jevrejima, kakve nije znala ni carska Rusija“.³³⁴ I *Politika* je izvestila da 1. aprila 1933. počinje bojkot Jevreja u čitavoj Nemačkoj tako što će pred njihove radnje biti postavljene straže *šturmataljona* sa zadatkom da odvrćaju kupce. *Politika* je pisala da je racija na Jevreje u Berlinu snimana za film i prenošena preko radija, a ubrzo je izvestila da i urednici listova moraju da budu „arijskog“ porekla.³³⁵

Istovremeno, *Vreme* je izveštavalo i o podršci u celom svetu koju su dobijali Jevreji. Švajcarska im je dozvolila ulazak u zemlju, britanski parlament je zahtevao da se Društvu naroda podnese predstava o antisemitizmu u Nemačkoj, a i američka vlada je odlučila da interveniše. Posle otpočinjanja bojkota u Nemačkoj, u Rumuniji su otkazani prethodno najavljeni protestni skupovi, ali su se u drugim zemljama pojačali. Pariski nadbiskup Verdje je protestovao zbog progona Jevreja, a u Berlin je stigao izaslanik američke hrišćanske crkve dr Milzen da se na licu mesta uveri o njihovom progonu. Američki Jevreji su izdali saopštenje da će se odazvati želji američkog Ministarstva spoljnih poslova i uzdržavati se „svakog javnog komentara o položaju Jevreja u Nemačkoj“. Istovremeno je Karl Šolc, predsednik udruženja Nemaca u državi Merilend, uputio molbu Hitleru da se „u ime Amerikanaca nemačkog porekla“ i u interesu ugleda nemačkog naroda, pokaže „čovečniji, pravičniji i milosrdniji prema Jevrejima u Nemačkoj“. U Njujorku je četrdeset devet lekara potpisalo protestnu deklaraciju protiv postupka prema lekarima Jevrejima. Odbor za pomoć

³³³ Zavodenje „numerus-klauzusa“ za učenike Jevreje po školama, *Vreme*, 20. april 1933; Uhapšeno 300 uglednih Jevreja u Nirnbergu, *Vreme*, 24. jul 1933.

³³⁴ Pomozite borbu njemačkih radnika! *Proleter*, april 1933.

³³⁵ Danas u 10 časova počinje bojkotovanje Jevreja u celoj Nemačkoj, *Politika*, 1. april 1933; Krvav sukob u Breslavi, *Politika*, 5. april 1933; Urednici listova u Nemačkoj moraju biti „arijskog“ porekla, *Politika*, 6. oktobar 1933.

progonjenim Jevrejima sakupio je 700.000 dolara od nameravana dva miliona. Više od dva miliona njujorških Jevreja je pozdravilo izbor La Gvardije za gradonačelnika Njujorka jer je obećao da će sve učiniti da Jevrejima olakša položaj u Njujorku, ali i u samoj Nemačkoj. Istakao je da je oduvek bio načelni neprijatelj hitlerizma, „i da će se istrajno boriti protiv svakog nasilja koje pod imenom nacionalizma i rasnog prečišćavanja pokušava da unese razdor i teror u javni život američkih građana“. *The Manchester Guardian* je zahtevao da sve zemlje intervenišu zbog progona Jevreja, a Jevreji lekari u Poljskoj su spremali bojkot nemačkih klinika.³³⁶ I *Medicinski pregled* je pisao o reakcijama u svetu na progone nemačkih lekara Jevreja. Objavljeno je da je protiv otpuštanja Bernhard Zondeka protestovalo 20 profesora iz Oksforda i Kembridža, navodeći u pismu upućenom *The Timesu* da ustaju protiv te mere iz naučnih razloga, jer je Zondek „uvećao slavu nemačke nauke“. Iz Ciriha je javljeno da na tamošnjem medicinskom fakultetu više nije bilo mesta za nemačke lekare iz Rajha kao ni na ostalim Univerzitetima u Švajcarskoj, dok je egipatska vlada dozvolila da 200 jevrejskih lekara kojima je u Nemačkoj onemogućena praksa dođu u Egipat i slobodno se bave svojim poslom.

Redovno su beleženi i slučajevi progona nemačkih profesora i naučnika Jevreja. *Medicinski pregled* je aprila 1933. pisao da je posle dolaska nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj, veliki broj naučnika Jevreja morao da napusti svoje položaje. Pominjani su medicinski stručnjaci, profesori i direktori bolnica i instituta Drigalski, Birger, Lihtvic, Blumental, Borhart, Rona, Baki, Kantorovic, Levrenštajn, Chajes, Frojnd, Vinterštajn, Majer-Štajneg, Klajn, Tanhojzer, Frojndlih, Haber, Verthajmer, Lipšic, Najzer... Navodilo se da još nema obaveštenja o tome kako se prema progonjenima drže nemački profesori „čiste krvi“ i da je

³³⁶ Bojkot Jevreja u Nemačkoj juče je savršeno uspeo, crna subota nemačkih Jevreja, *Vreme*, 2. april 1933; Protesti Jevreja u inostranstvu otkazani, *Vreme*, 3. april 1933; Protest pariskog kardinala Verdjea zbog gonjenja Jevreja; Dolazak izaslanika američke hrišćanske crkve radi ankete u Nemačku; Proglas predsednika kongresa američkih Jevreja; Molba Amerikanaca nemačkog porekla, *Vreme*, 4. april 1933; *Mančester gardijan* zahteva da sve zemlje intervenišu zbog gonjenja Jevreja; Jevreji lekari u Poljskoj spremaju bojkot nemačkih klinika i lečilišta, *Vreme*, 11. april 1933; Protest američkih lekara zbog progona jevrejskih lekara u Nemačkoj, *Vreme*, 12. jul 1933; Novi pretsednik njujorške opštine protiv hitlerovaca, *Vreme*, 11. novembar 1933.

samo stigla vest da je „čuveni berlinski hirurg Sauerbruch dao ostavku“, jer nije uspeo da zaštiti svog asistenta profesora Nizena. Sa druge strane, u Kilu su studenti pretnjama zahtevali od rektora da ukloni 28 nastavnika, a sva njihova dela u Univerzitetskoj biblioteci su proglasili zaplenjenim. Među nastavnicima je bio i „čuveni profesor fiziologije Rudolf Heber“, pisac jednog od najboljih udžbenika iz te oblasti. Mnogobrojnim stručnim i profesionalnim društvima smenjena je ili „prečišćena“ uprava, na primer, uprava berlinskog Medicinskog društva, dok je uprava Društva za bolesti varenja i metabolizma podnela ostavku. Kongresu Društva za internu medicinu u Visbadenu 1933. je trebalo da predsedava profesor Lihtvic iz Berlina, ali je on u međuvremenu morao da napusti položaj pa ga je zamenio profesor Šitenhelm iz Kila, koji je u pozdravnoj reči naglasio svoju privrženost „novom režimu nacionalnog poleta“, ali i uzgred napomenuo da se kod ljudi kao što su Erlih, Najzer, Vaserman, Minkovski i drugih „osećao uticaj nemačkog duha, i da im se mora odati priznanje“. Predsednik Rentgenološkog društva profesor Kinbek dao je ostavku pa je vođenje Kongresa te godine preuzeo profesor V. Majer iz Bremena. Otkazani su kongresi patološkog društva, dermatološkog, kongres za psihijatriju, za tuberkulozu, dok je kongres za profesionalna lekarska pitanja odložen „zbog velikih ličnih promena koje su u toku“.

Medicinski pregled je navodio i da je u Berlinu naprasno umro profesor stomatologije i upravnik Univerzitetske zubne klinike u Rostoku doktor Hans Moral. Bio je jedan od profesora koji je otpušten kada je „otpočelo gonjenje Jevreja u Nemačkoj“. Tada ga je beogradski Medicinski fakultet pozvao za katedru stomatologije što je profesor Moral s oduševljenjem prihvatio ali ga je smrt sprečila da to ostvari.³³⁷ Dve godine kasnije *Medicinski pregled* je objavio da je prema upravo sakupljenim statističkim podacima, „na početku novog režima“ u Nemačkoj bilo 6.488 Jevreja lekara ili 13% od 50.000 ukupnog broja lekara, od toga u Berlinu 3.000. U toku 1933. emigriralo ih je 578 a ostalo 5.910, od kojih je samo 3.641 imalo dozvolu za obavljanje prakse. Nešto više od polovine su bili praktični lekari, a ostali specijalisti koji nisu mogli da rade u državnoj službi.³³⁸

³³⁷ Vesti, Događaji u Nemačkoj, *Medicinski pregled*, april 1933; Vesti, Smrt nekoliko poznatih naučnika, *Medicinski pregled*, avgust 1933.

³³⁸ Vesti, Narijevski lekari u Nemačkoj, *Medicinski pregled*, mart 1935.

Vreme je krajem 1933. godine izvestilo da je profesor svetskog glasa Ernst Šredinger prinuđen da napusti Nemačku zato što je „čistokrvni Jevrejin“. On se nije bavio politikom ali ga je progon Jevreja toliko potresao da se odlučio na dobrovoljnu emigraciju.³³⁹ I *Politika* je pisala da mnogo naučnika napušta Rajh, na primer, fizičar Šredinger koji će predavati na Oksfordu i matematičar Herman Vajl koji će predavati u Prinstonu.³⁴⁰ U intervjuu *Vremenu* nemački književni emigrant Leon Fojhtvanger je izjavio da čak i da nije Jevrejin, bio bi pogođen progonom, kao i braća Man. Boraveći u Americi u trenutku dolaska Hitlera na vlast dao je svoj sud o Hitlerovoj knjizi *Moja borba*, navodeći da je jedan „rasni filolog“ izdao odličnu zbirku gramatičkih i jezičkih grešaka koje se mogu učiniti na nemačkom jeziku. „Ja sam dokazao da se sve ove greške nalaze u knjizi Hitlera, ovoga puta potpuno nesvesno sakupljene.“ Fojhtvanger je razgovor zaključio konstatacijom: „Znate li da su Jevreji pronašli nacionalizam? To im je zaista divan uspeh!“³⁴¹

Podrazumeva se da je štampa tokom 1933. pojedinačno najviše izveštavala o sudbini Alberta Ajnštajna. Marta 1933. *Vreme* je pisalo da se Ajnštajn u trenutku dolaska nacionalsocijalista na vlast nalazio u SAD, gde je izjavio da se neće vratiti u Nemačku dok se u njoj ne promeni politička situacija, jer želi da živi u državi u kojoj „zakoni garantuju političke slobode, toleranciju i jednakost u pravima građana“. Ubrzo je javljano da je u Berlinu izvršen pretres Ajnštajnovog stana zbog glasina da su ga komunisti pretvorili u skrovište oružja. Krajem marta iskrcao se u Anversu. Izjavio je da stanje u Nemačkoj podseća na početak fašističkog režima u Italiji, s tom razlikom što okolnosti koje su do njega dovele nisu iste, pa se na osnovu analogije ne može zaključivati o njegovoj budućnosti. Ponovio je da se neće vraćati u Nemačku dok tamo ne bude obezbeđena zaštita svih građana. Nameravao je da nekoliko meseci ostane u Belgiji. Na pitanje da li stanje u Nemačkoj predstavlja opasnost po mir, odgovorio je da je ubeđen da nemačka vlada nema namere da izaziva sukobe sa inostranstvom, a na pitanje kako

³³⁹ Čuveni naučnik profesor Šredinger napustio Nemačku, *Vreme*, 5. novembar 1933.

³⁴⁰ Jevreji ne mogu biti lekari u Nemačkoj; Naučnici napuštaju Rajh, *Politika*, 2. novembar 1933.

³⁴¹ Luj-Šarl Roje, Kako žive čuveni nemački književnici u izgnanstvu, na francuskoj Rivijeri, *Vreme*, 22. jul 1933.

se može sprečiti rat, odgovorio je da princip kolektivne intervencije mora da bude „sveta dužnost svake države“ čim to odluči nadležno međunarodno telo. Početkom aprila *Vreme* je izvestilo da je Ajnštajn tražio istup iz nemačkog državljanstva, a dva dana kasnije da je najavio istupanje i iz Akademije nauka. Pruska Akademija je zato održala vanrednu sednicu na kojoj je ocenila da Ajnštajn učestvuje u propagandi protiv Nemačke zbog čega nije žalila zbog njegovog istupanja iz članstva. Istog dana doneta je i vest da je zatvoren njegov konto u banci.³⁴² Aprila 1933. *Politika* je pisala da je posebna komisija koju je odredilo Ministarstvo unutrašnjih dela podiglo iz banke sva novčana sredstva i hartije od vrednosti koje je na svom računu držao Ajnštajn, tj. sumu od oko trideset hiljada maraka.³⁴³ Juna je izveštavano da Ajnštajn dobija ponude da predaje u Parizu, Oxfordu, u SAD, Španiji, Austriji, Belgiji, Holandiji. U septembru je štampa pisala da je upravo izašla *Žuta knjiga* o Hitlerovom teroru i požaru Rajhstaga koju je pripremio Komitet žrtava nemačkog fašizma pod predsedništvom Alberta Ajnštajna. U knjizi se tvrdilo da je paljevinu Rajhstaga režirao Gebels, a da je optuženi za paljevinu, Holanđanin Marinus van den Libe bio samo jedna u nizu žrtava nacionalsocijalista na koga je trebalo da se prebaci sva odgovornost kako bi se za paljevinu optužili komunisti. Odmah je prenet i Ajnštajnov demanti u kome je naveo da knjiga nije objavljena pod njegovim rukovodstvom, već pod pokroviteljstvom Međunarodnog komiteta čiji je on počasni član. Rekao je da on radi na pružanju pomoći Jevrejima proteranim iz Nemačke, ali da nije učestvovao u političkim akcijama Odbora, pa ni na izradi *Žute knjige*.³⁴⁴

Septembra 1933. *Politika* je izvestila da je tajno udruženje Fema raspisalo nagradu od 1000 funti za Ajnštajnovu ucenjenu

³⁴² Profesor Ajnštajn neće se vratiti u Nemačku dok ne siđu hitlerovci sa vlasti, *Vreme*, 17. mart 1933; Pretres stana profesora Ajnštajna, *Vreme*, 22. mart 1933; Profesor Ajnštajn nastaniće se u Belgiji, *Vreme*, 30. mart 1933; Profesor Ajnštajn istupa iz nemačkog državljanstva, *Vreme*, 1. april 1933; Nemačka Akademija nauka protiv dr. Ajnštajna; Zatvoren konto profesora Ajnštajna, *Vreme*, 3. april 1933.

³⁴³ Imanje profesora Ajnštajna konfiskovano, *Politika*, 4. april 1933.

³⁴⁴ Španija poziva g. Ajnštajna, *Vreme*, 11. april 1933; Razgovor sa pronalazačem teorije relativiteta, sedam država otima se za slavnog naučnika dr. Ajnštajna, dobrovoljnog prognanika iz Nemačke, *Vreme*, 14. jun 1933; Komitet nemačkih izbeglica tvrdi da je požar Rajhstaga zamislio i režirao ministar Gebels; G. Ajnštajn nije sudelovao u objavljivanju žute knjige o teroru hitlerovaca, *Vreme*, 5. septembar 1933.

glavu, a da je njegov komentar bio da „nije znao da toliko vredi njegova glava“. Odbijena je tužba koju je podneo Međunarodnom sudu protiv nemačke vlade zbog konfiskacije imovine, sa obrazloženjem da je on „čovjek bez državljanstva i da se prema tome nijedna država ne može zauzeti za njegove interese“.³⁴⁵ *Nedeljne ilustracije* su objavile da je Hitlerov režim proglasio Ajnštajna za „jevrejskog šarlatana“ i „prognanika broj 14“, da je njegovo ime izbrisano sa spiska nemačkih građana, a imovina konfiskovana. To je bila kazna za Ajnštajnovu „klevetanje Nemačke“ izjavom da je proganjanje Jevreja akt varvarizma, a izgredi „hitlerovaca“ znak nekulture. Navedeno je i da se boraveći u Engleskoj, Ajnštajn upisao u Zlatnu knjigu engleskog dvora gde je pored svog imena dodao da je „bez otadžbine“. U Belgiji je usamljeno živio u Kok-sir-Meru, ali „mržnja nacional-socijalista nije davala mira velikom naučniku“ i septembra 1933. tajno nacionalističko udruženje Fema je ucenilo njegovu glavu. Tek posle ubistva profesora Lesinga, postalo je jasno da su pretnje ozbiljne pa mu je belgijska vlada obezbedila policijsku zaštitu. Na kraju je ipak odlučio da napusti Belgiju i prihvati ponude stranih univerziteta da na njima predaje.³⁴⁶ O uceni Ajnštajnovе glave opširno je izveštavalo i *Vreme*. Citirane su britanske novine da je tajno udruženje nemačkih nacionalista Fema koje je uzelo naziv po srednjevekovnom tajnom narodnom sudu, raspisalo nagradu od 1.000 funti za Ajnštajnovu ubistvo. Priložen je istorijat ovog udruženja od srednjeg veka, uz tvrdnju da se 1918. ponovo pojavilo u rurskoj oblasti kao ilegalna organizacija desničara. Bavilo se terorističkim aktivnostima, izvršivši čitav niz atentata na viđene političare i levičare.³⁴⁷ Sklono da prenosi sasvim raznorodne vesti i autorske tekstove, *Vreme* je istovremeno donelo iz strane štampe kritički nastrojen tekst Kleman Votela prema Ajnštajnu koga je osuđivao što je, nekada izraziti pacifista, u poslednje vreme, iz ličnih razloga promenio mišljenje. Pošto je počeo progon Jevreja u Nemačkoj, a i njegova glava je ucenjena, po mišljenju Votela, Ajnštajn je počeo da zagovara stav o potrebi naoružavanja zemalja koje se granice

³⁴⁵ Tajno nemačko udruženje Feme daje 1000 funti za glavu prof. Ajnštajna, *Politika*, 8. septembar 1933; Odbijena je Ajnštajnova tužba, *Politika*, 21. decembar 1933.

³⁴⁶ A. Žob, Život prognanog profesora Ajnštajna, *Nedeljne ilustracije*, 11. mart 1934.

³⁴⁷ Jedna senzacionalna vest engleskog lista *Dejli heralda*, tajno udruženje Fema ucenilo je glavu Profesora Ajnštajna sa 1.000 funti sterlinga, *Vreme*, 8. septembar 1933.

sa Nemačkom. Čudio se što je Ajnštajn tek tada uvideo osvetničke namere Nemačke, i što je uporno propovedao pacifizam baš onim narodima koji su se naoružavali u cilju odbrane. Votel je zaključivao da zbog ove promene stava, ima malo izgleda da u intelektualnim krugovima i dalje opstane visoko mišljenje o Ajnštajnu kao misliocu i naučniku.³⁴⁸

Novine su izveštavale i o pojedinačnim sudbinama „običnih“ građana Jevreja. Iz Breslava je javljeno o sukobu jednog Jevrejina i „hitlerovaca“ koji su pokušali da izvrše pretres njegovog stana. Cela porodica je uhapšena. U Kemnicu su „nepoznati ljudi u hitlerovskoj uniformi“ odveli tamošnjeg advokata Jevrejina Vajnera čiji je leš pronađen sutradan. Policija je izjavila da su zločin izvršili ljudi „koji su hteli da škode ugledu Nemačke i hitlerovske stranke“, jer advokat Vajner nije bio na spisku bojkotovanih advokata pošto je učestvovao u ratu. Na putu Breslav-Berlin pronađeno je telo osamnaestogodišnje Jevrejke Elze Kon koju su ubili „hitlerovci“.³⁴⁹ U Kaselu su „hitlerovci proveli gradskim ulicama i izložili potsmehu“ jednu devojkicu i njenu majku zato što je devojkica bila u prijateljskim odnosima sa Jevrejnom i što je rekla da joj vlast ne može zabraniti da voli koga hoće. Majka je kažnjena jer nije vaspitala ćerku „u pravom nemačkom narodnom duhu“.³⁵⁰ U državi Hesen je mladi jevrejski trgovac Filip Bendorf zatvoren zato što je bio u ljubavnom odnosu sa sedamnaestogodišnjom „Arijevkom“ Emom Ker čije je ime u Nemačkoj namerno objavljeno za kaznu što se upustila u ljubavni odnos sa Jevrejnom i „svesno se ogrešila o rasu“.³⁵¹

I 1934. je sporadično izveštavano o izgređima nacionalsocijalista prema Jevrejima. *Pravda* je pisala da će se „Arier paragraf“ do kraja te godine primenjivati i u nemačkoj vojsci, što je podrazumevalo da će oficiri i vojnici biti samo Nemci arijskog porekla. Šef berlinske policije je izdao uredbu kojom je Jevrejima najstrožije zabranjeno nošenje uniformi i oružja, stanovanje u većim grupama, čitanje jevrejskih listova i knjiga

³⁴⁸ Profesor Ajnštajn, u strahu od Hitlerove Nemačke, postao protivnik – pacifizma, *Vreme*, 13. septembar 1933.

³⁴⁹ Puškaranje u stanu Jevrejina preduzimača, *Vreme*, 5. april 1933; Ubistvo advokata Vajnera, Jevrejina, *Vreme*, 14. april 1933; Jedna mlada Jevrejka iz Breslave odvedena je automobilom od hitlerovaca i ubijena, *Vreme*, 11. maj 1933.

³⁵⁰ Kažnjene devojkice koje vole Jevreje, *Politika*, 1. septembar 1933.

³⁵¹ Anno Domini MCMXXXIV, *Danas*, 1. maj 1934.

na javnim mestima, održavanje sastanaka političkog karaktera, kupovanje zabranjenih jevrejskih listova iz inostranstva.³⁵²

Javnost je 1935. citirala iz berlinskog *Prager Presse* opis jedne sednice „Udruženja Jevreja nacional-socijalista“ kojoj je predsedavao njen *firer* Nauman. Održao je programski govor u kome je Jevreje podelio na one koji „nacionalno misle“ i na „svetske“ Jevreje. Po ovom *Fireru*, Jevreji u Engleskoj, Francuskoj i Italiji su nacionalni i zato u tim zemljama nema antisemitizma. Kod drugih, „svetskih“ Jevreja, međutim, „nema ljubavi prema otadžbini“ i zato su kao i cionisti glavni neprijatelji „nacionalnih Jevreja“. Proglasio je da su Jevreji nacionaliste „odani do poslednje kapi krvi nacional-socijalističkoj otadžbini“, o čemu je svedočio i pozdrav *Fireru*. Sednica je završena pevanjem *Deutschland über alles* i *Horst Wessel*, a kako dopisnik *Prager Presse* nije odgovorio hitlerovskim znakom, „brzo mu je priskočio jedan vršilac reda i strogo ga opomenuo“.³⁵³

Drugi veliki talas nacističkog antisemitizma u beogradskoj štampi je beležen sredinom 1935. Kao povod je navođen događaj vezan za prikazivanje švedskog filma „protivjevrejske tendencije“ *Peterson i Bendel*. *Javnost* je obaveštavala da je u Berlinu „opet došlo do pogroma Jevreja“, da se ponovo razaraju jevrejske trgovine, kafane i lokali, da se automobili i tramvaji zaustavljaju i iz njih „izvlače putnici za koje se sumnja da su Jevreji“, pa se događalo da i drugi stranci stradaju „ako masa sumnja da su Jevreji“. Tvrđilo se da ima raznih verzija uzroka pogroma, a kao najčešći se navodio događaj kada su Jevreji u jednom bioskopu omeli izvođenje filma *Peterson i Bendel*, na šta su drugi posetioци počeli da negoduju pa je počeo opšti pogrom.³⁵⁴ I *Vreme* je pisalo da se pred bioskopom u kome se prikazuje film, redovno okuplja masa koja napada prolaznike za koje „po njihovom tipu“ pretpostavlja da su Jevreji.³⁵⁵ *Pravda* je drugačije videla isti događaj. Pisala je da je u Nemačkoj došlo do „malog uzbućenja“ povodom prikazivanja švedskog antijevrejskog filma *Peterson i Bendel* koji je izazvao „skromnu demonstraciju nekolicine Jevreja“ iz publike. Takve ispade Jevreja nacionalsocijalisti „uzimaju kao znak njihove drs-

³⁵² „Arier paragraf“ primenjivaće se i u nemačkoj vojsci, *Pravda*, 14. mart 1934; Nove oštre mere nemačke vlade protiv Jevreja, *Pravda*, 24. septembar 1934.

³⁵³ Jevreji „nacisti“, *Javnost*, 24. februar 1935.

³⁵⁴ Opet progoni Jevreja u Nemačkoj, *Javnost*, 20. jul 1935.

³⁵⁵ Nove protivjevrejske demonstracije u Berlinu, *Vreme*, 21. jul 1935.

kosti i ne propuštaju da im pokažu ko je gospodar u Trećem Rajhu“. Navodilo se da je film morao biti mnogo uvredljiv za Jevreje kada su se osmelili da glasno protestuju, ali je dobro došao nemačkoj antijevrejskoj propagandi. *Pravda* je smatrala da „nekoliko polupanih prozora i nekoliko premlaćenih Jevreja“ nisu rešili problem, jer Jevreji nisu jedini neprijatelji nacionalsocijalista, pa je odmah posle „Kurfirstendamske antijevrejske gužve“ došlo i do drugih sukoba.³⁵⁶

Ipak, da je incident sa švedskim filmom u julu 1935. iskorišćen samo kao povod za novi obračun sa Jevrejima, svedoči činjenica da je štampa i pre njega beležila pojačan broj antisemitskih izgređa. *Vreme* je u aprilu izveštavalo da je Komora za književnost donela odluku da iz svojih redova ukloni sve pisce nearijevce. Izgnani pisci su izgubili pravo da izdaju knjige što je samo u Berlinu pogodilo oko 1.200 lica. Slične mere donete su i protiv kompozitora. Navodilo se da je ovo samo uvod u odluku o „potpunom otstranjenju Jevreja iz nemačke nacionalne zajednice“. Preneta je izjava nemačkog zvaničnika da je pogrešno uverenje da u Nemačkoj ima „samo“ 600.000 Jevreja, jer taj broj proističe iz popisa 1912. godine kada su kao Jevreji upisivani samo pripadnici jevrejske konfesije, dok ih je stvarno bilo oko 2,5 miliona. „Taj broj je postepeno pao na okruglo 1,5 milion, i to oko 500.000 punokrvnih mojsijevaca, 300.000 punokrvnih Jevreja koji ne pripadaju jevrejskoj konfesiji i oko 750.000 jevrejskih meleza“. *Vreme* je izveštavalo da je u Saksoniji u toku 1935. zbog povrede zakonskih propisa o čuvanju čistote arijevске rase upućeno u koncentracione logore „14 devojaka Nemica i jedan Namac, kao i svi Jevreji, odnosno Jevrejka, sa kojim su se pomenute Nemice odnosno pomenuti Namac, ogrešili o propise o čuvanju rase“. Od interniranja su izuzeti Jevreji strani državljanima koji su „samo“ proterani iz Nemačke. Doneta je odluka po kojoj se u aktivnu vojnu službu neće primati lica čiji su otac i majka „jevrejske krvi“ ili koji među precima imaju u tri kolena „jevrejske krvi“. *Vreme* je izveštavalo da je ministar Rudolf Hes prilikom vožnje čamcem na Lihenskom jezeru prolazeći ispred jevrejskog veslačkog kluba bio napadnut pogrđnim rečima. Zbog toga je uprava grada Lihena pozvala Jevreje da u roku od 24 časa napuste grad „što su sportisti Jevreji smesta i učinili“. U Kolbergu su predstavnici hotelijera, kućevlasnika i trgovaca jednoglasno doneli rezoluciju kojom su saopštili da više

³⁵⁶ Dr. G. Grđić, Dani „Čeličnog šlema“ su izbrojani, *Pravda*, 13. avgust 1935.

neće primati Jevreje koji budu dolazili na lečenje. Po kafanama su zlostavljani gosti „za koje se pretpostavljalo da su Jevreji“, a policija je saopštila da su za incidente odgovorni Jevreji.³⁵⁷

Javnost je 1935. pisala da se progone i šalju u koncentracione logore devojke koje se „zaljubljuju u nearijevce“ i da policija ima pune ruke posla da uđe u trag ljubavnim sastancima Jevreja sa Nemcima. Navođen je primer iz Breslava gde je opština, u cilju da spreči da „arijevci“ dolaze u dodir sa Jevrejima, zabranila Jevrejima da posećuju dvanaest opštinskih kupatila, a i u onima u kojima im je pristup bio dozvoljen, odredila za njih posebna mesta odvojena od onih za „arijevce“. *Javnost* se pitala da li je to povratak u srednji vek. Citirana je i naredba Ministarstva prosvete o osnivanju „zasebnih nearijevskih škola“, kako bi se izvršilo „potpuno separiranje Jevreja od Arijevaca“. U školama, koje su već nazivane *Ghetto-Schulen*, trebalo je da se odgajaju i deca „koja su tek na pola jevrejskog porekla“. Nemačka diplomatska predstavništva u inostranstvu su dobila uputstvo da se strogo pridržavaju Nirnberških zakona i da ne dolaze u kontakt „sa pripadnicima nearijevaca“ tj. sa Jevrejima. Većina nemačkih predstavništava u inostranstvu je „uzela na znanje“ raspis, ali su neka ipak primetila „da će im takvo držanje onemogućiti čak i zvanični kontakt u državama u kojima se Jevreji nalaze na najvišim položajima“.³⁵⁸

Istovremeno je izveštavano o reakcijama u svetu i na ovaj talas antisemitizma. Komunistički demonstranti su u SAD skinuli sa broda „Bremen“ nemačku zastavu i bacili je u more, a organizacija Antinacionalsocijalistička federacija u Njujorku je najavila nove demonstracije protiv nemačkih brodova.³⁵⁹ Izveštavano je i o upravo završenom procesu u Bernu koji je

³⁵⁷ Pisci nearijevske rase u Nemačkoj nemaju više prava da izdaju knjige niti da objavljuju članke, *Vreme*, 6. april 1935; Koliko ima Jevreja u Nemačkoj, *Vreme*, 14. jun 1935; Jevreji i Nemice koje su sa njima imale intimne odnose – internirani, *Vreme*, 19. jul 1935; Stvaranje čiste nemačke rase, nearijevci neće se uzimati u aktivnu nemačku vojnu službu; Jevreji ismejali zamenika g. Hitlera; Bojkot Jevreja u Kolbergu, *Vreme*, 30. jul 1935; Novi antisemitski izgredi u Berlinu; „Za incidente su krivi Jevreji“ – kažu hitlerovci, *Vreme*, 18. jul 1935.

³⁵⁸ Kažnjive ljubavi, *Javnost*, 27. jul 1935; Škole za Jevreje u Nemačkoj, *Javnost*, 14. septembar 1935; Iz nemačke diplomacije, *Javnost*, 7. decembar 1935.

³⁵⁹ Komunisti-demonstranti skinuli sa broda „Bremen“ nemačku zastavu i bacili je u more, *Vreme*, 28. jul 1935; Nove demonstracije i bojkot nemačkih brodova u Njujorku, *Vreme*, 30. jul 1935.

odlučivao o autentičnosti tzv. *Protokola sionskih mudraca*. Proces je započeo u oktobru 1934. pošto je švajcarski nacional-socijalistički savez 1933. izdao letke u kojima su napadani Jevreji na bazi „sionskih protokola“, što su jevrejske opštine ocenile kao povredu zakona kojim se zabranjuje širenje šundliterature. Presuda je doneta na osnovu iskaza mnogobrojnih svedoka i mišljenja veštaka, a glasila je: „*Protokoli* su falsifikat i plagijat. Oni su šund-literatura i pretstavljaju gore nego besmislicu“. Izdavači su osuđeni na novčanu kaznu. Sudska odluka je, kako se navodilo, praćena sa velikim interesovanjem u svetu, dok je nemačka štampa pokušavala da pokaže da je se ta stvar ne tiče, iako je bilo opštepoznato da je upravo tvrdnja o autentičnosti *Protokola* bila glavni argument za antisemitsku kampanju u Nemačkoj.³⁶⁰

U izveštavanju *Vremena* 1935. povremeno se osećala izvesna relativizacija nacističkog antisemitizma. Preneta je reakcija nemačkog lista *Völkischer Beobachter* koji je sa rezignacijom konstatovao: „Ako se u našoj 'varvarskoj Nemačkoj' slučajno desi da se nekoliko Jevreja zbog izazivačkog ponašanja 'opipljivo' pozovu na red, svekolika međunarodna štampa više o nekom 'pogromu Jevreja u Nemačkoj', o 'hajci na Jevreje na Kurfirstendamu' i slično, te tim povodom sa izvesne strane opet podgrevaju stare bajke o zverstvima, o napastvovanim devojkama Jevrejkama, o osakaćenim jevrejskim dečacima, o pljačkanju jevrejskih dućana.“ Strana štampa je optuživana da svaki, i najmanji incident u Nemačkoj preuveličava „do obima svetske senzacije“ i zloupotrebljava radi vođenja „mahnite kampanje“ protiv Nemačke.³⁶¹ *Vreme* je izvestilo i da Nirnberški zakoni imaju ponekad neočekivane posledice. Tako je izvesni Jevrejin, Alfred Kon iz Kemnica podneo sudu zahtev za razvod braka „od svoje arijevske žene, da dalje ne bi vređao rasni osećaj Nemaca svojim nearijevskim brakom“. Sud je odbacio zahtev jer njegova žena nije prihvatila razvod, konstatujući da Nirnberški zakoni nisu doneti da bi oslobađali muževe od bračnih obaveza. Sudskom odlukom mu je „potvrđen nearijevski brak baš na osnovu Nirnberških zakona“.

³⁶⁰ Proces o *Protokolima sionskih mudraca*, *Javnost*, 25. maj 1935.

³⁶¹ Oštar napad *Felkišer Beobahtera* (*Völkischer Beobachter*) na stranu štampu zbog pisanja o antijevrejskim izgređima u Berlinu, *Vreme*, 19. jul 1935.

Vreme je zaključivalo da je „pametni Jevrejin naterao sud da ozakoni skrnavljenje rasne čistoće u Nemačkoj“.³⁶²

Iz strane štampe je 1936. preneto da se u Nemačkoj Jevrejima uskraćuju pasoši za odlazak u inostranstvo. Verovalo se da se time sprečavao izlazak jevrejskog kapitala iz zemlje i izveštavanje o stvarnom položaju Jevreja. *Javnost* je citirala saopštenje odbora Međunarodnog jevrejskog kongresa u Ženevi nastalo kao odgovor na napade nacista na Jevreje. U saopštenju se navodilo da je besmisleno tvrđenje da su jevrejstvo i boljševizam jedno te isto, i upućivalo na činjenicu da je, naprotiv, nemački militarizam u toku rata podupirao boljševizam i sve činio da boljševička revolucija uspe. Saopštenje je završeno apelom na vlade civilizovanih država u svetu da ne podlegnu podstrekivanju nacionalsocijalizma i ne dozvole da milioni Jevreja budu stavljeni van zakona.³⁶³

I 1937. je izveštavano da su američki Jevreji priredili veliki skup u Njujorku kome je prisustvovalo oko 25.000 ljudi, dok je još „deset puta toliko sveta“ po okolnim ulicama preko zvučnika slušalo govornike koji su istupali protiv nacionalsocijalističke propagande. Usvojena je rezolucija u kojoj je istaknuto da Amerikanci „kojima je stalo do budućnosti slobode i demokratije“, treba da se uzdrže od učešća u svemu što bi predstavljalo finansijsku pomoć nacionalsocijalističkom poretku u Nemačkoj, koji se neće dugo održati ako izostane pomoć iz inostranstva.³⁶⁴ *Pravda* je prikazala knjigu *Bugarska javnost o rasizmu i antisemitizmu* izašlu u Sofiji, koja je predstavljala zbirku izjava najistaknutijih bugarskih političara, književnika i javnih radnika³⁶⁵ o ovom aktuelnom problemu. Citirane su reči Aleksandra Malinova da su Jevreji dali veliki doprinos nauci i umetnosti, Ljapčeva da Jevreji moraju da imaju

³⁶² Čudi nirnberških zakona, jedan Jevrejin naterao je sud u Kemnicu da ozakoni skrnavljenje rasne čistoće u Nemačkoj, *Vreme*, 9. april 1936.

³⁶³ Jevreji u Nemačkoj ne dobijaju pasoš, *Javnost*, 15. avgust 1936; Jevreji odgovaraju nacional-socijalistima, *Javnost*, 19. septembar 1936.

³⁶⁴ U Njujorku je održan veliki zbor protiv Nemačke na kome je govorio predsednik opštine g. La Gvardia, *Vreme*, 17. mart 1937.

³⁶⁵ Svoja mišljenja su dali Aleksandar Malinov, Aleksandar Cankov, Andreja Ljapčev, Bojan Smilov, Grigor Vasiljev, Dimitrije Gičev, Mihailo Madžarov, Dimo Kazasov, Kosta Todorov, Nikola Mušanov, Aleksandar Balabalov, Anton Strašimirov, D. B. Mitov, Dobri Hrastov, Hrisan Cankov, Emin Pelin, Ljudmil Stojanov, Lidija Šišmanova.

sva prava kao i Bugari, Smilova da bugarski Jevreji predstavljaju dobre bugarske građane, Mitova da je žalosno što se u XX veku postavljaju pitanja o rasi „i drugim sličnim glupostima“, Emina Pelina da je antisemitizam varvarska pojava. *Pravda* je zaključivala da su svi bugarski intelektualci protiv rasizma i antisemitizma, smatrajući ih posledicom poremećenih ekonomskih i političkih prilika u pojedinim zemljama i navodeći da se o antisemitizmu u Bugarskoj ne može govoriti.³⁶⁶

Politika je 1937. izveštavala da je u Nemačkoj doneta odluka da se neće smatrati kao Jevreji oni koji nisu jevrejske veroispovesti i kojima preci nisu bili Jevreji, što je značilo da će morati da služe vojsku.³⁶⁷ Sredinom 1938. *Vreme* je pisalo da počinje nova faza u sudbini Jevreja u Nemačkoj koji su obavezani da prijave svu svoju imovinu. Odlučeno je da se napravi lista svih jevrejskih firmi „koja će biti javna i svakome pristupačna“. Čuli su se i glasovi da će se u skoroj budućnosti „jako ograničiti privredna delatnost Jevreja“, a pošto su već isključeni iz javne službe, štampe i kulturnog života, smatralo se da je došlo vreme da se uklone i iz privrednog života, „bez velikih trzavica po nemačku privredu“. Navodilo se da će kao naknada, u buduće biti strogo zabranjena svaka pojedinačna teroristička akcija protiv Jevreja.³⁶⁸

Posle anšlusa 1938. i u Austriji se kao najvažnije postavilo jevrejsko pitanje. *Srpski književni glasnik* je navodio da je automatski otvoreno pitanje Jevreja, protiv kojih je nova vlast preduzela oštre mere sa obrazloženjem da gospodare privredom i bankarstvom u zemlji.³⁶⁹ U listu se tvrdilo suprotno, da su Jevreji upravljali samo sitnom trgovinom dok su veliku industriju i banke držali stranci, a negirano je i rasprostranjeno uverenje o njihovom bogatstvu, podacima da je pre anšlusa bilo 25.000 nezaposlenih bečkih Jevreja, a 60.000 ih je bilo na budžetu Jevrejske opštine „koja je trošila na tu sirotinju 40% svoga celokupnoga budžeta“. S druge strane, Beč je bio utočište

³⁶⁶ Lj. B. 60 istaknutih Bugara o rasizmu i antisemitizmu, *Pravda*, 24. jul 1937.

³⁶⁷ „Polujevreji“ i „čtvrtjevreji“ služiće u nemačkoj vojsci, *Politika*, 19. februar 1937.

³⁶⁸ U Rajhu se vrši popis imovine Jevreja, *Vreme*, 19. jun 1938.

³⁶⁹ Navodilo se da je namera bila da se za četiri godine uklone iz Austrije svi Jevreji, njih oko 300.000, od kojih je u Beču živelo oko 200.000 (preko 100.000 bečkih Jevreja bilo je zaposleno u slobodnim zanimanjima, oko 1500 lekara, 1200 advokata).

za progonjene Jevreje iz Poljske, Nemačke i Rumunije, bio je centar cionističke federacije, kao i jevrejskog teološkog instituta i mnogih škola. Sve to je prekinuto 1938. kada je nova vlast „gvozdenom žicom stala ograđivati Arijevce od Semita“, pa su sinagoge „postajale kasarne, škole su pretvarane u logorišta ljudi sa severa, banke i kase u njima svojina došljaka, biblioteke i knjige 'sitna drva' za potpaljivanje vatre“. Svi Jevreji su počeli da dele istu sudbinu, „čak i kad su se otkupljivali u naturi ili u novcu“, profesori, lekari, činovnici, advokati, novinari, muzičari, glumci, vlasnici radnji, bioskopa, hotela, trgovački pomoćnici i manji službenici, „sve je to bilo zahvalno ako je dobilo svoj otpust bez kakve telesne kazne“.³⁷⁰ Izveštač *Vremena* je pisao drugačije, navodeći da je u Beču pre anšlusa bilo 170.000 Jevreja, a „njihov uticaj bio je tako veliki kao da ih je bilo deset puta više“. Zato je osnovana specijalna ustanova koja je trebalo da „arizira jevrejski kapital“ i da dobije autentične cifre o jevrejskoj imovini u Austriji. Po završetku rada ove ustanove trebalo je da jevrejska preduzeća budu potpuno u „arijevskim rukama“, a njihova imovina likvidirana.³⁷¹

Novembra 1938. *Politika* je redovno izveštavala o događajima u Nemačkoj vezanim za Kristalnu noć. Pod izgovorom velikog ogorčenja javnosti zbog atentata na sekretara nemačke ambasade u Parizu fon Rata, ponovo je počeo napad na Jevreje. Paljene su sinagoge, demolirane jevrejske kuće i radnje. Od 11 berlinskih sinagoga devet je bilo u plamenu, razorena je velika sinagoga u Trojhtlingenu, a u Beču su razorene gotovo sve sinagoge. Uhapšeni su i svi Jevreji koji su se zatekli pred engleskim konzulatom u Beču gde su čekali pasoše. U zapadnom delu Berlina je uništeno stotine jevrejskih radnji. Svi minhenski Jevreji su 11. novembra morali da predaju policiji ključeve svojih stanova, uhapšeno ih je oko 500, a ostalima je dat rok od 48 sati da napuste grad. Broj uhapšenih u Minhenu se ubrzo popeo na 1400, a više od polovine ih je upućeno u logor Dahau. U Frankfurtu su Jevreji između 18 i 60 godina starosti upućeni u koncentracione logore. Istovremeno je odlučeno da nemački Jevreji moraju da plate novčanu kaznu od jedne milijarde maraka za ubistvo fon Rata. Kazna je počela da se naplaćuje odmah, a među uhapšenima je najviše bilo trgovaca, lekara i drugih

³⁷⁰ Inostrani, Jevrejski problem, *Srpski književni glasnik*, 1. jul 1938.

³⁷¹ Dr G. Jedna trećina jevrejskih preduzeća i kapitala u bivšoj Austriji prešla je u arijevske ruke, *Vreme*, 26. jul 1938.

pripadnika srednjeg staleža. Doneta je odluka da nijedan Jevrejin ne može da napusti zemlju dok ne bude isplaćena kazna, da svi Jevreji koji imaju više od 5000 maraka moraju da predaju državi petinu svoje imovine, a nemački ministar Funk je izjavio da će uskoro sva jevrejska imovina preći u nemačke ruke. *Politika* je izvestila da su u Njujorku prilikom odlaska nemačkog broda „Bremen“ izbile demonstracije kada je masa na keju „ogorčeno demonstrirala protivu Nemačke“.³⁷² *Vidici* su citirali nemačku štampu po kojoj je jevrejski imetak procenjen na sedam milijardi maraka od čega su dve milijarde prešle u nemački posed. Jednu milijardu Jevreji su morali da plate kao kaznu za pariski atentat, dok je šteta u jevrejskim radnjama i stanovima počinjena tim povodom iznosila blizu dve milijarde.³⁷³

Štampa je izveštavala i o velikom broju slučajeva samoubistava Jevreja u Nemačkoj i svetu. Upravnik zubne klinike u Marburgu profesor Zajdel je 1933. prema pisanju jednog nemačkog medicinskog lista, „iz privatnih razloga svojevotjno oduzeo sebi život“.³⁷⁴ Berlinski advokat dr Georg Leman izvršio je samoubistvo trovanjem ostavivši pismo u kome je naveo da „ne može više da gleda ono što se u Nemačkoj događa“. U Hajdelbergu je izvršio samoubistvo sudija jevrejskog porekla Betman kada je otpušten sa posla. U oproštajnom pismu je naveo da ne može da podnese poniženja kojima su izloženi Jevreji. Dr E. Forster, direktor klinike u Grajhsvaidu izvršio je samoubistvo kada je otpušten sa posla, a u Švajcarskoj se ubio poznati berlinski advokat Alsberg zbog velike bede u koju je zapao posle progona iz

³⁷² Paljenje sinagoga, demoliranje jevrejskih domova i napadi na jevrejske radnje u više mesta u Nemačkoj, *Politika*, 11. novembar 1938; Svi Jevreji u Minhenu morali su juče da predadu policiji ključeve svojih stanova i svi će morati u roku od 48 časova da napuste Minhen, *Politika*, 12. novembar 1938; Jevreji u Nemačkoj imaće da plate kolektivnu novčanu kaznu od jedne milijarde maraka za ubistvo fon Rata, *Politika*, 13. novembar 1938; Nemačke vlasti su juče počele da naplaćuju od Jevreja kaznu koju je odredila nemačka vlada, *Politika*, 15. novembar 1938; Engleska vlada je juče raspravljala o nalaženju prvo privremenog a zatim stalnog utočišta za jevrejske izbeglice iz Nemačke, *Politika*, 17. novembar 1938; Nijedan Jevrejin neće moći da napusti Nemačku sve dok ne bude naplaćena kazna od milijarde maraka, *Politika*, 19. novembar 1938; Svi nemački Jevreji koji imaju više od 5000 maraka imaće da dadu državnoj kasi peti deo svoje imovine, *Politika*, 24. novembar 1938.

³⁷³ Jevreji kao taoci u Nemačkoj, *Vidici*, 25. novembar 1938.

³⁷⁴ Vesti, Smrt nekoliko poznatih naučnika, *Medicinski pregled*, avgust 1933.

Nemačke.³⁷⁵ U Lucernu je izvršio samoubistvo poznati nemački konferensije Paul Nikolaus koji je sa velikim uspehom nastupao u „Kabareu komičara“ i „Skali“ u Berlinu, ali je usled progona „hitlerovaca“ morao da pobjegne u Švajcarsku. U Frankfurtu su pokušali samoubistvo upravnik velike jevrejske trgovine i njegova žena, navodeći kao razlog bezizlazno stanje u koje je bojkot doveo njihovu firmu i njih lično. Izveštavano je da se u nemačkim emigrantskim krugovima u Londonu 1935. sumnjalo u verziju o samoubistvu dve žene izbeglice iz Nemačke, gospođa Fabijan i Vurm koje su igrale veliku ulogu u demaskiranju nacional-socijalizma i pružile važne podatke za rasvetljavanje afere odvođenja novinara Jakoba (Bertold) iz Švajcarske. *Vreme* je navodilo da ni londonska policija ne veruje da su one izvršile samoubistvo, kao i da je u Parlamentu postavljeno pitanje ministru unutrašnjih poslova o vezi između njihove smrti i rada stranih tajnih službi u Velikoj Britaniji, jer ona ne sme da dozvoli „da se na njenoj teritoriji vrše politički zločini“.³⁷⁶

Vreme je detaljno izveštavalo o samoubistvu novinara i fotoreportera, čehoslovačkog državljanina Stefana Luksa na sednici Društva naroda 1936. u trenutku dok je govorio španski ministar spoljnih poslova. Za sobom je ostavio nekoliko oproštajnih pisama. U pismu adresovanom na britanskog ministra spoljnih poslova Idua, Luks je pisao da se Nemačka sprema na rat i da on zato želi da njegova smrt „unese malo svetlosti i istine u današnji međunarodni život“. Ostala pisma bila su adresovana na kralja Edvarda VIII, redakcije *The Times*-a i *The Manchester Guardian*-a, glavnog sekretara Društva naroda i na jednog ličnog prijatelja. U svim pismima je tražio da prosvećeni svet spreči da „milioni Nemaca žive pod jarmom“. Njegovi prijatelji su naveli da je Luks radio na tome da pokrene javno mišljenje anglosaksonskih zemalja protiv postojećeg poretka u Nemačkoj.³⁷⁷

³⁷⁵ Tragedija dra Lemana, *Politika*, 5. april 1933, P. Milojević, Mere protiv Jevreja, *Politika*, 6. april 1933; Jevreji se i dalje ubijaju, *Politika*, 16. septembar 1933.

³⁷⁶ Ubistvo berlinskog komičara kome su dosadili progoni od strane hitlerovaca, *Vreme*, 4. april 1933; Samoubistvo uglednog jevrejskog trgovca i njegove žene zbog bojkota, *Vreme*, 5. april 1933; Tajanstvena smrt dve žene nemačke izbeglice u Londonu; Pitanje na ministra unutrašnjih dela u Donjem domu, *Vreme*, 6. april 1935.

³⁷⁷ Samoubistvo jevrejskog novinara u sali Društva naroda za vreme govora španskog ministra Barsije, *Vreme*, 4. jul 1936; U pismu upućenom g.

Javnost je 1936. opisala dva samoubistva. Prvo je bilo isto samoubistvo novinara Stefana Luksa na sednici Društva naroda koje nije stavljeno na dnevni red sednice i „posle neugodnog incidenta, koji su možda svi prisutni iskreno žalili, moralo se preći na dnevni red unapred utvrđen“. Drugo samoubistvo desilo se u Poljskoj gde se ubio jedan haluc koji je čekao na imigraciju u Palestinu. „I on je iskreno žaljen, no taj krik nije ostao bez odgovora sa druge strane“. U Tel Avivu ga je pomenuo radnički vođa Berl Katznelson ali je i „osudio njegov čin kao delo slabosti“, iz uverenja da jevrejski narod, ma koliko progonjen i ponižavan, ne može da traži put u samoubistvu.³⁷⁸ Posle Kristalne noći 1938. *Politika* je pisala da je za samo nekoliko dana u Beču 22 Jevreja izvršilo samoubistvo, a da se u Berlinu ubio poznati industrijalac Emil Kremer sa ženom.³⁷⁹

Štampa je prenosila i vesti o suprotstavljanju antisemitskim merama u samoj Nemačkoj. *Javnost* je pisala da Nirnberški zakoni, iako praćeni „sa velikom paradom“, ipak nailaze na teškoće koje pokazuju da „u današnjoj Nemačkoj nije sve tako jedinstveno, kao što bi htelo da se prikaže“. Negodovanje je izazvala podela stanovništva na one koji imaju pravo da se nazovu građanima i na one koji nemaju. „Ljudi se boje da će samo nacisti moći da dobiju tu titulu“, što je stvaralo nezadovoljstvo koje je bilo „daleko od toliko propovedanog jedinstva“. Tvrđilo se da je zakon o Jevrejima proizveo „loš utisak“, jer i ako po zvaničnoj statistici u Nemačkoj ima oko pola miliona Jevreja, zakon je ustvari pogodio oko pet miliona ljudi, „deleći stanovnike, ne samo na čiste Jevreje, nego i na pedesetprocentne Jevreje, pa čak i na dvadesetpetprocentne Jevreje“. Beležen je slučaj iz Nemačke kada je protestantski sveštenik Georg Althaus pokazao „pravu hrišćansku ljubav spram bližnjega“ uzimajući Jevreje u zaštitu. Vernicima je govorio da se ne pridružuju progonima Jevreja „jer su i oni deca božja“ i molio se bogu da „odbrani siromašni progonjeni narod“. Sveštenik je izveden pred sud za zaštitu države u Braunšvajgu i osuđen na šest meseci zatvora sa obrazloženjem da je za najveću osudu da jedan hrišćanski sveštenik „prikazuje Jevreje kao progonjenu i

Idnu samoubica Stevan Luks tvrdi da se Nemačka uporno sprema za rat, *Vreme*, 5. jul 1936.

³⁷⁸ Dr M. Švajger, Dva samoubistva, *Javnost*, 15. avgust 1936.

³⁷⁹ Paljenje sinagoga, demoliranje jevrejskih domova i napadi na jevrejske radnje u više mesta u Nemačkoj, *Politika*, 11. novembar 1938.

zaštite potrebnu naciju“.³⁸⁰ I *Vidici* su pisali da u Nemačkoj ima mnogo ljudi koji osuđuju pogrome Jevreja, što se videlo iz pisanja službenog glasila SS *Das Schwarze Korps* koji se zgražao nad Nemcima koji su pokazivali strah da će progoni omogućiti da zavlada „surova sila nad pravom“, tvrdeći da tim nedisciplinovanim Nemcima treba „zapretiti pesnicom“, jer će Jevreji i dalje biti zadržavani u Nemačkoj kao taoci, a sve dotle učinjeno bila je samo opomena. „U buduće će za svakog Nemca jamčiti svi Jevreji koji žive u Nemačkoj. Pridržavaćemo se one: Hiljadu očiju za jedno oko, hiljadu zubi za jedan zub“. Citiran je službeni list nemačkog Ministarstva spoljnih poslova *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz* u kome se progon Jevreja obeležavao kao „neophodna samoodbrana“ nemstva, a na proteste britanske i američke štampe odgovaralo objavljivanjem „grozota“ koje Englezi čine Arapima.³⁸¹

Evropski antisemitizam

Antisemitizam italijanskog fašizma, u skladu sa „zakasnelom“ pojavom njegovog rasizma i manjim obimom ispoljavanja, ređe je pominjan u beogradskoj javnosti. O ovoj temi najviše je pisalo *Vreme* koje je iz Italije februara 1938. prenelo demantije pisanja evropske štampe o namerama italijanske vlade da uvede niz antisemitskih mera. Istovremeno se i u Italiji predlagalo rešenje jevrejskog pitanja kroz osnivanje jevrejske države, ali je odbacivana ideja da to bude u Palestini. U Italiji se isticalo da njenih 50.000-60.000 Jevreja ne predstavljaju veći problem i da fašistička vlada ne misli da primenjuje ma kakve mere protiv njih. Ona je samo protiv „međunarodne jevrejsko-socijalističke revolucionarne propagande, ali ne i protivu Jevreja u samoj zemlji, pošto fašizam u tom pogledu ne zastupa nikakvu rasnu doktrinu“.³⁸² Uskoro je, međutim, na sastanku predstavnika fašističke stranke i italijanskih naučnika koji su utvrdili osnove fašističkog rasizma, usaglašen stav da Jevreji i u Italiji već hiljadama godina sebe smatraju „superiornom“ rasom, dok sa druge strane, i pored tolerancije fašističkog režima prema

³⁸⁰ Nezadovoljstvo u Nemačkoj, *Javnost*, 19. oktobar 1935; Protestanti i Jevreji u Nemačkoj, *Javnost*, 15. februar 1936.

³⁸¹ Jevreji kao taoci u Nemačkoj, *Vidici*, 25. novembar 1938.

³⁸² Z. Matetić, Italija nije protivu Jevreja, *Vreme*, 17. februar 1938.

njima, stvaraju antifašističke organizacije. Zato, „postavljajući dogme svoje rasističke politike, fašistički režim ne može zaboraviti stav koji su Jevreji zauzimali prema njemu“. Izveštač *Vremena* je, međutim, tvrdio da antijevrejska kampanja fašističkih listova nije nastala pod uticajem rasističkih teorija i da manifestacija italijanskog rasizma „nema ničeg zajedničkog sa manifestacijom nemačkog rasizma“. *Vreme* je izveštavalo i o rešenjima kojima su se ograničavala prava stranim Jevrejima u Italiji, od kojih se prvo odnosilo na zabranu pohađanja italijanskih univerziteta.³⁸³ Novim merama je propisano da se u škole i na univerzitate ne mogu primati deca „jevrejske rase“, čak i ako su položila prijemne ispite pre donošenja zakona. Počev od 16. oktobra 1938. godine svi nastavnici i univerzitetski profesori „jevrejske rase“ trebalo je da budu suspendovani, a svi Jevreji članovi akademija, instituta, naučnih, literarnih i umetničkih društava trebalo je da prestanu da budu njihovi članovi. „U smislu odredaba ovoga zakona kao Jevrejin smatra se ono lice čiji su i otac i majka jevrejske rase bez obzira na to da li to lice sada pripada jevrejskoj ili nekoj drugoj veri“. Posle donošenja ovih mera, u Trstu su jevrejski činovnici u javnim ustanovama „požurili“ da daju ostavke, a verovalo se da će se to desiti u čitavoj Italiji. Italijanski listovi su izveštavali da na univerzitetu u Firenci ima 43 profesora Jevrejina, dok na 600 srednjoškolskih nastavnika dolazi 70 Jevreja, odnosno, više od 11%. Za „decu jevrejske rase“ u Italiji su otvorene posebne škole, jer im je „zabranjeno da posećuju italijanske državne škole“.³⁸⁴

Pišući o novom smeru italijanske rasne politike, Miloš Crnjanski je smatrao zanimljivim što se o problemima italijanskog rasizma čiji su zakoni doneti još 1935, u inostranstvu nije razvila nikakva polemika. „Vika se podiže tek sada, povodom rasističke deklaracije fašizma, očegledno zbog antisemitizma.“ Tvrdeći da je italijanski rasizam prisutan kroz vekove, smatrao je da se „uzbuđenje“ u Evropi

³⁸³ Z. M. Zbog čega je nastala nova rasistička politika u Italiji? *Vreme*, 31. jul 1938; Prve mere protiv Jevreja u Italiji, *Vreme*, 4. avgust 1938.

³⁸⁴ Mere protiv Jevreja u Italiji, *Vreme*, 3. septembar 1938; Ostavke Jevreja u Italiji; Na univerzitetu u Firenci ima 48 nastavnika Jevrejina, *Vreme*, 4. septembar 1938; Državne škole za jevrejsku decu u Italiji, *Vreme*, 11. septembar 1938.

nastalo oko deklaracije fašizma, javilo ustvari zbog nastupanja „ere antisemitizma“ u Italiji. Sam Crnjanski, sedeći u Rimu, nigde nije video predznake pogroma. Ni u institucijama, ni u narodu nije primećivao animozitet prema Jevrejima, „bar ne prema svojim Jevrejima“. S druge strane, primećivao je paniku koja je nastala kod Jevreja. „Nesrećni ljudi plaču, ne znaju kuda bi i obuzima ih i bes očaja“, pitaju se da li da trpe i čekaju, ili da pređu u ofanzivu. „Uvučeni su u sukobe koji su internacionalni, jer su internacionalna rasa i zbog svojih veza, a interesi su im lokalni.“ U Rimu su se širile vesti da će biti otpušteni svi Jevreji na položajima. Crnjanski je ipak smatrao da Jevreji „nesumnjivo preteruju u svojim vizijama strahota koji ih očekuju“, tvrdeći da ne postoje nikakve sličnosti između italijanskog i nemačkog antisemitizma. Čak je verovao da je rasistička deklaracija „došla u znaku defanzive“, jer je italijanska emigracija bila politički vrlo aktivna, a antifašistički centri u Parizu, Njujorku, Amsterdamu i Londonu, „za koje fašizam tvrdi da su jevrejski“, vodili su oštru borbu protiv Italije.³⁸⁵

Vreme je 1938. najavljivalo da će Veliki fašistički savet 1. oktobra te godine raspravljati o „problemu rase“. Do tada sprovedene mere protiv Jevreja su bile samo prethodnica i služile su „za uprošćenje jevrejskog pitanja“, odnosno, za „čišćenje“ u oblastima gde se „moralo odmah intervenisati“. Novim merama će se, kako se pretpostavljalo, ograničiti njihavo učešće u ekonomskom životu zemlje, jer je prema objavljenim statističkim podacima, oko 20% italijanske ekonomije bilo u jevrejskim rukama.³⁸⁶

I *Vidici* su, pozivajući se na stranu štampu, pisali da je Musolini do sredine tridesetih godina uporno odbijao svaki antisemitizam, zbog čega je dobijao velike zajmove od evropskih i američkih Jevreja (Rotšild, Varburg, Oto H. Kan), a Jevrejin Emil Ludvig mu je učinio „najveću publicističku propagandu“ napisavši o njemu knjigu koja je u Italiji važila za „autentični dokumenat“. Citirane su Musolinijeve reči da „antisemitizam u Italiji ne postoji“ i da mešoviti jevrejsko-arijevski brakovi „daju savršen dokaz o građanskoj i moralnoj jednakosti Talijana“. Pominjalo se i da je među Musolinijevim saradnicima bilo Jevreja (ministar finansija Jung, ministar spoljnih poslova

³⁸⁵ M. Crnjanski, Italijanski rasizam, *Vreme*, 9. avgust 1938.

³⁸⁶ Antisemitizam u Italiji, *Vreme*, 12. septembar 1938.

Suvič, ekonomski savetnik Volpi), „a nikada nije demantovano da su Jevreji i generali Balbo i Graziani“. Smatralo se da je broj Jevreja u Italiji tako mali, „da ne preti nikakova opasnost od njih“, jer za razliku od Nemačke u kojoj je na 100 Nemaca dolazio 1 Jevrejin, u Italiji je dolazio 1 Jevrejin na 1000 Italijana, pri tom potpuno asimilovanih. Nasuprot rasprostranjenom uverenju da su motivi za Musolinijev obrt 1938. u odnosu prema Jevrejima bili u njegovoj želji da se što više približi Hitleru, list je verovao da to nikako nije u Musolinijevom stilu, već da je pravi motiv njegovog novog antisemitizma i svesno izazvanog konflikta sa Vatikanom, bio pokušaj da se prikaže kao branilac muslimanskog sveta protiv britanske dominacije i stvaranja jevrejske Palestine. „Taj antisemitizam, bijući Jevreje, ustvari nije Engleze zadobivanjem muslimansko-arapskoga sveta.“ Naglašavano je da time počinje „sveti rat“ koji može da se proširi na Arabiju, Palestinu, Siriju, Alžir, Tunis i Maroko, u kome „antisemitizam može da bude jaka legitimacija za rad među Arapima“.³⁸⁷

Politika je 1938. pisala o novim zakonskim aktima Velikog fašističkog veća protiv Jevreja kojima im je onemogućeno da služe vojsku, da budu staraoci nejevrejskoj deci, da budu vlasnici preduzeća koja rade za potrebe odbrane i u kojima je zaposleno više od 100 lica, zemljišta čija je vrednost veća od 5000 lira, kao i nepokretnosti u gradovima. Doneta je i odluka o zabrani braka između pripadnika arijevske rase sa licima koja pripadaju drugoj rasi, a ubrzano je i prikupljanje podataka o jevrejskoj imovini.³⁸⁸ *Napred* je 1939. pisao da je najnovijim dekretom fašističke vlade ustanovljen specijalan fond od 20 miliona lira kome se morala predati sva imovina Jevreja italijanskih državljana koja prelazi dopuštenu granicu. Oni Jevreji, međutim, koji imaju potomke, ili čija supruga (odnosno suprug) ne potpadaju pod udar Zakona o Jevrejima, mogu na njih preneti svoje imanje, ili ga pokloniti kulturnim ustanovama kako ne bi potpali pod eksproprijaciju.³⁸⁹

³⁸⁷ Motivi Musolinijevog antisemitizma, *Vidici*, 25. oktobar 1938.

³⁸⁸ U Italiji je vlada usvojila zakon kojim se Jevreji lišavaju izvesnih prava, *Politika*, 11. novembar 1938; Engleska vlada je juče raspravljala o nalaženju prvo privremenog a zatim stalnog utočišta za jevrejske izbeglice iz Nemačke, *Politika*, 17. novembar 1938.

³⁸⁹ Eksproprijacija italijanskih Jevreja, *Napred*, 30. mart 1939.

Antisemitizam u Nemačkoj pokrenuo je događaje i u drugim zemljama koji su redovno beleženi u beogradskoj štampi. *Vidici* su iz *Jewish Year Book* (*Jevrejski godišnjak*) preneli podatke o broju Jevreja u pojedinim zemljama sveta,³⁹⁰ a dnevna štampa je uglavnom pratila sva najznačajnija zbivanja vezana za njihov progon. Naročito je mnogo izveštavano o teškom položaju Jevreja u Mađarskoj, Poljskoj i Rumuniji. Već 1933. je javljeno da je na univerzitetu u Segedinu došlo do antisemitskih demonstracija, a da su najburnije održane u Anatomskom institutu gde su studenti tražili da profesor Kiš prekine predavanje dok jevrejski studenti ne napuste salu. Profesor je odbio to da učini pa je došlo do fizičkog incidenta. Rektor je privremeno zatvorio univerzitet. Agitacija mađarskih studenata protiv studenata Jevreja nastavljena je i narednih meseci. Studenti segedinskog univerziteta tražili su da zavedu *geta* u salama za predavanja u koja je trebalo da budu odvojeno smešteni studenti Jevreji. Rektor univerziteta dr Tibor Seki je odlučio da to spreči tako što je svakom studentu dato numerisano mesto.³⁹¹ I na budimpeštanskom univerzitetu je svakodnevno dolazilo do demonstracija protiv jevrejskih studenata, a sa odobrenjem univerzitetskih vlasti održan je veliki studentski zbor na kome je doneta rezolucija kojom se tražila najstrožija primena zakona o *numerus claususu*. „Jevrejskim studentima skrenuta je pažnja na opasnosti kojima se izlažu ako bi i dalje prisustvovali predavanjima, te su oni odlučili da za sad ne posećuju univerzitet“. Mađarska univerzitetska omladina je pozivala u borbu protiv svih „koji nisu čiste mađarske krvi“, a ta akcija „rasnih Mađara“ ocenjena je kao početak antisemitskog pokreta u Mađar-

³⁹⁰ Navođeno je da su na prvom mestu bile SAD sa 4,5 miliona Jevreja (3,5%), Poljska 3,25 miliona (10%), Sovjetski Savez 3 miliona (1,8%), Velika Britanija 1 milion (0,6%), Rumunija 1 milion (5,5%), Nemačka (sa Austrijom) 625.000 (0,6%), Mađarska 500.000 (5%), Čehoslovačka 400.000 (3%), Francuska 600.000 (ispod 1%), Italija 0,2%, Jugoslavija 68.000 (0,5%). Od velikih gradova najviše Jevreja je živelo u Njujorku (2,5 miliona), Varšavi (353.000), Čikagu (325.000), Filadelfiji (275.000), Londonu (234.000), Budimpešti (230.000), Lođu (202.000), Beču (178.000). U čitavom svetu živelo je oko 17 miliona Jevreja. (Broj Jevreja u raznim državama, *Vidici*, 10. novembar 1938.)

³⁹¹ Burne antisemitske manifestacije na univerzitetu u Segedinu, *Vreme*, 8. decembar 1933; Odvojene sale za predavanja na univerzitetu: sale za Jevreje i sale za hrišćane, *Vreme*, 13. januar 1934.

skoj.³⁹² U Pečuju su 1937. studenti antisemiti napali sinagogu i jevrejsku bogosloviju. Došlo je do žestokog sukoba sa policijom, a Ministar prosvete je privremeno zatvorio pečujski univerzitet. Do nereda je došlo i na univerzitetima u Budimpešti i Debrecinu gde su se sukobili nacionalistički i jevrejski studenti. Navodilo se da mnogi mađarski listovi traže najenergičnije mere u cilju suzbijanja antisemitskih nereda. I naredne, 1938. je izveštavano da se Jevreji u Mađarskoj uklanjaju iz intelektualnog i privrednog života primenom novog antisemitskog zakona. Kako bi se on realizovao, vlada je organizovala sedmomesečne tečajeve za mlade nezaposlene Mađare koji bi po njihovom završetku zauzeli mesta „koja će primenom zakona protiv Jevreja biti oslobođena“.³⁹³ Posle Kristalne noći u Budimpešti su razbijeni prozori na tamošnjoj sinagogi.³⁹⁴

Pisalo se i o teškom položaju poljskih Jevreja. Zbog učestalih napada na Jevreje u raznim delovima Nemačke, 1933. je došlo i u nekim delovima poljske Šleske do napada na poljske Jevreje od strane pripadnika nemačke manjine, dok je istovremeno u Poljsku iz Nemačke doputovalo 48 jevrejskih porodica sa 150 članova.³⁹⁵ Dve godine kasnije, uprava Anatomskog instituta u Varšavi je izdala naredbu da jevrejski studenti mogu secirati samo leševe Jevreja. Pošto je bilo „malo jevrejskih leševa, to je broj anatomskih vežbi za studente Jevreje bio veoma ograničen“.³⁹⁶ Novembra 1936. je došlo do tuče između studenata socijalista i nacionalista u Varšavi u kojoj je ranjeno dvadeset studenata. Povod je bio pokušaj socijalističkih studenata da „na juriš“ zauzmu univerzitetску zgradu i „odande rasteraju hiljadu i tri stotine antisemitskih demonstanata“ koji su zauzeli zgradu Univerziteta. Jedna od najvećih studentskih organizacija u Krakovu je početkom 1937. sa 321 glasom protiv 55 donela

³⁹² Antisemitski nemiri na peštanskim visokim školama, *Politika*, 23. novembar 1933; Borba „rasnih Mađara“ protivu stranaca, *Politika*, 26. decembar 1933.

³⁹³ Veliki antisemitski neredi u Pečuju, studenti potpalili sinagogu i jevrejsku bogosloviju; Antisemitska agitacija u Mađarskoj sve se više širi, *Vreme*, 26. februar 1937; Nezaposleni mladići u Mađarskoj zameniče Jevreje u kulturnom i privrednom životu, *Vreme* 30. jul 1938.

³⁹⁴ Engleska vlada je juče raspravljala o nalaženju prvo privremenog a zatim stalnog utočišta za jevrejske izbeglice iz Nemačke, *Politika*, 17. novembar 1938.

³⁹⁵ Jevreji beže iz Nemačke u Poljsku, *Vreme*, 10. mart 1933; Bekstvo Jevreja u Poljsku, *Vreme*, 15. mart 1933.

³⁹⁶ Vesti, *Medicinski pregled*, april 1935.

odluku da se i kod njih uvede „arijski paragraf“.³⁹⁷ Tvrdilo se da je položaj Jevreja u Poljskoj, ali i u drugim državama, bio sličan onom u Nemačkoj, samo što nije bio i ozakonjen. U okolini mesta Pšitik došlo je do pogroma Jevreja kada su starci i deca ubijani, a oni koji su se branili izvedeni pred sud zajedno sa „pogromlijama“. Akcija „pogromlija“ je prikazana kao delo nacionalne odbrane pa su presudom Jevreji dobili višegodišnje robije, a mali deo „pogromlija“ osuđen je na nekoliko meseci zatvora, dok je većina oslobođena sa obrazloženjem da su bili isprovocirani.³⁹⁸ Izveštavalo se da Jevreji gotovo nigde ne žive tako loše kao u Poljskoj, gde njihov položaj nije bio rezultat samo političkog antisemitizma novijeg datuma. Poljska je u Društvu naroda zatražila kolonije sa argumentom da su joj potrebne između ostalog i za iseljavanje poljskih Jevreja.³⁹⁹ Tokom 1937-38. u poljskim gradovima su učestali napadi na Jevreje, u Lođu je uhapšeno nekoliko ekstremnih nacionalista „koji su podstrekivali svet na nasilje prema Jevrejima“, u antisemitskim izgređima na varšavskom univerzitetu više jevrejskih studenata je ranjeno, a danciška policija je uhapsila 200 poljskih Jevreja.⁴⁰⁰ Tokom 1938. broj Jevreja koji su napustili Dancig dostigao je cifru od 3.000.⁴⁰¹

Štampa je 1936. pisala da i u Rumuniji desničari redovno vrše antisemitske ispade napadajući jevrejske radnje i stanove,⁴⁰² a 1938. je preneti izjava rumunskog patrijarha Mirona, da je Rumunija preplavljena Jevrejima koji su prisvojili „sva bogatstva zemlje“, da su nosioci korupcije i „drugih socijalnih zala“, da drže u svojim rukama štampu, pokušavajući da „pomrače sve bogatstvo duše rumunskog naroda u cilju njenog utapanja u lažnom humanizmu“. Budući „bez otadžbine, bez narodnosti i bez svega onoga što hrani život i dušu jednog naroda, Jevreji upotrebljavaju dopuštena i nedopuštena sredstva da očuvaju što jaču međusobnu

³⁹⁷ Krvava ulična tuča između studenata socijalista i nacionalista u Varšavi, *Politika*, 26. novembar 1936; Arijski paragraf u Krakovu, *Politika*, 29. januar 1937.

³⁹⁸ Dr M. Švajger, Dva samoubistva, *Javnost*, 15. avgust 1936.

³⁹⁹ G. Zlatoper, Narod koji traži komad zemlje da bi mogao da spase goli život, *Politika*, 7. februar 1937.

⁴⁰⁰ Nacionalisti u Poljskoj napadaju Jevreje, *Politika*, 10. februar 1937; Teški antisemitski izgređi na varšavskom univerzitetu, *Politika*, 16. mart 1937; Engleska vlada je juče raspravljala o nalaženju prvo privremenog a zatim stalnog utočišta za jevrejske izbeglice iz Nemačke, *Politika*, 17. novembar 1938.

⁴⁰¹ 3000 Jevreja napustilo Dancig, *Vreme*, 24. mart 1938.

⁴⁰² Dr M. Švajger, Dva samoubistva, *Javnost*, 15. avgust 1936.

rasnu i versku koheziju, koju razaraju kod ostalih naroda“. Patrijarh je nastavljao da su Jevreji „zapretili“ i samoj hrišćanskoj nacionalnoj egzistenciji rumunskog naroda, da postoje čitave varoši gde nema ničeg rumunskog „izuzev siromaštva i najernje bede“, da rumunskom narodu „tuđin siše srž iz kostiju“. Patrijarh je zaključivao da je prvi zadatak Rumuna da se odbrane kako ih Jevreji ne bi „žive nacionalno sahranili“.

Izveštavano je da vlada Oktavijana Goge u Rumuniji namerava da sprovede reviziju svih rumuniziranih jevrejskih imena kako bi sprečila „da se Jevreji kriju iza rumunskih nacionalnih imena“. Poništena su sva imena „koja su Jevreji u svojoj bezobzirnosti i nepoštovanju rumunskog nacionalnog dostojanstva preuzimali iz rumunske nacionalne istorije“, kao što su Maten Besarab, Tudor Vladimiresku, Vlad Cepeš. Odlučeno je i da se sprovede nacionalizovanje trgovine koju su držali Jevreji, a odlukom bukureštanske advokatske komore suspendovani su svi Jevreji advokati koji su upisani u komoru posle 1918. godine. Izveštavano je da i rumunsko stanovništvo „spontano otpočinje bojkot jevrejskih trgovaca, lekara, apotekara, advokata“. Zbog straha za budućnost zabeležen je niz pokušaja samoubistava uglavnom siromašnijih Jevreja bez sredstava za iseljenje iz Rumunije. Savez rumunskih Jevreja je formirao dobrovoljne pravne odbore sa ciljem da jevrejskom građanstvu pomognu prilikom revizije državljanstva, a Gogi je upućena molba da pomogne da se Jevrejima odredi zemlja u kojoj bi osnovali svoju nacionalnu državu „i time za uvek rešili jevrejsko pitanje u svetu“. Oko 50.000 imućnijih Jevreja tražilo je odobrenje Britanije da se isele u Palestinu. Početkom februara 1938. *Vreme* je izvestilo da je Gogina vlada nepokolebiva u odluci da sve Jevreje koji su posle 1919. postali rumunski građani vrati u zemlje iz kojih su došli i da je odredila 12. februar kao poslednji datum predaje dokumenata za reviziju jevrejskih državljanstava. Tvrđilo se, međutim, da nijedan Jevrejin nije ispunio tu formalnost. Predstavnici Gvozdene garde su tražili da se svi Jevreji uklone iz državne službe i nastave u srednjim i višim školama.⁴⁰³ Posle Gogine smene početkom 1938. došlo je do smirenja u jevrejskim krugovima koje je kratko trajalo, jer je i nova vlada potvrdila odredbu o reviziji državljanstava, a rok je

⁴⁰³ M. M. Rumunski patrijarh Miron o Jevrejima, *Vreme*, 14. januar 1938; U Rumuniji počinje bojkot Jevreja, *Vreme*, 29. januar 1938; 12 februar odlučni dan za Jevreje u Rumuniji, *Vreme*, 2. februar 1938.

pomeren na 1. april te godine, što je ponovo pokrenulo akciju Jevreja za iseljavanje u Palestinu.⁴⁰⁴

Pojedinačni antisemitski ispadi beleženi su i u drugim evropskim zemljama. Objavljeno je da je 1936. u Donjem domu britanskog parlamenta vođena debata o zaoštavanju antijevrejske propagande. Ministar Džon Sajmon je rekao da su Jevreji u istočnom delu Londona bili izloženi pogrđama i nasiljima i da je odlučeno da im policija pruži posebnu zaštitu tražeći i veću efikasnost sudstva.⁴⁰⁵ Dve godine kasnije je izveštavano da su izvršena tri antisemitska izgređa „sasvim neobična“ za London. U jednom od parkova posećena je trava tako da se moglo pročitati „Ubij Jevreje“, jedna sinagoga je namazana katranom, a u drugoj je napravljen veliki kukasti krst. Izveštač *Vremena* je relativizovao ove incidente, komentaron da su oni predstavljali protest zbog atentata koje u Palestini čine Jevreji.⁴⁰⁶

Protest zbog antisemitskih incidenata u Nemačkoj koji su početkom 1933. organizovali Jevreji u Solunu napali su grčki nacionalisti, a slični protestni zbor Jevreja u Bugarskoj napali su članovi bugarske nacionalističke organizacije Rodozaštita koji su zatim poluopali stakla na tamošnjoj sinagogi. Po Sofijskim ulicama osvanuli su plakati kojima je pozivana vlada da ne dopusti ulazak u Bugarsku Jevrejima koji beže iz Nemačke. Plakati su bili upereni i protiv domaćih, bugarskih Jevreja.⁴⁰⁷

Zanimljivo je da je u beogradskoj štampi uvek na isti način objašnjavano odsustvo antisemitizma u pojedinim zemljama. Odgovor je tražen u „razumno“ malom broju prisutnih Jevreja, uz tvrdnju da bi sa povećanjem njihovog broja, automatski nastao i antisemitizam. Ako se ima u vidu da su to godine kada je već krenuo egzodus Jevreja u svetu, koji je i u desničarskim krugovima u zemlji izazivao strah da bi oni mogli potražiti utočište u Jugoslaviji, onda je jasan i ovaj pritajeni antisemitizam koji je bojiio ovakve napise. List *Krug* je 1938. razmatrao „jevrejski problem“ pozivajući se na pisanje češkog

⁴⁰⁴ Rumunski Jevreji preduzimaju mere za blagovremeno iseljavanje u Palestinu, *Vreme*, 4. mart 1938.

⁴⁰⁵ Antijevrejska propaganda u Engleskoj, *Samouprava*, 6. mart 1936.

⁴⁰⁶ Samsonova, Antisemitske demonstracije u Londonu, *Vreme*, 26. jul 1938.

⁴⁰⁷ Grčki nacionalisti protiv protestovanja Jevreja, *Vreme*, 1. april 1933; Neredi na zboru Jevreja u Sofiji, *Vreme*, 29. mart 1933.

lista *Pritomnost* o položaju tamošnjih Jevreja i odsustvu antisemitizma u toj zemlji, koji je ocenjen kao poučan, jer se „prilike u Čehoslovačkoj u pogledu Jevreja, pokrivaju bar delimično sa prilikama kod nas“. Navođeno je da se Jevreji u Čehoslovačkoj ne smatraju strancima i da je za nepostojanje antisemitizma zaslužna činjenica što njihov udeo u javnom životu nije prelazio „izvestan razboriti percenat“. U suprotnom, kada bi se njihov „razboriti udeo“ u javnom životu uvećao, situacija bi se promenila. Zato se navodilo da Čehoslovačka ne može da primi veći broj izbeglica, jer bi se time mogla proizvesti „antisemitska pošast“. Preporučujući i samim Jevrejima da to shvate, predlagano im je da „traže izlaza na drugi način, u čemu im svaki human čovek mora da pomogne“. ⁴⁰⁸ I *Vreme* je tvrdilo da za razliku od Budimpešte, Bukurešta ili Beča gde se vodila borba za odstranjenje „uticaja Semita u trgovini“ i donosili razni „jevrejski zakoni“, u Pragu to pitanje uopšte nije postojalo. Česi su u trgovini pokazali više smisla i sposobnosti od drugih slovenskih naroda i nisu imali potrebe da donose „jevrejske zakone“ protiv prevlasti „Semita“, a pored jakog nacionalnog češkog kapitala, Jevreji nisu mogli da prosperiraju. Navodilo se da u Pragu glavne trgovine drže „stoprocentno sami Čehoslovaci“, zbog čega su se Jevreji povukli u svoj kvart „gde životare od danas do sutra“ i za par godina neće ih ni biti. ⁴⁰⁹

Izbeglice

Uporedo sa progonom Jevreja, praćeno je i njihovo emigriranje iz Nemačke i drugih evropskih zemalja, a onda i položaj Jevreja emigranata. Analiziran je i cionizam kao pokret za naseljavanje Jevreja u Palestinu i stvaranje jevrejske države. Već sredinom 1933. *Vreme* je pisalo da se najveći broj jevrejskih emigranata iz Nemačke nalazi u Francuskoj, Holandiji i Čehoslovačkoj. ⁴¹⁰ *Politika* je krajem iste godine izveštavala da se ubrzava emigriranje iz Nemačke u sve pogranične zemlje, Holandiju, Belgiju, Francusku, sarsku oblast, Švajcarsku, Čehoslo-

⁴⁰⁸ Zašto u Čehoslovačkoj nema antisemitizma? *Krug*, Beograd, 5. februar 1938.

⁴⁰⁹ Uroš Čobanov, Jevreji bez novaca u praškom Getu koji sve brže izumire, Česi su bolji trgovci od Jevreja, *Vreme*, 26. jun 1938.

⁴¹⁰ 43.000 političkih ljudi i Jevreja emigriralo iz Nemačke, *Vreme*, 22. jul 1933.

vačku i Poljsku. Jedni su se iseljavali dobrovoljno, drugi su bili proterani. Francuska je primila najveći broj izbeglica, oko 30.000, Holandija oko 5.000, ali se očekivalo da će oni ići dalje u emigraciju, posebno u SAD.⁴¹¹ *Srpski književni glasnik* je 1933. prenosio da je u Nemačkoj objavljen spisak izgnanika kojima je oduzeto nemačko državljanstvo, dok je u britanskom parlamentu podnet predlog da se Jevrejima da britansko državljanstvo s tim da postanu palestinski građani.⁴¹² U Parizu je formiran odbor za pomaganje i prihvatanje žrtava protivjevrejskog nasilja u Nemačkoj.⁴¹³ Dve godine kasnije citiran je članak nemačkog levičarskog pisca Ernsta Tolera, prema kome je do 1935. izbeglo oko 65.000 Jevreja, 5-6.000 socijalista, 6-8.000 komunista, oko 2.000 pacifista i demokrata, oko 1.000 katolika i oko 2.000 ostalih. Od izbeglih Jevreja, oko 20.000 se nalazilo u Palestini, 6.000 u SAD, 5.000 u Južnoj Americi, a ostali su bili raštrkani po drugim zemljama. U Evropi ih je bilo oko 25.000, najviše u Francuskoj i Čehoslovačkoj.⁴¹⁴ Posle Kristalne noći 1938. *Politika* je izvestila da britanska vlada pokušava da pronađe stalno utočište za jevrejske izbeglice iz Nemačke, da se u Holandiji uređuju logori za njihov prihvatanje i da je formirano Međunarodno društvo za kolonizaciju Jevreja.⁴¹⁵

Srpski književni glasnik je 1938. pisao da se pod pritiskom mržnje drugih, i među Jevrejima razvijala „želja za približavanjem“, posebno od kraja XIX veka kada je u Bazelu održan kongres njihovih predstavnika iz celog sveta i kada je pod uticajem Drajfusove afere izgledalo da će „mržnja protivu Jevreja dobiti svuda nove hrane“. Već tada su se među njima izdvojile dve struje, jedna koja je bila za stvaranje velike kulturne zajednice sa zadatkom da brani interese Jevreja u svetu i da utiče na suzbijanje antisemitizma u Evropi. Druga struja je bila za povratak Jevreja u postojbinu kako bi postali politički činilac u svetu. U Bazelu je ovo shvatanje pobedilo i postalo osnova moćnog cionističkog pokreta. Društvo naroda je 1922. Velikoj Britaniji predalo mandat nad Palestinom u kojoj je trebalo da se stvori „og-

⁴¹¹ Anri Beranže, Nemačke izbeglice, *Politika*, 27. decembar 1933.

⁴¹² Bez državljanstva, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1933.

⁴¹³ Proglas Odbora u Parizu, *Vreme*, 29. mart 1933.

⁴¹⁴ Broj emigranata iz Nemačke, *Javnost*, 30. novembar 1935.

⁴¹⁵ Engleska vlada je juče raspravljala o nalaženju prvo privremenog a zatim stalnog utočišta za jevrejske izbeglice iz Nemačke, *Politika*, 17. novembar 1938.

njište za jevrejski narod“ i da se ohrabri njihovo naseljavanje, ali ne na štetu ostalog stanovništva. Navodilo se da je britanska vlada petnaest godina bez uspeha pokušavala da izmiri težnje Jevreja i Arapa zbog nepomirljivog držanja i jednih i drugih, koji su u međusobnu borbu unosili „mnogo nacionalnog zanosa“. Zato je prihvatila ideju o političkoj podeli Palestine na tri pokrajine, jednu za Jevreje, drugu za Arape, i treću koja bi ostala pod njenom upravom. Zaključivalo se da u isto vreme dok se pokušava stvaranje jevrejske države, raste antisemitizam u svetu sa zahtevom za „suzbijanje jevrejske opasnosti“, iz uverenja da bi i najmanja jevrejska država ojačala njihovu otpornost u ostalim zemljama.⁴¹⁶ *Srpski književni glasnik* je pisao da je jevrejsko pitanje postalo evropsko, jer se pokretalo i u Poljskoj, Rumuniji, i posebno u Mađarskoj u kojoj su se već počeli uvoditi zakoni kojima je ograničavan broj zaposlenih Jevreja u državnoj službi. To pitanje je postajalo međunarodni problem, jer pokušaj sa vraćanjem u Palestinu nije dao očekivane rezultate zbog slabog odziva („Jevreji kao koloni za zemljoradnju su nikakvi“) i zbog oružanog sukoba sa Arapima. Smatralo se da bi pravo rešenje bilo da se nađu zemlje koje bi dobrovoljno primile ograničen broj Jevreja i stavile ih u ravnopravan položaj sa svojim podanicima, da se nađu sredstva za prenos tih lica i da se izvedu diplomatski pregovori sa Nemačkom koja je želela da se oslobodi nekoliko stotina hiljada Jevreja. Verovalo se da bi najprirodnije bilo „da se za Jevreje otvore vrata Palestine i kase bogatih Jevreja koji su vekovima uživali u demokratskim zemljama punu ravnopravnost“, dok bi na velikim silama bio zadatak da privole Arape da žive sa njima u miru. Ipak se tvrdilo da nema izgleda da se jevrejski problem reši ako se ostavi za kasnije, kada „antisemitska bujica prođe“, jer „antisemitski huk kao da neće proći skoro“. Ni sami Jevreji nisu bili složni po pitanju stvaranja sopstvene države, pa je citirana knjiga *Napredak cionizma* u kojoj je stajalo da „Nova Judeja ne može primiti sve Jevreje niti veći deo Jevreja želi da svoj današnji ugodni život na drugom mestu po svetu zamene novim i prostim životom u zemlji Izrailjevoj“. Uspeh ovog projekta zavisio je, kako se tvrdilo, od toga koliko će cionisti uspeti da uvere Jevreje o potrebi stvaranja sopstvene države, uz citiranje profesora Laskija da će se jevrejska država jedva održati „ako ne bude čisto jevrejska“.

⁴¹⁶ Živ. Balugdžić, Kad Jevreji hoće da imaju državu..., *Srpski književni glasnik*, 1. septembar 1937.

Srpski književni glasnik je verovao da je tek palestinski problem ujedinio Arape protiv Evrope i Jevreja. „Oni žele da se evropeiziraju ali ne vole da ih vode Evropljani. Ono što oni još ne vole, to je da Palestina, koju smatraju za 'Svetu zemlju' ostane u nearabljanskim rukama“. Zaključivano je da će Palestina „još dug niz godina“ biti „Pandorina kutija“. ⁴¹⁷

Pojava cionizma i anticionizma je u konzervativnoj *Narodnoj odbrani* 1934. objašnjavana jevrejskom „žudnjom“ za Palestinom „koju su svojom krivicom izgubili“, ali je ocenjivano da će to „večno svetsko pitanje“ biti rešeno „tek u daljini vekova“. Ideja osnivača cionističke ideologije Teodora Hercla bila je da se u Palestini, „koja je danas jedna izrazito arapska zemlja“, osnuje jevrejska država. Pokret je kulminirao za vreme Konferencije mira u Parizu kada je Britanija pristala da dozvoli useljavanje jednog broja Jevreja. Broj naseljenih Jevreja iznosio je oko 200.000, a cionisti iz celog sveta, uključujući i one iz Jugoslavije, materijalno su pomagali kolonizaciju i „vrbovali iseljenike, ponajčešće među oduševljenim omladincima“ zanesenim vizijom jevrejske nacionalne države. ⁴¹⁸ *Javnost* je 1935. pisala o pojačanoj imigraciji Jevreja u Palestinu, ali je ocenjivala neverovatnom činjenicu da oni u najvećem broju nisu dolazili iz Nemačke gde su bili progonjeni, već naprotiv, iz zemalja u kojima „uživaju sva prava i slobode“, kao, na primer, iz baltičkih država i Poljske. U prethodne dve godine iz Poljske je emigriralo oko 350.000 Jevreja, dok ukupan broj jevrejskih emigranata iz Nemačke „od početka hitlerovskih progona još nije dosegao 60.000“. U kolonizaciji Palestine, Jevreji iz tih zemalja činili su 48% od celokupnog broja imigranata, od toga 43% iz Poljske, dok je procenat imigranata iz Nemačke iznosio samo 1,8%. Ukupan broj Jevreja kolonista u Palestini iznosio je oko 450.000, dok je Arapa bilo oko milion. Predviđalo se da će jevrejsko stanovništvo Palestine za narednih pet godina dostići milion stanovnika. ⁴¹⁹

Javnost je 1936. pisala da je u progonu Jevreja došla do izražaja „nemačka temeljitost“, pa im je ostao samo izbor između propadanja i emigracije. Navodilo se da je i ranije bilo progona

⁴¹⁷ Inostrani, Jevrejski problem, *Srpski književni glasnik*, 1. jul 1938.

⁴¹⁸ N. Ž. Birobidžan, jevrejska autonomija, *Narodna odbrana*, 9. septembar 1934; Slučaj g. Levića i naši cionisti, *Narodna odbrana*, 24. mart 1935.

⁴¹⁹ Jevrejsko naseljavanje Palestine, *Javnost*, 4. maj 1935.

Jevreja, ali i da je uvek bilo država koje su im „iz osećaja humanosti, a možda i iz traženja profita od toga“ otvarale vrata. U tom trenutku, međutim, nijedna država nije želela da primi „begunce u većem broju“, ili im nije dopuštala da rade. Tako je pitanje miliona ljudi „osuđenih na propast samo zato što su Jevreji, ili bolje rečeno: još većeg broja ljudi samo zato jer su bili oni ili njihovi preci Jevreji“, predstavljao „nerešiv problem“, jer su događaji posle svetskog rata zbrisali i „poslednje tragove opšte ljudske solidarnosti“. Malo je bilo zemalja u svetu u kojima su Jevreji uživali relativni mir, a Društvo naroda, možda zato što je društvo suverenih država „u kojemu prognanim narodima nema mesta“, nije želelo da interveniše. List je navodio da jevrejsko pitanje mora da bude „na dnevnom redu“ svih država „stanovitog kulturnog nivoa“, kao pitanje petnaest miliona ljudi „izvrnutih progonima, privrednom istiskivanju i političkom zapostavljanju“. Tvrdilo se da u novijoj istoriji čovečanstva nije poznato da je neki drugi narod bio u položaju u kome se upravo nalazio jevrejski, tražeći samo da mu se omogući povratak u Palestinu. *Javnost* je zaključivala da Jevreji ne žele da je osvajaju oružjem već sporazumom sa Arapima, jer još veruju u savest čovečanstva, iako se ta vera „koleba“.⁴²⁰

Vreme je 1936. pisalo da je vođa cionista Žabotinski razvio u Varšavi veliku akciju za iseljavanje Jevreja. Prema njegovom planu trebalo je u toku narednih deset godina iseliti 1.500.000 Jevreja u Palestinu, od čega bi polovina bila iz Poljske. Izveštavano je da njegovi planovi nailaze na odobravanje u poljskim antisemitskim listovima, ali da se u krugovima poljske vlade posmatraju sa skepsom, jer se sumnjalo da bi, s obzirom na političke prilike u Palestini, tako velika seoba bila izvodiva. Podržavali su, naprotiv, ideju o stvaranju jevrejskih kolonija u prekomorskim zemljama. Izveštavano je i o projektu podele Palestine na tri dela.⁴²¹ *Politika* je, međutim, pisala da se u poljskim jevrejskim krugovima tvrdilo da Madagaskar, Nova Kaledonija i Gijana, pominjane kao mesta za iseljavanje, nisu zdravi tereni i da je

⁴²⁰ Dr M. Švajger, Dva samoubistva, *Javnost*, 15. avgust 1936.

⁴²¹ Plan o useljavanju 1.500.000 Jevreja u Palestinu, *Vreme*, 10. septembar 1936; Jevreji i novi projekt o podeli Palestine, *Vreme*, 9. jul 1937. (Arap bi dobili oko 8-9.000 km², Jevreji uski deo duž Sredozemne obale sa površinom od 6.000 km², a Englezi bi zadržali teritoriju od 1-2000 km², odnosno, gradove Jerusalim, Vitlejem, Nazaret i Haifu).

jedino rešenje za Jevreje odlazak u Palestinu. Pisala je i o tri hiljade poljskih Jevreja koji su krenuli pešice u Palestinu, ali ih je poljska policija već prvog dana vratila u njihova mesta.⁴²²

Pored iseljavanja Jevreja u Palestinu, novine su izveštavale i o pokušajima njihovog naseljavanja na Kipar i u Birobidžan na Dalekom istoku. *Javnost* je 1935. pisala da bi Kipar mogao da „apsorbira deo jevrejske kolonizacije“ i da je Britanija, u čijem je posedu on bio, sklona tom planu, smatrajući da bi i siromašno stanovništvo ostrva osetilo „blagodati od ekonomske aktivnosti, koja bi se time javila“. Verovalo se da bi Kipar mogao da primi oko 200.000 jevrejskih kolonista, čime bi se umanjila kolonizacija u Transjordaniji i Siriji koja je izazivala „neraspoloženje“ Arapa. Naredne godine je izveštavano da se na Kipru vrše velike pripreme za kolonizaciju Jevreja nakon nemira u Palestini. Odbor za kolonizaciju je do 1936. kupio preko 18.000 hektara oranica sa poljoprivrednim imanjima za 20% višu cenu od stvarne vrednosti. Italija je suprotno Britaniji, tvrdila da naseljavanje Jevreja izaziva nezadovoljstvo lokalnog stanovništva.⁴²³

Narodna odbrana je pisala i o oblasti Birobidžan na Dalekom istoku koju su od 1928. naseljavali Jevreji i te, 1934. stvorili autonomnu jevrejsku republiku. Navodilo se da ih je trenutno oko 80.000, da su oduzeli od prašume 31.000 hektara uzorane zemlje i da je ova nova jevrejska republika „jedna od predstraža protivu japanske ofanzive“. Tvrdilo se, ipak, da ovu oblast mnogi napuštaju jer ne mogu da izdrže „mučan rad“ teška, ali i da dolaze drugi Jevreji iz svih delova sveta, čak u mnogo većem broju nego što odlaze u Palestinu, iz koje neki čak emigriraju u Birobidžan. Zaključivalo se da je Birobidžan „neiscrpno bogat kraj, kakav je samo Biblija opisivala obetovanu zemlju“ i da u njoj nema Arapa, ali i da mu je loša strana što su preko Amura Japanci koji teže da pređu reku.⁴²⁴ O ovoj oblasti kao o „obetovanoj zemlji“ za Jevreje pisala je i *Pravda*, navodeći da se u Sovjetskoj Rusiji mnogo govori o „Sovjetskoj Palestini“,

⁴²² Grga Zlatoper, Narod koji traži komad zemlje da bi mogao da spase goli život, *Politika*, 7. februar 1937; Tri hiljade poljskih Jevreja krenulo je pešice u Palestinu, ali već prvog dana puta zadržala ih je poljska policija i vratila u njihova mesta, *Politika*, 23. novembar 1936.

⁴²³ Kipar će biti naseljen od Jevreja? *Javnost*, 8. jun 1935; Kolonizacija Jevreja na Kipru, *Javnost*, 26. septembar 1936.

⁴²⁴ N. Ž. Birobidžan, jevrejska autonomija, *Narodna odbrana*, 9. septembar 1934.

u kojoj oni žive slobodno kao u pravoj Palestini. Reč je o jevrejskoj autonomnoj oblasti na krajnjem Istoku čiji je centar varoš Birobidžan, nikao na mestu stanice transsibirske magistrale. Od 1928. doselile su se velike grupe Jevreja iz svih oblasti Sovjetske Rusije, mahom građevinski radnici i zanatlije. Tvrđilo se da između starosjedelaca Rusa, Korejaca, Kineza, Jakuta, Tunguza i doseljenih Jevreja vlada srdačan odnos, a sam grad „raste kao neko čudo“. Već je podignuto jevrejsko pozorište, kamena palata Doma sovjeta, dok se kuće grade od drveta sa po pet-šest „udobnih stanova“. Planirano je podizanje grada za 100.000 stanovnika, a otvorena je i prva redovna vazduhoplovna linija Birobidžan-Staljinfeld. Navodilo se da je oblast čuvena po rudnicima gvozdene rude, bogatstvu šuma, i tvrdilo da su već izgrađene strugare i preduzeća za preradu drveta, da se gaji pirinač, da oblast predstavlja najbogatiji pčelarski kraj u zemlji i da se u njoj nalazi najbolja banja za reumatična oboljenja. Zaključivalo se da prirodna bogatstva Birobidžana daju velike izgleda za budućnost te oblasti koju sovjetski listovi nazivaju „novom obetovanom zemljom“.⁴²⁵

Iz američke štampe je 1938. preneto da se razmatra i predlog da se nova jevrejska država osnuje na Korzici jer se rešenje palestinskog pitanja pokazalo neuspešnim. Po ovom predlogu stanovnici Korzike bi uz naknadu prešli u Francusku i Italiju.⁴²⁶ *Vreme* je 1938. izveštavalo o održavanju međunarodne konferencije u Evijanuu koja je trebalo da ublaži sudbinu jevrejskih izbeglica jer se pokazalo da zapadne zemlje, zbog velikog broja izbeglica, ne mogu da primaju nove. Britanski dominioni su otvoreno stavili do znanja „da ne mogu stvoriti u svojim zemljama rasne probleme“ koje su dotle izbegli, a koji bi se sigurno javili ako bi primili prognane Jevreje. Zbog toga je delegacija izbeglica na konferenciji bila „očajna“, nadajući se da će zemlje Latinske Amerike da ih prime. Predstavnik Brazila je izjavio da je njegova zemlja raspoložena da primi prilično veliki broj izbeglih Jevreja, a Argentina, da bi najradije primila poljoprivredne i kvalifikovane radnike. Odlučeno je da se u Parizu stvori međunarodno telo koje će organizovati odlazak izgnani-ka.⁴²⁷

⁴²⁵ Nova obetovana zemlja, *Pravda*, 25. decembar 1934.

⁴²⁶ Korzika – nova jevrejska država? *Vreme*, 4. septembar 1938.

⁴²⁷ R. Vale, Zapadne evropske zemlje nisu u mogućnosti da prime nove izbeglice, *Vreme*, 9. jul 1938.

Napred je 1939. prenosio iz strane štampe da je komesar za izbeglice pri Društvu naroda M. Ruble dao ostavku na taj položaj zbog nemogućnosti sporazuma sa Nemačkom i da ga je zamenio Herbert Emerson. Nemački plan o rešenju pitanja izbeglica podrazumevao je da vlada Rajha obrazuje fond od naročitog prireza Jevreja u Nemačkoj koji bi iznosio 25% od njihove imovine. Novac iz fonda bio bi upotrebljen za finansiranje emigracije tako što bi prvo Nemačku napustilo 150.000 Jevreja sposobnih za rad kojima bi bilo dopušteno da iznesu deo preostale imovine. Oni bi morali da pomognu da se u inostranstvu obezbedi održavanje preostalih Jevreja u Nemačkoj, njihovih srodnika (oko 250.000), a zatim i ostalih Jevreja (oko 200.000), koji bi sukcesivno bili iseljavani, ukupno njih 600.000. Za to vreme Nemačka bi ublažila režim prema Jevrejima. Bilo je više predloga o državi u koju bi se naselili. U obzir je dolazio Madagaskar ili engleska Gijana gde bi se mogli koncentrisati „svi Jevreji sveta“, njih oko 15 miliona, pod kontrolom Francuske i Britanije. Razmatralo se i da to budu Filipini koji mogu da prime do 1000 izbeglica godišnje, Mindanao i Sen Domingo koji imaju mesta za 100.000 Jevreja, Sjedinjene Američke Države koje primaju 30.000 izbeglica godišnje, Australija koja može da primi do 15.000 Jevreja za tri godine. Zaključivalo se da je sudbina Jevreja, koji se nalaze „u najočajnijoj situaciji“, kako u Nemačkoj tako i drugim državama u kojima je „nemačka teorija o čuvanju rase naišla na prijem“, postala mučan problem čitavog čovečanstva.⁴²⁸

Srpski književni glasnik je 1940. zaključivao da tragedija jevrejskog naroda postaje sve dublja, jer san o Palestini „ruše valovi golemog arapskog mora koji sa svih strana biju Palestinu“. Pominjao se i plan o uspostavi „krstaškoga jerusalimskoga kraljevstva pod zaštitom pape i Italije“ i to baš u času kad je umirao vođa cionizma Žabotinski, pa je kao jedino прибежиште Jevrejima ostajalo u Birobidžanu na Dalekom istoku koju su im odredili Rusi u okviru svoje federacije. Postavljalo se pitanje da li će četiri stotine hiljada „jevrejskih pionira“ rasutih po Palestini moći da koriste cionističkoj ideji, kada se ta „jevrejska ostrvca nalaze u arapskome moru od dvadeset miliona koje se golemom brzinom množi“. Zaključivalo se da su Jevreji „suviše kulturni, suviše gradski ljudi i suviše podeljeni jezicima i

⁴²⁸ Zbrinjavanje Jevreja, *Napred*, 30. mart 1939.

mentalitetima naroda s kojima su se asimilovali, da bi poput drevnih Vikinga krenuli na lađama da osnuju državu“.⁴²⁹

Desnica se nikada nije bavila temom progona Jevreja u Nemačkoj. Naprotiv, uglavnom je zbijala šale sa „navodnim“ progonima, kao Ljotićeva *Otađzbina* koja je 1936. ironično pisala da je „prokleti nemački fašizam“ izbacio iz Nemačke razne sumnjive „svetske veličine“ kao što je na primer, Albert Ajnštajn.⁴³⁰

2. Progon komunista i prvi koncentracioni logori

O generalnom nasilju koje je započelo 1933. u Nemačkoj, beogradska štampa, pre svega dnevni list *Vreme*, je urgentno donosila informacije. Pored progona Jevreja, izveštavala je i o hapšenjima protivnika nacionalsocijalizma, pojedinačnim ubistvima i „samoubistvima“, posebno komunista, o formiranju koncentracionih logora, čak i o njihovom izgledu. Entuzijazam domaćih listova, međutim, nije dugo trajao. Posle samo dve godine ovakva vrsta vesti je potpuno nestala sa stranica beogradske štampe.

Već februara 1933. *Pravda* je pisala da nova vlada u Nemačkoj nastavlja energičnu akciju protiv komunista koji „besne protiv nacional-socialističkog pokreta“ i da je Hitler najavio njihovo „konačno uništenje“. „Krvavi sukobi“ komunista i nacionalsocijalista su bili česti, a otkrivane su i velike količine komunističkih propagandnih letaka „zabranjene sadržine“.⁴³¹ *Proleter* je aprila 1933. pisao da je prva akcija „jurišnih odreda fašističkih bandita“ bio pogrom u radničkim kvartovima Nemačke i da je samo u februaru 1933. ubijeno preko sto komunista. Nacisti su potpalili i Rajhstag sa ciljem da za to optuže komuniste i izazovu „pogromističku psihozu“ protiv njih, započinjući sa hapšenjima i zabranom štampe, dok je samo od 28. februara do 5. marta 1933. uhapšeno preko deset hiljada komunista.⁴³² Tokom

⁴²⁹ „Arapsko pitanje“, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1940.

⁴³⁰ Tragičesko zbitije u tri čina sa epilogom, *Otađzbina*, 25. decembar 1936.

⁴³¹ Krvavi obračun g. Hitlera sa komunistima, *Pravda*, 4. februar 1933.

⁴³² Pomozite borbu njemačkih radnika! *Proleter*, april 1933.

1933. *Vreme* je izveštavalo o hapšenju nemačkog komunista Kurta Ulštajna, o ubistvu novinara Bela i komunističkog vođe Beslera, o sukobu u Magdeburgu nacionalsocijalista i njihovih protivnika u kome je bilo mrtvih, zatim o slučaju gde je jedan član Jurišnih odreda pred očima oca i majke ubio rođenog brata jer je bio protivnik Hitlera, o hapšenju 200 članova *Rajhsbanera* i 1200 marksista u Braunšvajgu pod optužbom da su vršili „protivnacionalnu propagandu“, o hapšenju velikog broja pripadnika *Stahlhelma* (Čelični šlem) jer su socijaldemokrati i komunisti pokušali da se uvuku u njegove redove, o hapšenju 60 komunista kod Nirnberga osumnjičenih za napad na plinaru.⁴³³ Izveštavalo je o zabrani rada svih levičarskih organizacija u Braunšvajgu uključujući i sva sportska, pevačka, pa i šahovska udruženja, zatim o raciji SA i SS odreda u Augzburgu u kojoj je uhapšeno preko 80 lica optuženih da su pripremala komunistički puč, o hapšenju jednog učitelja koji se pred đacima nepovoljno izrazio o Hitlerovom pokretu, o ubistvu dvojice istaknutih socijalističkih vođa, o obimnim policijskim poterama za komunistima po čitavoj Nemačkoj. Pisalo je o dva maloletnika koja su osuđena na smrt jer su učestvovali u tuči u kojoj je jedan nacionalsocijalista ubijen, o osudi na smrt šestorice komunista koji su ubili dva pripadnika SA odreda a jednog teško ranili.⁴³⁴

Početkom marta 1933. *Vreme* je pisalo o „nečovečnim mukama“ i „strahovitoj torturi“ koje podnose uhapšeni, „naročito Jevreji, levičari kao i pristalice katoličkog centra i pobornici pacifističkog pokreta“. Već sutradan je citiralo nemačko službeno saopštenje u kome su negirane vesti stranih listova o mučenju političkih uhapšenika u nemačkim zatvorima, sa obrazloženjem da ih šire politički begunci. Preneta je i

⁴³³ Hapšenje nemačkog komunista Ulštajna, *Vreme*, 15. mart 1933; Hitlerovci počinju istrebljavanje svojih protivnika, ubistvo novinara dr. Bela i komunističkog vođe Beslera, *Vreme*, 5. april 1933; Krvav sukob u Magdeburgu, *Vreme*, 14. mart 1933; Hitlerovac ubija pred očima oca i majke rođenog brata zato što se nije slagao sa sadašnjim režimom, *Vreme*, 15. mart 1933; Hapšenje 1400 lica u Braunšvajgu; Hapšenje 200 članova „Čeličnog šlema“ u Braunšvajgu; Hapšenje komunista osumnjičenih za atentat na plinaru, *Vreme*, 29. mart 1933;

⁴³⁴ Zabrana svih levičarskih organizacija u Braunšvajgu, *Vreme*, 3. april 1933; Komuniste u Augzburgu su spremale puč, *Vreme*, 11. april 1933; Hapšenje učitelja koji se rđavo izrazio o g. Hitleru; Hitlerovci uhapsili i ubili dva istaknuta socijalistička vođa, *Vreme*, 12. jul 1933; Potere za komunistima u Nemačkoj; Dva maloletna komunista osuđena na smrt; Šest nemačkih komunista osuđeno na smrt, *Vreme*, 26. jul 1933.

(netačna)⁴³⁵ vest da je poslanik nemačke komunističke partije Telman ubijen u zatvoru.⁴³⁶

Već 22. marta 1933. *Vreme* je izvestilo da je u Nemačkoj formiran prvi logor „u okolini bavarskog mesta Dahau (Dašau)“ u koji će biti internirani „komunistički funkcioneri i druga lica štetna po državne interese“. Navodilo se da logor može da primi 5000 lica, da se sastoji od 21 dvospratne zgrade nekadašnje fabrike municije, da je okružen „mnogostrukim redom bodljikavih žica“ i da ga čuvaju „hitlerovci“, a najavljeno je i otvaranje sličnih logora u drugim bavarskim mestima. Zatočenici su morali da se bave fizičkim radom, da slušaju predavanja „o zabudama komunističkih doktrina i o građanskim vrlinama Hitlerove stranke“. Prva grupa pristiglih se sastojala od komunista i socijaldemokrata. Ubrzo je javljeno da je organizovan veliki koncentracioni logor „za marksiste“ u blizini Hojberga gde je već upućeno 1750 komunista i socijalista. Zatvorenici su raspoređeni po barakama opasanim bodljikavom žicom, u logoru je vladala stroga disciplina, a stražari su dobili naredbu da pucaju na svakoga ko bi pokušao da pobjegne. Kako se navodilo, „hitlerovci se nadaju da će se internirani ljudi odreći svojih ideala“ pod uticajem prinudnog rada i predavanja o dužnostima nemačkih građana. *Vreme* je prenelo izjavu jednog nemačkog funkcionera da se zahvaljujući novim merama broj „političkih zločina“ znatno smanjio. „Uhapšena lica sprovode se u koncentracione logore, gde će se pokušati da se od njih stvore ispravni i korisni građani. Zahvaljujući delu koje je izvršila politička policija, doba napada i atentata od strane boljševika i marksista za uvek je prošlo i komunizam se nikad više neće pojaviti“. U jednom logoru za „levičarske elemente“, komunista Galinovski je uspeo da se dokopa revolvera iz koga je pucao na prisutne pripadnike SA ranivši dvojicu. Ubijen je na licu mesta.⁴³⁷

⁴³⁵ Telman je zaista ubijen u logoru Buhenvald, ali tek 1944.

⁴³⁶ Mučenje Jevreja, levičara i pacifista po zatvorima, *Vreme*, 14. mart 1933; Demantuju se vesti o mučenju političkih hapšenika, *Vreme*, 15. mart 1933; *Imanite* tvrdi da je g. Telman ubijen u zatvoru, *Vreme*, 19. mart 1933; Potvrđuje se vest da je g. Telman ubijen u zatvoru, *Vreme*, 22. mart 1933; Pretres komunističkom vođi Telmanu još nije određen, *Vreme*, 17. maj 1934.

⁴³⁷ Prvi logor od 5000 interniranih komunista, *Vreme*, 22. mart 1933; Logor za 5000 političkih zatočenika u blizini Minhena, *Vreme*, 29. mart 1933; U koncentracioni logor kod Hojberga internirano je 1750 socijalista i komunista, *Vreme*, 11. april 1933; Koncentracioni logori treba da od marksista

Uz fotografiju logora, *Vreme* je izveštavalo da internirci u koncentracionom logoru Dahau moraju sami da izrađuju ogradu koju čini betonski zid i trostruka bodljikava žica kroz koju se noću pušta struja. Predviđeno je da budu postavljeni betonski stubovi na kojima će biti instalirani „automatski mitraljezi, koji stupaju u dejstvo, čim se žica na jednom mestu prekine“.⁴³⁸ Septembra 1933. *Politika* je pisala da je šezdeset komunista upućeno u koncentracioni logor u Patenbergu gde se radilo na „isušivanju baruština“, a decembra, da je u Nemačkoj ostalo oko 500.000 Jevreja „bilo u koncentracionim logorima bilo kao privremeno nastanjeni“.⁴³⁹ *Srpski književni glasnik* je avgusta 1933. pisao da je „cvet dobrih i viđenih Nemaca“ naprednih ideja, proteran ili „bačen u koncentracione logore“, a naredne godine da su koncentracioni logori postali glavno kazneno sredstvo, jer je Hitlerova osnovna težnja bila da povрати veru Nemaca u sebe i da stvori poštovanje i strah od Nemačke.⁴⁴⁰ Navodilo se da su koncentracioni logori u Nemačkoj „puni i prepuni političkih ljudi“,⁴⁴¹ ili da se zbog prepunjenosti otvaraju novi.⁴⁴²

Pravda je septembra 1933. prenela tekst Žila Soervena o njegovoj poseti koncentracionom logoru u pratnji funkcionera pruskog Ministarstva unutrašnjih poslova Fišera, „od koga zavise svi koncentracioni logori“ i svi „pothvati čišćenja“ nacističkog režima. U prostranim zgradama i velikim dvorištima bilo je skupljeno 850 ljudi bez osude na neodređeno vreme. Vladala je neumoljiva vojna disciplina koju su sprovodili mladi nadzornici, „solidni mladići visoki najmanje 1,80, u crnim dolamama, sa revolverom o opasaču“. Od ukupnog broja zatočenika, na aktivne komuniste otpadalo je osam desetina, ostalo su, po Fišerovim rečima bili „zavedeni intelektualci, opasni socialisti, ukratko sve vrste škodljivih elemenata“. Izjavio je da ih otpušta oko desetoro dnevno kada oceni da su se popravili, ali, i da je baš tog

stvore ispravne građane, *Vreme*, 13. april 1933; Komunistički vođa puca u logoru na SS-ljude, *Vreme*, 11. maj 1933.

⁴³⁸ Koncentracioni logor u Dahau, *Vreme*, 26. avgust 1933.

⁴³⁹ Interniranje komunista u Nemačkoj, *Politika*, 14. septembar 1933; Anri Beranže, Nemačke izbeglice, *Politika*, 27. decembar 1933.

⁴⁴⁰ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933; Politički pregled, *Srpski književni glasnik*, 1. mart 1934.

⁴⁴¹ Bogdan Krekić, *Sindikati i fašizam*, Beograd, 22.

⁴⁴² Anno Domini MCMXXXIV, *Danas*, 1. mart 1934.

dana primio 200 novih. Po iskazu Soervena, za zatočenike je bilo spremljeno jelo dobrog ukusa, ali su izloženi stalnom ponižavanju i pretnjama. Posmatrajući zatočene, pravio je razliku između „aktivnih komunista“ i ostalih. Prvi su deset godina vodili rat sa *nacima*, a čine to i dalje, „vrebaju ih u mračnim kutovima“ i ulaze sa njima u „stotine krvavih sukoba“. U logoru se zato tretiraju kao ratni zarobljenici, ali, zaključivao je novinar, da su oni pobedili, tretirali bi svoje neprijatelje „bez ikakve pošte- de“. Ostali, međutim, liberali, socijalisti, demokrate nisu nikada praktikovali slične ulične borbe, već su samo pisali i govorili. „Na njihovim licima čita se ukočenost i očajanje“, jer u očima pobedilaca izgledaju kao najveći krivci. Soerven je želeo da razgovara sa urednikom jednog časopisa avangarde (pod inicijalom O.) koji je pisao protiv režima. „To je jedan tip fanatičnog intelektualca sa jako unapred isturenom bradicom i očima umornim od čitanja.“ Razgovor je vođen preko direktora Fišera, koji ga je, „ošinuvši ga svojim pogledom“, pitao da li je bolja hrana u ovom logoru ili u Špandau. O. je „sa oprežnošću“ odgovorio da je kvalitet dobar svuda, ali da je kuhinja ipak bolja tu. Pitao ga je dalje da li je svestan zla koje je učinio svojim napisima. O. je odgovorio da nije bio ličnost prvog reda, već „obična figura sa periferije“. Na Fišerovo pitanje da li je svestan da se nemački narod promenio i misli li da će moći da se prilagodi novom stanju, odgovorio je da će mu trebati vremena da se privikne, ali da će pokušati. Fišer je izveštaču prokomentarisao da je to, možda, najgore od svega.⁴⁴³

Vreme je prenelo vest iz nemačkih listova da je povodom godišnjice dolaska nacionalsocijalista na vlast pušteno iz koncentracionih logora „mnogo osoba“, među njima i dosta levičara. „Svi su izjavili da će od sad biti lojalni prema postojećem stanju, dodajući da su iz osnova izmenili svoje političke poglede, i da smatraju nacionalsocijalistički pokret spasonosnim za Nemačku.“ Istovremeno je glavni inspektor tajne policije Dild, izjavio predstavnicima strane štampe da u tom trenutku u koncentracionim logorima u Nemačkoj ima oko 9000 lica i da su preterane cifre koje su objavljuju u stranoj štampi. Navedeno je i da se u Nemačkoj veruje da najdalje kroz

⁴⁴³ Žil Soerven, Poseta koncentracionom logoru u Sonenburgu, gde je zatvoreno 850 političkih disidenata, *Pravda*, 20. septembar 1933.

dve godine koncentracioni logori više neće biti potrebni.⁴⁴⁴ Početkom jula 1934. *Politika* je prenela tekst britanskog poslanika Roberta Bernejsa o njegovoj poseti koncentracionom logoru u Breslavu. Uspeo je da prodre „u jedan od najčuvenijih koncentracionih logora u Nemačkoj“ u kome su bez suđenja zatvoreni „Jevreji, socijalisti, komunisti, pacifisti, liberali i svi oni koji su nekada imali učešća u političkim pokretima a koje danas smatraju za opasne za novu Nemačku“. Bernejs je opisao logor u kome je u velikim šatorima poređano i po sto pedeset kreveta logoraša obučenih u ista odela koje čuvaju naoružani stražari. Zaključivao je da u Nemačkoj postoji „desetak takvih logora“ sa oko 20.000 zarobljenika.⁴⁴⁵ *Pravda* je prenela da je Gering početkom 1934. pozvao sve upravnike koncentracionih logora da mu podnesu liste svojih zatočenika, jer je odlučeno da budu pušteni najkasnije do 20. marta. „Koncentracioni logori ne mogu posle 31 marta više postojati u Rajhu“.⁴⁴⁶

Vreme je 1933. pisalo o samoubistvu u zatvoru bivšeg predsednika komunističkog kluba u bavarskom saboru Dersela, kao i o samoubistvu jednog komunista u Esenu uhapšenog zbog rasturanja komunističkih letaka. Dve godine kasnije, izvestilo je da je „poznatom komunisti Klausu izrečena prva smrtna presuda zbog „komunističke veleizdaje“,⁴⁴⁷ dok je *Danas* pisao o komunističkom vođi Timu koji se obesio u svojoj ćeliji u koncentracionom logoru u Patenbergu.⁴⁴⁸

Kao što se nikada nije bavila temama progona Jevreja, komunista i ostalih protivnika nacionalsocijalizma, desnica se nikada nije bavila ni temom koncentracionih logora. Od sredine tridesetih godina do početka rata, kao po direktivi, koncentracioni logori u Nemačkoj su prestali da se pominju i u ostaloj štampi.

⁴⁴⁴ Nemački komunisti, pušteni iz koncentracionog logora, kažu da je hitlerizam spasonosan; 9000 ljudi u koncentracionim logorima u Nemačkoj, *Vreme*, 11. mart 1934.

⁴⁴⁵ Engleski poslanik g. Robert Bernejs u koncentracionom logoru u Breslavi, *Politika*, 11. jul 1934.

⁴⁴⁶ G. Gering o puštanju zatočenika iz koncentracionih logora i njihovom konačnom ukidanju, *Pravda*, 12. mart 1934.

⁴⁴⁷ Bivši pretsednik komunističkog poslaničkog kluba u bavarskom saboru izvršio je samoubistvo u zatvoru, *Vreme*, 11. maj 1933; Samoubistvo komunista u zatvoru, *Vreme*, 11. avgust 1933; Prva smrtna presuda zbog komunističke veleizdaje u Nemačkoj, *Vreme*, 27. jul 1935.

⁴⁴⁸ Anno Domini MCMXXXIV, *Danas*, 1. mart 1934.



Vreme, 26. avgust 1933.

3. Progon intelektualaca i knjige na lomači

Progon najviđenijih nemačkih intelektualaca, pre svega književnika, političkih protivnika nacionalsocijalizma, konstatovan je u beogradskoj javnosti, naročito ranih tridesetih godina. Isto je bilo i sa pravljjenjem indeksa zabranjenih knjiga i akcijom njihovog spaljivanja koje su pominjali listovi i autori svih ideoloških struja, sa različitim predznakom, naravno.

Neposredno po prvom činu spaljivanja knjiga, već 2. aprila 1933. *Politika* je izvestila da su „hitlerovci“ svečano spalili sedam primeraka Remarkove knjige *Na zapadu ništa novo*,⁴⁴⁹ *Život i rad* je pisao da su spaljivane „jeretičke knjige“ kao u doba najtamnijeg srednjeg veka,⁴⁵⁰ *Srpski književni glasnik* se užasavao nad omladinom koja „igra oko lomače knjiga“.⁴⁵¹ *Narodna odbrana* je izveštavala o „brdu zapaljenih knjiga nearijevskih pisaca, čemu su oduševljeni omladinci i rodoljubi oduševljeno pljeskali, dok se ostali svet smeja o i

⁴⁴⁹ Hitlerovci spaljuju Remarkov roman, *Politika*, 2. april 1933.

⁴⁵⁰ Dr M. Đ. M. Položaj Austrije, *Život i rad*, 1. jun 1933.

⁴⁵¹ Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 16. jun 1933.

sažaljevaó“,⁴⁵² *Naša stvarnost* je tumačila da se pobuna protiv nauke u Nemačkoj „verno otlikava u lomačama knjiga“,⁴⁵³ a *Krug*, da je Gebels objavio rat duhu i pozivao omladinu da uživa u spaljivanju „ne-nemačke“ knjige na lomačama.⁴⁵⁴

Najdetalnije je izveštavalo *Vreme* koje je maja 1933. pisalo da se pred ponoć, na trgu ispred Državne opere, sakupilo mnoštvo studenata da prisustvuju paljenju „knjiga nemorala i raspada“ koje je priredio Studentski klub br. 10. Predsednik studenata je prišao lomači i poimenično bacao po jedan primerak od odštampanih dela sa rečima: „Predajem te ognju!“ Tako je ognju predao dela pisana „u nenemačkom duhu“ Karla Marksa i Lava Trockog, „dekadentska dela“ Hajnriha Mana, Glezera i Keslera, dela „političke izdaje“ Vizela, dela „lažnog predstavljanja života“ Sigmunda Frojda, dela „izvrtanja istorije“ Emila Ludviga, „dela jevrejskog duha“ Teodora Volfa i Georga Bernharda, „dela protiv nemačkog vojnika“ Eriha Marije Remarka, „dela nenemačkog jezika“ Alfreda Kera i „dela drskosti“ Tuholskog i Orćevskog. Zatim je Gebels održao govor ističući da je vek jevrejske intelektualne književnosti pri svom kraju, jer se umesto jevrejskog duha „koji je zavladao na universitetu“, ponovo vraća nemački duh, država i narod postaju jedno, studenti marširaju iza svojih vođa, a sa lomače uskrsava novi duh. Gebels je pozvao studente da stupaju iza državnih autoriteta i da ponesu odgovornost za dela koja donose vaskrsnuće nove epohe, čiji će značaj uvideti tek naredna pokoljenja shvatajući koliko su dobila time „što staro leži u plamenu“. Nazivajući spaljivanje knjiga „delom velikog zamaha“, pozvao je prisutne na zakletvu Rajhu i Hitleru. Uz tri puta ponovljene poklike „Heil“ studenti su zapevali pesme „Narode, pod oružje“, „Horst Wessel“ i „Deutschland über alles“. *Vreme* je izvestilo da je povodom spaljivanja knjiga, Udruženje za zaštitu austrijskih autora zatražilo zaštitu knjiga austrijskih pisaca Šniclera, Verfela, Stefana Cvajga, Vasermana i Kudenhove-Kalergija.⁴⁵⁵

⁴⁵² M. P. Događaji u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 15. jul 1934.

⁴⁵³ Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

⁴⁵⁴ Svetislav Petrović, Vaspitanje omladine u Hitlerovoj Nemačkoj, *Krug*, 5. mart 1938.

⁴⁵⁵ Noćas o ponoći hitlerovci su u Berlinu spalili javno na lomači dela najvećih nemačkih književnika; Udruženje za zaštitu austrijskih pisaca protestuje protiv spaljivanja dela u Nemačkoj, *Vreme*, 11. maj 1933.

Javnost je prenosila da se „podižu čitave lomače za spaljivanje knjiga“, među kojima je, kako se navodilo, bilo i obične pornografije, ali i „vrlo dobrih ali režimu neprijatnih knjiga“,⁴⁵⁶ dok je *Život i rad* objavio prikaz knjige *Desetorica sa lomače* koja je predstavljala zbirku tekstova deset nemačkih književnika čija su dela stavljena na indeks zabranjenih knjiga i spaljivana na lomači. Svi oni, Fojhtvanger, Glezer, Kesten, Egon Ervin Kiš, Hajnrih Man, Otvalt, Plivje, Toler, Tuholski, Cvajg, su napustili Nemačku jer se nisu slagali sa „duhom hipernacionalističke Germanije“, a u zbirci su predstavljeni tekstovima čija je zajednička crta bila „ogorčenje“ na savremenu Nemačku. U prikazu je primećivano da je knjiga „dobro došla našem svetu“, kako bi upoznao ideologiju i mentalitet koji odbacuje reč „pacifizam“, kao stranu nemačkom duhu i „nedostojnu pravoga Nemca“.⁴⁵⁷

Povodom spaljivanja knjiga u Nemačkoj, redakcija jednog pariskog lista je raspisala konkurs sa pitanjem koje pisce i njihova dela bi trebalo „spaliti kao štetna“. Upravo su bili objavljeni i rezultati „konkursa“, odnosno „crna lista pisaca, čija dela treba predati ognju“. Na prvom mestu je bio Leon Dode sa 1840 glasova, zatim Rajmon Mašar (1560), Viktor Margarit (1480), Emil Zola (1470), Mariz Šuazi (1240), Hitler (1080).⁴⁵⁸ *Život i rad* je komentarisao rezultat kao veoma zanimljiv jer se među prvih deset pisaca za spaljivanje nije našao nijedan pesnik, a izuzev Zole i Hitlera, u pitanju su bili savremeni pisci čija su dela imala veliki tiraž. List je pretpostavljao da je to i bio razlog što su se našli na „listi za spaljivanje“.⁴⁵⁹

Samo jedan list i samo jedan autor u Beogradu su pozdravili čin spaljivanja knjiga. Jedini list koji je afirmativno pisao o ovoj akciji bio je dvomesečnik *Kriminalna biblioteka*, primarno antikomunističke sadržine. Opisujući sve „opasnosti od komunizma“ i značaj marksističke literature za njegovo

⁴⁵⁶ Literatura koja se ne spaljuje u Nemačkoj, *Javnost*, 27. april 1935.

⁴⁵⁷ M. A. H. *Desetorica s lomače*, izdanje Minerva-Zagreb 1933, *Život i rad*, 15. novembar 1933.

⁴⁵⁸ Sledili su: Kleman Votel (1060), Fransoa Koti (1040), Felisjen Šamsor (902), Moris Dekobra (900), Anri Bordo (810), D. H. Lavrens (806), Moris Bares (800), Žorž Anketil (800), Šarl Moras (740), Pol Burže (580), Žan Žak Ruso (560), Alfred Mašar (480), Volter (460), Rable (460), Pol Deruled (440), R. Poenkare (380), D'Anuncio (360), Gobino (320), Niče (300), Rene Bazen (140), Anri Barbis (120), Musolini (120), Pol Klodel (105).

⁴⁵⁹ D. D. Ž. Koje pisce treba spaliti? *Život i rad*, 15. novembar 1933.

uspešno širenje, list je 1936. navodio da je takva literatura osuđena u Nemačkoj i Italiji na lomaču, dok su upravo i Grci pošli za njihovim primerom i spalili celokupnu marksističku literaturu na javnim mestima „vezujući ovaj čin za narodno veselje“. Tvrđilo se da su i u Poljskoj vlasti konfiskovale marksističku literaturu nameravajući da je spale, čime se u Evropi, kako je tumačila *Kriminalna biblioteka*, „u mnogom pomoglo borbi protivu komunizma jer je komunistima otrgnuto glavno oružje iz ruku u borbi protivu današnjeg društvenog poretka“. Za ovaj list je ostalo otvoreno pitanje „da li ćemo i mi sledovati ovaj koristan primer i na taj način potpomoći u prvim koracima naš mladi društveni pokret u borbi protivu komunizma?“⁴⁶⁰

Jedini autor koji je imao razumevanja za ovu akciju bio je Svetislav Stefanović. Za razliku od *Kriminalne biblioteke*, on u činu spaljivanja knjiga nije video borbu protiv komunizma, već protiv nemorala, uglavnom prepoznajući u nemačkim piscima čije su knjige spaljivane, „seksologe“ i nosioce Edipovog kompleksa. Cinično navodeći da su se „razni revoltirali“ zbog spaljivanja knjiga kao „nečuvenog divljaštva“, pisao je da su „umereniji ljudi“, očigledno tu ubrajajući i sebe, bili za to da se čuje i druga strana, jer „optuženoj Nemačkoj“ nije data mogućnost „da kaže ni reč u svoju odbranu“. U Nemačkoj je upravo izašla knjiga koja je objasnila „simbolični značaj spaljivanja knjiga“, a Stefanovića su u njoj najviše zanimali „sami spaljeni pisci“. Pominjao je „panseksualistu“ Frojda, „specijalistu u seksologiji“ Magnusa Hiršfelda, Klause Mana „obdarenog“ Edipovim kompleksom, zatim i Kera, Glezera, Fojhtvangera, Tuholskog i Ludviga. Navodeći nekoliko citata iz njihovih dela, Stefanović je tvrdio da je to dovoljno da se razume „revolt nemačkih studenata“ i da se shvati „šta ih je dovelo do odluke da spale i takvu poeziju, i takvu književnost, i takvu nauku“. Verovao je da je samo „oganj revolucije“ mogao da pročisti duhovnu atmosferu od takvog „moralnog gada i smrada, kakvom ju je ispunjavala ovakva literatura i ovakva nauka, osobito raznih seksologa“. Iako kod njega nije bila u pitanju borba protiv komunizma, već protiv „seksologa“, i on je kao i *Kriminalna biblioteka*, zaključivao da je možda poslednji čas da se „i kod nas“ neko pozabavi ciljevima takve literature i

⁴⁶⁰ Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država, *Kriminalna biblioteka*, 16. septembar 1936.

nauke, „koja se, prognana iz Nemačke, podmuklo i vešto pokušava da plasira“ pod maskom „slobode, lažnog modernizma i falsifikovanih socijalnih stremljenja“.⁴⁶¹

Književna emigracija

Progon slobodoumnih intelektualaca i aktivnost nemačke intelektualne emigracije praćena je ranih tridesetih godina i u beogradskoj javnosti. U *Srpskom književnom glasniku* dr Pero Slijepčević je 1933. pisao o odnosu nemačkih književnika prema političkim zbivanjima u zemlji na koje je „kulturni svet“ gledao s nepoverenjem, „usled radikalnih i ekskluzivnih metoda njegove nacionalne revolucije“. Nemačka književnost je pretežno bila kritički nastrojena prema „isključivim nacionalistima i rasistima“, a verovao je Slijepčević, tek će vreme pokazati ko je bolje služio „nemačkom duhu“, oni ili „kontrarevolucija“ koja je zahtevala da književnici napuste „nenemački duh“. Odavao je čast građanskoj hrabrosti književnika koji su smatrali da je sloboda osnovno obeležje duha i isticali se željom da uče iz inostranstva, tvrdeći da najpoznatiji nemački pisci nisu rasisti, „čak ni onda kad žele da nađu i opevaju elemente specifično nemačke i rasne“. S druge strane, Hitleru su „u njegovoj dobroj nameri da opet podigne samopouzdanje nemačkog čoveka“, potrebni pesnici „orni i temperamentni kao i on“, ali je „tipični bolji književnik nemački“ oduvek bio „više idejan nego li temperamentan i političan“, ne pružajući „najbolju lektiru“ za Jurišne odrede. Naprotiv, Slijepčević je verovao da što se više širio „osioni kult pobjedništva, tim se više pokazivalo da je on za nemačku poeziju bio jalov“, jer su velike književnosti odavno izrasle „iz kruga zavičajnog“ dobijajući evropske i svetske vidike. Ocenjivao je da su nemački književnici možda „u tome i preterivali“, gubeći dodir sa „živim čovekom svoje zemlje“ i rasplinjujući se u apstrakcijama.

Slijepčević je pisao i o različitom odnosu nemačkih književnika prema Velikom ratu, navodeći da je čak i Tomas Man tada imao „apokaliptičnu svest o nekom preobražaju sveta“, a socijalistički pesnik Hajnrih Lerš rat nazivao svetim.

⁴⁶¹ Svetislav Stefanović, Komentar spaljivanja knjiga (1935), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 342-346.

Iako nikada nije napisano toliko „rdavih patriotskih stihova“ kao u vreme rata, ipak je i Nemačka imala ljudi koji su se suprotstavili javnom mišljenju svoje zemlje „i poslužili više mirotvorstvu nego patriotizmu“, navodeći Fridriha Ferstera, Alfreda Frida, Rene Šikele, Hermana Vendela, Maksimilijana Hardena, Karla Krausa, kao što je Francuska imala Romena Rolana, a Engleska Bertranda Rasela. Neki od njih su dobar deo krivice za rat pripisivali nacionalističkom, rasističkom i podaničkom duhu nemačkih vaspitača, pominjući Tolera koji je „bio i ostao visoki idealista“. Kao protivnici rata u tom trenutku najvećeg uticaja su imali romanopisci, posebno Remark sa svojim knjigama *Na zapadu ništa novo* i *Povratak*, od kojih je prva dostigla milionske tiraže, a povika na knjigu bila je tolika da je u nekim zemljama, uključujući i Jugoslaviju, sprečavano i prikazivanje filma snimljenog po njoj. Navodio je zatim Egona Ervin Kiša, Teodora Volfa, Alfreda Kera, Emila Ludviga, Vilhelma Šefera, posebno se zadržavajući na političkim stavovima Hajnriha i Tomasa Mana.

Zanimljivo je Slijepčevićovo potvrđivanje teze da je jevrejstvo „uzimalo sve više maha u nemačkom životu otkako je sredinom 19. veka dobilo ravnopravnost, i možda je davalo ton posle rata u javnom mišljenju, iako brojem neznatno“. Verovao je da, budući bez otadžbine, Jevrejin prirodno slavi kosmopolitizam i liberalizam, da je kritičar svega i organizator „prvog reda“. „Orientalac još uvek, on je sklon ekstazi čisto duhovnoj.“ Citirao je „nalaze“ rasističkog pisca Bartelsa da su jevrejskog porekla bili Bab, Brod, Buber, Deblin, Ajzner, Ajnštajn, Edšmid, Hiler, Harden, Holender, Kafka, Ker, Kraus, Ludvig, Femfert, Toler, J. Vaserman, Valden, Verfel, A. Cvajg, dok je Unru bio oženjen Jevrejkom, a „jevrejske primese“ imali su Hazenklever i Špilhagen, „da ne govorim u koje se još sumnja“. Po Slijepčeviću su, ipak, nemački pisci ostajali nemački „ma koje krvi bili“, smatrajući najvažnijom njihovu umetničku vrednost. „Ako bi valjalo da se odbacuje sve ono što po maglovitoj rasnoj teoriji nije nemačko, tim gore po Nemačku. Ali i u tom slučaju ostalo bi nekoliko najjačih ličnosti iz naše liste: Braća Man sigurno su Arijevci, na primer, kao i Hauptman, Dojbler, Kajzer, Ren, Kelerman, Beher“, dok je Ferster „čistokrvan“ Nemač. Slijepčević je smatrao da se u Nemačkoj, ustvari, beskompromisno progone opozicionari, „makar oni bili i čisti Nemci“, navodeći da se na „crnoj listi“

proskribovanih i spaljivanih knjiga ne nalaze samo jevrejska imena, već su tamo bila i sva tri Mana, Stefan Cvajg, Berta fon Sutner i drugi. Slično se događalo i u upravo obavljenom čišćenju Pruske akademije. Posle Hajnriha Mana, iz nje su istupili ili su bili isključeni Huh, Deblin, L. Frank, Fulda, Kajzer, Kelerman, T. Man. Mombert, Paket, Panvic, Šikele, Unru, J. Vaserman, Verfel, među kojima, pisao je Slijepčević, ima i arijevaca.

Kao upečatljiv primer navodio je slučaj predsednika Pruske akademije, slikara Maksa Libermana koji se, iako nacionalista, nije solidarisao sa „netolerantnim duhom vlasti“ i povukao se uz reči da „umetnost nema nikakva posla ni s politikom ni sa poreklom. Pošto ovo moje gledište više ne važi, ja više ne mogu pripadati Akademiji umetnosti“. Na otvoreno pismo muzičara Furtvenglera da se umetnost ne može dekretovati i da se ona deli samo na dobru i lošu, odgovorio je Gebels da je samo ona umetnost dobra „koja se nadahnjuje iz naroda“, jer umetnosti u apsolutnom smislu, kakvu zna liberalna demokratija, „ne sme više biti“, dok je Hitler rekao da će „ognjem spržiti rdave pojave našeg pozorišta, naše književnosti“. Po Slijepčevićevom mišljenju to nisu bile samo reči već je sledilo i delo, jer je celokupna štampa stavljena pod nadzor, pravljene su „crne liste“ knjiga koje je trebalo uništiti i koje su delimično spaljivane „uz svečane besede“, dok su druge liste savetovale koja dela je trebalo čitati. Iz muzičkih i pozorišnih uprava uklanjana su „nepoćudna lica“ i nadziran je repertoar. Iz galerija su izbacivane slike „nenacionalnih“ umetnika, na primer, u Tiringiji se to desilo slikama Kokoške, Kandinskog, Franca Marka i drugih. Propisana je državna nagrada od 10.000 maraka za najbolje književno delo i film, a „u kojim ograničenjima, ne treba govoriti“. Politizovana je i nauka, osnova omladinskog vaspitanja postala je borbenost, a odobravani su i studentski dvoboji. Slijepčević je smatrao da će sve to uticati na pravac budućeg književnog stvaranja, navodeći reči Stefana Cvajga da će nemačka književnost prestati da postoji kao nezavisna kulturna snaga i da će njom zavladati politika u najgorem smislu reči, preporučujući da se književnost zaštiti od terora odvajanjem od politike i stavljanjem u službu čovečanstva. Slijepčević je, naprotiv, mislio da će nemačka književnost, sa svojom vekovnom tradicijom, izaći iz teškoća i biti jača „nego jedan ma kako popularan režim“, jer „nigde sila

nema manje uspeha nego onde gde valja stvarati po zanosu i oduševljenju“. Zaključivao je da kao što javno mišljenje ne može voditi književnika, tako ni književnici ne mogu sami stvarati javno mišljenje, jer ako „krda ne idu za najboljim duhovima, ne idu ni oni za krdom“.⁴⁶² O ostavci slikara Maksa Libermana na položaj predsednika Pruske umetničke akademije, *Vreme* je pisalo da je naišlo na veliko iznenađenje, jer je Libermanu bilo već 87 godina, punih 30 godina je bio član, a poslednjih 12 i predsednik akademije.⁴⁶³

List *Život i rad* je 1933. predstavio knjigu Ernsta Tolera *Jedna mladost u Nemačkoj* navodeći da je autor skinuo masku „sa vanjskog lica Nemačke“, opisujući kako je njena „vladajuća kasta“ gušila svaki pokušaj svetskog bratstva i kako je „šovinizam zavladao mozgovima“, usled čega je svet bio dalje od sveljudske zajednice nego pre rata. Individualizam „sliven u nacionalnu formu“ doživeo je trijumf, jer se čitava Nemačka uniformisala, trpeljivost se nalazila na ivici provalije, pa se autor prikaza pitao da li to znači da se ide „u novi pokolj“, „u pušani prah i otrovne gasove“. Apelovao je na svetske intelektualce da ustanu u odbranu „zajedničkog sveljudskog fronta i da svojim umovima šire izmirenje među ljudima“. Tolerova knjiga je predstavljena kao „strahovita optužba“ događaja u Nemačkoj koji se protive humanosti, razumu i čovečnosti.⁴⁶⁴

Aprila 1933. *Politika* je izvestila da su zbog svojih levičarskih ili pacifističkih shvatanja pali u nemilost i isključeni iz Društva nemačkih književnika Alfred Ker, Leon Fojhtvanger, Erih Kestner, Egon Ervin Kiš i Magnus Hiršfeld. Redovno je izveštavala i o hapšenjima protivnika režima među intelektualcima. Rektor frankfurtskog univerziteta je stavljen u „preventivni pritvor“, uhapšen je profesor Rindler, a u Braunšvajgu je uhapšen rektor Visoke tehničke škole Kurt Šrek.⁴⁶⁵ Iste godine iz francuskih novina je prenela izjavu Egona Ervin Kiša da su u zatvoru Špandau sa njim bili svi

⁴⁶² Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jun 1933.

⁴⁶³ Ostavka slavnog slikara Libermana na položaj predsednika Pruska umetničke akademije, *Vreme*, 10. maj 1933.

⁴⁶⁴ Ernst Toler, *Jedna mladost u Nemačkoj*, roman, izdanje Nolit, Beograd 1933. *Život i rad*, 15. oktobar 1933.

⁴⁶⁵ Umetnici isključeni iz društva nemačkih književnika, *Politika*, 6. april 1933; Nova hapšenja, *Politika*, 4. april 1933.

„kulturni boljševici“, kao Karl fon Osjecki, Herman Dunker i drugi, da je u Francusku emigrirala „skoro cela literatura“ iz Nemačke, Tomas i Hajnrih Man, Alfred Ker, Teodor Plivje, Herman Kesten, Ana Segers, Artur Holičer, Magnus Hiršfeld, dok su ostali otišli u Čehoslovačku i Švajcarsku. Tvrдио je da mnogi od njih pokušavaju bez uspeha da nađu posao i da je njihova beda velika. Citirao je Gebelsove reči da će nemačka literatura biti „mistična, herojska i ratnička, ili je neće biti“.⁴⁶⁶

Vreme je izveštavalo o ubistvu nemačkog profesora Teodora Lesinga krajem avgusta 1933. u Marijanskim Laznima. Policija je uhapsila nekoliko lica, ali se sumnjalo da su pravi izvršioци napustili Čehoslovačku. Kod jedne gostionice u Marijanskim Laznima nađen je natpis *Lessing krepiert am 29 VIII* i pored njega *hakenkrojс* nacrtan posle ubistva. Obdukcijom je utvrđeno da je na Lesinga pucano iz dva revolvera različitog kalibra i da su oba metka bila smrtonosna. Osumnjičeni za ubistvo Ekert je bio čehoslovački državljаниn, član *hakenkrojclerskog* saveza sindikalnih udruženja nemačkih radnika.⁴⁶⁷ I *Pravda* je izveštavala o ubistvu profesora Lesinga, koji je od Hitlerovog dolaska na vlast živeo u emigraciji u Čehoslovačkoj. Pretpostavljalo se da su atentat izvršili nacionalsocijalisti, jer je Lesing vodio ogorčenu borbu protiv Hitlera i žučno pisao protiv njegovog režima, zbog čega mu je upravo bilo oduzeto nemačko državljanstvo. *Pravda* je navodila da je vest o smrti profesora Lesinga mučno primljena u levičarskim krugovima.⁴⁶⁸

Pravda je prenela vest da je policija u Berlinu otkrila „centralu poznatog pacifističkog profesora g. Ferstera, koji se sada nalazi u Parizu. Kancelarija g. Ferstera nalazi se u berlinskom stanu njegovog poverenika g. Hansa Švala“. Navodilo se da je novo stanje u Nemačkoj veoma uticalo na književne prilike, jer su pacifistički i demokratski pisci ućutali. U nemačkom Pen-klubu izvršena je velika reorganizacija, dotadašnja uprava je dala ostavku, a sva poznatija imena nemačke književnosti izbrisana su iz članstva. I nova lektira

⁴⁶⁶ V. Pozner, Kako žive nemački književnici u Trećem Rajhu i inostranstvu, *Politika*, 7. avgust 1933.

⁴⁶⁷ Traganje za ubicom profesora Lesinga, *Vreme*, 5. septembar 1933.

⁴⁶⁸ Ubistvo profesora Teodora Lesinga u Pragu, *Pravda*, 1. septembar 1933.

koju čitaju Nemci odaje „puls političkog života“, ali i pored lomača knjiga i strogih zabrana, režim nije uspeo sasvim da iskoreni dela velikih nemačkih pisaca koji su pali u nemilost. Oni su emigrirali, hiljade primeraka njihovih dela su spaljene na lomačama, ali druge hiljade i dalje postoje „i marljivo se čitaju“. *Pravda* je čak tvrdila da „omrznuti jevrejski, 'destruktivni', suviše moderni i socijalni nemački književnici, možda baš zbog stroge zabrane, više se čitaju danas nego ikada do sada“. Stefan Cvajg, Jakob Rot, Jakob Vaserman i drugi, za „mrtve“ proglašeni književnici, nalaze se skriveni u kućama svakog pravog nemačkog intelektualca. Tvrdilo se da su austrijski književnici postali posebno omiljeni u Berlinu, Artur Šnieler naprimer. *Pravda* je zaključivala da „Berlin mnogo čita i čitaće“ bez obzira na zabrane i lomače.⁴⁶⁹

U *Stožeru* je 1933. objavljeno da su Hitlerovim dolaskom na vlast svi napredni intelektualci morali da emigriraju. U Čehoslovačkoj, Francuskoj i Holandiji pokrenuti su novi časopisi koji su se borili protiv Hitlerovog režima, a najbolji među njima su bili *Neue Deutsche Blätter* iz Praga koji je u prvom broju doneo radove Holičera, Vajzkopfa, Grafa, Brehera, M. Hiršfelda, zatim *Die Weltbühne* koji je nastavio takode da izlazi u Pragu, a uređivao ga je Tuholski, *Die Sammlung* u Amsterdamu koji je uređivao Klaus Man uz saradnju Deblina, J. Vasermana, H. Mana, Kera i drugih. Malik-Verlag je produžio svoj izdavački rad u Pragu izdajući samo levičarske pisce.⁴⁷⁰ *Javnost* je 1935. izveštavala da položaj nemačkih intelektualnih emigranata nije zavidan, ali da su ipak uspeli da organizuju nekoliko izdavačkih preduzeća u Čehoslovačkoj, Francuskoj i Holandiji. Najuspešnije je delao zavod Querido koji je izdavao literarni mesečnik *Die Sammlung*. Upravo su izdate knjige E. Ludviga, A. Kera, K. Mana, Bruna Franka, M. Broda, A. Deblina, A. Neumana, J. Rota, L. Fojhtvangera... U Parizu su se nemački književni emigranti okupljali oko izdavačkih preduzeća Carrefour, Europäischer Merkur, Meteor, a njihova jaka literarna aktivnost bila je i u Čehoslovačkoj. U Prag je prenelo svoju delatnost izdavačko preduzeće Malik koje je izdalo uspomene iz koncentracionog logora Vili Bredela, a u Karlovim Varima delovalo je preduzeće Graphia koje je izdalo

⁴⁶⁹ Kulturna Nemačka hitlerizira se, *Pravda*, 26. mart 1933; V. R. M. Šta danas čita Berlin, *Pravda*, 19. avgust 1934.

⁴⁷⁰ M. D. Aktivnost nemačke emigracije, *Stožer*, oktobar 1933.

Istoriju nemačke republike A. Rosembergera. Iz stranih listova je prenošeno da veliki broj izdavača napušta Nemačku i seli se u Beč, koji je postao centar literarne delatnosti na nemačkom jeziku, jer je nacionalsocijalistička cenzura prekrajala ne samo nove rukopise već i starija dela, pa publika više nije želela da kupuje knjige štampane u Nemačkoj.⁴⁷¹

Vreme je početkom 1934. izvestilo da je u Nemačkoj objavljen i drugi spisak sa 36 imena ličnosti kojima je „zbog njihovog držanja u emigraciji“ oduzeto nemačko državljanstvo. Među njima su bili i Albert Ajnštajn, bivši socijaldemokratski poslanici Paul Herc, Kurt Rozenfeld, Toni Zender, Maks Zajdevic i Johanes Fogl, zatim književnici Wolfgang Bretholz, Oskar Graf i Hajnrih Šmit. Njihova imovina je konfiskovana.⁴⁷² *Javnost* je pisala da su usled nacionalsocijalističke kampanje protiv naučnika jevrejskog porekla, kao i protiv onih demokratski i liberalno orijentisanih, do tada već 1202 naučnika bila prisiljena da napuste svoja radna mesta u institutima i na univerzitetima. Polovina njih je ostala u Nemačkoj gde su živeli bez mogućnosti da rade, dok je druga polovina otišla u inostranstvo, ali je i tamo samo mali deo uspeo da nađe odgovarajuće zaposlenje. Ostali „žive u najcrnijoj bedi“. Navodilo se da im razni potporni fondovi izlaze u susret, ali da je njihova naučna delatnost potpuno onemogućena. Najviše je uspelo da ih se zaposli u SAD, Britaniji i Turskoj (oko 40 u svakoj). U Palestini je samo 21 našao zaposlenje, a u Sovjetskoj Rusiji njih 11.

Obaveštavano je da su se među piscima koji su upravo stavljeni na indeks nacionalsocijalističke cenzure i čije knjige je trebalo ukloniti iz nemačkih biblioteka, nalazili između ostalih i Anatol Frans, Emil Zola, Blasko Ibanez, Džek London, kao i naučnici Hekel i Lange. Ured za potporu književnosti kojim je upravljao Alfred Rozenberg, „a koji ustvari pretstavlja ured za cenzuru literature i za proganjanje svega što nije strogo u duhu hakenkrojclerovske ideologije“, uvrstio je na indeks nedozvoljenih knjiga i neke pisce koji su dotle bili u velikoj milosti režima. Tako je na indeks dospelo i „prvi pisac Hitlerove biografije, Erik Čeh-Johberg, nekada grlati

⁴⁷¹ Literarna aktivnost nemačke emigracije, *Javnost*, 6. jul 1935; Izdavači napuštaju Nemačku, *Javnost*, 30. novembar 1935.

⁴⁷² Profesoru g. Ajnštajnu zvanično je oduzeto nemačko državljanstvo, *Vreme*, 31. mart 1934.

propagator nacionalsocijalističke ideologije, za koga se je pronašlo da nije nemačkog, već češkog porekla, i da je u rodu sa češkim pesnikom, Svatoplukom Čehom“, zatim Meler van den Bruk „čuveni prorok Trećeg Rajha“, kao i Rudolf Herzog i Hans Švarc koji su bili „pravoverni hitlerovci“.

Javnost je beležila i konkretne probleme koje u Nemačkoj imaju protivnici režima. Navodila je slučajeve odvođenja nemačkih političkih izbeglica iz drugih država sa ciljem da budu predati nemačkim policijskim vlastima, kao i slučajeve zlostavljanja izbeglica u inostranstvu. Opšte mišljenje je bilo da je u pitanju delo „tajne nemačke policije“ Gestapoa, „koja se uz pripomoć nekih 'stručnjaka' iz carističke ruske emigracije organizovala u krugu nacional-socijalističke partije“. Glavni cilj Gestapoa, kako se navodilo, bio je da se protivnici režima ne osećaju zaštićenim ni u Nemačkoj ni u inostranstvu. „Pravi teror nad protivnicima izvodi se tek onda, kad protivnik zna da će mu, kuda god se krenuo, uvek biti za petama agenti tajne policije, koji neće birati sredstva da ga unište“. Navođen je slučaj ubistva profesora Lesinga u Čehoslovačkoj, jednog od „najagilnijih protivnika današnjeg režima u Nemačkoj“, zatim otmica i ubistvo, takođe u Čehoslovačkoj, inženjera Formisa, otmica novinara Jakoba (Bertold) u Švajcarskoj koji je nasilno odveden preko granice „gde se nemački sudovi spremaju da ga osude na smrt, zbog veleizdaje“, a onda još dve otmice emigranata, u Holandiji i opet u Čehoslovačkoj. Po *Javnosti*, „samosvest fanatiziranih krugova nemačkog nacional-socijalizma, toliko je narasla usled poslednjih istupa nemačke vojne snage, da čak i onda kada bi merodavni krugovi hteli da privremeno obustave rad Gestapo, zbog umirenja Evrope, to bi teško išlo“. Pominjan je i slučaj koji je desio par meseci ranije u Varšavi, gde je došao „neki Jevrejin, koji se prikazivao kao Hans Sal, pesnik i publicist, te je pričao da je pobegao iz koncentracionog logora“. Uspeo je da uđe u najuglednije poljske i nemačke emigrantske krugove, saradivao je u poljskim novinama, sve dok ga neko ko je poznavao pravog Hansa Sala, nije prijavio policiji. Utvrđeno je da je u pitanju agent nemačke tajne policije poslat u Poljsku da špijunira rad nemačkih emigranata, dok se pravi Hans Sal već nalazio u koncentracionom logoru.⁴⁷³

⁴⁷³ Nemački naučnici bez hleba, *Javnost*, 30. novembar 1935; Piscu na Indeksu, *Javnost*, 28. decembar 1935; I hitlerovci dolaze na indeks! *Javnost*,

U vreme već započetog rata, *Srpski književni glasnik* je pisao da je u Evropi do 1933. bilo uglavnom ruskih književnika emigranata čije je najjače središte bilo u Parizu i Berlinu. Pored njih bio je izvestan broj i italijanskih (Guljelmo Ferer) i španskih književnih emigranata (Blasko Ibanes). Događaji od 1933. „doveli su do seobe književnog sveta kakve je dotle retko kada bilo“, na prvom mestu jevrejske emigracije iz Nemačke, a zatim i emigracije „čistokrvnih Nemaca književnika“ (braća Tomas i Hajnrih Man, Tomasov sin Klaus Man, Oskar Maria Graf, Ludvig Ren i drugi). Prisajedinjenjem Austrije Rajhu stvorena je i austrijska emigracija (Stefan Cvajg i drugi), slomom Čehoslovačke u emigraciju je otišao veliki broj čeških pisaca, dok je propašću Poljske, u Pariz stigla i poljska emigracija. Posle kapitulacije Francuske, „sva ta pariska emigracija raspršila se“, a najveći broj književnika Jevreja, Nemaca, Čeha i Poljaka preselio se u Britaniju, a odatle u Ameriku. Pridružili su im se i francuski pisci „kao najnovija komponenta književne emigracije“, Žil Romen, Andre Moroa, Moris Materlini, Anri Bernsten. Pretpostavljalo se da među njima ima i Holandana, Flamanaca, Norvežana, Danaca, kao i književnika iz Estonije, Letonije i Litve.⁴⁷⁴

Hajnrih i Tomas Man

Odnos Hajnriha i Tomasa Mana prema nemačkom nacizmu često je bio tema članaka u beogradskim novinama i časopisima. Pero Slijepčević je analizirajući rad nemačkih intelektualaca protivnika Hitlera, posebno apostrofirao Hajnriha i Tomasa Mana, prvog kao „prvaka“ po njegovom političkom stavu, drugog kao „prvaka“ kulture. Politički razvoj Hajnriha Mana, međutim, po njemu je bio određeniji, pa su ga i „nosioci nove Nemačke“ doživljavali „kao vođu novog naraštaja“ koji je iskazivao „mržnju na podanički tip Nemca“. Slijepčević je pisao da Hajnrih Man „stoji danas bez uzmaka na svojoj poziciji“, kao „narodna savest“ i kao „branitelj prava i duha protiv sile, mračnjaštva i laži“, ocenjujući da nijedan veliki nemački književnik nije pokazao „više građanske kuraži od

15. februar 1936; Nasilja nad nemačkim emigrantima, *Javnost*, 11. maj 1935.

⁴⁷⁴ Novi emigranti književnici, *Srpski književni glasnik*, 16. septembar 1940.

njega ni kazao Germaniji u oči tako gorkih stvari“. Citirao je njegove reči upućene Nemačkoj: „Tebe je stiglo prokletstvo pobeđe, jer si se izgubila u naduvenosti. Tražila si, preko rasista, da tvoj narod bude veći narod-gospodar, a to je bilo zbilja strašno. To je značilo: udariti na sve druge narode, dok ih ne pobijemo ili ne zarobimo; carevati usamljeni, kao neprijatelji svijetu, kao tlačitelji, kao sudije, kao jedina savest sveta – i tako doveka“. Omladini je poručivao da „samo oholi i obesni“ uvek pronalaze unutarne neprijatelje države i da „patriotizam ne sme značiti osvajanje tuđih zemalja nego usrećavanje svoje zemlje“. Ipak je dočekao da se istoj omladini kao predsednik sekcije za književnost u Pruskoj akademiji, obrati otvorenim pismom, energično istupajući protiv njenih reakcionarnih zahteva. Od omladine je morao da brani slobodu savesti, diskusije, slobodoumlje udžbenika, a – komentarisao je Slijepčević – „tek danas šta radi ta omladina prema svojim vlastitim profesorima! Kako li igra oko lomače knjiga“. Hajnrih Man je među prvima ustao u odbranu štampe, slobode zbora, nastave, a sa Ajnštajnom i Rudolfom Oldenom izdao je proglas u kome je apelovao na „prastara demokratska prava“. Solidarisali su se i Tomas Man, Bernhard Kelerman, Alfons Paket, Alfred Ker. Zbog jednog izbornog proglasa u kome se preporučivala saradnja socijalista i komunista, pruski ministar prosvete je poslao ultimatum Pruskoj akademiji da će je zatvoriti ukoliko ne isključi iz svojih redova Hajnriha Mana, slikarku Kete Kolvic i Ota Vagnera, zbog čega su oni „dobrovoljno istupili“.⁴⁷⁵

List *Život i rad* je prikazao knjigu Hajnriha Mana *Podanik*, za koju se pretpostavljalo da je objavljena u izdanju Nolita, upravo zato što je autor bio „proskribovan na crnoj hitlerovskoj listi“. Ocenjujući je kao jedno od piščevih najjačih dela, navodilo se da bi se čitav njen sadržaj lako mogao preneti u nemačku današnjicu „gde se opet sve povampirilo histeričnim nacionalizmom, koji prevazilazi sve dosadašnje emanacije“. Man je opisao vaspitanje nemačke mladeži koje se ni po čemu ne razlikuje „od današnjeg hitlerovskog odgoja“, jer se „strahopoštovanje i puzavost pred idolom nacionalizma“, usađuju deci u najranijem detinjstvu, širina misli i slobodna volja su „pojmovi protivni državnom poretku“, svaki radnički

⁴⁷⁵ Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jun 1933.

zahtev ocenjuje se kao traženje revolucije, a socijalizam smatra „strašnim baukom“ čiji su zagovornici „unapred osuđeni na stradanje i smrt“. Nacionalizam je dolazio do izražaja i u porodici, a umesto dečijih ustanova traženo je podizanje spomenika „uzduž i popreko čitave države, da se zaljubljeni parovi mogu sastajati pod repovima konjanika“. Zaključivalo se da je Hajnrih Man u ovoj knjizi dao „odličnu karakteristiku jednog tipičnog miljea, koji je danas ponovo oživeo u Nemačkoj“.⁴⁷⁶

U prikazu knjige *Desetorica sa lomače*, list *Život i rad* je pisao da je najjači protest protiv Hitlerovog režima dao upravo Hajnrih Man koji je u tekstu „Ponižena inteligencija“, ušao u srž nemačke politike i otvoreno napao Hitlera, verujući da će ga jednog dana i nemačka javnost prozreti. Autor prikaza je izražavao čuđenje što se u Nemačkoj nije našao niko ko bi se zauzeo za Mana, „čoveka koga su Nemci još do nedavna uzdizali u prvi red svojih čisto nemačkih pisaca“, čime se pokazalo da su „pravi intelektualci u Nemačkoj potisnuti u poslednje redove“, jer nije bilo moguće „da se preko noći izbrišu tragovi Manove književnosti“, niti da se mišljenja kritičara o njegovom delu odjednom promene. S druge strane, prikazivač je smatrao „razumljivim“ što se nemački intelektualni krugovi nisu „suviše uzбудili zbog Ernesta Tolera“ koji je bio politički eksponiran kao komunista.⁴⁷⁷

Vreme je iz strane štampe prenelo tekst o nemačkim piscima emigrantima u Francuskoj. Svi oni, braća Tomas i Hanrih Man, Leon Fojhtvanger i Arnold Cvajg bili su najpoznatiji nemački intelektualci, ali od promene vlasti više „ne znače ništa“, spaljene su im knjige, konfiskovana imanja i prognani su. U jednom intervjuu Hajnrih Man je ispričao kako su na vanrednu sednicu akademije čiji je on bio predsednik, pozvani svi članovi, a onda ga je „pola tuceta prisutnih članova, naročito biranih“ isključilo iz njenog članstva. Od tog trenutka prijatelji su mu svakodnevno savetovali da što pre napusti zemlju, a to je i uradio dan pre nego što je izašla naredba da je za napuštanje Nemačke potrebna naročita viza. Napomenuto je da braća Man nisu Jevreji, da su iz stare patricijske porodice iz

⁴⁷⁶ Dr Mladen Horvat, Hajnrih Man (Heinrich Mann): *Podanik (Der Untertan)*, izdanje Nolit-Beograd 1933, *Život i rad*, 1. septembar 1933.

⁴⁷⁷ M. A. H. *Desetorica s lomače*, izdanje Minerva-Zagreb 1933, *Život i rad*, 15. novembar 1933.

Libeka, da „u njihovim žilama teče arijska krv“ i da je „zločin“ Hajnriha Mana bio u tome što je „imao ideje koje se kvalifikuju kao marksističke“.⁴⁷⁸

Nasuprot aktivnoj političkoj delatnosti Hajnriha Mana, Pero Slijepčević je smatrao da je Tomas Man „silom prilika gurnut u političko rezonovanje“ i, iako predstavnik građanstva „u najfinijem smislu reči“, da se sve više približavao socijalizmu. Dve godine kasnije Slijepčević je održao predavanje o pogledima Tomasa Mana na kulturu, politiku, umetnost i na „pravu duhovno-političku misiju Nemstva i Nemaca“. Predstavljajući ga kao jednog od najvećih živih predstavnika nemačke književnosti koji nastavlja vajmarsku kulturu „u duhu staroga Getea“, naveo je da je Man otišao iz Nemačke jer se nije slagao sa „hitlerovskim režimom“. Za razliku od svog brata Hajnriha, Tomas Man je „sav u nijansama i kontrastima“, posebno kada iznosi svoje poglede od kulturnog i političkog značaja. U prvom periodu svoje književne aktivnosti Man je bio odlučno protiv toga da se umetnik bavi dnevnim i političkim pitanjima. U emigraciji je, međutim, promenio stav i umetniku dodelio širu ulogu, verujući da i on mora da odredi svoj stav prema svemu što ga okružuje i da podjednako uzima učešća u umetničkom i u kulturno-političkom radu svog naroda. Slijepčević je posebno smatrao zanimljivim njegove stavove kojima je osudio rat, ali i one kojima je otvoreno istupio „protiv latinske kulture a za Rusiju“, sa čijom kulturom Nemačka ima više srodnosti. Zaključivao je da evropejac Tomas Man ispovada „geteovsko, vajmarsko“ načelo o misiji Nemaca da kroz „čovečansku kulturu i kroz evropstvo“ priđu nemstvu i pronadu svoje mesto u čovečanskoj kulturnoj zajednici. Slijepčević je navodio Manovo mišljenje da se u nekim narodima sloboda više ne smatra pojmom prvog reda, već se istače pojam vezanosti. „Vezanosti za što? Čemu? Ja odbijam da se vežem za surogate apsolutnoga, i radije podnosim slobodu u čiju luku pribegavam. Za mene nema nikakve protivnosti između prave vezanosti i prave slobode. Ja volim lepotu i plemenitost duha, i stoga sam slobodan. Ali sam i svestan veza koje kao dobar Nemačac imam prema svojoj zemlji.“⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Luj-Šarl Roje, Kako žave čuveni nemački književnici u izgnanstvu, na francuskoj Rivijeri, *Vreme*, 22. jul 1933.

⁴⁷⁹ Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jun 1933; Tomas Man o pravoj misiji Nemačke,

Javnost je 1936. objavila da se na posljednjem spisku lica lišenih nemačkog državljanstva koji se prave svake godine, nalazi i ime Tomasa Mana, „ma da Man nije nikada aktivno učestvovao u borbi protiv nacionalsocijalizma“. Navodilo se da je Man uzeo čehoslovačko državljanstvo.⁴⁸⁰ Naredne godine, *Naša stvarnost* je objavila prepisku oko oduzimanja počasnog doktorata Tomasu Manu. Navedeno je da je 19. decembra 1936. Filozofski fakultet u Bonu sa (nečitkim) potpisom dekana uputio Manu pismo kojim ga obaveštava da je u sporazumu sa rektorom Univerziteta odlučeno da se on briše sa liste počasnih doktora. U svom odgovoru Man je pisao: „Smisao i cilj sadašnjeg sistema u mojoj domovini jedino je taj i može da bude jedino taj: dovesti narod u formu za budući rat, napraviti od njega bezgranično povodljiv, nikakvom kritičkom misli ne nagriženi, u slepo i fanatično neznanje okovani ratni instrumenat. Neki drugi smisao i cilj, neko drugo izvinjenje, on ne može da ima; žrtvovanje slobode, pravde, čovečanske sreće opravdavaju se jedino idejom bezuslovnog osposobljavanja za rat.“ Pismo je zaključio rečima: „Neka Bog pomogne mojoj zemlji.“⁴⁸¹

Predstavljajući Mana kao jednog od „najvećih sinova današnje Nemačke“, Marko Car je 1939. prikazao njegovo predavanje o fašizmu, ocenjujući da niko nije uspeo da sa takvom ubedljivošću osnaži staru istinu, da se i najcivilizovaniji narodi „sučeljavaju sa iskonskim varvarstvom“. Navodeći da Man nije bio neprijateljski raspoložen ni prema italijanskom, ni prema svom, nemačkom narodu, isticao je njegovo načelno protivljenje „nesavremenom sistemu kojim se danas u Italiji i u Nemačkoj vlada“. Priznajući greške demokratije, verovao je u životnu snagu njenih načela, kao što je bio ubeđen u njihovu krajnju pobedu pošto se prethodno i sama doktrina demokratije „radikalno prečisti i obnovi“. Neodoljivu privlačnost antidemokratskih pokreta za kojima se „povode fanatizovane gomile“, Man je video u snazi novine koja je uvek bliska omladini, posebno kada joj se dovikuje „pođite za nama – budućnost je vaša“. Fašizam je po Manu bio prolazna pojava, iako mu je koren u ljudskoj prirodi koja veruje u fizičku silu.

predavanje profesora g. Dr. P. Slijepčevića, *Pravda*, 21. april 1935; Oswald Špengler u Trećem Carstvu, *Pravda*, 27-30. april 1935.

⁴⁸⁰ T. Man brisan iz nemačkog državljanstva, *Javnost*, 19. decembar 1936.

⁴⁸¹ Jedan dokument našega vremena, *Naša stvarnost*, juli 1937.

Prezirući čoveka, diktatorski režimi smišljeno teže da ga pretvore „u besvesne automate“, isključuju svaku spontanost i inicijativu pojedinca i od članova zajednice zahtevaju poslušnost bez pogovora. „Za diktature postoji samo jedan javni glas: glas njihove volje. Sva ostala usta imaju da ćute.“ Man je zahtevao reforme socijalne prirode kojom će demokratija fašizmu izbiti iz ruku „ubojno oružje“. Car je zaključivao da se ova beseda Tomasa Mana u aktuelnom trenutku čini „kao uzvišena pesma, posvećena humanizmu i miru među narodima“.⁴⁸²

I *Napred* je pisao da je Tomas Man ne samo najznačajnije ime nemačke književnosti XX veka, već i „neustrašivi borac za dostojanstvo čoveka i njegovu kulturu“. U ime tog shvatanja, on u izbeglištvu „sa čašću zastupa onu Nemačku koja oseća za Evropu i čovečanstvo i koja je danas utonula u ćutanje“. Na predavanju koje je održao u SAD, Man je isticao da je duh liberalne demokratije XIX veka odigrao svoju istorijsku ulogu koja se ne može povratiti, jer je imperativ vremena uspostavljanje pravičnijeg sistema i dopunjavanje slobode socijalnom disciplinom. S druge strane, slabost i trpeljivost ne mogu odbraniti slobodu od verovanja u silu. Zato sloboda mora postati borbena, naučiti da se brani od neprijatelja, mora shvatiti da će pacifizam koji ispoveda „rat ni po koju cenu“, na kraju dovesti do rata umesto da ga otkloni. U borbi za pravednije socijalno i ekonomsko organizovanje sveta, „možda razumno oružje neće imati veliku ulogu“, ali pravilno sagledavanje stvarnosti može dovesti do „razumne upotrebe sile“ za ekonomski i socijalni razvoj, umesto za prevlast i podjarmljivanje.⁴⁸³

Vreme je, međutim, prikazalo predavanje o modernom nemačkom pesništvu koje je 1935. u Beogradu održao dr Vilhelm Ruof, lektor nemačke akademije u Minhenu. Po njegovom mišljenju, nemačku umetnost od rata više nije obeležavao „specijalno nemački duh“ već „svet skepse i rezignacije“ kome su pripadala i „komplikovana dela“ Tomasa Mana. Ocenio je da Man predstavlja predratnu građansku kulturu punu opisa propadanja starih porodica, njihovog „duševnog i fizičkog kretenizma“, da su

⁴⁸² Marko Car, Kriza i uslovi za obnovu demokratije, (povodom jednog značajnog predavanja Tomasa Mana), *Letopis Matice srpske*, januar 1939.

⁴⁸³ M. Z. Ideje i mišljenja, *Napred*, Vidovdan, 1939.

njegova dela bez duhovno uverljive snage i da će uskoro postati samo istorijska dokumenta prošlog vremena.⁴⁸⁴

4. Unutrašnji neprijatelji

Beogradska štampa je posvetila veliku pažnju i unutrašnjim sukobima u Nemačkoj, u okviru samog nacionalsocijalističkog pokreta, posebno obračunu Hitlera sa Remom 1934. godine. Tumačenja razloga za ovaj obračun bila su raznorodna, od tvrdnje da su Removi Jurišni odredi predstavljali najrevolucionarniji deo nacionalsocijalističkog pokreta suprotstavljen konzervativnim strujama, do stavljanja akcenta na Remov privatni život i lični nemoral. Pri tom, uglavnom nije dovođeno u pitanje postojanje zavere protiv Hitlera.

Kao najznačajniji događaj u 1934. godini *Srpski književni glasnik* je video upravo otkriće zavere u Hitlerovoj vojsci, *šturbataljonima* (*Sturmabteilung*, SA, Jurišni odredi), i Hitlerov obračun sa njima. Ocenjivalo se da je njihov vođa kapetan Rem „ubijen kao besan pas“, a sa njim i druge „verne pristalice nacionalsocialista, revolucionari i protivnici svih reakcionara (velikih posednika, generala, bankara, industrijalaca) koji su pod Hitlerom počeli uzimati vlast u svoje ruke“. To su bili, kako se tumačilo, nezadovoljnici u partiji i jaki protivnici *Rajhsvera* koji je kao i Hitler, bio za „vojničko-konzervativno rešenje celokupne krize u Nemačkoj“. Tvrđilo se da je u obračunu sa protivnicima Musolini bio veštiji, jer je „tiho likvidirao“ Rosija, Turatija, Grandija, maršala Balba, generala Badolja, i tako ostao „gospodar među fašistima“, dok je Hitler, ostajući u rukama *Rajhsvera*, umesto „tihe likvidacije i postepenog uklanjanja“ protivnika, odlučio da ih ukloni za jedan dan. Pobivši vođe Jurišnih odreda, Hitler je uzdrmao ceo svoj pokret, stvorivši mase novih zaverenika koje su u jačanju *Rajhsvera* videle opasnost za nacionalsocijalizam. Tvrđilo se da je Hitler tajno pripremao preustrojstvo Jurišnih odreda, a najvažnija reforma je bila da im skine uniforme kako bi izgubili uticaj u narodu u kome je uniforma imala veliki autoritet.

⁴⁸⁴ Literarni život i literarno stvaranje današnje Nemačke, *Vreme*, 5. decembar 1935.

Hitler je sprečio njihovu pobunu, ali je naneo štetu pokretu i Nemačkoj. Citirana je zapadna štampa po kojoj „niko neće zažaliti za zločincima, kakvi su bili Rem i Hajnes“, ali je sprovodeći „divljaštvo“, i Nemačka prestala da bude moderna evropska država.⁴⁸⁵

U *Narodnoj odbrani* su ovi događaji obeleženi kao „kontrarevolucija hitlerizma“ kojom je Hitler pokazao da je „zaslužio ime vođe pokreta“. I u neprilikama „opasnim po njegov život“, snalazio se „kao pravi vođ, brzo i odlučno“, nije dozvolio „krenštinu u svome pokretu“, već je „ne prezajući ni od lične pogibije“, doneo odluku koja je zaštitila i njega i njegov pokret i mir u državi. Najoštrije mere protiv „pobunjenika iz redova njegove najbliže okoline“ bile su, kako je smatrala *Narodna odbrana*, „dokaz energičnog shvatanja dužnosti“, jer bi u protivnom, da je bio „formalista“, u Nemačkoj već besneo građanski rat. „Hitler je svu svoju moć oslanjao na svoje *šturbataljone*“ i kad je kod njih izbilo nezadovoljstvo, „trebalo je zbilja biti vođ, pa rešiti situaciju u dvadeset i četiri časa“. Verovalo se da bi uspeh njegovih protivnika uništio „hitlerizam“ i da je ovim obračunom on „sačuvan sa svima svojim dobrim i rdavim stranama“. Događaji su pokazali da su i „diktature korisne mere i da je za njih potrebna hrabrost“. Tvrđilo se da je „hitlerizam“ skoro prevazišao fašizam koji se „tako lepo i pravilno razvijao“, ali da je ipak upao u veliku krizu koja ga je mogla uništiti, da previranje „tek počinje i potrajaće“ i da je i sam Hitler „za malo“ poginuo od „istog mača kojim je vitlao nad celim Rajhom“. *Narodna odbrana* je navodila da su u nemačkoj „revoluciji“ učestvovala „bezbrojne“ mase „uparadirane“ u Jurišne odrede „kojima je na čelo bio postavljen nekakav zadrigli kapetan“. Tu su se sklonile i „hiljade komunista iz praktičnih pobuda“, pa su Jurišni odredi, sa oko tri miliona ljudi, predstavljali glavnu Hitlerovu snagu. „Uz urnebesni aplaus i uzvike 'Hajl Hitler!' (...) ispod šume razvijenih zastava sa kukastim krstom, triumfalno su pošli Hitler i njegovi jurišni saradnici na posao spasavanja otadžbine“. Međutim, ta neregularna vojska pretorijanaca, koja je „juče jurišala za Hitlera“, upravo je predvođena Remom postala opasna po mir u Nemačkoj. Tako je počeo „prvi čin velike tragedije kulture i civilizacije“. Hitler je pokušao da „spase Nemačku od Nemaca,

⁴⁸⁵ Inostrani, Nova Nemačka, *Srpski književni glasnik*, 16. jul 1934.

da spasava zemlju od spasilaca, koji postaju opasni“. Rem je, iako Hitlerov „alter ego“, izgovorio da se Jurišni odredi spremaju da jurišaju, što je bilo dovoljno da Hitler „za jednu noć bioskopskom brzinom“ izvede „jezivu dramsku scenu“, jedne je paubijao, druge zatvorio, treće doveo na vlast. Pobijeni su „nosioci vlasti i režima, apostoli i spasioci nemačkoga Rajha, vođe ogromne armade *šturbataljona*, tvorci nove, rasne arijevske Germanije“. Posebno se „neverovatnim“ ocenjivala činjenica da su sva ubistva izvršena po nalogu samog Hitlera. Kako bi bio siguran u sprovođenje plana, Hitler je „aeroplanom igrao vazdušni kadril i uspeo da na nekoliko mesta prisustvuje izvođenju svoje odluke“. Tvrđilo se da Nemačka Hitleru zahvaljuje što je spasao zemlju, ali da bojazan od opšteg haosa nije nestala, da je Hitlerova odlučnost rešila tešku krizu „hitlerizma“, ali da je on time spasao i svoj život. Prigovaralo mu se ipak, da je oskudevao u mudrosti i taktici, i postavljalo pitanje, ko je ustvari „izdajnik hitlerizma“, Hitler ili Jurišni odredi, i da li je „hitlerizam“ dovoljno jak da pretrpi ovaj „zemljotres“.⁴⁸⁶

Posle obračuna sa Remom, *Pravda* je pisala da se malo zna čak i u Nemačkoj, šta su Jurišni odredi, jer su program, cilj i metode rada te moćne organizacije nacionalsocijalističke stranke uvek bili „zavijeni koprenom tajanstvenosti“. Ocenjivano je da su oni bili rasadnik stranke, pre Hitlerovog dolaska na vlast osiguravali su zborove nacionalsocijalista od napada komunista, a posle Hitlerove pobede postali su „borbena, teroristička organizacija“, „druga vojska u Nemačkoj“, sa ciljem očuvanja tekovina nacionalsocijalizma, „makar i putem nasilja“. Služba u njima je bila dobrovoljna, članovi nisu imali platu, mogli su da se bave svojim privatnim poslovima, ali su na poziv morali da se jave na dužnost.

Podrobno je opisivan sam tok događaja u „noći dugih noževa“. Iz strane štampe je preneto da general Šlajher nije pružao nikakav otpor i da je zajedno sa ženom ubijen u svojoj kući. Preneti su i podaci o broju streljanih lica u Nemačkoj. Prema tvrdnjama strane štampe ukupan broj streljanih iznosio je 260, od toga najviše u Minhenu 141, u Berlinu 60, Breslavu 54, Drezdenu 4 i Štutgartu 1. Na ovoj listi nalazile su se samo

⁴⁸⁶ V. P. Hitlerizam u previranju, *Narodna odbrana*, 8. jul 1934; M. P. Događaji u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 15. jul 1934; Pogreške Hitlerizma i posledice, *Narodna odbrana*, 22. jul 1934.

uglednije ličnosti, vođe SA i njihovi zamenici kao i najintimniji prijatelji kapetana Rema. Broj ostalih streljanih lica, među kojima je bilo i potpuno nevinih, nije bio poznat. *Pravda* je navodila da je posle „noći dugih noževa“ esenski šef policije naredio da se prekine sa napadima na pripadnike SA, jer je stanovništvo u mnogim mestima vršilo ispade protiv njegovih članova, pljuvalo ih i prebijalo nazivajući ih najružnijim imenima, između ostalog i „ljubavnicama kapetana Rema“. Šef policije je naveo da su krivci „primerno kažnjeni“, ali da ceo SA ne može biti kriv za postupke Rema i njegovih „zločinačkih trabanta“. Pozvao je stanovništvo da ne maltretira članove Jurišnih odreda jer su oni i dalje sastavni deo nacionalsocijalističkog režima i „njegova najjača podrška“. I u Šleziji i Pruskoj izdata su slična naređenja. *Pravda* je zaključivala da je u očima nemačkog naroda ceo SA teško kompromitovana organizacija i da ni njeni ispravni članovi ne zaslužuju više staro poštovanje. Preneta je i vest da je u Londonu izvršio samoubistvo bračni par Tineman. Supružnici su tek stigli iz Nemačke odakle su pobjegli zbog veza sa generalom Šlajherom. Bračni par se otrovao, a u oproštajnom pismu je naveo da to čine zbog proganjanja od strane „hitlerovaca“.⁴⁸⁷

Iz mađarske štampe je prenet tekst „očevica“ krvavih događaja u Minhenu. Autor je opisao dom kapetana Rema kao usamljeno zdanje na obali jezera koje je bilo „arena jedne od najvećih drama u nemačkoj istoriji“. Rema je prikazao kao nekada siromašnog čoveka koji je „nagrabio“ ogroman imetak, „nije prezaio ni od običnog grabeža“, sprovodeći premetačine u stanovima građana i lično odnoseći stvari od najveće vrednosti, a onda priređujući „večere sa šampanjcem i orgije“. Sa svojom najbližom okolinom organizovao je „pravi gangsterski podzemni svet, o kome je Hitler znao samo u opštim potezima“. Kada je uvideo da se stvar tako izopačila da je i njemu zapretila opasnost, „Hitler je svemu učinio kraj“. Iako je već duže vreme znao da se sprema puč i pratio rad Jurišnih odreda, tek kada je došao do pisma iz koga je saznao detalje, odlučio je da deluje,

⁴⁸⁷ Šta su ustvari nemački jurišni bataljoni, *Pravda*, 5. jul 1934; Kako je ubijen general Šlajher? *Pravda*, 7. jul 1934; Spisak streljanih lica, *Pravda*, 10. jul 1934; Stanovništvo u provinciji pljuje i tuče članove jurišnih bataljona, *Pravda*, 7. jul 1934; Bračni par u Londonu ubija se zbog proganjanja od strane hitlerovaca, *Pravda*, 10. jul 1934.

predajući Geringu vođenje akcije. „U petak uveče poslao je general Ep Hitleru telegram, u kome je bila samo jedna reč: 'Fertig' (gotovo)“. Autor je nastavljao da Hitler, ulazeći u avion, nije mislio na krvoproliće, jer je „bezuslovno verovao u dobronamernost kapetana Rema“. U Minhen je stigao u četiri časa ujutru. „Bled kao krpa, drhteći celim telom, izašao je kancelar iz aviona, dajući naredbu *sturmbataljonima* i *Rajhsveru* da odmah zauzmu 'mrku kuću“. U Removoj kući Hitler je „sasvim izgubio vlast nad samim sobom“, bio je „bled kao krpa“, glas mu je drhtao. „Ovaj, inače hladnokrvni i priseban čovek, bio je blizak nesvestici. U ruci je držao stolicu, kojom je sve rušio“. Ljudi zatečeni u kući delom su ubijeni na licu mesta, a delom su vezani odvedeni u Dahau. Kapetan Ernst je „pao na kolena, zagrlio Hitlerove noge i plaćući molio za poštedu, ali Hitler je ostao nepokolebiv“. Vezanog su ga odveli u Dahau gde su ga „bukvalno premlatili, tako da je njegov leš bio izmrcvaren“. Rema su podigli iz postelje. „Hitler nije udostojio nijednim pogledom svog nekadašnjeg najboljeg prijatelja“. Zatim su ga zatvorili u sobu, dali mu revolver i deset minuta da izvrši samoubistvo, „ali kapetan, strah i trepet cele Bavarske, nije imao hrabrosti da umre. Posle deset minuta provalili su vrata, te su dva čoveka stavili kapetana kod zida, te obojica ispalili u njega revolverске metke“. Posle „noći dugih noževa“ Remova kuća je ostala ispremetana, razrušena, krvava. „Na stolu u trpezariji stajala je čaša, na polovinu puna šampanjca. Pored nje bile su na srebrnom tanjiru dve sasušene pomorandže i grožđe. U spavaćoj sobi videle su se na zidu dve velike mrlje od krvi. U celom stanu bila su razvaljena sva vrata. Na zidovima bili su tragovi revolverskih i pušanih metaka.“⁴⁸⁸

I dopisnik *Pravde* iz Berlina, Gojko Grđić je pisao o značaju ovih događaja. Navodio je da se jedva godinu i po dana držao Hitler na jakom oduševljenju i opštoj nadi naroda, kao čovek „kome su milioni i milioni davali sve, srce, dušu i bezgraničnu odanost“. Trebalo je, međutim, da dođe ovaj udar, pa da se trgnu i najopijeniji „i uvide kako je teško mirno spavati samo na narodnom poverenju“. Smatrao je da se ne treba varati u pogledu dalekosežnosti događaja u vezi sa Šljajher-Removim pučem, jer će oni izazvati sasvim nove metode u radu nemačkih vlastodržaca. „More iluzija palo je poslednjim događajima u

⁴⁸⁸ Očevidac o jezivim prizorima prilikom ubistva Rema i drugova, *Pravda*, 12. jul 1934.

more, mnogo tvrdih glava je omekšalo.“ Pred silom nacionalsocijalizma do tada su osećali strah samo neprijatelji sistema, čak ni oni svi, jer su je iskusili „samo oni s kojima se nacionalsocijalizam borio na život i smrt: komunisti, socijalisti i nešto klerikalci“. Svi drugi su se „sa prijateljskim poverenjem“ smeškali gledajući u njemu „očinskog zaštitnika, o čijim se zubima nema nikakva pretstava“. Od tog dana, međutim, „nema toga u Nemačkoj koji se ne plaši“. I „najokoreliji nacionalsocijalisti obaziru se na sve strane da ne budu od koga primećeni kad vam pomenu ime koga od vođa nemačkog naroda“. Samo nekoliko nedelja ranije mogao se grditi režim, „samo ako ste imali na sebi uniformu Jurišnih bataljona“, a „danas vas neće zaštititi ni ministarska stolica ili generalski čin“ u njihovim redovima. I odnos prema Hitleru, „prema kome se gajio osećaj neke religiozne odanosti“, dobio je drugu formu, jer se uvidelo „kako je Firer strašan kad se naljuti“. Dotadašnje poštovanje pretvorilo se u „duboko strahopoštovanje“. Jurišni odredi su raspušteni kao partijska vojska, njegovi članovi su pušteni na odsustvo, zabranjeno im je nošenje uniforme. Nije bilo jasno šta će se sa njima desiti, ali je bilo sigurno da nikada više neće igrati onu ulogu koju su igrali do tada. Za naslednika Rema postavljen je Luce, „jedna dosta nepoznata ličnost za ovako važan položaj“. Ni kao partijska vojska, ni kao vojska za slučaj rata, Jurišni odredi nisu odgovorili očekivanjima. Kao partijska vojska postali su opasni za one koje čuvaju, a kao borbena vojska nisu mogli biti stavljeni pod pravu vojničku disciplinu jer nisu bili kasarnirani. Grđić je verovao da će se njihovim raspuštanjem povećati važnost Hitlerove lične garde, „do sada označavane sa SS“, koja će biti više vezana za njega lično nego za partiju, a i u puču je „ostala verna svome vođu“. Posledica ovih događaja, po Grđićevom mišljenju, bila je međusobno približavanje „tri stvarna vođa današnje Nemačke“ Hitlera, Geringa i Gebelsa, zbog zajedničke opasnosti i uviđanja „težine rešenja nemačkog problema, kome ne može da se nađe formula ni levo ni desno“. Dotle se govorilo o naročitom Geringovom odnosu sa krupnim kapitalistima, o revolucionarstvu Gebelsovom i sredini koju drži Hitler. Gebelsovi „nepomirljivi revolucionari“ će postati mnogo pomirljiviji, a opšte nepoverenje će oživeti delatnost tajne policije i označiti porast Geringovog uticaja.

Grđić je opisivao neraspoloženje nemačkog naroda koji je, prvi put od dolaska Hitlera na vlast, osećao „nešto teško u duši, što se graničilo sa otvorenim revoltom prema vođama. Da li je on prevaren u svom slepom oduševljenju? Zašto mu ne kažu istinu?“ Tvrđio je da su Nemci bili spremni da prime svako logično objašnjenje. Zato je Hitler morao da izađe iz rezervisanosti i da objasni zašto je toliko ljudi izgubilo život bez suda. Mnogi su se pitali da li je uopšte bilo zavere ili je u pitanju bila samo volja diktatora koji se zasitio svojih miljenika. Od ubedljivosti očekivanog Hitlerovog govora zavisilo je narodno poverenje i njegov autoritet. Tada se prvi put pojavio pred slušaocima ne kao napadač svojih protivnika nego kao branilac svojih dela. „I vođ je prišao govornici.“ Tiho je počeo svoj govor o razočaranju „u noći dugih noževa“ jer je Rem bio njegov čovek „od glave do pete“. Opisao je kako se spremala „sudbonosna noć“ i kako su Šlajher, general fon Bredov i ostali, „laskajući Removoj ambiciji“, stupili s njim u akciju. Događaji su se razvijali neverovatnom brzinom do 30. juna kada je „revolucija otpočela“ i kada je rešio da „prospe krv“ kao jedino rešenje. Zaključio je: „Ko se digne protiv Nemačke on je izdajnik. A ko je izdajnik za njega ne postoje zakoni. Ko se odluči da prekrši veru i, gazeći svečano datu reč, digne bunu, mora sam biti njezina žrtva!“⁴⁸⁹

Analizirajući iste događaje, *Otadžbina* je, te godine još uvek umerenije politički orijentisana nego što će to biti već naredne, tvrdila da je bilo nužno da pokret koji se tako brzo razvio kao „hitlerovski“, dođe u krizu čak i kad ima jednostavan cilj. „Hitlerizam“ je imao dvostruko lice, nacionalističko i socijalističko i zato je došao u fazu „prečišćavanja“ kada je Hitler, između levog i desnog, izabrao sredinu kao nesiguran put. Po *Otadžbini*, pitanje je da li je Hitler zaista toliko jak da bude neograničeni diktator. Njegovu glavnu snagu činili su Jurišni odredi čije je vođe upravo uklonio, pa mu je ostala samo vojska „kojom gospodare desničari“ na čelu sa Geringom. Iz toga je izvođen zaključak da će buduća orijentacija Nemačke biti „za nacionalizam bez socijalizma“. *Otadžbina* je postavljala i pitanje da li će levičari, koji su na izborima dobili 12 miliona socijalističkih i komunističkih glasova, pustiti da se događaji odvijaju u tom pravcu, da li se ta biračka vojska povukla

⁴⁸⁹ Gojko Grđić, Novi kurs u Nemačkoj, *Pravda*, 18. jul 1934; G. Hitler polaže račun, *Pravda*, 19. jul 1934.

privremeno ili trajno i da li je socijalističko uverenje bilo duboko u Jurišnim odredima. Konstatovala je da „više nema jedinstvenog fronta u Nemačkoj“, da je autoritet vođe stavljen na tešku probu i da će trebati mnogo vremena da se prilike srede. Predviđala se i mogućnost da Hitler uvede zemlju u neki spoljni zaplet kako bi uspostavio jedinstvo u narodu, jer se „kod režima te vrste“ nikada ne može znati kada će se prihvatiti tog opasnog sredstva. Po *Otadžbini* je „ceo svet“ znao da su nacionalsocijalistički pokret finansirali carski reakcionari, a ipak su ih socijaldemokrati „lakomisleno“ pustili da napreduju dok nisu i sami bili „zbrisani od ove neodoljive i bezobzirne, upravo besomučne poplave“. Kada je postao dovoljno jak, Hitler je „motkom rasterao sve protivnike, poubijao, pozatvarao, razjurio iz zemlje“. Nije sakrivao radost što mu se pružila prilika da „saspe zube u grlo i onima, koji mu u životu nisu na senku stali“. Njegovim dolaskom na vlast izgledalo je da je uspostavljen režim čvrste ruke koji će dugo trajati. Ubrzo je, međutim, nastupila „krvava borba s obračunavanjem na život i smrt“ u krilu same stranke. Po Hitlerovoj naredbi su „potučeni kao psi“ njegovi dojučerašnji najbliži prijatelji. „Priređen je prizor u bukvalnom smislu reči kao na kakvoj klanici stoke: desetine ljudi prosto su pobijeni, kao da su stoka dovedena u klanicu“. Događaji su pokazali da je u Nemačkoj prava revolucija tek započela i da tek nastupaju teški dani, a to što je Hitler trenutno bio „strašni pobjedilac“, predstavljalo je tek jednu pobjedu. „Šta će biti na kraju krajeva, može se reći tek kad se budu bile stotine bitaka i kada se bude videlo, ko će odneti – stotu, poslednju pobjedu.“ Pozitivna strana ovih potresa viđena je u tome što će se Nemačka, zabavljena unutrašnjim problemima, uzdržavati od akcija spolja. *Otadžbina* je navodila da su se mnogi bojali da Hitler ne izazove novi rat, ali da je ubijanjem dojučerašnjih prijatelja, oslabio svoje sposobnosti za spoljnu akciju, jer je samo sređena Nemačka stvarna opasnost.⁴⁹⁰

Posle „noći dugih noževa“ iz francuskih listova je prenet vest da je Hitler uputio veliki broj nacionalsocijalista, članova Jurišnih odreda u razne koncentracione logore.⁴⁹¹ Dve godine

⁴⁹⁰ Događaji u trećem Rajhu, *Otadžbina*, 8. jul 1934; Događaji u Nemačkoj, *Otadžbina*, 15. jul 1934.

⁴⁹¹ 5000 nacional socijalista u koncentracionim logorima, *Pravda*, 7. jul 1934.

kasnije *Javnost* je pisala da se u Nemačkoj pojavila još jedna teroristička tajna organizacija koja se naziva RR (*Röhms Rächer*) ili Osvetnici Rema. Radilo se o pristalicama ubijenog kapetana koje su tvrdile da je on bio predstavnik pravog nacionalsocijalizma, dok su Gebels i Gering „oportunisti“ koji su izdali „čistu nauku“, a nisu voleli ni samog Hitlera. Tvrđilo se da se po Nemačkoj povremeno otkrivaju leševi pristalica režima sa znakom RR što je značilo da su ih ubile Remove pristalice koji su „strašni fanatici“.⁴⁹²

Unutrašnji sukobi u Nemačkoj i obračun Hitlera sa neprijateljima nacionalsocijalizma, su i narednih godina analizirani u beogradskoj javnosti. *Vreme* je sredinom 1935. izveštavalo da nacionalsocijalisti sprovode akciju protiv članova vojničke organizacije Čelični šlem (*Stahlhelm*), da su raspuštene mnoge njihove mesne organizacije, da je u Kilu policija saopštila da je advokat dr Karstens, predsednik tamošnje organizacije bio upućen „u preventivni politički pritvor“, ali da je iz zatvora uspeo da doturi ceduljicu na kojoj je pisao da nema nameru da u zatvoru izvrši samoubistvo i da ukoliko ne izađe živ, znači da je ubijen. Ocenjujući da je u pitanju „najodvratnije klevetanje današnjeg poretka u Nemačkoj“, policija ga je uputila u koncentracioni logor.⁴⁹³ I *Pravda* je 1935. pisala o borbi nacionalsocijalista i vojničke organizacije Čelični šlem koja je udruživala sve nacionalne elemente i brzo se raširila po čitavoj Nemačkoj, okupljajući početkom 1933. oko pola miliona članova. Kad je Hitler došao na vlast, Čelični šlem je bio jedina organizacija izvan nacionalsocijalističkih redova koju nije raspustio, ne menjajući joj ni uniformu, ni vođe. To je bila naročita beneficija koju Hitler „nikome nije davao“. Jurišni odredi, međutim, nisu nikad sa oduševljenjem gledali na ovaj izuzetni položaj svojih rivala, niti su odobravali njihov konzervativni duh. Vrbovani uglavnom iz starih vojničkih porodica, članovi Čeličnog šlema su vaspitavani u starom pruskom duhu koji se svojom privrženošću za stare institucije razlikovao od ideala Hitlerovih sledbenika, ne mireći se sa novim vremenom. Postao je središte konzervativnih elemenata nezadovoljnih novim ljudima u Nemačkoj. Zbog toga se upravo očekivalo raspuštanje Čeličnog šlema, posebno što je uvođenjem opšte vojne obaveze

⁴⁹² Pristalice Rema u Nemačkoj, *Javnost*, 25. april 1936.

⁴⁹³ Nove mere nacionalsocijalista protiv izvesnih organizacija „Čeličnog šlema“; Raspuštanje „Čeličnih šlemova“ u dva sreza; Slučaj zatvorenog advokata dr. Karstensa u Kilu, *Vreme*, 18. jul 1935.

postao suvišan. *Pravda* je zaključivala da je njegova sudbina „zapečaćena“.⁴⁹⁴ I *Javnost* je pisala o ovom sukobu. Citiran je list Jurišnih odreda koji je tražio oštre mere protiv Čeličnog šlema sa ciljem da se uguši „uskrsnuće reakcionarne opozicije“, budući da njegovi članovi nisu želeli da se prilagode novim prilikama u zemlji, a veliki broj njih se nije držao ni propisa o „arijevskoj čistoti rase“ ili je održavao veze sa masonerijom. Strana štampa je, međutim, tvrdila da su oni jedini pravi predstavnici bivših ratnika u Nemačkoj kojih nema u redovima Jurišnih odreda. Poslednja vest je bila da su u velikom delu Nemačke organizacije Čeličnog šlema raspuštene kao i da se očekuje njihova zabrana. Prikazana je i knjiga anonimnog autora *Ich kann nicht schweigen (Ne mogu da ćutim)*, objavljena u Cirihu 1936. za koju je predgovor napisao švajcarski državni tužilac dr E. Cirkner, tvrdeći da je autor knjige do 1935. zauzima „jedno od vodećih mesta na kranjoj desnici u Nemačkoj“, ali da je „ogorčen nad režimom tolikih laži i svireposti“ emigrirao u Švajcarsku. U knjizi se navodilo da su dve glavne tvrdnje nacionalsocijalizma, da su komunisti spremali prevrat 1933. i da je Rem spremao državni udar 1934, bile izmišljene, a pobijane su i tvrdnje da Hitler nije na čelu većine akcija sprovedenih u Nemačkoj. Autor je navodio i da u koncentracionim logorima vlada „potpuna sloga“ između krajnjih levičara i *Stahlhelma* pošto se svi osećaju „žrtvama jednog nasilničkog režima“.⁴⁹⁵

O ostalim neprijateljima nacionalsocijalizma i progonjenim grupama u Nemačkoj, pisano je veoma malo. Čak ni masoni i antimasonska akcija nisu bili interesantni za analizu. Samo je u crticama 1935. navođeno da su raspušteni poslednji ostaci masonskih loža sa obrazloženjem da je masonerija, sa svojim demokratskim i liberalnim principima, „u najvećoj suprotnosti sa načelima autoritativne vlasti nacionalsocijalizma“.⁴⁹⁶

Sasvim retko je obavestavano i o progonu seksualnih manjina u Nemačkoj. Citirane su nemačke novine koje su posvećivale veliku pažnju procesima zbog nemoralna, „a naročito

⁴⁹⁴ Dr. G. Grđić, Dani „Čeličnog šlema“ su izbrojani, *Pravda*, 13. avgust 1935.

⁴⁹⁵ Šturmbataljoni protiv Stahlhelma, *Javnost*, 10. avgust 1935; Knjiga o nacističkom režimu, *Javnost*, 13. jun 1936.

⁴⁹⁶ Hitlerovci protiv masona, *Javnost*, 10. avgust 1935.

procesima zbog homoseksualnosti, koji se sve više množe“. Navodilo se da se tužbe zbog prekršaja paragrafa koji govore o homoseksualnosti množe „iz dana u dan u upravo zaprepašćujućoj meri“, odnosno, da se radi „o pravoj pošasti, koju treba najstrožijim merama iskoreniti, ako nećemo da nemačka mladež pođe do đavola“. Nemačke novine su navodile da je za „efikasnije pobijanje homoseksualnosti“, Gestapo stvorio „leteće brigade“ čiji je zadatak bio da „strogo kažnjavaju sve one koji se ogreše o paragraf 175“, kao i da je prisustvo velikog broja homoseksualaca, naročito u Hamburgu i u Breslavu, izazvalo stvaranje *Schnellschoeffengerichte* („Brzih tribunala“) koji su izricali kazne u najkraćem roku, a koje su se kretale između šest meseci i godine dana zatvora.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ Širenje homoseksualnosti u Nemačkoj, *Javnost*, 26. septembar 1936.

Borba za duše

1. Propaganda

Totalitarizam nacionalsocijalizma, u značenju potpunog potčinjavanja duha nemačkih građana novoj ideologiji, ostvarivan uz pomoć propagande i štampe, kroz kulturu i umetnost, i posebno, kroz novu gotovo religioznu okrenutost državi, naciji i rasi, rano je uočavan i u delu beogradske javnosti. Njegova ocena, međutim, bitno se razlikovala, kako po pojedinim aspektima, tako i kroz ideološke vizure. Dok je propaganda nacionalsocijalizma među Nemcima u inostranstvu samo uzdržano i sa zazorom konstatovana, propagandna aktivnost u samoj Nemačkoj, kao njena unutrašnja stvar, uglavnom je hvaljena, a u konzervativnim krugovima i uzimana za uzor. S druge strane, ugušenje slobode štampe i slabost nove nemačke književnosti i pozorišne umetnosti je konstatovana, ali i pravdana od pojedinih desno orijentisanih autora. Odnos nacionalsocijalizma prema religijskim pitanjima je uglavnom izazivao nedoumicu, ali je uverenje da se u Nemačkoj radi o borbi režima i crkava „za duše“ Nemaca, predstavljalo opšte mesto u analizama.

Značaj koji su nacionalsocijalisti pridavali propagandi i njenoj ulozi u širenju ideologije redovno je razmatran, a umešnost ulagana u nju uglavnom hvaljena. Već marta 1933. *Pravda* je ocenjivala da će izborna propaganda nacionalsocijalista ostati u istoriji upamćena „kao vrhunac umetnosti u alarmiranju najširih narodnih masa“,⁴⁹⁸ a *Vreme* je odmah izvestilo da je Gebels postavljen za ministra propagande, da će se njegovo ministarstvo zvati Ministarstvo za narodno prosvetavanje i da će mu glavni zadatak biti da svim sredstvima „sprovodi potpuni i krajnji nacionalizam“, praveći od Nemačke „novu probuđenu naciju“.⁴⁹⁹ I nacionalistička *Narodna odbrana* je glorifikovala propagandu

⁴⁹⁸ Gojko Grđić, Šta još hoće nacional-socijalisti? *Pravda*, 14. mart 1933.

⁴⁹⁹ Gebels – ministar propagande, *Vreme*, 13. mart 1933.

nacionalsocijalizma, i polazeći od pretpostavke da su države „savršenije ukoliko su svesnije nacionalno“, pri čemu je Centralni presbiro u svakoj od njih pozvan da rešava životne državne probleme, tražila da ga na sličan način formira i Jugoslavija. U tom cilju je detaljno prezentirala uređenje nemačkog Ministarstva za propagandu, ocenjujući da ono „sa najvišim uspehom vrši svoju ulogu“ i da nemačka „revolucija“ za svoja dostignuća može najviše njemu da zahvali. Naglašavajući da su čak i Italijani po nemačkom uzoru počeli da organizuju svoj Presbiro, pisala je da nemačko Ministarstvo sa svojih sedam odseka⁵⁰⁰ predstavlja aparat koji radi „dan i noć“ vršeći propagandu „punom parom“. Obuhvatilo je čitavu zemlju osluškujući „želje“ naroda i šaljući mu „upute i osoblje“. Veza između naroda i Ministarstva viđena je kao „srdačna“ jer, citiran je Gebels, cilj je da „naslonimo uvo naše na dušu nemačkog naroda“. Ministarstvo je stvorilo Kulturnu komoru Rajha organizujući intelektualce, a donelo je i zakon o novinarima kako bi taj posao obavljali sa „voljom i ljubavi“. *Narodna odbrana* ga je ocenjivala kao najsavremeniji na svetu, sa oduševljenjem navodeći da ovo Ministarstvo zaslužuje „poverenje nemačkog naroda“, da je njegovo stvaranje bilo „velika politička i nacionalna potreba“, kao i da su „svi kotači ovog aparata radili kako želi Firer i narod“, jer su „svesni da bez nacionalne propagande ne bi se nikako mogli zamisliti svi uspesi u borbi protiv neprijatelja nemačkog naroda unutra i spolja“. Akcenat je stavljan na sedmu sekciju Ministarstva zaduženu za zaštitu od „laži i izmišljotina“ i usmerenu protiv „elemenata koji saraduju na potkopavanju temelja Rajha“, sa zadatkom da „probudi razumevanje za novu nacionalnu Nemačku“. Zaključivalo se da ova ustanova igra „veću ulogu nego vlast koja se nalazi u rukama Firera“, kao i da su rezultati koje je *Firer* postigao preko nje, omogućili uvid „u preorijentaciju nemačkog naroda“.⁵⁰¹

Drugačije je pisao samo *Život i rad*, uočavajući 1935. da je nacionalsocijalistička propaganda „u znatnoj meri“ demagoška, jer je tešku krizu Nemačke prikazivala kao posledicu ugovora o miru

⁵⁰⁰ 1) administracija i pravna pitanja 2) propaganda 3) radio difuzija 4) štampa 5) bioskopi, 6) pozorište, muzika i umetnost 7) odbrana od tendencioznih i lažnih vesti iz zemlje i iz inostranstva.

⁵⁰¹ Vid. Značaj Centralnog presbiroa u savremenoj državi, *Narodna odbrana*, 2. septembar 1934.

(„vampir Nemačke“), zaboravljajući da navede šta mu je prethodilo.⁵⁰²

Većina listova je uočavala da je prvi cilj nacionalsocijalističke propagande rad u inostranstvu, posebno među pripadnicima nemačke manjine u susednim državama. *Vreme* je već 1933. izvestilo da su nacionalsocijalisti, s obzirom na plebiscit koji će se održati 1935. godine u sarskoj oblasti, razvili na čitavoj njenoj teritoriji veliku propagandnu delatnost.⁵⁰³ Ovaj vid propagande uglavnom je pratila *Javnost*, donoseći vesti iz pojedinih zemalja koje su o tome svedočile. Predstavila je upravo izašlu knjigu u Parizu *Das braune Netz* (*Smeđa mreža*) koja je sadržavala detaljne podatke o delatnosti nemačke propagande, za koje su autori tvrdili da se baziraju na zvaničnim izveštajima nacionalsocijalističkog režima. Cilj propagande, po navedenoj knjizi, je bio da se pripremi teren za napad Nemačke na susedne države kako bi se izvršilo ujedinjenje svih Nemaca, a Nemačkoj prisajedinili krajevi koji prema pangermanskoj teoriji ulaze u sklop prostora potrebnog za razvijanje nemačke rase. Detaljno je opisana delatnost „smeđe mreže“ koju su činile tajne akcije „špijuniranja, intrigiranja i odstranjivanja političkih protivnika“. Njen vrh se nalazio u rukama spoljnopoličkog odeljenja stranke koje je održavalo veze sa poverljivim izaslanicima u inostranstvu, angažovanim ličnostima i grupama, „pa čak i sa čitavim političkim strankama u nekim zemljama“. Tvrđilo se da se za agente u inostranstvu trošilo 262 miliona maraka godišnje, a da je njihov zadatak bio da vrše propagandu u korist nacionalsocijalizma, stvaraju nezadovoljstvo postojećim režimima, šire partikularizam, i posebno, da rade na nasilnom odstranjivanju političkih protivnika. U tom smislu, posebnu važnost je imala aktivnost Gestapoa „čija su zlodela poznata u javnosti“. U knjizi je objavljen popis imena 590 lica u inostranstvu koja su bila u službi nacionalsocijalističke propagande kao špijuni, agenti, emisari ili idejni propagandisti. Propaganda se primarno vodila u susednim zemljama u kojima je bilo Nemaca, u Čehoslovačkoj, Švajcarskoj, Mađarskoj, Poljskoj, Alzasu, Holandiji, Belgiji, Danskoj, Litvi, Jugoslaviji, a najaktivnija je bila u Austriji. Slične podatke donosio je i francuski list *Cri de Paris*. Nacionalsocijalistička propaganda je bila koncentrisana oko ljudi koji su vodili nemačku spoljnu politiku, a delila se na dva

⁵⁰² Radoslav Mitrović, *Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, Život i rad*, 1-15. mart 1935.

⁵⁰³ Propaganda hitlerovaca u Sarskoj oblasti, *Vreme*, 28. mart 1933.

odeljka, jedan osnovan 1933. pod vođstvom Alfreda Rozenberga, i drugi sa zadatkom da organizuje Nemce u inostranstvu. Rozenbergov ogranak je imao odeljenja za svaku zemlju, posvećujući naročitu pažnju Istoku i Jugoistoku, na prvom mestu Rusiji, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Rumuniji i Jugoslaviji. Na njegovom čelu se, kako se navodilo, nalazio dr Ludke, predsednik Saveza Nemaca na Istoku. Drugi ogranak se bavio zapadnim zemljama, okupljajući sve one koji su bilo kojim poslom odlazili u inostranstvo i dodeljujući im „neku misiju“. Tvrđilo se da se gotovo svi Nemci koji putuju po svetu, bilo kao trgovački putnici, mornari, železničari ili obični turisti, nalaze pod kontrolom ovog ureda, koji je bio pod formalnim rukovođenjem V. Bolea, ali čiji je „pravi šef“ bio Rudolf Hes, kao „neka vrsta ministra za germanstvo u inostranstvu“. Kao zanimljivost je beleženo da su gotovo sve vođe propagande, kao uostalom i vođe čitavog nacionalsocijalizma, bili Nemci rođeni izvan granica Nemačke, Hitler u Austriji, Rozenberg u Revalu, Hes u Aleksandriji, čime je objašnjavan „intenzivni iredentizam hitlerizma“.⁵⁰⁴

Izveštavano je da su u evropskim parlamentarnim režimima „nemački emisari“ nastojali da stvore „krajnja nacionalistička i reakcionarna gibanja“ naklonjena Nemačkoj, da je Rumunija „krcata“ takvim agentima, a da je jedan berlinski list raspisao nagradu od 15.000 franaka za najbolje delo o Alzasu i Loreni, pri čemu su učesnici morali biti „samo oni Alzašani, koji su se za vreme rata borili u nemačkoj vojsci“. U Kenigsbergu je 1935. održan kongres Udruženja Nemaca iz inostranstva koji se pretvorio u manifestaciju novog ekstremističkog i otvorenog pangermanizma. Održan je u Istočnoj Pruskoj kako bi se manifestovala zajednica sa Nemcima u baltičkim zemljama, naročito u Memelu i Litvaniji. Kongresu su prisustvovala velike mase naroda koje su posebnim vozovima dovožene iz svih delova Nemačke, a zvanični karakter mu je dalo prisustvo značajnog broja najuglednijih nacionalsocijalističkih funkcionera, uključujući i ministra prosvete Rusta. U proglassu kongresa kojim je bila oblepljena čitava država, stajalo je da nemački narod broji sto miliona, da „prava“ Nemačka nije samo nemačka država već da obuhvata „sve krajeve u kojima žive Nemci“, da Nemač koji živi u tuđoj državi nije tuđinac, jer „Nemač ostaje Nemač, i onda kada ima tuđi pasoš“. Konstatovano je da su samo dve trećine nemačkog naroda združene u nemačkoj državi što

⁵⁰⁴ Nacistička propaganda u inostranstvu, *Javnost*, 19. oktobar 1935.

je onemogućavalo njihovo nacionalno uzdizanje, „a nemstvo je osnov svega nemačkog života, u kome mora da je odgojena čitava nemačka omladina, bez obzira na to u kojoj se državi nalazila“. Od država u kojima žive Nemci se tražilo da im omoguće vaspitanje koje će im pružiti osećaj da su članovi velike nemačke „familije“, što su mogli da realizuju samo nemački nastavnici.

Kao najpoznatiji je ocenjivan rad nemačkih „emisara“ u Čehoslovačkoj i Austriji, direktno dirigovan iz Berlina, sa ciljem da stvore „iredentizam“ u Čehoslovačkoj i „pokret za prisajedinjenje Nemačkoj“ u Austriji. Prilikom plebiscita u Saru širen je letak pod naslovom „Krvareće granice Nemačke“, na kome je bila iscrtana karta svih „tobože od Nemačke otrgnutih krajeva, na koje treba Nemci da misle, i da nastoje da ih ponovo vrate“. Kao takvi su označeni Alzas i Lorena, poljski koridor, južni Tirol, češke zemlje i južna Štajerska, „zapravo polovina naše Slovenije“. *Javnost* je navodila da se „nacistički program ujedinjenja svih Nemaca pod Hitlerovim vođstvom“ proteže i na druge nemačke grupe u blizini Rajha, u prvom redu na Nemce u Švajcarskoj, ali da je ogromna većina njih „verna svojoj otadžbini i tradicionalnim demokratskim principima“, iako se i tamo može naći „usijanih glava koje nasedaju mnogobrojnim hitlerovskim emisarima“ i koje se, organizovane u lokalne grupe, obavezuju na bezuslovnu vernost *fireru*. Zato je Pokret švajcarskih mladih liberala tražio oštre mere i proterivanje njihovog vođe poslatog iz Berlina. U Švajcarskoj je otkrivena ekspozitura i arhiva Gestapoa, iz koje je utvrđeno da je raspolagao sa čitavim nizom agenata sa ciljem da progone protivnike režima. Utvrđeno je i da su mnoga sportska nemačka udruženja u Švajcarskoj bila „samo ekspoziture za propagandu“ iz Nemačke.⁵⁰⁵ Po *Javnosti*, „hitlerovski emisari“ se uvlače i u Rumuniju, ne samo da bi tamo stvarali germanofilsko raspoloženje, već i da bi „erdeljske Saksonce“ organizovali na „hitlerovskoj osnovi, kao predstražu germanstva“. Iz Rumunije je zbog špijunaže proteran nacionalsocijalistički novinar Karlo Veber, a *Intelligence Service* je tvrdio da je ostalo još 40 nemačkih špijuna koji su pod vidom raznih zvanja obavljali špijunažu za Nemačku u stranim državama.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Nacionalsocijalistička propaganda u stranim zemljama, *Javnost*, 18. maj 1935; Novi program pangermanizma, *Javnost*, 22. jun 1935; Ekspozitura „Gestapo“ u Švicarskoj, *Javnost*, 11. januar 1936.

⁵⁰⁶ Nacionalistička gibanja u Rumuniji, *Javnost*, 27. april 1935; Nemačka špijunaža, *Javnost*, 21. septembar 1935.

Javnost je pisala i o propagandi nacionalsocijalizma i fašizma na francuskom govornom području. Citirala je pisanje francuske „klerikalno-reakcionarne“ književne revije *La Phalange*, koja je glorifikovala fašizam nazivajući Italiju „majkom i dobročiniteljkom Francuske“, Musolinija „najvećim čovekom romanskog sveta“, a D'Anuncija „najvećim pesnikom latinstva“. Pominjan je slučaj lista *Pariser Zeitung* koji su osnovali nemački emigranti za borbu protiv Hitlera, a koji je ubrzo prodat „hitlerovcima“ kako bi mu bio onemogućen dalji rad. U Parizu je izlazio „tobože antikomunistički i antijevrejski“ list *Le Réveil du Peuple*, koji je ustvari bio „otvoreni organ nacionalsocijalističke propagande u Francuskoj“, donoseći hvalospeve Hitleru, i pišući o Gebelsu kao o „najsajnijem i najjačem duhu našeg vremena“. U Erfurtu je osnovana agencija *Service mondial* čiji je cilj bila propaganda nacionalsocijalizma na francuskom jeziku. Štampala je članke „tobožnjih Francuza“ koji su tražili da se Francuska sporazume sa Italijom i Nemačkom protiv Moskve i Londona. U izdanju *Nouvelles éditions latines* u Parizu je upravo izlazilo „najhitlerovskije“ delo, Rozenbergova knjiga *Mit Dvadesetog veka*, a čitava Francuska je bila zasuta reklamnim lecima u kojima je ona obeležavana kao „najmonumentalnije delo današnje evropske književnosti“. I u Londonu su izlazili slični listovi, kao *Free Press* ili *Fascist* sa ciljem da glorifikuju nemački režim.⁵⁰⁷

Štampa

Značaj koji je nacionalsocijalizam pridavao propagandi i njen udeo u širenju i uspešnom sprovođenju same ideologije, uočavan je i u izveštajima koji su govorili o potpunom gušenju slobode štampe. *Pravda* je već marta 1933. pisala da su nemački listovi puni svečanih izjava kojima se pozdravlja nova vlada, a da se istovremeno vrše hapšenja političkih protivnika i obustavljanje neprijateljski raspoloženih listova, na primer, u Bremenu gde je policija otkrila tajnu komunističku štampariju u kojoj je štampan list „pun ispada na vladu g. Hitlera“.⁵⁰⁸ Gojko Grđić je za *Pravdu* izveštavao da posmatrač mora da se divi veštini nacionalsocijalista kojom su januara 1933. vodili izbornu agitaciju „sa rečju kao

⁵⁰⁷ Niko Bartulović, Fašistička i hitlerovska propaganda, *Javnost*, 25. jul 1936.

⁵⁰⁸ Kulturna Nemačka hitlerizira se, *Pravda*, 26. mart 1933.

jedinim oružjem“, bacajući mase u „borbeni fanatizam“. Ali to je bila „samo šala“ prema martovskim izborima. Ono što je „nenadmašivi organizator pridobijanja javnog mnjenja ministar za propagandu, g. Gebels“ stvorio na tim izborima, bilo je još grandioznije. Tada je Gering „zapušio usta“ protivnicima, zabranio njihovu štampu i pohapsio sve koji su pisali sa „žakom“. Odstranjeno je sve što bi Hitleru „zasenilo sjaj apostolskog oreola ili paralizovalo dejstvo reči nacionalsocijalističkih gromovnika“, a mase su padale u delirijum oduševljenja. „Narod od šezdeset pet miliona duša počeo je da misli kroz jednog čoveka! Sve što je bilo u Nemačkoj na raspoloženju stavilo se u službu jednoj misli, jednoj volji“. To je zahtevalo organizaciju kojoj su bili dorasli samo nacionalsocijalisti. Štampa je dobila moćnog konkurenta u radiju i sa ta dva instrumenta „rukovali su hitlerovci sjajno“, novine su „u horu“ pisale da nemački narod ne snosi krivicu za svetski rat i pozivale ga da glasa u ime odbrane svoje časti, a snimljeni Hitlerovi govori su reprodukovani po nekoliko puta preko radija. U danima pred izbore proizvodnja radija „jedva je pokrila tražnju“ jer, kad „vođ“ govori „treba da ga čuje svih šezdeset miliona“, a, potvrđivao je Grđić, sigurno ga je i slušao najveći deo.⁵⁰⁹

Naredne godine *Pravda* je izveštavala da je nemačka štampa u krizi „kroz kakvu nijedna štampa na svetu do danas nije prolazila“. Dok je boljševicima u Rusiji pokušaj sa novom štampom uspeo jer su računali i na novu publiku, i dok je Musolinijeva reforma štampe bila spremna na znatno smanjenje čitalaca, dotle je Hitler pokušao da očuva i listove iz starog režima i njihove čitaoce. Vrlo brzo se, međutim, pokazalo da je to nemoguće. Uniformisani nemački listovi gubili su čitaoce, naročito oni koji su imali liberalniju publiku. Tako je došlo do obustavljanja najstarijeg lista *Fossische Zeitung*. „To je bio nemi protest nemačke javnosti protiv jednoličnog i odozgo diktovanog pisanja nemačkih novina“. *Frankfurter Zeitung* je upravo doneo uvodnik pod naslovom „Da li smo dosadni“, priznajući da je za nekoliko meseci izgubio više od pola miliona pretplatnika jer čitaoci nisu želeli *glajhšaltovane* novine.⁵¹⁰

Danas je izvestio da je do sredine 1934. u Nemačkoj prestalo da izlazi preko 600 listova,⁵¹¹ a *Vreme*, da su Jurišni odredi zauzeli sve štamparije centrumaških listova u rajnskoj oblasti, dok su u

⁵⁰⁹ Gojko Grđić, Kako se u Nemačkoj vodila izborna propaganda, *Pravda*, 14. novembar 1933.

⁵¹⁰ V. M. Da li su nemački listovi dosadni? *Pravda*, 27. april 1934.

⁵¹¹ Anno Domini MCMXXXIV, *Danas*, 1. maj 1934.

Minhenu uhapšeni urednici lista *Münchener Neueste Nachrichten*.⁵¹² *Javnost* je 1935. navodila da zvanična nacionalsocijalistička štampa, „i pored sve reklame“, ne može da ostvari velike tiraže niti da potisne ugled starih dnevnika, što je izazivalo ogorčenje partijskih novina i zaoštravalo kampanju protiv ostataka građanske štampe. Nacistička štampa se nadala da će se uklanjanjem tih listova njihovi tiraži povećati, organizujući veliku kampanju, posebno protiv *Frankfurter Zeitung*a, koga je *Völkischer Beobachter* napadao da je inspirisan od demokrata i masona i pretio mu obustavljanjem. Još jača kampanja primećivana je u provinciji gde su nacionalsocijalisti organizovali bojkot čitave nepartijske štampe. Navodilo se da „hitlerovci“ nameravaju da kupe jedno od najvećih novinskih preduzeća u Nemačkoj, koncern *Girardet* u Esenu, koji je izdavao osam velikih listova, kao i da su unapred organizovali kampanju protiv njega kako bi ga dobili što jeftinije. Analizirane su i nove stroge mere prema štampi kojima su svi izdavači i redakcije listova morali da dokažu da od 1800. godine nisu imali jevrejskog porekla. Istovremeno, izlaženje su morali da obustave listovi čiji je tiraž premašivao „realne potrebe odnosnog kraja“. Po tumačenju *Javnosti*, ova odredba je bila uperena protiv listova sa najvećim tiražom kako bi se otvorio prostor za nacionalsocijalističku štampu, „koja svojim uniformiranim pisanjem nije nikako mogla da osvoji publiku“. Nove mere su izazvale jednodušan otpor vlasnika listova, ustanova, „pa čak i nekih ministarstava“, jer su pogadale većinu građanskih listova kao *Berliner Tageblatt*, *Lokal-Anzeiger*, *Frankfurter Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Germania*... Pojedini listovi su otvoreno napali naredbu, naročito deo kojim se tražio dokaz o neposedovanju „jevrejske krvi“, a čak se i na „odgovornim mestima“ uvidelo da je ona preterana, jer su liferanti papira odlučili da obustave isporuke na kredit iz straha da bi novine mogle da budu obustavljene, a fabrike papira i celuloze najavile otpuštanje radnika, dovodeći u pitanje održanje cena u drvenoj industriji. Zbog straha od teških socijalnih posledica, Hitler je „naredio uzmak“, što je umanjilo prestiž šefa komore za štampu Amana za koga se smatralo da se ovim merama „zaleteo“. *Javnost* je smatrala zanimljivim da je ovaj „uzmak“ izveden bez sporazuma sa Gebelsovom Ministarstvom za propagandu pod čiju je kompetenciju dolazilo ovo pitanje. Tvrđilo se da se u Nemačkoj čak i politički govori ministara delimično cenzurišu, tako što pred

⁵¹² Sve štamparije centrumaških listova u Rajnskoj krajini posjednute su; Hapšenje novinara u Minhenu, *Vreme*, 15. mart 1933.

javnost dolaze u dva izdanja, jednom namenjenom domaćoj javnosti koje se emituje preko radija i koje je u borbenijoj formi, i drugom izdanju namenjenom novinama, gde su „najsocnija mesta izbrisana“ zbog strane javnosti. Na taj način su upravo „cenzurisani“ govori Geringa u Hamburgu i Gebelsa u Sarbrikeni.⁵¹³

Slobodan Jovanović je 1936, međutim, pisao da sloboda štampe u Nemačkoj nije uništena cenzurom, već dovođenjem štampe pod državni nadzor i propisivanjem da se novinarstvom mogu baviti samo lica koja ispunjavaju zakonske uslove državljanstva, čistote rase i stručne spreme,⁵¹⁴ dok je Nikola Tintić tvrdio da su uklanjanjem Vajmarskog ustava u Nemačkoj ukinute gotovo sve građanske slobode, uključujući i slobodu štampe. „Vođa“ je postao svemoćan u određivanju prava, dužnosti i slobode, obuhvatajući i štampu koja je bila „pod svestranom kontrolom“. U fašističkoj državi „nema istine izvan službeno proglašene istine“ ali, verovao je, ovaj „nazadak principa slobode štampe“ nije ni stalan ni večan, već samo prelazna „bez sumnje reakcionarna“ faza u razvoju.⁵¹⁵

Drugačije od svih drugih izveštača, pisao je 1937. za *Vreme* Miloš Crnjanski (pod pseudonimom), pokazujući veliko razumevanje za promene u nemačkoj štampi. Iako je konstatovao da su nacionalsocijalisti „bez kompromisa“ uzeli ne samo vlast, nego i velika novinska preduzeća, tvrdio je da štampa u inostranstvu preteruje „sa nepravdama i grozotama koje su se tobože tada odigrale u redakcijama“. Navodio je, naprotiv, da je ova velika promena u štampi protekla „relativno banalno“ i da su protivnici nacionalsocijalista sami „i to hitno“ napustili položaje po akcionarskim društvima, izdavačkim preduzećima i redakcijama listova, pri čemu „nikome nije razbijena glava“. Tvrdio je i da se u inostranstvu preteruje sa vestima o propasti nemačke štampe, opadanju tiraža i bojkotu od strane čitalačke publike, a negirao je i da je režim u Nemačkoj „sa kanibalskom grubošću“ oteo kapital preduzećima koja su izdavala listove. Istovremeno je pokazivao razumevanje za činjenicu da listovi primaju direktive od

⁵¹³ Borba oko štampe u Nemačkoj, *Javnost*, 24. februar 1935; Nacionalsocijalizam i religiozne borbe, *Javnost*, 4. maj 1935; Režim i štampa u Nemačkoj, *Javnost*, 18. maj 1935; Cenzurisani govori nemačkih ministara, *Javnost*, 11. januar 1936.

⁵¹⁴ Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Beograd, 1936, 100.

⁵¹⁵ Nikola Tintić, Princip slobodne štampe u novijim evropskim ustavima, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25. maj 1936.

Ministarstva propagande, navodeći da se i u liberalnim zemljama na isti način zapoveda štampi. *Berliner Tageblatt*, jedan od poslednjih listova „bivšeg doba“, uzela je partija tako da je „poslednji ostatak bivšeg žurnalizma“ ostao u *Frankfurter Zeitungu*. Time je, po mišljenju Crnjanskog, „završena epoha kada je svaki partijski drekavac mogao da smatra da je pozvan da daje lekcije štampi“, glavni urednici i direktori su postali nacionalsocijalisti, ili su bivši, viđeni novinari ostali na čelu listova, ali pod uslovom da su „napravili kompromis i da pišu u duhu nacista“. Dobre strane nacionalsocijalističke štampe, po njegovom mišljenju, bile su odsustvo „tužakanja“, „davljenje“ korupcije, duhovno i partijsko izjednačenje štampe, pojava „staleške svesti“ kod novinara, najbolje socijalno osiguranje novinara, stručno osposobljavanje novinarskog podmlatka, kao i nestanak podele na partijske i nepartijske novinare, jer je celokupna štampa „istog daha i mišljenja“. Tvrđio je da u nemačkim redakcijama vlada duh generalštabnih oficira, ali i „generalštabna radinost, vrednoća, ambicija i što je glavno, sprema“. Nemački novinari su navikli da svet gledaju kroz ideologiju nacizma, što im „ne pada teško jer su fanatici svoga partijskog programa“, ali istovremeno „širokogrudno“ pokušavaju da razumeju i strane probleme. Tvrđio je da se „jako varaju“ oni koji predstavljaju nemačkog novinara kao „kalup“, jer iako je tačno da partija diriguje redakcijama i da se oseća čvrsta ruka, nemačka štampa će „uskoro pokazati“ da nastaje nova epoha. Naredne godine je izvestio da je fon Ribentrop pristupio modernizaciji i popunjavanju odseka za štampu novim ljudima, menjajući mu i naziv u Odsek političkih informacija. Glavna mesta namenjena su mladim ljudima „koji su se istakli na novinarskom poslu“, a pored šefa Presbiroa, Ditriha, vodeću ulogu trebalo je da ima dotadašnji ataše za štampu u Londonu, Jaspar.⁵¹⁶

Odnos italijanskog fašizma prema štampi mnogo je ređe razmatran. *Javnost* je pisala da je pod fašističkim režimom u Italiji štampa organizovana „kao ni u jednoj zemlji u svetu“, sa „apsolutnim“ gubitkom slobode, iako je Musolini često izjavljivao da je to najslobodnija štampa na svetu. Osnovni uslov za vršenje novinarske profesije bilo je članstvo u fašističkoj stranci, a vlast je „budno“ pazila na aktivnost novinara, dajući instrukcije šta sme da se objavljuje i kako treba komentarisati pojedine događaje. Time je objašnjavana „jednoličnost“ fašističke štampe koja je bila dosadna i

⁵¹⁶ M. Putnik, Reforma nemačke štampe, *Vreme*, 21. mart 1937; Tišina pred oluju, *Vreme*, 4. mart 1938.

zamarala čitaoca. „Fašistički novinar kao dobar fašista ne diskutuje o naredbama koje dobija. On ih izvršuje i on pokušava da se istakne i da stekne ugled govoreći uvek da je vlada u pravu“. Fašizam je daleko pre drugih shvatio važnost štampe i propagande za obrađivanje javnog mišljenja, pa je bilo teško naći i jedan broj bilo kog italijanskog lista u kome nije na prvoj strani Musolinijeva slika, jer se italijanski žurnalizam „hrani“ njegovim imenom i pojavom. Nadzor nad celokupnom štampom bio je koncentrisan u Ministarstvu za štampu i propagandu na čijem je čelu bio Musolinijev zet, grof Galeaco Čano, a urednici su dnevno dobijali uputstva šta će objavljivati. Jedan broj stranih novinara proteran je iz Italije, kao na primer, David Darah rimski dopisnik *Chicago Tribune* ili dva nemačka novinara kojima je ostavljen rok od 24 sata da napuste zemlju. Zabranjene su i sve strane novine koje „dirnu fašističku osetljivost“, kao, na primer, *New York Times*, što je bila prva zabrana američkih listova u Italiji. U „dug popis zabranjenih novina“ ulazili su i mnogi jugoslovenski, francuski, britanski i nemački listovi.⁵¹⁷

2. Nauka i umetnost

Nova nemačka književnost, odnosno, ono što je od nje ostalo u Nemačkoj posle odlaska velikog broja intelektualaca, i u domaćoj javnosti je percipirana kao sastavni deo propagande nacionalsocijalizma. Levičarski *Danas* je ocenjivao da kada se onemogućiti slobodno umetničko izražavanje, „nastaje carstvo onih koji su za kulturni život već davno mrtvi i zaboravljeni, jer su oduvek bili nesposobni i nevredni“. Tako je Gebels onemogućivši pravu književnost, „uskrsao iz mrtvih“ masu jalovih i netaleantovanih pisaca koji su počeli da „žare i pale“ na kulturnom polju Nemačke. „Njihova dela se štampaju, oni uređuju i izdaju časopise, njihove stvari su na repertoarima pozorišnim i nema nikakve sumnje da je danas tim književnim vampirima svanulo u Hitlerovoj Nemačkoj“. U Hitlerovom „vraćanju u srednji vek“, gde se uništava nemački duh, kao njegovi najprirodniji saradnici pojavljuju se „baš ti predstavnici

⁵¹⁷ Novinarstvo u fašističkoj Italiji, *Javnost*, 20. jul 1935; Štampa i propaganda u Italiji, *Javnost*, 7. mart 1936.

onoga što je mrtvo, okamenjeno i izlapelo“.⁵¹⁸ I Aleksandar Vučo je pisao da se javljaju „na brzu ruku“ skovane rasističke, spiritualističke i idealističke teorije, „izvučene iz arsenala preživelih pseudo-filosofskih konstrukcija“, kojima se navodno brani kultura. Spaljivanje knjiga, proganjanje nauke, ugušivanje slobode štampe, sputavanje nastave, unazađivanje škole i njeno militarizovanje, „jasno pokazuju koliko je malo stalo reakciji čak i do tekovina kulture koje je njihova klasa postigla“. Pri tom, „reakcija ne rukuje smao fizičkim oružjem“ kojim drži mase u stezi, već koristi i ideološko oružje kojim ih iznutra zarobljuje, sistematskim „zavođenjem i potčinjavanjem njihove svesti“. Dok prave naučnike, književnike i umetnike „bezobzirno proteruje i proganja (Ajnštajn, Man, Toler, Ludvig Ren)“, s druge strane, svojim propagandnim aparatom, „takoreći preko noći, stvara lažne naučnike i umetničke veličine (Hajdeger, Rozenberg i drugi)“. Kultura je dovedena u opasnost da bude uništena „od strane jedne reakcionarne manjine“ koja nije u stanju da je nosi, već radi svog opstanka mora „da survava čovečanstvo u bezizlaznu bedu, u nedoglednu nezaposlenost i u krvave ratove“. Zaključivao je da reakcionarni krugovi osporavaju „naprednom i istoriski poslednjem staležu“ mogućnost da ponese kulturu, sam verujući da je krajnje vreme da se nauka, književnost i umetnost, „koju više ne može da nosi umorna i povijena matora grbača jednog staleža“, prenesu na „sveža i snažna pleća“ novih nosilaca.⁵¹⁹

Pero Slijepčević je analizirao idejne izvore nove književnosti, odnosno, nemačkih „mesijanskih nacionalista“, pronalazeći ih u Vagneru, Ničeju i posebno, u tzv. zavičajnoj poeziji čiji je cilj bio da opeva ono što je „izvorno, državotvorno, hrišćanski vaspitno, i čisto rasno“. Predstavnik ovog pravca, Bartels je naročito podvlačio rasni momenat, ne želeći da bude „dobri Evropljanin“, već Nemač koji smatra jevrejstvo „rak ranom Nemačke, otrovnim bacilom kulture“. Kako kaže Slijepčević, „sa energijom manijaka istraživao je kao književni istoričar rasno poreklo pisaca, i propovedao 'narodnjački' preporod. Biće da je taj stari bojovnik danas više nego srećan videći šta se radi“. Posle čišćenja Pruske akademije od

⁵¹⁸ Vampiri u Matici Srpskoj, (mali zbornik gluposti), *Danas*, januar 1934.

⁵¹⁹ Alaksandar Vučo, Reakcija i kultura, *Pravna misao*, decembar 1935.

nepodobnih, na njihova mesta ministar prosvete je imenovao Bojmelburga, Blunka, Karosa, Derflera, P. Ernsta, Grizea, Grima, Josta, Kolbenhajera, Migel, Minhauzena, Šefera, E. Štrausa, Vespera. Kao aktivne članove Hitlerove stranke Slijepčević je naveo književnike Eversa i Josta. Zaključivao je da ratno iskustvo nije ničemu naučilo nove nemačke književnike, naprotiv, „nikad pre Rata nije se u tom pogledu rase i militarizma pisalo luđih knjiga no danas“.⁵²⁰

Politika je prenela mišljenje Egona Ervina Kiša da je u Nemačkoj ostao izvestan broj književnika koji su „podlegli“ Hitleru, kao Gotfrid Ben, Maks Barto, Boncels. Za novog predsednika Akademije Hansa Josta je rekao da se sumnja da je Hitleru napisao knjigu *Moja borba*, a da je pod svojim imenom u jednoj drami napisao rečenicu koja predstavlja priznanje: „Kada čujem reč kultura, dižem kočnicu na revolveru“.⁵²¹

O promenama u nemačkom Pen-klubu izveštavala je *Pravda*, navodeći da su u novu upravu ušli nacionalsocijalistički pisci, nepoznati u inostranstvu. Pretpostavljalo se da će za predsednika biti izabran Edgar fon Šmit-Pauli, autor Hitlerove biografije. Pisala je da se u Nemačkoj javljaju sasvim nova imena čija su dela „mahom slabi proizvodi jake nacionalsocijalističke konjunktore“, gde samo treba izabrati temu „koja godi nemačkim vlastodršcima“, kao što su antisemitizam, antisocijalizam, rasizam, pa da novi književnik, „istina, nema mnogo izgleda na besmrtnost, ali ima izgleda da će napraviti dobar pazar, jer je ne samo dužnost, već i moda kupovati te literarne produkte“. Najčitaniji pisac u Berlinu je u tom trenutku bio Rihard Bilinger, ali ni on „na žalost nemačkih rasista“, nije „punokrvni potomak starih Germana“. Pošto je rodom iz Austrije, „strogi rasistički literarni kritičari u Berlinu ga teško optužuje da su njegovi pretci dopustili sebi tu lakomislenost da svoju krv mešaju sa – slovenskom“. Vrlo popularan je bio i Kurt Hojzer.⁵²² I *Javnost* je beležila da potporu režima uživa literatura koja se i u samoj Nemačkoj

⁵²⁰ Dr Pero Slijepčević, Nemački savremeni književnici i politika, *Srpski književni glasnik*, 1-16. jun 1933.

⁵²¹ V. Pozner, Kako žive nemački književnici u Trećem Rajhu i inostranstvu, *Politika*, 7. avgust 1933.

⁵²² Kulturna Nemačka hitlerizira se, *Pravda*, 26. mart 1933; V. R. M. Šta danas čita Berlin, *Pravda*, 19. avgust 1934.

ocenjuje kao obična imitacija sa slabim poznavanjem nemačkog jezika. Kritikovana je i kao „vrlo neukusno nastojanje, da se izjave sa najviših mesta, na vrlo konjunkturan način, ponove u stihovima“.⁵²³

Konzervativna *Narodna odbrana* je 1933. pisala da, iako je „hitlerizam odbacio intelektualce“ sa obrazloženjem da „jedan vojnik iz jurišnih odreda više služi nemačkoj stvari, no stotine životinja intelektualaca“, ipak je značajan broj intelektualaca prišao novom režimu. Njihova „misija“ je bila da u cilju političkog imperijalizma ostvare kulturnu i intelektualnu prevlast, vrate nemačkoj kulturi njen originalni karakter, „potstaknu je da izvojuje pobedu nad svojom suparnicom latinskom kulturom“ i pomognu stvaranje „herojske civilizacije“ poput one u antičkoj Grčkoj. Praveći razliku između prirode intelektualaca u Italiji i Nemačkoj, jer su Latini kao predstavnici gradske kulture „mekušci“ i ne znaju šta znači „biti vojnik“, *Narodna odbrana* je zaključivala da Italija intelektualno neće moći da prihvati nove ideje iz Nemačke.⁵²⁴

Iz budimpeštanskog lista *Mađar Hirlap, Vreme* je prenelo tekst pod naslovom „Pornografski autor – literarni diktator trećeg Rajha“, u kome se navodilo da je Hans Hajnc Evers „zauzeo tvrđavu nemačke književnosti i istakao na njenoj kuli zastavu sa kukastim krstom“. U Nemačkoj su „propalice, očajnički hohštapleri i čitav jedan salon odbijenih autora“ pomislili da je „došao čas osvete talentovanim književnicima“, a na čelu te „čistačke“ kampanje bio je upravo Evers, „čija je svaka akcija dugo godina pretstavljala stalno skrnavljenje javnog morala“. Prethodnih godina samo su još „služavke“ čitale „dela ovog pornografskog autora koji je komercijalizovao sve izmišljene perversije seksualnog života“ pišući „svinjarije“. Zaključivalo se da poslednje knjige Hansa Hajnca Eversa posvećene nacionalsocijalističkoj propagandi, a naročito njegova biografija Horst Vesela, predstavljaju „vrlo vešto spajanje pornografije i nacional-socijalizma“. *Vreme* je izvestilo da je ministar propagande Gebels imenovao kompozitora Riharda Štrausa za predsednika muzičke sekcije komore za književnost i umetnost, koja je svečano otvorena u prisustvu Hitlera. Donelo je i fotografiju Hans Fridrih Blunka koga je Gebels postavio za komesara nemačke književnosti,

⁵²³ Literatura koja se ne spaljuje u Nemačkoj, *Javnost*, 27. april 1935.

⁵²⁴ D. B. Nemačka i Italija, *Narodna odbrana*, 24. septembar 1933.

umesto Eversa koji je, kako se ubrzo tvrdilo, „pao u nemilost“. *Vreme* je predstavilo Blunka kao „patriotskog nemačkog pisca“ čija dela nisu mogla da prodru preko nemačkih granica. „Sada je njegova kompetencija upravo ogromna, i on može da diriguje celom nemačkom literaturom“.⁵²⁵

List *Dvadeseti vek* je pružio drugačiju sliku nove nemačke kulture. Preneo je tekst nemačkog autora koji je glorifikovao odnos nacionalsocijalizma prema kulturi i umetnosti, posebno ističući značaj nove nemačke arhitekture. Pisao je da dolazi do preuređenja svih odnosa u državi i da „jedan elementarni pokret“ daje podstrek celokupnom kulturnom životu, sa podlogom u spontanom „unutrašnjem stapanju Nemaca“ i njihovom „novom osećanju uzajamne pripadnosti“. Država je postala nosilac umetnosti, ona stvara u narodu „smisao za umetnost“, „ceo život teži da postane umetnost“. Izvirući „iz osnovnih narodnih snaga“, pokret je uključio i arhitekturu „ispred svih drugih umetnosti“. Nemačka se nalazi „u periodu arhitekture“, jer ona „najbolje odgovara duhu današnjeg vremena“, može jasnije da ga izrazi nego slikarstvo, muzika ili jezik, pa nove građevine postaju simbol rađanja „novog života“. Autor je navodio i koje su ličnosti najneposrednije vezane sa novim kulturnim stvaranjem u Nemačkoj. U prirodnim naukama Maks Plank, hemičari Fric Haber, Karl Boš i Fridrih Bergius, u filozofiji Hajdeger, Eduard Špranger, Leo Frobenius i Ludvig Klages, u medicini Ernst Sauerbruh, u muzici Vilhelm Furtvengler, u pesništvu Hans Karos i Hans Grim, u plastici Georg Kolbe. Zaključivao je da je „nepobitna činjenica“ da se Nemačka nalazi u stanju kulturnog pokreta svojstvenog samo nemačkom narodu.⁵²⁶

Stručni časopis *Medicinski pregled* je izveštavao i o promenama u nemačkoj nauci. Na Kongresu za novu nemačku medicinu održanom 1936. u Visbadenu, predsedavajući prof. Ketšau je objasnio da novi medicinski pokret u Nemačkoj želi da izgradi lekarstvo koje ne bi stajalo izvan naučne medicine, ali bi „prihvatilo i terapijske metode koje su se tokom

⁵²⁵ Pisac *Alraune* Evers vođa hitlerovskog jurišnog odreda, *Vreme*, 28. mart 1933; Rihard Štraus predsednik muzičke sekcije komore za umetnost, *Vreme*, 17. novembar 1933; Jedan skoro nepoznat pisac postao komesar za književnost, *Vreme*, 25. januar 1934.

⁵²⁶ V. Ruof, Arhitektura savremene Nemačke, *Dvadeseti vek*, april 1939.

generacija ukorenile u narodu i koje su dokazale svoju vrednost“. Podržao ga je Englert iz Berlina, izloživši Paracelzusovo učenje u okviru „nove nemačke medicine“, prema kome je priroda jedina prava učiteljica lekarima. „Dok je Galen tipičan primer Latina, dok je Avicena bio dobar za Arabljane, dotle je Paracelzus samo za Nemce“, a „jedino nemački lekar može biti dobar za Nemce“.⁵²⁷

Javnost je obaveštavala da je nemački fizičar, dobitnik Nobelove nagrade, Filip Lenard, izdao u Lajpcigu knjigu *Deutsche Physik (Nemačka fizika)* koja je izazvala pažnju više zbog rasističkih stavova autora nego zbog svoje naučne sadržine. Osnovna Lenardova teza je bila da su najveće uspehe u fizici postigli „arijski narodi, a među njima nordijci, i u prvom redu Nemci“, što znači da je „arijska fizika u glavnom nemačka fizika“. Nasuprot njoj nalazila se „nearijska fizika“, uglavnom jevrejska, sa najtipičnijim predstavnikom Albertom Ajnštajnom, čiji je relativizam „tipično rasna oznaka“ Jevrejina. Lenard je smatrao da svaka nauka crpi snagu „iz rasnog tla, pa prema tome treba da bude rasna, ne samo u teorijskom delu, nego i u svojoj životnoj primeni“. *Javnost* je komentarisala da se Lenard približio „zvaničnoj doktrini hitlerizma o totalizmu“ po kojoj nauka i umetnost moraju da služe ekspanziji nacije, u prvom redu njenoj vojnoj snazi. Proglašavajući fiziku za nemačku nauku, Lenard je učinio samo prvi korak za kojim će slediti drugi naučnici „koji će i ostale nauke totalizirati u nemačkom nacionalističkom smislu“.⁵²⁸ I list *Krug* je pisao da je i nauka, „božanska nauka koja ne zna za nacionalne zastave i za granice“, postala u Nemačkoj stvar rase, gde nemački fizičar Lenard govori o „arijevskoj fizici“ i osuđuje Ajnštajnove „jevrejske teorije“.⁵²⁹

Osvald Špengler

Stav Osvalda Špenglera prema Trećem Rajhu izazivao je kontroverzne opservacije u beogradskoj javnosti. Ksenija Atanasijević je pisala da je Špengler pao u nemilost kod

⁵²⁷ Vesti, Kongres Nemačkog društva za internu medicinu u Visbadenu (Wiesbaden-u), *Medicinski pregled*, jul 1936.

⁵²⁸ *Nemačka fizika, Javnost*, 7. mart 1936.

⁵²⁹ Svetislav Petrović, Vaspitanje omladine u Hitlerovoj Nemačkoj, *Krug*, 5. mart 1938.

Hitlera, koji je „bezobzirnim samodržačkim naletom“ uzeo celokupnu vlast nad materijalnim i duhovnim životom zemlje. Uobičajenim je smatrala da se oko svakoga ko raspolaže silom obrazuje „povorka lakejskih sledbenika“, pa je i oko Hitlera rastao broj propagatora njegove ideologije moći. Tako je i delo Osvalda Špenglera *Propast zapada* napao jedan „nosilac Hitlerove reči po imenu Artur Cvajniger“. Autorka je njegov spis *Špengler u Trećem Rajhu* uvrstila „u nepreglednu množinu tendenciozne literature današnjice“, koja je nižeg ranga, čak „nepodnošljiva“, jer je bez osećanja mere. Cilj Cvajnigera je bio da pobije Špenglerove „zablude“ proistekle iz „hladnog pesimizma“ koji mu je ugasio „svaku sposobnost oduševljavanja“, pa nije bio zadivljen „ni pred veličinom Adolfa Hitlera“. Objašnjavao je Špengleru da velika ličnost „proizlazi iz osciliranja između narodnosti i pojedinačnoga bića“, dokazujući da dosledno povezane Špenglerove ideje upravo potvrđuju Treći Rajh Adolfa Hitlera. Istovremeno mu je prigovarao što meša „nakazni marksistički radnički socializam sa nacionalnim“. Po Atanasijevićevoj, Špengler se, naprotiv, u svojoj knjizi uzdržavao od suda o Hitleru, ali je često „sa preziranjem i potsmehom“ umetao „sasvim nelaskave aluzije“ o njegovom programu. Ocenjivala je da je čitava njegova koncepcija o istoriji suprotna nacionalsocijalističkim pretpostavkama, jer nije verovao u slobodu čovekove volje već u „neizbežnu vladavinu fatuma“. Atanasijevićeva je tvrdila da je Špenglerova procena nacionalsocijalizma bila „negativna i omalovažavajuća“, a da je Treći Rajh za njega bio „materialistička travestija misli velikih gotskih hrišćana“ o Rajhu koji će biti obećana zemlja siromašnih. Za Špenglera su nacionasocijalisti ostali nezreli „većiti mladići“ koji se dobro osećaju samo u masi, sa romantičarskim pogledom na politiku i ekonomiju. Atanasijevićeva je navodila da su uzaludni Cvajnigerovi naponi da dokaže „kako su ideali ovoga mislioca ispunjeni u nacionalnome socializmu“ čega on nije svestan, jer je Špengleru „mrzak i nepodnošljiv svaki interes, upravljen u pravcu kolektivnoga“, a protivio se čak i osiguravanju radnika u slučaju starosti i nezaposlenosti jer je bio protiv osiguravanja od „zle sudbine“. Ocenjivala je da je na mestu samo Cvajnigerova primedba da je Špengleru nedostajalo socijalno osećanje i da nije imao saosećanja za velike nevolje izazvane ekonomskom katastrofom, ali i da je nemoćan da obesnaži osnovne

Špenglerove zamerke nacionalsocijalizmu, njegov strah od proslavljanja Hitlerovog dolaska na vlast, uverenje da je nemoguće održavanje pokreta koji je gradio kule u vazduhu „bez sveta i protiv sveta“. Tvrdila je da se od nacionalsocijalističke ideologije Špengler razilazio i svojim shvatanjem rase, jer je tražio jaku, a ne „čistu“ rasu. Špenglerova koncepcija je, iako „gruba i nesumnjivo lišena moralnih stremljenja“, po mišljenju Atanasijevićeve, bila bezopasnija jer je samo teorijski trovala, za razliku od nacionalsocijalističke koja je svoje ideje o „čistoj rasi“ revnosno ostvarivala. Polemika „između proslavljenoga nemačkoga filozofa i jednoga Hitlerova sledbenika“, u celini joj je izgledala „veoma žalosno“, jer je učeni pisac napustio svoj rang kada je pristao da „pod poznim uticajem Ničea, – razvija ideje o sili, o podizanju jake ličnosti na račun mase“ i o pobedonosnom „pruskom postojanju“. Verovala je da je Špengler bio dužan da upućuje reči utehe čovečavstvu koje je sa svih strana bilo preplavljeno teorijama o „pravu jačega“, čudeći se što nije video da je ljudski rod zbog takvih učenja išao ka potpunom slomu „svih čovečanskih vrednosti“. Špenglerovo „uživanje u raspređanju o sili, i o zveri u čoveku“, pokazivalo je da je zapadna filozofija često bila daleko „od prave mudrosti“ i da je svojim „zlim dejstvom“ bila toliko štetna, da je bolje bilo da mnogi njeni delovi nisu ni napisani.⁵³⁰

O odnosu Špenglera i nacionalsocijalizma pisao je i Pero Slijepčević, tvrdeći da „izrazito neprijateljstvo“ koje postoji između njih, uprkos velike sličnosti u pojedinim idejama, predstavlja nagonско nepoverenje između teoretičara i praktičara, „čoveka od duha i čoveka od akcije“. Slijepčević je smatrao da čitav niz ideja iz Špenglerovog dela *Propast Zapada* može da se nađe u Hitlerovoj programskoj knjizi *Moja Borba* i da je ta sličnost još veća ako se uzmu u obzir druga Špenglerova dela u kojima je i on pisao „programski, za sadašnjicu“ (*Prusijanstvo i socijalizam, Političke dužnosti nemačke omladine, Godine rešavanja*). Špengler je prvi posle ratnog sloma, „kad su nacionalci mukom zamuknuli“, počeo da slavi prusko shvatanje države i čak izjednačio socijalizam s nacionalizmom, „što danas provodi u delo Vođ Rajha“. On ipak nije pristao da uđe u nacionalsocijalistički pokret i odbio je

⁵³⁰ Ksenija Atanasijević, Jedno pobijanje Špenglera, *Srpski književni glasnik*, 1. septembar 1934.

lajpcišku katedru istorije. S druge strane, nacionalsocijalistički kritičari (Lers, Mus, Grindel, Cvajniger) osudili su njegovu teoriju, kao i kritičari sa suprotnih pozicija. Za Špenglera je kultura osnovni, „tako reći biološki princip“ kojim tumači istoriju, ona je duhovno organsko biće koje ima svoje „nesvesno detinjstvo, svoju bujnu stvaralačku mladost; svoju punu snagu zrelosti – i najzad vreme starenja i raspadanja“. Od 1800. godine taj krug se nalazi u dobu raspadanja, a pošto ono obično traje oko dvesta godina, verovatno je da će Zapad definitivno propasti negde iza 2000. godine. Slijepčević je pisao da kad Špengler opisuje znake „zapadne degeneracije“ i pominje materijalizam, internacionalu, sterilnost intelektualaca, samoubistvo demokratije, razorni uticaj odnarođenog velegrada, parolu „Treće carstvo“, „krv i rodinu“ (*Blut und Boden*), stalešku državu, čitalac ima utisak da sluša Hitlera. Tvrdio je da se ponegde čak oseti „ne samo misao nego i akcent današnjega Vođe“, na primer, kad Špengler govori o Društvu naroda, pacifizmu, sili i pravu. Špengler je prorekao epohu evropskih diktatura, lični režim „cezara“ kojeg će mase obožavati, rušenje svemoći „nacionalnoga kapitalizma“. Slijepčević je smatrao da je time Špengler donekle oglasio dolazak „nemačkog Mesije“ i unapred opravdao njegovo samovlašće, doduše, sa cinizmom i rezignacijom. Tu počinje dijametralna razlika između njih, jer „aristokrat Špengler“ prezire masu i opominje nacionalsocijaliste da ne gube vreme zadobijanjem gomila, dok „narodnjak Hitler“ upravo iz naroda traži etički sadržaj za svoju vlast. I istorijski proces shvataju oprečno. Po Špengleru, vođa organizuje „polusvesnu gomilu“, izvršava sa njom istorijska dela, zasniva državu, otvara mogućnost kulturi iz koje se rađa nacionalna svest. Rasa je zato samo „dresura duha i tela“ koja se ne nasleđuje putem krvi. Po Hitleru, naprotiv, iz „fiziološke rase“ rađa se nacija, iz nacije država i kultura. „Arijevtvo je za Špenglera šupalj pojam, za Hitlera temelj svega“. Zato je Slijepčević mislio da se Hitler nije toliko inspirisao Špenglerovim, koliko Čemberlenovim shvatanjem rase i politike. Špengleru su kultura i grad osnovna sila, dok su seljaci „masa bez rase“. Hitleru je, naprotiv, selo izvor narodnosti. Najveću razliku između njih Slijepčević je video u gledanju na budućnost. Za Hitlera će „nordička rasa“ biti „stožer sveta“. Za Špenglera je „nordička duša“ iscrpla svoje unutarnje mogućnosti, ostajući samo „strast za stvaranjem, ali

bez sadržaja“. Špengler je „čovjek duha“, Hitler je „sav od akcije“, bez dubine ali i bez sumnje. To su po Slijepčevićem mišljenju bili razlozi što se Špengler ne čuje u Trećem carstvu. „Koliko je njegova strahovito pesimistična filozofija osvajala Nemce u godinama prvog očajanja, toliko ih danas odbija u vremenu novog svrstavanja i samopouzdanja“. Njemu se više ne veruje, jer se odbijaju „vatreni stvaralac istorije i njen ledeni filozof“. Citirao je Tomasa Mana po kome je Špengler „defetista humaniteta“, čovek duha koji je ustao protiv duha, čovek bez duše i topline, maskirani reakcionar, prorok koji izmišlja svoj sistem prirodnih zakona.⁵³¹



Ošišani jež, 17. oktobar 1936.

Pozorište i film

Kao i u književnosti, i promene u nemačkom pozorišnom životu uočavane su neposredno po dolasku nove vlasti. *Stožer* je iste godine preneo da su pozorišta u Nemačkoj demoralisana denuncijacijama, raspadanjem i kukavičlukom, da su upravnici

⁵³¹ Pero Slijepčević, Oswald Špengler u Trećem Carstvu, *Pravda*, 27-30. april 1935.

obustavili angažmane jevrejskih umetnika „iz straha od *Nacii*“, da se komadi „podozrivih autora – a svaka darovitost je podozriva“, više ne igraju.⁵³² *Pravda* je beležila da jesenja pozorišna sezona 1933. u Berlinu nimalo nije ličila na prethodne, da je „mrtva, ukočena“, bez raspoloženja i veselosti. Novi politički kurs udario je snažno svoj žig i na „telo nemačkog teatra“. Tvrđilo se da više nije lako biti u Nemačkoj ni dramski pisac, ni reditelj, ni glumac, „pa čak ni publika“, jer je *hakenkrojca* i pozorištu dao svaje obeležje, a „hitlerovci“ su zaveli specijalnu „nacional-socialističku pozorišnu politiku“. Repertoar je ocenjen kao jednostran, monoton, „strogo ograničen obzirima hitlerovskog ukusa i pogleda o moralu“. Direktori i reditelji su morali da „razbijaju glave“ zbog „rasnog morala“, po kome mondene stvari, lake operete i savremene socijalne drame Nemcima nisu potrebne. Zato su se u Berlinu kao premijere prikazivali komadi koji su bili novi pre pedeset godina, a ako se i davao neki moderni, „pikantni komad“, stroga cenzura se starala da ga ublaži. „Svaka dvosmislena reč se briše, svaka lepša noga glumice mora da se pokrije dugačkom suknjom.“ U takvoj situaciji *Pravda* se nije čudila što je na berlinskim pozornicama „neumrli Šekspir ipak najviše zainteresovao svet“.⁵³³ U pozorištu su favorizovana dela o selu koja stvara grupa „mladih, borbenih pisaca“, a posebno je hvaljen Hans Jost, „koji u svojim komadima održava kult heroja“. U Nemačkoj se tvrdilo da iz pozorišta nisu proterani svi Jevreji, iako su bili neproporcionalno prisutni, posebno u trenutku kada ima na hiljade nezaposlenih umetnika Nemaca. Jedan funkcioner je izjavio izveštaču *Pravde* da nisu mogli i dalje da drže Klemperera u državnim pozorištima, ali da on može da radi na drugom mestu, kao i da je Leo Bleh ostao, dok je Furtvengler zadržao četvoricu Jevreja u svom orkestru. Tvrđio je da država samo u pitanju službenih položaja mora da bude stroga, jer i Nemci „imaju prava da žive“, a, na primer, na konzervatoriju je među profesorima bilo svega 32% „nemačkih arijevaca“. Otvarana su nova pozorišta u malim gradovima sa idejom da izazovu divljenje za dela „koja su pravi izraz uzvišenih misli i nacionalnih tendencija“, jer Nemačka ne želi „umetnost dekadencije“. Funkcioner je zaključio da se i na

⁵³² Herbert Ihering, Harikiri pozorišta u Nemačkoj, *Stožer*, oktobar 1933.

⁵³³ V. R. M. I berlinsko pozorište u znaku „hakenkrojca“, *Pravda*, 15. oktobar 1933.

umetnost u Nemačkoj gleda kao na religioznu stvar u čemu se sastoji njihov fanatizam, „ako hoćete tako da ga nazovete“.⁵³⁴

I *Srpski književni glasnik* je 1936. pisao o velikim promenama koje je doneo nacionalsocijalizam u pozorišnom životu. Kao i sve ostalo, i pozorište je „energično, odlučno i bez milosti prema ličnostima i stvaranjima preudešeno za novi režim – *gleichgeschaltet*“. Te promene su poređene sa situacijom u Rusiji, „ali u obrnutom pravcu a i manje plodno“. Nov pravac je bio „nacionalistički, patriotski, i rasni“. Drugi deo termina – socijalistički, u pozorištu je, kako se navodilo, bio manje zahtevan, ali i jedino uspešan. I iz pozorišta je vršen progon nearijevaca čime je Nemačka izgubila mnoge prvake ove umetnosti. Kao novina su uvedeni „komadi za narod“, uvek iste fizionomije, „bez fantazije, naivne poezije“. Navođen je primer jednog takvog komada koji je bez prekida izveden 800 puta. Druga novina vezana je za putujuća pozorišta koja su nacionalsocijalisti videli kao veoma korisna za režim, a porastao je i broj državnih pozorišta na štetu privatnih. Zvanični program je negovao istorijski komad, ali za razliku od Rusije u kojoj se prikazivala novija prošlost, Nemačka je „pobegla“ u dalju prošlost koja je predstavljala „veliku čistu Nemačku“. Na pozornici se više nisu negovali „starovi“ kojih je bilo sve manje, mnogi su prognani, a preostali su samo Janings, Kraus i Štraubova. Kao nesumnjivi uspeh nacionalsocijalista viden je sistem pretplata i niske cene ulaznica kojima je uvedena nova široka publika određujući i uspeh „narodnog komada“.⁵³⁵ *Javnost* je izveštavala da je Gebels najavio zabranu umetničke kritike, sa obrazloženjem da se „množe pritužbe sa strane umetnika i članova partije“ na kritičare koji se ne drže dobijenih uputstava i pokazuju da nisu shvatili duh nove Nemačke. „Od danas smeju da postoje u Nemačkoj samo izveštaji o umetničkim stvarima, – kazao je Dr. Gebels, – a umesto umetničkih kritičara treba da postoje samo umetnosni redaktori (*Kunstschriftleiter*)“. Umetnički izveštaji su morali samo da prikažu delo i podignu mu cenu, ali ne i da ga ocenjuju, a izvestiocima je bila potrebna naročita dozvola za obavljanje tog posla. *Javnost* je sarkastično primećivala da „ako nekom

⁵³⁴ Žil Soerven, Delovanje Hitlera na religiju i duhovni život u Nemačkoj, *Pravda*, 8. oktobar 1933.

⁵³⁵ Prošla pozorišna godina u Nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 16. septembar 1936.

naredniku jurišnih odreda dune u glavu da maže platno ili da pravi stihove, pa ako to još posveti g. Gebelsu ili g. Hitleru, – moraće cela Nemačka zvanično da likuje da su to remek-dela“. Dodavala je da je to razumljivo kada se zna da je i sam Gebels u mladosti bio „prilično nepriznat dramski pisac“, ili, na primer, da je „neobično loš“ komad *Totila* obišao sa uspehom sva nemačka pozorišta samo zato što je njegov autor V. Kube ugledni član partije.⁵³⁶

Vreme je 1933. izvestilo da je režiser Maks Rajnhart smenjen sa položaja i da mu je kao Jevrejinu onemogućeno da režira u Nemačkoj.⁵³⁷ Pisalo je da je u sprovođenju nacionalne revolucije režimu potrebna umetnost kako bi preko nje delovao na mase i dokazao svetu da je Hitlerov pokret „veliki i stvaralački“ i da nosi „plemeniti oganj višeg duhovnoga života“. Zato je ulagan veliki trud u propagandu, u čemu je, kako je ocenjivano, Gebels bio „učenik sovjeta“. Čitav repertoar je trebalo da propagira Hitlerove ideale zbog čega pozorište više nije bilo hram umetnosti već „trgovina propagande“, ne luksuz, već potreba. Umetnost je trebalo da prati vladajući pogled na život u kome se propoveda „kult herojstva i germanskih vrlina“, „pravi duh nemačkog čoveka“, ali i „prisna zadovoljstva“ u porodičnom krugu, „pristojnost, moral, čistotu, čednost, čestitost“. To ranije nije bilo moguće, jer, kako se u Nemačkoj tvrdilo, u teatru su vladali Jevreji, a na repertoaru stranci, uglavnom Francuzi. Kritika je dozvoljena ukoliko se osvrta na demokratsku vladavinu čiji su predstavnici predstavljani kao „izrodi, izdajnici, idioti, korupcionaši“. Autor ove analize je navodio da mnogo ljudi oko Hitlera ima umetničke ambicije, pre svega sam Hitler. Težeći da se predstavi kao „znalac umetnosti“, on često posećuje koncerte, obožava Vagnera, deli omladini besplatne karte za Bajrojt. I ljudi iz njegovog okruženja žele da se predstave kao znalci umetnosti, kao „viši ljudi“, „plemeniti ljudi“ u ljubavi sa muzama. Uopšte, „druženje sa muzama treba da da pečat novoj Nemačkoj“, pokret želi da se prikaže „plemenitim, mecenskim, duševnim“. U političkim komadima vežbaju se svi, pa je partijski vođa Kube upravo

⁵³⁶ Umetnička kritika u Nemačkoj je zabranjena! *Javnost*, 12. decembar 1936.

⁵³⁷ Zahtev da se u pozorištima igraju samo komadi u duhu nacionalsocijalizma, *Vreme*, 17. mart 1933; Maks Rajnhart smenjen sa položaja, *Vreme*, 4. april 1933.

izveo svoj komad *Totila*, u kome se u starim germanskim formama prepoznaje sprega Hitler-Hindenburg, odnosno, stari i novi vođa i njihovo izmirenje u korist Germanije. Po mišljenju ovog autora, mnogi su u tome videli užasnu naivnost, čak i simpatičnu. Teme u kojima se prepoznaju Hitler, Hindenburg, „pokvarena demokratija, korupcija bivše vlade i obnova preko nacionalne vlade“, za nacionalsocijaliste su obeležile čitavu istoriju sveta. Ocenjujući sve ovakve komade slabim, autor se pitao da li će biti bolji Gebelsov komad koji se očekuje. Prikazana su i dva komada iz života visoko moralnih nemačkih manjina koje su okružene „nemoralnim narodima lošije vrste“. Na repertoaru je bila i predstava *Šlageter* Hansa Josta. Autor ga je opisao kao dobrog ekspresionističkog pisca „koji je blagovremeno prigrlio nacionalsocijalizam kao germansku, herojsku, ekspresionističku mogućnost nemačkoga razvoja“. Jost je postao „papa u nemačkoj literaturi“, on je dramaturg državnog teatra, senator Akademije i predsednik najvažnijih književnih odbora. Ipak, njegov *Šlageter* je umetnički slab. Ista ocena sledila je i za novi nemački film. Autor je verovao da dok umetnici Trećeg Rajha ne uvažavaju da se i protivniku mora ukazati malo pažnje, publika će i dalje napuštati pozorišta. U Trećem Rajhu se, međutim, još ne priznaje ni istorijski relativizam, ni psihologija, rđavi ljudi su takvi po svojoj suštini, bez istorijskog opravdanja. Takav „monopol na moral dao je milionima hitlerovaca veliku sreću ali pozorištu nije dao ni jednu dobru stvar“. Ipak, autor je zaključivao da „Hitlerovim imenom danas dišu i žive milioni“, a iz „stvarnosti vere u vođu“ moraju se javiti i bolji komadi.⁵³⁸ Štampa je pisala da se o priznatim nemačkim pozorišnim i filmskim umetnicima, kao što su Emil Janings, Oto Gebir, Angela Saloker, šire u inostranstvu glasovi „da nisu arijskog porekla“ i da će im se zbog toga zabraniti rad u Nemačkoj. Vesti su u Nemačkoj demantovane kao izmišljene sa namerom da naškode pomenutim umetnicima.⁵³⁹

Za razliku od pozorišta u Nemačkoj, koje po beogradskoj štampi u periodu od 1933. do 1936, koliko se njime uopšte bavila, nije dalo ništa vredno, doprinos nacističkog filma je ocenjivan drugačije. *Politika* je 1933. izvestila da je Leni Rifenštal naimenovana za glavnog režisera zvaničnih filmova

⁵³⁸ SWANN, Rđavi pozorišni komadi u savremenoj Nemačkoj, bina trećeg Rajha još nije dala dobru umetnost, *Vreme*, 15-16. juli 1933.

⁵³⁹ Emil Janings je arijskog porekla, *Vreme*, 31. jul 1935.

koji će biti snimani u cilju propagande nacionalsocijalizma,⁵⁴⁰ a *Vreme* je detaljno pisalo o pripremama za snimanje nacionalsocijalističkog filma *Horst Vesel*. Film je trebalo da prikaže život mladog Vesela i borbu nacionalsocijalista protiv komunista, sa ciljem da posluži i u svrhu antikomunističke propagande i istovremeno, glorifikacije Hitlerovog pokreta. U filmu je uzelo učešća nekoliko hiljada pripadnika Hitlerove stranke, kao i studentsko društvo Normanija kome je pripadao sam Horst Vesel. U ovoj grupi studenata učestvovao je i Hans Hajnc Evers, pisac biografije Horsta Vesela i scenarija za film, koji je kao student pripadao društvu. „Ovaj film treba da bude 'veran istorijski' dokumenat o borbama i o pobedi nacionalsocijalista.“ Uskoro je, međutim, javljeno da je Gebels zabranio prikazivanje filma, iako je trebalo da bude „apoteoza hitlerizma“. Gebels je „s pravom“ konstatovao da u filmu nema ničeg umetničkog, a on „ne želi da se pod firmom 'nacionalnog' stvaraju 'kičevi“.⁵⁴¹

Vreme je 1935. izveštavalo o premijeri „monumentalnog filma nacional-socijalizma“ *Trijumf volje* kome je, kako se tvrdilo, naslov dao sam Hitler, dok je njegova realizacija bila pod „vrhovnim voćtvom“ ministra za propagandu Gebelsa. Film je predstavljen kao „jedan dokumenat, a istovremeno i jedna pesma pokretu, aktivnosti, svežini, snazi, mladosti volji“. Tvrđilo se da nikada nije stvoren sličan film. To je bio „moderni nemački ep u slikama, važniji od epa o Sigfridu“. Izveštač *Vremena* se slagao da *Trijumf volje* „obuhvata uzbuđenjem i stranca, nehitlerovca, pa čak i onoga ko je neprijatelj hitlerizma“, jer je na „3000 metara ovog filma“ stalo sve ono što „sažeto i snažno“ može da prikaže savremenu Nemačku i nemački narod „u njegovom novom velikom buđenju“. Izvesti revoluciju bez rušenja i sa idealistima „koji su konstruktivni fanatičari“, vrlo je teško i zahteva „specijalnu taktiku, specijalnu propagandu, zaseban mistični i, kanda, pesnički okvir“. Nemačkoj je to uspelo, kako ne bi uspelo ni jednoj drugoj zemlji. Zato je ovaj film izraz velikog nemačkog pokreta „razvijenog kroz oduševljenje idealista koji neće da ruše“, već žele da grade „u punom stvaralačkom naponu“. Izveštač je sa oduševljenjem opisivao film kao „simfoniju“ nastalu iz isečaka žurnal-filmova o Hitlerovom

⁵⁴⁰ Glavna režiserka hitlerovskih filmova, *Politika*, 28. avgust 1933.

⁵⁴¹ Najveći hitlerovski film, „Horst Vesel“ prikazuje borbu nacionalsocijalista sa komunistima, *Vreme*, 1. avgust 1933; Tragedija jednog filma, „Horst Vesel“ – film upropastio je nekoliko talenata, *Vreme*, 13. oktobar 1933.

pokretu. „Vidimo onako snažno razvijene šume zastava na vetru, onako beskrajne redove baklji u noćnim manifestacijama, čujemo onako zvonke i uzbuđene glasove beskrajnih masa koje pevaju Horst-Veselovu pesmu, posmatramo one bezbrojne glave kako ponosno i odano gledaju u Firera, posmatramo njihove noge kako maršuju snažno i odlučno ispred vođa koji su idoli.“ Tu su i seljaci koji „izražavaju istinsku ljubav prema vođi, tu su vojnici koji zaista osećaju državnu ideju hitlerizma i prožeti su njome kao jednim svojim privatnim jevanđeljem“, tu su omladinci, „kakve sjajne slike“, koji „zrače nečim osobitim, nekom vatrom koja se može videti, samo kod apsolutno ubeđenog fanatika jedne vere, spremnih i na mučeništvo“, tu su i deca „koja ne dižu svoje ruke u hitlerovski pozdrav samo zbog parade, već osećaju smisao tog simbola koji ih čini gordim“. Svi oni toliko su impresivni da deluju i na neprijatelja, „a oduševljavaju prijatelja“. Muziku za film napisao je „odusevljeni hitlerovac“ Herbert Vint. Januara 1936. je javljeno da je Hitler, prekinuvši odmor u Bavarskoj, prisustvovao prikazivanju filma koji je Leni Rifenštal snimila u Nirnbergu prilikom poslednjeg nacionalsocijalističkog kongresa. *Trijumf vojske* je publika oduševljeno pozdravila. „U filmu se sa odličnom tehnikom predstavljaju formacije nove nemačke vojske. Buđenje u logoru, odmereno defilovanje paradnim maršem, prikazivanje borbe od strane motorizovane pešadije spojene sa tenkovima i automitraljezima izazivaju zanos od oduševljenja. S vremena na vreme na celom platnu prikazuje se slika g. Hitlera. On, sa vidljivim uzbuđenjem gleda kako defiluje nova vojska. Publika aplaudira.“⁵⁴²

Sasvim suprotno od oduševljenog *Vremena*, *Javnost* je izveštavala da je nacionalsocijalistička politika i filmsku produkciju stavila u službu režimske i rasističke propagande, i ne obazirući se na umetničku stranu, upropastila nemačku filmsku industriju. Tvrdilo se da je smanjen i broj bioskopskih sala, kao i da je Nemačka, usled nedovoljne domaće produkcije, bila prisiljena da uvozi strane filmove, ali i da je njihova nabavka otežana zbog stroge cenzure.⁵⁴³

⁵⁴² Nacionalsocijalistički film „Triumf volje“, *Vreme*, 2. april 1935; G. Hitler na prikazivanju velikog nemačkog vojnog filma – dela Leni Rifenštal, *Vreme*, 3. januar 1936.

⁵⁴³ Kao dokaz propasti filmske industrije je navodeno da je Nemačka 1928. proizvela 224 velika filma, 1934. samo 129, a 1935. samo 109. Od 83 firme

Kao i mnoge druge, i tema nove nemačke kulturne politike, njene književnosti, pozorišne umetnosti i filma, bila je aktuelna samo prvih godina Hitlerove vlasti. Od sredine tridesetih godina, i ona je uglavnom nestala sa stranica beogradskih listova.

3. Religija

Odnos nacionalsocijalizma prema religiji praćen je u beogradskoj štampi preko tri aspekta, odnosa prema katoličanstvu, prema protestantizmu, i kroz analizu rasta paganskih verovanja u Nemačkoj.

Srpski književni glasnik je 1933. pisao da je Hitler stvarajući totalnu državu, pokušao da izvede i „ucelokupljavanje duhova“ čemu se suprotstavila Katolička crkva. Prvi sukob je izbio oko uklanjanja sa posla jednog profesora crkvene istorije u Breslavu, zatim je usledilo proganjanje katoličkih župnika, a onda i poslanica katoličkih biskupa, kojom se „utelovljavanje katoličke crkve u nacionalnu crkvu“, osuđivalo kao suprotno njenom učenju, uz opomenu vlastima da prestanu sa progonom vere. U sukobu koji je izbio, štetu je trpeo i vicekancelar fon Papen, inače katolik, minhenskom nadbiskupu „gomila“ je zabranila da održi službu, a vlasti su započele sa oduzimanjem dece od roditelja katolika i njihovom predajom „režimlijama“. Na kraju je ipak Vatikan potpisao sa vladom konkordat, što je *Srpski književni glasnik* ocenio kao vrstu „Lateranskoga pakta Nemačke i Vatikana“.⁵⁴⁴ Od incidenata u odnosu na katolike u Nemačkoj, *Vreme* je 1933. beležilo da su nepoznata lica na zgradu Katoličkog novinarskog doma u Lincu zalepila plakat sa likom Isusa Hrista ispod kojeg je pisalo: „Živeo Hitler! – Smrt Jevrejину Hristu!“ Protestovao je biskup navodeći da ne želi da optuži Hitlerovu stranku za ovu uvredu, ali da je na njoj moralna odgovornost pošto svojim čestim govorima protiv hrišćanstva zavodi nezrele ljude na ispade. Odgovorila je organizacija „hitlerovaca“ za gornju Austriju, protestujući protiv same pomisli da bi oni mogli da počine takvo

za izradu filmova, opstalo je samo 49, a od 41 firme za iznajmljivanje filmova, samo 21. (Nazadak nemačkog filma, *Javnost*, 8. februar 1936).

⁵⁴⁴ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933.

bogohuljenje. *Vreme* je pisalo da se u Katoličkoj crkvi u Nemačkoj mogu čuti reči „otadžbina, narod, narodnost, Hristos“, ali se „nikako ne čuje reč Adolf Hitler“, i da je na upravo održanom kongresu berlinskih i brandenburških katolika, 50.000 prisutnih vernika ponavljalo reči „nove molitve odanosti narodu i državi“, ali nigde nije pomenut Hitler.⁵⁴⁵ U Štutgartu je došlo do pobune protiv „verskih nastojanja hitlerovaca“, uz citiranje profesora teologije iz Tibingena dr Karla Adama po kome je postavljanje nemačkog verskog pokreta na biološku osnovu, za Katoličku crkvu predstavljalo „bezverski pokret“. Nacistička štampa je napala ove istupe smatrajući ih izazivanjem nacionalsocijalizma i preteći najoštrijim merama protiv „crne reakcije“ kako je nazivala crkvenu opoziciju.⁵⁴⁶ U Dortmundu je uhapšen vođa mesne katoličke omladinske organizacije zato što se pogrдно izrazio o nacionalsocijalističkoj omladini.⁵⁴⁷

Citiran je vođa nemačke omladine Baldur fon Širah, koji je negirao teze da je Hitlerova omladina ateistička i jeretička tvrdeći, naprotiv, da ona veruje „u jednog svemogućeg Boga“ jer oseća „čudesno dejstvo koje je naš narod njegovom pomoću iskusio“ vaskrsavajući iz nesvesti i rascepanosti „novi život snage i sloge“. Zato Hitlerova omladina želi tu snagu i slogu da obezbedi za budućnost, a njeno jedinstvo osećanja ima i religiozni značaj. „Za nas ova služba večnoj Nemačkoj pretstavlja ustvari pravo i odano služenje Bogu.“ Fon Širah je završio govor zavetom da će Hitlerova omladina ostati odana „Bogu, Hitleru i Nemačkoj“. Citirana je i Geringova okružnica o neprijateljskom držanju nekih delova katoličkog klera prema nacionalsocijalizmu. Tražio je najodlučnije suprotstavljanje težnjama koje u ime političkog katoličanstva stoje na putu nacionalsocijalističkoj državi, uz primenu zakonskih mera protiv klera koji zloupotrebljava verski položaj u političke svrhe, jer crkva „ne sme da priziva u pomoć Boga protivu države“. Iz *Osservatore Romano* je preneto da se Sveta stolica protivi donošenju Zakona o sterilizaciji jer se kosi sa katoličkim moralom. Sa skupa u Fuldi je poslata poslanica koja je trebalo da bude čitana u svim katoličkim crkvama u Nemačkoj, suprotstavljajući se Hitlerovoj ideji o duhovnom ujedinjenju nemačkog naroda na rasističkoj bazi

⁵⁴⁵ Plakat hitlerovaca izaziva verski skandal u Lincu, *Vreme*, 20. april 1933; G. Hitler stvara novo nemačko hrišćanstvo, *Vreme*, 26. jun 1933.

⁵⁴⁶ Sukob između Trećeg carstva i katoličke crkve, *Politika*, 24. januar 1934.

⁵⁴⁷ Hapšenje vođe katoličke organizacije, *Vreme*, 18. jul 1935.

jer je u suprotnosti sa međunarodnim karakterom katolicizma. Izveštavano je da su komunisti nudili saradnju katoličkim omladinskim organizacijama, da su se u Minhenu pojavili komunistički leci kojima se katoličko stanovništvo poziva da stupi u zajednički front protiv fašizma, da je kod jednog sveštenika u Saskoj nađen marksistički propagandni materijal, kao i da je katolički sveštenik Ludvig Rot osuđen na osam meseci zatvora jer je u svojoj propovedi rekao da u Nemačkoj ljudski život više ništa ne vredi. Citiran je list berlinske biskupije *Katolički vesnik* koji je pisao da je „borba započela“ i da „za veru ne treba žaliti ni krvi“. Povodom tvrdnji da se u Nemačkoj progone katolici, ministar Frank je izjavio da se nikada neće uskraćivati prava veroispovesti, ali da se više neće nu trpeti vlada sveštenstva. „Mi ćemo uraditi sa svojim protivnicima ono što se radi sa zmijama: čovek ih gazi.“ *Vreme* je objavilo sliku nacionalsocijalističkih plakata protiv neprijatelja. Na jednom je bio natpis „Nećemo trpeti sabotazu u izgrađivanju dela Firerovog“, na drugom karikature neprijatelja nove Nemačke: katoličkog sveštenstva koje je protiv sterilizacije, veleposednika, arijevske žene koja igra sa Jevrejinom, studenta „burša“, kaluderice. Na drugoj slici su bile karikature skeptika, stranih novinara, dama iz otmenih krugova i Jevrejina koga katolički sveštenik pokrštava.⁵⁴⁸

Gojko Grđić je za *Pravdu* izveštavao iz Berlina da, za razliku od protestantske crkve koja kao nemačka crkva nije mogla da se suprotstavi državi, katolici se „fanatički“ bore za prava svoje crkve, zbog čega su nacionalsocijalisti došli u sukob sa čitavim nizom katoličkih institucija. Grđić je smatrao da problem katoličke crkve u Nemačkoj ne datira od dolaska nacionalsocijalista na vlast, već da se o katoličkom problemu u Nemačkoj može govoriti od momenta njenog ujedinjenja. Uticaj Katoličke crkve na državne

⁵⁴⁸ G. Baldur fon Širah o Hitlerovoj omladini i religioznosti, *Vreme*, 4. jun 1935; Posle mnogobrojnih političkih protesta nemačkih katolika, G. Gering osuđuje političku delatnost katoličkih organizacija, i tvrdi da je prizivanje Boga protiv države odvratna pojava; Diplomatska nota Vatikana Nemačkoj zbog sterilizacije, *Vreme*, 19. jul 1935; Vatikan je uputio nemačkoj vladi protestnu notu zbog mera protivu katoličkih organizacija; Da li će hitlerovci uspeti u borbi protiv međunarodnog katolicizma? *Vreme*, 21. jul 1935; Osuđen jedan katolički sveštenik zbog propovedi; Komunisti pozivaju nemačke katolike u zajedničku borbu protiv „fašizma“, *Vreme*, 30. jul 1935; Borbenost nemačkih katolika, nemački katolici otvoreno pristaju na borbu sa nacionalsocijalistima; „Nećemo više trpeti vladu sveštenstva“; Provokatori verske borbe u Nemačkoj, *Vreme*, 5. avgust 1935; Plakati jurišnih trupa u borbi protiv neprijatelja nacional-socijalizma, *Vreme*, 11. avgust 1935.

poslove je sve više jačao, prethodni parlamentarni sistem je činio katolike neophodnim u svim kombinacijama, dok im je sa druge strane, uvek prebacivano da su pre svega katolici pa tek onda Nemci. Smatrajući ih internacionalistima, nacionalsocijalisti su ih „trpali u jedan džak sa marksistima“, iako su jedni to bili na klasnoj, a drugi na verskoj osnovi, jer je za nacionalno osećanje „nemačkih revolucionara“ to bilo svejedno. Neraspoloženje prema Katoličkoj crkvi pokazao je „katolik Hitler“ već prilikom svečanog poklonjenja senima nemačkih velikana u Potsdamu, kada nije otišao na službu u katoličku crkvu. Grđić je tvrdio da nacionalsocijalisti žele da stvore religiju od svoje ideologije koja bi bila iznad svih ostalih, ali i ističu da su i sami hrišćani. Njihov plan je bio obaranje i Katoličke i protestantske crkve, a „njihova nada“ je bila organizacija Nemačkih hrišćana kao nosioca jedine religije svih Nemaca. Time bi se uklonio vekovni nesporazum između dve religije u Nemačkoj i stvorilo nešto slično onome što postoji u Engleskoj. Grđić je smatrao da se „revolucionari“ ni u jednom pitanju nisu toliko prevarili koliko u ovom, ugrožavajući i ostale „tekovine nacional-socijalističke revolucije“. Zbog ogromnog otpora morali su da zaustave isuviše revnosne pristalice verske reforme, iako je bilo indicija da se nisu definitivno odrekli svog ideala, ostavljajući njegovo ostvarenje za kasnija vremena. Ipak su stavili jasne granice crkvi, dozvoljavajući verovanje samo u granicama privatnog života, dok je svako ispoljavanje u javnom životu stavljeno pod kontrolu države. Time je najteže pogođena Katolička crkva, jer je upravo bilo u toku šezdeset krivičnih postupaka protiv različitih katoličkih udruženja koja su prebacivala novac u inostranstvo. To je nacionalsocijalistima bio povod za organizovanu kampanju protiv katoličkih redova, a njen vrhunac je trebalo da bude, ili njihovo prisilno odvajanje od redova u inostranstvu, ili raspuštanje. Nacionalsocijalisti su tvrdili da mnogi katolički krugovi u Nemačkoj nisu napustili staru ideju o osnivanju katoličke države, zbog čega je u toku bilo kidanje veza sa Rimom i osnivanje nacionalne katoličke crkve u Nemačkoj. To bi po Grđićevom mišljenju, bio „revolucionaran gest prvoga ranga“, čiji bi rezultat bio opadanje ugleda Katoličke crkve u svetu. Od neposrednih događaja, Grđić je izveštavao da je u jednoj provincijskoj katoličkoj crkvi zapaljen oltar i zagađene sve slike, dok su istovremeno u Minsteru deljeni leci u kojima se najpogrdnije govorilo o minsterskom biskupu i katoličkim manastirima. Katoličko stanovništvo je za ovo optužilo nacionalsocijaliste, dok je policija tvrdila da su ovi ispadi

protiv crkve delo upravo nekog iz crkvenih redova, jer politički katolicizam pokušava da incidentima koje će svako pripisati nacionalsocijalistima, stvara verski razdor u Nemačkoj.⁵⁴⁹

I *Javnost* je 1935. donosila vesti o sukobu sa Katoličkom crkvom, „koja se kao najdisciplinovanija, najjače odupire nacionalsocijalističkim tendencijama za subordinacijom religioznog života i crkvene hijerarhije svetovnim vlastima“. Iako su katolički biskupi prilikom plebiscita u Saru bili za prisajedinjenje Nemačkoj, ipak je nacionalsocijalizam „prešao preko te usluge“, oštro postupajući prema njima. Navodilo se da svetska katolička štampa „diže alarm“ tvrdeći da su „hitlerovci“ uništili katoličku štampu i raspustili njene omladinske organizacije. Nove odredbe o štampi su bile uperene ne samo protiv jevrejske, liberalne i marksističke štampe, već i protiv katoličke i, uopšte, verske štampe. Borba između Hitlera i katolicizma u Nemačkoj se toliko razvila da je kardinal Pačeli u Lurdu izjavio da se papa neće izmiriti sa Hitlerom sve dok bude provodio rasnu filozofiju „koja je u opreci sa verom“. Nemačka je ulazila u *kulturkampf*, jer je čak i jevrejsko pitanje postajalo drugorazredno pred pitanjem borbe protiv katolika. Tumačilo se da vlada Rajha ne može da se pomiri sa katoličkim duhom, dok katolicizam ne može da se uživi u ideologiju nacionalsocijalizma, jer bi to značilo gubljenje političkog uticaja, i važnije, odricanje od katolicizma. Početak progona su obeležile presude protiv katoličkih redova i pojedinih sveštenika, a nastavljen je uredbom koja je najavila Katoličkoj crkvi „rat do istrage“, sadržavajući sve njene grehe protiv nacionalsocijalizma. Traženo je da se raspusti katoličko udruženje Karitas, policiji je naređeno da strogo postupa sa „nepokornim“ sveštenicima, a od veroučitelja je zahtevano da u školama usklade svoj rad sa duhom nacionalsocijalizma. Navodilo se da Gering nije krio svoje nezadovoljstvo što su katoličke crkve pune naroda, dok je crkva najavljivala razne manifestacije „da bi demonstrativno pokazala kolika je sila uza nju“. Po Geringovom mišljenju, katolici su u nameri da unesu zabunu u narod, „i izvesne nacionalističke skraćénice preneli u svoj crkveni jezik“,⁵⁵⁰ a drugim značenjem „obesčastili“ hitlerovski pozdrav *Heil*. I *Javnost* je predviđala raspuštanje katoličkih organizacija i objavu crkvi „boja bez

⁵⁴⁹ Dr. G. Grđić, Katolička crkva u Rajhu, *Pravda*, 30. jun 1935; Dani „Čeličnog šlema“ su izbrojani, *Pravda*, 13. avgust 1935.

⁵⁵⁰ H. J. – Srce Isusovo, B. d. M – Savez devojaka Marijinih.

poštede“.⁵⁵¹ Verovalo se da ovaj sukob nije poticao iz „načelne protivnosti autoritativnom režimu“, već iz činjenice da katolicizam nije mogao da se identifikuje sa režimom jer je predstavljao manjinu u državi. S druge strane, upravo je on, „kao nosilac i propagator antisemitizma od najstarijih vremena“, predstavljao „preteču rasističke ideologije hitlerizma“, i da je Nemačka bila kompaktna katolička država kao što je Italija, verovalo se da bi klerikalizam bio „desna ruka nacionalsocijalističke diktature“.⁵⁵² *Javnost* je 1936. pisala da su nacionalsocijalisti uklonili sve katoličke organizacije kao i njihov imetak, progonili i hapsili sveštenike i zadirali u samu religiju, želeći da „ožive veru Votanovu“. Primećivano je, međutim, da je na izborima Hitler dobio procentualno isti broj glasova u čisto katoličkim krajevima kao i u ostalim. *Javnost* je citirala poslanicu nemačkih biskupa u kojoj je stajalo da će naredni izbori izazvati sukob savesti, jer bi sudelovanje na njima moglo značiti odobravanje mera protiv crkve. Biskupi su ipak izjavili da će svoje glasove „dati domovini“, što ne znači da odobravaju postupke vlasti. Iz *The Times*-a je prenet tekst o audijenciji kardinala Faulhabera kod Hitlera i uverenje Vatikana da Hitleru „teško padaju“ ovi sporovi i da želi da popravi odnose zbog straha da bi mogli nepovoljno da se odraze na sporazume sa Musolinijem. Ipak se tvrdilo da Hitler „nije voljan da popusti od neograničene vlasti nacionalsocijalizma nad čitavim duhovnim životom u Rajhu, pa tako i nad verskim“, dok Rim nije spreman da prizna prevlast države u crkvenim pitanjima.

Bilo je i sasvim drugačijih informacija o odnosu nacionalsocijalizma i religije. *Javnost* je, na primer, 1935. prenela vest o komunisti iz Berlina koji svog sedmogodišnjeg sina nije krstio, niti je dozvolio da uči veronauku. Pred berlinskim sudom ocu je oduzeto pravo vaspitanja deteta jer se ono protivilo nacionalsocijalizmu „koji ima religioznu osnovu“. Sud je rešio da se u Rajhu niko ne može vaspitavati protivno ideji nacionalsocijalizma niti ateistički. S druge strane, pojačavanjem unutrašnjih verskih sukoba, akcenat je pomeran na odnos katoličanstva i boljševizma. Iz vatikanskog lista *Osservatore Romano* je preneto da postoji razlika između katoličkog i nacionalsocijalističkog antiboljševizma, jer je prvi vođen „načelnim smernicama“, a drugi je imao politički cilj i bio vezan sa protuversajsku politiku. Tvrdilo se da se te dve

⁵⁵¹ Nacionalsocijalizam i religiozne borbe, *Javnost*, 4. maj 1935; Kulturkampf u Nemačkoj, *Javnost*, 27. jul 1935.

⁵⁵² Niko Bartulović, Fašizam kod nas, *Javnost*, 1. februar 1936.

borbe ne smeju identifikovati, niti se sme „računati da bi Vatikan ušao u jedan antiboljševički blok pod vođstvom Berlina“.⁵⁵³ *Pravda* je 1937. izveštavala da je u svim katoličkim crkvama u Nemačkoj upravo pročitana poslanica protiv komunizma koju su potpisali svi kardinali, nadbiskupi i biskupi u Nemačkoj. Boljševizam je upoređen sa nemani iz Apokalipse i zato se protestovalo što se u Nemačkoj katolici optužuju da su njegovi saveznici. Nabrojani su svi ekscesi nove vlasti prema Katoličkoj crkvi, kao što je neopaganski pokret, laičko vaspitanje omladine, propaganda protiv crkve. U poslanici je dalje stajalo: „Mi katolici, i pored nepoverenja koje postoji protiv nas uvek smo gotovi da državi damo ono što joj pripada i da vođu Rajha pomognemo u njegovoj borbi protiv boljševizma i u radu na drugim poljima, ali moramo tražiti da se omladini više ne govori niti pak nemačkom narodu, da posle boljševizma koji je državni neprijatelj br. 1 dolazimo mi, Katolička crkva, kao državni neprijatelj br. 2.“ *Pravda* je tvrdila da je u unutrašnjoj politici Nemačke na prvom mestu upravo borba protiv crkava, i katoličke i evangeličke, koja predstavlja u suštini borbu za omladinu, jer se nacionalsocijalizam boji da se u crkvenim školama omladina ne vaspitava u njegovom duhu. Zato se zabranjuju crkvene vaspitne institucije, što je praćeno jakom propagandom da, u prvom redu, katolički sveštenici, „ne osećaju nemački“ i da je njihov uticaj štetan po moral omladine. Po zvaničnim podacima sve je bilo učestalije istupanje iz crkve i izgledalo je da će uskoro biti pokrenuta propaganda za nemačku crkvu. *Pravda* je tvrdila da zbog svega toga raspoloženje u narodu nije dobro.⁵⁵⁴

Kao izveštač *Vremena*, Miloš Crnjanski je 1937. pisao da za razliku od sukoba nacionalsocijalista i protestantske crkve koji je lokalnog značaja, sukob sa Katoličkom crkvom može imati daleko teže posledice. Crkva je sukob doživljavala kao „borbu na život i smrt za katolicizam“, dok je za nacionalsocijaliste, partija bila hram, a država crkva. Crnjanski je verovao da za Hitlera ta borba nije jednostavna jer je iz čisto katoličkog kraja, i sam mistik, pa je versko osećanje za njega „osnova na kojoj počiva svaka velika

⁵⁵³ Držanje katolika u Nemačkoj, *Javnost*, 11. april 1936; Približenje g. Hitlera i Vatikana, *Javnost*, 21. novembar 1936; Religiozno vaspitanje u Nemačkoj, *Javnost*, 20. jul 1935; Vatikanski i nemački antiboljševizam, *Javnost*, 19. septembar 1936.

⁵⁵⁴ Nemački crkveni velikodostojnici u poslanici protiv boljševizma izjavljuju da će pomoći g. Hitlera, ali ne dozvoljavaju da se katolička crkva smatra kao „državni neprijatelj broj 2“, *Pravda*, 5. januar 1937; Kako se živi u Trećem Rajhu, *Pravda*, 31. jul 1937.

stvar“. Katolička crkva je po mišljenju nacionalsocijalista „mnogo kriva“, jer je kroz istoriju uvek radila protiv Pruske, pomagala Francusku, bila protiv nemačkog ujedinjenja. Tvrđili su da se protiv Nemačke udružila jevrejska, boljševička i katolička „internacionala“, od kojih je ova poslednja najgora. Crnjanski je smatrao da se u inostranstvu pogrešno misli da nacionalsocijalisti mrze „bivše mase komunista“, tvrdeći naprotiv, da prema njima pokazuju „mnogo razumevanja“, dok organizacije katolika smatraju „gnezdima nazadnjaka“ sa kojima ne može biti kompromisa. Čudio se što Vatikan prelazi preko činjenice da bi bez Hitlera Nemačkom vladali komunisti koji bi učinili kraj Katoličke crkve, ali je imao i razumevanja, jer je nemačka partija totalitarna, a crkva mora biti van toga, „inače prestaje biti crkva“. Pisao je da su u početku katolici pozdravili dolazak Hitlera na vlast, jer Nemci, i kad su katolici, „pre svega su Nemci“. Crkva, međutim, nije mogla da čuti kad je došlo do teorije rasa, Nirnberških zakona, kada je počela reforma vaspitanja, kad joj je zabranjeno da se meša u državne poslove. Prvo je „počela da mrmlja“, zatim je digla glas, „ustala u odbranu čak i Jevreja“, i na kraju „jauknula“ kad je počela „germanizacija hrišćanstva“ i svaki prekid sa uticajem iz Rima. Upravo je počelo zatvaranje katoličkih zabavišta, školska deca su se obučena u uniforme *Hitlerjugenda* i sa kukastim krstom „u mrkim košuljama“, pojavila pred oltarima, a roditelji su u ogromnoj većini glasali za ukidanje katoličkih nastavnih programa. Crkva nije mogla da trpi da partija bude iznad nje, da katolički uticaj nestane iz javnog života, a partiju je dovodila do besa stalna kritika njenih ideja, „čak i antisemitizma“, koja dolazi iz crkve. Naročito su je „razdraživale“ veze katolika sa inostranstvom, posebno što je papa Pije XI naredio da se za Uskrs u nemačkim crkvama čita enciklika uperena protiv režima. Crnjanski je sukob te, 1937. ocenjivao kao političku tragediju Evrope, on se zaoštrio „oko duša“, oko vaspitanja dece, u njemu ima „nečeg gigantskog“ i upravo je došao do vrhunca. Smatrao je da je Katolička crkva morala progovoriti kad su se pojavile nove teorije o Hristu, Zakon o sterilizaciji, ali se pitao da li ona toliko diže svoj glas jer je katolicizam izgubio uticaj, a njena štampa potpuno osiromašila. Tvrđio je da je nekada antisemitizam cvetao baš u katoličkim biskupijama, dok se u tom trenutku Katolička crkva „možda zatrčava“ u borbi protiv države, „a ne vidi ko joj pri tom pljeska“. Jer, Katolička crkva traži veze sa protestantima, njoj su zahvalni progonjeni Jevreji, ona se upušta u niz paradoksa, želeći da očuva ugled u svetu. Zaključivao je da

poslednja papina enciklika predstavlja dramatičan momenat u životu Pija XI, „velikog pape i neslomljenog starca“, ali da je moć nacizma tolika da je svaka borba protiv njega ravna samoubistvu, posebno što Hitler, iako ima među katoličkim biskupima protivnika, ima među njima još više vatrenih pristalica.⁵⁵⁵

Posle anšlusa Austrije 1938. *Vreme* je pisalo da je austrijska katolička crkva „odlučno stala na stranu nacionalsocijalista“, izjavom koju su potpisala dva crkvena poglavara, kardinal Inicer i nadbiskup Vajc, u kojoj su isticali da je zahvaljujući nacionalsocijalističkom pokretu otklonjena opasnost od boljševizma „koji sve razorava, sve uništava, sve upropašćuje i sve ruši“ i da je njihova nacionalna dužnost da se izjasne za Nemačku očekujući to i od svih vernika.⁵⁵⁶ Prenet je i poziv premeta Mercingera austrijskim katolicima da glasaju na predstojećem plebiscitu pozitivno jer je to njihova dužnost. Svojim glasom katolici Austrije se obavezuju na poslušnost prema novoj svetovnoj vlasti, na požrtvovanu saradnju na podizanju „velike nemačke otadžbine“, na čuvanje katolicizma i svakodnevnu molitvu za Nemačku.⁵⁵⁷

Vidici su 1938. navodili da je položaj Katoličke crkve u Trećem Rajhu nezavidan iako se prisajedinjenjem Austrije broj katolika u Nemačkoj popeo na 30 miliona, što je ojačalo „katolički front“. Kao netačna su označena mišljenja o nepokolebljivoj vernosti alpskih i bavarskih katolika katolicizmu i citirano pisanje malog broja opstalih katoličkih listova da se i pre aneksije Austrije videlo da su neki austrijski prelati bili „oduševljene naciste“. Na kongresu Nemaca iz inostranstva u Štutgartu traženo je da se život u Austriji izjednači sa životom Rajha, posebno u političkom katolicizmu. Utisak je bio da je vođstvo katoličke crkve u Austriji bilo spremno da preuzme ulogu „kakvu crkva nigde drugde nije htela da prihvati“, ulogu posrednika stajući na stranu nacionalsocijalista. Zato su biskupi iz Rajha održali konferenciju u Fuldi bez biskupa iz Austrije, jer dve crkve nisu mogle da nađu zajednički jezik. U njihovom pastirskom pismu stajalo je da se katolici u Rajhu ne osećaju kao ravnopravni državljani, iako verno ispunjavaju sve državljanske dužnosti, uz navođenje primera progona

⁵⁵⁵ M. Putnik, Borba crkve i države u Nemačkoj, Konkordat sa Nemačkom, *Vreme*, 9. april 1937.

⁵⁵⁶ V. Samsonova, Katolička crkva u Austriji na strani nacionalsocijalista, *Vreme*, 28. mart 1938.

⁵⁵⁷ „Glasajte svi za anšlus“ – kaže se u novom apelu austrijske katoličke crkve, *Vreme*, 7. april 1938.

virtemberškog biskupa dr Sprola, napada na papu, progona katoličke štampe, raspuštanja katoličkih udruženja, njihovog ekonomskog uništavanja. S druge strane, po pisanju nacionalsocijalističkih listova, austrijski biskupi su se spremali da donesu odluku kojom, uz priznavanje pape za crkvenog poglavara, u unutrašnjim „nemačkim pitanjima“ odlučuju sami u sporazumu sa državnim vlastima, čime bi se u školskom pitanju stavili na stranu države protiv Vatikana. Prenošena je i „neverovatna vest“ da austrijski biskupi više neće dopuštati da se u crkvama čitaju papske enciklike. Glasove o osnivanju posebne, od Rima odvojene crkve, demantovao je kardinal Inicer u *Deutsche Presse* kao besmislene, ali, kako se navodilo, time nisu demantovane činjenice o suprotnostima između klera Rajha i klera Austrije. Zaključivalo se da kada se ima u vidu negativna izjava pape o rasizmu i preteranom nacionalizmu, koja je pogadala nacionalsocijalističku Nemačku, postaje jasno da „austrijski biskupi idu u raskorak sa gledištima Vatikana“.⁵⁵⁸ I *Vidici* su pisali da je papa oštro osudio antisemitizam koji se „ne može dovesti u sklad sa *Biblijom* i crkvenom naukom“, tvrdeći da „hrišćani ne mogu imati ništa zajedničko sa antisemitizmom“ jer su „duhovno svi semiti“. Izveštači su dodavali da je papa govoreći to „bio neobično uzbuđen“.⁵⁵⁹ Iz nacističkog *Das Schwarze Korps* je prenet vest da se oduzimaju imanja Katoličkoj crkvi, uz posebno iskazano zadovoljstvo što je država zaplenila bogata imanja benediktinskih opatija, jer nije mogla „prekrštenih ruku“ da gleda kako „mrtva ruka“ uništava i harči dragoceni ljudski imetak“. Povodom papine osude rasizma, nemački list je naveo da će ga ubuduće zvati „jevrejskim papom“, a iz *Neue Freie Presse* je preneto da će se obračun sa političkim katolicizmom u Austriji izvršiti „tako odlučno kako smo odlučno rešili i jevrejsko pitanje“.⁵⁶⁰

Neraspoloženija prema Vatikanu nego prema Hitleru, a orijentisana na posmatranje svih evropskih zbivanja sa aspekta interesa Jugoslavije, konzervativna *Narodna odbrana* je 1933, sasvim drugačije videla odnos nacionalsocijalizma i katolicizma. Pisala je da Katolička crkva, „koja je do skoro gonila i proklinjala Hitlera i rasizam u Nemačkoj“, počinje da pruža pomoć Berlinu i da Vatikan „suvereno vlada ne samo u Rimu, već i u Beču i Berlinu“.

⁵⁵⁸ Položaj katolika u Rajhu, *Vidici*, 10. septembar 1938.

⁵⁵⁹ Milan Budimir, O Jevrejima, slovenskoj trpeljivosti i zadugarstvu, *Vidici*, 10. oktobar 1938.

⁵⁶⁰ Jevreji kao taoci u Nemačkoj, *Vidici*, 25. novembar 1938.

Navođen je katolički pisac Eberle po kome je Katolička crkva „istorijski i organski vezana sa srednjom Evropom“, a Nemačka mora da povede „snažnu katoličku akciju“. Hitler je po uzoru na Musolinija konkordatom nudio papi „jedno stanje koje treba da obuhvati ceo Rajh, sve katoličke i protestantske krajeve“, što bi bila puna pobjeda pape u Nemačkoj. U zamenu za to, papa je pomagao Hitleru da sprovede ideju „sve za državu i preko države“. List je zaključivao da se ne može reći da li je pobedio papa ili Hitler, jer su oni „ujedinjenim snagama otpočeli novu akciju preko katoličke crkve u srednjoj Evropi“, koja je značila da je uvek „pangermanizmu bio osnov u katoličanstvu“ i da je katoličanstvo uvek bilo „u službi imperijalističkom pangermanizmu“.⁵⁶¹

Nešto ređe nego o sukobu sa katoličanstvom, štampa je izveštavala o odnosu nacizma i protestantizma. Već sredinom 1933. *Vreme* je detaljno pisalo o verskim borbama u Nemačkoj, navodeći da postoji težnja ka stvaranju „nove religije“, jer se od Hitlera stvara idol „koga je Bog poslao da spase Nemačku, i da spase čovečanstvo od komunizma“. *Vreme* je smatralo „nesumnjivim“ da i sam Hitler veruje u sebe kao „Bogom poslatog čoveka“, jer u svojim govorima ne bazira svoj uspeh na mentalitetu nemačkog naroda ili na istoriji, već isključivo na „Božjoj promisli“. U to veruju i milioni Nemaca zbog čega je stvoren pokret pod imenom Nemački hršćani, kao krilo nemačkog protestantizma koje propoveda novu nacionalnu religiju baziranu na čisto narodnoj osnovi, „onako kako je hteo Hitler, koga je Bog poslao, da spase svet od boljševizma, od pacifizma, od truleži i od propasti“. Protestantske crkve se, međutim, nisu ovome priklonile bez protesta, stajući iza pastora Bodelšvinga koji je otpočeo pregovore sa Nemačkim hrišćanima. Ministar prosvete Rust je, međutim, postavio komesara za ujedinjenje protestantske crkve Jegera, koji je raspustio sva zastupništva protestantskih crkvenih opština, zbog čega je pastor Bodelšving podneo ostavku. „Garnizonski prota Miler, koji sebe naziva Hitlerovim opunomoćenikom za veliku protestantsku crkvu, biće po svoj prilici ovih dana naimenovan za šefa celokupne protestantske crkve.“ Ludvig Miler je izjavio da će nemačka protestantska crkva biti „narodna i revolucionarna“ crkva koja služi narodu i vodi „Bogom poslanom Adolfu Hitleru“. Drugi zadatak nemačke crkve biće da reši pitanje Jevreja koji su ranije već prešli u protestantizam. Istovremeno je formirano i udruženje Gustava

⁵⁶¹ A. A. A. Austrija, Nemačka i katoličanstvo, *Narodna odbrana*, 23. jul 1933.

Adolfa koje propoveda „borbeni protestantizam“ i koje Hitlera vidi kao spasioca nemačkog naroda.⁵⁶²

Srpski književni glasnik je 1933. navodio da je nemačka vlada po kratkom postupku odredila protestantskoj crkvi prvosveštenika koji je morao da bude režimski čovek i da radi po njenim uputstvima,⁵⁶³ dok je *Pravda* prenosila iz strane štampe istorijat stvaranja crkve Nemačkih hrišćana koja je predstavljala „jednu od najvećih tvorevina režima“ – religiju partije. Izveštač je opisivao dve svečanosti kojima je prisustvovao. Prva je bila velika revija Jurišnih odreda i nacionalsocijalističke garde kod Nirnberga gde je sto hiljada ljudi pevalo himnu uz pratnju fanfara, dok je „pod jutarnjim suncem“ Hitler izgledao „kao neki veliki sveštenik u stavu pobožnog pribiranja“. Druga svečanost je održana u amfiteatru berlinskog Univerziteta gde su svi prisutni u horu pevali dok je Herman Gering stajao među zastavama. Poslednje reči pesme, „Gospode, oslobodi nas“, ponavljane više puta uz pratnju doboša i cimbalu, navele su izveštača na pomisao da nije reč o Hristu, već da taj bog neobično liči na onog iz *Starog zaveta* i da je u pitanju nova doktrina hrišćanske crkve. Principe Nemačkih hrišćana je trebalo da prihvate pripadnici svih protestantskih organizacija, dogma i liturgija nisu menjani, a cilj je bio pridobijanje omladine. Nemački hrišćani su koristili nacionalne zastave, ali se njihovi sveštenici nisu pojavljivali u „smeđim košuljama“. Ipak, „arijevski paragraf“ je naišao na otpor pojedinih pastora. Izveštač je iz crkvenih krugova saznao da je vlada tražila spiskove ljudi na koje bi se mogao primeniti ovaj paragraf, ali se istovremeno tvrdilo da su oni malobrojni, „možda svega oko pedeset“, kao i da se nastavlja prijem Jevreja koji žele da promene veru. U Nemačkoj je izražavana sumnja da je u inostranstvu napravljena konfuzija između ovog pokreta i male škole nemačkih mističara koji slede tradiciju mističara srednjeg veka sa centrom u Tibingenu, koje je vodio profesor Hauer.⁵⁶⁴

Predrag Milojević je za *Politiku* 1934. izveštavao da je prvi otpor „totalizatorskoj ideji“ nacionalsocijalizma došao od onih od

⁵⁶² G. Hitler stvara novo nemačko hrišćanstvo, *Vreme*, 26. jun 1933.

⁵⁶³ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933.

⁵⁶⁴ Žil Soerven, Delovanje Hitlera na religiju i duhovni život u Nemačkoj, *Pravda*, 8. oktobar 1933.

kojih se najmanje očekivao, od strane crkve u kojoj je „izbila prava pobuna popova“, koji su pokazali „mnogo više građanske smelosti i moralne hrabrosti od nosilaca političkih i socijalnih ideja, tlačenih nacional-socijalizmom“. Dok su marksisti, demokrati i ostale mnogobrojne „fele“ iz straha od koncentracionih logora „pokorno držali pognutu glavu pred silom“, dotle su se sveštenici u redovima Katoličke i protestantske crkve, smelo pobunili. Iako su mnogi katolički sveštenici povelili borbu protiv nacionalsocijalizma sa obrazloženjem da je on opasan po veru, autor je verovao da je stvarni razlog otpora bio u izgubljenom političkom uticaju. S druge strane, nemački protestanti nikada nisu bili politički organizovani pa se njihov otpor vodio na crkvenom terenu i imao je versko-kulturni karakter, a politički značaj je dobijao utoliko što je predstavljao branu ideji totalne države. Njihove vođe su i same bile pobornici nacionalsocijalizma, neki čak i pripadnici partije, pa otpor nije bio usmeren protiv sistema, već protiv „primene političkog principa totalnosti na crkvu“. Protestantska crkva je bila teže pogođena težnjama nacista od katoličke, jer je u njoj, kao samostalnoj nemačkoj crkvi, „glajhšaltovanje“ primljeno kao unutrašnja nemačka stvar“. Milojević je verovao da je protestantizam mnogo prisnije vezan sa nemačkim narodom i da je zbog toga prijemčiviji ideologiji nacionalsocijalizma. Reformu protestantske crkve poveo je pokret Nemačkih hrišćana kao zvanična verska organizacija partije, tražeći ujedinjenje svih nemačkih crkava i naimenovanje nadbiskupa kao vrhovnog crkvenog poglavara celokupnog nemačkog protestantizma. Spor između Nemačkih hrišćana i crkvene uprave, državna vlast je rešila u korist partijske verske organizacije, nametanjem državnog komesara. Za nadbiskupa je izabran dr Miler, vođa pokreta Nemačkih hrišćana, čime je protestantska crkva postala „neka vrsta verske ekspoziture nacional-socijalizma, privilegovana crkva Trećeg Rajha“. I na nju je primenjen „arijevski paragraf“ koji je pogodio nekoliko sveštenika. Protiv paragrafa su ustali profesori teoloških fakulteta, videći u njemu povredu duha protestantske veroispovesti, zasnovanog na verovanju u ljudsku jednakost, a ne na krv i rasnost. Nemački hrišćani su na zboru u Sportpalasu usvojili rezoluciju u kojoj je proglašena „druga reformacija“, kojom se tražilo ustanovljenje nemačke narodne crkve koja bi bezobzirno odstranila sve što je tuđinsko narodnom duhu. *Stari zavet* je trebalo brisati iz verskih knjiga, a iz *Novog zaveta* trebalo je odstraniti sva mesta „koja odišu praznoverjem i jevrejskim učenjem o moralu“. U

„nemačkoj narodnoj crkvi“ ne bi bilo mesta za „ljude tuđe krvi“, krštenje, raspeće i ikone bi se odbacile kao ostaci idolopoklonstva, a Sveta zemlja ne bi više bila Palestina već „nemačka otadžbina“. Uspostavila bi se „uska veza nordijskog germanskog duha sa herojskim Isusom“, čime bi se izvršila pobjeda „severnjačkog germanskog duha nad orijentalnim materijalizmom“. Miler je zaveo versku diktaturu, svaku kritiku je proglasio jerećikom, antidržavnom i antinacionalnom, što je imalo suprotan efekat, jer je 1500 pastora u crkvama pročitao protestnu poslanicu svog vođe Nimelera kojom je bačena vrsta anateme na Milera, optužujući ga da ugrožava biblijske temelje hrišćanstva. Odbijena je poslušnost vodstvu i pozvano na borbu u odbranu čistote vere. Milojević je navodio da nemačka štampa prećutkuje ovaj veliki crkveni razdor, dok je vlast stajala po strani, naročito Hitler koji se kao katolik držao „rezervisano“. Opozicija u crkvi je uporno naglašavala da njena borba nije usmerena protiv režima, ali da bi je angažovanje državnih vlasti za Milera nateralo u otvorenu opoziciju i prema njemu, u čemu je podržavao i gotovo čitav katolički kler. Milojević je zaključivao da bi dalje raspirivanje verskog rata moglo da ima teške posledice po režim, jer više nije bila u pitanju reformacija već „otpadništvo od hrišćanstva i vraćanje paganstvu“.⁵⁶⁵

Pravda je 1934. pisala da je administrativni direktor *Rajhsckrke* Jeger izjavio da se nemački protestanti iskreno bore za verski mir, da je nemačka evangelistička crkva postala važan faktor religioznog života i da će sve učiniti da se među najširim slojevima naroda šire verska osećanja.⁵⁶⁶ Krajem 1934. i Gojko Grđić je izveštavao da je upravo ustoličen „patrijarh“ protestantske crkve u Nemačkoj dr Ludvig Miler. Opisao ga je kao „bezgraničnog obožavaoca g. Hitlera“ koji je dobio položaj kakav ni Luter nije uživao, jer je njegovim postavljenjem protestantska crkva prvi put u svojoj istoriji dobila glavara čija punomoćstva imaju sličnosti s vlašću pape. Miler je prvi posle „revolucije“ nacionalsocijalista, izjavio da se protestantizam, ni kao crkva ni kao dogma, ne može oglušiti o ideale novog pokreta. Protestantizam je trebalo da usvoji princip vodstva u crkvi, a na polju dogme Miler je bio spreman na reforme u vezi sa rasističkim pogledima nacionalsocijalista. Njegova organizacija Nemačkih hrišćana je naišla na ogorčene protivnike među konzervativcima u crkvi, ali i na oduševljene pobornike „koji su premašili svoga vođa“. Grđić je naveo „famoznu

⁵⁶⁵ P. M. Verski razdor u Nemačkoj, *Politika*, 21. januar 1934.

⁵⁶⁶ Evangelisti za verski mir u Nemačkoj, *Pravda*, 24. septembar 1934.

izjavu“ dr Krauzea, jednog od glavnih pobornika pokreta Nemačkih hrišćana, da je potrebna revizija svih dogmatskih spisa, njihovo saobraženje germanskom duhu, i tvrdeći da Hrist kao Jevrejini „ne može biti otac verovanja nemačkog naroda“, tražio povratak staroj germanskoj religiji i njenim bogovima. Po Grđiću, ovo je uplašilo čak i Mileru koji je isključio svoje isuviše vatrene pobornike iz organizacije Nemačkih hrišćana i sam se ogradio od njih, ali nije bilo jasno da li je time ugušio i reformatorske težnje dr Krauzea. U vremenu „zapaljenih mozgova, kad je svaki Nemačac osećao u sebi džinovsku borbenu snagu da uništi do temelja svoga 'neprijatelja'“, ovaj gest je ocenjen kao vešt. Dr Krauze je ostao usamljen sa svojim težnjama „za stoprocentnim unošenjem nacional socijalističkih rasističkih ideala u narodnu religiju“, sanjajući o religiji koja bi svojim „čisto nacionalnim karakterom“ ujedinila protestante i katolike u zemlji. Izveštač je smatrao da je Miler, koji je započeo sa revolucionarnim metodama, ograđujući se od „stoprocentnih nemačkih hrišćana“, počeo da guši svako revolucionarstvo u krilu protestantske crkve. Od primene rasističkog principa u dogmi „usvojene su samo male novine“, jer su donete odredbe o naročitom postupanju prema Jevrejima koji hoće da stupe u protestantsku crkvu, što dogmu koja ne poznaje nikakve rasne razlike, „pogađa samo posredno“. Novina se, međutim, po Grđiću, odnosila na tumačenje da religija mora „bezgranično“ da pomaže vlastodržce, pa su i Milerovi govori bili prvenstveno upućeni vođi „koga uzemo iz božije ruke, našem fireru Adolfu Hitleru“. Iako je Mileru uspelo da se obračuna sa „stoprocentnim hrišćanima“, nije mogao da savlada otpor konzervativaca koji su bili protiv svih novina u crkvi. Grđić je smatrao da je za Nemačku vrlo karakteristično što je najveći otpor došao sa juga, iz Bavarske i Virtemberga jer su te, pretežno katoličke zemlje, uvek imale separatističke tendencije, verovalo se, zbog svog katoličkog duha. Najnovije držanje južnonemačkih protestanata, međutim, koji su bili protiv novog kursa u crkvenoj politici, dokazali su da se i izvan katoličkih redova „pod južnim nemačkim suncem razvijaju mnogo tvrđe biljke, nego li ma u kom drugom kraju“. Bavarski biskup Majzer i virtemberški Vurm nisu hteli da „pognu glave“ pred novim crkvenim glavarem, a Miler se nije mogao ustoličiti bez glasova svih biskupa u zemlji. Zato je doneo zakone po kojima celokupna vlast crkve prelazi sa zemaljskih biskupa na njega, obavezujući ih i da mu ustupe svu svoju imovinu. Dr Vurm je ove odluke ocenio kao nezakonite i odbio da preda imovinu Virtemberške crkve zbog čega je smenjen. Izveštač se pitao

da li je time „patrijarh nemačkih protestanata“ uspeo da sredi konačno svoju crkvu, potraživši odgovor u pisanju jednog nemačkog lista da su vernici u Nemačkoj ubeđeni da novo crkveno vodstvo „ne poseduje unutrašnju snagu da duhovnu crkvu uzida u novu Nemačku“, jer nikada nemački protestantizam nije bio u većoj nevolji nego u času „kad prvi *Rajhsbiskup* Nemačke evangelske crkve navlači na sebe plašt najviše časti“. Grđić je predviđao mogućnost da se umesto dve vere, protestantske i katoličke, stvori više njih, iako je čitav pokret počeo s težnjom da se stvori jedna narodna vera koja bi stopila dve postojeće. Zaključivao je da „rezultat ispada sasvim obrnuto: malo zlo postalo je veliko“, iako nema razloga za „najpesimističnije zaključke“.⁵⁶⁷

Javnost je 1936. obavestavala da je jedan protestantski biskup u Bremenu najavio novi prevod *Biblije* koji će biti pristupačniji nacionalsocijalističkoj Nemačkoj, smatrajući prirodnim da Nemačkin „ne može rado da uzima *Bibliju*, u kojoj mu se kaže da je moralni zakon primio od Mojsija, koji je bio Jevrejin“. U „novoj“ *Bibliji* je trebalo da naročita važnost bude posvećena Jovanovom jevandjelju u kome su nosioci božije reči bili u najoštrijoj borbi sa predstavnicima judaizma. Navodeno je i mišljenje jednog pastora da je verovatnije da je Hrist bio „arijskog porekla nego li jevrejskog“, pošto Galileja nije bila čisto jevrejski kraj, a sav Hristov život je predstavljao borbu protiv judaizma. Tvrđio je da su i pisma apostola Pavla bila antijevrejska, što je značilo da nemačkom narodu samo treba dokazati da je „originalno hrišćanstvo bilo izričito protivno jevrejstvu“.⁵⁶⁸

Kao izveštač *Vremena*, Miloš Crnjanski je 1937. primećivao da borba između crkve i države u Nemačkoj dostiže vrhunac. Smatrao je da borba dela protestantskog sveštenstva nije uperena protiv Hitlera, već protiv „fanatika koji su Hitlerovo poprsje počeli da stavljaju na pijedestal i po crkvama“. Te „fanatike“ je s druge strane razdraživalo što je deo protestantskog sveštenstva igrao ulogu kritičara, zaštitnika Jevreja i protivnika „sve silovitijeg državnog aparata“. Tvrdeći da nacionalsocijalisti drže vlast „čvrsto u svojim rukama“, Crnjanski je pisao da samo neobaveštena i tendenciozna štampa može da veruje da ova borba dela protestantskog sveštenstva može da ima ma kakvih posledica po režim u Nemačkoj. Nacionalsocijalisti se ne zadovoljavaju time što

⁵⁶⁷ Gojko Grđić, Kako je patrijarh nemačke protestantske crkve pobedio svoje protivnike, *Pravda*, 1. oktobar 1934.

⁵⁶⁸ Hitlerovačka Biblija, *Javnost*, 29. februar 1936.

imaju vojsku, mase, državu, „oni hoće i dušu Nemaca da zadobiju i preobrazu“. Verovao je da je Hitler „mogao da smrvi“ sveštenike koji govore protiv njega, „ali to nije nužno“, jer on ne želi da uguši svaku opoziciju, on želi da ima opoziciju koja je „ideološki poštena i nacionalna“. Nationalsocijalisti su podigli „do mistične visine“ stare germanske tradicije koje sveštenici preziru kao paganske. Mesto u crkvu, članovi partije odlaze nedeljom u partiju, što je navelo „fanatične protestantske popove“ da označe nacizam kao ideologiju bezbožnika i da ga po metodi uporede sa boljševizmom. Crnjanski je tvrdio da su protestantski listovi sami izazvali svoje zabranjivanje i da su protestantski „fanatici“ sami sebe doveli u situaciju da budu ocenjeni kao državni neprijatelji, jer nationalsocijalisti nikada neće dozvoliti da protestantski pastori vaspitaju nemačku omladinu drugačije od onoga što propoveda *Hitlerjugend*. Njihov vođa Martin Niemöller je rekao da crkva više ne može da vrši svoj apostolski poziv, što po mišljenju Crnjanskog, u trenutku kad država rešava pitanje besposlice i ishrane, nije doprinosilo smirenju duhova. Situacija je pogoršana „rasnim teorijama o Hristu za koga opet neki partijski fanatici počinju da tvrde da nije bio Jevrej“. U Crkvi apostola Mateje u Berlin-Šteglitzu, postavljena je slika koja prikazuje Hrista „kao nordijskog tipa koji se suprostavlja jevrejskim tipovima sveštenstva u hramu“. U Bremenu je objavljeno novo antisemitsko jevanđelje Jovanovo u kome se Mojsije ne spominje, a Galileja prikazuje kao zemlja koja je „rasno suprotna Jevrejima i Judeji“. Navodio je da je „taktičkom umešnošću“ partija pobedila crkvu i u pitanju škola gde roditelji traže udaljavanje popova. U Bavarskoj se 95% roditelja izjasnilo za novu školu koja služi nationalsocijalističkom vaspitanju, a zakonom o *Hitlerjugendu*, kojim je obuhvaćena celokupna nemačka omladina, deca su „izgubljena za pastora“. Zaključivao je da se Hitler pokazao „ne samo blag, nego vrlo taktičan u ovoj borbi između države i Crkve“, da će protestantski „fanatici“ ostati u manjini i da će između crkve i države „doći do trajnog mira“.⁵⁶⁹ *Vreme* je 1938. izveštavalo o hapšenju pastora Niemöllera što je u Nemačkoj pravdano potrebom njegove zaštite, ali i njegovom izjavom da će nastaviti svoju protivdržavnu delatnost.⁵⁷⁰

Desničari su i u „novoju“ fašističkoj religioznosti videli novi kvalitet tvrdeći, kao Svetislav Stefanović, da su se Hitler i Musolini

⁵⁶⁹ M. Putnik, Borba između crkve i države u Nemačkoj, ko će pobediti? Pije XI ili nationalsocijalizam? *Vreme*, 29. mart 1937.

⁵⁷⁰ Pastor Niemöller ponovo uhapšen, *Vreme*, 4. mart 1938.

stavili u odbranu hrišćanstva i civilizacije. On je prvi u domaćoj javnosti već 1934. poistovetio Hitlerove težnje u religijskim pitanjima sa svetosavljem, tvrdeći da „naša Svetosavska narodna crkva, velika po svojoj nacionalnoj koncepciji, kakvu sada u Nemačkoj sprovodi Hitler, po svom identifikovanju crkve i nacije, mora takođe živeti svetosavske tradicije radnog i prosvetilačkog nacionalizma“.⁵⁷¹ Istu tezu, samo još razrađeniju ponovio je naredne godine i Nikolaj Velimirović, tvrdeći da je „današnji Vođ nemačkog naroda“ preuzeo Luterovu zamisao o stvaranju jedne nacionalne crkve u Nemačkoj i „s teškom mukom, i još nesvršenom borbom“, za dve godine „donekle uspeo da samo od protestantskog dela nemačkog naroda organizuje nešto nalik na nacionalnu crkvu“. Tvrdeći da u zabludi žive oni koji misle da je odvajanje države od crkve rezultat nekog „progresa“, navodio je da se u Evropi jedino „mora odati poštovanje sadašnjem nemačkom Vođi, koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo, da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u 20. veku on je došao na ideju Svetoga Save, i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju“.⁵⁷² Zanimljivo je da je *Pravda*, prenoseći izlaganje Nikolaja Velimirovića na „duhovnom koncertu u Kolarčevoj zadužbini, u okviru proslave Nedelje pravoslavlja“, izvukla upravo ovaj deo kao važan. „G. episkop pominje Hitlerov slučaj u Nemačkoj, koji najvećim naporima pokušava da u Nemačkoj stvori nacionalnu crkvu, da nastavi delo koje je započeo Luter. Da li će taj pokušaj uspeti, pitanje je.“⁵⁷³ Tri godine kasnije crkveni *Misionar* je pisao da pravoslavni narodi imaju svoje nacionalne crkve kao instrumente „sveopšte vere pravoslavne“, ali da od „rimokatoličke propagande“ stižu optužbe da pravoslavci, kao i Hitler, žele da stvore „ne samo nacionalnu crkvu nego i nacionalnu veru“. Autor je odgovarao da ne zna tačno „šta hoće g. Hitler“ da stvori u svojoj zemlji. Ako hoće nemačku nacionalnu crkvu „onda on u tome ne greši“, ali ako hoće nemačku nacionalnu veru, „onda on nesumnjivo

⁵⁷¹ Dr Svet. Stefanović, Kobna ravnodušnost (povodom članka Ser Ostina Čemberlena od 6 11 o.g), *Otdadžbina*, 19. novembar 1936; Putevi nacionalnog rada, *Vreme*, 10. avgust 1934.

⁵⁷² Episkop Nikolaj, *Nacionalizam Svetoga Save*, (Predavanje održano na proslavi Nedelje pravoslavlja u Beogradu 1935 godine), Beograd, 1935, 25-27.

⁵⁷³ Episkop g. Dr. Nikolaj o nacionalizmu Svetoga Save, *Pravda*, 21. mart 1935.

greši“, jer bi nacionalna vera morala biti različita od Hristove, a to bi bilo „odstupništvo od božanske istine“. ⁵⁷⁴

U beogradskoj štampi i periodici je sporadično pisano i o povratku paganskim verovanjima i stvaranju nove nemačke „narodne crkve“. *Vreme* je 1933. pisalo o skupu sekte „doslednih izučavalaca Biblije“ koja veruje u skori dolazak mesije, kao i o velikoj starogermanskoj manifestaciji koju su „pragermani“ priređivali na dan *Sonnenwende* (Noć posle najdužeg dana). Tada su stari Germani, obožavajući sunce, palili vatre kroz koje je omladina skakala pevajući pesme i bacajući vence. Prethodne noći milioni ljudi su po Nemačkoj palili velike vatre u znak ove starogermanske religije. *Vreme* je zaključivalo da je „pravi idol ovog germanizma Adolf Hitler, kome je celokupna skupljena omladina pevala himne“. ⁵⁷⁵ *Danas* je izvestio da je za vreme Uskrsa 1934. u mnogim bavarskim gradovima stanovništvo pod uticajem „hitlerovaca“ proslavljalo stare tevtonske bogove, a u nekim selima išle su i litije „u slavu boga Osvalda, zaštitnika čarobnica i duhova“, ⁵⁷⁶ dok je *Vreme* izvestilo da su pristalice nove nemačke religije obavile i prvo venčanje po novim obredima. „U velikoj dvorani, koja je bila iskićena cvećem i zelenilom, mladenci su sedeli na stolicama, opkoljeni granama breze. Pošto su svatovi otpevali jednu himnu proleću, propovednik je ispričao mladencima legendu o Sigurdu. Profesor Hauer je pračitaio jedan paragraf iz Ničeovog dela *Tako je govorio Zaratustra* koji se odnosi na dužnosti bračnih parova.“ ⁵⁷⁷

Javnost je 1935. prikazala knjigu Buso Leve *A. B. C. germanskog poganina* izašlu u Berlinu, u kojoj je opisan jak pokret među „hitlerovcima“ za stvaranje zasebne germanske religije koja bi bila zvanična religija nacizma i ne bi imala dodirnih tačaka ni sa jednom internacionalnom religijom. Po ovoj knjizi, izraz paganin je zbog ponosa na nordijski paganizam, za „rasnog“ Nemca bio počast, a ne uvreda. „Mi verujemo da nam se Bog javio kroz našu germansku krv i našu svest, kroz naš opstanak i našu istoriju. Naša sveta zemlja nije više ni Rim ni Jerusalim, već Nemačka. Ne priznajemo nikakove Internacionalne religije, niti verujemo u Duha svetog, već u svetost krvnih veza... Borba nije zlo, i mi volimo da se

⁵⁷⁴ Nacionalna crkva ali ne nacionalna vera, *Misionar*, novembar 1938.

⁵⁷⁵ G. Hitler stvara novo nemačko hrišćanstvo, *Vreme*, 26. jun 1933.

⁵⁷⁶ Anno Domini MCMXXXIV, *Danas*, 1. maj 1934.

⁵⁷⁷ Pagansko germansko venčanje pod lipom, uz čitanje Ničeovog dela *Tako je govorio Zaratustra*, *Vreme*, 11. jul 1934.

borimo. Današnja nemačka mladež ne traži kulturu u *Bibliji*, već u svesti o nasleđu rase i u svojoj veri u Nemačku... Mi ćemo ukinuti kršćanske praznike i slavićemo proleće, ekvinocij, početak žetve, dan mrtvih.“ *Javnost* je tumačila da je pokret nastao kao „plod rasističkog šovinizma koji se ispoljava i na verskom polju“. Zabunu su, međutim, unosile vesti iz Nemačke da je zabranjen zvanični organ neopaganskog religioznog pokreta *Relchswart*, sa objašnjenjem da su članci u poslednjem broju smetali konstruktivnom radu vlade. Sve jača akcija za „tzv. nemačku crkvu“ došla je do izražaja na kongresu *Deutsche Glaubensbewegung* u Berlinu gde je traženo da svi Nemci uzmu jednu veru „čisto arijsku, bez istočnjačkih primesa“, jer je Votan za Nemce „simbol arijske misaonosti“. Uskršnji praznici su u Nemačkoj upravo proslavljeni u znaku polupaganizma, a udruženje Nemačkih hrišćana je priredilo čitav niz svečanosti sa paganskim obeležjima koji su završavani pevanjem „himne Gota“. Prenet je tekst iz *Revue des deux Mondes*, prema kome se nova nemačka vera zasnivala na glorifikaciji čoveka, prirode, života, zemlje, i uopšte „svega elementarnog, spontanog, rasnog i fizičkog“. Njen moral je podrazumevao da se najveće čovekove vrednosti sastoje u junaštvu, hrabrosti, borbi, mržnji, dok je ljubav imala malo mesta u doktrini, a samilost nimalo. U deset zapovedi nove vere koje je sastavio Ernst Bodo, stajalo je da čovek mora da poštuje „božanstvo“, ali su sve druge zapovedi bile posvećene isključivo „naciji kao rasi“ i disciplini. Po pitanju seksualne etike, verovalo se da bi „organizovana poligamija“ pod državnim nadzorom, vođena po „eugeničkim metodama“, ne samo „očistila nemačku rasu, nego i udvostručila njen broj“, dok bi u pogledu političke etike postojala samo jedna vrlina, „biti dobar Nemač“ i verovati da je Hitler „odabrani mesija“. List je navodio da u tom stavu ima „mnogo ničeovštine, i premalo religioznog duha“ i da je novi verski pokret tipično profesorski, ali nije isključivao da iz njega može da se razvije i jak politički pokret. Predviđala se i mogućnost da „bezobzirna propaganda i zvanični pritisak protiv postojećih religija“ izazovu suprotnu reakciju u potrebi za religioznim životom.⁵⁷⁸

⁵⁷⁸ Obnova poganstva u Nemačkoj, *Javnost*, 2. mart 1935; Nacionalsocializam i religiozne borbe, *Javnost*, 4. maj 1935; Nemački paganizam, *Javnost*, 15. jun 1935. *Javnost* je citirala nove nacionalsocijalističke molitve koje deca u školama izgovaraju pre i posle ručka: „Vodo naš, koji si nam poslat od boga, štiti nas do konca života! Ti si spasio Nemačku od najteže nesreće i tebi treba da smo dužni za hleb svakidašnji. Štiti nas i ne napusti nas nikada, Vodo

Naša stvarnost je 1936. pisala da u nacionalsocijalističkoj ideologiji „Bog koji inspiriše i oduhovljava vođa nije hrišćanski Bog ili neki lični Bog Getea i Ničea“, već „paganski Bog, elementarni, germanski“, to je duh nemačke zemlje i rase, reinkarnacija duha pragermanskih bogova Tora i Votana.⁵⁷⁹ Citirana je i nova knjiga generala Ludendorfa koji se posvetio ratu „protiv katoličkih biskupa, svetaca, pa i protiv hrišćanstva“, uz komentar da preteruju svi koji smatraju da je Ludendorfov verski pokret komičan i beznačajan, ali i oni koji misle da Ludendorf sa svojih 70.000 čitalaca može da zaljulja nemačku crkvu. U brošuri Eriha i Matilde Ludendorf *Velika grozota* se tvrdilo da nova nemačka religija ne treba da bude zasnovana na „jevrejskim i popovskim“, naknadno doteranim knjigama kakvo je *Sveto pismo*, da nemački narod ima duboki pojam o Bogu, a da je nemačka religija čuvanje čistote rase. Iako je Ludendorf pozivao Nemce da pristupe njegovom verskom pokretu, verovalo se da borbu sa crkvom ne vodi on, već Hitler, i to „sa mnogo umešnosti i iskrenosti“. Hitler je katolik, dok su Ludendorfove ideje „fantazija i karikatura“, a crkva je zgrožena od beskrajnih kolona koje marširaju pod crvenim zastavama na kojima „nema Ludendorfovog imena, nego Hitlerov crni, kukasti krst“.⁵⁸⁰ O odnosu generala Ludendorfa i nove religije pisala je i *Pravda* citirajući njegovu kritiku „moćne mistične ruke internacionale“ i tvrdnju da se politički događaji odvijaju pod uticajem „mističnih religioznih sila“ koje čine Jevreji, slobodni zidari, jezuiti, rimska crkva i fašizam. U tom smislu je kritikovao i stav Nemačke prema generalu Franku, tvrdeći da je i on slobodni

naš, svetlo naše i naša vero! Zahvaljujemo Ti, Vodo naš, na ovom jelu, – Tebi koji si zaštitnik mladosti i uteha starosti. Budi zdrav!“ (I rasističke molitve! *Javnost*, 28. mart 1936). Citiran je rimski *Tevere* koji je donosio tekstove „novih italijanskih molitvi“: „Verujem u Lucifera, stvoritelja sankcija i masonerije, i u Edena, njegovog sina, najčišćeg izvršioca visokih zlodela protiv nas, Italijana, koji je začet po masonskom i antifašističkom duhu, rođen pod auspicijama Društva Naroda, mučen pod carstvom Musolina; koji niti je umro, niti je pokopan živ, niti je crko posle tri dana, već će ući u pakao, zajedno sa svojim ocem, koji će ga proglasiti glupim i bestijalnim kao što je bio na zemlji, zajedno sa dostojnim mu drugovima Litvinovom, Benešom i Tituleskom“. Komentar *Javnosti* je bio da bi slično svetogrđe prema najvišim molitvama hrišćanstva objavljeno u nekom domaćem listu, ovdašnji klerikalci proglasili antikristom, ali „fašizmu koji 'pobedonosno ima da uvede katolicizam u Abisiniju' praštaju se i najodvratnije blasfemije“. (Fašističke molitve, *Javnost*, 7. mart 1936).

⁵⁷⁹ Dr Jovan Đorđević, Sociologija vodstva u političkim strankama, *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

⁵⁸⁰ M. Putnik, Ludendorfova nova religija, *Vreme*, 20. april 1937.

zidar, da je oruđe jezuita, da je i samo njegovo ime jevrejskog porekla, i da je Nemačka šaljući mu pomoć, nesvesno postala oruđe ovih tajnih sila. *Pravda* je tumačila da su ove teze prvenstveno bile upućene pristalicama novopaganske vere koju je sam osnovao.⁵⁸¹

Krug je 1938. beležio da u nacističkoj Nemačkoj postoje pokušaji „vraćanja veri dedova“, uz ocenu da su to ipak „efemerne pojave ekstremnih grupa“, jer je Rajh napravio konkordat sa papom. Primećivano je, međutim, da je pokret „dekristijanizacije“ ojačao i dobio „dosta autoritativan karakter“. Glavni organ SS *Das Schwarze Korps* je kao veliki uspeh Hitlera video raskid sa hrišćanstvom, jer je država „kao oblik života naroda“, već po sebi „vera u Boga“. Nova nemačka država „ostvaruje red božji u svim oblastima života, pomaže ono što je prirodno, a savladava neprirodno. To je naša vera države“. Citiran je i program borbe protiv crkava koji je sadržavao obustavljanje državnih doprinosa crkvama, otkazivanje pomoći države kod ubiranja crkvenih poreza, odbacivanje grupisanja dece u školama prema veroispovestima i uspostavljanje zajedničkog vaspitavanja „u duhu državne religije“. *Krug* je tumačio da je u nacionalsocijalističkoj ideologiji, država postavljena na mesto crkve, a ne samo iznad nje, i da odbacujući crkvu, pokušava da ostvari religiju u državi, „država je organ božji, veza Boga i čoveka, a sve drugo je nevera i religijski analfabetizam“. Razlika između sovjetskog i nacističkog negiranja religioznosti, pronalazena je u „ukidaju Boga“ kod prvih i „podržavljenju Boga“ kod drugih, uz zaključak da totalitarizam u svojim poslednjim konsekvencama „mora biti antihrišćanski i antireligiozan“, odnosno, mora sam sebi biti jedina religija.⁵⁸²

I specijalni dopisnik *Vremena* iz Nirnberga je iste godine pisao o „tzv. totalitarnim političkim doktrinama“ kao o novim religijama, naglašavajući da bezbrojni spoljni znaci jasno dokazuju da je nacionalsocijalizam „postao religija jednoga naroda“ i da kao i svaka religija, ima svoje preteče i proroke koji su došli pre glavnog propovednika. Ima svoje ambleme, kukaksti krst i pozdrav dizanjem ruke kao znak izražavanja pobožnosti, ima svoje „sveto pismo“, ponikao je odozdo i progonjen, krenuo u borbu. Ima svoje mučenike i jeretike koje je likvidirao, ima svoje neprijatelje „koje je sam našao i koji su se sami našli protivu njega“. Ima svoje apologete, žrecove i isposnike, svoje rituale, molitve i službe. Izveštač se pitao, zar

⁵⁸¹ G. Ludendorf napada generala Franka, *Pravda*, 29. januar 1937.

⁵⁸² Otklanjanje hrišćanstva, *Krug*, 29. januar 1938.

svečanosti koje nacionalsocijalizam priređuje nisu „misterije“ koje se odigravaju u veku tehnike, kao što su se odigravale i mnogo vekova ranije. Dve svečanosti održane prilikom Nirnberškog kongresa, po autoru su najbolje ukazale da su postale religiozni rituali. Na svečanosti Radne službe, uz veličanje „Rada i Vođe“, nastupilo je u devet kolona 46.000 mladića i 1600 devojaka. U tim redovima „celina je sve, celina govori, celina se samo vidi“, pojedinac nešto znači samo u okviru celine. Svečanost je dopunjena sa 36.000 gusto zbijenih zastava osvetljenih reflektorima. Svi prisutni pevaju himne uz podignute ruke. Dok je stajao „jedini sa spuštenim rukama“, izveštač se pitao šta osećaju prisutni čiji pozdrav „uslovljava i ritam dahu“. Zaključivao je da su religije čoveku obećavale carstvo nebesko, dok ovaj politički sistem obećava carstvo zemaljsko. „Oboje se bazira i oboje apeluju na osećanja a manje na kritičnost razuma. Oboje zahtevaju pokornost i odricanje mnogo čega. Ljudi su se izmučili žudnjom za nebeskim carstvom punim naizvesnosti. Borba za zemaljsko carstvo pruža im nadu da će doživeti opipljive blagodati ovog novog carstva. A propagatori oba carstva pružaju ljudima veru. t.j. ono što je čoveku bilo uvek potrebno i što će mu uvek i biti.“⁵⁸³

I dok su jedni listovi tvrdili da se u samoj Nemačkoj povećava broj prodatih primeraka *Biblije* što se ocenjivalo kao značajno u uslovima vraćanja staroj paganskoj neznabožackoj religiji i akcijama protiv hrišćanstva,⁵⁸⁴ drugi su izveštavali da se na raznim stranama Evrope javljaju pokreti za odbacivanje hrišćanstva „ne samo u obliku neke određene crkve i dogme, nego kao religije i etike uopšte“.⁵⁸⁵

⁵⁸³ Milan M. Tokin, *Politika ili religija? Vreme*, 13. septembar 1938.

⁵⁸⁴ Tvrđilo se da je samo u toku 1937. prodato 1,030.000 primeraka (V. K. Širenje *Biblije* u Nemačkoj, *Misionar*, decembar 1938).

⁵⁸⁵ *Javnost* je pisala da u Mađarskoj već nekoliko godina postoji paganska sekta – Turansko društvo. Na čelu pokreta su bili ljudi sa akademskim titulama, a u Budimpešti su na jednom trgu imali oltar u formi kule. Navodilo se da se hiljade ljudi mole Haduru, bogu rata, da su van Budimpešte osnovane mnogobrojne „turanske opštine“ koje redovno priređuju paganske bogoslužbe, formirana njena hijerarhija, sklopljeno nekoliko brakova prema njenom ceremonijalu „koji je vrlo fantastičan“, kao i da je izvršeno prvo krštenje novorođenog deteta prema ritualu turanske sekte. (Turansko paganstvo u Mađarskoj, *Javnost*, 16. maj 1936). List *Krug* je pominjao mađarsku „rasističku“ grupu „turanaca“ koja je odbacivala hrišćanstvo i propovedala povratak neodređenoj staroj „turanskoj veri“. (Otklanjanje hrišćanstva, *Krug*, 29. januar 1938).

Borba za telo

1. Vaspitanje

Uz borbu za „duše Nemaca“, uočavan je veliki napor nacionalsocijalizma da se ideja o stvaranju „superiorne“ rase fizičkim razvijanjem mladih, realizuje putem vaspitanja, pre svega fizičkog, a onda nege i sporta. Od ova tri elementa, poseban značaj u beogradskoj javnosti je pridavan nacističkom sistemu vaspitanja koje je okupiralo pažnju pre svega autora konzervativnog usmerenja. Zanimljivo je da se gotovo ne mogu naći tekstovi kritički intonirani prema njemu i da je sve što je napisano o vaspitnom radu u Nemačkoj bilo praćeno neprikrivenom fascinacijom. Retki kritički tonovi pre se mogu prepoznati u strahu od onoga što ovakav „savršeni“ vaspitni sistem može u budućnosti doneti, nego u osudi samog sistema. Autori levičarskog i građanskog usmerenja se ovom temom gotovo nisu ni bavili, kao ni socijalnom politikom nemačkog Rajha. I poslednje, sport, pre svega Olimpijada održana u Berlinu 1936, samo je potvrdila ranije iznošene pretpostavke da će u celini biti održana u znaku dokazivanja superiornosti germanske rase. Ne treba ni naglašavati da je takva njena suština osuđivana u levičarskim i građanskim krugovima, a u konzervativnim i desničarskim uzimana za uzor.

Uz dominantno mesto nemačkog primera, jedino je u tumačenju vaspitnog sistema, paralelno, kao njegov uzor, analizirano i fašističko vaspitanje omladine u Italiji.

Narodna odbrana je citirala Musolinijeve reči upućene omladini: „Ljubite pušku, obožavajte mitraljez, a u ovoj tami osećaja nemojte zaboraviti ni sveti bodež.“ Uočavan je veliki napor države da disciplinuje i izjednači omladinu organizujući je vojnički, a da od dece napravi „nove ljude“ sutrašnjice. Omladina je bila obuhvaćena u organizaciji Balila, „personifikaciji deteta-heroja“ koje se žrtvuje za slobodu i čast otadžbine,⁵⁸⁶ a organizovala je sasvim malu decu i

⁵⁸⁶ „Godine 1745, u Đenovi, austriski vojnici s mukom su vukli neki teški top. Pozvali su narod, koji ih je posmatrao da im pomogne. Pošto su bili

pratila sve faze njihovog razvoja. Kroz fizičko, moralno i političko vaspitanje, deca su pripremana da i oružjem brane zemlju, jer po fašističkoj doktrini ona „prvo pripadaju državi“. Fašizam je od vaspitanja stvorio novu „profanu religiju“ o čijim se dogmama ne raspravlja, proglašavajući Italiju „svetom“, Musolinija božanstvom, a borce za fašizam mučenicima koji su „kao apostoli“ branili svoj ideal. Fašizam je od omladine stvorio „kompaktnu masu prožetu nacionalizmom“, bez unutrašnjih razmirica i idejnih borbi. Mladi fašisti su morali da budu „hladni, promišljeni, do krajnosti realistični“. Uklonivši uticaj crkve i porodice, država je zavela oštru disciplinu onemogućavajući svaki drugi upliv osim fašističkog. Rezultat fašističkog vaspitanja bilo je „kolektivističko osećanje života“ i „duboko osećanje zajednice“ kome je potčinjen svaki lični interes. Vojnički sistem organizacije preuzeo je iz antičkog Rima kohorte, centurije, legione, čin konzula, rimski pozdrav, sa idejom da i duh bude rimski, tj. „prožet samopregorevanjem i žrtvovanjem za opštu stvar, prožet disciplinom, hrabrošću i herojstvom“. Fašistička deviza u vaspitanju je bila „živeti i gledati opasnostima u oči“, svuda postići rekord i trijumf. Država je trošila velika sredstva na fizičko podizanje omladine kako bi sprečila da ona „zakržlja“ i kako bi omogućila nastanak „snažne rase“. Balila je davala mogućnost svakom članu da se bavi sportom za koji ima najviše sklonosti, učeći ih streljaštvu, borilaštvu, veslanju, jahanju, pilotiranju, što je vodilo militarizovanju omladine. *Narodna odbrana* je ocenjivala da je postignut rezultat i da je već stvorena „čvrsta, zdrava, snažna“ omladina, koja ima „lepu budućnost“. Primećivano je, međutim, da je negovanje kulta rada dovelo do zanemarivanja duhovnog i umnog usavršavanja. Za razliku od predratne omladine, koja je „svojim intelektualnim idealizmom postigla lepe rezultate“, fašističku omladinu je prožimao „duh akcije i avanture“, ali su njeni književni proizvodi, prožeti „duhom fašizma“, bili slabi. Duhovna utakmica se smatrala štetnom, „s obzirom da omladina mora biti na istom nivou“, pojedinac je mogao da se istakne po jačini karaktera i volje, ali se nije tražilo da bude i umno jak. „Današnji vođi pokreta svi su mladi ljudi, bujni i temperamentni, često umno neizgrađeni.“ Navodilo se da se ovakva

odbijeni, napadoše vojnici Đenovljane kundacima, i, dok niko nije ni pomišljao da se brani, jedno dete Đan-Batista Peraso, zvani Balila, kome je bilo 10 godina, dohvati odjednom kamen i baci se njime na ugnjetače svoje zemlje. To je bio znak za uzbunu. Isto veče Austrijanci su bili prognani iz Đenove. Uspomena na ovaj događaj treba većito da bude živa u današnjoj Balili“.

fašistička doktrina sa idejama o snazi, disciplini, heroizmu, naciji i državi „pred kojom sve pada“, nikako nije slagala sa idealom Katoličke crkve o vaspitanju i njenim uverenjem da je porodica osnova društvenog poretka. Ipak, i ta jedina opozicija pokretu je konkordatom priznala doktrinu fašizma. Tumačeno je da su zajedničke crte nacionalsocijalizma i fašizma, netrpeljivost i isključivost u težnji da prodru u svaku oblast individualnog i kolektivnog života, nadoknađujući svoj duhovni nedostatak „žestinom i grubim instinktom“. Oba pokreta su bila čvrsto ubedena da svojim delima „stvaraju srećne ljude zemlji“.⁵⁸⁷

Za *Pravdu* je o vaspitnom sistemu fašizma pisao Svetislav Petrović. Smatrao je da nijedna zemlja u istoriji, uključujući sovjetsku Rusiju i hitlerovsku Nemačku, nije učinila toliki napor da disciplinuje svoju decu kao Italija tih godina. Kao najupečatljiviji prizor opisivao je „sasvim male švrće“ koji po četvorica u grupi defiluju ulicama lupajući nogama u vojničkom ritmu, sa ozbiljnim fizionomijama i „hladnom voljom koja pokazuje da to nije obična zabava dece koja se igraju vojske, no neka vrsta nacionalnog obreda“. Petrović je pisao da se ta deca pokoravaju gvozdenoj disciplini fašizma, koji je, obnavljajući duh i ideale nacije, želeo da ih vaspita u skladu sa novim principima. Smatrao je da je Balila jedna od najznačajnijih tvorevina Musolinijevog režima. Ona ne napušta decu „ni za trenutak“, pripremajući ih fizički, moralno i politički od malena za fašističku doktrinu. Dete pripada državi i „s tim vaspitanjem rodila se u Italiji i jedna nova vera, bez ičega crkvenoga, jedna građanska vera, netrpeljiva i isključiva“, čije je božanstvo otadžbina. Fašizam je celokupnu omladinu stopio u kompaktnu masu čija je vera dinamični nacionalizam koji ide do fanatizma. Taj „gvozdeni sistem“, uzan i isključiv, odstranjuje porodicu i crkvu, ali i uklanja svaku neslogu i nedisciplinu, svaku prevratničku, komunističku i antimilitarističku propagandu u omladini. Drugi važan rezultat fašističkog vaspitanja, po Petrovićevom mišljenju, je bio što je čitavoj omladini dao kolektivni smisao na štetu ličnog života. Omladina se vaspitava, kao u drevnom Rimu, da ima pred očima samo život države, razvijajući u njoj „antičke osobine reda, discipline, odvažnosti i heroizma“. Zajednički život omladine ogleda se u mnogobrojnim manifestacijama, svetkovinama, defileima, praćenim govorima i pesmom, u zajedničkim ekskurzijama, krstarenju, logorovanju, letnjim kolonijama, atletskim utakmicama i vojničkim vež-

⁵⁸⁷ D. B. Italijanska omladina, *Narodna odbrana*, 10. septembar 1933.

bama. Nova omladina „rođena iz fašizma“, mora da „privede kraju moralno i psihološko jedinstvo Italije“. Njen najradikalniji preobražaj izvršen je u fizičkom vaspitanju, koje nije samo usavršavanje tela, već i „vaspitanje volje“, počinjući lakom gimnastikom, a završavajući se atletskim vojničkim treningom. Zato na sportskom planu Italija „korača džinovskim koracima“, sport je nadvladao kulturu, a „volja za akciju“ potisla je naklonost za stvari duha. Fašističko vaspitanje primarno teži da „stvari karaktere“, a ne da razvije inteligenciju. Ipak, Petrović je tvrdio da fašisti znaju da takav tip vaspitanja nije dovoljan, o čemu je svedočila Musolinijeva deviza „knjiga i puška“, upućena univerzitetskoj omladini. Zaključivao je da je novi čovek Italije „pun vatrene vere, dinamične snage i disciplinovane volje, stavljene u službu nacionalne zajednice“, i da je fašizam „s vanrednom psihološkom pronicljivošću“, umeo da iskoristi urođene instinkte mladih ljudi „za akciju, za bujan život, za društvenu solidarnost“.⁵⁸⁸

Javnost je donosila statističke podatke o članstvu omladinskih organizacija u Italiji,⁵⁸⁹ izveštavajući i o novom zakonu o uvođenju „fašističke subote“, koja je trebalo da služi političkom, kulturnom, sportskom i vojničkom vaspitanju omladine. Svi zaposleni su subotom u 13 sati morali da budu slobodni, kako bi posle podne vršili svoje „patriotske dužnosti“ u fašističkim udruženjima. „Sad će subota biti posvećena fašizmu, a nedelja crkvi i odmoru“.⁵⁹⁰

I *Vreme* je posvetilo pažnju novom fašističkom vaspitanju. Njegov izveštač Matetić je pisao o promeni nastaloj kod Italijana, u kojoj je sadržana „cela fašistička revolucija“. Bio je posebno oduševljen italijanskom omladinom koja je disciplinovana, organizovana i „svesna onoga što se traži od nje“. Verovao je da samo onaj ko poznaje Italiju pre fašizma, koja je bila bez sistema, discipline i požrtvovanja, može razumeti šta znači ova nova slika. Upoznao je veliki broj studenata koji uče „najčudnovatije jezike Afrike i Azije“, tvrdeći da će oni jednoga dana „po svojim novim kolonijama moći sa znanjem urođeničkog jezika bolje da grade, leče i poučavaju“. I u redakcijama velikih listova sretao je veoma mlade

⁵⁸⁸ Svetislav Petrović, Fašističko vaspitanje omladine, *Pravda*, 27-30. april 1935.

⁵⁸⁹ Udruženje Balila je 1935. godine brojalo 1,913.144 dečaka i 1,665.00 devojčica, Avangardisti 568.079 dečaka i 250.863 devojčica, ukupno 4,397.288 članova. U 1934. godini porast članstva omladinskih fašističkih organizacija iznosio je 737.585. (Omladinska fašistička udruženja, *Javnost*, 14. septembar 1935.)

⁵⁹⁰ Fašistička subota, *Javnost*, 6. jul 1935.

urednike, koji se sa „iskrenošću i zanosom“ bore za Italiju. Video je i hiljade mališana, „sinove i kćeri najsiromašnijih ljudi koji ne mogu da ih odgajaju, po novim i sunčanim zavodima“. Oduševljeno je pisao da svi oni „već pozdravljaju fašistički, dizanjem ruke“, a kad pođu u školu prvo uče da pišu tri slova – *e, i, a* koja sačinjavaju fašistički pozdrav „*eja*“.⁵⁹¹

U svom dodatku o Italiji, *Vreme* je 1938. prenelo tekst u kome se tvrdilo da u njoj ne postoji problem omladine, jer je Musolini, „ne samo veliki državnik“, već i veliki vaspitač. Niko kao on nije znao da „udahne veru i poverenje novom pokoljenju“, proglasio je kraj starih ideologija, jedini se „kao mislilac i čovek od akcije“ usprotivio determinizmu po kome ljudi moraju da se pokoravaju istoriji umesto da je stvaraju, „vraćajući volji mirno dostojanstvo i neotklonjivu premoć“. Zato ga omladina voli i sluša i zato „on može da računa na njenu vernost, prožetu oduševljenjem i intuicijom“. Omladina zna da je shvaćena, hrabrena, pomagana i šticeana, „zna da Duče bdi i pazi na nju“. Reč je o vaspitanju u „najuzvišenijem“ smislu reči, koje ne dozvoljava podvojenost između misli i akcije, škole i života, osećaja i volje. To metodičko, intelektualno i moralno obrazovanje, dozvoljava režimu „da vrši stalan izbor“, da odabere najbolje i „najdostojnije“. Nova pokoljenja su „sama nacija“ koja, obnavljajući se, postaje trajna, a omladina je „živo svedočanstvo istine“ koja obezbeđuje trajni kontinuitet života. „To je čudo koje je Musolini prvi ostvario u istoriji sveta.“⁵⁹² I Miloš Crnjanski je za *Vreme* oduševljeno pisao: „Po Italiji se, u disciplini, kretalo preko 260.000 Balila i Sinova vučica. Više od 250.000 fašističkih devojčica. Više od 260.000 Avangardista. Skoro isto toliko podmladka borbenih organizacija. Pušku je primilo u nedelju u Italiji 318.153 dečaka.“ Eventualnim kritikama levičara da su to samo deca buržuja, odgovarao je da je u toj masi bilo oko 80.000 dece radnika i preko 100.000 mladih seljaka. Pitao je: „Da li se policijskim merama, ili nekim čarobnim štapićem, može pokrenuti da vedro maršira i peva oko 120.000 mladih radnica i preko 150.000 mladih žena sa sela? Ono što te mase pokreće nije policija, nego onaj Musolini koji je bio i koji će ostati socialista.“⁵⁹³

O ženi italijanskog fašizma pisalo se veoma malo. Samo je usput konstatovano da su upravo one najveće pristalice fašizma, jer žena „obožava snagu“ i poseduje veći smisao za

⁵⁹¹ Z. Matetić, U čemu je fašizam revolucionaran? *Vreme*, 7. jun 1937.

⁵⁹² Mirio Misiroli, Musolinijeva mladež, *Vreme*, 27. mart 1938.

⁵⁹³ M. Crnjanski, Italija u Španiji, *Vreme*, 2. jun 1938.

žrtvovanje od muškarca, a snaga i požrtvovanje su u Italiji najaktuelnije osobine. Zaključivalo se da ako emancipacija znači napredak, onda je Italijanka zaostala za ženom Zapadne Evrope, jer fašizam od nje samo traži da se udaje, da rađa i da odgaja decu.⁵⁹⁴

Već je rečeno da su se vaspitnim sistemom nacionalsocijalizma uglavnom bavili konzervativni autori i listovi, posvećujući podjednaku pažnju, kako radu omladinskih i dečijih organizacija, tako i promenama u školskom i univerzitetskom obrazovanju. *Narodna odbrana* je 1933. poreklo „dinamizma“ nemačkog omladinskog pokreta pronalazila u predratnom pokretu *Jugendbewegung*. Činile su ga grupice mladića koje su lutale po poljima svirajući gitare oslobođeni od stega države, škole i porodice. Taj pokret, međutim, nije predstavljao većinsku omladinu koja je i dalje, naročito univerzitetska elita, ostala konzervativna i disciplinovana, duboko poštujući tradiciju. Po povratku iz rata, omladina je naišla na nepodnošljivo stanje proizvedeno rušenjem sveta „koji je smatran za neoborljiv“. Bila joj je zato „više no ikada“ potrebna jaka ruka i moralna podrška. Ratni poraz, inflacija, ekonomska kriza i besposlica, učinili su da posleratni omladinski pokreti postanu isključivo politički, i bilo da se radilo o Crvenom frontu, Jurišnim odredima, Čeličnom šlemu, Mladim Nemcima..., u njima se nije diskutovalo, već se sve „svršavalo uličnom borbom“. Oni najmlađi su podizani „u haosu inflacije“ čiji je rezultat bilo naglo siromašenje i proletarizovanje sitne i srednje buržoazije. Taj novi proletarijat, međutim, nije hteo da mu i deca postanu proleter, pa je za razliku od predratnog vremena, kada je u Nemačkoj bilo 70.000 studenata, njihov broj narastao na 130.000. Posledica je bila veliki broj nezaposlenih stručnjaka i nastanak „novog tipa“ studenata, koji su uz učenje radili najteže poslove čineći da nestane „bezbrižnost i romantizam“ starog Hajdelberga. Radnička klasa je bila još jače pogođena krizom, jer je milion i po mladih ljudi bilo nezaposleno. „Jedan deo je otišao u prosjake, drugi stvorio 'klike' lopova i varalica, treći živio pod vrlo teškim uslovima u radničkim logorima, uz jaku stegu, naporan posao, a vrlo slabu i nehigijensku hranu.“ Hitlerovim dolaskom na vlast ti logori su dobili „novu i veliku ulogu“. U njima su koncentrisani mladići iz svih klasa, a beda i nemaština su stvorile uverenje da lični interes treba zameniti interesom kolektiva. Novi pokret je, kako se navodilo, imao i cilj da

⁵⁹⁴ Z. Matetić, U čemu je fašizam revolucionaran? *Vreme*, 7. jun 1937.

izmiri krajnju komunističku levicu sa krajnjom Hitlerovom desnicom, jer su oba, „sem one svoje zajedničke crte – naklonosti ka sili i nasilju“, imali još jednu – „užasavanje od slobode“, koju su videli kao ostatak nepovratne prošlosti. Tvrđilo se da je nemačka omladina „najekstremnija omladina koja je ikada postojala“, istovremeno disciplinovana i samopožrtvovana, ali i surova, „ne prezajući ni od ubistva“. Mešanje omladine s narodom tumačeno je kao predznak „uklanjanja duha kaste“, pa su čak i aristokratska udruženja primala u svoje organizacije mladiće skromnog porekla. Omladina je sa isključivošću „odbacila zdrav razum i povelu se za strašću i instinktom, slepo i potpuno“. Vaspitana u teškim prilikama, bila je spremna za akciju „s minimalnom intelektualnom spremom a s maksimumom revolucionarne volje“, što je dopunjeno „osećanjem reda, discipline, osećanjem poštovanja zajednice“. Verovalo se da će potpuna pobeda ove generacije biti ostvarena „negde između 1940 i 1950 godine“, jer je omladinski pokret bio oličenje sile. Od Hitlerovog dolaska na vlast omladinski pokret je postao državna doktrina, omladina više nije vodila nacionalsocijalizam već je on vodio nju. Odredio je vođu pod čijim je nadzorom bio celokupan rad omladinskih udruženja, podeljenih na Hitlerovu omladinu i studentske, vojničke, sportske, profesionalne i verske organizacije. Ostale omladinske organizacije, nacionalsocijalizam je trpeo samo dok nisu dobile politički karakter, što je pokazivao slučaj oduzimanja omladine organizaciji Čelični šlem, dok marksisti nisu mogle da utiču na omladinu zbog strogog policijskog nadzora. Tako je celokupna omladina bila izložena Hitlerovoj propagandi, a njeno vaspitanje je uspešno dopunjavano raznim manifestacijama, „izletima, paradama, oblačenjem u uniforme, isticanjem zastava, rimskim načinom pozdravljanja“, pri čemu su, kako se navodilo, veliki broj omladinaca posebno privukle uniforme „iz čisto materijalnih razloga“. Zbog besposlice, omladina je prilazila pokretu iz praktičnih razloga, jer je uniforma bila „prosta i jeftina“, na primer, na selu ih je stranka davala na otplatu za „jednu marku mesečno“. Ona je isključivala modu, a sa njom i „nelagodnost u pogledu odevanja koju osećaju siromašniji prema bogatijima“, jer je mrka košulja „demokratska odeća“. Moćno sredstvo stranke bila je i obavezna Radna služba, sa strogom disciplinom, napornim radom i svakodnevnim dvočasovnim predavanjima o nacionalsocijalizmu kojima su bili podvrgnuti svi omladinci. Nemačka omladina je „sa uverenjem i samopouzdanjem“ govorila o rasnim odnosima u Nemačkoj, smatrajući ih „prirodnim poretком stvari“ o kome se ne

raspravlja. Imala je samo jednu političku filosofiju i moral oličen u rasističkom pokretu, a kako je intelektualno bila potpuno nezainteresovana i željna „novog čoveka“, heroja, poslušno je išla za *Firerom* koji joj je poručivao da je vreme liberalizma stvorilo „bolesnu rasu“, a da će u nacionalsocijalizmu odlučivati snaga jakih ljudi.⁵⁹⁵

Boraveći sa delegacijom novinara u Nemačkoj, Stanislav Krakov, direktor lista *Vreme*, je već sredinom 1934. sa oduševljenjem izveštavao o vaspitnom radu u toj zemlji. Opisivao je proslavu 1. maja te godine, kada je „na zapovest vođe“ cela Nemačka marširala, a četrdeset miliona Nemaca bilo „u stroju, u koloni, u maršu“, od dece, do starijih „čija kolena drhte, ali u čija je srca vođa uneo mladićsko oduševljenje“. Tvrdeći da treba doći u Nemačku, pa videti šta je nacionalna disciplina i šta znači parola „Vođa zapoveda, mi sledujemo“, Krakov je opisivao kako je Berlinom odjekivala pesma „najmlađih Hitlerovih bataljona“, dvesta hiljada dečaka i devojčica je zapevalo pesmu „Horst Wessel“, a „dvesta hiljada ručica“ diglo se u vis. Uz dečije klicanje, Hitler je stupio na binu obraćajući se „svojoj omladini, deci u čije je slabe ruke stavljao budućnost nemačke nacionalsocijalističke države“. Krakov je pisao da su srp i čekić postali nacionalni i da tog dana u Berlinu nije bilo čoveka koji nije nosio značku na kojoj su pored kukastog krsta bila i ova obeležja. Opisivao je nemačku idilu: „Danas je kukasti krst i ovde udario moćan žig i pod njim i zelenilom majke su izvezle svoje bebe u kolima na ulice, male devojčice igrale se školica i terale obruče.“ Nekadašnja komunistička centrala „Karl Liebknecht Haus“ prozvana „Horst Wessel Haus“, bila je okićena zastavama sa kukastim krstom, čime su nacionalsocijalisti odali najveću počast svom „heroju i mučeniku“. Fasciniran nemačkom omladinom, pisao je da nijedna organizacija u „novoj“ Nemačkoj nije privukla veću pažnju svetske javnosti od nemačke Radne službe, postavljajući pitanje da li ova ustanova, koja je okupljala 280.000 mladića, predstavlja vojsku, partijsku školu ili „idealnu organizaciju za borbu protiv nezaposlenosti“. Pokušavajući da pruži pravi odgovor, sa fascinacijom je opisivao idiličnu sliku u kojoj mladi u Nemačkoj sudeluju u Radnoj službi: „Kroz šume četinarara i sveže zelene livade pune žutog cveća po kojima su mirno pasle crne krave sa belim pegama, kao egipatska božanstva, alejama oivičenim belim brezama, jurili smo ka logoru radne službe smeštenom u starom

⁵⁹⁵ D. B. Nemačka Omladina, *Narodna odbrana*, 3. septembar 1933.

benediktinskom manastiru“. Uočavao je veliki kontrast dva sveta savremene Nemačke, gde je s jedne strane bila katolička, konzervativna Bavarska „sa senkom srednjeg veka“, a sa druge strane „jedan silni i nacionalni i socijalni polet, pod senkom kukastog krsta, ali pun volje za stvaranjem, pun mladosti, pun shvatanja dužnosti, pun duha žrtvovanja za svoju zemlju“. Primećivao je da je sve proračunato da se od mladića stvore „oduševljene nacional-socijaliste“ i da je Hitlerov cilj „da načini mlade ljude kod kojih će država i nacija biti izvan svega“. Iako Radna služba nije obavezna, niko ne može da položi sudijski, advokatski ili profesorski ispit ako nije služio u njoj. „Ni jedan mlad čovek ne može da postane državni činovnik ako ne provede šestomesečni rok u radnom logoru“, a upravo je odlučeno da je to preduslov i za stupanje na univerzitet. Oduševljen je citirao reči nemačkog studenta: „Stupio sam da služim svojoj otadžbini. Država u kojoj omladina ovakva shvatanja dužnosti ima ne mora se bojati za svoju budućnost.“⁵⁹⁶

Gojko Grđić je u *Pravdi* tvrdio da je britanska vlada svoj zahtev za novim naoružanjem pravdala upravo vaspitanjem nemačke omladine, za šta je argumente iznela u svojoj *Beloj knjizi*. U nemačkoj omladini je videla militaristički duh koji bi mogao da bude opasan za narode koji uđu u oružani sukob s njom. Međutim, Grđić je naglašavao da „mladi hitlerovci“ nisu nosili oružje, za razliku od osmogodišnje italijanske dece koja su u uniformama Balila i po vojničkim propisima sa puškom odavala počast. Grđić je pisao da su u Evropi na delu procesi od dalekosežnog značaja i da svi narodi moraju da se trude da pripreme omladinu za budućnost. U Nemačkoj taj posao nije započeo Hitler. I pre njega su marksisti raskinuli sa „buržoaskim“ načelom da omladina ne treba da se bavi politikom. Grđić je pretpostavljao da je klica propasti buržoaskih partija i bila u tome što su ostavile omladinu po strani od svoje političke borbe. Jedino su katolici prekinuli sa tim „demokratskim predrasudama“ i svojim političkim verskim organizacijama omladine, premašili „svoje marksističke učitelje“. Protestanti su ih sledili „bojažljivo i neodlučno, kao što je bila i čitava protestantska crkva u organizacionom pogledu“. Tek na kraju su došli nacionalsocijalisti, koji su proglasili načelo bezuslovne poslušnosti, a onda i stav da je dužnost svakoga,

⁵⁹⁶ S. Krakov, Prvi maj – praznik nacionalnog rada u Nemačkoj, dve stotine hiljada dečaka i devojčica u uniformama Hitlerove omladine otvorilo je praznik rada u Berlinu, *Vreme*, 5. maj 1934; Nemački studenti sa ašovom prekopavaju močvare uz obične seljake i radnike, *Vreme*, 7. maj 1934.

pa i omladine, da se bavi politikom. Grđić je smatrao da su tako nemačka deca postala predmet jagme najrazličitijih političkih struja. „Nije nikakva fraza, kad se kaže, da su njihovi mali mozgovi imali da pred svojom savešću reše nerešiva pitanja, da li je Marks bio komunista ili socijalista, da li je on prokletstvo ili spas čovečanstva, da li Sv. Otac Papa, i pored dogme o nepogrešivosti, čini grehe, i najzad, da li su reči g. Hitlera genijalnog porekla ili samo jedan 'blef'.“ Međutim, „vešti politički agitatori“ su decu prvenstveno pridobijali nudeći im igru, spoljni sjaj, uniforme, poklone, a zatim su ta „zavodljiva bića“ bila predmet najrazličitijih vaspitnih metoda, bilo jezuita, marksista ili nacionalsocijalista. I među decom se razvila politička borba oličavajući zemlju u malom. Po Grđiću, „sudbina“ je ipak htela da pobede oni „kojima se smešila sadašnjost“. Nacionalsocijalisti su osvojivši vlast, svoj prvi zadatak videli u uspostavljanju potpune vlasti nad dečijim vaspitanjem. Ostala je samo Hitlerova omladina i izvan nje, sem jevrejske omladine „koja iz rasnih razloga nije mogla da se *glajhšaltuje* sa Hitlerovom“, opstala je samo katolička mladež. Zato se razvila velika borba sa ciljem da „hitlerovci progutaju i katolike“, što im je već uspelo sa protestantskom mladeži, tako što je prema sporazumu sa „patrijarhom“ Milerom, svaki član protestantskih omladinskih organizacija morao pripadati Hitlerovoj omladini. Grđić je, međutim, tvrdio da „u katoličku jabuku“ Hitler nije smeo da zagriže i da niko ne zna dokle će *firer* gledati kako mu katolici prkose. Pravo da vaspitavaju omladinu upravo je crkvama oduzeo vođa Hitlerove omladine Baldur fon Širah. U skladu sa nacionalsocijalističkim idejama, za fon Širaha postoji samo „vera u narod i njegove kvalitete“ i samo u toj veri „on odgaja šest miliona svojih mladih sledbenika“. Samo do desete godine dete pripada roditeljima, „i samo dotle su oni imali vremena da daju njegovom odgoju ono njihovo lično, što žele da im i deca naslede“. Sa deset godina dete postaje član *Jungvolka* (Mladog naroda), i mada ostaje i dalje u roditeljskoj kući, čitavo njegovo vreme uzima organizacija, pet dana ono pripada njoj, jedan dan može crkva da ga pozove sebi, a jedan dan u nedelji imaju roditelji pravo na svoje dete. U ovoj nacionalsocijalističkoj organizaciji za najmlađe, deca provode vreme kao obični članovi ili kao čelnici, gde se od malena obučavaju da upravljaju. Obučena u jednostavne crne uniforme, sa nožem o pasu i crnom kapom na glavi, sjedinjena su bogata i siromašna deca. Posle četrnaeste godine njihova odeća se menja u smeđu uniformu Hitlerove omladine gde im se stavljaju zahtevi višeg reda. Njihovo vreme je ispunjeno raznim dužnostima, škola, sastanci, zajednički izle-

ti, zajedničke igre, „sve zajedničko“, sa idejom da im se od malena ulije osećaj za zajednicu. Privikavaju se na poslušnost ili zapovedanje, „već prema sposobnostima“, a sve čemu se uče protkano je duhom nacionalsocijalizma. U njihovom časopisu *Volja i moć* donose se oštri napadi na istoričare koji „falsifikuju nemačku istoriju“, on piše o misiji novih naraštaja, raspravlja rasistička pitanja. „Hitlerovci“ veruju da deca neće ni osetiti nedostatak slobode „u onom starom smislu“, jer će se sroditi sa idejama koje znače njenu negaciju, a poslušnost i disciplina će za njih biti po sebi razumljivi. Grđić je tvrdio da zato Baldur fon Širah već „teše buduću istoriju svoga naroda“, čiji će se rezultati videti kada „sadašnji učenici preuzmu državnu brigu na svoja leđa“. Cilj vaspitanja je stvaranje nove narodne elite iz koje će se birati buduće vođe. „To će biti oni odabrani što će kovati sudbinu nemačkog naroda“ za sva vremena, „ne samo za jedno pokolenje“, „elita naroda čiste nemačke krvi, novo nemačko plemstvo sraslo s dušom i potrebama najširih narodnih masa“. Zato je pre ulaska u partiju, nužan prolazak kroz sve faze omladinskih organizacija gde se dokazuje da su se omladinci „nahraniли ideologijom pokreta“, shvatili šta znači život u zajednici i naučili da slušaju i zapovedaju.⁵⁹⁷

Povodom velike nacionalsocijalističke proslave u Nirnbergu 1935, *Javnost* je beležila da je veliki značaj dat defileu nemačke omladine pred Hitlerom, koji im se obratio rečima da nemački omladinac treba da bude „vitak, tanak i hitar kao hrt, žilav, a tvrd poput čelika“, da mora da se vaspitava kako „ne bi podlegao degeneraciji“ i kako bi u budućnosti mogao da očuva veliku Nemačku. Tvrdio je da zbir svih snaga vredi samo „ako je podložan jednoj volji i sluša samo jednu zapoved“, jer Nemci nisu produkt slabe „brbljive demokratije“, već autoritativne države u kojoj je svako ponosan „kad može da se pokorava“.⁵⁹⁸

I prilikom plebiscita u Saru, *Vreme* je pisalo da je za interese Nemačke najviše učinila sarska omladina koja je, prožeta „hitlerovskim idealom“, uticala i na svoje roditelje. Hitler je još 1925. udario temelje omladinskoj partijskoj organizaciji, smatrajući da „onaj ko ima omladinu za sobom ima i budućnost pred sobom“. *Vreme* je tvrdilo da roditelji, „i kad se nisu slagali sa nacionalsocijalizmom“, nisu ustajali protiv ovakvog vaspitanja.

⁵⁹⁷ Gojko Grđić, Borba o omladinu, *Pravda*, 24. april 1935; Hoće li g. Hitler uspeti da od mališana iz svoje partije napravi buduće vođe narodne, *Pravda*, 10. novembar 1935.

⁵⁹⁸ Vaspitanje omladine u Nemačkoj, *Javnost*, 21. septembar 1935.

Omladinu su u organizaciju posebno privlačila tri momenta, princip odsustva podele na klase, „direktan dodir sa Firerom“ i „jasnoća ideja“ organizacije. Privlačilo ih je zatim drugarstvo, putovanja, logorovanja, „zanimljivi radovi na terenu“, što je sve godilo „romantičnoj i radoznoj dečjoj duši“. Opisivane su organizacije Savez nemačkih devojčica (BDM) i *Jungvolk* čija je ideologija „potpuno prožeta duhom hitlerizma“, uz tvrdnju da je odnos između *Firera* i omladine „veoma srdačan“, jer se „ovaj istrajni čovek“ svesrdno stara o njoj spreman da napusti sve poslove „samo da bi bio u njenoj sredini“. Omladina ga voli jer može de mu priđe, a njihov susret je „uvek srdačan, vedar, veseo, bez one ozbiljnosti i tragičnosti kojom obično vođe dočekuju omladinu da bi joj imponovali stavom“. Navodilo se da deca često šalju *Fireru* poklone, „on njima takođe“, zbog čega u njemu vide „svog pravog idejnog oca“. Hitler „vodi brigu čak i o pojedincima“, a da bi svi bili vedri i veseli, što je „prvi cilj hitlerizma“, rešavaju se i njihovi porodični problemi, tako što se organizacija stara „da dečakov otac dobije uposlenje“, a „majka negu ako je bolesna“. Za vreme raspusta nastaje „opšta seoba dece“, razmena u porodicama, tako da svako dete u toku 3-4 godine „može da upozna sve krajeve svoje otadžbine“, što je *Vreme* opisivalo kao „sjajan podvig“. Organizacija se stara i za zdravlje dece, za njihovo bavljenje sportom, boravak u prirodi. „Bolesna ili sakata deca“ dobijaju drugu vrstu pomoći, lečenje i zabavu. Organizacija ocenjuje i dečije talente za razne veštine i upućuje ih na njihovo razvijanje, „čak i bez privole roditelja“. Zaključivalo se da „gospodin Hitler“ ne propušta da poseti nijednu veću svečanost omladinskih organizacija, gde se i sam oseća „srećniji u krugu dece“, jer, tvrdilo je *Vreme*, on je u pravu kad kaže da ko ima omladinu, ima i budućnost.

Vreme je prenelo i poslanicu omladini Baldur fon Širaha u kojoj je opisao „čudo nacional-socijalističkog drugarstva“, gde siromašni i bogati omladinci stoje „pod uticajem životnog zakona nemačke omladine“ i predstavljaju „mlade drugove velike nemačke zajednice“. Izrazio je želju da logorovanje bude „od najmoćnijeg uticaja“ na budući život Nemačke, kojoj „pripada celo naše srce i naša ljubav“. „Na slavnim tlu večne Nemačke bori se i stvara jedan jedinstveni narod, vaš narod, i vi treba da ponesete u svojim srcima, dokle god ste živi, uspomenu na ovu zemaljsku i večnu otadžbinu kao znak vaše privrženosti vašem vođi i vašem narodu.“⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ S. T. Š. Kako se Firer stara za svoju omladinu, šest miliona članova Hitlerove omladine pretstavlja najjaču garantiju nacionalsocijalizma i u budućnosti,

Narodna odbrana je 1936. pisala o novom zakonu kojim se vršilo pristupanje celokupne nemačke omladine partijskoj organizaciji *Hitlerjugend*, pri čemu je pravljena samo razlika između onih koji će dobrovoljno stupiti u njene redove pre donošenja zakona i onih koje će zakon automatski primorati da joj pristupe. Tvrđilo se da je zakon predstavljao veliki uspeh Baldur fon Širaha koji se za njega godinama zalagao, jer obuhvatanjem celokupne omladine partija dobija važniju ulogu u vaspitanju od porodice i crkve.⁶⁰⁰ *Samouprava* je prenela da se u Nemačkoj posebna pažnja posvećuje vaspitavanju podmlatka za političko vođstvo nacionalsocijalističke stranke. Ideja je bila da se sistematskim vaspitavanjem generacija „vođa“ spreči da Treći Rajh bude poljuljan „usled slabosti epigona“. U tu svrhu pripremljena su tri moderna zamka od kojih je svaki mogao da primi po hiljadu omladinaca, gde je trebalo da se tri godine vaspitavaju, kako bi se obezbedilo „duhovno jedinstvo nacional-socijalističkog pokreta za celu budućnost“. Naglašavalo se da oni neće polagati nikakav ispit, da stalež ili klasa iz koje dolaze neće igrati nikakvu ulogu, već da će se samo ispitivati njihovo „nasledno zdravlje i dosadašnji izvršeni rad za partiju“. Očekivalo se da buduće vođe čitavom svojom egzistencijom „pripadaju stranci i Fireru“, jer za sve što su postigli mogu samo njima da budu zahvalni.⁶⁰¹

Za list *Krug* je 1938. Svetislav Petrović pisao da su Nemci, koji su uvek smatrani za narod pedagoga, stvorili čitav nacionalsocijalizam kao „pedagoški sistem“, težeći da preobrazu „nemačkog čoveka“ i stvore nove ljude za novo društvo prema svom idealu. Omladina se pokazala „zahvalna na toj pažnji“ i velikim delom zahvaljujući njoj, nacionalsocijalizam je osvojio vlast. Zato je cilj škole bio da omladinu vaspitava u duhu nacionalsocijalizma, a njihov rad su dopunjavale mnogobrojne omladinske ustanove, Hitlerova omladina, Jurišni odredi, Godina na selu, Radna služba, čiji je „moralni uticaj na stvaranje karakterâ i dušâ kod dece i mladih ljudi ogroman“. Posebno interesantnom je ocenjivao ustanovu Godina na selu koja je svu gradsku decu slala na selo gde su obavljala poljske radove i bavila se sportovima pod strogom

Vreme, 16. januar 1935; G. Baldur fon Širah uputio je poslanicu omladini, *Vreme*, 30. jul 1935.

⁶⁰⁰ Vaspitanje omladine u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 27. decembar 1936.

⁶⁰¹ Škola novih vođa u Hitlerovoj Nemačkoj, *Samouprava*, 15. maj 1936.

kontrolom. Nationalsocijalizam je pokazao „vanredno poznavanje psihologije nemačke omladine“, iskorišćavajući „sve osobine mladih Nemaca“, njihov konformizam, sklonost ka disciplini i poštovanju autoriteta. Navodio je da poznavao Nemačke tvrde da je jedan prost pokret – pozdrav uzdignutom rukom prema starom rimskom običaju – privukao nacionalsocijalizmu hiljade privrženika među omladinom. „Doista, kad čovek vidi mlade ljude u Nemačkoj kako pozdravljaju na ovaj način, izgleda mu da oni pritom osećaju neku skoro fizičku radost.“ Isto je bilo i sa „njihovom ljubavlju za uniformu“ koja je, kako je pisao, bila vrlo praktična i jednaka za sve. Uočavao je i da su mnogobrojne svečanosti s defileima, govorima, pevanjem, vatrometima, izazivale oduševljenje omladine koja je volela marširanje u redovima, „pokret i viku“. Petrović je opisivao da kad mladi Nemač prolazi ulicama u redovima Hitlerove omladine, „sav predan svojoj radosti što maršira u grupi pevajući vojničke himne, on zaboravlja sve, ne zna više ni za šta, i, ako u prolazu ugleda slučajno svoje roditelje, može se lako desiti da prođe mimo njih ne pozdravivši ih ni najmanjim pokretom“. Nationalsocijalističko vaspitanje je trebalo da stvori potpunog čoveka, a sam Hitler je u *Mojoj borbi*, „tome evanđelju nacionalsocijalizma“, izrazio preku potrebu fizičkog i moralnog vaspitanja. Fizičko vaspitanje je bilo na prvom mestu, sa ciljem da nemačka omladina bude snažna i zdrava, dok je njen karakter uobličavan kroz Hitlerovu omladinu, kao „školu fizičkog vaspitanja“. Zatim je dolazilo duhovno, a tek na trećem mestu intelektualno vaspitanje. Dodavao je da je Gebels objavio „rat duhu“, pozivajući omladinu da uživa u spaljivanju „ne-nemačkih“ knjiga na lomačama, dok su njegove pristalice tvrdile da omladina ne teži intelektualizmu, već da „prezirući razum, hoće da sluša strasti i instinkte i da, pre svega, bude herojska“. Zato je novo nemačko vaspitanje počivalo na shvatanju čoveka prema prirodi, a u interesu služenja zajednici koja je jača, ukoliko oni koji je čine imaju više vrednosti. „Zajednica“ je bila „čarobna reč“ u Nemačkoj, „znamenje pod kojim se vrši svaka reforma nastave i vaspitanja“. Petrović je smatrao da nemačka omladina ima više idealizma od prethodnih generacija, da veruje u svoj poziv stvaranja novog čoveka i boljeg društva, da je željna akcije i da je „iznad svega, duboko patriotska“. Zato se sa „zebnjom“ pitao gde će ta „patriotska egzaltacija“ i „intoksikacija nacionalizma“ odvesti Nemačku i ceo svet sa njom, uz zaključak da

tako izgleda „sjajna i ujednačena fasada“ u zemlji u kojoj je žrtvovana svaka individualna sloboda.⁶⁰²

Pravu fascinaciju sistemom vaspitanja nacionalsocijalizma, međutim, pokazao je dr Stevo Kluić u listu *Nova smena* 1938. Po njegovom mišljenju, nacionalsocijalistička „revolucija“ je upravo na polju vaspitanja omladine izvršila temeljnu izmenu „jer ju je izvukla iz zamračenih odaja, koje su kroz vekove mirisale učenošću latinskih klasika srednjovekovnih dogmatičara i poznijih metafizičara života“. Dok su ranije deca bila udaljena od stvarnosti, vaspitavana „u duhu shematizovane pedagoške metodologije, koja nije imala osećaja za živu i istinsku pulsaciju života“, nacionalsocijalizam ih je oslobodio „stega teorija“ i „bacio“ u prirodu, „na božje sunce, da punim plućima udišu vazduh i da neposredno, iz prirode uče život i njegovu mudrost“. Tumačio je da u Nemačkoj čovek ne pripada samo sebi i porodici, već i zajednici, ali ne državi „nego zajednici koja se zove narod“. Vaspitavajući dete za narod, nacionalsocijalizam ga vaspitava za porodicu, pri čemu porodica na prvom mestu znači majka „koja je čuvar tradicija, čuvar domaćeg ognjišta i nosilac osećajnog života u jednom narodu“, koja zadržava svoj značaj „čak i onda kad joj zajednica uzima dete“. Radi majke dete mora da uči principe viteštva, kroz nju se ono uči da ceni sve što je žensko, jer je žena „nosilac ideje produženja narodnog života i rase“. Sa desetom godinom počinje vaspitna obuka dečaka koji se ne sprema samo za vojnika, već i „za nesebičnu službu“ narodnoj zajednici kao „živom organizmu“ koji zavisi od „volje i snage svih svojih delova“. Zato jak osećaj pravičnosti, drugarstva, nesebičnosti i uzajamne zavisnosti predstavljaju osnovne principe „nove Nemačke“, kojima moraju da budu nadahnuta deca kada stupaju u redove Naroda mladih i kasnije Hitlerove omladine. U organizaciji Naroda mladih deca uče da budu fizički jaka, zdrava i samostalna, da brzo odlučuju, budu samosvesna i praktična, „bez sanjarenja“, da razviju apsolutni osećaj ravnopravnosti. To podrazumeva mnogo sporta „radi čeličenja tela“ i mnogo pesme radi veselja. Sa četrnaest godina ulaze u Hitlerovu omladinu gde se devojčice odvajaju i odlaze u Savez nemačkih devojčica. Sa osamnaest godina jedan deo ostaje u organizacijama u svojstvu njenih novih vođa, a ostali prelaze u SA, SS, motorizovane odrede, partijsku avijaciju i u Radnu službu, zatim u vojsku, a tek onda u više škole. Devojke koje žele da nastave studije moraju da provedu šest meseci u Radnoj

⁶⁰² Svetislav Petrović, Vaspitanje omladine u Hitlerovoj Nemačkoj, *Krug*, 5. mart 1938.

službi, a ostale još godinu dana na selu pomažući seoskim ženama u domaćim poslovima i vaspitanju dece. „To je takozvani dodir sela s gradovima“, čiji je cilj da se gradska deca „ne otuđe od grude i da se ne degenerišu u izveštačenom varoškom životu“. Kluić je konstatovao da je ova organizacija nemačka, što znači „perfektna“, dok bi se o njenim rezultatima „mogle pisati čitave studije“, jer se „novi, pozitivni i vedri duh“ sa novim moralom, već snažno usađuje u mlade duše.⁶⁰³

Krajem 1938. prenete su Hitlerove reči upućene omladini posle anšlusa Austrije, da će Nemačka ostati ujedinjena „ma šta se dogodilo“, da se omladina bori za Veliku Nemačku, da je austrijska omladina sa njom i da će „do veka“ ostati sa njom, da je samo vera u sebe podigla Nemačku iz dubokog poniženja i da je nacionalsocijalizam „dokazao svoje pravo na život za hiljade godina“.⁶⁰⁴ List *Dvadeseti vek* je preneo tekst nemačkog autora koji je tvrdio da je omladina u Hitlerovoj državi sprovela u delo Ničeovu ideju o propasti građanske kulture i zori novog vremena, oslobodivši se „nakalemljenog“ gradskog života. „Ona se pokrenula, izašla je iz šume i neposredno usisavala životnu snagu iz doživljaja u prirodi i usamljenosti“. Prošavši čitavu Nemačku, „od mora do Alpa“, ona je razvila osećanje nacionalnosti, „napojila se velikonemačkom idejom“ i „instinktivno“ išla do onde dokle se čuo nemački govor. Autor je sa nadahnućem pisao da je u toj omladini „buktnala neodoljiva želja za sjedinjavanjem“, postajući „klica narodnog obnavljanja“. Ona se oslobodila „mudrijaškog, sumnjičavog razuma“ i takva jednostavna, sveža i odlučna našla se u srži pokreta, ispunjena voljom da ruši krute autoritete i potraži nove „drugarske“ i „toplije oblike“. Zato je reforma škole trebalo da omogući svakom detetu da sačuva „mladičku svežinu“, da „čeliči karakter“, da „uništi zastarelu, mrtvu školu“. Omladina je ipak upućena na čvrsto vođenje jer škola mora da bude vaspitno mesto na kome se vrši „zajedničko proživljavanje istorijskih događaja“ i razvija osećanje pripadnosti narodnoj celini. Autor je tvrdio da se energija koju oslobađa nova ideologija u Nemačkoj, može razumeti samo ako se posmatra kao istorijski proces, jer su slom 1918. i težak period političke i ekonomske zavisnosti, morali izazvati okupljanje „stvaralačkih snaga u svrhu unutrašnjeg podizanja“. Zato je trebalo „isklesati čoveka, napraviti ga doraslim određenoj istorijskoj ulozi“, što su učinile nove snage koje su izbile „jačinom vulkana“. Novi pokret se

⁶⁰³ Dr St. Kluić, *Nemačka mladost, Nova smena*, mart 1938.

⁶⁰⁴ G. Hitler o stvaranju Velike Nemačke, *Vreme*, 11. septembar 1938.

pojavio kao „istorijska nužnost“, stapajući narod „kao razjedinjenu porodicu“ i stvarajući osećanje pripadnosti koje prožima „milione Nemaca“. Autor je smatrao da veličina koja leži u toj „duhovnoj srodnosti“ može da se shvati samo ako se ima u vidu ukupno stanje modernog industrijskog društva u kome vlada „tupo osećanje“ da samo treba „raditi i životariti“. Novi pokret je dao „nečuvenu snagu“ osećaju oslobođenja, jer je i „najnižem“ dopustio da se priključi novoj narodnoj zajednici, a novim „stapanjem“, čovek se spasao od individualizovanja i štetnog života izvan naroda. Zato su celinu kulturnog života izražavala omladinska skloništa, azili i letovališta, sa ciljem da pomoću zajedničkog života i spajanjem odmora, oporavka i telesne nege, ostvare „drugarski“ društveni život. Novi pokret je svojom „prirodnom snagom“ uspeo da podmladi duhovni život, „rodila se nova misao, o životu, rađanju i smrti, o ukopčanosti individue u porodicu i lanac pokolenja, utelovljenosti u narodnu celinu“. Pojedinac je postao samo „delić večitih, nepresušnih životnih sila, koje se kriju u narodu“, a nova etika je od njega zahtevala da očuva svoje zdravlje i snagu svoje porodice i da bude zadojen dubokim poštovanjem prema onima koji su pre njega nosili njegovo ime. Autor je smatrao da upravo to dovodi pojedinca do višeg individualizovanja, jer je „vraćen sebi, sudbini, udesu, koji prate ime njegovo i njegove porodice“. Pomoću „nauke o porodici“ on upoznaje pretke koji su „slično nastrojeni i sa nasleđenim tekovinama prošli kroz život“ i još u kolevci mu odredili darovitost i sudbinu.⁶⁰⁵

Od neposrednih vesti vezanih za promene u školskom sistemu, 1933. je preneto da su izrađena uputstva po kojima je osnovni princip prilikom sastavljanja udžbenika istorije za nemačke škole moralo da bude vaspitanje u nacionalsocijalističkom duhu, zbog čega je akcenat trebalo stavljati na poslednje dve decenije „borbe za slobodu“ Nemačke, uticaj Versajskog ugovora na razvoj nemačke istorije, slom liberalno-marksističkog režima, „buđenje nacije i vaskrs nove Nemačke“.⁶⁰⁶ Od 1. oktobra 1933. u sve nemačke škole uvedeni su i obavezni časovi „iz nauke o rasi i nasleđu“. Predmet je trebalo da se predaje dva-tri puta nedeljno, a u slučaju nedostatka slobodnih časova, trebalo je da se oduzmu od časova matematike ili stranih jezika. Na završetku godine

⁶⁰⁵ Dr Vilhelm Ruof, Arhitektura savremene Nemačke, *Dvadeseti vek*, april 1939.

⁶⁰⁶ Potpuna izmena u pisanju udžbenika iz istorije u Nemačkoj, *Vreme*, 28. jul 1933.

predviđeni su ispiti iz novog predmeta, a direktori škola su obavezani da podnose izveštaje o uspehu učenika.⁶⁰⁷

Politika je 1934. izveštavala o uvođenju *numerus clausus* na nemačkim univerzitetima, odnosno, o odluci da samo 15.000 maturanata bude primljeno na visoke škole, što je činilo manje od trećine njihovog ukupnog broja. Uslovi za prijem su bili izuzetna podobnost učenika za akademski poziv, duhovna i telesna zrelost, čvrstina karaktera i „potpuno nacionalističko uverenje“. Navođeno je da će se narednih godina broj upisanih studenata i dalje smanjivati, kako bi se „kadar akademičara sveo na nivo faktičkih potreba“. Broj studentkinja nije smeo da bude veći od 1.500, što je bilo manje od šestine ukupnog broja maturantkinja jer, kako se navodilo, Treći Rajh nerado gleda na više školsko obrazovanje devojaka čija je dužnost da budu domaćice i majke. U istom cilju vršeno je i „čišćenje državnih nadležstava od ženskog osoblja“. Maturanti su upućivani na praktična zanimanja, a da bi se ublažilo nezadovoljstvo novim merama, štampa je žestoko kritikovala „maniju“ sticanja akademskih diploma, posebno nerado gledajući na klasično humanističko obrazovanje, jer su u „totalnoj državi“ i univerziteti morali da budu središta za širenje nacionalnih ideja i regrutovanje naučne i političke elite. *Politika* je pisala da su nacionalsocijalisti „nasledno opterećeni izvesnim antagonizmom prema inteligenciji“, koja je u Nemačkoj najvećim delom bila njihov ogorčeni politički protivnik „i pretežno se nalazila u taboru omrznutog marksizma“.⁶⁰⁸

Pravda je iste godine pisala da su nekada nemački univerziteti „brujali kao košnica od hiljada i hiljada bezbrižnih mladića“, dok je novo stanje sasvim drugačije. Gotovo se ne može ni primetiti da je školska godina počela, „ni traga od one ranije užurbanosti i živosti“, nikad u svojoj istoriji Nemačka nije imala toliki pad u novim generacijama univerzitetske omladine. Jedva četvrtina nekadašnjeg broja studenata otvarala je pitanje, „da li to znači da Nemačka prestaje da fabrikuje hiljade intelektualnih proletera, kojima nije mogla dati odgovarajuće mesto u životu?“ Čita-vim nizom vladinih mera trebalo je odvratiti mlade od univerziteta. Još u srednjoj školi mnogima je oduzeto pravo na studije odredbom da nisu podobni za dalje školovanje. Ova „crna klauzula u svedodž-bi“, međutim, nije bila izraz nesposobnosti učenika, već odluke da

⁶⁰⁷ Vesti, *Medicinski pregled*, septembar 1933.

⁶⁰⁸ P. M. Numerus clausus na nemačkim univerzitetima, *Politika*, 5. januar 1934.

ministar prosvete propisuje koliko kandidata može da se propusti na univerzitetsko školovanje, dajući pojedinim provincijama određene kvote koje se nisu smele prekoračiti. Izveštač *Pravde* Grđić je smatrao da veliko smanjenje broja studenata u toj godini treba pripisati i činjenici da je ratna generacija upravo došla do višeg školovanja, a u „svetskom pokolju“ Nemačka je izgubila dva miliona ljudi, pri čemu su glad i očajno stanje u zemlji smanjili priraštaj. Ipak, tvrdio je da država nije ravnodušna prema visokim školama, pokušavajući da formira novu „duhovnu omladinu“ koja će nacionalsocijalističke ideje da unese u čitav život, da i sama obogati nacionalsocijalizam, „da oplodi nauku“ i stvori „nešto veliko, o čemu naše pokolenje može samo da naslućuje“. Pisao je da nemački rasisti veruju da samo „rasno zdravi Nemci“ imaju pravo da obuku „ruho intelektualaca“, vodeći računa ne samo o tome „šta se radi u hramu nauke, nego i ko u njemu radi“. Time nisu pogođena samo lica „nearijevskog porekla“, već je trebalo da i „sami čistokrvni Nemci“ budu velikim delom isključeni od privilegije univerzitetskog obrazovanja, jer je „pretiła opasnost“ da univerziteti budu preplavljeni decom porodica „za čiju nerasnost govori najjače činjenica da imaju najviše jedno ili dva deteta“. Grđić je smatrao da se zato „mora biti oprezan kad je u pitanju jedan tako važan stalež kao što je intelektualni“. Da bi se osigurao stalež „svestan svojih zadataka u nacional-socijalističkom duhu“, predviđen je čitav niz mera na univerzitetima, studentima je pružena izvesna samostalnost, dobili su svog vođu koji je raspolagao širokim punomoćjima, a bio je odgovoran samo ministru prosvete. Ova sloboda je bila rezultat neraspoređenja nacionalsocijalista prema profesorima kao najvišim nosiocima liberalnih shvatanja koji nisu u stanju „da osete nove ideje“. To što ih vlada ostavlja „da svojim starim metodama i dalje hrane nacional-socialističku omladinu starim znanjem“, trebalo je zahvaliti tehničkoj nemogućnosti da se čitav stari profesorski kadar zameni novim. Grđić je smatrao da jedna činjenica najbolje pokazuje koliko je nepoverenje Hitlerovih sledbenika „prema sinovima liberalističkih shvatanja u nauci“, čak i onda kada su prihvatili novi nacionalsocijalistički *weltanschauung*. U „svemoćnom“ vodstvu studenata dugo se diskutovalo da li studenti treba da kontrolišu naučne rezultate svojih profesora „i da ih pozovu na red, odnosno da ih otstrane iz hrama nauke“, ako se njihova „istina“ ne bude poklapala sa studentskom, nacionalsocijalističkom „istinom“. Godinu dana je u studentskim redovima, ali i u Ministarstvu prosvete, preovladavalo mišljenje da studenti imaju pravo i dužnost da ih kontrolišu i

u skladu sa tim, oduzeli su katedre mnogim profesorima. „Prošle godine su profesori stvarno bili u velikom strahu od studenata“ i neki od njih „nisu propuštali priliku da im se najtoplije preporuče“. Grđić je opisao „odvratnu i sažaljenja dostojnu scenu“ kojoj je prisustvovao, kada je jedan stari liberalni profesor ostao uveče sa studentima, pevao sa njima, „silom se smejaio i podvikivao“. Ovoj praksi, međutim, učinjen je kraj i studentima je dato samo pravo da analiziraju probleme sukoba nacionalsocijalističke ideologije i nauke. Na svakom fakultetu dobili su svoje *Fachschafte* u obliku naročitih seminara na kojima su pokušavali da dovedu nauku u saglasnost sa svojim političkim idealima, a učešće u njihovom radu bilo je obavezno. Studentski vođa Fajkert je naredio da svi studenti moraju da žive u naročitim kasarnama pod specijalnom disciplinom. Ova odredba je oštro kritikovana, pa je ministar prosvete Rust poništio njen obavezujući karakter. Kasarne su ostale na dobrovoljnoj bazi, što se po Grđićevom mišljenju, ne sme preceniti, jer nacionalsocijalističke studentske organizacije „paze na svoje članove“ i vodiće računa da se to uzme u obzir prilikom njihovog kasnijeg napredovanja.⁶⁰⁹

Od vesti u 1935. preneto je da je upravo suspendovano šesnaest univerzitetskih profesora sa raznih nemačkih univerziteta, a da će još njih četrdeset biti ponzionisano. Otpuštanja i penzionisanja profesora su bila ustupak „radikalnom delu“ u vođstvu nacionalsocijalističke partije, koji nikako nije bio zadovoljan sa „nacionalsocijaliziranjem nemačkih visokih škola“. Ministarstvo prosvete je zabranilo učenje esperanta u školama, sa obrazloženjem da „nemačkoj mladeži nije potreban nikakav umetno napravljeni svetski jezik“, posebno što je njegov tvorac bio Jevrejin, Zamenhof. Istovremeno, nacionalsocijalistički list *Volk und Rasse* se pobunio i protiv učenja latinskog i grčkog jezika u srednjim školama, sa obrazloženjem da nije potrebno da se nemačka mladež preko njih „odgaja u duhu Olimpa, dok tek iz daljine gleda na Valhalu“, odnosno, da ona mora prvo da se ugleda na sve što je nemačko.⁶¹⁰

Tokom 1938. izveštavano je da se u nemačkim školama obraća naročita pažnja nastavi doktrina o nasledstvu i rasi, a u cilju rasnog „prečišćavanja“, oterano je iz škola preko hiljadu profesora, uključujući i sve Jevreje. U cilju razvijanja osećaja

⁶⁰⁹ Gojko Grđić, Da li će nemački studenti morati u kasarne, *Pravda*, 4. novembar 1934.

⁶¹⁰ Suspendovanje profesora, *Javnost*, 27. jul 1935; Nemci protiv Esperanta i mrtvih jezika, *Javnost*, 7. septembar 1935.

pripadnosti narodnoj zajednici, odlučeno da se ukinu slobodne škole izuzev za jevrejsku decu koja se nisu mogla školovati zajedno s Nemicima, da se pomogne osnivanje zajedničkih škola za katolike i protestante, da se uvede zajednička čitanka za sve škole puna odlomaka iz Hitlerove *Moje borbe* i dela glavnih nacionalsocijalističkih pisaca. Propisan je i stari rimski pozdrav, nazvan „nemačkim pozdravom“, kojim su đaci na početku i na kraju svakog časa, kao i na ulici, pozdravljali učitelje, a u školama se redovno pevala himna i pesma „Horst Wessel“. U cilju izbegavanja „besposlice intelektualaca“ smanjen je broj studenata, a od upisanih samo je 1% moglo da bude „ne-arijevaca“. Na univerzitetu su studenti mogli da se upišu tek pošto su proveli šest meseci u Radnoj službi, gde su pod vojničkom disciplinom, šest sati dnevno obavljali teške praktične radove. Cilj Radne službe je bilo „približavanje i opšte nivelisanje života, proletarizacija srednjih klasa“. Tradicionalna univerzitetska sloboda se izgubila sa ostalim slobodama, život studenata je organizovan kao u kasarni i sastojao se od časova, učenja doktrina nacionalsocijalizma, sportskih vežbanja, službe u Jurišnim odredima. Uticaj službenog *Weltanschauung*-a ogledao se i u nastavi pojedinih predmeta, pa se istorija nije tretirala kao nauka, već kao sredstvo za buđenje „nacionalne gordosti“, filozofija je izgubila svaki značaj, a nauka uopšte je postala stvar rase.⁶¹¹

2. Socijalna politika

Za razliku od novog nacističkog vaspitanja omladine koje je okupiralo pažnju javnosti uglavnom ranih tridesetih godina, socijalna politika nemačkog Rajha postala je interesantna tek krajem te decenije. Ipak, oduševljenje sa kojim su autori pristupali analizi ovih aktivnosti bilo je identično. Kao i vaspitna, tako je i Hitlerova socijalna politika uglavnom hvaljena, uz posebno naglašavanje njegovog uspešnog staranja za majke i decu. U serijalu o nacističkoj Nemačkoj, *Vreme* je 1937. prenelo tekst nemačkog autora o socijalnoj politici u kome je opisana aktivnost čitavog niza organizacija koje se bave tim problemom. Ustanova Snaga putem radosti je ispunjavala slobodno vreme Nemaca

⁶¹¹ Svetislav Petrović, Vaspitanje omladine u Hitlerovoj Nemačkoj, *Krug*, 5. mart 1938.

„radom sa radošću i lepotom“, organizovala putovanja u inostranstvo, a „milione i milione“ Nemaca vodila na putovanja kroz Nemačku. Hvaljena je i organizacija Zimska pomoć, zamišljena kao „zadružna akcija svih Nemaca“, koja saraduje sa dobrotvornim organizacijama, sa katoličkom Karitas, Misijom evangeličke crkve, Crvenim krstom, Vojskom spasa, čak i sa adventistima. Autor je tvrdio da „ako su jevrejska dobrotvorna društva iz celishodnih razloga organizatorski upućena na same sebe, to ni u kom slučaju ne znači da se u Nemačkoj manje brine za Jevreje, nego li za ostalo stanovništvo“. Sve ostalo što tvrde njeni neprijatelji „spada u područje bajki“. Sakupljanje pomoći se vršilo uz moto samog Hitlera: „Da niko ne gladije i da se niko ne smrzava“, a pomoć se davala besposlenima, delimično uposlenima i invalidima. Isticana je i velika socijalna uloga organizacije Majka i dete čiji je cilj bio „nasledno biološko jačanje nemačke porodice“ i uklanjanje problema „u nasledno zdravim porodicama“, preko pomoći u nalaženju posla, stanova, oporavku.⁶¹²

I časopis *Zdravlje* je 1937. afirmativno pisao da nacionalsocijalistička doktrina pretpostavlja ličnom egoizmu ideju narodne zajednice, iz čega je proisticala dvojaka dužnost pojedinaca, da svoju sposobnost i znanje stave u službu narodne celine s kojom su neraskidivo povezani, i da imaju „visoku moralnu dužnost“ da se brinu „za održanje zdrave i jake rase“. U „novoju Nemačkoju“ su uslovi za to stvoreni putem mera za unapređenje narodnog zdravlja, ali je bila nužna i „zdrava ekonomska podloga svakog pojedinca“, pa je posebna pažnja posvećena porodici osnivanjem ustanove Majka i dete. Dobra majka je stožer porodice, ali na njoj počiva i briga za razvoj „zdrave rase“, zbog čega je ona i „stožer čitavoga narodnog života“. Obilazeći mnogobrojne domove za oporavak majki, na autora teksta je najdublji utisak ostavio „duh zajedničke pripadnosti“, koji ih povezuje bez obzira na njihov društveni položaj, jer se nisu razlikovale ni po spoljnom izgledu, sve obučene u ista plava odela „za treniranje“. Dok su se nalazile u domovima, majke nisu morale da se brinu za svoju porodicu, brinula se ustanova Majka i dete, smeštajući decu u vrtiće ili vodeći ih na more. Za stariju decu se brinula Hitlerova omladina i Savez nemačkih

⁶¹² Navodilo se da je u toku 1933/34. organizacija Zimska pomoć pomogla oko 17 miliona ljudi, ali sa poboljšanjem privredne situacije taj broj je pao 1934/35. na 13,8 miliona, a 1935/36 na 12,9 miliona. (Prof. dr Bruno Raueker, Nova nemačka socijalna politika, (dodatak „Vreme u Nemačkoju“), *Vreme*, 17. januar 1937).

devojčica, a ukoliko im je bila potrebna posebna nega, slata su na selo ili u dečje domove za oporavak. Prilikom primanja majki u domove nije se gledalo „na pripadnost stranci“, već samo na to da li im je bio potreban oporavak koji nisu mogle da priušte iz vlastitih sredstava. Prednost se davala majkama sa više dece, mladim majkama, trudnim ženama i onima kojima su muževi bili nezaposleni, bez pravljenja razlike između zakonitih i nezakonitih majki. Autor je smatrao da je Treći Rajh time pokrenuo nešto veliko, „a sve u ispravnom shvaćanju“ da samo fizički i duševno zdrave i jake majke mogu biti stožeri porodice, „nositeljice narodne budućnosti“ i stvaraoci „novog čoveka“.⁶¹³

Letopis Matice srpske je pred rat pisao da su posle preuzimanja vlasti, nacionalsocijalisti formirali tri velike organizacije, Zimsku pomoć, organizaciju za oporavak nemačkog naroda i organizaciju Majka i dete, koje su okupljale oko milion neplaćenih „počasnih činovnika“. Suprotno autorima koji su potencirali odsustvo socijalnog raslojavanja u vaspitanju i zdravstvenom staranju, u ovom tekstu se eksplicitno (i afirmativno) tvrdilo da je nacionalsocijalistička država pravila razliku među ljudima, starajući se samo za „rasno zdrave, u prvom redu za buduće generacije“. Pomoć nije imala karakter „hrišćanskog milosrđa prema bednom i nevoljnom“, jer, kako se navodilo, po Gebelsovom shvatanju nacionalsocijalistička pomoć se nije smela „izvrći u kult bolesti i bolesnika“, već se sva pažnja morala obratiti „rasno zdravom budućem pokolenju, da bi se nemački narod umnožio i ojačao“. Pomoć se davala samo u naturi, pa se na ulicama više nije mogao videti „poderan i bosonogi čovek“, ali je zato bilo i malo luksuzno obučenih, „sve je izjednačeno“. Tvrdilo se da je posebna pažnja posvećivana majkama i deci, pri čemu se nije pravila razlika između bračnog i vanbračnog deteta, samo „ako je dete rasno zdravo“. Najstrožim merama suzbajao se pobačaj, jer se težilo za rađanjem što više zdrave dece, a država je uspela da smanji i smrtnost odojčadi. Podrazumevalo se da su i majke vaspitavane u nacionalsocijalističkom duhu, postajući „najbolje pristalice“ partije. Briga je protezana i na „duševne potrebe siromašnoga naroda“, kome su na primer, davane besplatne karte za bioskope, pozorišta, koncerte, sportske priredbe, izložbe, muzeje. Samo u Berlinu je 1937. izdato 10,500.000 takvih karata. Priređivana su grupna putovanja, letovanja za siromašne slojeve, pa su uživanja, kako se navodilo, nekada privilegija malog broja bogatih, „danas

⁶¹³ Dr V. Pavlić, Berlin, „Majka i dijete“ u Trećem Reichu, *Zdravlje*, 8-9, 1937.

pristupačna i narodnim masama“. Autor je tvrdio da su sve te mere dobro sprovedene zahvaljujući „veštoj organizaciji propagande, a još više poznatoj disciplini nemačkog naroda“. Dodavao je, ipak, da je takav program tražio velike žrtve i zato izazivao nezadovoljstvo, naročito kod starije generacije i imućnijih ljudi, što je nacional-socijalizam „nemilosrdno ugušivao“. Zaključivalo se da će tek budućnost pokazati „da li je bio na dobrom putu“.⁶¹⁴

Prvih godina Hitlerove vlasti novine su se bavile i modom u Nemačkoj. *Nedeljne ilustracije* su 1934. opisivale „novu“ nemačku ženu koja se suštinski razlikovala od stereotipa Nemice kao „plave žene, s viticama oko glave, kao Geteove Grethen, i sa varjačom u ruci“. „Hitlerovke“ su, naprotiv, zavele strog režim života, odbacile koketeriju, luksuzne toalete, šminku i počele da podražavaju muškarce. Hitlerov režim je zaveo princip da svaka žena, siromašna i bogata, „mora državi da posveti nekoliko časova rada svakog meseca“, ženama je zatvorio univerzitet ostavljajući samo malom broju mogućnost da studira, ali ih time nije ostavio besposlenim jer, navodilo se, „svakoj će on naći posla, daće joj ozbiljnije zadaće nego što je šminka“. Hitler je „čak i modu nacionalizirao“, tražeći da se umesto ugledanja na Pariz, žene ugledaju na seljanke, omogućavajući jedino filmskim glumicama da žive luksuzno. Kao primer je prikazan život popularne glumice Brigitte Helm koja nije mogla da se „potuži na Hitlera“. Iako je opisana njena luksuzna vila u otmenom predgrađu Berlina, zaključeno je da je u svakodnevnom životu i ona ipak „prava nemačka žena, ne ona sa varjačom, već ova druga, posleratna“.⁶¹⁵

Suprotno je pisalo *Vreme*. Navodeći da „hitlerizam“ nastoji da izmeni ne samo politički i kulturni život Nemačke, već i modu Nemica, tvrdilo je da se „oduševljena nemačka ženska omladina“ povinuje „hitlerističkim zahtevima“ i u domenu mode koja podrazumeva vraćanje „starih germanskih“ ideala lepote. Navodilo se da se „bezbrojne“ Nemice vraćaju frizuri iz starih vremena, „dugačkim pletenicama one starostavne Grethen koju su opevali romantičari“. Uz fotografiju te idealne „nove Grethen“, zaključivalo se da „Hitlerova omladina smatra da takva Grethen ima i seksepila“. *Vreme* je donelo i vest da je pod počasnim predsedništvom Magde Gebels, žene ministra za propagandu, osnovano u Berlinu zvanično odeljenje za modu, čiji zadatak neće

⁶¹⁴ Dr Đura Jovanović, Socijalno staranje u Nemačkoj, *Letopis Matice srpske*, februar, 1939.

⁶¹⁵ Nemačke žene, *Nedeljne ilustracije*, 18. mart 1934.

biti da uniformiše nemačke žene, već da im pokaže „šta pravi tvorac mode može da učini sa čisto nemačkim fabrikatima“ i nemačkom radnom snagom. Izveštavalo se da je nemačka štampa oduševljena ovom novinom, da se veruje da Pariz više neće uticati na domaću modu, da će tvorci nove mode biti nadahnuti „jedino ukusom nemačke žene“, nemačka toaleta će biti inspirisana nemačkom umetnošću, a „nemačka će se žena najzad približiti tako željenom 'jedinstvu' germanske rase“. Samo tri dana kasnije objavljeno je da je Magda Gebels podnela ostavku na ovu funkciju. Preneta je i vest da je Liga žena nacionalsocijalista objavila deklaraciju u kojoj je istakla kakvo treba da bude ponašanje nemačke žene. Žena koja brije obrve, manikira nokte, boji kosu ili puši u društvu, „pripada prošloj generaciji“, jer „biti mlad, znači biti prirodan, i razumeti traženje jedne velike epohe“.⁶¹⁶

3. Olimpijada

I pre nego što je održana, Olimpijada u Berlinu 1936. je već važila za najveće Hitlerovo propagandno delo. U svetu je bilo rasprostranjeno mišljenje da će ona za novi nemački režim imati veliki propagandni značaj i da bi mogla primarno biti iskorišćena za popularizaciju nacionalsocijalizma. Avgusta 1933. *Srpski književni glasnik* je pisao da je Nemačka pod međunarodnim pritiskom morala da popušta u svom antisemitizmu, jer je Međunarodni olimpijski odbor već razmatrao mogućnost da se u slučaju da Hitler „ne dopusti slobodnu utakmicu i domaćim i inostranim Jevrejima“, igre 1936. održe u nekom drugom gradu.⁶¹⁷ Početkom 1934. *Politika* je izveštavala da se uveliko priprema XI Olimpijada u Berlinu kao „impozantna manifestacija sportskog duha nove Nemačke i povrh toga jedna efikasna propaganda za Treći Rajh“, zbog čega sport u Nemačkoj više nije bio samo potreba telesnog i duhovnog vaspitanja, već i nacionalna dužnost. Tvrđilo se da je ideju za novi

⁶¹⁶ Moda „Grethen“ sa dugačkom kosom ponovo osvaja Nemačku, *Vreme*, 20. maj 1933; Zvanično odeljenje za modu u Nemačkoj, *Vreme*, 23. jul 1933; Gđa Gebels daje ostavku na članstvo u upravi biroa za modu, *Vreme*, 26. jul 1933; Hitlerovske žene smatraju da žena koja bojadiše kosu, manikira nokte i brije obrve pripada prošlosti, *Vreme*, 19. novembar 1933.

⁶¹⁷ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933.

olimpijski stadion u Berlinu dao sam Hitler i da je plan stadiona predstavljao „nešto najgrandioznije što je dosada u svetu napravljeno na sportskom polju“.⁶¹⁸ Godinu dana pre Olimpijade objavljeno je da je predsednik američkog olimpijskog odbora izjavio da SAD neće poslati svoju reprezentaciju na Olimpijske igre zbog progona Jevreja i katolika u Nemačkoj. Ova vest je u Berlinu izazvala „priličnu uzrujanost“ jer je bilo teško zamisliti pravu svetsku sportsku utakmicu bez ekipe iz SAD, a pretpostavljalo se da bi njen primer mogla da sledi i Britanija. Zbog pretnje nedolaska američkih i britanskih sportista bez kojih bi Olimpijada „bila gotovo nemoguća“, nemačka vlada je odugovlačila sa primenom Nirnberških zakona. Zato se verovalo da će „protujevrejska kampanja“ biti obuzdana dok se Olimpijada ne završi.⁶¹⁹ Objavljeno je da je Rihard Štraus pred Hitlerom izveo novu olimpijsku himnu koja je prvi put trebalo da bude javno izvedena prilikom otvaranja Olimpijskih igara.⁶²⁰

Oktoobra 1935. u Jugoslaviji je boravio fon Čamer und Osten, prvi čovek nemačkog olimpijskog komiteta, ili „nemački sportski vođ“ kako ga je predstavilo *Vreme*. Beogradskim novinarima je govorio o značaju olimpijske ideje, tvrdeći da će Olimpijada biti veličanstvena priredba i da je Nemačka neće koristiti u propagandne svrhe. Ipak je rekao da ona ne bi mogla da bude pripremljena bez učešća države i partije, kao i da bez angažovanja *Firera* lično, ne bi bilo ni stadiona kakav se gradi na *Reichssportfeldu*. Tvrдио je da cilj države nije propaganda sistema već međusobno zbližavanje naroda, da nemački narod samo želi da bude dobar domaćin sportistima iz celog sveta, da Olimpijske igre nemaju veze sa političkim, konfesionalnim ili rasnim pitanjem, već da su one isključivo sportska manifestacija. Pomenuo je da još uvek ima ideja o bojkotu Olimpijade, ali i da je odluka SAD da to ne učini najbolji dokaz nemačke „dobre volje“ i sportskog značaja Olimpijade. Zaključio je da svaki narod treba da pošalje one koji će ga najbolje zastupati, poželevši da „sudbina sačuva svet do Olimpijade od većih nedaća, pa će ona, uveren sam da donese jedno osetno zbliženje naroda“.

⁶¹⁸ Pripreme za XI Olimpijadu u Berlinu, *Politika*, 2. januar 1934.

⁶¹⁹ Amerika i berlinska Olimpijada, *Javnost*, 17. avgust 1935; Protujevrejska kampanja i Olimpijada, *Javnost*, 9. novembar 1935.

⁶²⁰ Rihard Štraus je komponovao novu olimpijsku himnu, *Vreme*, 6. april 1935.

Ovaj „sportski firer“ kako su ga (bez ironije) nazivali u beogradskoj štampi, održao je prilikom svog boravka „vrlo interesantno predavanje“, tvrdeći da Nemačka priprema Olimpijske igre „kao svečanost mira i razumevanja naroda“. Negirao je da se u Nemačkoj omladina prisiljava na telesno vežbanje, naglašavajući da fizičko vaspitanje ima vaspitne, zdravstvene i estetske ciljeve, ali i funkciju podizanja borbenog duha. Na svečanom ručku, u ime Jugoslovenskog olimpijskog odbora, zdravicu je izgovorio dr Živković: „Ja pijem ovu čašu u zdravlje naših visokih i dragih gostiju, za dobro njihove slavom bogate otadžbine i njenog vode. Živeli!“ Generalni sekretar berlinske olimpijade dr Karl Dim je u Beogradu pričao o pripremama kojima je cilj da berlinska Olimpijada nadmaši sve dotadašnje, i po organizaciji i po sportskom značaju, izražavajući posebno zadovoljstvo što se taj „veliki istoriski događaj“ dešava „u doba Nove Nemačke“. I on je ponovio da je sam Hitler odlučio da se izgradi stadion „kome neće biti ravnog na svetu“. Njegovo izlaganje praćeno je projekcijom slika o gradnji stadiona, uz dva propagandna filma koji su imali „odlično propagandno dejstvo“.⁶²¹

Godinu dana pre Olimpijade novine su već izveštavale o Džesiju Ovensu kao junaku budućih Olimpijskih igara. Opisivan je kao sportista „sa kožom boje kao med“ koji je „pre ličio na čoveka koga je sunce lepo opalilo, nego na crnca“, srednjeg rasta, sa vitkim stasom, pokretima „elastičnim do gracioznosti“. 25. maja 1935. odlučio je da u skoku u dalj preskoči granicu od osam metara, što je u beogradskoj štampi praćeno rećima: „Jedan čovek hoće da učini kraj polemikama i raspravama stručnjaka, da li je ljudskom biću uopšte moguće da skoči preko 8 metara.“ Toga dana je preskočio 8,13 metara i postigao novi svetski rekord. „Tako je Ovens i pored toga što je crnac, postao ljubimac amerićeke

⁶²¹ „Olimpijada u Berlinu nema nikakav nacionalni, verski ili rasni karakter, i na njoj sve nacije mogu učestvovati preko onih pretstavnika koje izaberu“ rekao je g. fon Čamer und Osten, *Vreme*, 30. oktobar 1935; G. fon Čamer und Osten odaje priznanje jugoslovenskom sportu i viteškom fizičkom vaspitanju naše omladine, *Vreme*, 31. oktobar 1935; „Zavladaće mir među narodima od onog trenutka kad se olimpijska luća prenese sa Olimpa preko Beograda u Berlin...“, rekao je u svome govoru g. dr Dim, *Vreme*, 31. oktobar 1935.

sportske publike.“ Očekivalo se da će Owens biti „glavna atrakcija berlinske Olimpijade“.⁶²²

Već je zimska Olimpijada 1936. održana takođe u Nemačkoj, u Garmiš-Partenkirhenu, obeležila ono što će doći do izražaja na letnjoj u Berlinu. Kako su beogradske novine izveštavale, „niko nije hteo da propusti priliku da vidi svečani čin otvaranja Olimpijade, i ujedno da vidi g. Adolfa Hitlera“. Među diplomatama otvaranju je prisustvovao i jugoslovenski poslanik Cincar-Marković „sa gospođom“. Na stadionu je bilo 60.000 ljudi kada se sa okolnih brda „razleglo klicanje mase. Firer dolazi!“ Hitlerova „telesna garda“ je morala silom da održava red jer su, ne samo Nemci već i veliki broj stranaca, bili zahvaćeni „jednom psihozom“ želeći da vide Hitlera. Dok je intonirana nemačka himna i „hitlerovska“ pesma „Horst Wessel“, stadion je „u stavu mirno i sa hitlerovskim pozdravom pevao sa muzikom“. Izveštač je tvrdio da su i stranci, „možda i oni koji nisu pristalice hitlerovskog pokreta“, digli ruke jer ih je zahvatila „opšta psihoza“.⁶²³

Povodom predstojećih Olimpijskih igara Ministar fizičkog vaspitanja dr Rogić je apelovao na jugoslovenske sportiste da se časno bore, jer se „viteškom borbom“ jača telo, oplemenjuje karakter pojedinaca i razvija „snaga i otpornost cele rase, pa na taj način ona postaje produktivnija, privredno i kulturno jača“. Smatrao je da se na Olimpijadi ne bore pojedinci protiv pojedinaca, „nego države međusobno“, i zato se uspesi pojedinaca smatraju uspesima nacije. Predviđao je da će buduća Olimpijada biti najveća do tada i da će „dugo vremena zauzimati prvo mesto“. Velike pripreme i savršena organizacija, po njegovom mišljenju svedoče „o velikoj snazi nemačkog naroda, njegovog ponosa, svesti i razumevanja za olimpijsku ideju“ koja znači konačni mir među narodima.⁶²⁴

Već je prolazak olimpijske baklje na putu sa Olimpa za Berlin imao političke implikacije. Njen prolazak kroz Beograd pratila je lično Leni Rifenthal snimajući čitav spektakl. I sam

⁶²² Kako je američki crnac, Džese Owens, glavna atrakcija iduće Olimpijade, oborio za jedan dan tri svetska rekorda, *Vreme*, 25. decembar 1935.

⁶²³ Leopold Skorepa, Pred 60.000 gledalaca i pred kancelarom g. Hitlerom juče je otvorena Četvrta zimska olimpijada u Garmišpartenkirhenu, *Vreme*, 7. februar 1936.

⁶²⁴ Apel ministra fizičkog vaspitanja g. dr. Rogića, „Pozivam naše olimpijske takmičare da ulože sve sile u časnu borbu“, *Vreme*, 25. jul 1936.

film je trebalo da postigne „olimpijski rekord“ u dužini, zbog čega joj je dodeljena ekipa od 200 ljudi. Prethodno je boraveći u Atini, među nosiocima olimpijske baklje uočila „jednog mladog atletu, koji je bio dostojan grčkih antičkih bogova, sa savršenim linijama tela i Apolonovom lepotom“. Odlučila je da ga povede u Berlin. Prilikom prolaska olimpijske baklje kroz Beograd, Ministar fizičkog vaspitanja je „u veoma lepom govoru“ rekao da je „naša rasa“ po svojoj konstituciji snažna i čvrsta i da krije u sebi „neprocenjivi sportski i atletski materijal“. Razlog što ona nije pokazala naročito ubedljive rezultate na međunarodnim takmičenjima, video je u tome što u toku istorijskog razvitka „sudbina nije baš bila naklonjena i što smo sve naše raspoložive duhovne i materijalne snage u prvom redu morali trošiti prvenstveno u svrhu našeg nacionalnog održanja i stvaranja naše državne samostalnosti“.⁶²⁵

Prolazak baklje kroz Beč iskoristili su austrijski nacionalsocijalisti za manifestaciju u korist Hitlera i anšlusa. To im je bilo olakšano činjenicom što je olimpijski pozdrav sličan „hitlerovskom“, kao i što se nemačka pesma „Deutschland Lied“ peva na istu ariju kao i austrijska himna. Izveštač je tvrdio da su ovi „nepopravljivi mladi ljudi“, zavedeni „subverzivnom propagandom“, ostavili rđav utisak, kao i da su mnogi prisutni građani protestovali protiv njihovih izgreda. Uhapšeno je oko 150 lica, a austrijski kancelar Šušnig je izjavio da se u zemlji ne može trpeti neprijatelj i da je problem nacionalsocijalizma unutar austrijskih granica njihova unutrašnja stvar. „Pošto austrijski nacional-socijalizam neće da čuje o slobodnoj i nezavisnoj Austriji, svaki kompromis s njim je isključen“. Nemačka štampa je tvrdila da su nacionalsocijalističke demonstracije „inscenirane od marksista“.⁶²⁶

⁶²⁵ Čuvena nemačka glumica Leni Rifenštal koja će snimati prenošenje olimpijske baklje sa Olimpa u Berlin stigla je juče u Beograd; Čaj na Avali u čast g-ce Leni Rifenštal, *Vreme*, 18. jul 1936; Leni Rifenštal ukrala lepog grčkog trkača koji je nosio olimpisku baklju i odvela ga avionom u Berlin, *Vreme*, 26. jul 1936, Uz velike svečanosti juče je na Terazijama u Beogradu zapaljena olimpijska vatra, klicanjem ogromne mase sveta i sviranjem olimpiske himne dočekan je trkač koji je doneo plamen iz Olimpije, *Vreme*, 28. jul 1936.

⁶²⁶ B. Vajs, Hitlerovske manifestacije prilikom dolaska olimpijske baklje u Beč; Oštre mere austrijske vlade protiv manifestanata; Isključen je

Otvaranje letnjih Olimpijskih igara avgusta 1936. propraćeno je sa pomešanim osećanjima. *Politika* je opisivala Berlin čijim su ulicama defilovali omladinci u „mrkim košuljama“, angažman Leni Rifenshtal, „najslavnijeg imena mrkog filma“, koja je snimala sve što se događalo na stadionu kako bi to gledali i Berlinci koji su ostali napolju, dolazak Hitlera koji je „kao pravi imperator“ dostojanstveno silazio „velelepni“ stepenicama, odjekivanje uzvika „*hajl, zig, hajl, zig*“ od kojih se prolamao stadion, intoniranje himne koju su pevali svi prisutni sa uzdignutom rukom. Opisano je i kako su pojedine sportske ekipe pozdravile Hitlera. Uzdignutom rukom su ga pozdravile reprezentacije Grčke, Egipta, Bermuda, Bolivije, Islanda, Italije, Kanade, Letonije, Luksemburga, Meksika, Paname, Portugala, Rumunije..., a bugarski sportisti su izazvali „prave ovacije“ jer su uz pozdrav uzdignutom rukom, pored Hitlera prošli marširajući pruskim korakom. Jugoslovenska reprezentacija je pozdravila spuštanjem zastave, „onako kako se u vojsci pozdravlja“, malobrojna reprezentacija Monaka prošla je pored Hitlera bez ikakvog pozdrava, „niti skidaju kapu niti pozdravljaju“, dok Amerikanci prolazeći pored Hitlerove lože nisu spustili svoju zastavu. Izveštači *Politike* su zaključivali da je to bila „neviđena svečanost“, ali da su zbog olimpijskog pozdrava koji je istovetan partijskom fašističkom pozdravu, mnoge ekipe bile u dilemi da li da pozdrav koriste zbog sporta ili da ga izostave zbog politike.⁶²⁷

I *Vreme* je izveštavalo sa otvaranja Olimpijade kao o neviđenoj slici, pisalo je o zastavama, cveću i zelenilu kojima je preplavljen Berlin, o fanfarama koje su se čule, o zatvorenim radnjama i fabrikama, o Berlinu koji je sav bio na ulici.⁶²⁸ Izveštač *Vremena* F. Stefanović je opisivao krcat stadion na kome je sve savršeno funkcionisalo. Naveo je sve detalje sa velikog defilea reprezentacija, njihov redosled, garderobu. I on je registrovao veliki aplauz koji su dobili bugarski reprezentativci, ali i francuski, čije je vođstvo pozdravljalo

svaki sporazum sa austrijskim nacional-socijalistima“ – kaže g. Šušnig; Negodovanje u Berlinu zbog oštne reakcije Beča, *Vreme*, 31. jul 1936.

⁶²⁷ Živojin Vukadinović, Bora Jovanović, Pretsednik Rajha g. Hitler otvorio je juče XI Olimpijadu u prisustvu svih reprezentacija i ogromne mase sveta, *Politika*, 2. avgust 1936.

⁶²⁸ D. Ulaga, Juče je g. Hitler otvorio XI Olimpijadu, velike svečanosti otvaranja XI Olimpijade i olimpijske zakletve pred 100.000 ljudi u velikom stadionu, *Vreme*, 2. avgust 1936.

„ispruženom rukom u desno što je olimpijski pozdrav“, a ostali samo pogledom na desno. Italijansku ekipu predvodio je general Bakaro u crnoj košulji i vođa ekipe u fašističkoj uniformi, dok je čitava reprezentacija pozdravljala „na fašistički način“. Najveći aplauz dobila je Austrija koja je ušla na stadion sa fašističkim pozdravom. Nemačku ekipu vodio je fon Čamer und Osten. Predsednik Nemačkog olimpijskog komiteta dr Levald se zahvalio Rihardu Štrausu, kompozitoru olimpijske himne koja je odlukom Međunarodnog olimpijskog odbora ozvaničena kao himna i za sve docnije olimpijade. Za razliku od izveštača *Politike*, izveštač *Vremena* ništa nije napisao o ovacijama Hitleru, nacističkim uniformama na stadionu, ništa o ideologiji.⁶²⁹

Džesi Ovens je bio ne samo zvezda Olimpijade, već i beogradskih listova. Izveštač *Vremena* Ulaga je uspeo da ga intervjuiše. Našao je Ovensa u sobi koju je delio sa rekorderem u skaku u vis Džonsonom. Izveštača je primarno zanimalo zašto su Ovens, „i uopšte Crnci“, tako dobri trkači. Pošto je Ovens izbegavao direktan odgovor, Ulaga mu je ispričao da su naučnici objasnili vanredne trkačke sposobnosti crnaca anatomskim sklopom njihovog tela koji omogućava da čine duže korake od „ljudi bele rase“. „Džes“ Ovens je na to rekao da ne veruje da uspehe američkih crnaca treba pripisivati njihovim rasnim osobinama. Smatrao je da je u pitanju slučajnost i da u SAD ima mnogo mladih sportista „anglosaksonske rase“ koji postižu odlične rezultate, dok kod mladih crnaca poznaje mali broj budućih rekordera. Pohvalio je organizaciju Olimpijade, za berlinski stadion je rekao da je najlepší stadion koji je ikada video, a za olimpijsko selo da ima utisak da se nalazi u rajju. Bio je siguran u svoju pobjedu na 100 i 200 metara kao i u skoku u dalj.⁶³⁰ Njegova trka na 100 metara je opisivana kao znamenita jer su u njoj nemački rasisti gledali „borbu rasa“ i „borbu kontinenta“. Borila su se „dva crnca protiv četiri bela čoveka“, tri Amerikanca protiv tri Evropljanina. Ovens, „crna lokomotiva“, je postigao olimpijski

⁶²⁹ F. Stefanović, Velika popodnevna svečanost na velikom stadionu, *Vreme*, 2. avgust 1936.

⁶³⁰ Drag. Ulaga, Džes Ovens i Džonson govore o trkačkim preimućstvima crnačke rase, *Vreme*, 4. avgust 1936.

rekord i stilom trčanja oduševio publiku.⁶³¹ Posle osvajanja sve tri zlatne medalje, nemački listovi su tvrdili da je Owens počeo uz svoj potpis da dodaje i sve svoje titule, što su komentarisali tvrdnjom da su „Crnci veoma osetljivi, detinjasti i dosta naivni, da ne kažu glupi. Stoga i Owens, kao Crnac je takav i sada se na taj način potpisuje što niko drugi ne čini, a naročito ne Nemač!“⁶³²

Iz britanskih novina je prenet vest da je posle pobede Džonsona u skoku u vis, Hitler odbio da se pozdravi sa njim. Uz Džonsona, koji je postigao olimpijski rekord od 2 metra i 3 santimetara, drugo mesto je osvojio Albriton, drugi američki crnac. „Kada su oba Crnca došla na podium da kao olimpijski pobednici budu pozdravljeni nastao je kratak tajac – a zatim su Nemci burno zapljeskali i pozdravili ih. Pre nego što je trebao da pride Crncima da im preda pobedničke lavorove vence vođa Rajha je napustio stadion. Njegova okolina je objasnila da je Hitler morao da napusti stadion i da ranije ode samo da bi 'izbegao gurnjavu'.“⁶³³

Izveštač *Vremena* Stefanović je završio izveštavanje sa Olimpijade tvrdnjom da je na ovim igrama vladao duh miroljubivosti, da su „svi bili jedno“, da nije bilo razlike među sportistima, „i crni, i beli i žuti bili su jednaki. Svi su imali ista prava i jednake dužnosti. Svima su jednako odobravali, svi su jednako hrabri. U njihovom takmičenju nije bila važna pobeda nego čast i viteštvo. Svaka čast domaćinu i organizatoru jedanaestih olimpijskih igara. Nemački narod je dao sve što se zamisliti može da ispuni veliku dužnost koja mu je poverena“. Ushićeno je zaključivao da je „nemački narod veliki pobednik Olimpijade“ koja je zatvorena u prisustvu „voće Rajha g. Adolfa Hitlera, celokupne vlade, internacionalnog olimpijskog komiteta i zvaničnih predstavnika svih naroda“. Ni u ovom izveštaju nije bilo nijedne reči o ideologiji.⁶³⁴ *Vreme* je pisalo da je jedanaesta Olimpijada po svom svečanom delu, svojoj

⁶³¹ F. Stefanović, Najbrži čovek sveta Owens trčao je brzinom brzog voza u finalnoj trci na 100 metara prešavši stazu za 10.3 sekundi, njegov jučerašnji rekord od 10.2 poništen je, *Vreme*, 4. avgust 1936.

⁶³² F. Stefanović, Owens se potpisuje sa tri titule olimpijskog prvaka, *Vreme*, 16. avgust 1936.

⁶³³ G. Hitler nije čestitao olimpijskom šampionu u skoku u vis, *Vreme*, 7. avgust 1936; Neprijatan slučaj sa crncima na Olimpijadi, *Politika*, 8. avgust 1936.

⁶³⁴ F. Stefanović, Olimpijada je završena, *Vreme*, 17. avgust 1936.

besprekornoj organizaciji, po imponantnom broju učesnika, po postignutim rezultatima, po interesovanju koje je izazvala u svetu, nadvisila sve prethodne. Nadvisila ih je ne samo sa tehničke strane, jer „u današnja teška vremena, kada su se mutni oblaci nadvili nad Evropom, sa drevne Olimpije sinula je svetlost olimpijske baklje probijajući se kroz te guste oblake pobedonosno i šireći svuda duh ljubavi, duh miroljubivosti, duh viteštva, duh pregalaštva, duh opštečovečanski čiji je ona najviši simbol“. Verovalo se da će hiljade sportista poneti sa Olimpijade utisak o veličanstvenosti te nezaboravne manifestacije, jer je „više nego ikad i više nego i na jednom mestu na ovoj Olimpijadi ideal međunarodnog bratstva uzdignut (je) iznad svih, ma i bolnih, uspomena iz prošlosti“.⁶³⁵

Od zanimljivosti sa Olimpijade, *Vreme* je donelo priču molera iz Osijeka, Franje Rajsja koji je četvrt veka ranije, „kada je Firer bio moler“ radio sa njim. Tada su Hitlera zvali „Šener Dolf“, a Rajs je sada dobio poziv da prisustvuje Olimpijadi kao gost. „Tom prilikom će imati prilike da ponovo stegne ruku nekadanjem drugu a sada vođi Rajha g. Adolfu Hitleru.“ Po završetku Olimpijade izveštavano je da je bivši komandant olimpijskog sela Wolfgang Firsner izvršio samoubistvo. On je neposredno pred početak Olimpijade smenjen jer nije bio 100% arijevac. Zvanično je saopšteno da je izvršio samoubistvo jer je bio premoren.⁶³⁶

U vreme održavanja Olimpijade štampa je redovno izveštavala o svim njenim aspektima. Donosila je opširne izveštaje o sportskim rezultatima i odličnoj organizaciji, tvrdeći da je sa organizaciono-tehničke strane i po sportskim rezultatima, Olimpijada „sjajno uspela i po opštem priznanju nadmašila sve dosadanje“. Uvek je stajalo jedno „međutim“ koje je osporavalo ostvarenje glavnog cilja ovog sportskog takmičenja i otvaralo pitanje da li je XI Olimpijada uopšte uspela. Levo orijentisana *Naša stvarnost* je navodila da organizacija i sjajni sportski rezultati „sami po sebi ne znače

⁶³⁵ D. P. Jedanaesta Olimpijada donela je tri iznenađenja: pobedu Nemačke, slab uspeh Amerike i Japana, i veliki napredak Mađarske, *Vreme*, 18. avgust 1936.

⁶³⁶ Osječki moler Franjo Rajs koji je u Minhenu drugovao sa g. Adolfom Hitlerom dobio je poziv da kao gost prisustvuje Olimpijadi u Berlinu, *Vreme*, 7. avgust 1936; Samoubistvo bivšeg komandanta olimpijskog sela, *Vreme*, 21. avgust 1936.

ništa“, jer je osnivanjem Olimpijade postavljen „daleko viši i značajniji cilj“. Ona je trebalo da bude manifestacija međunarodne solidarnosti i faktor zbližavanja naroda, jer sport kod omladine „razvija duh bratstva, solidarnosti, demokratije i slobode, ne poznavajući rasnu i nacionalnu mržnju, i kao takav morao je kroz prijateljsko takmičenje na Olimpijadi da služi iskorenjivanju šovinizma i međunarodne netrpeljivosti, i održavanju mira“. *Nаша stvarnost* je tvrdila da u tom smislu, Olimpijada u Berlinu „ne samo da nije uspela, nego je dala sasvim negativne rezultate“, jer se pokazalo da su bili u pravu oni koji su, s obzirom na vladajuću ideologiju u Trećem Rajhu, tražili da se ne ide u Berlin ili da se Olimpijada održi u drugoj zemlji. Navodilo se da je u Berlinu vladala „veoma neprijatna atmosfera“. Već prilikom defilea predstavnika nacija, „publika je burno i oduševljeno pozdravila one reprezentacije koje su pozdravljale nacional-socijalističkim pozdravom, dok je prema onim koji to nisu činili bila veoma hladna“, što se ispoljavalo i tokom čitavog takmičenja. Olimpijada je otvorena i zatvorena u ime *firera* i sva je bila u znaku njegovog pokroviteljstva. Njegove posete stadionu praćene su burnim nacionalističkim manifestacijama, a dogodilo se i nekoliko „veoma neugodnih incidenata“. Citirana je engleska štampa koja je posebno ukazivala na stav Hitlera i nemačke publike prema crncima, navodeći da je Hitler primao sve olimpijske pobednike, a odbio da čestita samo crncu Džonsonu, pobedniku skoka u vis, „demonstrativno napustivši stadion kada se ovaj približio njegovoj loži“. Vođstvo čehoslovačke reprezentacije je uložilo protest jer je prilikom izvođenja njihove himne izostavljen njen drugi deo, a publika je redovno zviždala čehoslovačkim sportistima. Na velikom stadionu primećene su raspoređene grupe nacionalsocijalista čija je dužnost bila da „bučno aklamiraju i bodre Nemce učesnike“ pevajući „šovinističke pesme“. Izveštač je naglašavao da je sve ovo stvaralo „mučnu i tešku atmosferu netrpeljivosti i nacionalne podvojenosti“, što je pojačavano „ogorčenom borbom nemačkih sportista za krajnju pobedu koja je trebalo da pokaže superiornost i veličinu germanske rase“. Zaključivano je da je i pored energičnog Gebelsovog negiranja da je nacionalsocijalizam iskoristio Olimpijadu za svoju propagandu, on to nesumnjivo učinio, kao i da je to i bio cilj nacionalsocijalizma kada je preuzeo organizaciju Igara. „Trebalo je sjajnom organizacijom,

pompeznim svečanostima, izvanrednim stadionom, divnim olimpijskim selom, odličnim konforom sudelovača i iskićenim Berlinom impresionirati svetsku stvarnost.“ Zato, po izveštaču *Naše stvarnosti*, Olimpijada nije postigla svoj cilj, izgubila je svoje značenje i nije se mogla smatrati uspelom, jer se vođenje takve velike međunarodne priredbe ne sme poveravati „političkom režimu koji propoveda rasnu mržnju čija je ideologija potpuno suprotna sportskim idealima bratstva i međunarodne solidarnosti“.⁶³⁷

Olimpijada u Berlinu bila je povod za dva teksta u *Javnosti*, dijametralno različitih viđenja iste stvari. U prvom je autor navodio da je iskren prijatelj sporta, ali baš zato i odlučan protivnik njegovog „izrabljivanja“ za antidemokratske i nehumane ciljeve. Tvrdio je da je upravo na Olimpijadi u Berlinu sve bilo stavljeno u službu propagande nacionalsocijalizma, čija je doktrina uperena protiv slobode duha i jednakosti ljudi i rasa. Citirao je izjavu jugoslovenskog sportiste Mikića da učesnici nisu bili zadovoljni duhom koji je vladao na Olimpijadi, da to nije bio „duh bratstva među narodima“ i da je imao utisak da je Nemačka organizovala Olimpijadu kako bi pokazala svoju vojničku snagu i „fašistički zanos svojih masa“. Sportisti su se svuda susretali sa vojskom, motorizovanim trupama, savršenim sredstvima za ubijanje ljudi, na sve ono što podseća na rat. I u bioskopima su prikazivani filmovi u kojima „nemačka vojska nemilosrdno ubija svoje neprijatelje“, što su sportisti iz drugih zemalja propratili negodovanjem i zviždanjem. Sportista je navodio i da prilikom otvaranja Olimpijade učesnici nisu bili pozdravljeni kao oni koji su „prolazeći kraj Hitlerove lože dizali ruke u vis“, kao i da je nemački oficir dodeljen kao vodič jugoslovenskoj reprezentaciji, pokušao da im održi predavanje o nacionalsocijalizmu. U tekstu su navođeni i drugi poznati detalji sa Olimpijade koji su govorili o njenoj zloupotrebi. Opisivano je kako je Hitler odbio da čestita pobedu pripadniku „inferiorne“ rase, crncu Owensu,⁶³⁸ iako je možda upravo Owens poreklom iz Kameruna koji je Nemačka tražila da joj se vrati

⁶³⁷ Da li je XI Olimpijada u Berlinu uspela? *Naša stvarnost*, septembar-oktobar 1936.

⁶³⁸ Zanimljivo je da ovaj događaj nije pomenut u svakodnevnom izveštavanju dok je Olimpijada trajala. Pomenut je samo istovetan slučaj koji se desio drugom crnom američkom sportisti Džonsonu.

kao kolonija „da ga privede civilizaciji“. Opisivan je i prenos olimpijske vatre iz Grčke kroz Austriju „u kojoj su izbile nacionalsocijalističke manifestacije“, kao i kroz Mađarsku u kojoj je doček baklje poslužio revizionistima da traže „povratak jugoslovenskih, čeških i rumunskih zemalja ugarskoj kruni“. Citirane su mađarske novine koje su velike uspehe svojih sportista na Olimpijadi opisivale kao „oštru osudu onih koji su stvorili Trianonski ugovor“, i državu „sa hiljadugodišnjom kulturom“ izručili pljački „naroda sa nižom kulturom“. Istovremeno su i pretile, tvrdeći da pobeđe mađarskih sportista predstavljaju „tešku opomenu za slučaj budućeg konflikta“. Osuđujući ovakav „eklatantni primer zloupotrebe sporta u revizionističke i ratoborne ciljeve“, kao i nacionalsocijalističku propagandu koja je koristila Olimpijadu za nesportske ciljeve, autor je postavljao pitanje da li je možda ipak bilo pametnije „da smo – pod takvim okolnostima – ostali kod kuće“.⁶³⁹

Sasvim drugačije su Olimpijadu videli desno orijentisani autori i listovi. U drugačije intoniranom tekstu u istom listu se oduševljeno pisalo o upravo završenim Igrama, uz navod da je svetska štampa o njima izveštavala sa „najvećim oduševljenjem, pohvalama i priznanjem“, detaljno opisujući „sjajnu organizaciju i viteška sportska takmičenja izvršena u stalnom prisustvu g. Hitlera, koji je u međuvremenu svakako imao i drugih poslova, koje nije ostavljao po strani“. Autor je tvrdio da je Olimpijada pokazala koliko se veliki značaj u svetu daje sportu, nezadovoljno konstatujući „očajno slab“ rezultat jugoslovenske reprezentacije. Za kočenje razvoja sporta u zemlji optuživao je stariju generaciju koja ne razume njegovu korisnost i smatra sport neozbiljnom i štetnom aktivnosti. Korist od sporta ovaj autor je video na prvom mestu za vojsku, jer razvija osobine koje su za nju „nasušni hleb“, kao što su „fizička čvrstina, brzina, okretnost“, a zatim i psihičke osobine „smelost, samopouzdanje, brzo odlučivanje“. Drugu korist je video u „velikom spoljopolitičkom propagandnom značaju sportskih uspeha“, preko kojih drugi narodi upoznaju „našu vitalnost, sređenost i sposobnost za disciplinu, organizaciju i kulturna pregnuća“. Treću korist je prepoznavao u uspostavljanju narodnog jedinstva preko sporta. Zaključivao je da kad o svemu tome vode računa Nemci, Francuzi, Italijani, Englezi, Mađari i

⁶³⁹ Sport ne sme da služi zarobljavanju duha! *Javnost*, 5. septembar 1936.

drugi i kada sportskim utakmicama prisustvuju „ne samo g. g. Hitler i Musolini, već i engleski Kralj i Pretsednik francuske republike, svakako da treba da i mi to radimo“.⁶⁴⁰

Slično je zaključivala i konzervativna *Narodna odbrana*. Mesec dana posle Olimpijade je pisala da i u Jugoslaviji mora da se izgradi „pokoljenje sposobno za život i teške zadatke koji ga u budućnosti čekaju“, jer to znači „osigurati zemlji i narodu opstanak“. Tvrđila je da nema naroda u Evropi koji to već ne radi razvijajući kod omladine najveću ljubav za domovinu, narod „i sve što nosi rasne oznake“. Na upravo održanoj Olimpijadi *Narodna odbrana* je videla „važnost duševnog vaspitanja, osećanja nacionalnog ponosa i dostojanstva“, tvrdeći da „nije to bio sport u kome su ovi ili oni pretstavnici nacije požneli lepe uspehe i dobili zlatne nagrade“, već je to bilo „takmičenje naroda“. Tvrdeći da su to prvi shvatili Nemci, list je pisao da je na Olimpijadi „svaki takmičar pokazao kroz sebe vrednost svog naroda i njegovu životnu snagu i izdržljivost za borbu koja ga u skoroj budućnosti očekuje“, i da su svi narodi koji su poslali predstavnike „pravilno i ozbiljno shvatili“ da Olimpijada nije utrkiavanje snaga, već „izložba sposobnosti“, „duhovna selekcija“, „odabiranje i izdizanje onih koji vrede“. Olimpijada je zato po *Narodnoj odbrani*, bila „vaga na kojoj se odmeravalo koliko vredi i šta može jedna nacija da da i kako će da se drži u borbi života“, bila je „takmičenje rasa, krvi i duša, a ne nogu i ruku“. Sa žaljenjem se konstatovalo da jugoslovenski takmičari to nisu razumeli i da je „naša nacija“, čijoj su se fizičkoj, duhovnoj i moralnoj snazi za vreme rata „divili“ i njeni neprijatelji, bila u svim sportovima „gotovo poslednja“, pa su i Nemci bili time „začudeni“.⁶⁴¹

Dve godine kasnije u beogradskom bioskopu „Uranija“ prikazan je prvi deo filma Leni Rifenštal o Olimpijadi u Berlinu. Projekciju je organizovalo Ministarstvo za fizičko vaspitanje, a prisustvovali su ministri Miletić, Magarašević, Krek, nemački poslanik fon Heren i drugi. Projekciju je otvorio

⁶⁴⁰ Miladin Đorđević, Posle XI Olimpijade, sport u službi narodne odbrane, spoljne propagande i narodnog jedinstva, *Javnost*, 5. septembar 1936.

⁶⁴¹ Na početku školske godine, *Narodna odbrana*, 27. septembar 1936.

ministar Miletić rečima da su Olimpijske igre „merilo sportske a i moralne snage pojedinih nacija“.⁶⁴²

Već prilikom održavanja berlinske Olimpijade, odlučeno je da se iduća zimska Olimpijada organizuje u Austriji, a letnja u Tokiju, što je naišlo na oštru kritiku mnogih evropskih zemalja.⁶⁴³ Japan je odmah započeo sa velikim pripremama koristeći se i nemačkim iskustvom, odvajajući velika finansijska sredstva i započinjući razgranatu propagandu.⁶⁴⁴ Naredne godine, međutim, objavljeno je da je Međunarodni olimpijski komitet odlučio da se Olimpijada 1940. održi u Helsinkiju.⁶⁴⁵

Naredne dve Olimpijade (1940. i 1944) nisu održane.



Ošišani jež, 22. avgust 1936.

⁶⁴² U Beogradu je prikazan film o Olimpijadi koji je snimljen po režijskim direktivama gce Leni Rifenštal, *Vreme*, 24. jun 1938.

⁶⁴³ Olimpijske vesti, *Vreme*, 2. avgust 1936.

⁶⁴⁴ Za Olimpijadu 1940 vrše se već pripreme, *Pravda*, 17. jul 1937.

⁶⁴⁵ Olimpijada 1940 održaće se u Helsingforsu, *Vreme*, 26. jul 1938.



Ošišani jež, 9. oktobar 1937.

Spoljna politika

Spoljna politika Nemačke bila je tridesetih godina na prvim stranicama dnevnih listova i okupirala svu pažnju, kako svetske, tako i beogradske javnosti. Pridavan joj je značaj adekvatan njenom uplivu na svetska zbivanja i na mogućnost izbijanja novog svetskog rata. Polazna tačka svih autora i listova u analizama nemačke spoljne politike, odnosila se na zahtev za rušenje odredaba Versajskog mirovnog ugovora, širenje nemačke teritorije u skladu sa „teorijom životnog prostora“ i povratak kolonija izgubljenih posle svetskog rata. Iako su sva aktuelna spoljnopolitička dejstva Nemačke razmatrana, za beogradsku javnost nisu sva imala isti značaj. Detaljnije je analiziran primarno njen odnos prema Austriji i Čehoslovačkoj, prvoj kao neposrednom susedu Jugoslavije, a drugoj, kao Jugoslaviji prijateljskoj zemlji.

Za razliku od odnosa prema Musoliniju, koji je očigledno smatran razumnijim i od koga se konstantno očekivalo da promeni svoju spoljnu politiku i uoči opasnost koja pretila samoj Italiji od širenja Nemačke, za Hitlerov spoljnopolitički program nije bilo dileme da vodi u novi rat. Izuzetak su i u ovom slučaju predstavljali desničari koji su negirali rasprostranjenu tezu o neodvojivosti fašizma i militarizma, prepoznajući kao jedinu realnu ratnu opasnost onu koja je dolazila sa Istoka, od komunizma.

Baveći se svim aspektima spoljne politike fašističkih zemalja, i o tekućim zbivanjima najviše su pisali građanski i konzervativni listovi. List *Život i rad* je već 1933. ocenjivao da Hitler isključuje miroljubivu politiku, zbog čega je njegova pobjeda dočekana sa oduševljenjem u Italiji i kod bivših nemačkih saveznika. Navodeno je da demokratska štampa u svetu izražava bojazan da se parlamentarni režimi nalaze u opasnosti i da „hitlerizam“ može uneti duboku pometnju u radu na konsolidovanju mira. Dotadašnja politika velikih sila, koja se manifestovala u velikoj obazrivosti prema Berlinu, stvorila je kod nemačkih masa uverenje da se Rajhu popušta zbog

učinjenih „nepravdi“ u Versaju, pa su „nacionalistički agitatori“ išli sve dalje u traženju da se „počinjene nepravde isprave“, ako se želi izbegavanje oružanih sukoba. Taj „preteći stav Hitlerove garde“, kako se navodilo, izazivao je nepoverenje i kočio rad konferencije za razoružavanje, jer se verovalo da će Nemačka u toku te godine imati već oko 700.000 opremljenih vojnika.⁶⁴⁶

Konzervativna *Narodna odbrana* je verovala da je politika imperijalizma prirodno proizvodila u Nemačkoj „režime militarističko-birokratske discipline“ i da je Hitler najbolje shvatio „urođeni duh Nemaca“, i uspevajući da ga „razdraži“, zadobio njihovo poverenje. Rezimirano je Hitlerovo „jednostavno“ programsko rezonovanje: Nemačka je u bedi zato što je izgubila rat, što su joj oduzete kolonije i nametnute obaveze mirovnog ugovora; tek kada se oslobodi svih obaveza, Nemačka će moći da bude srećna; rat nije izgubila zbog poraza svoje vojske, već usled unutrašnjih pobuna i zato mora da se reši unutrašnjih neprijatelja koje predstavljaju socijalisti, komunisti, demokrate, odnosno, svi koji ne pripadaju njegovoj stranci; Nemačka može da pobedi jer više nema slovenske Rusije, Britanija i SAD nisu zainteresovane za evropska pitanja, a Italija je na nemačkoj strani. Poznajući psihu Nemaca Hitler je, po ovoj analizi, znao da mu od njih neće doći nikakva smetnja i da će njegov program, što bude agresivniji, dobijati veću podršku u zemlji. Pretpostavljalo se da jedina opasnost za Hitlera može doći spolja, ali da oni protiv kojih je uperen nemački imperijalizam nemaju nikakvog plana da mu se odlučno odupru.⁶⁴⁷ Redosled buduće nemačke spoljne politike, po drugoj analizi *Narodne odbrane* iz 1933. je bio sledeći: anšlus Austrije, zahtev da Poljska vrati Koridor i Šleziju, da Gdanjsk izgubi svojstvo slobodnog grada, dobijanje severnog Šlezviga od Danske, Memela od Litvanije, Epena i Malmedija od Belgije, vraćanje nemačkih kolonija, dobijanje sarske oblasti i Alzasa. Nemačka se nadala da će i južni Tirol „sami događaji uvesti u nemačku zajednicu“. Navodilo se „da *naci* nikada neće klonuti ili popustiti dok god Rajna ne bude tekla u more kao nemačka reka, a ne kao nemačka granica“.⁶⁴⁸ Menjajući orijentaciju, isti list je samo tri godine kasnije

⁶⁴⁶ M. Đ. M. Kancelar Hitler, *Život i rad*, 15. februar 1933.

⁶⁴⁷ Božanov, Hitler i restauracija imperijalne Nemačke, *Narodna odbrana*, 12. mart 1933.

⁶⁴⁸ D. B. Nemačka i Italija, *Narodna odbrana*, 24. septembar 1933.

Hitleru pripisivao u zaslugu što je Nemačku oslobodio reparacija i ratnih dugova, povratio sarsku oblast, „do grla celu zemlju naoružao“, izgradio ratne brodove, avijaciju, proizveo „nove 'Berte' i otrovne gasove“ i zatražio povraćaj kolonija.⁶⁴⁹

Prvi značajan akt Hitlerove spoljne politike koji je beležen u štampi odnosio se na Sar i uglavnom je praćen sa ravnodušnošću, često i odobravanjem. Povodom plebiscita u sarskoj oblasti 1935. za prisajedinjenje Rajhu, *Život i rad* je pisao da je to bilo „hvala Bogu“ veličanstveno glasanje kao izraz „glasa krvi“. Verovalo se da će državnici morati da shvate da do ekspanzije dovode „prirodni zakoni“, da za „*drang* prenaseljene Nemačke, koji ne mora uvek biti neprijateljski“, više nema mesta na Zapadu i da se samo postavlja pitanje da li će krenuti na Istok ili na Jug.⁶⁵⁰ Dr Božidar Nikolajević je istim povodom za *Pravdu* pisao da među pobedenima u prethodnom ratu „postoji jedan veliki narod za kog je izgubljeni rat bio najbolja nacionalna trenaža“ i koji je „nepopustljivom istrajnošću“ i uprkos svim nedaćama „koje su ga bespoštedno tukle“ i preko ratnog poraza, „izvojevao sebi pobedu“. To su Nemci koji su, po Nikolajeviću pružili klasičan primer „kako ogromnu psihičku snagu sadrži volja jednog naroda: da ne ostane pobeden, da napreduje i bude silan“. Nemačka je izvršila „idealnu nacionalnu mobilizaciju“ identifikujući svakog pojedinca sa najvišim vrednostima nacije, što se pokazalo i prilikom sarskog plebiscita. Posle petnaest godina kontraagitacije rezultat je bio pozitivan za Nemačku, pokazujući jačinu volje u nemačkom narodu i spremnost svakog pojedinca da se „radosno za celinu žrtvuje“. Nikolajević je konstatovao da je Hitler svečano izjavio da Nemačka više nema teritorijalnih zahteva prema Francuskoj, a on lično je bio spreman da veruje *Fireru*, „jer ko tako verno i požrtvovano, kao on, svome narodu služi – taj nije u stanju da druge narode obmanjuje“. Zaključivao je da sudbinu naroda neće određivati ni topovi, ni zeleni stolovi, već da će ona biti uslovljena „voljom svakog naroda, da živi, da bude slobodan, ujedinjen i jak“. Zato je tražio da se i Jugoslavija ugleda na „Nemce na Sari“.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ Ni Jevreji ni masoni već nacionalni heroji, *Narodna odbrana*, 16. februar 1936.

⁶⁵⁰ Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

⁶⁵¹ Dr Božidar S. Nikolajević, Velika pouka, *Pravda*, 29. januar 1935.

I *Narodna odbrana* je prenosila rezultate plebiscita u sarskoj oblasti koji je predstavljao najveću prepreku „iskrenog zблиženja“ nemačkog i francuskog naroda. Navodilo se da se dugotrajna izborna borba, vođena između pristalica prisajedinjenja Nemačkoj i onih koji su bili za produženje mandata Društva naroda, završila „impozantnom većinom od 90,8% u korist Nemačke“, dok su marksističke stranke u saradnji sa katoličkim centrom pretrpele neočekivano veliki poraz. Takav rezultat je potvrđivao „da ogromna većina nemačkog naroda odobrava Hitlerovu politiku“, čak i tamo gde je bila jaka protivnička propaganda, a predstavljao je i „novu afirmaciju nacionalsocijalističkog režima“. Još veći značaj je imao za međunarodnu politiku, jer je Hitler po objavljivanju rezultata najavio da posle povratka sarske oblasti više nema nikakvih teritorijalnih pretenzija prema Francuskoj.⁶⁵²

Naredne 1936. godine, *Samouprava* je izveštavala da je upravo održana sednica Rajhstaga „uzbudila celu Evropu“, jer je na njoj Hitler objavio ukidanje demilitarizovane zone na Rajni i spremnost da u nju pošalje svoje trupe. Citirane su njegove reči da se mir koji je u Versaju zamišljen kao „nadgrobnni kamen kojim je trebalo da se zazida grobnica rata“, pretvorio u „otrovno aždajino seme mnogih borbi“, zbog čega je zategnutost između naroda postala veća no što je ikad ranije bila. *Samouprava* je pisala da je istog dana Nemačka zaposela demilitarizovanu rajnsku oblast, a da je Hitler pozvao Rajhstag „da se zakune da neće ustuknuti ni pred jednom silom pri uspostavljanju časti nemačkog naroda i da će radije podneti najstrašniju bedu nego da ikada kapitulira“. Nemačka štampa je ovo prikazivala kao „završetak nemačke borbe za ravnopravnost“, dok je „zaprepašćeno“ međunarodno javno mnjenje to shvatilo kao akt sa dalekosežnim posledicama.⁶⁵³ Povodom ovih događaja i *Javnost* je pisala da je zbog niza protivpravnih i nasilnih promena Versajskog ugovora svet već stekao naviku da u odnosu na Nemačku stalno bude u stanju opreza. Kao „naročiti manir“ u spoljnoj politici Nemačke obeležavane su neočekivane i jednostrane povrede ugovora o miru, kao što su gaženje odredbe o razoružanju, o demilitarizaciji Rajne, odredbe finansijske prirode, što je ona sprovodila „svesno i hotimično“, kako bi u skladu sa svojim

⁶⁵² Posle plebiscita u Saru, *Narodna odbrana*, 20. januar 1935.

⁶⁵³ Nemačko pitanje, *Samouprava*, 9. mart 1936.

rasnim teorijama, podigla prestiž u zemlji i inostranstvu. Nemačku je u tome pratila i Italija, „precenjujući“ nemačke uspehe u korišćenju sile.⁶⁵⁴

U sklopu analiza ideološke koncepcije „životnog prostora“ praćena je i aktivnost Nemačke oko povratka kolonija. I u ovom slučaju prisutna je bila očigledna ravnodušnost domaćih autora, a u konzervativnijim strujama, i razumevanje za nemačke zahteve. *Javnost* je 1935. navodila da je nemačko najaktuelnije pitanje upravo povratak kolonija i rušenje Versajskog ugovora o miru, jer samo na taj način može da ostvari „dalekosežne planove gospodstva u svetu“. Hitlerov cilj je bio da ti planovi postanu „svojina čitavog nemačkog naroda, za koje se odgajaju i spremaju buduće generacije“. *Javnost* je verovala da je za Nemačku revizija evropskih granica veći problem od povratka kolonija, o čemu je svedočio sporazum sa Poljskom, odricanje „kroz zube“ Alzasa i Lorene i privremeno stavljanje u pozadinu pitanja Austrije. Na drugoj strani, pitanje povratka kolonija se intenziviralo u maksimalističkom obliku kao zahtev da se vrati čitav bivši posed u Africi pod potpuni nemački suverenitet. Predviđalo se da će propaganda za kolonije u Nemačkoj rasti bez obzira što je izazivala otpor drugih sila i što stanovništvo kolonija nije želelo nemačku vlast.⁶⁵⁵ *Javnost* je navodila i deklaraciju Rajhsbanke po kojoj bez rešenja kolonijalnog pitanja, sve mere za stabilizaciju svetske ekonomije mogu ostati bez rezultata, uz komentar lista da ovakav stav proističe iz „savremene filozofije nemačkog imperijalizma“, odnosno, iz njegove teze da u svetu postoje više i niže rase i da „zakon prirode“ nalaže da više rase moraju da stave sebi u službu niže. Iako je Nemačka svoje kolonijalne zahteve pravdala tvrdnjama da su Nemci „najbolji kolonizatori na svetu“, da bez kolonija Nemačka ne može da živi i da su joj one potrebne radi raseljavanja stanovništva, po ovoj analizi reč je bila samo o grabljenju tuđih teritorija, porobljivanju drugih naroda i njihovoj eksploataciji, a nemački „kolonijalni argumenat“ je proisticao iz prevage militarističkog duha. Druga pretpostavka je bila da se otvaranjem kolonijalnog pitanja priprema javno mnjenje za eventualne teritorijalne kompenzacije na koje bi Nemačka mogla računati u slučaju

⁶⁵⁴ Nemački stil, *Javnost*, 21. novembar 1936.

⁶⁵⁵ Kolonijalne revindikacije Nemačke, *Javnost*, 13. jul 1935; Hitler za kolonije, *Javnost*, 7. decembar 1935.

pobede španskog fašizma, a treća, da je u pitanju vojna priprema Nemačke, jer se veliki izdaci za naoružanje moraju opravdati, a samo „revanšističkim motivima“ se 70 miliona Nemaca „ne bi dalo zadovoljiti“.⁶⁵⁶ Iz britanskih listova je prenošeno da je započela velika propagandna aktivnost u bivšim nemačkim kolonijama u koje su pristizali njeni emisari, pretvarajući dotadašnje kulturne organizacije u organizacije Hitlerove omladine.⁶⁵⁷

Narodna odbrana je 1936. pisala da iako još nije došlo do opšteg rata u Evropi, mir se održava uz najveće napore. Države „sklone ratnim avanturama“ su navodile razloge za „neodrživost“ novostvorenog stanja u svetu, a njihovi najveći prigovori su se odnosili na „rđavu raspodelu kolonija“. Pravdajući se velikom gustom stanovništvu i gazeći sve međunarodne obaveze, Italija i Japan su se „bacile“ na stvaranje kolonijalnih carstava dovodeći u pitanje mir u svetu, a u Nemačkoj su bile sve glasnije tvrdnje da se i Nemci „guše na malom prostoru“ i da su im potrebne kolonije. Potreba za širenjem je pravdana prenaseljenošću iako su realni podaci pokazivali da baš te države nisu bile najnaseljenije. Navođeni su i podaci po kojima je Italija, „koja toliko kuka za kolonijama“, u već postojećim naselila samo 8.000 svojih građana, a da je Nemačka, „koja je do rata imala lepo kolonijalno carstvo“, tamo naselila samo 24.000 Nemaca. Zaključivalo se da se kolonije ne traže zbog iseljavanja viška stanovništva, već zbog sirovina, trgovine, industrije i radi prevlasti.⁶⁵⁸

Miloš Crnjanski je kao izveštač lista *Vreme* 1937. u grupi novinara posetio Hitlera. Preneo je njegovu izjavu da Nemačka mirno gleda u budućnost jer nikome ništa ne želi da uzme, a ne boji se ni da će njoj neko nešto oduzeti. Novinarima je pričao o svojim mirnodopskim planovima, o dve velike izložbe od kojih će prva biti organizovana u Minhenu 1945. a druga u Berlinu 1950, o velikoj mreži puteva koju će izgraditi, o velikim teškoćama sa ishranom u Nemačkoj, iako narod ne gladuje, a on lično je vegeterijanac. Zaključivao je da narod od 70 miliona

⁶⁵⁶ S. Vereščak, Problem nemačkih kolonija, *Javnost*, 24. oktobar 1936.

⁶⁵⁷ Hitlerovska propaganda u bivšim nemačkim kolonijama, *Javnost*, 19. decembar 1936.

⁶⁵⁸ S. D. P. Ratovi i prenaseljenost, *Narodna odbrana*, 29. mart 1936.

ne može bez kolonija, „a nije ni pravo ostaviti ga bez njih kada i druge manje države imaju svoje kolonije“. Nemačka ima moralno pravo na svoje bivše posede i zato to pitanje „mora biti rešeno i biće rešeno u najkraćem roku ovako ili onako“. Na pitanje da li Nemačka želi da se širi i izvan svojih granica, Hitler je odgovorio da i u pitanju manjina mora da vlada razboritost i da „Nemačka neće da uzima nijedan deo tuđeg naroda“, što uostalom potvrđuje i nacionalsocijalistička teorija.⁶⁵⁹

Časopis *Dvadeseti vek* je 1938. navodio da se kolonijalno pitanje u svetu javlja kroz italijanski zahtev da se i formalno prizna faktičko stanje u Etiopiji, nemački zahtev da joj se povrate kolonije i nove kolonijalne zahteve Japana i Poljske. Smatralo se da je problem italijanskog zahteva manji, jer je veći broj država već priznao njenu kolonijalnu imperiju, uključujući i Kraljevinu Jugoslaviju. Problem nemačkog kolonijalnog zahteva viđen je kao teži, ali i kao opravdan, zbog umnožavanja njenog stanovništva i uverenja da bi njegovo rešenje učvrstilo mir u svetu.⁶⁶⁰ List je pokazivao razumevanje za nemačke zahteve, uveren da su joj potrebne nove teritorije za naseljavanje i novi izvori sirovina koji se jedino mogu naći u neiskorišćenim afričkim predelima, jer „presušivanje nemačkih izvora sirovina u Africi znači smrt za celokupnu nemačku narodnu privredu“. Tvrđilo se da je u „prenaseljenoj i sirovinama oskudnoj Nemačkoj“, nastala velika „duhovna uznemirenost“ zbog neizvesnosti za budućnost, što je najbolje opisano u romanu *Ein Volk ohne Raum*, čija je tema upravo „nemačka glad za zemljom za naseljavanje i žeđ za izvorima sirovina“. Ako Nemačka ne dobije kolonije, verovalo se da bi mogla silom da potraži zemlju na istoku, a tada *Drang nach Osten* ne bi značio samo sukob Germana sa Slovenima, već bi se proširio i u rat sa Francuskom. Nasilnim proširenjem preko Čehoslovačke, Rumunije i Ukrajine, Nemačka bi postala najveća kopnena sila u Evropi što bi poremetilo postojeću ravnotežu snaga. S druge strane, vraćanje kolonija Nemačkoj,

⁶⁵⁹ Crnjanski, Izjava g. Hitlera dopisniku *Vremena*, „Nemačka mora dobiti kolonije“, *Vreme*, 13. septembar 1937.

⁶⁶⁰ Navođeni su podaci da 1938. Nemačka ima preko 67.000.000 stanovnika na 470.000 km². Anšlusom Austrije teritorijalno se malo proširila, a dobila je novih 7.000.000 stanovnika, ukupno 75.000.000, sa gustinom naseljenosti „na slabo prinosnoj zemlji“ od 143 stanovnika na 1 km².

verovalo se, ne bi uvećalo izgleda za novi svetski rat. Zato se smatrao razumnim predlog da se nekadašnje nemačke kolonije ustupe na upravu Nemačkoj, pri čemu bi Društvo naroda zadržalo sva prava nad njima.⁶⁶¹

Od dolaska nacionalsocijalizma na vlast, beogradska štampa je u razmatranju spoljne politike u drugi plan stavila italijanski fašizam. On je bio centralna tema samo u vreme abisinskog rata, kao i ukoliko je bilo važno proceniti buduće odnose Musolinija i Hitlera. Opšte mesto tadašnje evropske diplomatije, nada u iznalaženje zajedničkog jezika sa Italijom, ili bar odvajanja Musolinija od saveza sa Hitlerom, bilo je stalno prisutna teza i u beogradskoj javnosti, uz dodatak priželjkivane mogućnosti sukoba između njih, pri čemu se ta nada bazirala na pretpostavkama o većoj razumnosti fašizma i potencijalnoj ugroženosti same Italije od Nemačke.

Početakom 1933. *Srpski književni glasnik* je razloge Musolinijeve želje da vezivanje sa Nemačkom video u Hitlerovoj pobedi, u njegovoj težnji „da obnovi čistu Nemačku“, u uverenju da je uspeh „hitlerovaca“ uspeh fašista („što su fašisti to su hitlerovci“), u stvaranju velike Nemačke kojom „ideja fašizma triumfuje“. Verovalo se da Musolinijevo približavanje Nemačkoj i podržavanje u zahtevu da poništi odluke Versajskog ugovora, nije proisticalo iz želje da u Evropi započne normalni život, već da je, naprotiv, iza njegovih „umiljatih reči i kitnjastih članaka“ bila želja da se izvrši pritisak na Francusku i onemogući „avet francuske hegemonije“. Po ovoj analizi je, međutim, nemačka hegemonija ta koje se treba bojati, jer bi u slučaju njenog uspeha čitava tragedija svetskog rata postala komedija. Zato se verovalo da će Italijani kao „trezveni ljudi“ videti odakle dolazi nevolja, da će razumeti da su „hitlerovci“ pobornici ideja „o nadmoćnosti tevtonske rase“ i da „čisti Nemač mora prezirati Latine“ što, kako se navodilo, Nemci i misle „sa ne mnogo izuzetka“. Trenutno italijansko-nemačko prijateljstvo viđeno je samo kao „prosta izmena taktike“, uz očekivanje da će realistička italijanska diplomatija uvideti „pogrešku svog šefa“. Primećivana je mogućnost da i Italija, „kao nekad Austro-Ugarska“, dođe pod komandu pruskih oficira, jer će Nemačka čim ojača, izvršiti anšlus i zagospodariti Srednjom Evropom, čime će Italija dobiti Nemačku na Brenneru. Verovalo se da

⁶⁶¹ Danilo Vulović, Nemačka i kolonije, *Dvadeseti vek*, april 1938.

Italija i Nemačka mogu imati iste poglede na reviziju ugovora i na razoružanje, ali da su njihovi interesi na terenu „u punoj suprotnosti“ i da u sukobu ta „dva ekspanzivna nacionalizma“, Italija ne može pobediti.⁶⁶²

Primećivana je „stalna evolucija“ Musolinijevih shvatanja u pitanjima spoljne politike. U početku je obećavao italijanskim masama demokratiju, ali je taj program brzo napustio osećajući da sama njegova ličnost „ne nailazi na povoljan prijem kod postojećih demokratskih stranaka“. Zatim je započeo borbu protiv demokratije, gledajući i na Društvo naroda kao na „prepreku za uspeh antidemokratske politike“. Da bi kod italijanskog naroda stvorio uverenje da Italija zahvaljujući fašističkom režimu zaista vodi glavnu reč u Evropi, hrabrio je stav pobedenih država protiv poretka koji su ustanovili mirovni ugovori. Zato je i sam nacionalsocijalizam mnogo dugovao fašizmu, a dolazak Hitlera na vlast, u Italiji je „pozdravljen kao pobjeda fašističke ideologije“. Musolini je računao na Hitlerovu zahvalnost, verujući da će mu nacionalsocijalistička Nemačka omogućiti primat u Evropi kao vodi fašističkog pokreta. Ubrzo je, međutim, uvideo svoju zabludu, jer mu je Hitler, kao „zastupnik imperijalističke težnje nemačke industrije“, postao ozbiljan suparnik, pojavljujući se preko Austrije „na vratima Italije“. Italija se tako našla u poziciji da otklanja opasnost na sopstvenim granicama, pa se predviđalo da će morati da žrtvuje i svoja ranija prijateljstva i „nešto od svoje ideologije“.⁶⁶³

I list *Život i rad* se osvrtao na stalno italijansko pozivanje na nepravde koje su joj učinjene ugovorima o miru, a kao bitna karakteristika Musolinijeve spoljne politike, obeležavano je nezadovoljstvo prema ranijim saveznicima i okretanje dojučerašnjim neprijateljima. To je za pobedene države bilo „od dragocene koristi“ jer je razorno delovalo na nekadašnji saveznički blok. S druge strane, revizionizam fašističkog režima doprineo je da se i u zemljama Srednje Evrope sa više smelosti istupi sa zahtevima za izmenu postojećih međunarodnih ugovora. Zato je u spornim međunarodnim pitanjima Hitler nailazio na potporu fašističkog

⁶⁶² Inostrani, Musolinijeva spoljna politika – direktorium u četvoro, *Srpski književni glasnik*, 1. maj 1933.

⁶⁶³ M. Radojković, Fašistička Italija i Društvo naroda, *Srpski književni glasnik*, 1. avgust 1935.

režima, ali je Musolini, „kao šampion revizionizma“, ipak najviše razumevanja imao kod „svojih peštanskih prijatelja“, koji su bili ne samo „najbolji učenici fašističke ideologije“, već i najpouzdaniji saradnici u rušenju ugovora o miru. Postojeća opozicija u Italiji, mada „beznačajnog uticaja“ na spoljnu politiku, izražavala je bojazan „od suvišnog hrabrenja hitlerizma od strane fašizma“, verujući da je interes Italije da spreči prisajedinjenje Austrije Rajhu. Ipak su i ovi „načelni protivnici“, priznavali Musoliniju „izvanrednu elastičnost u sprovođenju spoljne politike“, verujući da će „pod udarcima vala germanskog nacionalizma“ i on uvideti da interesi upućuju Italiju da menja svoju politiku.⁶⁶⁴ Tvrđilo se da su Italija i Nemačka težile da se politički „posluže jedna drugom“ u zajedničkom spoljnopolitičkom nastupu, ali da su nacionalsocijalisti bili u mnogo prisnijim odnosima sa fašizmom iz psiholoških i taktičkih razloga pre osvajanja vlasti, nego što su to ostali kao vladajuća stranka.⁶⁶⁵

Javnost je 1935. priželjkivala sukob Italije i Nemačke, iako je dugo izgledalo „da nema više te sile na svetu, koja može da rastavi Nemce od Italijana“. Tih dana je, međutim, upravo Italija sa Francuskom uložila protest protiv nemačkog naoružanja, fašistički odredi su preduzeli nekoliko „kaznenih ekspedicija“ u nemačka sela u južnom Tirolu, veliki broj Nemaca iz Italije prebegao je u Švajcarsku, na granici je došlo do sukoba sa italijanskim stražama u kojima je bilo i mrtvih. Sa druge strane, tvrdilo se da je nemački poslanik u Abisiniji obećao pomoć abisinskoj vladi u slučaju rata sa Italijom.⁶⁶⁶ Ponovno približavanje Italije i Nemačke 1936, međutim, ocenjivano je kao početak „opasnih zapleta u Evropi“, jer se radilo o velikim planovima za uspostavljanje sporazuma o svim pitanjima svetske politike kojima bi se zatim priključile manje evropske države sa fašističkim obeležjima. Tvrđilo se da utakmica između dva bloka, demokratskih i fašističkih država, pretila da ozbiljno poremeti evropske odnose i da u budućnosti dovede do novog sukoba. Sporost i odsustvo inicijative demokratskih država, kao i brzina i odlučnost fašističkih, činili

⁶⁶⁴ Dr M. Đ. M. Ideologija fašizma, *Život i rad*, 1. februar 1933; Utisci iz Italije, *Život i rad*, 15. maj 1933.

⁶⁶⁵ Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

⁶⁶⁶ Ljubavi je kraj, *Javnost*, 31. mart 1935.

su da „lakoveran“ svet poveruje da će u budućoj borbi fašistički blok imati prevagu. *Javnost* je ipak verovala da dve fašističke zemlje ne mogu stvoriti sporazum za trajnu saradnju jer im se interesi sukobljavaju u pitanju Austrije, centralne Evrope, Sredozemnog mora i kolonija, i da njihov dogovor ima „više izgleda za negativno sporazumevanje“ o pitanjima u kojima imaju interesa da se „nešto ne dogodi“, ali na čemu ne mogu dugoročno graditi zajedničku spoljnu politiku.⁶⁶⁷

I konzervativna *Narodna odbrana* je pisala o fanatizovanju fašističkih masa koje su verovala da njihova zemlja mora da zauzme mesto u svetu „koje joj po božanskom i ljudskom pravu pripada“, pa je i ona, kao i Nemačka, postala veliki vojnički logor u kome se „kale i deca od malih nogu“ sanjajući o obnavljanju Rimskog carstva. U Italiji su nacionalni zanos i isključivost došli do vrhunca, ispoljavajući se u ratnom dekoru koji su činile uniforme, parade, puške, noževi, mitraljezi. Fašizam je otvoreno propovedao da će održavati mir dok se moralno i materijalno ne spremi za rat, vaspitavajući decu da je mržnja prema drugim narodima potrebna koliko i ljubav, kako bi se civilizacija mogla učiniti plodnom. List nije iznenađivala psihoza pobeđenog naroda kakav je bio nemački, ni njegova želja za odmazdom za izgubljeni rat. Iznenadivao ga je „ratnički polet koji je obuzeo fašističke mase, čija otadžbina nije poznala sve tragedije rata, niti je u njemu bila pobeđena“. Ratna romantika u Italiji je objašnjavana „obiljem u ratu neistrošene snage“ i okolnošću što je zemlja bila u prikrajku „gde se ratni uragan nije uzvitlao svom silinom“.⁶⁶⁸ Uočavalo se da „kad god su Italijani hteli da nauče Nemce, uvek bi se to na kraju krajeva okretalo protivu njih“. Musolini je bio „učitelj Hitleru“, čija je jedina novina u politici bila „rasni elemenat“, ali je upravo Italija došla u poziciju da se brani od Nemačke „sa kojom je tobož u prijateljstvu“. Fašisti su u početku bili polaskani što su u „hitlerovcima dobili vatrene učenike“, ali su ubrzo shvatili da „neo-fašizam“ u Nemačkoj ozbiljno preti italijanskom programu nadmoćnosti u Dunavskom basenu i podeli kolonijalnog carstva u svetu. „Tako je Musolini u hitlerizmu dobio jednog opasnog i ozbiljnog konkurenta.“ Tvrđilo se da njihovi odnosi više nisu prisni „i pored svih spoljašnjih manifestacija i bratimljenja“,

⁶⁶⁷ Pokušaj stvaranja fašističkog bloka, *Javnost*, 24. oktobar 1936.

⁶⁶⁸ Drag. Marković, Glasovi o ratu, *Narodna odbrana*, 10. april 1933.

kao i da „Nemci nikada nisu verovali Italijanima“. Italija je zazirala od pangermanizma jer se ponovno buđenje Svete rimske imperije nemačkog naroda nikako nije slagalo sa idejom o „rimskoj imperiji fašističke Italije“. Ona je mogla da bude u prijateljskim odnosima sa nacionalsocijalistima dok su bili u opoziciji, ali kada su postali svemoćni, morala je da menja svoj stav. Tvrđilo se da je prošlo vreme „koketovanja sa rasističkim pokretom“, da je Italija počela ozbiljnije da se bavi nemačkim problemom, a najosetljivije pitanje njihovih međusobnih odnosa bilo je pitanje Austrije. Italija je želela da „otrgne“ Austriju od Nemačke, jer bi anšlus stvorio „nepobedivu silu na njenim granicama“, a u sukobu sa Nemcima Italijani bi bili poraženi. S druge strane, Hitlerov prvi cilj je bila upravo Austrija, gde je njegove ideje o pangermanizmu najmanje mogla da zaustavi Italija.⁶⁶⁹ Već te, 1933. godine se primećivalo da je čak i Italija „začutala“ strepeći od sile novog nemačkog Rajha i znajući da gornji Adido Brener „nisu zaboravljeni“ od strane Nemaca.⁶⁷⁰ Naredne godine isti list je pisao da su se na granicama Austrije sukobila „dva suparnika“, Musolini i Hitler, usled čega „opasna zona“ više nije bila na Rajni ili u poljskom koridoru, „već u maloj Austriji“. Tvrđilo se da je do prve hitlerovske ofanzive na Austriju, prijateljstvo između nemačkog i italijanskog fašizma bilo čvrsto. Italija je podržavala Hitlera u borbi za reviziju Versajskog ugovora sve dok nije postao „opasnost za njene životne interese“, jer bi kao neposredni sused sputavao njen imperijalizam. „Italija ne može dopustiti na vratima Adide i obalama Jadrana jedan Rajh, koji bi brojao 75 miliona duša.“ Uočavano je da je prošlo vreme „fašističko-hitlerovskih poseta, međusobnog veličanja i simpatija“, da se njihovi listovi takmiče ko će više da napada one druge, da je u Trstu već rasturena jedna nacionalsocijalistička grupa, da fašizam „želi da isključi hitlerizam a ne da saraduje sa njim“. Preporučivalo se Italijanima da se sete Makjavelijevih reči da su Nemci „kao velika reka: da bi je obuzdali trebalo bi podići velike brane“, uz zaključak da sama Italija „sigurno neće zaustaviti ovu bujicu“.⁶⁷¹

Kao najveći problem u nemačko-italijanskim odnosima, pitanje Austrije, tumačeno je i kao dilema „fašizam ili hitleri-

⁶⁶⁹ D. B. Nemačka i Italija, *Narodna odbrana*, 24. septembar 1933.

⁶⁷⁰ Vasilije Zarić, Jedan Hitlerov propagator, *Narodna odbrana*, 28. maj 1933.

⁶⁷¹ Fašizam i Hitlerizam, *Narodna odbrana*, 18. mart 1934.

zam“. „Duboki nagon“ Austrije, „nagon jezički, rasni, istoriski“ je nagon germanski, a ne latinski, a Beč samo privremeno nije okrenut Berlinu, iako oseća „germansku solidarnost“. Tvrđilo se da Italija tamo nikada neće steći „ni poverenje ni živahna osećanja“, jer bi to za Austriju značilo boriti se „protiv svoje krvi i mesa“. Zato je Italija, kako se navodilo, preživljavala „unutrašnju tragediju“ i znala da u ovom sukobu nije mogla trijumfovati protiv „strpljive“ Nemačke, koja je samo čekala nesporazum među silama da krene u ostvarenje „sna svoga vođe, koji je sa toliko topline iznesen u knjizi *Moja borba*“. Samo su retki predviđali još jednu mogućnost, „više teorisku no praktičnu“, da dođe do definitivnog izmirenja Nemačke i Italije preko Austrije, u kome bi „Duče žrtvovao svoju sigurnost u Srednjoj Evropi za prijateljstvo sa Nemačkom“. Ipak, pošto bi Nemačka i u slučaju popuštanja u pitanju Austrije, i dalje pokušavala da „smrvi“ svojom „neodoljivom masom“ i organizacijom „slabačka pleća italijanskog imperijalizma“, odbacivana je pretpostavka o italijansko-austrijsko-nemačkom sporazumu, uz predviđanje da će dve velike sile ostati još dugo „u prikrivenom suparništvu“.⁶⁷² *Narodna odbrana* je zaključivala da su političke karijere Musolinija i Hitlera bile slične, njihovi politički uspesi započeli su „bezobzirnošću“, njihova unutrašnja politika bila je „diktatorska“, a prve razlike i sukobi među njima nastali su u spoljnoj politici u kojoj su imali sasvim različite metode, ciljeve i taktiku. Musolini je težio da fašistička ideologija pređe preko granica Italije i bude usvojena kao sistem u drugim državama, ali nije predvideo da će baš Nemačka, usvajajući donekle njegove metode, u spoljnoj politici otići dalje od njega i da će se njihovi zahtevi sukobiti. Tumačilo se da Hitler postiže mnogo veće uspehe u spoljnoj politici od Musolinija, pa „dok se intenzivnost i vera u pobedu kod Musolinia smanjuju, kod g. Hitlera rastu“. U pitanju je bio sukob „dva imperatora“ koji su fascinirali „gomile“ u svojim zemljama, pa se očekivao interesantan okršaj koji će pokazati „ko će koga fascinirati“, jer su njihove paralelne politike došle do tačke „gde će se seći“.⁶⁷³

Suprotno *Narodnoj odbrani*, koja je u analizama nemačko-italijanskih odnosa uvek bila kritičnija prema Italiji kao neposrednijoj opasnosti po Jugoslaviju, Miloš Crnjanski je u svojim izveštajima, po pravilu imao pozitivan stav o njoj,

⁶⁷² W. W. W. U Srednjoj Evropi, *Narodna odbrana*, 8. jul 1934.

⁶⁷³ V. P. Sastanak Musolini Hitler, *Narodna odbrana*, 17. jun 1934.

posebno o njenoj vojnoj sposobnosti. Izveštavajući posle anšlusa Austrije za *Vreme* o spoljnoj politici Italije, tvrdio je da ona ne napušta svoje pozicije u Srednjoj Evropi, posebno ne „za ljubav“ Nemačke, kako se to tvrdi na Zapadu. Ocenjivao je da Italija ima dobre odnose sa Poljskom, da je pasivna u pitanju sudetskih Nemaca jer je „prihvatila nemačku tezu“, pa neće, „čak ni platonski“, da brani čehoslovački integritet. U Mađarskoj je veoma aktivna, igra ulogu savetodavca u spoljnoj politici, a učestvuje i u mađarskom naoružanju. Verovao je da će pod italijanskim uticajem u Mađarskoj doći do „novog socijalnog kursa“, jer se upravo vrši „likvidiranje liberalizma“ i „lome poslednji ostaci demokratskih partija“. I sa Rumunijom i Jugoslavijom saradnja Italije je aktivna, pa se nikako ne može reći da je ona istisnuta iz Srednje Evrope. Tvrdio je da u Srednjoj Evropi, čak i u antifašističkim krugovima, gotovo niko ne misli da bi Italija mogla da postane agresivna, jer iako uzdiže simbol Rimskog carstva, njena spoljna politika nije ni malo mistična. U pravcu Sredozemnog mora ona ide „stopama rimskih imperatora“ ali, smatrao je Crnjanski, i tu treba razlikovati daleki simbol od bližih istorijskih razloga.

Osvrćući se na pitanje militarizacije Italije, pisao je da je nju posle rata „najviše bolelo to, što su njeni bivši saveznici vrlo nepovoljno govorili o njenoj vojsci“. Odlukama Versajskog ugovora ona je „relativno, rdavo prošla“, a kada je počelo i omalovažavanje njene vojske, ogorčenje Italijana je poraslo. Crnjanski je smatrao da ovaj psihološki momenat ne treba potcenjivati i da se on oseća u italijanskoj politici. Militarizacija Italije, po njegovom mišljenju, daje dobre rezultate, a nemačka vojna literatura iznosi o njoj „laskavo mišljenje“, zbog čega je Crnjanski zaključivao da je ne samo ružno, „nego je i glupo, sumnjati u hrabrost čitave jedne vojske“. Tvrdio je da se većina vojnih stručnjaka slaže da je Italija izvršila „nečuven napor da uveća vojni koeficijent svoje moći“ i da je prema tome „prazan razgovor o hrabrosti ovoga ili onoga vojnika, kada postoje fakta“. Italijanska vojna avijacija drži većinu svetskih rekorda, što se ne može postići „bez čoveka i mašine velike vrednosti“, a svoju veliku vrednost posebno je dokazala u grupnim letovima u Abisiniji i Španiji. Za vreme Hitlerove posete, Italija je izvela vojne vežbe „kojima bi se svaka vojska ponosila“, a u italijanskoj vojsci vlada novi duh koji ima „nepresušne rezervoare“ u omladini, potpuno saglasnoj sa Musolinijevim progra-

mom da Italija dobije mesto među velikim silama. Tvrdio je da je italijanska vojska „ogroman aparat“ sposoban za akciju, u njoj je niklo nekoliko novih teorija „za kojima ostale vojske, tako reći, kaskaju“. Zadatak italijanske vojske je da vodi „brzi rat, napadni rat, koji ne treba da traje dugo“, što je „logična formula“ koja zbunjuje one „koji su sa nipodaštavanjem govorili o talijanskom vojniku“. Iako Italija nije bogata, ona ima na svojoj strani veliki prirast stanovništva, duh svoje omladine, organizovanu miliciju i vojne formacije partije. Tvrdio je da italijanski oficirski kor ima ogromne ambicije, da je Italija „željna da bude cenjena kao velika sila“, da je ona militarizovana „i stoji u znaku mača“, tražeći „svoje mesto pod suncem“. Crnjanskom se činilo da je vrlo naivno računati na njenu vojničku slabost „na osnovu priča koje nisu tačne“, da treba ceniti činjenice i rezultate, „a oni govore da je Italija danas na visokom stupnju naoružanja i da je njen vojnički koeficijent u svakom slučaju mnogo veći nego što to misli jedna izvesna štampa na zapadu.“⁶⁷⁴

Uvek više zainteresovana za Nemačku nego za Italiju, *Otadžbina* je u svojim ranim godinama, još uvek pisala da Italija pokušava da „u mutnoj vodi lovi ribu“ zbog svojih „sebičnih i zavojevačkih namera“, da predstavlja „element nemira za sve svoje susede, na čije zemlje ona jednako baca poglede“, da želi „naše Primorje na Jadranu“, Albaniju, Nicu i francusko primorje, čak i „komad čiste nemačke zemlje“, ne zadovoljavajući se što je već „prigrabila južni Tiroi sa pretežno nemačkim življem“.⁶⁷⁵

1. Abisinija

Od akata italijanske spoljne politike najdetaljnije su praćeni događaji u Abisiniji 1935. godine. U skladu sa svojom aktivističkom politikom da se angažuje samo u konkretnim slučajevima agresivne fašističke politike, komunistički *Proleter* je ove događaje obeležio kao mogući početak novog „imperijalističkog rata“, obaveštavajući javnost da „internacionalni proletari-

⁶⁷⁴ Miloš Crnjanski, Italija i njihova lordstva, *Vreme*, 16. avgust 1938; Vojni koeficijent Italije, *Vreme*, 18. jul 1938.

⁶⁷⁵ Događaji u Evropi, *Otadžbina*, 5. avgust 1934.

jat ustaje protiv talijanskog fašizma i imperijalizma, a za odbranu slobode Abisinije“. Od jugoslovenskih sindikata se tražilo da spreče transport ratnog materijala i namirnica za Italiju, od željezničara i pomoraca da odbiju njihov prevoz sa parolom, „ni zrna pšenice, nikakav materijal, ni jedan metak za fašističku Italiju“. ⁶⁷⁶ Događaje u Abisiniji i Nikola Vučo je označio kao imperijalističke fašističke težnje za potčinjavanje poslednje slobodne države u Africi. Suštinu abisinskog problema je video u ekspanzivnom fašističkom režimu koji je u nemogućnosti da u Evropi ostvari svoje osvajačke namere, potražio „oduške svojoj ekspanzivnosti“ na toj strani. I Vučo se pitao: „Ne znači li italijansko-abisinski sukob početak jednog novog svetskog rata?“ ⁶⁷⁷

U sporu Italije i Abisinije građanska *Javnost* je analizirala tri moguća ishoda. Prvi je bio „pravično rešenje“ u Društvu naroda, što je odmah odbačeno „zbog nerazumnog držanja“ obe zemlje, kao i zato „što konačno rešenje ne bi bilo pravično, a pravično rešenje ne bi bilo konačno“, jer Italija polaže ispit velike kolonijalne sile i treba da dobije ono „što ni na jednoj drugoj strani ne može dobiti“. Drugi je bio proširenje italijanskog kolonijalnog carstva ratom, što bi predstavljalo njen veliki uspeh, ali bi je materijalno iscrplo i nateralo da se kad-tad „kupi iz Abisinije“. Treći je bio poraz Italije jer Abisinija ima prirodne saveznike. Verovalo se da zbog svoje slabosti, Društvo naroda neće biti u stanju da otkloni sukob, kao i da je Italija izvršila velike pripreme „da ovaj prvi fašistički poduhvat bude krunisan uspehom“. *Javnost* se bojala da bi u slučaju uspeha došlo do daljih sukoba koje bi izazvali fašistički prohtevi, čime se pojačavala opasnost od opšteg rata, uz naglašavanje da Evropu najviše interesuje da li će u trenutku izbijanja rata u Africi, Nemačka proglasiti anšlus Austrije i time ugroziti i samu Italiju. List je beležio da se u Italiji odvija „najgrandioznija propagandistička ofanziva“ koja je mesecima obrađivala javno mnjenje preko „beskrajne količine“ popularno pisanih napisa, prodavanih po ulicama „za tako smešno nisku cenu, da im je svrha očigledna“. Ilustrovani dodaci dnevnih listova su u svakom broju donosili „kolorisane slike, koje potpiruju ratno oduševljenje“, dok su humoristički

⁶⁷⁶ Talijansko-abisinski rat prijeto da izazove svjetski imperijalistički rat, *Proleter*, april-maj 1935.

⁶⁷⁷ Dr Nikola Vučo, Italijansko-abisinski sukob, *Pravna misao*, septembar 1935.

listovi bili puni viceva o Abisincima. Siromašni Italijani koji nemaju novca za novine, mogli su da gledaju po zgradama oblepljene „milione plakata“ sa geslima iz Musolinijevih govora, dok su se u bioskopima prikazivali filmovi u kojima je slika abisinske vojske izazivala smeh i „primedbe pune mržnje“, za kojima je sledila revija odlično naoružane italijanske vojske, izazivajući „eksploziju oduševljenja, koje se pretvara u orgije, kada se na ekranu pojavi Musolini“.⁶⁷⁸

Pravda je prikazala upravo izašlu knjigu *Abisinija* Antoana Ziške koja je pobudila veliko interesovanje jer se očekivalo da će dati jasnu sliku te afričke države i objasniti uzroke sukoba koji se upravo odigravao. Knjiga je prikazana kao razočarenje jer nije pružila nove informacije, već se zadržala na opštim mestima iz italijanske propagande, svodeći se na teze da je Abisinija zemlja divljaka, da predstavlja konglomerat narodnosti kojim vlada pleme Amharaca, da se „ne zna ni ko pije ni ko plaća“, da u njoj postoji ropstvo i „najodvratniji“ feudalizam. Knjiga je ocenjena i kao neautentična jer, ponavljajući teze italijanske propagande, nije objasnila ukrštanje mnogobrojnih interesa u Abisiniji. Nasuprot tome, po *Pravdinom* priređivaču, rat se ne vodi zbog „robova“ koje evropska civilizacija treba da oslobodi, već zato što „kapitalu treba hrane“, a Abisinija je „dobar zalogaj“.⁶⁷⁹ Po okončanju rata 1936, *Pravda* je ocenjivala da je on završen u korist Italije mnogo brže nego što se očekivalo, da je abisinsko pitanje brzo potisnuto u drugi plan i da se postepeno smanjuje uznemirenost koja se širila u Evropi.⁶⁸⁰

Početak sukoba u Abisiniji konzervativna *Narodna odbrana* je obeležila konstatacijom da je „za sve slabije narode“ kao što je Abisinija, utešno što se mogu staviti pod zaštitu svetske javnosti, „čak i onda kada se radi o jednom narodu najernje Afrike“. Smatrala je da je Italija po cenu istupanja iz Društva naroda rešena da ratom pribavi satisfakciju jer su u pitanju njen prestiž i unutrašnji mir. U ratnim pripremama ona je otišla tako daleko da više nije mogla natrag, imajući „skoro razoružanog

⁶⁷⁸ Izgledi Italije u Abisiniji i intervencija Društva naroda, *Javnost*, 27. jul 1935; Ratna propaganda u Italiji, *Javnost*, 19. oktobar 1935.

⁶⁷⁹ D. J. „Najobavešteniji reporter sveta“ o Abisiniji, Antoan Ziška: *Abisinija*, izdanje Kosmos, Beograd 1935, *Pravda*, 9. novembar 1935.

⁶⁸⁰ Dr. Momčilo Ninčić, Pregled spoljne situacije, *Pravda*, 7. oktobar 1936.

protivnika“, dok je velikim silama ostalo da razmotre pitanje uvođenja sankcija Italiji koje bi služile samo za spasavanje ugleda nemoćnog Društva naroda.⁶⁸¹

Suprotno od svih ostalih izveštača, Miloš Crnjanski je braneći fašističku Italiju od zapadnih država, pisao da su one „u ime demokratije“, pronašle da je „hotentotska, feudalna Abisinija“ njihov interes, „žudno“ očekujući da „gomile Abisinaca, poznatih po kožnim bolestima, pokolju talijansku omladinu, jer je tobože protivnik demokratija“, i to omladinu rođenu u eri fašizma, „uzgred budi rečeno, od matera koje danas u Evropi nesumnjivo najviše rađaju“. Dokazujući veliku vojnu snagu Italije, pisao je da abisinski rat nije lak, ali je u njemu „sve išlo kao na koncu“. Ishrana italijanske vojske vršena je iz vazduha, kao i snabdevanje municijom i vodom, motorizovane jedinice izvršile su „vanredne zadatke“, bilo je „svega nekoliko stotina bolesnih“, a „umrli od malarije ne dostižu ni broj od dve stotine“.⁶⁸²

Napad Italije na Abisiniju je i u profašističkoj *Otdžbini* naišao na razumevanje. Iako se konstatovalo da se Italija služi ogromnom ratnom tehnikom, a da Abisinci nemaju ništa osim svoje hrabrosti, ipak se smatralo da je do rata došlo zato što Italija „kao velika sila, i veliki narod, sa vrlo velikim priraštajem stanovništva, koji, pored toga, nema u svojoj zemlji potrebne sirovine za svoju industriju, ima zaista potrebe za kolonijalnim posedom“. Kako je kolonijalni posed odavno podeljen, „a Italija, osim Libije, Eritreje i Somalije“, koje ne mogu da joj pruže dovoljno, nema više kolonija, ostalo joj je samo da uzme Abisiniju. *Otdžbina* je zaključivala da ona „sa vrlo mnogo razloga traži da zauzme Abisiniju“, po istom principu po kome Engleska i Francuska drže ogromna kolonijalna carstva.⁶⁸³

⁶⁸¹ Italijansko-Abisinski spor pred Društvom Naroda, *Narodna odbrana*, 23. decembar 1934; Italijansko-abisinski sukob, *Narodna odbrana*, 22. septembar 1935.

⁶⁸² Miloš Crnjanski, Musolinijev predgovor, *Vreme*, 16. jul 1938; Vojni koeficijent Italije, *Vreme*, 18. jul 1938.

⁶⁸³ Na prelomu, *Otdžbina*, 20. oktobar 1935.

2. Španija

Najveća razlika između ideoloških opcija u oceni nekog spoljnopolitičkog događaja tridesetih godina, sasvim sigurno se ispoljavala u odnosu na građanski rat u Španiji 1936-1939, u kome je prvi put došao do punog izražaja, između ostalog, i sukob fašizma i komunizma. Dok je levica svu svoju aktivnost orijentisala ka pomoći španskoj republici, organizovala odlazak dobrovoljaca u Internacionalne brigade i optuživala fašizam za izazivanje rata, građanski listovi su uglavnom, iako svesni da je reč o tragediji španskog naroda i odgovornosti fašizma za nju, i ova zbivanja pratili kao udaljeni događaj koji ih se malo ticao. Konzervativci i desničari, naprotiv, nisu imali dilemu da su za događaje u Španiji odgovorni levičari i da oni predstavljaju samo uvod u komunističku „svetsku revoluciju“.

Ilegalni *Proleter* je 1936. objavio proglas Komunističke partije u kome su ovi događaji opisani kao pokušaj najreakcionarnijeg dela španske buržoazije, veleposednika, klera i „njihovih slugu“ fašističkih generala, da sednu „na narodnu grbaču“. Tvrđilo se da „fašističke izrode“ u Španiji izdašno pomažu fašističke vlade Nemačke i Italije i „fašistički krugovi“ u Britaniji, jer „međunarodni fašizam“ hoće da u krvi uguši slobodu španskog naroda. Zato je dužnost „radnika, seljaka i svih prijatelja slobode“ da se solidarišu sa borbom španskog naroda „protiv fašističkog varvarstva“. Navodeći da se u Španiji ne radi o borbi za diktaturu proletarijata, već o odbrani demokratske republike od „fašističke najeзде“, tvrdilo se da je borba španskog naroda, i „naša borba“ za odbranu slobode, a protiv fašizma i rata. Redovno se pozivalo da se Španiji pruži sva pomoć i da se javnost pravilno informiše o prirodi rata, jer jugoslovenska „reakcionarna štampa“ lažno predstavlja sukob.⁶⁸⁴ Akcija koju komunisti moraju da vode u zemlji, po *Proleteru* se odnosila na mobilizaciju javnog mnjenja u korist republikanske Španije, zahtev da sindikati sprovedu najstrožu kontrolu u lukama i na železnicama kako bi se sprečio svaki pokušaj slanja ratnog materijala fašistima, zahtev da se iz zemlje proteraju svi njihovi agenti, da se organizuju

⁶⁸⁴ U pomoć španjolskoj demokraciji! *Proleter*, jul-avgust 1936; U pomoć španjolskom narodu! *Proleter*, septembar 1936.

protesti protiv dolazaka nemačkih delegacija, zahtev za intervenciju Društva naroda u korist španske republike, prikupljanje materijalne pomoći. Upućivan je apel radnicima u emigraciji da se dobrovoljno stave na raspolaganje španskoj vladi u borbi protiv „fašističkih buntovnika“.⁶⁸⁵ *Proleter* je tvrdio da je Hitlerov fašizam glavni organizator fašističkog puča u Španiji, a u sklopu pripreme budućeg rata za osvajanje kolonija, uništenje Sovjetskog Saveza, revanširanje Francuskoj i ostvarivanje prevlasti u Evropi. Poraz republikanske Španije za Hitlera je značio paralisanje uticaja Narodnog fronta u drugim zemljama, zbog čega je, kako se tvrdilo, stvorio nacističke organizacije u Španiji koje su brojale preko 10.000 članova, pomažući i u vojnim akcijama generala Franka. *Proleter* je verovao da bi bez te pomoći, pobuna bila uništena u kratkom roku, nazivajući zato Hitlera i Musolinija ubicama španskog naroda. Tvrdilo se da se u Španiji rešava pitanje svetskog rata ili mira prema čemu niko ne sme da ostane ravnodušan, već mora dejstvovati protiv „krvnika“ španskog naroda. *Proleter* je pozivao: „Kupite dobrovoljne priloge, kupujte oružje, šaljte ga i s njim zajedno hrlite u pomoć španjolskom narodu. U Španjolskoj puške govore! Nek naša što jače zagrmi za pobjedu mira, slobode i napredka“.⁶⁸⁶

Proleter je pisao i o formiranju Internacionalnih brigada u Španiji kao divnom primeru međunarodne antifašističke solidarnosti. Navodilo se da se u njima bore ljudi raznih nacionalnosti, Nemci, Italijani, Poljaci, Švedani, Mađari i drugi. Bore se i Jugosloveni među kojima ima Hrvata, Srba, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno, socijalista, demokrata, neopredeljenih antifašista, „a najviše ima komunista“. Tvrdilo se da je vojnički značaj Internacionalnih brigada ogroman i da su već stekle „naumrlu slavu u borbi protiv fašizma, ljubav španjolskog naroda i povjerenje njegove zakonite republikanske vlade“. Objavljen je apel omladini u Jugoslaviji upućen od strane jugoslovenskih studenata u Pragu koji su se priključili Internacionalnim brigadama. Poručivali su da ih je „očajnički krik nevine djece i žena, ubijanih fašističkim bombama“, naveo da se pridruže španskom narodu, svesni da

⁶⁸⁵ Mesarić, U pomoć španjolskom narodu, *Proleter*, novembar 1936.

⁶⁸⁶ Hitler-ubojica španjolskog naroda, *Proleter*, novembar 1936.

braneći njihovu slobodu, brane „i slobodu naših naroda“.⁶⁸⁷ *Proleter* je pisao: „Mi se ponosimo svima onim poznatim i nepoznatim junacima iz naših zemalja, koji su pod cijenu svojih života pridonijeli tome, da se ostvari velika parola *No pasaran*“.⁶⁸⁸ Objavljeno je i da je veliki broj „radnika, seljaka, studenata, poštenih intelektualaca demokrata i antifašista“, spreman da pođe u Španiju da se pridruži „najboljim sinovima našeg naroda koji se bore u redovima Međunarodnih Brigada“, ali da vlasti u zemlji sprečavaju njihov odlazak. Zato je predlagano da se osnuju „patronatski odbori“ koji bi održavali vezu sa borcima u Španiji, prikupljali pomoć i rasturali antifašističku literaturu. Zahtevano je da se kaže puna istina o ratu u Španiji, a ona je glasila da se tamo „ne vodi borba između boljševizma i fašizma, nego između demokratije, slobode i napretka na jednoj i nazadnjaštva i fašizma na drugoj strani“, da je Španija napadnuta od stranih država, iako joj Hitler i Musolini nisu objavili rat već su se poslužili pobunjenicima, da Društvo naroda nije reagovalo na nemački i italijanski napad na Španiju, a njegovo „neuplitanje“ značilo je faktičku blokadu napadnute republikanske Španije, da se rat ne može lokalizovati bez intervencije sa strane, a sprečavanje njegovog pretvaranja u svetski rat, može se izvršiti samo ako se pomogne napadnuta republika. Posvećujući gotovo celokupnu svoju aktivnost 1936-37. ratu u Španiji, *Proleter* je zaključivao da se u njoj bije bitka od čijeg će ishoda zavisiti sudbina slobode, mira i demokratije u čitavom svetu.⁶⁸⁹

Događaje u Španiji, građanska *Javnost* je opisivala kao borbu levičara (komunisti, anarhisti, građanski demokrati) i desničara za monarhiju ili republiku, za centralizam ili za federalizam.⁶⁹⁰ *Politika* je izveštavala da se u građanskom ratu u Španiji bore dobrovoljci gotovo svih narodnosti, najviše Francuza, ali i Nemaca i Italijana antifašista, zatim Belgijanaca, Holandana, Švedana, Norvežana, Amerikanaca, Engleza i drugih. Jugosloveni nisu pomenuti. Suprotno *Proleteru*, pisala je da Internacionalne brigade predstavljaju

⁶⁸⁷ Internacionalna brigada, *Proleter*, januar 1937; U Španiju, u Španiju, *Proleter*, mart 1937.

⁶⁸⁸ Milan Gorkić, Stjegonoše slobode i napredka, *Proleter*, maj 1937.

⁶⁸⁹ Za patronat nad našim borcima u Španiji, *Proleter*, maj 1937; Udesetorostručimo pomoć Španjolskom narodu, *Proleter*, maj 1937.

⁶⁹⁰ Situacija u Španiji, *Javnost*, 11. januar 1936.

više moralnu nego stvarnu pomoć španskoj vladi, što je bio odgovor na pisanje profašističke štampe u Evropi, koja je njihovo prisustvo videla kao dokaz da je madridska vlada „agent inostranstva“. *Politika* je izveštavala da se po shvatanju španskog naroda svet deli na fašiste i antifašiste, da sa fašistima treba postupati „bez ikakve milosti“, dok se antifašista, „ma kome narodu pripadao, dočekuje oberučke i bratski“.⁶⁹¹ *Srpski književni glasnik* je događaje u Španiji ocenjivao kao rat „u malome“ između dve grupe sila, jer „nesrećni Španci“ podeljeni u dva logora, ratuju „samo prividno“ među sobom. Na strani generala Franka bore se dobrovoljci koji imaju punu materijalnu i moralnu potporu od Italije i Nemačke, pa i Portugalije, dok se na strani madridske vlade bore Španci sa jakim potporom iz Rusije, Francuske i Britanije. Tvrđilo se da Britanci i Francuzi čine sve da ovu borbu ograniče kako se ne bi proširila na Evropu, ali da nisu uspeli da učine kraj nepotrebnom ratovanju „koje samo pustoši Španiju, a koje može izazvati i rat u Evropi“.⁶⁹²

I *Pravda* je u španskom građanskom ratu videla borbu „dve ideje“, „dve mistike“ među kojima nema kompromisa, jer jedna drugu isključuju. Verovalo se da bi pobeda jedne ili druge strane u Španiji mogla da poremeti položaj velikih sila zainteresovanih u Sredozemnom moru, ali je osnovni utisak bio da se zbog ovog rata Evropa podelila u dva tabora, levičarski koji pokazuje simpatije prema madridskoj vladi i fašistički „koji je još izdašniji prema pobunjenicima“.⁶⁹³ *Pravda* je 1937. prenela i tekst Antoan de Sent-Egziperija napisan posle tronedelnog boravka u Španiji u „vladinim rovovima blizu Madrida“. Pisao je o mučnim utiscima koje je otuda poneo sa svog prethodnog puta početkom rata. Tada je beležio da građanski rat uopšte nije rat već bolest. „Ovi ljudi ne jurišaju opijeni željom za pobedom. Oni se bore slepi, protiv jedne zaraze. A u protivničkom taboru mora da je slično. Nije tu reč o proteravanju neprijatelja s one strane granice, već o lečenju jednog zla. Nova ideologija liči na kugu. Ona napada iznutra“.

⁶⁹¹ M. S. Petrović, Stranci u španskom građanskom ratu, *Politika*, 20. septembar 1936.

⁶⁹² Inostrani, Rat nije neophodan, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1937.

⁶⁹³ Dr. Momčilo Ninčić, Pregled spoljne situacije, *Pravda*, 7. oktobar 1936.

Pisao je da su se u „razularenim gradovima“ po nuždi okupile mešavine komunista, anarhista, fašista, dok su se sami borci više razlikovali među sobom, nego od protivnika. „U građanskom ratu neprijatelj je iznutra; čovek se bori gotovo protiv sebe samoga. Verovatno zato ovaj rat dobija tako strašne oblike: više se strelja nego što se bori. Smrt je ovde neka vrsta zarazne bolnice.“ Građanski rat je prepolovio Španiju i podelio ljude, društvo pretvorio u tamnicu, u oba tabora je bilo važnije uliti respekt neprijatelju nego ga pobediti. U svoje redove je primano sve što se izjasnilo kao pristalica, jer bi suviše precizna ideologija ograničila broj sledbenika, a opasno uvećala rezerve neodlučnih. „Socialisti, komunisti, republikanci levice, katolici Baski, separatisti, trockisti, liberali – sve se to zbližilo pod geslom antifašizma“. Sumnjiva i dezorganizovana vojska, nezavisne milicije u kojima su „dvanestogodišnji mangupi“ dobili puške, mobilisani koji ne znaju na koju će stranu. Tada nije mogao da predskazuje sa sigurnošću završetak sukoba „u kome su suprotstavljene disciplina fašizma i disciplina komunizma“. Za razliku od prethodnog boravka, ovog puta se iz Španije vraćao sa utiscima „koji su gotovo suprotni onima iz prvih dana građanskog rata“. U madridskoj provinciji naišao je na zemlju reda, formirana je prava disciplinovana vojska, šetao je gradom u kome više ne vlada individualna samovolja. Smatrao je da kad ne bi problem naoružanja i snabdevanja potiskivao sve ostale, brzi napredak republikanske vojske dozvolio bi sa sigurnošću predskazivanje ishoda borbe. Zaključivao je da je svaka nedelja koja prolazi sigurna dobit u korist Madrida.⁶⁹⁴

Povodom završetka građanskog rata i poraza republikanske Španije, *Napred* je rezignirano pisao da će Francuska i Britanija brzo uspostaviti odnose sa Frankovom Španijom, a da će priznanje legalnosti njegove vlade biti poslednji čin „španske tragedije“. Konačnu Frankovu pobedu omogućile su podjednako totalitarne države „svojom efektivnom pomoći“ i demokratske države „svojom doktrinom nemešanja“. Politika velikih sila nema sentimentalnosti i zato će, verovalo se, vlada generala Franka postati legalna, a Španija, teren međunarodnih „intriga i kombinacija“.⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ Antoan de Sent-Eksiperi (Egziperi), Španija pre godinu dana i danas, *Pravda*, 13. jul 1937.

⁶⁹⁵ Kraj Španskog rata, *Napred*, 28. februar 1939.

Za razliku od borbeno raspoložene levice i uglavnom rezigniranog i neaktivnog demokratskog centra, konzervativci i desnica su ove događaje videli dijametralno suprotno, optužujući levicu za krvave španske godine. *Narodna odbrana* je 1936. pisala o anarhiji u Španiji koja je pokazivala koliko je u Evropi prisutna „tajna organizacija međunarodnog terora“, jer boljševici u Španiji finansiraju i svoje pristalice, ali i protivnike kako bi se „što pre otpočelo sa revolucijama, anarhijom i pokoljima“. Pored njih, po *Narodnoj odbrani*, u Španiji su se javile i druge „zainteresovane sile“ kojima je bio potreban haos u Evropi da bi mogle da nameću svoju volju, bez određenja o kome je reč. Za objašnjenje „krvavih događaja“ u Španiji, po *Narodnoj odbrani*, od velike važnosti je bio osvrt na „psihološke osobine samog naroda“, jer je „španska krv“ teško opterećena, s jedne strane „latinskim osobinama, koje su tome narodu dale krvavog inkvizitora jezuitu Lojolu“, a s druge strane „mešavinom sa mavarskom krvlju“. Jezuitsko nasleđe se pretvorilo „u marksističku tiraniju“, a mavarsko nasleđe je dalo utopijsko diktatorsko raspoloženje. „Te dve krvi dale su dva fronta, koji ne mogu da se ujedine u pitanju nacionalnih interesa“, jer „kroz žile španskog naroda teku dve struje koje nemaju afiniteta, i ne mogu da se srode“. Ocenjivalo se da su događaji u Španiji pomogli „velikim fašističkim planovima“ i da je posle „španskog proliivanja krvi“, pobuna u Egiptu, „klanja u Palestini“, postalo jasno da je rat u Abisiniji bio samo „detalj“ velikog plana na izmeni međunarodnih odnosa u svetu. Događaji u Španiji ocenjivani su kao simptomatični, jer su se u njima pokazala „dva antipodna logora“. Sa jedne strane su uz pobunjenike bili klerikalci, feudalno plemstvo i deo vojske, a sa druge strane, uz vladu Narodnog fronta bilo je radništvo i drugi deo vojske. Smatralo se da su u pitanju bile dve oprečne ideologije od kojih je jedna morala da pobedi, ali, „pobedili beli ili crveni izgledi su za budućnost crni“. *Narodna odbrana* je podržavala zahtev za lokalizovanje građanskog rata u Španiji i politiku neutralnosti, kao uslov čuvanja Evrope „od opšteg požara“.⁶⁹⁶

Isti događaji su u *Otdžbini* obeležavani kao „žalosni i strašni“, jer se u građanskom ratu „sinovi jednog te istog naroda nemilosrdno uništavaju“. Ocenjivano je da su

⁶⁹⁶ I. A. Krvava Španija, *Narodna odbrana*, 9. avgust 1936; M. P. Spoljna politika, *Narodna odbrana*, 16. avgust 1936.

nezadovoljstvo naroda „vešto iskoristili komunisti“ koji su podržavali vladu „tzv. narodnog fronta“ da bi „svoju rušilačku akciju što nesmetanije sprovodili“. *Otadžbina* se pribojavala da će, ako ne uspe akcija fašističkih pobunjenika, Španija biti komunistička. Zato je preporučivala da se kulturni narodi „iznutra, iz samih sebe preporode“, navodeći kao pozitivan primer Portugaliju u kojoj „vladaju i red i socijalna pravda“, jer je portugalski vođa organizovao staleže koji su se pokazali „daleko sposobniji“ za vođenje državnih poslova od političkih partija. Tako je, po *Otadžbini*, Salazar spasao Portugaliju, a sličan „preporod“ desio se i nemačkom i talijanskom narodu gde su uspostavljeni „red i rad“ koji će im doneti blagostanje.⁶⁹⁷ *Otadžbina* je uporno tvrdila da svi problemi Evrope dolaze od boljševizma i da događaji pokazuju da se vodi „očajnička borba boljševičkih glavara“ da zapale „krvavu baklju boljševičke revolucije“ u svetu. Iako je rat u Španiji tek počinjao, *Otadžbina* je, poistovećujući generala Franka sa španskim narodom, tvrdila da je rat pri kraju i da je samo pitanje vremena kada će „probudeni narod“ da se „otrese vladavine boljševika i anarhista“.⁶⁹⁸

I *Kriminalna biblioteka*, isključivo antikomunistički orijentisana, čiji je stručni deo uređivao Dragoslav Lazić, načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova, je pisala o „krvavoj revoluciji“ u Španiji u kojoj komunisti „bez milosti masakriraju i pale čitav jedan narod“, a „ljudi i žene koji nisu komunisti, pa čak i njihova deca nemilostivno se streljaju, kolju, razapinju na krstove i spaljuju, crkve i njihova dobra uništavaju se i plene, najveće svetinje se izrugavaju, grobovi se skrnave“.⁶⁹⁹ Pisala je da je najbolji primer „razorne“ komunističke promene taktike sa idejom stvaranja Narodnog fronta upravo Španija u kojoj su komunisti prvo isprobali ovaj svoj novi politički izum. Iz haosa u Španiji jedino komunisti izvlače političku korist, „lansirajući svoju propagandu u vidu borbe protivu fašizma, nastajući da pretstave front u Španiji kao svetski front, gde se sukobio fašizam sa demokratijom“. Komunistički „agenti“ su usmerili celu svoju akciju na građanski rat u Španiji, želeći da mu daju „strašne razmere koje prelaze španske granice“, pokušavajući

⁶⁹⁷ Samouništenje Španije, *Otadžbina*, 20. avgust 1936.

⁶⁹⁸ D. Gr. Verski rat u Evropi i Zbor, *Otadžbina*, 5. novembar 1936.

⁶⁹⁹ Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država, *Kriminalna biblioteka*, 16. septembar 1936.

da celom svetu nametnu „svoju antifašističku akciju“ kako bi neminovno doveli do rata. „Komunisti potajno i sa puno takta pripremaju ratove a međuvremeno prebacuju svu odgovornost na druge – na buržoaziju.“ I „naši komunisti“ su dobili od Kominterne zadatak da vrbuju dobrovoljce za Španiju „pod raznim lepim obećanjima a po najviše da stavljaju u izgled dobra zaposlenja a zatim ove otpremaju u Španiju i već posle nekoliko dana, šalju jadne zavedene omladince u prvi borbeni red, gde u prvim naletima stradaju“. Komunisti „po prirodi nisu sentimentalni“, služe se svim sredstvima, a njihova akcija je često „na granici običnog kriminala“. ⁷⁰⁰ *Kriminalna biblioteka* je eksplicitno tvrdila da su krvavi događaji u Španiji „delo Kominterne i njene uzbune na spasavanje čovečanstva“. ⁷⁰¹

Crnjanski u Španiji

Posebno je bilo karakteristično pisanje lista *Vreme* o ratu u Španiji, jer je istovremeno objavljivalo izveštaje Rene Valea koji je evidentno podržavao republikansku stranu, ali i članke Miloša Crnjanskog koji se otvoreno oduševljavao generalom Frankom. Vale je aprila 1937. pisao o uništavanju Gernike, stradanju više hiljada ljudi, velikom nezadovoljstvu u svetu, i posebno velikom ogorčenju Baskijaca koji su se, kako je navodio, pripremali da osvete žrtve ovog „nečovečnog postupka neprijatelja“. Izveštavao je da je najveće uzbuđenje izazvao postupak Frankovih pilota nad civilima, jer je Gernika bila za Baskijce tradicionalno sveto mesto, zbog čega su svi svetski listovi „sa gnušanjem“ osuđivali uništavanje ovog grada koji je bio u pozadini i bez odbrane. Vale je pisao da je Franko pokušao da krivicu za propast Gernike baci na baskijske trupe, tvrdeći da su one zapalile grad, ali su to demantovali očevici navodeći da su grad gađali bombarderi tipa Junkers i Hajnkel „koseći stanovništvo“. ⁷⁰²

⁷⁰⁰ Vladeta Milićević, Kominternu u znaku Narodnog fronta, *Kriminalna biblioteka*, 1. jul 1937.

⁷⁰¹ Đuro Sarapa, Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas, *Kriminalna biblioteka*, 16. oktobar 1938.

⁷⁰² R. Vale, U Gerniki je poginulo više hiljada ljudi; Franko tvrdi da su njegove trupe opkolile Durango, Engleska radnička stranka i celokupna štampa osuđuju Frankove avijatičare za krvoproliće u Gerniki; Londonska štampa osuđuje pokolj stanovništva kod Gernike, *Vreme*, 29. april 1937; Dok

Sasvim drugačiju sliku građanskog rata u Španiji dao je u svojim izveštajima Miloš Crnjanski. Poslat od lista *Vreme* aprila 1937. da šalje „objektivnu sliku“ iz Španije, Crnjanski je gotovo svakodnevno izveštavao do avgusta iste godine, kada se naprasno razočarao u generala Franka i otišao da obilazi norveške fjordove. Svoju „objektivnu“ sliku je rešio da pošalje odlazeći direktno u Frankov štab. Pisao je da je glavni cilj generala Franka pobeda nad levičarima, ali i stvaranje nove generacije koja će od Španije opet napraviti veliku silu. Franka je opisivao kao čoveka iz porodice oficira srednjeg staleža koji je stekao činove u Maroku, „a ne kao što marksistički novinari pišu, po salonima i pomoću žena“. Pisao je da Franko vreme provodi na frontu ili u kancelariji, a u slobodno vreme se igra „sa svojom ćerčicom“, da je sve, samo ne „tip salonskog i mondenog vojnika“, da nije „romantičar i lakomisleni fanatik“, nije ni diktator, demagog i govornik. „On je pre svega militarista u najboljem smislu te reči.“ Opisao ga je kao mirnog i strpljivog „odličnog“ vojnika, koji je poznavao i seljačku Španiju i špansko građansko društvo. On je i vrlo dobar psiholog, ne voli prolivanje krvi, „miliji mu je sistematski vojni rad“, on štiti svoje ljude i „nije čudo što ga oni obožavaju“. Potvrđivao je da je „gospoda Franko“ najelegantnija žena u Salamanki, „vanredno lepa Španjolka“. Tvrđio je da Franka posebno vole vojnici „urođenici“ iz Maroka među kojima se i on „najbolje oseća“. U Maroku je „vaspitao nekoliko hiljada španskih vojnika“, a kao profesor vojne akademije, i nekoliko hiljada oficira. Crnjanski je negirao tvrdnje „crvene štampe“ da Franko ratuje samo pomoću Marokanaca, Nemaca i Italijana, navodeći da, iako se Marokanci upotrebljavaju kao jurišne trupe, u njegovoj vojsci ima i Španaca. „Marokanski duh“ u Frankovoj vojsci znači „obožavanje Španije, san o njenoj veličini, o obnovi španske nacije, jedinstvene, disciplinovane“, a „to nisu Marokanci, nego Španci“. Po Crnjanskom, strana štampa senzacionalistički piše o italijanskoj i nemačkoj pomoći i o dramatičnosti pojedinih događaja. Tvrđio je da su to uglavnom „novinarske patke“, i kako bi dokazao da situacija uopšte nije tako strašna, navodio je: „Irun je nesumnjivo goreo. Oviedo je nesumnjivo rušen dinamitom. Ipak katastrofa nije bila tolika, kako se pisalo.

je 168 bombardera bombardovalo grad Gerniku 51 lovački avion sipao je vatru mitraljezima, *Vreme*, 30. april 1937.

Pored razrušenog toledskog Alkazara, stoji netaknuta katedrala. A nije istina ni da je čuvena slika Greka, *Sahrana grofa Orgaza*, ukradena. Karabančel i Gernika sravnjeni su sa zemljom, ali je katastrofa italijanskih divizija kod Gvadalahare jedna romantična izmišljotina crvenih novina.“ To je bila, kako je navodio, samo epizoda od koje je „crvena štampa“ napravila „čitav ep“, veličajući pobjedu Internacionalnih brigada. Pisao je da republikanska vlada i njena vojska uživaju simpatiju i pomoć svih levičara, Komunističke internacionale i Sovjeta. „Oni neredo čuju da se Franko smatra šefom jedne Španije, koja je vojnička i nacionalna. Njima je mnogo milije da se nacionalna vojska naziva vojskom pobunjenika i pučista.“ Tvrđio je, naprotiv, da se španska omladina okuplja na „nacionalnoj“, a ne na internacionalnoj strani. Očekivao je Frankovu konačnu pobjedu, jer on je nadmoćan u vazduhu, njegovi avioni ostavljaju „odličan“ utisak, njegova pomorska flota je svakim danom sve modernija, on ima izvrsnu armiju, motorizaciju, tenkove, u njegovim rukama je sve više fabrika i rudnika. „Da i ne spominjemo da za njega ne postoji pitanje finansiranja, jer ima skoro neograničenog kredita.“ On drži „ne samo veći, nego i bolji deo Španije“, na Frankovoj strani je „tako reći“ celokupna španska vojska, ono što je najbolje u njoj, „disciplina i fanatična volja za pobjedom“, na njegovoj strani je „jedna fanatična nacionalna i katolička Španija, varoši su u zastavama, crkve prepune, vojska se obožava“. Tvrđio je da na strani Franka ne učestvuje više od šestine sposobnog stanovništva, ali ne zato što je nepouzđano, „nego što mu ne treba“, jer raspolaže velikim ljudskim rezervama, „da i ne spominjemo pitanje stranih dobrovoljaca“. Dok na protivničkoj strani gladuju i jedva su „dokoturali“ do žetve koja im je bila poslednji spas, kod Franka vlada izobilje. Dok na protivničkoj strani traju „strahoviti sukobi između pojedinih levičarskih grupa“, kod Franka nema nesporazuma. Sve ono što strana štampa piše je „više samoobmana nego tačna informacija“. U korist Franka bili su „plodni krajevi, izobilje u ishrani, španjolski nacionalizam, totalitarna militarizacija, pomoć Katoličke crkve, oficirski kor, nadmoć totalna u vazduhu, bolja valuta“. Ali i „njegova inteligencija, vanredna hladnoća kojom je rat započeo i kojom ga nastavlja. On može da čeka“. I zato „svakim danom dobija“. Često je ponavljao da „ovde vele“ da je

neprijatelj samo u Madridu ubio 60.000 ljudi što je „razdražilo“ ovaj deo Španije, pa Franko nema potrebe za propagandom.

Opisivao je idilu na Frankovoj strani: „Život teče ovde sasvim normalno. Deca igraju u prašini, dućani i bioskopi su puni. Nedeljom priređuju se borbe s bikovima.“ Tvrдио je da se Španci ponašaju kao da nije rat „nego neki svatovi“, da pred kafanama „masa sedi i trčkaraju čistači cipela“, da je hotel u kome je Frankova vrhovna komanda „pun lepih žena“, da nigde nema „ni traga nekog straha od sutra“. Nije hteo da čini „nikakve komplimente“, ali je morao da prizna da vojnici generala Franka „izgledaju vrlo dobro“. Oni su mladi, opaljeni suncem, raspevani, bore se vrlo dobro, „prave šale i kad gledaju smrti u oči“, a „raditi pod ovim španskim suncem i kopati s toliko volje, smeha i začikavanja, može samo jedna disciplinovana vojska.“

Opisujući opsadu Bilbaa, Crnjanski je tvrdio da je Franko poštedeo grad od bombardovanja, a onda je opisivao „guste kolone izbeglica“ iz grada i „nacionalističke avione“ koji su u „ogromnoj nadmoćnosti“ stalno bombardovali kolone u povlačenju. Iako mu je plan za bitku objašnjen u Frankovom glavnom štabu, Crnjanski se žalio što „general Franko ne mari mnogo za publicitet“ pa su novinari na republikanskoj strani imali „više mogućnosti da steknu lovore slave“ od njega, koji je sedeo u štabu. Poistovećivanje Crnjanskog sa generalom Frankom bilo je toliko da je ubrzo u svojim izveštajima i sam počeo republikance da naziva „neprijateljima“, i parafrazirajući njihove parole, da oduševljeno piše kako i nacionalisti na Gvadalarami govore: *No pasaran!* Oduševljen je zaključivao da „ko je jednom bio u ratu, ostaće isti takav, kao i ona stara bateriska kobila, koju su, kada je ostarila, upotrebljavali za prenos sifona iz jedne fabrike. Svaki put, kada je čula topovsku grmljavinu, počela je veselo da skače.“

Ušao je u Bilbao sa Frankovom vojskom. U gradu je vladalo „veliko oduševljenje“, bio je iskićen zastavama. Neprijatelji su govorili da će Bilbao biti grob fašizma, a sada moraju su slušaju „vesele melodije nacionalističkih himni, pesama falanga“, pred kojima je *Internacionala* morala da „umukne“. Ljudi se grle na ulicama, zvone zvona, sve je u španskim nacionalnim bojama, peva se, igra, kliče, svuda se čuje muzika, grad se trese od eksplozija, slavi se „po španskom

običaju“ vatrometom. Blagodarenju u crkvi prisustvovao je i Franko ostavljajući „dobar utisak“, ima „vrlo finu glavu i prijatan osmeh“. Bilbao je „pijan od radosti, masa juri ulicama tamo amo, deca trče oko baterija“, vojska igra i peva. „Bilbao je odahnuo, kao neko koga su držali za gušu i davili, pa ga spasli u poslednjem trenutku“. Svako veče je „živost i gungula“, ljude je zahvatilo „ludilo pobede“, pevaju se sve himne, prvo španska, zatim himna legionara, himna španske falange, himna Karlista. Bilbao se pretvorio „u pravu kuću veselja“.

Crnjanski je opisao i kako je video Internacionalne brigade. Posmatrao je transporte zarobljenika među kojima ima lica „koja se mogu gledati samo sa grozom“, svi su zarasli u brade i neošišani. „Bilo ih je svakojakih. Svi do jednoga ružili su svoje vođe, dok su se pri slikanju pozdravljali nacionalističkim pozdravom“, a „do juče“ su pevali *Internacionalu*. „Izgladneli i polumrtvi oni su se cerekali i pozdravljali fašističkim pozdravom.“ Negirao je da su zarobljenici mučeni i streljani. „Svi do jednog bili su otpremljeni u svoju domovinu“, a streljani su samo oni koji su učinili „kakav dokazani zločin“. Tvrдио je da je „neprijatelj“ pri povlačenju zagadio sve bunare pa „deca vrište za vodom“, da odlazeći sve potpaljuje, da su Internacionalne brigade htele da potpale i Bilbao, ali su „osujećene“, da je jedno „nemačko komunističko odeljenje“ diglo u vazduh svih sedam mostova, a spremalo se da pri povlačenju pobije „celokupno stanovništvo“, ali su Baski to sprečili. Pobedom Franka, Internacionalne brigade su „zbrisane kao zamahom ruke preko šahovske ploče“. Video je i izgoreli protivnički tenk u kome je još ležala ljudska šaka. Zapisao je broj manometra u tenku ispisan ruskim jezikom i rešio da ga objavi u novinama jer će možda „neka sirota mati ili žena“ poznati kome je pripadala u Španiji „ova ruska ruka“.

A onda potpuno neočekivano, Crnjanski odaje priznanje „neprijateljima“: „Video sam hleb, koji su jeli branioci Bilbaoa, poslednjih dana. To je bila neka smesa kukuruza i slame. Ja sigurno nemam sažaljenja prema Frankovim protivnicima, ali skidam kapu pred ovom sirotom masom, separatista baskijskih, anarhista i komunista. Franko je imao bombardere najmodernijeg tipa. A crveni su imali samo pušku u ruci, redenike i crno baskijsko bere na glavi. I ništa više. (...) Odbrana Bilbaoa bila je jedna donkihoterija, ali je masa opet

pokazala, da je bolja od svojih vođa. Među tim ljudima biće ih mnogo koji neće živeti dugo i koji će završiti možda već sutra, pred puščanim cevima, kraj nekog zida, ne znajući čak ni da li su im živa žena i deca“. ⁷⁰³

Otkuda ova promena kod Crnjanskog? Da ona nije imala nikakve veze sa „crvenima“, pokazalo se samo dva dana kasnije. Razlozi naglog hlađenja njegovog oduševljenja za Franka, bili su u njegovom obračunu sa ekstremnijim fašistima u sopstvenim redovima. Crnjanski je pisao da Franko i njegova „fatalna okolina“ nisu hteli da sačekaju „prirodni tok stvari“, već „poglavito intrigama i nasiljem“, pripremaju povratak burbonske dinastije postavljajući odane ljude na čelo monarhističkih milicija, a one koji im se u tome suprotstavljaju „progutala je prosto pomrčina“. To su španski falangisti, pravi nacionalisti koji su tražili istovremeno i socijalne reforme. Franko je „smrvio“ njihove vođe, iako su oni prvi izišli na ulicu da se biju sa komunistima, onda kada „od generala Franka nije bilo ni glasa i kada je on primao platu republikanskog šefa generalštaba“. Umesto da sačeka „prirodni tok događaja“, ova „fatalna grupa ljudi oko generala Franka“ uvodi monarhiju „hapšenjima i intrigama“, a odbija socijalne reforme tvrdeći da u Španiji nema socijalnih problema i da je samo boljševička propaganda kriva što je Španija razglašena u svetu kao zemlja socijalnih sukoba. Crnjanskom se od ovakvog tumačenja „kosa na glavi dizala“, ali nije ništa mogao da učini jer se u Španiji, „i kad se dolazi kao prijatelj, sa dobrim vezama“, lako može dopasti zatvora. Elaborirao je da za vreme republike u Španiji „skoro niko nije smeo da digne glavu protiv komunista i anarhista“. Prvi su se to usudili nacionalisti čiji je program bila „nacionalistička ofanziva protiv marksističke republike“ uz pomoć nacionalnog

⁷⁰³ Miloš Crnjanski, Zašto je propala španska monarhija, *Vreme*, 6. jun 1937; Kako je došlo do pobune vojske u Španiji, *Vreme*, 9. jun 1937; Kakva je situacija na španskom bojištu? Bitka br. VI generala Franka, *Vreme*, 11. jun 1937; Kako sam stigao na sahranu generala Mole, *Vreme*, 13. jun 1937; U Vrhovnoj komandi generala Franka, *Vreme*, 15. jun 1937; Bilbao opkoljen, mesto bombardovanja i frontalnog napada general Franko hoće da grad osvoji zaokružavanjem, *Vreme*, 17. jun 1937; Trupe generala Franka nadiru zapadno od Bilbaoa, *Vreme*, 23. jun 1937; Bitka kod Madrida, *Vreme*, 24. jun 1937; Dokle će trajati rat u Španiji? *Vreme*, 26. jun 1937; Pred Bilbaom, *Vreme*, 27. jun 1937; Bitka kod Bilbaoa; Šta je bilo sa Bilbaom, *Vreme*, 29. jun 1937; U osvojenom Bilbaou, *Vreme*, 30. jun 1937.

radništva. Ti „španski falangisti“ su prvi „prolili svoju krv u borbi sa levičarima, za jednu buduću, nacionalističku Španiju“. Oni su „u svojim tamnim uniformama“ dizali duh Frankovoj vojsci, jer „tu se peva, tu se igra i tu se ide na juriš sa nožem u ruci“. Oni su predstavljali ono „najbolje što se na političkom polju događalo u Španiji, za poslednjih pet godina“, jer je njihov program značio stvaranje jake, autoritativne, ali i socijalne Španije. I njihov vođa Manuel Hedilja je dokazao da je španski patriot, „španski nacionalista, ali i socialista“. A upravo tada Franko je uhapsio Hedilju. Crnjanski je sumnjao da ga je možda već i streljao, u svakom slučaju da ga je „progutala pomrčina“. Opisujući ga, Crnjanski je navodio da Manuel Hedilja nije bio protiv marksističkih masa, već da je samo govorio „da treba streljati komunističke šefove, ali da ne treba grozotama odbijati od sebe radničke mase“. Crnjanski je zato odlučio da otvoreno pita Frankove ljude „šta je zgrešio Hedilja i zašto se lomi jedna organizacija, koja je po mome mišljenju najbolje što je nacionalna Španija dala?“ Rečeno mu je da je Hedilja spremao pobunu protiv generala Franka i da je bio u vezi sa „crvenima“. Crnjanskog je na te reči „podišla jeza“. „Meni je došlo da skočim od stola i da udarim toga gospodina, koji mi je saopštio stvari, koje padaju sa neba. Dakle Hedilja je izdajica. Hedilja je buntovnik (...) Ako je to istina, onda bih isto tako mogao da verujem, da postoji dogovor između generala Franka i Staljina. Ja sam išao u Španiju sa dubokom simpatijom za stranu nacionalista. Ja sam imao veze u jednoj izvesnoj organizaciji i pre sa njima. Ja bih mogao da razumem i to, da je između generala Franka i šefa falange došlo do nesuglasica. (...) Ja bih mogao da razumem i to, da je u interesu rata Manuel Hedilja imao da se slomi, pa možda i da se skrha. Ali ja ne mogu da razumem ništa od jedne Španije, u kojoj pomrčina proguta 48 patriota, bez ikakvog suda, u kojoj šefove jedne organizacije koja ima više zasluga od svih španskih generala, hapse i možda streljaju optuživši ih da su izdajice i da su ljudi Valencije. Jer takva Španija neće nikog oduševiti, pa bio on sto puta nacionalista, jer takva Španija nije ništa novo, nego je to ona stara i jeziva, Španija intriga, Španija inkvizicija i Španija ubistava bez suda.“ Zaključio je da se „i suviše oduševljavao za generala Franka“ i da je vreme da obuzda svoje oduševljenje. „A što se tiče nacionalizma, nacionalizam u Španiji, koji ne bude vodio

računa, pre svega o potrebi socijalnih reformama, ne vredi ni vrednost mačkinog repa.“ Crnjanski je vrlo brzo zaključio da iza generala Franka stoji Hil Robles čiji je cilj „autoritativni režim crkve i vojske“. Pisao je da su ga „neki očajni patrioti“ tešili „uz teško špansko crno vino“, da možda ipak sve još nije izgubljeno, ali je razočarani Crnjanski zaključio da Frankovo „uvek nasmešeno“ lice „sa finim i ledenim crtama još niko nije odgonetnuo“, a on se nije mogao „utešiti iluzijama“. I posle četiri meseca oduševljavanja za Franka, razočaran je otišao iz Španije.

Daleko od Španije, a razočaran u Franka, pisao je i ono što u svojim izveštajima nije pominjao. Opisujući kakva je sve „zverstva“ činila republikanska Španija, priznao je da mu se od odlaska iz Španije, stalno nametalo pitanje „da li se i kod Franka vrše nečovečna nasilja?“ Odmah je odgovarao da je u okolini generala Franka čuo da su njegove trupe u Sevilji od 8.000 radnika pobile njih 6.000, a pretpostavljao je da se „prema ovoj skali“ postupilo i na drugim mestima. „Istine radi“, isticao je da je okolina generala Franka njegovom manom smatrala što je „suviše blag“ i što „ne strelja dovoljno“.⁷⁰⁴

Ipak, razočarenje Crnjanskog u generala Franka, nije istovremeno značilo i razočarenje u fašizam. Naprotiv, samo je naredne godine, ovog puta kao izveštač *Vremena* iz Italije, svoju fascinaciju sa Franka preneo na Musolinija, pripisujući mu svu „veličinu“ stvaranja, ne samo Italije, već i fašističke Španije. Pisao je o Španiji „sa pogledom iz Rima“, očekujući da će pobedom Franka biti stvoren „blok autoritativnih država“ koji će uključiti i Španiju, potvrđujući da iza njega „nesumnjivo stoji veliki deo španskog naroda“, da je i vojska i katolički svet „u znaku fašizma“, a uočavao je i „veliki pokret fašiziranih žena i, što je najvažnije, mladog sveta“. Veličinu Musolinijeve španske politike video je u tome što je „zatalasao ceo jedan učmao, latinski svet, od Pirineja do Anda“ i probudio „ogromne, davno uspavane, nagone u španskim hispaniziranim masama“ u znaku fašizma. Navodio je da je italijanska dobrovoljačka vojska u Španiji imala oko 700 poginulih i ranjenih oficira i skoro 9.000 poginulih i ranjenih

⁷⁰⁴ M. Crnjanski, Šta priprema general Franko, *Vreme*, 2. jul 1937; Zašto general Franko hapsi patriote? *Vreme*, 5. jul 1937; Iza generala Franka stoji Hil Robles, *Vreme*, 12. jul 1937.

legionara. Zato je zaključivao da se za Musolinija, u Španiji „snagom morskih talasa“ giba staro romansko društvo, „menjaju se Latini, latinska žena, španske varoši, mlad svet se stavlja u pokret, menjaju se ljudi duševno, u masama“, i tek kad se „stvari gledaju iz Rima“ vidi se veličina elana „kojim Italija šalje svoje sinove u smrt i obnova, kojoj prisustvujemo, jednog davno potonulog španskog i italijanskog sveta“.⁷⁰⁵



Pravda, 17. oktobar 1936.

⁷⁰⁵ M. Crnjanski, Italija u Španiji, *Vreme*, 2. jun 1938.



Ošišani jež, 2. januar 1937.

3. Austrija

Dilema „restauracija ili anšlus“, odnosno, pitanje da li će događaji u Austriji omogućiti povratak Habsburga na presto i restauraciju velikog carstva, ili će naprotiv dovesti do nestanka Austrije njenim prisajedinjenjem Nemačkoj, stalno je bila na stranicama beogradskih novina. Razlog velikom interesovanju treba tražiti pre svega u značaju ovih događaja za Jugoslaviju, jer bi u prvom slučaju, kako se verovalo, bio ugrožen njen opstanak, a u drugom bi na svojim severozapadnim granicama dobila veliki nemački Rajh. Zanimljivo je da se bez obzira na ideološko opredeljenje listova ili konkretnih autora (sa izuzetkom levičara), prednost uvek davala anšlusu i da je povratak Habsburga doživljavao kao neuporedivo veća opasnost. Drugi razlog velikog interesovanja za ovaj problem, proisticao je iz uverenja da nemačke aspiracije na Austriju mogu biti razlog njenog prvog velikog sukoba sa Italijom, što je bio i često priželjkivan razvoj događaja. Ovo su, međutim, bili problemi koji su okupirali pažnju beogradske javnosti do sredine tridesetih godina, do kada su restauracija Habsburga i

eventualni sukob Nemačke i Italije izgledali realni i činili da se priželjkuje anšlus kao „manje zlo“. Od 1936, međutim, niko više nije razmatrao ni pitanje restauracije, čak ni sukob sa Italijom, a značenje anšlusa je tek počelo da se pomalja u svoj svojoj snazi. Zanimljivo je, međutim, da su čak i tada, samo retki autori u njemu videli opasnost po svetski mir, a gotovo da nije bilo onih koji su zažalili za austrijskom nezavisnošću ili smatrali da u činu anšlusa ima nečeg nekorektnog.

Beogradska štampa je evidentno pratila zvaničnu jugoslovensku politiku koja je odbacivala mogućnost povratka Habsburga na austrijski presto. Marta 1934. Boboljub Jevtić je izjavio da kad god se javi ideja o restauraciji habsburške monarhije, odmah se kao po „neizbežnoj fatalnosti“ krv prolije. Eksplicirao je stav Jugoslavije: „Politika restauracije habsburške monarhije nije niti može biti politika ni konsolidacije ni smirenja, ona je i protivu reda i protivu mira. Ko hoće nju taj hoće narodno i međunarodno zlo.“⁷⁰⁶ U istom duhu pisala je i *Javnost*, navodeći da bi stupanje na snagu „Habsburških zakona“ kojima je austrijski parlament vratio imovinu zbačenoj dinastiji, moglo da bude „stalan izvor ratne opasnosti“ i restauracije monarhije. Nada je zato polagana u Nemačku koja će pokušati, „možda u poslednjem momentu, kad bude zapretio kaos i nered, da interveniše i da pitanje restauracije pretvori u pitanje anšlusa“. *Javnost* je zaključivala da su ove dve težnje dijametralno suprotne i da će iz njihovog sukoba proizaći „vrlo verovatno jedan novi rat“. Čak je tvrdila da „bilo da nastupi restauracija, bilo anšlus, rat izgleda neizbežan“. Smatrala je da države Male Antante ne mogu dopustiti ni jedno ni drugo, očekujući da će ih u tome slediti Italija i Francuska. Zato je, po *Javnosti*, za obezbeđenje mira u Evropi bilo nužno da se očuva postojeće stanje u Austriji sa garancijama susednih sila da će braniti njenu nezavisnost.⁷⁰⁷ Ideja restauracije Habsburgovaca je po mišljenju Milana Marjanovića u istom listu, bila pokušaj stvaranja jake katoličke snage kao protivteže protestantskoj Nemačkoj, slovenskom pravoslavlju i zapadnjačkom liberalizmu. Tvrdio je da je

⁷⁰⁶ Odlučan stav Jugoslavije protiv pokušaja restauracije Habsburgovaca, „Jugoslovenski narod nije bio uzmakao ni pred živom Austrougarskom, pa neće ni pred njenom utvarom“, izjavio je g. Jevtić, *Vreme*, 13. mart 1934.

⁷⁰⁷ Restauracija – Anšlus – Status kvo, *Javnost*, 13. jul 1935.

„fikcija“ francuskih konzervativnih krugova, prisutna i u Britaniji i SAD, da habsburška „katoličko-nemačka Austrija“ nije isto što i protestantska Nemačka, i da ona može da bude „atrakciona tačka“ za Nemce nezadovoljne Hitlerom, čak da može da razbije jedinstvo Nemačke i privuče njene katoličke krajeve, posebno Bavarsku. Ta iluzija je, međutim, demantovana dolaskom Hitlera na vlast i „duhom koji je prevladao, ne samo u Nemačkoj, nego među Nemcima uopšte, pa i među onima Austrije, duhom koji je iznad svega nacionalan, te prevagom nacionalizma iznad svih društvenih, klasnih i lokalnih interesa, iznad svih državnopravnih, tradicijskih i verskih razlika“. Naglašavao je da je i sam Hitler bio rođeni Austrijanac, a da je baš u Bavarskoj bio „glavni centar i stan hitlerizma“, odakle je on pošao u „pohod na Berlin“. „Najrecentniji demanti ovih fikcija“ bio je plebiscit u Saru, gde je za anšlus glasao „ogroman deo katolika i socijalista“, Hitlerovih neprijatelja, „jer je nemstvo bilo jače od svega“. Iako Nemci nikada neće hteti da se dele „za volju vere, ili Habsburgovaca“, ipak je, po Marjanovićevom mišljenju, pomenuta koncepcija još uvek bila prisutna „čak i među naprednijim krugovima na Zapadu“. Habsburzi su bili „prvi eksperimenat i zajednički eksponent oba Rima“, Vatikana i Kvirinala, a Musolinijeva zabluda je bila da se oni mogu zadovoljiti „ulogom žandara, koju im fašizam namenuje“. Zaključivao je da se politici restauracije Habsburgovaca moraju protiviti i Sloveni i Nemci, „jer je fatalno protivna jednim i drugima“, postavljajući pitanje koliko bi i samom fašizmu odgovarala velika i jaka habsburška država u Srednjoj Evropi. Zato je „pitanje antihabsburške propagande“ smatrao važnim unutrašnjim pitanjem susednih država.⁷⁰⁸ I *Narodna odbrana* je verovala da bi restauracija Habsburgovaca osnažila revizionističku politiku i omogućila Hitlerovim neprijateljima da ih iskoriste protiv „plime pangermanizma“. Najveće protivljenje njihovoj restauraciji pokazivala je Mala Antanta, jer bi Habsburgovac na prestolu Austrije predstavljao „atentat protiv mira u Evropi“. U dilemi – Habsburzi na austrijskom prestolu ili anšlus sa Nemačkom – opredeljivalo se za anšlus. Na vraćanju Habsburgovaca, kako se tumačilo, radili su građanski krugovi i aristokratija, tražeći da se zemlja naoruža i

⁷⁰⁸ Milan Marjanović, Habsburgovci i njihova sena, (ideološko i unutarnje značenje restauracije), *Javnost*, 27. april 1935.

da se uništi radnička klasa kao „glavna smetnja i opasnost za ostvarenje habsburških planova“, budući da se austrijsko radništvo sve više okretalo Hitleru i da se samoorganizovalo „pod komandom jedne tajanstvene volje“ i putem „usmene propagande“. I sveštenstvo je radilo na popularisanju Habsburga, pa se tvrdilo da su u Austriji „po strani svi oni koji osećaju rasno“. *Narodna odbrana* je verovala da je za deo Južnih Slovena, restauracija („habsburška avet“) značila „smrtnu opasnost“.⁷⁰⁹ Godinu dana kasnije, pisala je da Evropa ne zna šta želi, a da je Društvo naroda „atrofiralo“. Ponašanje velikih sila u slučaju Abisinije je bilo „zaprepašujuća potvrda te evropske kolebljivosti, malodušnosti, tog diplomatskog bespuća i krpeža, iz kog likovi Hitlera i Musolinija – dobro potpasanih političkih megdandžija – izraščuju kao gorostasi nad kepecima“. Verovalo se da Jugosloveni zbog toga ne bi morali da budu posebno zabrinuti kada ne bi bilo problema koji se njih direktno tiču, a takav je bio upravo problem restauracije Habsburga. U Austriji se još uvek verovalo u njenu „prosvetiteljsko-misionarsku ulogu“ u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi, koju će najbolje odigrati ako se vrati „pod Habsburški skiptar“. Austrijski narod, međutim, tvrdila je *Narodna odbrana*, želi nešto sasvim suprotno, sit je svih „misionara“ i „neće da čuje ni za kakvu misiju, u vezi sa bivšom monarhijom“. „Veseli i dobroćudni“ Austrijanci to ne žele jer bi pobunili protiv sebe svoje susede, pa se „zgražaju“ i na samu takvu pomisao. Njima je „iskreno stalo do mira, a ne do nekih izmišljenih, uobraženih misija koje propovedaju politički avanturisti“. Tvrđilo se da bi okolni narodi za austrijsko „kulturtregerstvo“ imali samo „sažaljiv osmeh“, jer ako ih interesuje nemačka kultura oni će po nju ići direktno u Nemačku, a ne u Austriju u kojoj je od „nemačkog duha i karaktera“ ostala samo „neoriginalna i nižestepena“ mešavina. S druge strane, baš narodi Istočne i Jugoistočne Evrope „na koje bi se imala da rasprostire takozvana kulturna misija Austrije“, su bili toliko nacionalno svesni i raspolagali sa tako razvijenom i originalnom kulturom „da bi im od austriske papazjanije moglo

⁷⁰⁹ Posledice nereda u Austriji, *Narodna odbrana*, 25. mart 1934; Igra naših suseda, *Narodna odbrana*, 6. maj 1934; D. M. Sloveni i Habzburzi, *Narodna odbrana*, 28. jul 1935.

samo pozliti“.⁷¹⁰ *Narodna odbrana* je 1936. izveštavala da se upravo dešava izmirenje Nemačke i Austrije i da narod u Jugoslaviji nema razloga da time bude nezadovoljan, naprotiv, da treba da pozdravi taj čin, jer se „sa pozornice skida ona neman Habsburga, čija se vladavina sastojala iz pljačkanja, davljenja i odnarođivanja“.⁷¹¹

U časopisu *Pravna misao*, i dr Uroš Stanković je pisao da je Habsburškim zakonima pala i pretposlednja prepreka restauraciji dinastije i proglašenju monarhije. Tvrdio je da je kod mnogih Austrijanaca prisutna želja da se iz postojeće teške situacije izade uz pomoć oslanjanja na Nemačku, što je ocenjivao kao prirodno, jer su Austrijanci „grana germanskog stabla“, u nacionalnom pogledu oni su „Nemci“. Kao protivnike anšlusa video je Francusku koja se bojala jačanja Nemačke, zatim Italiju koja bi u slučaju anšlusa na severnim granicama imala Nemačku sa apiracijama na južni Tirol i Trst, i na kraju Čehoslovačku, za koju je anšlus predstavljao direktnu opasnost. S druge strane, u slučaju restauracije Habsburgovaca, stvorila bi se brana prema Nemačkoj i sprečilo njeno snaženje što je bio zajednički interes Francuske i Italije. Razmatrajući interes Jugoslavije, Stanković je verovao da bi za nju restauracija Habsburgovaca bila velika opasnost, jer bi se oni orijentisali ka okupljanju zemalja koje su sačinjavale bivšu Austrougarsku monarhiju. Zato su Jugoslavija i Rumunija bile složne u protivljenju restauraciji, dok bi Čehoslovačka, u izboru između restauracije i anšlusa, pre izabrala da stupi „u sklop sa Mađarskom i Austrijom uz očuvanje svoje državne samostalnosti, nego da dozvoli teritorijalna cepanja“, odnosno, pre bi pristala na restauraciju nego na anšlus. Eksplicitno je tvrdio da je za Jugoslaviju „anšlus povoljniji od restauracije“, jer bi u tom slučaju na granicama imala veliku Nemačku „čije aspiracije ne bi bile upravljene prema našim teritorijama, nego prema teritorijama na kojima žive Nemci. Takva Nemačka s obzirom na identičnost interesa koristila bi nam kao dobar saveznik u političkom i ekonomskom pogledu“. Zato je Stanković s razumevanjem pisao da ako Austrijanci žele da se sjedine „sa svojom braćom u Rajhu“, u tome ih ne treba sprečavati, da je za jugoslovenske interese povoljnije rešenje da

⁷¹⁰ Dr Božidar S. Nikolajević, Jedna uobražena misija, *Narodna odbrana*, 12. jul 1936.

⁷¹¹ Osvrti, *Narodna odbrana*, 2. avgust 1936.

se političke prilike u Austriji „normalno razvijaju u pravcu sjedinjenja sa Rajhom što je i prirodno, a sprečava se nasilno“, dok bi restauracija predstavljala opasnost po evropski mir. Ipak, pretpostavljao je da bi do rata moglo da dođe i ako bi Nemačka bila „izazvana“ da prisilno sprovede anšlus, zbog čega je verovao da će povoljan momenat za pobedu nemačke „pravedne stvari“ biti ako se Italija upusti „u avanture sa Abisinijom“, kada se anšlusu niko ne bi suprotstavio.⁷¹²

U strahu od restauracije Habsburga, pitanje samog anšlusa je ranih tridesetih godina manje okupiralo pažnju javnosti. Težnja Nemačke da pripoji Austriju bila je poznata, ali je postala dominantna tema tek od sredine ove decenije. *Srpski književni glasnik* je već sredinom 1933. pisao da se sukob Austrije i Nemačke zaoštrava, jer „hitlerovci“ pomažu i materijalno i moralno austrijsku nacionalsocijalističku partiju koja vodi agitaciju protiv austrijskog kancelara Dolfusa, pribegavajući i terorističkim akcijama. Do marta 1933. Austrija je, međutim, bila „leglo germanskoga nacionalizma“, sa jedva nekoliko stotina hiljada ljudi koji su se protivili anšlusu, upravo zato što su joj mirovni ugovori zabranjivali ujedinjenje sa Nemačkom. Za anšlus su bili i privredni i politički razlozi, „ali i sentimentalni, ista krv, isti jezik, iste tradicije“. Međutim, od početka „bezobzirne kampanje“ iz Berlina, osim pangermanista, svi ostali su se „prilično ohladili“ prema toj ideji. Progon socijaldemokrata, Jevreja i katolika u Nemačkoj, prinudio je austrijske socijaliste „da od dva zla biraju manje“, a Dolfus je „sigurno manje zlo od hitlerovaca“. Evropske države su ustale u odbranu austrijske nezavisnosti dajući joj i veliku materijalnu potporu, ali su ipak najveći zagovornici njene nezavisnosti bile Italija i Francuska. Austrijska vlada je zabranila političku aktivnost nacionalsocijalista, skinula im „uniforme hitlerovaca“, obustavila izlaženje njihovih listova i sprečavala ulazak onih iz Nemačke. Verovalo se da su obe vlade „rešene da se bore do kraja“, austrijska da očuva nezavisnost, a Hitlerova da izvrši „ucelokupljavanje Germanaca“ putem anšlusa „državnim udarom“.⁷¹³

⁷¹² Dr Uroš Stanković, Restauracija Habzburgovaca u Austriji ili sjedinjenje sa Nemačkom (Anšlus), *Pravna misao*, jul-avgust 1935.

⁷¹³ Inostrani, Ucelokupljavanje (*gleichschaltung*) Nemačke – kolektivistička proba – austro-nemački sukob, *Srpski književni glasnik*, 16. avgust 1933.

List *Život i rad* je 1935. pisao da je držanje nacionalsocijalista prema Austriji od naročitog značaja za evropski mir, jer je snažna propaganda za anšlus kao „viši pangermanski interes“, zahtevala njen nestanak, a „hitlerovski borbeni odredi“ su tako otvoreno širili svoje ideje na austrijskoj teritoriji, da je austrijska vlada morala da preduzima mere samoodbrane protiv „ove nelojalne političke akcije sa strane“. Hitlerovi „poverljivi ljudi“ su posećivali Austriju kako bi pojačali akciju za „nacionalno ujedinjenje“, a koliko su njihovi zahtevi bili osioni, ilustrovano je činjenicom da ih je austrijska vlada morala opominjati da se nalaze u stranoj nezavisnoj državi, a na kraju i ukloniti iz zemlje. Tvrđilo se da nije bio poznat sličan slučaj da aktivni ministri jedne države, u susjednoj sprovode „tako bezobzirnu propagandu“ protiv njene nezavisnosti, i verovalo da su se „pangermanski ideolozi“ ipak prevarili u svojim planovima, jer će se evropske države naći na istoj strani u podržavanju austrijske nezavisnosti.⁷¹⁴ Malo verovatnim je ocenjivan scenario po kome bi Nemačka „umarširala u Austriju“, ali je upozoravano da kada jedna zemlja tvrdi da se bori „za čast svoga naroda, kao što je to slučaj Nemačke“, to druge sile „moraju tretirati sa naročitim strpljenjem“.⁷¹⁵

Javnost je tvrdila da „ne treba biti neki prorok“ pa videti da će posle odluke o naoružanju, Nemačka kao svoj glavni politički objekat uzeti Austriju, jer pitanje anšlusa nije za nju bilo samo pitanje prestiža „već životno pitanje nemačkog naroda“. Probijanje na jug i istok, Nemačka je videla kao osnovni zakon svoje ekspanzije, pa će učiniti sve da se austrijska nezavisnost garantuje u odnosu na ostale susjedne zemlje, „ali u koliko se to garantovanje odnosi na samu nju, Nemačka će već naći formulu, da u jednom određenom slučaju može učiniti šta hoće, pa makar opet pogazila svoj potpis“. *Javnost* je iznela dve pretpostavke, s jedne strane, da nezavisnost Austrije nije dovoljno jak razlog koji bi opravdao rat, s druge strane, da će posle „eventualnog anšlusa“ biti kasno za intervenciju velikih sila i ona neće doneti rezultate. Zaključak *Javnosti* je bio da „sadašnja slabost velikih sila

⁷¹⁴ Dr M. Đ. M. Položaj Austrije, *Život i rad*, 1. jun 1933.

⁷¹⁵ Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

pretstavlja snagu Nemačke“, a kad Nemačka sama bude jaka, „pitanje je da li će velike sile moći da je drže u granicama“.⁷¹⁶

Konzervativna *Narodna odbrana* je budućnost Austrije videla kao prvo u nizu pitanja proisteklih iz „kampanje revizionista“. Verovalo se da „Germanci“ i revizionisti pripremaju propast Austrije, jer nasuprot saveznicima koji su 1919. „velikodušno“ ostavili „malu Austriju“ i nisu joj „zatrli trag, ma da su na to imali puno prava“, dotle Nemci iz Rajha „dižu glas“ protiv njenog postojanja. Od Hitlerovog dolaska na vlast pitanje anšlusa se smatralo gotovom stvari, jer je on kao Austrijanac verovao da mora bezuslovno da prisajedini austrijsku teritoriju Nemačkoj, čime će izvršiti grupisanje germanske rase. Ne skrivajući svoju netrpeljivost prema Austriji, *Narodna odbrana* je smatrala da je Hitler u pravu, tvrdeći da je Austrija uzrok svih političkih problema u Srednjoj Evropi i da će biti kriva „sve do poslednjeg njenog traga“, čak, da će biti kriva za mnoge nedaće „koje će se dešavati posle njenog nestanka, jer će ostaviti za sobom dosta zagađen politički fluid“. Njena krivica je bila u težnji za vojničkom snagom i za „nacionalizmom bez nacije“, što je i proizvelo ideju o „anšlusu“, kojom su i sami Austrijanci tražili prisajedinjenje Nemačkoj „i nisu bili svesni da rade sami sebi o glavi“. Austriju su od tog političkog samoubistva spasili bivši neprijatelji, a ona je, umesto da postane oaza miroljubive politike i začetak „Panevrope“, počela da sprovodi „šoviniističku politiku“ i da izmišlja „nacionalne tendencije“, iako nikada ranije nije vodila računa o naciji. Austrija se nije „prijbrala i opametila“, već je počela da se oslanja na sile „koje prete redu i miru“, da podržava „nerazumnu politiku Mađarske“, stvara „hitlerovce“ i postaje „pribežište i leglo nemirnih duhova i ideja“ uperenih protiv „izvesnih suseda“. Verovalo se da i pobednici iz rata, koji su 1919. „ostavili komad Austrije da živi“, misle da bi „bilo zgodno“ da ih Hitler oslobodi „tog malog izvora zla u srednjoj Evropi“, čija je egzistencija bila samo u interesu Italije kao brane između Rajha i Nemaca u njoj. *Narodna odbrana* je verovala da nikakve promene u Austriji nisu mogle učiniti da se ona pretvori u državu koja bi bila „ognjište mira“ i tako „pokajala svoje stare grehe“. Ona je, naprotiv, i dalje bila „stara, mračna, klerikalna, tiranska i zavojevačka Austrija“. Nemačka

⁷¹⁶ Nemačka posle Ženeve, *Javnost*, 27. april 1935.

je ugrožavala njenu nezavisnost, a austrijska vlast se nedovoljno iskreno borila protiv toga, „koketirajući“ sa Italijom i Mađarskom u težnji da razvije staru moć Austrougarske monarhije. Postavljalo se pitanje da li je možda bolje da se Austrija „prepusti ličnim željama Hitlera“, jer bi ona i tako u odsutnom trenutku bila na nemačkoj strani, a da se istovremeno potraže mere za zaštitu od „germanske grupacije“ stvaranjem „slovenske grupacije“ i razilaženjem Hitlera i Musolinija. Polazeći od pretpostavke da ideologija nacionalnosti ne poznaje državne ili političke granice, već ima „svoje prirodne granice“ koje zahtevaju centralizaciju, *Narodna odbrana* je tvrdila da će hitlerizam, „ako se ne sruši pod sopstvenim teretom, kad bude zadovoljio svoj apetit prema Austriji, upreti poglede na severnu Italiju, u kojoj ima ljudskog materijala za čitavu armiju“. Ocenjivano je da je aktuelna vlada u Austriji želela da očuva nezavisnost, ali da su njene snage bile slabe prema „hitlerovcima“ u samoj Austriji i Nemačkoj, čija je borbenost bila „besprimerna“, a očekivalo se da će biti i uspešna ako joj se ne suprotstavi oružjem. Po *Narodnoj odbrani*, „ideja nacionalizma, centralizacije i germanskog grupisanja bačena je“ i „ima da živi“, a njen uspeh je zavisio od „napada hitlerizma“ i od odbrane evropske diplomatije. Austrija je „rodila Nemačkoj Hitlera“, a Nemačka će uzvratiti „hitlerizmom“, pa je otpor Austrije „bespredmetan“. Verovalo se da stanovništvo Austrije nema ništa protiv „svoje sabraće iz Rajha“, za razliku od stanovništva Beča koje je „raznobojno“, ima ih „belih i crvenih i mrkih i crnih“. Ukazivalo se da će bečki Jevreji biti protiv „hitlerovskih talasa“, ali i da će novac iz Nemačke umanjiti njihovu snagu. „Hitler radi: rečju, snagom mišica, pravom rase i novcem. To su oružja koja imponiraju bečkoj čaršiji i ona će biti nemoćna da im se odupire“. Grupisanje „Germanaca“ viđeno je kao „moćno i sugestivno“, a poduprto „strahovitom propagandom“, pretnjama i novcem, ono će i pobediti. Na pitanje, „može li se sprečiti Hitler u svom napadu na austrijsku nezavisnost“ odgovaralo se da „ideologija koja izleti iz narodne duše, baš kad je progone da se skriva, skriva se duboko u narodnu dušu“.⁷¹⁷

⁷¹⁷ Vojin Puljević, Pitanje Austrije, *Narodna odbrana*, 30. april 1933; Namere Austrije, *Narodna odbrana*, 18. jun 1933; Može li se sprečiti Hitler? *Narodna odbrana*, 3. septembar 1933.

Sukob Nemačke i Austrije tumačio se i kao „ogorčena borba između dva zaraćena tabora jednog naroda i borba između dve države jedne narodnosti i jezika“, što je podelilo Austriju, pri čemu su austrijski *hakenkrojcleri* bili za prisajedinjenje Nemačkoj po svaku cenu, pojačavajući je za osam miliona ljudi. Ocenjivalo se da je atmosfera u Austriji „zatrovana, nategnuta, puna elektriciteta“, što su potvrđivali atentati, ubistva, paklene mašine, uz zaključak da nije samo Austrija na prekretnici, već i Nemačka, „a sa njima i cela Evropa“. *Narodna odbrana* je verovala da je pitanje Austrije od presudnog značaja za mir, posebno što Musolini, i pored prijateljstva sa Nemačkom, nije želeo da mu ona postane neposredni sused. Nemačka je gledala na Austriju „kao na krušku, koja je sazrela i koja jednoga dana treba sama da joj padne u krilo“, odnosno, kao na svoje nasleđstvo koje „po prirodnom pravu pripada Rajhu“, a tragedija Austrije je bila u tome što je nekada, kao moćna država koristila male narode „za potkusurivanje“, a sada je sama postala „kukuruz u razračunavanju velikih“. ⁷¹⁸ Za Hitlera je Austrija predstavljala „stari san“ o pangermanizmu ali i ekonomsko prodiranje u Podunavlje i na Balkan, pa je samo čekao povoljan trenutak da ga realizuje. Nije se verovalo da će zauzeti Austriju silom jer je vreme radilo za njega. ⁷¹⁹ I profašistička *Otadžbina* je pokazivala razumevanje za nemačku politiku prema Austriji, „jer su najzad i Austrijanci Nemci, pa se bije među Nemcima jednima i drugima boj za ujedinjenje ili protiv ujedinjenja“. ⁷²⁰

Događaje u Austriji posebno je pratilo *Vreme*. Prezentiralo je istorijat austrijskog nacionalsocijalizma koji se posle sloma monarhije razvio kroz otpor dominantnoj socijaldemokratiji. Umesto ideološkog teoretisanja i obožavanja veličine germanstva, austrijski nacionalsocijalisti su se okrenuli popularnoj propagandi, antisemitizmu i ekonomskoj bedi. Po dolasku Hitlera na vlast, otpočeo je i njihov „juriš“, ali pošto je izostao očekivani uspeh u borbi za vlast, vodstvo pokreta su preuzeli nacisti iz Rajha. Zato je

⁷¹⁸ M. P. Sudbina jednog suseda, *Narodna odbrana*, 20. avgust 1933; Nemačka i mir u svetu, *Narodna odbrana*, 8. oktobar 1933.

⁷¹⁹ Fašizam i Hitlerizam, *Narodna odbrana*, 18. mart 1934.

⁷²⁰ Događaji u Evropi, *Otadžbina*, 5. avgust 1934.

Austrija viđena kao zemlja „neodređenih perspektiva“.⁷²¹ Početkom 1937. *Vreme* je pisalo da je ideja Nemačke bila da se „sjaj Rajha i germanski ponos“ rasprostru i na Austrijance, kako bi i oni sudelovali u novom duhovnom životu. Zato se isticalo „ono što Nemce spaja“, umesto naglašavanja onoga što razdvaja Austriju od Rajha, pa je i Hitlerov „zemljak“, kompozitor Brukner „svečano uveden u Valhalu, u Regensburgu, koja je pravi Panteon Germanaca“ u prisustvu samog kancelara. U slavu zajednice Austrijanaca i Nemaca pripremljena je i „velika vožnja Nibelungovim putem“, takmičenje austrijskih i nemačkih veslačkih klubova. Izveštač je navodio da se austrijska vlada Šušniga „hrabro brani od ove akcije“, kao i od terorističkih ispada sopstvenih nacionalsocijalista.⁷²²

Prateći razvoj događaja i približavanje anšlusa, kao izveštač *Vremena* Crnjanski je februara 1938. javljao da su u Beču najviše zastrašeni Jevreji „koji su već naneli austrijskoj državi dosta veliku štetu time što su umesto da doprinose konsolidaciji austriskih finansija počeli da izvlače svoj kapital iz zemlje“. Tvrđio je da se Hitler sprema da „uputi zanosne reči na adresu Nemaca u Austriji“, ali da neće dirati u suverenitet države i formalne granice „koje dele isti narod, iste kulture, jezika i rase“. Crnjanski je pisao da su nacionalsocijalisti bili do tada u Austriji građani drugog ranga i da upravo „stupaju u prvi rang“. Početkom marta je izveštavao da Nemačka neće popuštati u austrijskom pitanju, da neće dozvoliti da se „pokuša ugušivanje nacizma u Austriji“ i da nikakve pretnje neće zadržati Berlin „da energično reši austrisko pitanje“. Uskoro je javio da je Hitler u svojoj proklamaciji dao „pregled patnji koje su Austrijanci morali da trpe u svojoj zemlji samo zato što žele da se ujedine sa braćom u Nemačkoj“, zaključujući da je Berlin „u potpunom miru“ i da na austrijski problem gleda optimistički.⁷²³

Samo par meseci pre anšlusa Austrije i samo godinu dana pre početka rata, list *Krug* je optimistički pisao da

⁷²¹ M. Rajković, Nacional-socijalizam u Austriji nekad i sad, *Vreme*, 14. decembar 1936.

⁷²² V. Samsonova, Putem Nibelunga, *Vreme*, 14. jun 1937.

⁷²³ M. Putnik, Bekstvo jevrejskog kapitala iz Austrije, *Vreme*, 19. februar 1938; Tišina pred oluju, *Vreme*, 4. mart 1938; U svojoj proklamaciji g. Hitler je nagovestio skori plebiscit u Austriji, *Vreme*, 13. mart 1938.

Nemačka ne želi rat i da „o nekim teritorijalnim proširenjima Nemačke u Evropi ne može biti govora, jer zato ne postoje nikakve objektivne mogućnosti“. Iako se priznavalo da pitanje anšlusa nije izgubilo pobornike, tvrdilo se da je „svakome jasno“ da se taj Gordijev čvor ne bi mogao preseći, „a da se ne izazove novi evropski rat“, kao i da rat ne želi ni Nemačka pa je zato i napuštena „skoro svaka diskusija o Anšlusu“.⁷²⁴ Tih dana je sasvim suprotno pisao komunistički *Proleter*, ocenjujući da je odlazak Milana Stojadinovića kod Hitlera januara 1938, značio njegov pristanak na okupaciju Austrije od strane Nemačke, „zabijajući tako nož u leđa Maloj Antanti i ugrožavajući mir u Evropi“.⁷²⁵

Posle izvršenog anšlusa Austrije 1938. u demokratski orijentisanim krugovima se samo resignirano konstatovalo da je to u Evropi primljeno kao svršen čin, što je bila još „jedna karika više u lancu popuštanja“ Nemačkoj. Verovalo se da je u nameri da otkloni nemačke kolonijalne revandikacije, Britanija ostavila Nemačkoj određene ruke u Austriji, smatrajući da se ne radi o njenim vitalnim interesima i posmatrajući anšlus kao ostvarenje prirodnih aspiracija Nemačke. S druge strane, u Evropi su postajali sve jači glasovi za mir po svaku cenu i „povlačenje u sopstveno carstvo“.⁷²⁶

Istim povodom *Krug* je pisao: „Sate i sate govore, bruje, viču i urlaju radiji preko čitavoga sveta: *Zic heil! Zic heil! Zic heil!*, oštro i kratko poput mitraljeske paljbe. A onda u teškom, ali snažnom i zanosnom ritmu: *Ein Volk, ein Reich, ein Führer!* I sve više raste i talasa se, kao more za jugovine i teče ova lavina brojnog i velikog naroda (...) Ovo fizičko inkorporiranje je ipak dolazilo uvek nekoliko sati posle onog uvođenja masa naroda u onaj ritam, koji je ujedinjavao misli, volje i snage sa ritualnim opetovanjem: *Ein Volk*“. Navodilo se da je Hitler stigao do granica Jugoslavije, jer je Austrija „postala organ organizma koji se zove *Deutsches Reich*. Organički, ne samo mehanički prisajedinjena“. Predstojeći plebiscit viđen je samo kao suvišna formalnost, jer je u pet dana „sve počelo, razvilo se

⁷²⁴ Nemačka i Jugoslavija, *Krug*, 22. januar 1938.

⁷²⁵ L. Aleksić, Narodi Jugoslavije neće biti Hitlerovi „Raci“, *Proleter*, januar-februar 1938.

⁷²⁶ Nikola Radojević, Evropa od Versaja do danas, *Život i rad*, april-jun 1939.

i svršilo“.⁷²⁷ *Krug* je pisao da „ujedinjenje naroda istog nacionalnog osećanja, iste kulture i iste krvi, pretstavlja oživotvorenje načela, na kome je i naš narod zasnovao nezavisnu državu“ i zato niko u Jugoslaviji ne može načelno da bude protiv ujedinjenja Austrije sa Nemačkom. Žalilo se što „raniji upravljači Evrope“ nisu učinili ono „što je jednom moralo doći“, a što bi, samo da je sprovedeno od strane demokratske Nemačke, diglo prestiž demokratije pred nemačkim javnim mišljenjem „i možda otklonilo njen pad“. *Krug* je smatrao da se zbog ujedinjenja Nemačke i Austrije ne bi smeo izazvati ratni sukob, u strahu tražeći od „svih bez razlike“ državnika Evrope, da obezbede da taj čin ostane samo ujedinjenje dveju nemačkih država i da se njime „pitanje nemačkih granica smatra kao likvidirano u Evropi“. *Krug* je postavljao pitanje da li će ovo ujedinjenje dovesti do rata, tvrdeći da Hitler nije dovoljno jasno definisao svoj stav, iako je svečano izjavio da su granice Nemačke definitivno povučene prema Francuskoj i Italiji. „Čoveku se i nehotice odmah nameće pitanje: šta je sa ostalim nemačkim granicama, da li su one definitivno povučene i ako ne, kad će i kako Nemačka to urediti“. Zaključivalo se da je ovim aktom Nemačka preuzela na sebe istorijsku odgovornost i „neće proći dugo vremena da čujemo, na koji način Nemačka posmatra svoju ulogu u čuvanju svetskog mira“.⁷²⁸

Listovi desnije orijentisani uglavnom su prihvatili anšlus kao prirodan tok događaja neprikriveno fascinirani Hitlerovom snagom. *Dvadeseti vek* je navodio da je anšlus sproveden bez krvoprolića i bez ikakvog otpora jer je situacija za taj „istoriski čin“ bila potpuno sazrela. Nezavisna Austrija, kao „kombinovana tvorevina protivnemačkog duha ugovora o miru i habsburško-legitimističkog duha izvesnih bečkih i evropskih krugova“, mogla se održavati samo veštačkim putem, pa su se događaji u njoj razvijali „logičnim tokom“, kao neminovnost. Suština anšlusa je bila „u nemačkom karakteru“ većine naroda nastanjenog „u bivšoj Austriskoj Republici“, u želji tog naroda, „što je sasvim prirodno“, da se ujedini sa „bratskim narodom Nemačkog Rajha“ i u snazi Hitlerove Nemačke da ostvari tu „razumljivu želju“. Iščezao je režim koji

⁷²⁷ Milan Marjanović, *Kriza i obnova Jugoslovenstva*, (povodom događaja oko nas i kod nas), *Krug*, 19. mart 1938.

⁷²⁸ Ujedinjenje Austrije sa Nemačkom i njeni susedi; Anšlus i posledice, *Krug*, 19. mart 1938.

se u Austriji zalagao protiv nemačkog ujedinjenja, a sa njim i „svi megalomanski i opasni snovi“ Habsburgovaca upereni protiv novih nacionalnih država Srednje Evrope, „pa stoga i protiv naše Kraljevine“, čime je za sva vremena „zapečaćena“ sudbina „zakletih i istoriskih neprijatelja našeg naroda“.⁷²⁹

Pravda je tvrdila da je „munjevita brzina“ s kojom je Nemačka izvela stari plan o priključenju Austrije, iznenadila svetsku javnost, iako je pitanje prisajedinjenja „nemačke Austrije“ bilo postavljeno još ishodom svetskog rata i bilo otvoreno svih prethodnih godina. Ovakvo rešenje je nagoveštavano od prvog dana, jer je Hitlerova Nemačka pitanje odnosa sa Austrijom smatrala internim pitanjem nemačkog naroda, ne obazirući se na odredbe ugovora o miru i nezavisnost Austrije. Za nju je pitanje Austrije bilo ne samo pitanje nemačkih Austrijanaca, nego i nemačkog „carstva“ i ona ga je upravo rešila „i to, po svemu sudeći, konačno“. Nemačke granice pomerene su na Brenner i Karavanke, čime je Jugoslavija prvi put dobila direktne granice s „Nemačkim Carstvom“. I *Pravda* je videla samo pozitivnu stranu ovog događaja, navodeći da je Austrije, kao specijalno jugoslovenskog problema, nestalo „jednim odlučnim potezom“, da je „likvidiran“ Beč kao ostatak starog poretka „iz koga je naš narod izišao po cenu najvećih žrtava“, kao centar „svakovrsnih javnih i tajnih akcija, koje su remetile nama tako preko potrebni mir“, kao „žarište svih mogućnih separatizama“, kao „centralna kuhinja svih mogućih izmišljotina i kleveta na ovu zemlju i ovaj narod kojim se sistematski trovala svetska javnost“. Likovalo se što su anšlusom „likvidirani“ ostaci prošlosti „u kojoj je uništenje oslobodilačke Srbije bila glavna politička ideja“ i zbog čega Jugoslavija nema razloga da žali. Zato, kao „ispravan sused“, Jugoslavija očekuje iste obzire prema sebi od strane „Nemačkog Carstva“, smatrajući da je prisajedinjenjem Austrije „likvidirano pitanje nemačkih granica u Evropi“.⁷³⁰

Crnjanski je za *Vreme* pisao da je sjedinjenje sa Austrijom bilo cilj Hitlerovog života, da je prestala da postoji „bivša Austrija“, da je Austrija „zaista pokojna“ i da se rađa „nova država nemačkog naroda“. Likovao je što će „za svagda uvenuti“ i cveće na grobnici Habsburga, uz literarni zaključak da je Austrija „priznala onoga koji danas sudbinom nemačkog

⁷²⁹ Patrius, Značajni preokreti spolja, *Dvadeseti vek*, mart 1938.

⁷³⁰ Prisajedinjenje Austrije Nemačkoj, *Pravda*, 18. mart 1938.

naroda upravlja. Zna se ko je to“. Evropi je prigovarao što zaboravlja pravo pocepanih delova istog naroda da se sjedine, koje je nekada glorifikovala, uz prekorno pitanje: „Zar se može to zabraniti jedino Nemcima?“ Predviđao je da će Austrija „da se hitlerizira“, da će postati „fanatično nemačka“, a da za sve Nemce dan anšlusa znači „groznicu nadanja i divljenja“ jer se politika ne sastoji uvek iz realnosti i računa, „nego i iz zanosa“.⁷³¹

Drugi izveštač *Vremena* je pisao o „neopisivom oduševljenju“ koje je usled anšlusa nastalo u Beču. Odredi SS i SA došli su pred zgrade predsedništva vlade, Patriotskog fronta i policije, saopštena je lista nove vlade. Dotadašnji kancelar Šušnig je preko radija održao uzbuđen govor u kome se oprostio od austrijskog naroda i nezavisne Austrije rečima: „Ja se opraštam u ovom času od austrijskog naroda sa jednom nemačkom izrekom: 'Bog čuva Austriju'“. Sledećeg jutra govor je održao mandatar za sastav vlade Sajs-Inkvart, pozvajući na mir i na pokoravanje vodstvu nacionalsocijalističke stranke. Manifestanti su pevali „Horstveselovu pesmu“, klicali Hitleru i uzvikivali protiv Jevreja. Omladina je nosila zastavice sa kukastim krstom uzvikujući „*Zic heil*“ i „*Heil Hitler*“ sa ispruženim rukama, a „klicanju i oduševljenju nije bilo kraja“. U Gracu je izašla iz škola kličući Hitleru, u Insbruku je centar grada blokirala policija i vojska, a kada su počele demonstracije, pojavili su se i odredi SS i SA u crnim i mrkim uniformama i počeo je juriš na policiju. Vođa austrijskih nacionalsocijalista Klauzner je preko radija rekao da je Austrija konačno slobodna, „Austrija je nacionalsocijalistička“, zahvalio se članovima SA i SS, i „sa dubokom zahvalnošću“ setio se „Firera Adolfa Hitlera nad čijim se rodnim mestom sada ponosno vije kukasti krst“. Govor je završio rečima: „Sada na rad. Naš cilj je postignut: jedan narod, jedan Rajh, jedan Vođa“. Dopisnik *Vremena* je pisao da prilikom ulaska nemačke vojske ni u unutrašnjosti nije bilo većih incidenata osim u industrijskoj varošici Halajn u kojoj su radnici pokušali da se usprotive ulasku Nemaca. Tvrdio je da u Beču „nema nijednog čoveka koji ne ispoljava svoje oduševljenje“, izuzev Jevreja čija je budućnost neizvesna. U Beču se očekivalo, kako je navodio, da će Jevreji biti poubijani, „ali se sve završilo

⁷³¹ M. Putnik, Hitlerova Austrija, *Vreme*, 20. februar 1938.

razbijanjem nekoliko izloga na jevrejskim radnjama“. Zabranjeno je objavljivanje govora koji je prethodnog dana održao Šušnig, dok je Gebelsov govor prenošen preko radija i glasnogovornika po ulicama, praćen velikim manifestacijama nacionalsocijalista. Naređeno je školama i omladinskim organizacijama da izvedu đake na ulice „kako bi doček nemačke vojske bio što pompezniji“.

Izveštavano je i o Hitlerovom putovanju u Beč koje je trajalo duže od očekivanog, jer su usput „nepregledne“ mase na više mesta polegale po putu „da bi zaustavile automobil u kome se vozi Firer i da bi ga pozdravile“. U Beču su zatvorene škole, radnje i kancelarije, a narod je bio toliko veseo da „apsolutno nema nikakve potrebe da se čovek ma od koga čuva“. Samo je zbog velikog ogorčenja protiv Jevreja izdato naređenje da policija hapsi one koji bi pokušali da izazovu nered. Odmah je objavljeno da pravo na rad gube jevrejske sudije i advokati, dok je Jevreje lekare trebalo da zamene domaći. U svim ustanovama vršio se proces spajanja sa ustanovama Rajha, zbog čega je plebiscit zakazan za 10. april trebalo da bude samo „formalnost za inostranstvo“. I austrijska evangelička crkva je objavila da je postala sastavni deo nemačke crkve. Izveštač je tvrdio da u Austriji nema Hitlerovih protivnika, „jer je opšta radost zatalasala sve Nemce“. U Beču je rasprodato cveće „koje će oduševljene mase baciti večeras na povorku g. Hitlera“, velika je potražnja bila i za crvenim platnom za pravljenje nemačkih zastava, a za početak su kukasti krstovi ušivani na pređašnje austrijske zastave. U svim radnjama izložene su Hitlerove slike, a „gotovo svaki stanovnik Beča nosi na sebi nemačku zastavu sa kukastim krstom“. Izveštač je tvrdio da je zbog pokušaja nekih Jevreja da nose ovakve zastave, kako bi se pomoću njih „lakše sklonili iz Beča“, izdato naređenje da na to imaju pravo samo Austrijanci i Nemci.⁷³²

Prihvatajući nemačku propagandu kao činjenicu, *Vreme* je konstatovalo da je ulazak nemačkih trupa u Austriju

⁷³² V. Samsonova, Velike nacionalsocijalističke manifestacije u Beču, *Vreme*, 22. februar 1938; „Austrija je slobodna, Austrija je nacionalsocijalistička“ izjavio je noćas vođa austrijskih nacionalsocijalista g. Klauzner; Nacionalsocijalistička vlada u Austriji, *Vreme*, 12. mart 1938; Ulazak nemačkih trupa dočekan je u Austriji sa velikim oduševljenjem, *Vreme*, 13. mart 1938; Trijumfalan ulazak Hitlera u Beč, *Vreme*, 15. mart 1938.

nastupio po pozivu austrijske vlade u momentu rasula, kada su u Beču započinjali izgredi „i kada su mase komunista, osećajući raspojasanost i neizvesnost poretka, počeli već marširati ulicama sa poklicima *Živela Moskva!*“ Pravdalo je razvoj događaja tvrdeći da je, s jedne strane zbog Ota Habsburškog, a sa druge, pred poklicima u slavu Moskve, Hitler morao da dela kao čuvar reda u nemačkom narodu. Konstatovalo se da za Jugoslaviju ovaj razvoj događaja nije predstavljao iznenađenje, jer se znalo „šta znače istorijska stremljenja dve države, iste krvi i jezika, koje teže instinktivno, u časovima opasnosti, jedna prema drugoj“, i zato je ona, kako se tvrdilo, pokazivala razumevanje za nacionalno opredeljenje „da jedan narod ima svoju jednu nacionalnu državu“. *Vreme* je sa zadovoljstvom konstatovalo da je nemačka vlada garantovala čehoslovačke i jugoslovenske granice i podsećalo na Hitlerove reči da je u interesu Nemačke „jaka Jugoslavija“. Zaključivalo se da „Austrije danas više nema“ i da se intimno može reći da Austrija kao država „nikad nije budila našu zahvalnost, ni naše simpatije“. Habsburška dinastija je ostala „u najcrnijoj uspomeni celog našeg jugoslovenskog naroda“, „duh austrijanštine nije izazivao ni jednu lepu misao u našim dušama“, a Beč je bio „zmijino gnezdo za našu slobodu“, „centrala za kovanje svetskih intriga protiv nas“, „truba za trubljenje laži“, „omiljeno sklonište ekstremista i terorista, komunista i renegata, koji su rušili našu državu“. Sa zadovoljstvom se zaključivalo da je došao kraj „tim sejačima intriga i laži“ i da „Beč nije više za nas grad omraze“. Izveštač *Vremena* je sa oduševljenjem pisao da su novi gospodari Austrije počeli da izgrađuju bolju budućnost zemlje i da im većinska omladine u tome pomaže. Prvi zadatak je „nacifikacija zemlje“ koju će izvršiti nacionalsocijalistička stranka. I Katolička crkva je obećala svoju saradnju, kardinal Inicer je apelovao na katolike da „bez rezerve“ potpomažu „veliku nemačku državu i Firera“, a katolički nastavnici su se izjasnili za novi režim. Državna pozorišta, opera, narodna biblioteka, akademija umetnosti, univerziteti su dobili nacionalsocijalističke uprave. Slobodnom zidarstvu učinjen je kraj, a sve omladinske i studentske organizacije, turistička društva, sportski klubovi trebalo je da budu svrstani u odgovarajuće organizacije nacionalsocijalističke stranke. *Glajhšaltovanje* je prošireno i na privredu. Navodilo se da je

već počela kampanja za plebiscit na koji će moći da izađu svi Austrijanci „sem Jevreja“, dok će „polujevreji“ koji ne pripadaju jevrejskoj veri i koji su u braku sa „nejevrekama“, moći da glasaju. Idila spajanja opisana je i kroz tvrdnje da su stotine porodica iz Nemačke pozvale austrijsku decu u goste, da je Berlin odlučio da pokloni Beču „novi dom za Hitlerovsku omladinu“, da su nemački protestanti obećali 100.000 maraka za novu crkvu u Beču, a da je voćstvo SA u Nemačkoj poklonilo 1,500.000 maraka za „koloniju austrijskih radnika“. Ipak je primećeno da su „ove radosne činjenice“ praćene i nekim „žalosnim okolnostima“. Novine su donosile vesti o mnogobrojnim samoubistvima, a „najveću senzaciju“ je izazvalo samoubistvo porodice majora Faja. Pretpostavljalo se da je bivši austrijski podkancelar „igrao dvoličnu igru u nacionalsocijalističkom puču u 1934 godini i da je od sramote prekinuo sa životom“.⁷³³ U Beču se i izgled ulica naglo menjao, sve nejevrejske radnje su istakle zastave sa kukastim krstom, dok su na jevrejskim radnjama članovi SS lepili velike plakate preko izloga na kojima je pisalo čije su. „Plakati su štampani i imaju lep izgled“. Radnje koje su proglašene „nesocijalnim“ su zatvorene, a to su one u kojima su jevrejski sopstvenici „eksploatisali svoje osoblje a posle pobjegli u inostranstvo“. Roba iz tih radnji odnosila se na kamionima. Izveštač je oduševljeno nastavljao da se ovi događaji ne mogu smatrati samo akcijom jednog državnog poglavara. Događaji u „bivšoj Austriji“, kakvi će se „možda odigrati i drugde“, samo su deo velikog procesa, „prirodnog i neizbežnog, zdravog i dobrog“. Uočavao je „sitnije pojedinosti ovog procesa“ koje mogu biti štetne za pojedine zemlje ili ličnosti, jer uvek kada dotraje stara kultura i istroše se njene vodeće klase, dolazak novih „zdravijih, snažnijih“ klasa je praćen krvavim borbama koje dovode na površinu lumpenproletarijat, iz koga se tek kasnije stvara „treći stalež“ kao jezgro moderne države. Nacionalsocijalističko uzimanje vlasti, međutim, eliminiše ovu „bolnu i nepotrebnu etapu“, jer u zamenu za dotrajale više klase odmah dovodi „zdraviju i snažniju nižu, srednju klasu“, ne dajući mogućnost „da ono što živi u tami i očajanju zauzme ma i trenutno prvo mesto“. Zato je nacionalsocijalizam izvršio promenu vladajuće klase bez potresa. Izveštač je tvrdio da je

⁷³³ Kraj Austrije, *Vreme*, 15. mart 1938; Kardinal g. Inicer poziva katoličke sveštenike da se uzdrže od politike, *Vreme*, 17. mart 1938.

odjednom nestala „prefinjena elegancija starog bečkog kulturnog sveta“ i da izgleda kao da u Beču žive samo mladi i snažni „burševi“, dok su se „prefinjene Bečlike“ pretvorile „u vedre, vesele i zdrave mlade dadilje i mlekarice“. Tvrдио je da niko ne treba da žali odlazak „one prefinjene klase, a za nove ljude treba imati isto razumevanje kao što ga ima profesor otac prema sinu, koji igra futbol“. Druga promena je „organsko srašćavanje državnica, veštački stvorenih ugovorima o miru“, jer se potvrdilo da neke od njih nisu mogle samostalno da postoje i pored međunarodne pomoći. „Proces spajanja u veće državne zajednice pokazao se kao neminovan.“ Treći argument je nacionalni, jer istorija potvrđuje da ne može uvek ista nacija da ima vođstvo u Evropi i svetu. Tu su ulogu u prošlosti imali Španci, Holandani, Francuzi i Englezi, a upravo je dobijaju Nemci. Izveštač se pitao: „Zar nije *Deutschland über alles* isto ono, što je nekada bilo *Rule Britannia!*“ Smatrao je da je u pitanju „zakon o promeni uloge vodećeg naroda“ i da se ne zna koji će je narod sledeći dobiti. Zaključivao je da Sloveni mogu da izvuku pouku iz onoga što se dešava kod Nemaca, da nauče kako se stvara duhovno jedinstvo naroda, kako se sitne ambicije pojedinih delova velike nacije žrtvuju zbog interesa celine. Događaji su potvrdili da nije bilo moguće ostvarenje nemačkog jedinstva na levičarskoj osnovi, da su Nemačka i Austrija propadale pod vlašću socijalista, „da ne pominjemo komuniste“, i da je jedinstvo ostvareno tek uz autoritativno vođstvo. Upućivao je „od svega srca“ želje za sreću „velikom nemačkom susedu u njegovom novom domu“.⁷³⁴

Posle plebiscita, *Vreme* je izveštavalo da „nikada jedno glasanje nije trajalo tako kratko“, stanovništvo je već rano ujutro požurilo na glasačka mesta, u manjim mestima već u devet sati sve je bilo završeno, preko radija su neprestano opominjani oni koji još nisu ispunili svoju „izbornu dužnost“, a narod je masovno kupovao posebno izdate poštanske karte „kao uspomenu na dan plebiscita i na stvaranje velike Nemačke“. Nemačka je bila „u znaku najživlje propagande“, Hitler je „neumorno“ obilazio sve njene delove, naročito „bivšu Austriju“, nastojeći da pridobije one koji su, „u opštoj pometenosti i pod uticajem propagande vodili borbu protiv nacional-socijalizma“, naročito radništvo. Na dan plebiscita

⁷³⁴ V. Samsonova, Mere protiv Jevreja u Beču, *Vreme*, 19. mart 1938; Novo doba, *Vreme*, 23. mart 1938.

Beč je osvanuo „u svečanom raspoloženju“, kuće su bile okićene zastavama sa kukastim krstom, slikama *Firerovim* i zelenim girlandama. U nekim mestima birači su glasali otvoreno sa „da“, dok su motorizovane jedinice prevozile nemoćne i bolesne na birališta „kako ne bi ni oni propustili ovu istorisku priliku da svojim glasom učestvuju u stvaranju velike Nemačke“. Zaključivalo se da se na teritoriji „bivše Austrije“ odazvalo 99.5% birača, od kojih je za anšlus glasalo oko 98%.⁷³⁵ Većina građana je nosila značke sa *Firerovom* slikom koja se dobijala pošto je glasač „izvršio svoju glasačku dužnost“. U Beču su se posle podne proredili redovi glasača, a zatim se opet opazio veliki priliv. Razlog je bio u tome što su pripadnici nacionalsocijalističke stranke odlazili u kuće glasača za koje se utvrdilo da još nisu bili na glasanju, i svojim automobilima ih dovodili na birališta. Kafane su se punile „raspoloženim masama koje su živahno raspravljale o događajima dana i očekivale prve radio izveštaje o izbornim rezultatima“. Po ulicama su se organizovale povorke pripremajući se za velike bakljade koje je trebalo da posle proglašenja rezultata prođu ulicama Beča, u bioskopima i pozorištima su postavljeni glasnogovornici. Katolički sveštenici i kaluđeri su odbili da tajno glasaju, predajući otvoreno svoje glasačke cedulje. U Gracu je 99,3% bilo za ujedinjenje, a protiv samo nekoliko glasova i to u kvartovima imućnijeg građanstva. U Salzburgu skoro uopšte nije bilo glasova protiv ujedinjenja.⁷³⁶

Izveštač *Vremena* iz Rumunije je pisao da je pitanje anšlusa za Malu Antantu bilo „prečišćeno“ i ranije, jer je pred alternativom, restauracija Habsburgovaca ili anšlus, radije prihvatila drugo rešenje, koje nije predstavljalo direktno ugrožavanje sigurnosti njenih članica, a i izvršeno je na bazi istih načela koja su bila glavni argumenat za stvaranje Rumunije, Jugoslavije i Čehoslovačke. Naglašavajući da su države Male Antante i Nemačka imale uvek veoma jake privredne veze, izveštač je konstatovao da Nemačka nije

⁷³⁵ Navodilo se da je referendumsko pitanje glasilo: „Da li si sporazuman sa sjedinjenjem Austrije sa Nemačkim Rajhom, koje je izvršeno 13 marta 1938 i glasaš li za listu našeg vođe Adolfa Hitlera?“

⁷³⁶ Skoro jednoglasno Rajh i Austrija odobrili su anšlus; Glasanje o prisajedinjenju proteklo u neopisivom oduševljenju; Kako je teklo glasanje, *Vreme*, 11. april 1938.

nikada učinila nijedan „violentan ispad“ protiv njih, i da tri zemlje imaju želju za što boljim odnosima sa njom.⁷³⁷ Preneta je i vest da je na sednici mađarskog parlamenta povodom anšlusa desnica priredila burne manifestacije za Nemačku.⁷³⁸

Sredinom 1938. Dobrila Glavinić je za *Vreme* pisala da samo onaj ko živi „u bivšoj Austriji“, može da vidi koliko su svi „oduševljeni jedinstvom i vođom Hitlerom“. Opisivala je susret sa šestogodišnjim dečakom koji je na njen pozdrav *Gris got*, rekao: „Zar ti ne znaš da se više ne kaže *Gris got* nego *Hajl Hitler*“. Tvrđila je da su joj svi bez razlike, intelektualci, radnici, seljaci, sa suzama u očima govorili o „radu i redu“ u zemlji, o vođi koji je ispunio sve što je obećao, o strašnom stanju pre dolaska Hitlera, o Jevrejima koji su ih „pritisli“ da „nisu mogli da dišu“. Svi su zaključivali: „Hvala Bogu, sad smo se njih oslobodili“, dok je na svim hotelima, izlozima, vratima privatnih kuća pisalo *arisches Geschäft*, nigde više nije bilo Jevreja.⁷³⁹

Početakom 1939. Austrija je sišla sa naslovnih stranica listova, uz konstatacije da je bila Hitlerova „prva žrtva“ za čiju se nezavisnost nisu angažovale ni zapadne sile, ni Italija, ni Mađarska, iako su bile njeni garanti. Austrija je bez otpora dozvolila ulazak nemačkim trupama, a za umirenje evropske javnosti Hitler je izjavio da više nema teritorijalnih aspiracija u Evropi.⁷⁴⁰

4. Čehoslovačka

Odnos prema događajima u Čehoslovačkoj bitno se razlikovao od ravnodušnosti s kojom je praćen rat u Abisiniji, zamene teza s kojima je praćen rat u Španiji i egoističnog slepila i odobravanja s kojima je praćen anšlus Austrije. Razlozi su mnogostruki. Jugoslavija je u međuratnom periodu imala izuzetno dobre političke i ekonomske odnose sa Čehoslovačkom,

⁷³⁷ M. M. Rumunija i anšlus, *Vreme*, 24. mart 1938.

⁷³⁸ Debata o anšlusu u mađarskom parlamentu, *Vreme*, 24. mart 1938.

⁷³⁹ Dobrila Glavinić, Novi Semering bez Jevreja i sa poslednjim Habsburgovcem, *Vreme*, 5. jul 1938.

⁷⁴⁰ 1938, godina najuzbudljivijih događaja, *Narodna odbrana*, 8-15. januar 1939.

bile su saveznice u sklopu Male Antante, Česi i Slovaci su bili Sloveni... Ipak, na ovu promenu stava primarno je uticalo konačno i kasno stiglo saznanje da sva Hitlerova obećanja o garancijama evropskih granica ne treba ozbiljno shvatati i da više nijedna država nije sigurna da će očuvati svoj suverenitet pred nemačkim aspiracijama za širenjem „životnog prostora“. Karakteristično je, međutim, da je uz svu razignaciju zbog postupanja prema Čehoslovačkoj, i nasuprot svim pozitivnim znanjima, čak i u samom Minhenskom sporazumu tražena dobra strana, bilo da je reč o sprečavanju rata, spasu miliona ljudi ili zaustavljanju komunizma.

Politika je već 1933. pisala da Čehoslovačka ima u svojim granicama najveću nemačku manjinu i da je tih 3,5 miliona Nemaca predmet „žilave i efikasne“ Hitlerove propagande koja se koristila svim sredstvima, terorizmom, denuncijacijama, kurirskom službom, što je čehoslovačka vlast pokušavala strogim merama da spreči. „Na političkom nebu čehoslovačkih Nemaca pojavila se sada jedna nova zvezda čije je ime Konrad Henlajn“, koji je pokušavao da stvori „otadžbinski front“ sudetskih Nemaca. Iako je izbegavao pitanje antisemitizma i čistote rase, kao i otvoreno izjašnjavanje za Hitlera, ipak je svoje zborove održavao opkoljen uniformisanim trupama „koje se ponašaju kao i Hitlerova jurišna odeljenja“ i pozdravljaju „na buran fašistički način“.⁷⁴¹ Čehoslovačka štampa se žalila na sistematsku propagandu iz Rajha u njenim pograničnim krajevima, a izveštavano je i da se grupa „sudetskih Nemica“ upravo spremala da poseti Berlin gde je trebalo da ih prime Hitler i Gebels. Javljano je i da su „u poslednje vreme“ slušaoci radija mogli da čuju „tajanstvenu emisiju“ radio stanice „Crne fronte“, koja se emitovala na nekoliko jezika u cilju popularisanja nacionalsocijalizma, a uređivali su je predstavnici organizacije Južni krst. U Čehoslovačkoj je stanica mogla da se čuje svake nedelje, ali se nije znalo gde joj je sedište, samo se pretpostavljalo da je instalirana u Južnoj Americi. Prikazan je i roman Gotfrida Rothakera *Das Dorf an der Grenze (Selo na granici)* izašao u Lajpcigu i široko reklamiran, koji je *Javnost* ocenila kao „najšovinističkiji i posve neliterarni napadaj na Čehoslovačku, pa zatim na Francusku, Dansku, Belgiju“. U njemu je opisan život Nemaca u Čehoslovačkoj kao život prosjaka koje država pokušava

⁷⁴¹ M. Jovanović, Hajmatsfront, novi pokret među čehoslovačkim Nemcima, *Politika*, 24. decembar 1933.

da uništi, jer stoje na putu „slovenskim snovima o budućnosti“. Ocenjivano je da je pravi smisao romana sadržan u rečenici: „Za sve nas, Nemce, koji živimo izvan granice Nemačke, nije još nastupio mir. Doklegod smo tu, mi živimo u ratu.“⁷⁴²

U *Letopisu Matice srpske* 1937. je detaljno razmatran politički položaj Čehoslovačke stvoren dolaskom nacista na vlast u Nemačkoj. Nacisti su širili svoju aktivnost van Nemačke, posebno u susednim državama, animirajući Nemce u inostranstvu kojima je „pangermanska i imperijalistička ideja“ bila bliska. Njihov uspeh u Nemačkoj je ohrabrio „mnoge neprijatelje demokratije“ u drugim državama, pa i u Čehoslovačkoj, u kojoj je „val borbenog nacionalizma“ posebno odjeknuo među tri miliona sudetskih Nemaca. Oktobra 1933. je započela politička karijera Konrada Henlajna kada je objavio stvaranje Sudetsko-nemačkog fronta, a sebe imenovao za „vođu“ nove stranke koja je iskoristila privrednu krizu za svoju agitaciju, sa ciljem da „potkopa temelje i ubije ugled demokratske republike“. Stranka je zloupotrebljavala težak ekonomski položaj Nemaca u Čehoslovačkoj da bi ih učinila instrumentom politike koja u krajnjoj konsekvenci nije odgovarala njihovim interesima. Henlajn se 1936. vratio sa Olimpijade u Berlinu, „donoseći napisan tekst“ proglašenja kojim je energično tražena autonomija za nemačke krajeve. Do tada je već bila „pregažena“ Abisinija, narušen mir u Španiji, sarska oblast i Dancig *glajhšaltovani*, austrijska samostalnost pokolebana, a Društvo naroda sputano. Ostala je Čehoslovačka kao prepreka koju je Nemačka proglasila „čiom koji je duboko zarastao u nemačko telo“. Počela je sistematska priprema za „agresivan akt“, za „zločin s predumišljajem“ protiv Čehoslovačke. *Letopis* je predviđao proglašavanje da su „jednokrvna braća u opasnosti“ i da je potrebno „vaspostaviti mir i red“ u susednoj državi. Ideološka motivacija za takvu intervenciju smatrala se već pripremljenom idejom o nužnosti da nemački Rajh obuhvati sve Nemce. Dokaz da se pod pojmom „nemački narod“ nije mislilo na stanovništvo Nemačke, pronalazen je u stalnom isticanju da je reč o narodu od 80 miliona (kada se mislilo na Srednju, Istočnu i Jugoistočnu

⁷⁴² Nationalsocijalistička propaganda u stranim zemljama, *Javnost*, 18. maj 1935; Nacistička propaganda u Čehoslovačkoj, *Javnost*, 9. mart 1935; „Južni krst“ i „Hackenkreuz“, *Javnost*, 14. septembar 1935; Nemački roman protiv Čehoslovaka, *Javnost*, 16. maj 1936.

Evropu), ili od 100 miliona (kada se računalo u svetskim razmerama). Te činjenice su, po ovoj analizi, svedočile da pitanje budućnosti Čehoslovačke nije samo pitanje budućnosti njenih građana, već da je za ostvarenje „teritorijalnog ujedinjenja naroda od 80 miliona“, nužno zalaženje duboko prema Jugoistoku Evrope i prelaženje i čehoslovačke i austrijske granice. Za ostvarenje takvog poduhvata, kako se navodilo, Čehoslovačka je bila glavna prepreka, a njenim zauzimanjem Nemačka bi postala najveća sila Srednje Evrope i „gospodar sudbine balkanskih naroda“. Zato je poručivano Henlajnu da ne gaji iluzije „da mali narodi srednje i jugoistočne Evrope nisu svesni značaja samostalne i slobodne Čehoslovačke Republike za njihovu vlastitu samostalnost“.⁷⁴³

Pravda je 1937. pisala o povezivanju nemačkih stranaka u Čehoslovačkoj⁷⁴⁴ sa ciljem da se zajednički bore protiv Henlajna. Ove „aktivističke stranke“ pojedinačno nisu imale šta da ponude biračima protiv Henlajnovе „mistike“, i tek su ovim sporazumom ojačale. Svakodnevno je dolazilo do sukoba u kojima je bilo i teže ranjenih, a pokušani su i atentati na poslanika Henlajnovе stranke za koji su protivnici tvrdili da je fingiran. Obe strane su bile potpuno svesne „da se radi o biti ili ne biti“. Izveštač *Pravde* je razgovarao sa njihovim predstavnikom, ministrom Ervinom Zajičekom, koji je izjavio da je sve ove stranke spojila „odvratnost“ prema „autoritativnom i nekompromisnom pogledu na svet“ Henlajna. Zajiček je tvrdio da je već i sama egzistencija Henlajnovе Sudetonemačke stranke nanela Nemcima u Čehoslovačkoj štetu, iako su i pre njenog osnivanja Čehoslovaci imali dovoljno razloga da sa nepoverenjem prate politički rad Nemaca kao protivnika stvaranja i same države. To nepoverenje je upravo aktuelizovano, zbog čega je formirana državna policija u krajevima koje naseljavaju Nemci. Tvrdio je da su se u Henlajnovoj stranci našli ekstremisti i sa leve i sa desnice, dok su „aktivističke stranke“ bile uverene da jedino parlamentarna demokratija može omogućiti razvoj Nemaca, i

⁷⁴³ N. P. Položaj Sudetsko-nemačkog fronta u Čehoslovačkoj Republici, *Letopis Matice srpske*, novembar-decembar 1937.

⁷⁴⁴ Savez nemačkih zemljoradnika, Socijalno-demokratska stranka i Stranka nemačkih hrišćanskih socijalista.

da samo takva Čehoslovačka ima pravo „da traži od svojih Nemaca lojalnost“.⁷⁴⁵

Srpski književni glasnik je samo nekoliko meseci pre Minhenskog sporazuma, aprila 1938. optimistički pisao o budućnosti Čehoslovačke, uveren da zbog svojih veza i snage, Čehoslovačka predstavlja tvrđavu „na koju bi se teško smeo ko rešiti da izvrši napad“. U prilog toj tezi je navođena i Hitlerova izjava kojom je „energično odbio“ sve sumnje u pomirljivo držanje Rajha. Tumačilo se da nije u pitanju diplomatski manevar, već izraz uverenja da je u nemačkom interesu da se ne izazivaju sukobi koji se ne bi mogli zaustaviti na granicama Čehoslovačke. Kao argument je navođena i knjiga *Borba oko spoljašnje politike Nemačke* štampana u Lajpcipu, u kojoj su u odeljku posvećenom Čehoslovačkoj nabrojani razlozi koji nalažu Nemačkoj „da se ne zanosi mišlju o cepanju od Čehoslovačke onih krajeva u kojima žive Nemci“, jer bi je time uputila na povezivanje sa velikim silama koje nerado gledaju na jačanje Rajha. I pokušaj da se sudetski Nemci ratnim putem odvoje od Čehoslovačke izazvao bi otpor velikog dela Evrope, a u interesu je i same Nemačke da oni ostanu u granicama Čehoslovačke, jer bi kao snažna manjina imali uticaja na njeno držanje u budućim sukobima. *Srpski književni glasnik* je pisao da nigde nisu zajamčena tolika prava manjinama kao u Čehoslovačkoj, i da se sudetski Nemci nisu ni žalili na svoj položaj. Tek posle anšlusa Austrije i njih je zahvatio „veliko-nemački zanos“, proizvođeći zahtev za uspostavljanje autonomije. Čehoslovački protivargumenti su bili da nije ona odvojila od Nemačke pokrajine u kojima žive Nemci, već da su se oni tu naseljavali vekovima, kao i da uz „istorijska prava“ Čehoslovačke, i etnografski sklop tih krajeva isključuje svaki pokušaj njihovog ujedinjavanja sa Nemačkom, jer su sudetski Nemci na mnogo mesta presečeni češkim naseljima. U slučaju ujedinjenja sa Rajhom uz 2,5 miliona Nemaca, u Nemačku bi prešlo i oko milion Čeha, dok bi i dalje oko 750.000 Nemaca ostalo u Čehoslovačkoj. Naglašavana je, međutim, i važnost Henlajnove izjave da su i Nemci iz Čehoslovačke postali deo velikog nemačkog nacionalnog sklopa, odnosno, da ne žele više da budu

⁷⁴⁵ Srđa Lugušić, Međusobne borbe čehoslovačkih Nemaca, *Pravda*, 24. maj 1937.

samo ravnopravni građani Čehoslovačke, već delovi Rajha, iako žive izvan njegovih granica.⁷⁴⁶

Kao sigurno najobavešteniji list u Beogradu, *Vreme* je od početka 1938. svakodnevno izveštavalo o događajima u Čehoslovačkoj. I prethodne godine pisalo je o incidentu u čehoslovačkom parlamentu kada je jedan komunistički poslanik doviknuo sudetskim Nemcima „fašistička bando“, posle čega je došlo do opšte tuče.⁷⁴⁷ Miloš Crnjanski je izveštavajući iz Rima, pisao da Italiju u tom trenutku mnogo više zanima Španija nego Čehoslovačka. „Italija je danas dušom sva na reci Ebru, i daleko je manje interesuje ono što nosi Vltava“. Tvrдио je da se nisu ispunile nade protivnika da će Italija „postati nervozna“ zbog politike koju Hitler vodi u vezi sa nemačkom manjinom u drugim zemljama, iako u italijanskoj štampi nema nikakve zluradosti na račun Čeha, „ili uopšte nas Slovena“. Čak je tvrdio da davno nije čitao tako objektivne izveštaje, kao što su to reportaže iz Praga italijanskog novinara Italo Cingarelja.⁷⁴⁸

Maja 1938. *Vreme* je prenelo izjavu Konrada Henlajna da bez širokih ustupaka čehoslovačke vlade, problem sudetskih Nemaca može biti rešen samo prisajedinjenjem Rajhu krajeva u kojima oni žive i da rešenje mora biti nađeno do jeseni te godine, inače će doći do rata „koji će biti strahovit za ceo svet i posle koga preživelim Evropljanima neće ostati ništa drugo, nego da idu brati banane po Africi“. Ukoliko Čehoslovačka prihvati stvaranje autonomije za sudetske Nemce, oni će ostati njeni građani, u suprotnom će tražiti održavanje plebiscita na kome bi, kako je tvrdio, 98% sudetskih Nemaca glasalo za prisajedinjenje Nemačkoj. Upozorio je čehoslovačku vlast da „nije siguran da će uvek moći kontrolisati uznemireno delovanje svojih pristalica“. Ovaj intervju je vođstvo Sudetsko-nemačke stranke ocenilo kao „neautorizovan izveštaj“, dok ga je čehoslovačka štampa najoštrije napala.⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ Ž. Balugdžić, Nemci u Čehoslovačkoj, *Srpski književni glasnik*, 16. april 1938.

⁷⁴⁷ Tuča komunista i Sudetskih Nemaca u čehoslovačkom parlamentu, *Vreme*, 26. februar 1937.

⁷⁴⁸ Miloš Crnjanski, Na osovini, *Vreme*, 26. maj 1938.

⁷⁴⁹ G. Henlajn traži široku autonomiju za Sudetske Nemce; Stranka g. Henlajna demantuje; Praška štampa osuđuje izjavu g. Henlajna, *Vreme*, 27. maj 1938.

Iz Praga je izveštač *Vremena* pisao o „pravoj idili“ koja tamo vlada, o rešenosti Čehoslovačke da se „odupre do poslednjeg čoveka“, o rečima koje svi ponavljaju: „Mi nismo Austrija!“ Citirao je pisanje „intelektualnog pape“ sudetskih Nemaca, profesora Pficnera, da deviza *Drang nach Osten* ne znači nemački imperijalizam, već donošenje kulture, i odgovor čeških intelektualaca da ona upravo znači imperijalizam i antislovenstvo. Izveštač je smatrao da će češki narod opstati, da je Češka koja se izgradila u borbi sa germanstvom, besmrtna, da neće podeliti sudbinu slovenskih polabskih i lužičkih plemena, „koja su se utopila u nemačkome moru, dajući Nemcima slovenskoga misticizma i drugu krv“, i da uz žilavost naroda ona ima i savezništvo svojih prijatelja jer, kako je govorio Bizmark, ko ima Češku, ima i Evropu. Nije, međutim, bio siguran kako će se to desiti, jer Česi ne žive sami u svojoj državi.⁷⁵⁰ Septembra 1938. *Vreme* je pisalo da su pregovori oko Čehoslovačke privremeno prekinuti zbog događaja u Moravskoj Ostravi gde je uhapšeno 82 funkcionera sudetske partije zbog krijumčarenja oružja iz Nemačke. Sudetski Nemci su pokušali da demonstriraju, ali su se odmah okupili i Česi da ih u tome spreče.⁷⁵¹ Londonski *The Times* je sugerisao rešenje po kome bi sudetski krajevi bili ustupljeni Nemačkoj kako bi se stvorila homogena čehoslovačka država. *Vreme* je postavljalo pitanje da li je to samo mišljenje redakcije ili je u pitanju „pokusni balon engleske vlade“. Slično je pisao i *Evening Standard*.⁷⁵²

U isto vreme, *Narodna odbrana* je izveštavala da se u čitavom svetu „sa velikom zebnjom i strahovanjem“ očekuje govor „vođe Nemačkog carstva, Hitlera“ na Cepelinovom polju u Nirnbergu, u prisustvu „nekoliko stotina hiljada slušalaca“, koji će „megafoni radiostanica“ raznositi „široj kugle zemljske“. Hitler je izložio stav „nemačkog naroda“ prema Čehoslovačkoj, komunizmu i Jevrejima, a ocena lista je bila da je govor izazvao „mučan utisak“, iako je u njemu „preovlađivala naglašavana nota velike miroljubivosti“. Svet se već počeo navikavati na

⁷⁵⁰ V. P. Na frontu, *Vreme*, 31. maj 1938; Ekzistencija i ideali, *Vreme*, 15. jun 1938.

⁷⁵¹ V. P. Sudetski, Nemci prekidaju pregovore zbog incidenta u Moravskoj Ostravi, *Vreme*, 8. septembar 1938

⁷⁵² Londonski *Tajms* i *Ivning Standard* zalažu se za ustupanje sudetskih krajeva Nemačkoj, *Vreme*, 8. septembar 1938.

misao da se nalazi „na pragu krupnih i sudbonosnih događaja“, upirući poglede primarno na Čehoslovačku, kojoj je Versajskim ugovorom dodeljena istorijska granica u Sudetima sa pretežno nemačkim stanovništvom. Prisajedinjenje Austrije Nemačkoj navelo je i sudetske Nemce da istaknu zahtev da se pridruže „svojoj matici“, ali je problem predstavljalo što se baš u tom delu zemlje nalazila čehoslovačka industrija. *Narodna odbrana* je neodređeno zaključivala da je „mali čovek“, željan hleba i mira, verovao da će se problem sudetskih Nemaca rešiti pravedno i Evropu spasti od „užasne katastrofe“.⁷⁵³

Pred potpisivanje Minhenskog sporazuma *Vreme* je konstatovalo: „Svršeno je“. Čehoslovačka je pod pritiskom Londona i Pariza kapitulirala, prinoseći „tešku žrtvu za održanje mira u svetu“. Pred dilemom rata ili žrtvovanja, kako se navodilo, ustuknule su i najubedenije pristalice demokratije i najnepomirljiviji protivnici ustupaka. Ali i za najubedenije pristalice mira je postalo jasno da je žrtvu morala da prinese jedna demokratska država, zbog čega je kapitulacija Praga, „ustvari kapitulacija zapadnih demokratija“. Lamentiralo se što je upravo Čehoslovačka, koja je imala „neograničeno poverenje u demokratsku solidarnost i u prijateljstvo marksizma“, morala da prinese žrtvu, iz uverenja da će slično razočarenje zahvatiti i druge male narode koje više niko neće moći da ubedi u snagu demokratije, jer je njihovo poverenje „zbrisano“. Konstatovalo se da je osovina Rim-Berlin postala jedan blok, i da mali narodi, postavljeni između njega i Moskve, teško mogu odoleti novom nacionalističkom poretku. Taj sudar pokazuje da se demokratski poredak bliži svom kraju, da se čitava njegova doktrina, „teško uzdrmana poslednjim ratom“, sada pokazala nesposobnom pred kapitalnim problemima. Nasuprot poljuljanom evropskom demokratskom poretku, javio se nacionalni poredak koji se pretvorio u političku i socijalnu dinamiku „dosada nepoznatu evropskome svetu“. Nacionalni poredak zamenjuje demokratski, i, „ako se devetnaesti vek može nazvati vekom demokratije i parlamentarizma, dvadeseti vek sve se više pokazuje kao vek nacionalne dinamike i nacionalističkog poretka“. U XIX veku te dve ideologije su išle zajedno, a u dvadesetom su se sudarile. Predviđane su dve mogućnosti, ili da se sudar demokratije i nacionalizma produži,

⁷⁵³ M. P. Težak problem, *Narodna odbrana*, 18. septembar 1938.

ili da se uravnoteže snage dve sile i povrati njihova saradnja, što bi zapadnim demokratijama donelo olakšanje, ali nije sigurno da bi im povratilo i izgubljeni autoritet. *Vreme* je zaključivalo pitanjem, da li će „čehoslovačka žrtva“ biti dovoljna za očuvanje mira koji treba da se sagradi „na poslednjem poravnanju između demokratije i nacionalizma?“⁷⁵⁴

Po dolasku vesti o pristanku čehoslovačke vlade na britansko-francuske predloge, *Vreme* je izvestilo da su po svim mestima u sudetskoj oblasti Nemci istakli zastave Rajha sa kukastim krstom. U Marijanskim Laznima provalili su u žandarmerijsku stanicu i razoružali žandarme. S druge strane, na protestu u Pragu, gradonačelnik je pokušao da smiri demonstrante koji su tražili zavođenje vojne diktature, a pročitana je i izjava generala Jana Širovog koji je pozvao građane da svako ostane na svom mestu, „vojnici sa oružjem u ruci, seljaci kod pluga, radnici u radionacama“, tvrdeći da vojska bdi nad bezbednošću države i da bi dalje demonstracije značile rad za neprijatelja. Po oceni *Vremena*, na isti način kao što je u sudetskim krajevima „demokratija propala po volji birača koji su se izrazili sa četiri petine za Henlajna“, tako su se češke mase izjasnile za jedinstvo države. Jedna petina Nemaca je bila protiv Henlajna i morala je da beži u unutrašnjost zemlje, a broj izbeglica iz sudetskih krajeva je krajem septembra iznosio već 130.000. Predsednik Beneš je primio deputaciju manifestanata koji su tražili da se granice brane, a uveče je održao govor preko radija tražeći da se sačuva mir i jedinstvo, obećavajući da će doći do sporazuma. „Ako bude potrebno ratovati, mi ćemo ratovati do poslednjeg daha, a ako bude potrebno, mi ćemo pregovarati.“⁷⁵⁵

Prenoseći pisanje poljske štampe, izveštavano je i o aktivnosti Poljske u cepanju Čehoslovačke. Poljski list *Gazeta Poljska* je pisao da su Česi nametnuli Slovačkoj režim robovanja i da je došao čas da i ona odluči o svojoj sudbini. Pred Slovačkom su tri mogućnosti, da izvuče potpune konsekvence iz načela o samoopredeljenju, da ostane sa Česima gubeći južne krajeve naseljene Mađarima i podvrgne se „strašnom pritisku

⁷⁵⁴ Dr Dragutin Janković, U sutonu demokratije, *Vreme*, 23. septembar 1938.

⁷⁵⁵ Čehoslovačke trupe počele su juče popodne da napuštaju sudetsko-nemačke krajeve; V. P. Čehoslovačka na prekretnici, *Vreme*, 23. septembar 1938.

češkog imperijalizma“, ili da se, na federativnoj bazi, ujedini sa Mađarskom. Istaknuto je da će poljsko javno mnjenje pratiti „sa nepodeljenim simpatijama“ napore Slovačke da ostvari bolju budućnost. I poljski konzervativni list *Čas* je izneo argumente u prilog zajedničke granice između Poljske i Mađarske na račun Čehoslovačke, „kojom bi se presekao put ekspanziji komunizma u Evropi“. Tvrđilo se da garantovanje teritorije „smanjene Čehoslovačke“ neće biti moguće sve dok „nova“ država ne bude priznata od Nemačke, Poljske, Mađarske i Italije. Liberalni *Kurjer Poljski* je konstatovao da će zajedničke granice Poljske i Mađarske postaviti pred obe države nove zadatke, a desničarski *Vječor Varšavski* je smatrao poljsko-mađarsku zajedničku granicu i prisajedinjenje Šleskog Tješina Poljskoj, važnim u izgradnji novog političkog sistema u Evropi. I cionistički *Nas Pšeglad* je pisao da je logičan zahtev Poljske da od Čehoslovačke dobije Šleski Tješin „nastanjen kompaktnim stanovništvom poljske krvi“, dok je *Ekspres Porani* isticao da su događaji potisnuli u pozadinu i sudetski problem, i probleme poljske i mađarske manjine, a da je kao primarno istaknuto pitanje reorganizacije tog dela Evrope. I na velikim manifestacijama u Varšavi tražilo se vraćanje Šleskog Tješina Poljskoj.⁷⁵⁶

Tih dana *Vreme* je pisalo da čitavom zemljinom kuglom lebdi strah od rata. „Treba malo zastati pred tim prividenjima najgroznijeg sloma, treba malo pomisliti na decu i žene, treba zaustaviti dah pred ponorom, koji će da zazjapi sutra pred pobeđenima, ali i pred pobednicima isto tako. Ako se jednom zatetura ubilačko kolo klanja niko ne zna dokle razuzurena strast ubijanja može da ide u rušenju“. U tom trenutku, „jedan osmejak g. Hitlera i g. Čemberlena znači život ili smrt“. Na pragu nepoznatog što će uslediti, autor *Vremena* je odavao „punu počast i izrazitu blagodarnost“ Nevilu Čemberlenu koji, iako je nekima izgledao kao slabić i sklon popuštanju na tuđ račun, preduzima političke poteze samo u jednom cilju, „da svet spase najstrašnijeg pakla i da očuva mir“. Čembarlen je učinio

⁷⁵⁶ Poljska i Mađarska traže rasparčavanje Čehoslovačke, obe zemlje traže zajedničku granicu s tim da Slovačka dobije federativno uređenje u Mađarskoj; Poljski listovi traže zajedničku poljsko-mađarsku granicu; „Ne radi se o manjinama u Čehoslovačkoj, već o reorganizaciji Srednje Evrope“ – piše *Ekspres Porani*; Poljski general priprema narod za oružanu intervenciju protiv Čehoslovačke, *Vreme*, 24. septembar 1938.

nešto što bi se u drugom slučaju smatralo poniženjem, ali „za njega nije bilo uniženja kada je u pitanju bilo da li sačuvati mir“. Uz Čemberlena, „sve oči su uprte na g. Hitlera“, kome takođe, imajući u vidu šta znači rat, „eventualno i pobednički“, ne bi trebalo da bude teško da nađe mirno rešenje. Rajh je tražio ujedinjenu Nemačku sa sudetskim Nemcima, „on to dobija i to mu se daje“. Autor je imao razumevanja i za poljski zahtev da dobije Tješin, smatrajući da „niko ne može da zameri Poljskoj veliku ljubav za svoju braću“.⁷⁵⁷

Prenet je stav čehoslovačkog državnog radija da plan predviđa ustupanje Nemačkoj sudetskih teritorija koje imaju više od 50% nemačkog stanovništva, ali da se njime traže i oblasti sa češkom većinom. Izvršenjem plana Nemačka bi dobila novih 3,748.037 stanovnika od kojih su 2,623.247 Nemci i 816.359 Čehoslovaci, dok bi na češkoj teritoriji ostalo 102.980 Nemaca. Navedeno je da plan dovodi u opasnost ekonomski opstanak Čehoslovačke, jer joj oduzima razvijene industrijske i poljoprivredne oblasti i kida saobraćajnu mrežu sa Moravskom. „Sve to očigledno ukazuje na napore da se čehoslovačka država svede na ništavilo.“

Uoči potpisivanja Minhenskog sporazuma *Vreme* je izvestilo da je Hitler pozvao Čemberlena, Musolinija i Daladjea na sastanak i da je pristao da za 24 sata odloži ukaz o mobilizaciji nemačke vojske. Pretpostavljalo se da je do Hitlerovog poziva na konferenciju „u četvoro“ došlo posle Musolinijevog apela na Hitlera da odloži neposrednu akciju. *Vreme* je konstatovalo da je od prvog trenutka čehoslovačke krize, Rim bio miran i uveren da se „mora naći baza za mirno rešenje i sporazum. I on je to rešenje našao.“⁷⁵⁸

Povodom potpisivanja Minhenskog sporazuma, Milan Marjanović je za *Vidike* pisao da se još nikad pred „većom publikom“ nije odigrala tako sudbonosna istorijska drama koja je bacila u ništavilo celokupan međunarodni poredak, sistem normi, bezbednosti i „nekoliko vodećih ideja i visokih ideala“. Nastao je potpuni slom svega što je do prethodnog dana važilo. Žrtva je bila „svezanih ruku i nogu“, jedna „hrabra, vredna, verna a možda i – lakoverna nacija, sa koje se sada skidaju

⁷⁵⁷ Dr Ljuba Popović, Rat ili mir, *Vreme*, 25. septembar 1938.

⁷⁵⁸ U svom odgovoru g. Hitleru Prag tvrdi da bi prema planu Berlina pod Nemačku došlo 816.359 Čeha, *Vreme*, 27. septembar 1938; Veliki preokret u korist mira, *Vreme*, 29. septembar 1938.

haljine kao sa Hrista pred raspeće, a zajedno sa haljinama trgaju i manji, pa veći, pa sve veći komadi živa mesa“. Katarza je prepoznavana u spašenom miru. „Mir“ je „čarobna reč“ koja je „crno okrenula u belo, poraz u pobedu, napetost u olakšanje“, izazvajući ponegde i „pravi delirij“. „Režiseri“ drame su tako postavili problem da je u „uklanjanju opasnosti rata koja je bila izrežirana kao neposredna, sutrašnja, na tačan sat i minut odbrojena“, pronađen „surogat katharze“. Opisivao je kako je u toj velikoj drami problem sudetskih Nemaca pretvoren prvo u problem ravnopravnosti, pa autonomije, pa same strukture države, pa u problem odnosa Nemačke i Čehoslovačke, u problem amputacije Čehoslovačke, i na kraju u „problem lokalnog ili svetskog rata, u problem svetskog rata ili svetskog mira“. Tu gradaciju izazvali su prvo sudetski Nemci, a zatim „sam vođ nove Nemačke“, koji je „odlučno postavio pred celi svet pitanje rata ili mira“ kao nerazdvojno vezano za rešenje sudetskog problema. Sa druge strane se ispoljavala defanziva, jer je „konservativizam pobednika“ godinama uzmicao „pred nadiranjem dinamičkih vlasti“. Dok je „dinamizam“ fašizma uvodio rat kao princip, „konzervativizam“ demokratije je propovedao toliko bezuslovni mir, da je na kraju „mir po svaku cenu“ morao da napusti i „same osnove na kojima se osnivala ta ista konzervativna versajska Evropa“. Sasvim drugačije je igrao „veliki taktičar Hitler“, koji je „nebrojeno puta“ pokazao velike „režijske sposobnosti, ali najviše ovoga puta kad je uspeo da ubaci ratnu paniku u celi svet i da ga pobedi svojom pravom ili hinjenom rešenošću da riskira“. Psihološki je dobro izračunao petnaest dana unapred postavljeni datum kada bi trebalo da počne rat, a da li će početi zavisilo je od „osuđene žrtve“ Čehoslovačke i onih koji su se obavezali da je brane. Marjanović je verovao da je materijalno pobedio mir, jer niko nije poginuo, nikom se nije ni ratovalo u strahu od posledica rata, ali i od akutne opasnosti „boljševizacije Evrope“, koje su se bojali i Hitler i Čemberlen. Čemberlen se „očigledno prepao više nego što je Hitler pokazao da se plaši“, on je, naprotiv, „pokazao da sme da riskira“, dobijajući bitku na psihološkom terenu na kome je bio „veći majstor“, čak „genije“. Konstatujući da je rat izbegnut, da su spašeni životi miliona i materijalna dobra, Marjanović je navodio da je svet slavio Čemberlena „za njegove nadčovečanske napore“, Daladjea „što mu je sekundirao“, Musolinija što je posredovao, Čehoslovake što su tolikim

odstupanjem učinili nepotrebnim napad, i Hitlera „što nije silom ušao u Čehoslovačku“. Zaključivao je da je sačuvan mir, ali da se svi užurbano naoružavaju, da je to ustvari „idejno i moralno pobeda rata“, da je Čehoslovačka bila žrtva rata „u punom opsegu iako ne u formalnom smislu“, da u postignutom miru nije bilo „pročišćenja afekata“, ni katarze i da zato drama nije završena, već samo jedan njen čin, „svakako ne poslednji“.⁷⁵⁹

Neposredno po potpisivanju Minhenskog sporazuma i cepanju Čehoslovačke, *Srpski književni glasnik* je pisao da je Minhenski sastanak shvaćen ne samo kao završetak ozbiljne evropske krize „već i kao početak novog stremljenja u odnosima sila“, odnosno, da je napušteno stanje stvoreno u Versaju i stvoreno novo koje je značilo da su samo četiri sile pozvane da o njemu odlučuju. Citirani su nemački listovi koji su navodili da su Minhenskim sporazumom Italija i Nemačka stekle nadmoćnost u velikom delu Evrope koju im više niko ne može osporiti. Kao potvrda novog stanja, navođene su i Čemberlenove reči da su upravo zaključeni važni politički ugovori između demokratskih i totalitarnih država, što je trebalo da bude odgovor na negativan odnos britanskog javnog mnjenja prema sporazumu. Ocenjivalo se da je Evropa ušla u 1939. godinu uverena da će Minhenski sporazum zajemčiti mir, iako je Minhen postao simbol poraza evropskih sila. Prva posledica te „mlakosti demokratskih sila“, bilo je jačanje fašističkih struja u zemljama Srednje Evrope i rast Hitlerovog samopouzdanja, jer je poverovao da će zapadne sile uvek popuštati pred njegovom rešenošću da ostvari ciljeve koje mu je, kako je verovao, istorija postavila. Citirane su njegove reči da je zauzimanjem Čehoslovačke Nemačka samo ispunila svoju istorijsku misiju.⁷⁶⁰ *Srpski književni glasnik* je citirao i predsednika vlade Francuske Daladjea, da je stanje stvoreno sporazumom daleko bolje za evropsku civilizaciju i njen ideal slobode, za Francusku, pa i za samu Čehoslovačku, nego što bi bilo da nije izbegnut rat. Razumeo je „dramu koja se odigrala u dušama francuskim“, tvrdeći da Francuska nije kapitulirala jer se nije priklonila pred

⁷⁵⁹ Milan Marjanović, *Drama bez katarze, Vidici*, 10. oktobar 1938.

⁷⁶⁰ Ž. Balugdžić, *Razočarenja u 1938 nade u 1939*, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1939; *Borba između međunarodnog prava i istorijske misije u 1939 godini*, *Srpski književni glasnik*, 16. januar 1940.

pritisakom, već je Minhenski sporazum bio „akt razuma“ kojim je očuvan „mir i dostojanstvo“.

Srpski književni glasnik je pisao i o odnosu francuskih intelektualaca prema Minhenskom sporazumu. U časopisu *Nouvelle Revue Française*, Žan Šlenberže je „poniženje u Minhenu“ video u tome što je Francuska propustila da stvori Evropu i što se, umesto da podiže svoju imperiju, usmerila protiv Nemačke, besmisleno se praveći da je tek opazila „da je Nemaca osamdeset, a Francuza četrdeset miliona“. Analizirajući položaj u kome su se našle Francuska i Britanija u Minhenu, Benda je tvrdio da im ne bi bilo zamereno da je došlo do rata, ali one su bile rukovođene strahom da ne izgube rat i „strahom da ne dobiju rat“, odnosno, strahom od komunizma. Bojale su se svake promene odnosa u postojećem buržoaskom društvu i zadržavajući tok događaja, pokušavale su da očuvaju slobodu mišljenja, raspravljanja, poštovanja ličnosti, ali nisu želele i povećanje društvene pravde, objavljujući tom zahtevu rat mnogo pre no što je bilo govora o komunizmu. Zato u Minhenu nisu želele „da se brana od revolucije ponizi, ni ratom ni ustupcima“, verujući da je fašizam konzervativna snaga, iako to ni sami fašisti nisu prihvatili.⁷⁶¹

Tu, 1938. godinu, *Srpski književni glasnik* je ocenjavao kao „jednu od najnemirnijih, najuzburkanijih, najkritičnijih posleratnih godina“, kao godinu „velikih iznenađenja, jakih emocija, stalne zebnje“, sudbonosnih događaja koji su se nizali vratolomnom brzinom, „ne dajući vremena da se dahne, da se pribere, da se zrelo razmisli i odluči“. Iako nije bio ohrabrujući odgovor na pitanje sa kakvim nadama se može stupiti u 1939, ipak se verovalo da je Minhenski sporazum, uz sva o njemu podeljena mišljenja, bio prilog miru. Po jednima, sporazum je poštdeo Evropu „užasa današnjag rata“, jer je ostvarena saradnja demokratskih i totalitarnih država, a uveden je i nov metod u rešavanju spornih problema, „metod pregovora Četvorice na bazi jednakosti, poverenja i uzajamnog poštovanja“. Po drugima, u Minhenu nije bilo nikakvog sporazuma, već se desila „sasvim očigledna kapitulacija zapadnih velikih demokratija pred silom i pred pretnjama diktature“. *Glasnik* nije ulazio u tačnost ovih mišljenja,

⁷⁶¹ Reč francuske vlade, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1938; Francuski intelektualci i Minhen, *Srpski književni glasnik*, 16. novembar 1938.

konstatujući samo da je u Minhenu neosporno „postignuto odstranjenje rata“. S druge strane, „sukob dveju ideologija: komunističke i totalitarne ili, pravilnije rečeno suparništvo rusko-germansko“, kao značajan faktor haosa u svetu nije ni malo izgubio od svoje intenzivnosti. Pogromi Jevreja u Nemačkoj izazvali su naglo pogoršanje odnosa sa SAD, pa se o kolektivnoj bezbednosti „više ozbiljno i ne govori“, a politika ograničenja naoružanja je ustupila mesto „grozničavoj i ubrzenoj utakmici u naoružanju“ i to „baš sutradan po Minhenu“. Perspektiva je ocenjivana kao „ni malo ružičasta“, uz odbacivanje Čemberlenovog optimizma da je 1938. godina obeležena dokazima dobre volje.⁷⁶²

List *Život i rad* je posle Minhenskog sporazuma u ambivalenciji pisao da je „slučaj teritorijalnih ustupaka“, koje je Čehoslovačka učinila pod pritiskom četiri evropske sile, kao i način postupanja sa njom, ostavio „vrlo mučan“ utisak na celokupno javno mnjenje, jer se do poslednjeg trenutka verovalo da će velike sile, „po cenu rata uzeti u zaštitu malenu Čehoslovačku republiku“. Ona je kao demokratska država zasluživala „ne samo blagonaklonost Engleske i Francuske već i njihovu oružanu pomoć u slučaju neizazvanog napada“, a došlo je, naprotiv, do njenog „komadanja“. To je unelo pometnju u svetu, a protivnicima demokratije dalo argument da je ona poražena. Ipak se verovalo da „domovine Kromvela i Monteskeja neće dozvoliti krah demokratije“, da neće postati „grobari“ demokratskih ideala i da njihova „miroljubiva i razumna“ rešenja međunarodnih problema ne treba shvatiti kao slabost sistema demokratske vladavine, već kao znake dobre volje. Verovalo se da su veliki teritorijalni ustupci Nemačkoj, „istina na štetu Čehoslovačke“, učinjeni iz straha od rata i da je Minhenski sporazum „spasao mir“ koji je sačuvao milione ljudskih života. Francuzi i Britanci su pozdravili svoje državnike što su sporazumom izbegli rat, ali su u sebi „skrivali težak bol“ što je jedna demokratska zemlja pod pritiskom morala da zadovolji teritorijalne zahteve jedne totalitarne države. Teška politička situacija u Evropi nastala na pitanju sudetskih Nemaca, „pravilno“ je procenjena u demokratskim zemljama, ali se ipak nije očekivalo da njihovi predstavnici u Minhenu popuštanje pretvore u kapitulaciju, „teritorijalno

⁷⁶² Brana Marković, Spoljno-politički bilans 1938 godine, *Srpski književni glasnik*, 1. februar 1939.

komadanje“ i gubljenje samostalnosti Čehoslovačke. Braneći demokratiju, list je tvrdio da je više slabosti bilo na strani ljudi koji su rukovodili događajima, nego na strani samog sistema, ocenjujući pogrešnim tvrdnje protivnika da je slabost demokratske vladavine odgovorna za poslednja zbivanja.⁷⁶³

Desnije orijentisani autori su pisali drugačije, uvodeći u svoje analize opasnost od komunizma kao osnovni opravdavajući argument za zaključenje Minhenskog sporazuma. Pod naslovom „Sporazum je potpisan“, *Vreme* je, misleći na Čemberlena, izvestilo da „sedamdesetogodišnji velikan Engleske nije mogao poneti odgovornost pred istorijom, da povede svoju zemlju u rat“, nije mogao biti „saradnik na delu razrušenja savremene civilizacije“, već je učinio poslednji napor za mir „na čemu mu je juče po podne celokupni Donji dom Velike Britanije od srca zapljeskao“. U trenutku „kad su diplomati imali da učute a topovi i bombe do progovore“, Čemberlen je preduzeo poslednju inicijativu da spase mir. Svi su odahnuli jer je „avet rata“ bila tako blizu, „vizija grobalja pukla je pred očima čovečanstva“, „milioni su imali da legnu u grobove“, flote celog sveta su već bile „pod parom“, avioni s bombama čekali komandu za polazak, proklamacije o opštoj mobilizaciji išle „na potpis“, „zjapila je smrt, kao najsurovija stvarnost“. *Vreme* je zaključivalo: „Hitler danas prima u svome dragom Minhenu, tri najveće i najodgovornije ličnosti savremene Evrope. Četvorna konferencija je činjenica. Ona će imati dalekosežne odluke. Ni jedan od njih četvorice, ne može poneti na svojoj duši strašnu odgovornost pred čovečanstvom, da otvori put najvećeg grobišta, kakvog svet nije video. Kancelar nemačkog Rajha, kome danas više niko ne spori ono što traži i ne osporava oblasti koje će mu pripasti bez rata, osećaće istovremeno i apel čovečanstva, da odstrani sukob, u kome bi triumfovali samo komunizam i smrt! Jugoslavija pozdravlja taj visoki minhenski skup, četiri čoveka dobre volje, uverena u pobedu razuma i mira.“⁷⁶⁴ Četvorna konferencija je po izveštaču *Vremena*, donela rešenje o „simboličnom“ zaposedanju većeg dela čehoslovačke teritorije na kojoj žive

⁷⁶³ Nikola M. Radović, *Demokratija i njeni protivnici, Život i rad*, septembar-oktobar 1938.

⁷⁶⁴ Sudbonosni sastanak u Minhenu, *Vreme*, 29. septembar 1938.

sudetski Nemci.⁷⁶⁵ Rasparčavanje Čehoslovačke *Vreme* je pratilo naslovima „G. Hitler je rekao da je Sudetska oblast poslednji teritorijalni zahtev u Evropi“ (27. septembar) i „Mir je obezbeđen“ (30. septembar 1938).

Dvadeseti vek je pisao da je za sudbinu Čehoslovačke svetska javnost optuživala neiskrene saveznike, dvoličnost Sovjeta, upornost nemačkih aspiracija, nerealnu orijentaciju čehoslovačke politike... Po ovoj analizi, međutim, glavni uzrok ležao je u samoj Čehoslovačkoj i bio je „duboko ukopan“ u njen narodni život. Uzrok je prepoznavan u dalekoj prošlosti kod „bogumilski nastrojenog“ Petra Helčickog „koji se opijao čovekovom dušom“, kod Jana Husa u njegovom „religijskom fanatizmu“, u borbi Čeha u doba Reformacije „za himeru“ individualističkog protestantizma. U savremenim događajima videno je ponavljanje istog, skupo plaćenje „opita čovekove individualizacije protiv nacionalnog kolektiviteta naroda“. Do masa nisu mogli stići glasovi „trezvenih ljudi“, koji su govorili da su preduzete mere za odbranu jedinstva države fatalne po nju. Nemački problem u sudetskim krajevima bio je samo jedan u nizu problema države koja je pokušavala da se odrekne svog nacionalizma. Sprovodila se „kosmopolitizacija i internacionalizacija narodnosti“, a zaboravljalo se da narodi, „kao živi organizmi“, ne podnose eksperimente bazirane na „pacifističkom humanizmu“ i kosmopolitizmu. Destruktivnost ovog učenja je zahvatila čitavo društvo, odbačene su kao sentimentalne tradicije prošlosti, slovenstvo je poglašeno preživelim frazom iz nacionalističkih vremena. „Nacionalni temelji države bili su podriveni, a svest građana utučena do očajanja“, što je bilo fatalno po Čehoslovačku. Većina sudetskih Nemaca je, naprotiv, osetila opasnost internacionalizacije, reagujući „aktivnom borbom za nacionalizam“. Čehoslovačka je zaboravila da protiv nastupajućeg nemačkog nacionalizma mora da postavi sopstveni nacionalizam. Tvrdilo se da je Hitler još 1937. želeo pomirenje sa Čehoslovačkom, tražeći samo da Prag „raskrsti sa marksizmom“. Pod „pritiskom spolja“, međutim, ometen je i ovaj poslednji pokušaj izmirenja, a onda je počeo „obostrani teror“ u sudetskim krajevima koje je Prag

⁷⁶⁵ M. M. Tokin, Sporazum je potpisan, okupacija Sudetskih oblasti počinje prvog oktobra, *Vreme*, 30. septembar 1938.

„opasao zidom marksista verujući da će oni zadržati pohod nacionalizma“.⁷⁶⁶

U retrospektivi najvažnijih događaja u 1938. godini, *Narodna odbrana* je pominjala Čehoslovačku kao Hitlerovu „drugu žrtvu“ (posle Austrije), gde je nerešen problem nemačke manjine doveo do postavljanja alternative: svetski rat ili kapitulacija zemlje. Saveznici su „pred perspektivom novog svetskog pokolja“ savetovali Čehoslovačkoj „krajnju popustljivost pred manjinskim zahtevima“, a kada to nije pomoglo, došlo je do Minhena. „Usamljena, Čehoslovačka je kapitulirala“ i predala trećinu svoje teritorije Nemcima, Mađarima i Poljacima, pri čemu je posebno apostrofirana Poljska kao zemlja koja je iskoristila nevolju suseda. Nemačka je time „udarila ogroman klin u srce Srednje Evrope“, a Hitler je „opet svečano izjavio da nema više teritorijalnih zahteva u Evropi“.⁷⁶⁷

U osvit novog velikog rata, tokom 1939. nije bila nikakva tajna da će sledeća Hitlerova žrtva biti Poljska, iako je on i ovog puta, kao i svih prethodnih, svečano izjavio da više nema teritorijalnih pretenzija u Evropi. *Napred* je 1939. iz pariske *Nove Evrope* preneo tekst o razlozima okupacije Čehoslovačke u kome se tvrdilo da oni nisu ni politički, ni ekonomski, već strategijski. Osnovni razlog je bio osvajanje uporišta za dalji put ka Istočnoj Evropi, pre svega, „bogatoj Ukrajini“ ka kojoj se išlo preko Poljske, dolinama Visle, Dnjestra i Pruta. Zato će, tvrdilo se, „sledeća bura“ biti upravljena na Poljsku kojoj se prigovaralo što godinu dana ranije nije podržala Čehoslovačku, već se „bacila u opštu pljačku“. Praveći retrospektivu poslednjih događaja, *Napred* je pisao da uznemirenje u svetu raste čak i kod onih koji su verovali da je podela Čehoslovačke predstavljala početak smirenja. Nemačka se nije zadovoljila zauzimanjem Austrije i sudetskih krajeva, i pozivajući se na „teoriju o životnom prostoru“, uključila u svoje granice i zemlje sa slovenskim stanovništvom. *Napred* je smatrao da se ne treba zavaravati, da je suviše „ulja bačeno na vatru“ da bi se moglo nadati da će stvorene prepreke biti prebrođene bez dubljih poremećaja. Iako želja za mirom postoji kod svih naroda, nisu

⁷⁶⁶ Stevo Kluić, Tragedija češkog nacionalizma, *Dvadeseti vek*, oktobar 1938.

⁷⁶⁷ 1938, godina najuzbudljivijih događaja, *Narodna odbrana*, 8-15. januar 1939.

svi narodi u stanju da od svojih upravljača zahtevaju mirna sredstva. „Filmskom brzinom“ iščezla je Čehoslovačka, i mada je Minhenskim sporazumom bilo rešeno da će za njene granice jemčiti sile potpisnice, Nemačka je iskoristila nesuglasice između Čeha i Slovaka i potčinila ih svojoj volji, a sporazum nije trajao ni šest meseci, „duh Minhena je umro“. Iako je dobila zajedničku granicu sa Mađarskom, Poljska „sa puno brige prati posledice nove situacije“, dok je Litvanija morala da ustupi Nemačkoj Memelsku oblast.⁷⁶⁸ Italija je potvrdila „svoju punu privrženost politici osovine Rim-Berlin“, a Musolini je izjavio da „je ono što se odigralo u Srednjoj Evropi neizbežno moralo da se dogodi“ i da bi „zemlje autoritativnog poretka“, ako bi došlo do stvaranja saveza protiv njih, mogle da pređu „sa odbrane u napad“.⁷⁶⁹

⁷⁶⁸ Od sredine tridesetih godina praćeni su i događaji u Litvaniji, gde je nacionalsocijalistički pokret ojačao među memelskim Nemcima, čije su terorističke aktivnosti dovele i do sudskih procesa. Ocenjivalo se da su smrtno presude vođama tamošnjih nacionalsocijalista izazvale „buru ogorčenja i besa u celoj Nemačkoj“, čime je otvoreno i pitanje memelskog područja koje je Litvanija, „suprotno odredbama Versajskog ugovora, samovoljno osvojila“, iako je to bio „najistočniji deo Nemačkog Rajha, sa čisto nemačkim stanovništvom“. Nagoveštavalo se još 1935. da će Nemačka otvoriti „drugo sarsko pitanje od Memela“ i da će joj položaj olakšati činjenica da će za protivnika imati „malu i slabu Litvaniju“. (Posle Sare – Memel? *Narodna odbrana*, 7. april 1935). *Pravda* je 1936. izveštavala da su događaji i u Dancigu išli u pravcu „totalizovanja“ vlasti i da se na javnim zborovima nacionalsocijalističke stranke otvoreno proklamuje ideja njegovog prisajedinjenja Nemačkoj. Vođa tamošnjih nacionalsocijalista Forster je izjavio da je Dancig „dete koje nije u mogućnosti da živi bez svoje majke Nemačke“, a dokaz da postoji ne samo duhovna, već i materijalna veza sa Nemačkom, viđen je u činjenici da je danciški senat raspustio socijalističku partiju kao jedinu opoziciju nacionalsocijalistima. (Raspuštena je socialdemokratska stranka u Dancigu i uništena svaka opozicija nacionalsocializmu, *Pravda*, 16. oktobar 1936). *Narodna odbrana* je 1938. pisala da je u Dancigu izvršeno totalno *glajhšaltovanje*, stvojestvo „slobodnog grada“ ostalo je samo fikcija, a procenjivalo se da slična sudbina predstoji i Memelu, „koji se već može smatrati izgubljenim za Litvaniju“, ne isključujući mogućnost da i ta baltička zemlja doživi sudbinu Čehoslovačke i postane „vazal velike Nemačke“. (1938, godina najzubudljivijih događaja, *Narodna odbrana*, 8-15. januar 1939).

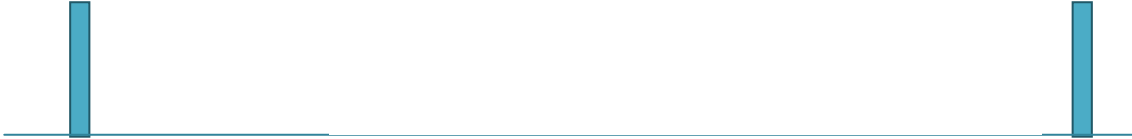
⁷⁶⁹ Strategijski značaj aneksije Čehoslovačke, *Napred*, 26. april 1939; Međunarodni pregled, *Napred*, 30. mart 1939.



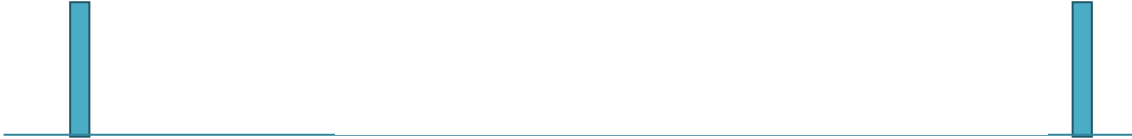
Pravda, 17. oktobar 1936.



Vreme, 20. avgust 1938.



III
MIR ILI RAT



Antifašizam

1. Pacifizam

Kao što su tridesetih godina izjednačavani pojmovi *fašizam* i *militarizam*, tako su poistovećivani i termini *antifašizam* i *pacifizam*. U tadašnjem shvatanju pojma, evropski aktivistički antifašizam je podrazumevao, uz negaciju svih elemenata fašističke ideologije, i suprotstavljanje fašističkom militarizmu svim raspoloživim sredstvima, isključujući jedino tada opšte proklamovanu politiku *neutralnosti*. Dok je politika *neutralnosti* označavala pasivno zadovoljavanje svih zahteva fašizma i time rušenje ideje trajnog mira, dotle je antifašistički pacifizam tražio upravo aktivno suprotstavljanje nacističkim zahtevima, negirajući mogućnost sputavanja fašističkog militarizma proglašavanjem njegove politike tuđim problemom.

Uporedo sa sveprisutnim saznanjem da se svet nalazi pred novim velikim ratom, i borba za mir u Evropi, posebno svakodnevno umnožavane pacifističke akcije, pre svega francuskih intelektualaca, praćene su i u beogradskoj javnosti. Ipak, samo je mali broj autora analitički razmatrao probleme pacifizma, a pacifističkih organizacija i aktivnosti sličnih onima čiju su delatnost u svetu posmatrali, u samoj zemlji gotovo da nije bilo. S druge strane, kao što je fašizam okupirao pažnju javnosti, i široko rasprostranjeni antifašizam u svetu, navodio je i beogradsku intelektualnu elitu na analizu, pre svega, nove politike Kominterne sredinom tridesetih godina i pojave Narodnog fronta u Francuskoj.

U tumačenju pretpostavki za očuvanje mira u svetu, ključna razlika između malobrojnih intelektualaca koji su se tim pitanjem uopšte bavili, išla je linijom osude/odbrane nacionalizma kao izvora rata/mira. Dok su levičari polazeći sa internacionalističkih pozicija poistovećivali fašizam i rat, deo građanskih intelektualaca opasnost prepoznavao u nacionalnom

egoizmu, deo pokazivao razumevanje za „opravdana nacionalna potraživanja“, dotle su konzervativci i desničari, po pravilu dokazivali da su upravo nacionalizam i pacifizam sinonimi, a da je svaki internacionalizam izazivač sukoba.

I pored razgranate pacifističke aktivnosti najznačajnijih evropskih intelektualaca i široko upotrebljavane parole o „trajnom miru“, raspoloženje u svetu je bilo obeleženo atmosferom straha.⁷⁷⁰ Sa levičarskih pozicija o ovoj temi je pisao Marko Ristić, navodeći da je bilans svetskog rata, „onog besomučnog kriminala“, bio preko deset miliona mrtvih, preko dvadeset miliona ranjenih, tri i po miliona bogalja, deset hiljada milijardi franaka štete. Sa druge strane, političari, koji „na obalama romantičnih jezera“ odlučuju o sudbini naroda, u svojim razolucijama rukuju samo apstraktnim kategorijama i samo retki iza njih vide „ogromne povorke živih ljudskih bića“, a tek kada „prasne varnica“ koja će da upali „barutanu u koju se pretvorio savremeni svet“, svima će postati „svirepo jasno“ da se radi o goloj stvarnosti čovečanstva. Ristić je verovao da je postojeći svet „na smrt bolestan organizam“ koji „mora da umre da bi čovečanstvo ozdravilo“. Ali, naglašavao je, „on *ne sme* da umre u strašnom grču imperialističkog rata, jer bi tu za sobom povukao u smrt i milione onih živih ćelija iz kojih će biti sastavljen novi i zdravi organizam: buduća zajednica ljudi“. Verovao je da je moderni proletarijat „smrtna presuda tog sveta“, kao i da se u okviru građanske klase rodila misao „koja se ocepila od svoje rodne klase, i razderala je“. Sve veći broj intelektualaca zahvatala je nova misao, koja u postojećim prilikama dobija jasan politički oblik u borbi protiv fašizma i rata. Fašizam i osvajački rat su „nakazni siamski blizanci, vrhovni porod koji može da donese na svet ova zalazeća civilizacija. Te dve nakazne zveri su potpora njene nemoći, svega onog što je u njoj izobličeno i preživelo“. Fašizam i imperijalistički rat, kao „čudovišni plodovi njene agonije, znače potpunu negaciju čitavog materialnog i kul-

⁷⁷⁰ O tome svedoči anketa pariskog *Žurnala* iz 1936. koju je prenela beogradska *Pravda*. Na pitanje da li mir u Evropi zavisi od francusko-nemačkog zbliženja, 162.363 čitalaca odgovorilo je afirmativno, a 48.868 negativno, a da li veruju u mogućnost takvog zbliženja, 135.110 je odgovorilo afirmativno i 62.212 negativno. Na pitanje da li imaju poverenja u francusko-sovjetski pakt stiglo je 31.972 afirmativnih i 174.123 negativnih odgovora, a da li veruju u mogućnost obezbeđenja trajnog mira preko Društva naroda stiglo je 42.264 afirmativnih i 166.496 negativnih odgovora. (Zanimljivi rezultati ankete pariskog *Žurnala*, *Pravda*, 23. april 1936).

turnog napretka, to jest svega onog pozitivnog i plodnog što je građansko društvo stvorilo“. Zato je borba protiv njih, istovremeno i borba za odbranu kulture i „spasavanje svega onog što u umiranju ove civilizacije ima da bude očuvano i preneseno u temelje buduće civilizacije“. Ristić je pisao da borba protiv rata ne može da ima karakter „platonskog, nepolitičkog pacifizma“, jer međunarodna situacija zahteva politički realizam. Fašističkim ratnim pokličima moraju se suprotstaviti „ne dobronamerne ili bučne, pacifističke ili jeftino agresivne fraze, već razumevanje stvarne pozadine tih konfuznih pokliča, koji baš u svojoj nejasnosti nalazi dobar deo svoje mračne snage“. Citirao je Musolinijeve reči da „fašizam ne veruje ni u mogućnost ni u korisnost večnog mira“ i da „jedino rat uzdiže do njihovog najvišeg napona sve ljudske energije“; zatim reči Marinetića da „rat ima svoju sopstvenu lepotu, jer on označava početak snevane metalizacije ljudskog tela... Rat ima svoju lepotu jer služi veličini Velike Fašističke Italije“; Hitlerove reči „čovečanstvo je postalo veliko kroz večiti rat; ono bi propalo kroz večiti mir“; reči Crnjanskog da „oni koji su bili u ratu, i ležali među mrtvima, znaju da je rat veličanstven i da nema višeg momenta nikada ga nije bilo, u ljudskom životu, od svesnog učešća u bitki“; generala Ludendorfa da je rat „vrhovna manifestacija životne volje naroda“... Ristić je tvrdio da iza tih „ubojnih fanfara“ stoji tvrda stvarnost imperijalizama, iza njih su stvarni Krupovi topovi, stvarne kase i stvarne akcije industrijskih i finansijskih „feudalaca“. Citirao je Rolana koji je u članku „Za nerazdeljivi mir“ pisao da se Nemačka grozničavo sprema za rat i da bi se taj rat mogao sprečiti jedino obrazovanjem čvrstog bloka demokratskih zemalja, polemišući sa „pasivnim pacifistima“ koji su bili protiv organizovanog otpora fašističkoj agresivnosti. Ristić je smatrao da su događaji potvrđivali tačnost Rolanove analize, zaključujući da intelektualci mogu otkloniti ratnu opasnost samo ako prihvate i primene zaključak deklaracije Komiteta intelektualaca antifašista: „Mir će biti totalan ili ga neće biti“.⁷⁷¹

Velimir Bajkić je u *Narodnom blagostanju* pisao da je istraživanje o značaju pacifističke doktrine, koje je izvršio u vreme Balkanskih ratova, dalo „prilično negativan rezultat“. Anketu koju je sproveo među vojnicima i oficirima pokazala je rasprostranjenost uverenja da „sud nije oruđe pravde“, da on nikad

⁷⁷¹ Marko Ristić, Intelektualci pred problemom rata, *Pravna misao*, april 1936.

ne zadovoljava obe strane, da samo retki mogu da se uzdignu na „visinu nadčovečanske objektivnosti“ i da je u ljudskom mentalitetu „shvatanje da se od nacionalnih zahteva ne popušta ni po cenu rata“. Objašnjavao je da je posle trijumfa razuma, krajem XIX veka nastupilo doba „pobune protiv logike“, jer „nacionalno nije nikad bilo stvar razuma, već samo osećanja“, i citirajući filozofe koji su glorifikovali iracionalno u čoveku, tvrdio da kad se na „metafizičku slabost i sklonost k iracionalnom nasloni ovakva filozofija, onda rat postaje najvećim nacionalnim delom“. Bio je uveren da su zaraćeni narodi u svetskom ratu, uključujući i pobeđene, bili iskreno prožeti željom da on bude i poslednji, što je potvrđivano rasprostranjenom lozinkom „nikad više rata“, ali i da se istovremeno svuda vrši opšte naoružavanje. Zato je verovao da čovečanstvo može da „računa sa mogućnošću rata kao i za 5.000 godina“, navodeći da je na Dalekom istoku rat „na pragu“, da se u Evropi atmosfera puni „ratnim gasom“, da ima „hiljadu razloga“ koji govore o mogućnosti rata na evropskom tlu, ali i da je više onih koji govore protiv njega. Sve argumente u korist rata smeštao je u oblast iracionalnog, a one protiv njega video je kao proizvode razuma. Za mogućnost rata je govorilo ratničko raspoloženje kod naroda koji smatraju da im je „vrhovni nacionalni zadatak“ da ispravljaju nepravde koje im se nanose. Verovao je ipak, da su narodi u Evropi koji bi „laka srca reskirali ratni zaplet“ nenaoružani, da bi njihovo novo naoružavanje „bilo apsolutno nemoguće“ i da ako bi rat zavisio od stanja naoružanja, „onda bi on za dugo vremena bio u Evropi potpuno isključen“. Računao je i sa činjenicom da nijedna država nema dovoljno sredstava da finansira rat, kao i da su najveće države pacifistički raspoložene. U prilog pacifizma išla je i činjenica da bi eventualni budući rat neizbežno vodio u kolektivizam, državni intervencionizam, inflaciju i socijalne buntove.⁷⁷²

Od političkih tema *Studentski glasnik* je 1933. uglavnom razmatrao pitanje pacifizma. Izveštavao je o međunarodnoj konferenciji predstavnika „Male Antante studenata“, čiji je osnovni cilj bilo „sprovođenje ideje opšteg mira“ i učvršćivanje prijateljstva među državama Male Antante.⁷⁷³ Postavljajući

⁷⁷² Velimir Bajkić, Perspektive budućeg rata, posledica trijumfa iracionalnog, *Narodno blagostanje*, 25. februar 1933.

⁷⁷³ Treći kongres Male antante studenata u Beogradu, *Studentski glasnik*, april 1933.

pitanje kuda stremi čovečanstvo i da li će se ostvariti trajni mir ili nova pustoš, autori *Studentskog glasnika* su navodili da „ceo svet drhti“ pred ovim pitanjem na koje nije moguće odgovoriti, zaključujući da „za nas, decu Nesretnog veka, u opštoj zabuni i neizvesnosti koja je pritisla svet, jedno je jasno: u doba kad civilizacija dostiže svoj vrhunac, ljudsko društvo živi bez civilizacije“.⁷⁷⁴ Rade Drainac je u *Pravdi* pisao da nije bezrazložan „panični strah“ u svetu, da je zemaljska kugla „u osvitu novoga krvoprolića“, postavljajući pitanje kako spasti svet kada su nacionalni egoizmi i jačanje duha osvetništva, uz odbacivanje istorijskih iskustava, sasvim poremetili ravnotežu. Citirao je Ajnštajnov članak „Nauka i civilizacija“ u kome je predviđao da će iz aktuelne krize proizaći „sutrašnji pokolj“ koji će unazaditi čovečanstvo, tražeći očuvanje individualnih i intelektualnih sloboda u kojima je sadržan produžetak „svega čovečanskog i velikog“.⁷⁷⁵

Sudija dr Radivoje Ristić je objavio knjigu pod naslovom *Glavni faktori večnog mira među narodima* u kojoj je izložio uslove u kojima se on može ostvariti. Pošao je od uverenja da se „ni po koju cenu“ ne sme podleći propagandi pobedenih država u korist revizije mirovnih ugovora, jer je nemoguće „za zelenim stolom“ preinačiti postojeću svetsku kartu. Ona se može izmeniti samo na isti način na koji je i stvorena, „tj. oružjem u ruci i ničim više“, jer su mirovni ugovori bazirani na pravdi, pravičnosti i moralu i predstavljaju trijumf prava nad silom. Zato revizionisti ne mogu svoje ciljeve postići mirnim putem, a oružanim „još manje“. Društvo naroda je, po njegovom mišljenju, predstavljalo „najveličanstveniji i po svom rešenju najsavršeniji hram međunarodne saradnje“ u istoriji čovečanstva. Prema stepenu naoružanja, razlikovao je miroljubive i ratoborne države, smatrajući da prve, ne samo da ne predstavljaju nikakvu opasnost po mir, već „s punim pravom“ mogu uzeti ulogu „stražara u međunarodnim odnosima“. Osnovni uslov za održanje večnog mira nije u tehničkom, već u moralnom razoružanju, koje je sa organizovanom međunarodnom bezbednošću predstavljalo njegov *conditio sine qua non*. S druge strane, najveća opasnost po mir dolazi od „uskogrudih ekstremnih nacionalista u pojedinim državama“, jer je „nacionalitetski princip“ zastareo, a „iskreni

⁷⁷⁴ T. Voj. Bez civilizacije, *Studentski glasnik*, maj 1933.

⁷⁷⁵ Rade Drainac, Kako spasti čovečanstvo? *Pravda*, 16. septembar 1934.

prijatelji svoje otadžbine“, moraju biti i iskreni prijatelji celokupnog čovečanstva. Ristić je davao i konkretne predloge za izvršenje „duhovnog razoružanja nacija“, preko škola u koje bi se uveo obavezni predmet pod nazivom „pacifizam“, preko štampe, predavanja, publikacija. Tražio je da se sa duhovnim razoružanjem započne odmah, verujući da će pacifizam, proširen u više zemalja, i u ostalima biti prihvaćen „silom prilika“. I nauka je trebalo da bude stavljena u službu pacifizma, škole i univerziteti su morali da ispunjavaju generacije „idejom pravičnosti“, a na čelo država su morali doći „ljudi od autoriteta“, a ne demagozi. Ristić je tvrdio da je Hitlerov režim doveo Nemačku do izolovanosti kakva nije bila prisutna ni u toku prethodnog rata, jer je svetskom javnom mnjenju postalo jasno da će njegova spoljna politika biti „mnogo agresivnija“ nego što je bila unutrašnja, kao i da će njegova „diplomatska agresija“ dovesti do zapleta u međunarodnim odnosima koji mogu proizvesti katastrofalno dejstvo „na današnju civilizaciju i celokupno čovečanstvo“. Hitleru se ne sme „nipošto dozvoliti“ ravnopravnost u naoružanju i zato se, po Ristićevom mišljenju, čitav civilizovani svet i postrojio „u jedinstveni front“ protiv njega, „kako bi svako zlo uništili još u samom njegovom začetku“.⁷⁷⁶

I Đorđe Tasić je smatrao da je demokratiji i socijalizmu imanentna pacifistička nastrojenost, nasuprot diktatorskim režimima koji, „okružavajući mistikom svoje vođe, prenadražujući nacionalno osećanje, propovedajući borbenost“, nose opasnost po mir. Verovao je da čovečanstvo traži ravnotežu između internacionalizma i nacionalizma, pa i kada se organizuje za odbranu mira u jednu opštu vojnu snagu, ono se sprema da se bori protiv neposlušnog člana, što znači rat. Zato je u postojećem „nesavršenom svetu“, pacifizam prinuđen da vodi rat, u čemu nema protivrečnosti, jer nije svejedno da li će se ratovati svaki čas ili samo u izvesnim slučajevima. Ako međunarodna zajednica stvori vojnu silu koju će upotrebiti protiv rušilaca mira, „to se ne može smatrati ratom“, zato što pravo nije samo sila već ima i moralni sadržaj.⁷⁷⁷

O problemima rata i mira pisao je i Živojin Balugdžić u *Našoj stvarnosti*. Analizirao je istoriju pacifističkog pokreta u

⁷⁷⁶ Dr Radivoje I. Ristić, *Glavni faktori večnog mira među narodima*, Novi Sad, 1934, 25-41, 60-107.

⁷⁷⁷ Đorđe Tasić, Problem mira u filozofiji prava, *Pravna misao*, jul-avgust 1936.

kojoj je razlikovao tri pravca. Prvi su obeležile Sveta Alijansa (1815), kongresi u Parizu (1856) i Berlinu (1878) i haške konferencije (1899 i 1907), kada „imperijalistički prohtevi Sila“ nisu dopuštali da dođe do razoružanja, a njihove manifestacije u korist mira su imale za cilj „samo zataškavanje nezadovoljstava u sopstvenim zemljama“. Drugi pacifistički pokret je razvijan u krugovima intelektualaca, a treći su činile međunarodne konferencije privrednog i nepolitičkog karaktera sa težnjama za održavanje mira. Versajskim mirom je bilo predviđeno da se izvrši razoružanje i da Društvo naroda izvrši pritisak u korist mirnog rešavanja međunarodnih sporova. „Ono što su mnogobrojne pacifističke organizacije, kroz čitav vek tražile, bilo je na jednom svetskom sastanku ovlašćenih državnika svedeno u nekoliko paragrafa“, a iscrpljeni narodi su bili uvereni da je u njima sadržano jemstvo za „sigurnost i njihove bedne imovine i njihovih života“. Novostvorene fašističke vlade su, međutim, zadale „težak udar“ međunarodnoj saradnji i započelo je ponovno naoružavanje. U toj „uznemirenosti“ su se utopile sve nade o stvaranju „nove Evrope na osnovi iskrene saradnje među narodima“. To je bio povod da stare pacifističke organizacije ponovo izađu sa svojim zahtevima. One su, međutim, uglavnom zadržale ranije „neodređeno“ i „sladunjavo obeležje“, jer su neke i dalje verovala u moć crkve, a druge su bile uverene da će „prostim širenjem same ideje o miru“, onemogućiti zavojevačke prohteve. Citirao je i predloge za očuvanje mira koje su nudili poznati pojedinci, Ajnštajnov predlog da se organizuje odricanje poslušnosti prilikom objave rata, Gandijevo gledište o potrebi da se masa odupru svakom nasilju, stav radničkih pacifističkih krugova da samo opšti štrajk može da spreči mobilizaciju, uverenje Romena Rolana da samo društveni preobražaj u celom svetu može da zajemči mir, što je dugo bilo i uverenje Druge i Treće Internacionale, „koje su zbog toga i pokazivale vrlo malo interesovanja za sve te organizacije protivu rata“, kao i Blumovu izjavu da diktatorske vlade nisu unutrašnje pitanje pojedinih zemalja i da ih zato treba obuzdavati finansijskim bojkotom. Navodio je i zahteve za stvaranje velikog pokreta u masama u kome ne bi prevladalo „ni jedno političko shvatanje, ni jedan pojam o državi, ni jedna društvena filozofija“, već samo želja za mirom i iznalazjenje puteva njegovog očuvanja. Balugdžić je smatrao da su fašističke vlade, pošto su prvo „zahuktale masa velikim nacionalističkim

podvizima“, usled splašnjavanja oduševljenja bile prinuđene da same povećavaju opasnost od rata, „kako bi njome zataškale svaki otpor onom vrtoglavom, besmislenom trošenju na vojsku“. Zato je verovao da više nije reč o razoružanju, već samo o što bržem otklanjanju ratne opasnosti.⁷⁷⁸

U vreme anšlusa Austrije i rasparčavanja Čehoslovačke 1938, Bogdan Prica je pisao o dva tipa pacifizma nastala u zavisnosti od motiva za vođenje rata. U prvom slučaju radi se o ratu iz strateških ili ekonomskih razloga, o geopolitici, dok se u drugom slučaju radi o uverenju o subjektivnoj, ali i objektivnoj moralnoj opravdanosti zahteva. Verujući da su svi narodi u svojoj želji za širenjem nezasiti i da teže da se „prostru do krajnjeg horizonta“ respektujući samo silu, prvo shvatanje pacifizma je tražilo da se radi održanja mira države uzajamno obuzdavaju „ravnotežom fizičkih sila“, a bez obzira na „bolećivost samoodređenja naroda“. Ovo shvatanje je, polazeći od pesimističke pretpostavke o niskom nivou međunarodnog ophođenja, predlagalo „terapiju“ koja ne vodi mnogo računa o principima međunarodne pravde. Drugo shvatanje se razlikovalo od navedenog po tome što je pravilo razliku u ocenjivanju ratnog potencijala različitih zahteva. Ono nije poricalo da i egoistički, tj. geopolitički motivi igraju veliku ulogu u ratovima, ali je negiralo da su ti motivi „u odnosima između belih naroda“ u XX veku bili dovoljno moćan podstrek za ratovanje, smatrajući da opasnost od rata raste sa osećanjem doživljene nacionalne nepravde. Po ovom shvatanju bi bilo teško „pokrenuti ma koji narod da navali na suseda samo radi nekih ekonomskih ili drugih geopolitičkih koristi“, jer takvi motivi „nisu u stanju da napnu mišice, srca i mozgove“. U nacionalnim stvarima pravda je uvek išla ispred mira, jer su nacije „malo racionalna bića“ koja ne pitaju za žrtve kad je u pitanju uklanjanje dubokog osećanja nepravde. I postojeća nemačka ekspanzivnost upravo dokazuje „koliku premoć imaju nacionalistički motivi nad geopolitičkim“, jer se protivno ekonomskim računima ona upućuje „prema zemljama nemačkih sunarodnika“ i predratnim kolonijama od kojih Nemačka nije imala velike koristi, ali ih je nazad tražio „ponos velikog naroda“. Povređeni ponos može da probudi i geopolitičke zahteve, ali je psihološki nemoguće da se usred prijateljske atmosfere, iz čistog mira postave takvi otimački zahtevi. Pristalice ovog shva-

⁷⁷⁸ Ž. Balugdžić, *Borba za mir kroz modernu istoriju i danas*, *Nаша stvarnost*, septembar-oktobar 1936.

tanja pacifizma su verovalе da je najbolja politika mira „popuš-
tati zahtevima koji se osnivaju na principu narodnog samoodr-
žanja“, a prigovor da će posle opravdanih iredentističkih za-
hteva doći manje opravdani geopolitički, prihvatili su „mirno i
prisebno“, jer se opravdani nacionalni interesi najbolje čuvaju
ako se mirnim putem sa njih skine hipoteka protivničkog
opravdanog potraživanja. Prica, očigledno pristalica ovog
stanovišta, je zaključivao da „popuštajući opravdanim tuđim
zahtevima, ne čuvamo se samo od ratnih užasa, nego tako
najbolje čuvamo i ono što nam po pravu i pravdi pripada“.⁷⁷⁹

Suprotno od levičarske i dela građanske opcije, koje su u ira-
cionalnoj suštini nacionalizma videle opasnost od izbijanja rata,
desničari su dokazivali da je pacifizam imanentan upravo naciona-
lizmu. Svetislav Stefanović je tako odricao da je nacionalizam odgo-
voran za povećanje naoružanja u svetu, ocenjujući „levičarske op-
tužbe nacionalizma za ratnu opasnost“, kao neozbiljne. Tvrdio je da
ni najagresivniji nacionalizam „niti je bio, niti je sada, niti će biti
ikada glavni i presudan faktor u internacionalnoj industriji ratnog
oružja“, kao što nije ni tvorac svetskog imperijalizma. Čak obrnuto,
najmanje ratova je vođeno iz nacionalističkih težnji, a najviše zbog
osvajanja tuđih zemalja. I svetski rat je, po Stefanovićevom miš-
ljenju, bio samo „nabeden da je vođen iz nacionalnih zahteva“, a
stvarno je značio borbu „svetskog imperijalizma podržavanog od
svetskog kapitala oko prevlasti“, stvarajući „rulje nezadovoljnih i
eksploatisanih masa koje teže prevratu i kroz svetski rat priželjku-
ju svetsku revoluciju“. U procepu između kapitala i masa, naciona-
lizam je faktor koji, s jedne strane, „obuzdava težnje svetskog impe-
rialističkog kapitala“ boreći se protiv toga da jedan narod zagospo-
dari drugim, a s druge strane „otklanja apokaliptički krvave izglede
nove svetske revolucije“. Mir se ne može graditi na „frazama“ za-
ostalim od „jednom za svagda prošle“ Francuske revolucije, već
samo na stvarnosti, „a nacionalizam je najstvarnija stvarnost“. Nacionalizam se pokazao kao veći i jači ostvaritelj mira „od ta-
kozvane pacifističke demokratije“, i to onaj nacionalizam „kome
su drekavci narodskih demokratskih frontova pripisivali impe-
rijalističke težnje, oglašavali ga do juče za glavnu opasnost za
mir“. Nacionalizam je, naprotiv, „faktor smirenja, sredenja, spo-
razuma“, jer je nemoguće zamisliti da „elementi unutrašnjeg re-
da“ postaju spolja „elementi nereda i rušenja“, dok bi „elementi

⁷⁷⁹ Dr Bogdan Prica, Dva pacifizma, *Dvadeseti vek*, septembar 1938.

unutrašnjeg nereda, militanti klasne borbe do istrebljenja“, postali u spoljanoj politici „elementi reda i sporazuma“. Zato je Stefanović smatrao da je nasuprot „visokoparnih reči“ raznih internacionala protiv rata, stajao nacionalizam kao pravi čuvar mira među narodima, i dok je internacionalni pacifizam „laž i maska“, dotle je „pravi pacifizam“ u nacionalizmu.⁷⁸⁰

Evropska unija

Zahtevi za uspostavljanje trajnog mira u svetu vodili su retke intelektualce razmatranju mogućnosti uspostavljanja Evropske unije kao okvira koji bi stvorio uslove za trajno pacifikovanje kontinenta. Marko Car je 1933. u *Narodnoj odbrani* pisao da „Evropska unija – unija moralna, ekonomska i politička – ako se ikad ostvari, neće prekonoc da se s neba spusti, kao gotov čin“. Ona će se realizovati tek kada se narodi budu moralno razoružali i kada budu iskorenili „glupi šovinizam koji se često ogrće plaštem patriotizma“.⁷⁸¹ I Radivoje Ristić je smatrao da se „večiti mir“ može obezbediti samo ako se stvori Evropska unija od svih 36 evropskih država, „kao ravnopravnih članova jedinstvene zajednice“. Ona bi se ostvarila formiranjem jedne internacionalne partije koju bi stvorili pacifisti u svim zemljama, a zvala bi se Partija za ostvarenje Evropske unije. Predsedništvo Glavnog odbora poverilo bi se Francuzu, jer je Francuz Aristid Brijan bio i autor ideje njenog stvaranja, pokrenule bi se dnevne novine pod nazivom *Evropska Unija*, a žene bi bile ne samo ravnopravne, već bi se članicama partije priznao privilegovan položaj, tako što bi njihov glas vredeo dvostruko. Ristić je verovao da je stvaranje Evropske unije „samo jedna etapa u organizovanju univerzalnog večnog mira“, posle koje bi nastupilo „stvaranje Unije svih pet svetskih kontinenata“.⁷⁸²

O Evropskoj uniji pisao je 1937. i Jovan Marković, opisujući sastanke „paneuropejskog pokreta“ 28. maja te godine i verujući da taj dan treba „zauvek da ostane zabeležen kao istoriski datum u razvoju evropske ideje“. Tada se ideja evropske zajednice pretvorila „od utopije u stvarnost“ s kojom

⁷⁸⁰ Dr Svet. Stefanović, Nacionalizam i svetski mir, *Vreme*, 9. avgust 1934; Nacionalizam kao stvarni čuvar mira, *Otadžbina*, 6. januar 1937.

⁷⁸¹ Marko Car, Moralno razoružanje, *Narodna odbrana*, 21. maj 1933.

⁷⁸² Dr Radivoje I. Ristić, *Glavni faktori večnog mira među narodima*, Novi Sad, 1934, 111-137.

se počelo računati u političkom životu. „Panevropska ideja“ je sišla „sa pozornice katedarske diskusije u arenu političke borbe“, postala je ozbiljna mogućnost i oblik budućeg uređenja kontinenta. Marković je tvrdio da ima vrlo malo obrazovanih ljudi koji nisu čuli za „panevropski pokret“, čiji je vođa grof Kudenhove-Kalergi, a Brijan najzaslužniji za prodirenje ideje u šire slojeve. Iako opšti uslovi nisu povoljni za njeno ostvarenje, jer se evropske države politički, ekonomski i kulturno sve više međusobno udaljuju, Marković je verovao da je potrebno udvostručiti napore u ostvarenje panevropske ideje koja je „jedini spas“ za evropske narode. Smatrao je da jačanje nacionalizma ne sme da obeshrabri „dobre Evropejce“, jer će se i buduća Evropa sagraditi na jakim nacionalnim državama. „Evropski patriotizam to je internacionalni nacionalizam“.⁷⁸³

Sa drugačijih pozicija, stvaranje Evropske unije tražio je i Živojin Perić. Suprotstavljajući ideju međunarodnog prava o nemešanju i državnoj suverenosti ideji solidarnosti, pisao da od Evrope treba da se načini jedna država koja ne bi bila pod režimom međunarodnog prava, „već Prava Unutrašnjega i onda će solidarnost između naroda na našem Kontinentu postati mogućna i sigurna, kao što je ona to već sada među članovima jedne iste države“. Kontroverznost njegovog stava došla je do izražaja 1940. kada se za ovu ideju zalagao sa pozicija odbrane prava Nemačke na njen „životni prostor“. Pisao je da ako se iskreno želi pacifikacija kontinenta, onda se mora pristupiti njegovom organizovanju kao jedne Savezne Države u kojoj bi svi narodi bili pravno jednaki „i sa jednim opštim i zajedničkim životnim prostorom“ koji bi zahvatio celu Evropu i sve njene kolonije „ako se ovima ne bi, tada, dala sloboda“.⁷⁸⁴

2. Evropski intelektualci antifašisti

Beogradska štampa je ranih tridesetih godina izveštavala o rastu antifašizma, posebno među francuskim intelektualcima, i njihovoj aktivnosti u borbi za obezbeđenje „trajnog mira“. *Narodna odbrana* je 1933. prikazala anketu

⁷⁸³ Jovan T. Marković, Panevropa, *Vreme*, 28. maj 1937.

⁷⁸⁴ Živojin Perić, Međunarodno pravo protiv međunarodne solidarnosti, *Pravna misao*, novembar- decembar 1936; Životni prostor, *Pravna misao*, mart-april 1940.

poljskog časopisa *La Pologne littéraire* koji je na francuskom jeziku izlazio u Varšavi, tražeći mišljenja velikog broja istaknutih evropskih intelektualaca o načinu da se postigne „moralno razoružanje“. Citirano je mišljenje nemačkog pisca Stefana Cvajga da nema vere u ljude koji će na konferenciji za razoružanje voditi glavnu reč, jer nisu predstavnici naroda već delegati nacionalističkih vlada koje teže da zadovolje svoje egoističke interese. Zato je jedino verovao u zalaganje za mir književnika i naučnika kao „apostola internacionalizma i prijateljstva između naroda“. Navedeno je i mišljenje Tomasa Mana, „koga je pobedonosna hitlerovština proterala preko granice“, da vojno razoružanje nikada neće moći da se ostvari ako mu ne bude prethodilo „moralno razoružanje“, koje mogu da sprovedu samo intelektualci energičnom propagandom protiv rata. Citirala je i Romen Rolana, Andre Moroa i Rolan Doržela, koji „od vajkada služe idealu evropskog bratstva i duhovnog sporazuma“, a nisu imali poverenje u diplomate „i u razne papazjanije, koje se u ženevskoj kuhinji spremaju“. Po uverenju Šarla Vildraka, „tzv. konferencija za razoružanje je jedna šaljiva igra, koju je svaki pošten čovek dužan da izviždi“, ali nije verovao ni u iskrenu saradnju štampe u korist mira, jer je „ta stara grešnica“ gotovo sva u rukama „fabrikanata municije i eksploatora bespomoćne gomile“, dok je Društvo naroda organ nacionalizama i imperijalizama. Navođeno je i mišljenje prof. Andreadesa, člana grčke akademije nauka da, ako se evropski narodi ne zbliže putem „moralnog razoružanja“, preti im opasnost da ih njihova razmimoilaženja odvedu u propast.⁷⁸⁵

Srpski književni glasnik je 1934. izveštavao da je u Parizu osnovan Institut za proučavanje fašizma sa ciljem da se „naučno i idejno suzbija opasnost koju fašizam predstavlja za civilizaciju“. U društvenoj biblioteci je trebalo da bude sabrana celokupna svetska literatura o fašizmu, a rezultate svojih studija Institut je trebalo da objavljuje u svom nedeljniku. U počasnom odboru su bili profesori Lanževen, Levi-Bril, Filip Suto i drugi.⁷⁸⁶ *Pravda* je 1935. pisala da je „pred opasnošću koja u izvesnom broju zemalja preti kulturi“, grupa književnika odlučila da organizuje kongres na kome će se razgovarati o sredstvima za njenu odbranu. Apel su potpisali francuski knjižavnicu Alen, Pjer Abraham, Aragon, Anri Barbis, Ž. R.

⁷⁸⁵ Marko Car, Moralno razoružanje, *Narodna odbrana*, 21. maj 1933.

⁷⁸⁶ Politika i društvo, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1934.

Bloh, Emanuel Bov, Žan Kasu, Andre Šamson, Rene Grevel, Ežen Dabi, Lisjen Deskav, Lik Dirten, Eli For, Andre Žid, Žan Žiono, Žan Gevno, Luj Giju, Rene Lalu, Andre Malro, Viktor Margarit, Leon Musinak, Pol Nizan, Romen Rolan, Šarl Vildrak, Andre Violis.⁷⁸⁷ *Javnost* je iste godine citirala francuskog pisca Edmona Vermeja koji je pozvao naučne ustanove demokratskih zemalja da „preduzmu odlučnu naučnu akciju protiv pogubnih i krivih nauka nemačkog rasizma“. Očekivalo se da u tome prednjače Karnegijev, Rokfelerov i Institut Lige naroda za intelektualnu saradnju, iz uverenja da je nastupio poslednji trenutak za pokretanje organizovanog otpora rasizmu. Tih dana su Romen Rolan, Hajnrih Man i Karlo Sforca izdali manifest upućen intelektualcima čitavog sveta, tražeći osnivanje Fonda za svetski mir čiji bi cilj bio da potpomaže sva nastojanja za osiguranje mira u svetu, a nosio bi ime upravo preminulog Anri Barbisa. Svoj pristanak su već dali mnogi književnici i javni radnici iz raznih zemalja, kao Žan Đono, Fransis Delezi, Pol Lanževen, Leon Pjer-Kin, Žan Penleve, Norman Angel i drugi.

Abisinski spor i pitanje sankcija protiv Italije, izazvali su oštre sukobe između dve grupe intelektualaca u Francuskoj. Na jednoj strani, krajnji desničari, članovi rojalističke Francuske Akcije, fašisti i klerikalci su istupili protiv Društva naroda, tražeći da Francuska ne učestvuje u sankcijama i braneći pravo Italije na Abisiniju „kao pravo civilizovane latinske sestre nad divljim plemenima“. Na drugoj strani su bili radikali, demokratski republikanci i socijalisti koji su tražili primenu sankcija Društva naroda protiv Italije, odbranu prava svakog naroda na slobodu i suprotstavljanje fašizmu. Prva grupa je tih dana izdala manifest „U odbranu zapada“, u kome je kritikovano Društvo naroda što stavlja u istu ravan civilizovane i „varvare“ i Italiji osporava pravo na širenje u Africi. Manifest su potpisali Anri Bordo, Luj Bertran, Abel Bonar, Klod Farer, Anri de Renje, Anri Lavdan, Andre Belsor, Šarl Benoa, Anri Masi, Leon Dode, Šarl Moras i biskup Bodrilar. Protiv ovog manifesta napisan je drugi, kojim se protestovalo zbog odbrane napadačkog rata i isticanja nejednakosti ljudi što je u suprotnosti sa tradicijama

⁷⁸⁷ Romen Rolan, Andre Žid, Arogon, sa još dvadesetoricom poznatih francuskih književnika, u Parizu na kongresu za odbranu kulture, *Pravda*, 16. april 1935.

Francuske. Ovaj manifest su potpisali Žil Romen, Andre Žid, Lik Dirten, Benžamen Kremjeu, Andre Lot, Vlamink, Frans Maserel... *Javnost* je navodila da se potpisi i za prvi i za drugi manifest i dalje sakupljaju.⁷⁸⁸

O problemu odnosa intelektualaca prema fašizmu pisao je Aleksandar Vučo, navodeći da se „u doba do krvi izoštranih suprotnosti između dveju snaga društvenog zbivanja“, među intelektualcima javlja isti „nepremostivi jaz“ koji već postoji u socijalnoj, materijalnoj i ekonomskoj društvenoj sferi. U toj podeli, jedni su na strani napretka, drugi na strani reakcije. Kao primer je navodio isti slučaj francuskih intelektualaca koji su izdali dva manifesta: „64 reakcionarnih i dobro plasiranih pisaca, akademičara, plaćenih novinara i senilnih staraca, pod vidom odbrane latinske civilizacije a ustvari uplašeni za svoje kupone, rente i dividende ustali su u odbranu italijanskog nečovečnog zavojevačkog pohoda protiv jednog nezaštićenog i nenaoružanog naroda“. S druge strane, „revoltirani skandaloznom intervencijom ovih takozvanih velikih intelektualaca, blizu 300 naprednih francuskih književnika, umetnika i naučnika, bez obzira na njihova politička obeležja, u jednom odlučnom i plamenom manifestu odgovorili su ovoj bednoj grupi dobro plaćenih staraca i mladih karijerista, dajući pravi izraz onoga što o tom skandaloznom ratu misle najširi narodni slojevi Francuske i celog sveta.“⁷⁸⁹

Izveštavano je i o rastu antifašizma u Italiji. *Život i rad* je 1933. prikazao knjigu Karla Sforce *Neimari savremene Evrope*, ocenjujući je kao delo trezvenih pogleda, jer je u vreme kada Musolini pokušava „da unese nemir i sumnju u mnoge poratne tekovine sveta“, delovala umirujuće, ocrtavajući bolju i sigurniju sutrašnjicu. Sforca je ocenjen kao „odlični i konzekventni protivnik fašizma“ i „zakleti protivnik ekskluzivističkog italijanskog nacionalizma“.⁷⁹⁰ *Javnost* je 1936. obavestavala o rastu antifašizma u Italiji oživljenom posle otpočinjanja rata u Africi. Brojne demokratske i levičarske

⁷⁸⁸ Protiv rasističke doktrine, *Javnost*, 15. jun 1935; Fond za svetski mir, *Javnost*, 14. decembar 1935; Francuski intelektualci i Abisinski spor, *Javnost*, 19. oktobar 1935.

⁷⁸⁹ Aleksandar Vučo, Reakcija i kultura, *Pravna misao*, decembar 1935.

⁷⁹⁰ Milan L. Rajić, *Neimari savremene Evrope*, – Karlo Sforca, *Život i rad*, 1. februar 1933.

grupe koje je fašizam stavio van zakona, prenele su svoju delatnost delom u ilegalnost, a delom u emigraciju, jer je fašizam sve istaknutije protivnike proterao iz zemlje, kao što su Frančesko Niti, Guljelmo Ferer, Filip Turati, grof Sforca, zbog čega je „antifašizam raspolagao sa prvoklasnim autoritetima“. Prva antifašistička akcija bila je stvaranje *Concetrazione antifascista* sa središtem u Parizu, čiji je glavni predstavnik bio socijalista Turati, okupljajući sve bivše stranke u Italiji sem komunista i maksimalista. Unutrašnji sporovi, posebno između građanskih demokrata i socijalista, učinili su da se organizacija posle Turatijeve smrti (1932) raspala. U tom trenutku (1936) italijanski antifašizam u emigraciji bio je podeljen na dve grupe. Prvu su činili krajnji levičari među kojima su najjači bili komunisti. Druga grupa se zvala *Giustizia e libertà* i bila je na stanovištu da su stare stranke izgubile prestiž i da uspešnu akciju protiv fašizma mogu da vode samo jake grupacije i novi ljudi. I ta grupa je u osnovi bila republikanska i socijalistička i tražila eksproprijaciju velikih poseda i crkvenih imanja, ali se i suprotstavljala komunizmu i maksimalizmu. Prva grupa je upravo održala kongres u Briselu sa ciljem „da objasni svetu da rat u Africi nije rat italijanskog naroda, već fašističke vlade, te da narod u Italiji pozove na sabotazu protiv rata i na revoluciju protiv fašizma“. Druga grupa je imala kritički stav prema ovim zahtevima, tvrdeći da su „nepraktični i da ne mogu da postignu željeni efekat, t.j. protufašističku revoluciju“. Zamerali su komunistima pokušaj da čitavu akciju iskoriste za svoje ciljeve verujući, naprotiv, da bi revolucija mogla da uspe samo ako bi bila jedinstveni cilj svih grupa bez obzira na pitanje kasnije podele koristi. Obe grupe su prihvatile metodu „infiltracije“, odnosno, uvlačenja antifašističkih elemenata u fašističke ustanove kako bi izazivale konflikte, sprovodile sabotazu, podsticale nezadovoljstva. Navodilo se da su ipak u širenju nezadovoljstva bili najaktivniji komunisti koji, međutim, nisu imali mnogo pristalica jer je Musolini delimičnim protežiranjem radnika uspeo da ih priveže uz fašizam, čineći da je nezadovoljstvo fašizmom čak bilo prisutnije u redovima osiromašene buržoazije, seljaštva i intelektualaca. *Javnost* je zaključivala da ako afrički ratni pohod bude imao uspeha, „onda su i nade antifašista manje“, ali ako se rat produži, a

ekonomska situacija pogorša, onda će se stvoriti povoljniji uslovi za njihovu aktivnost.⁷⁹¹

Među retkim vestima iz Italije, 1938. je preneto da je italijanski dirigent Toskanini došao u središte pažnje svetske javnosti „svojim ekstravagantnim držanjem“, jer je otkazao učešće na svečanim igrama kod Salzburga. Vođa italijanskih antisemita Farinači ga je zato oštro napao, posebno što je otkazao sudelovanje baš u trenutku kada je Austrija postala sastavni deo nemačkog Rajha. Farinači je tvrdio da su Toskaninija na taj korak navele političke pobude, jer je kao „veliki prijatelj i simpatizer Jevreja“ prihvatio „antifašistički duh i politiku kojom su zadojeni svi Jevreji sveta“ i zato se „sramno stavio u službu protivnika nemačkog nacional-socializma i italijanskog fašizma“.⁷⁹²

Desnica se nikada nije ni bavila ovom temom, a od sredine tridesetih godina ona je izgubila na značaju i u ostalim ideološkim strujama.

Međunarodni Pen-klub

Kritična prema celokupnom ustrojstvu postojećeg liberalizma, levica je imala primedbu i na međunarodni Pen-klub, čija je pacifistička aktivnost u građanskim krugovima tridesetih godina glorifikovana. Već 1934. *Danas* je, prikazujući knjigu Džona Strečija *Predstojeća borba za vlast*, koju je ocenjivao kao jednu od najznačajnijih knjiga napisanih o „današnjem položaju čovečanstva“, navodio da je autor kao primer „dekadencije kapitalističke literature“ uzeo upravo H. Dž. Velsa predsednika međunarodnog Pen-kluba. *Danas* se slagao da je Vels tipičan primer književnika „koji jasno pokazuju duhovno kolebanje i sumnje u vrednost i čak opstanak današnje kulture, ali im nedostaje moralne, pa često puta i civilne hrabrosti da se odluče i odlučno manifestuju“. I Pen-klub, „kome g. Vels koketno predsedava“, upravo je skup takvih „pokolebanih i sumnjajućih književnika“, koji je kao „ustanova za duhovni šverc i kamuflažu“, u Velsu našao „idealno oličenje“. Streči je Velsa opisao kao čoveka koji mrzi komunizam, brani liberalizam i koji je „oduševljeni sledbenik ultra-imperijalističke škole: svetske države koja treba da se stvori putem spajanja

⁷⁹¹ Italijanski antifašizam, *Javnost*, 11. januar 1936.

⁷⁹² Farinači oštro napada Toskaninija, *Pravda*, 2. april 1938.

kapitalističkih klasa sviju nacija“. Osnovna protivrečnost Velsove pozicije videna je u istovremenom zastupanju i liberalnog individualizma i monopola krupnog kapitala, koji će „morati neumitno da zbriše i poslednje tragove liberalizma“. Istovremeno, *Danas* je bio uveren, da je u „gorim slučajevima“, u koje je ubrajao Nemačku, Italiju, Mađarsku i balkanske zemlje, Pen-klub „ne samo skup antiliterature, nego i više ili manje duhovne reakcije“. ⁷⁹³

Sa prvog kongresa svetskog Pen-kluba održanog posle dolaska Hitlera na vlast u Dubrovniku 1933, *Srpski književni glasnik* je detaljno izveštavao. Tim povodom Isidora Sekulić je pisala da su Pen-klubovi osnivani sa idejom da neguju međunarodno prijateljstvo, ali da su vremenom postali svesni da ne mogu ostati bez stava i o najkrupnijim problemima svetske politike. Smatrala je da je „i dobro i nije dobro“, što su Pen-klubovi „zapustili čisto književnu oblast“, dobro, jer takvo veliko svetsko udruženje nije moglo ostati van zbivanja, a nije dobro jer se našlo u poziciji da se služi „metodom skupa i govora na mitingu“. Smatrala je da „nacionalizama ima, i biće ih“, jer su svi narodi „nasledno opterećeni“ pred čistom idejom internacionalizma i pacifizma. Ipak, nacionalizmi ne moraju značiti „nepribližavanje obala“, jer „ako je išta koliko internacionalno, toliko i nacionalno, knjige su to, a one još nisu bile povod ratu“. Zaključivala je da se prava „dejstvenost Pen-klubova“ mora zbivati stalno i smišljeno, „sa mnogo nacionalne i internacionalne odgovornosti“, inače će i njih osvojiti politički duh koji je težio da sve ostane po starom, „da mali narodi budu i nacionalni i internacionalni sa vrstom religiozne rezignacije, a veliki narodi da budu i jedno i drugo i bez religije i bez rezignacije“. ⁷⁹⁴

Svetislav Stefanović je, tada još ne pokazujući svoju kasniju fascinaciju nacizmom, podneo izveštaj sa ovog skupa, konstatujući da je to bio najznačajniji kongres organizacije „i ne manje značajan za opštu duhovnu orijentaciju internacionalne Evrope i celog sveta“. Glavni problem razmatran na kongresu bilo je „nemačko pitanje – pitanje progona književnika i naučnika, uništenja knjiga i dela iz rasnih i političkih motiva“.

⁷⁹³ John Strachey (Džon Streči) o H. G. Wellsu (H. Dž. Velsu), *Danas*, 1. januar 1934.

⁷⁹⁴ Isidora Sekulić, Beleška povodom kongresa Pen-klubova, *Srpski književni glasnik*, 16. jun 1933.

Nemačka delegacija je, po oceni Stefanovića, pokazala „mnogo hrabre dobre volje“, i posle duže diskusije, prihvatila rezoluciju u kojoj je stajalo da se u svetu javlja „duh ponižavajućeg šovinizma“ i da su članovi Pen-klubova pozvani da brane principe da literatura ne priznaje granice i da u ratno doba umetnička dela moraju da ostanu netaknuta od šovinističkih strasti. Nemačka delegacija se saglasila i da se da reč Toleru, čije je držanje na kongresu bilo „puno lojalnosti i takta“. Stefanović je smatrao da bi dolazak Tomasa Mana i Stefana Cvajga bio važan za temu progona nemačkih književnika, ali nije imao saznanja zbog čega se oni nisu pojavili. Nije mu bilo razumljivo ni insistiranje nemačke delegacije da se rezolucija primi bez diskusije, kao ni njihovo napuštanje sednice posle odbijanja ovog zahteva od strane predsednika Velsa. Tumačio je da to nije značilo ni napuštanje kongresa, ni istup iz organizacije, kako su neki nemački listovi „zlurado“ objavili. Isticao je da se ni italijanski delegat Marineti, „čije je držanje na kongresu bilo dragoceno puno takta“, ni švajcarski delegat Štrikelberger, „nisu do kraja solidarisali sa nemačkom delegacijom“, niti su napustili kongres. Kao predsedavajući, Stefanović je odbio zahtev nemačke delegacije da se poništi izbor Velsa za predsednika federacije, kao i zahtev pariskog centra da se Nemci uopšte ne prime u federaciju.⁷⁹⁵

I Aleksandar Vidaković je pisao da su u središtu pažnje kongresa bili događaji u Nemačkoj, jer je umesto spremljenih govora, „istorijska nužnost“ nametnula taj problem „koji zaseca u samu osnovu i postojanje Pen-kluba“. Po njemu su glavni „glumci“ na ovom kongresu bila „dva kolektiva i jedna ličnost“, odnosno, francuska i nemačka delegacija sa svojim „simpatizerima“ i Vels. Francuska delegacija je došla sa izričitim nalogom da traži isključenje Nemaca iz federacije Pen-klubova, dok je nemačka došla sa instrukcijom da se izbegne svaka politička diskusija i da krajnjom pomirljivošću spreče svoje isključenje, što bi za njih bila moralna pobeda, „a šamar književnicima koje su oni isključili iz svoje sredine“. Vels, međutim, nije hteo da osudi Nemce „bez saslušanja“, tražeći prvo da čuje kako je berlinski Pen-klub odgovorio svojim obavezama prema principima federacije. Nemačkoj delegaciji su postavljena dva pitanja, da li su protestovali protiv spaljivanja knjiga i da li su zaista iz Pen-

⁷⁹⁵ Svetislav Stefanović, XI kongres Pen Klubova u Dubrovniku, *Srpski književni glasnik*, 16. jun 1933.

kluba isključili neke članove zbog njihovog političkog ubeđenja. Odgovori nisu pruženi, što je Vels prokomentarisao rečima: „Ja sam pokušao da nateram Nemce na jasnu izjavu pre no što bi otvorili diskusiju. Onda bi tačno videli šta je hipokrizija a šta iskrenost. Dok je bilo reči o deklaraciji, oni su bili šarmantni. Ali čim su im stavljena dva definitivna pitanja – oni su utekli“. Vidaković je zaključivao da u svetu, u kome ni Društvo naroda više nije imalo hrabrosti da osudi svoje članove koji su se ogrešili o obaveze, postoji još Pen-klub „koji se ne boji da nedvosmisleno digne svoj glas da žigoše svako progonjenje slobodne misli“.⁷⁹⁶

Vreme je prenelo da je nemački Pen-klub na kongres poslao tročlanu delegaciju kojoj je naloženo da obavesti učesnike o nemačkoj „nacionalnoj revoluciji“ i da odbije „zlonamerne napade protiv današnjeg stanja u Nemačkoj, a naročito neistinite izveštaje pojedinaca o nekim zverstvima“.⁷⁹⁷ Nemačku delegaciju su činili Elster, Buš i fon Šmit-Pauli. Izveštač *Vremena*, Milan Tokin je predstavio Elstera kao politički neutralnog pisca koji je izjavio da su iz nemačkog Pen-kluba odstranjeni samo komunisti, pominjući Tolera, Valdena, Goldšmita i fon Brentana. „Došli smo ovamo zbog ideje Pen-kluba a ne da se svađamo.“ Druga dva nemačka delegata, izveštač je prikazao kao mnogo kategoričnija. Prve reči Buša bile su: „Ja sam nacional-socijalista“. Negirajući da je vlast inicirala spaljivanje knjiga i tvrdeći da je to bila samostalna akcija studenata, rekao je da se u Nemačkoj vodi borba za čitavu Evropu i da se zato uništava samo komunistička literatura. „Mi ne možemo da trpimo tobožnje nemačke pisce, kao što je Toler. Razumljivo je da se ovi književnici-komuniste progone. Ostali su otišli svojevoljno. Niko ih nije oterao, i mi bi se radovali da se oni opet vrate. Samo za komuniste nema mesta u Nemačkoj!“ Izjavio je da nacionalsocijalisti nemaju ništa protiv Jevreja pojedinaca, dokazujući to tvrdnjom da se u Dubrovniku lično pozdravio sa Šalomom Ašom, ali da su Jevreji u nemačkom javnom životu zauzeli „i suviše mesta“ i da se borba vodi samo protiv takvih pojedinaca. Dr fon Šmit-Pauli je izjavio da nije nacionalsocijalista, da pripada *Stahlhelmu*, a da liste zabranjenih knjiga koje se objavljuju u svetu nisu tačne. S druge strane, pomenuti jevrejski pisac Šalom Aš je izjavio da je

⁷⁹⁶ A. Vidaković, P.E.N. klub i Nemci na kongresu u Dubrovniku, *Srpski književni glasnik*, 16. jun 1933.

⁷⁹⁷ Nemački Pen-klub braniće u Dubrovniku novo stanje u Nemačkoj, *Vreme*, 22. maj 1933.

zadovoljan što su njegove knjige zabranjene u Nemačkoj, jer je time stavljen u isti red „sa onima koji predstavljaju akademiju najizabranijih duhova“.⁷⁹⁸

Posle kongresa, *Vreme* je objavilo reakciju vođe austrijske delegacije Feliksa Saltena u kojoj je demantovao „alarmantne vesti“ o događajima na kongresu objavljujane u štampi. Kao potpuno neistinite ocenio je kritike upućene delegaciji austrijskog Pen-kluba da je podržala prilike u nemačkom Rajhu, tvrdeći da je njen stav bio samo da ne učestvuje u debati protiv Nemačke, što je bio i stav „nemačkih Švajcaraca“. Takva odluka je doneta jer je Austrija stotinama godina „nedeljivo vezana jezikom, pesništvom i duhovnim stremljenjem uz Nemačku“. U tome im je pomoglo i „vanredno popustljivo držanje“ trojice nemačkih delegata, čime je izgledalo da je osiguran miran završetak kongresa. Nemački delegati su glasali za obe predložene rezolucije u kojima je osuđivano spaljivanje knjiga, proganjanje književnika zbog porekla i slobodoumnog mišljenja i proklamovana sloboda stvaranja. Bili su spremni da saslušaju Šaloma Aša i da odgovaraju na pitanja Ernesta Tolera. Salten je tvrdio da kao vođa austrijske delegacije nikada nije pokušao da spreči debatu o nemačkim prilikama, da se uvek deklariseo kao nemački Jevrejin i da je čitav njegov život prošao „u prijateljskoj zajednici“ sa nemačkim književnicima. Trudio se samo da omogući nemačkoj delegaciji opstanak na kongresu, i zato je „glupa“ tvrdnja da se izjasnio za „današnju grozničavu pojavu u Nemačkoj“ i progon intelektualaca. „I suviše je nizak ovaj prekor, da bih se protivu toga branio. Da sam ja svoje nemačko Jevrejstvo izdao, to sigurno niko ne veruje.“⁷⁹⁹

Pravda je 1935. pisala o kongresu Pen-klubova u Barceloni čija je centralna tema bila rezolucija o slobodi izražavanja kao neospornom pravu stvaralaca. Kongres je jednoglasno usvojio protest protiv nasilja prema nemačkim književnicima koji je ovog puta izneo Klaus Man.⁸⁰⁰ *Javnost* je iste godine oba-

⁷⁹⁸ Milan Tokin, Najčuveniji književnici Evrope u Jugoslaviji, kakvi su nemački delegati Pen-kluba, *Vreme*, 25. maj 1933.

⁷⁹⁹ Feliks Salten, (vođa austrijske delegacije), Istina o kongresu Pen-klubova, *Vreme*, 4-6. jun 1933.

⁸⁰⁰ N. Škrgić, Delegati trideset zemalja na kongresu Pen klubova u Barceloni raspravljali su o slobodi izražavanja kao neospornom pravu svakog stvaralaca, *Pravda*, 9. jun 1935.

vestila da je predsedništvo međunarodne federacije Pen-klubova poslalo svim centrima u svetu na potpis rezoluciju, u kojoj se povodom ratnog sukoba u Africi, ponovo proklamovao stav da je prva dužnost književnika rad na mirnom sporazumevanju i otklanjanju rata. U isto vreme je predsednik italijanskog Pen-kluba Marineti, uputio italijanskom narodu manifest u kome je glorifikovao rat, navodeći da je on „duševna higijena“, da ništa nije lepše „od simfonije topova“, da posle pobedonosnog rata „poljanama raste lepše cveće i nastaje nov život“, da „rat podmlađuje ljude, osvežava muškarca i daje mu novu draž u očima žene“. Ove reči *Javnost* je pratila sarkastičnom primedbom da je Marineti prešao šezdesetu godinu života i da zato verovatno neće biti u bojnim redovima, „da bar donekle oživotvori iluziju o 'podmlađenju u očima žena' (skromna željica mnogih šezdesetgodišnjaka!)“, već će ostati u pozadini „da bodri mlade“. Po *Javnosti*, ni kod najopravdanijeg rata se ne bi mogla razumeti ni opravdati ovakva njegova glorifikacija, poručujući Marinetiju da može da ima privatno mišljenje kakvo želi, „pa i kaligulsko“, ali da onda treba da istupi iz Pen-kluba.⁸⁰¹ I *Politika* je 1936. pisala o sukobu Žila Romena i Marinetija na kongresu Pen-kluba povodom istog Marinetijevog članka. Romen je njegove reči okarakterisao kao dokaz fašističkih shvatanja pojedinih pisaca, na šta ga je Marineti prvo napao verbalno, „a zatim je pojurio prema njemu“. Predsedavajući kongresa i nekoliko delegata ga je „u poslednjem trenutku“ smirilo.⁸⁰²

U časopisu *Vidici* Svetislav Petrović je 1938. pisao da je Pen-klub, „stvoren sutradan po ratu“, iz revolta protiv katastrofe „koja je pretila da slomi ljudski rod i dovela u opasnost i sudbinu samog duha“. Bio je velika međunarodna organizacija koja je okupljala nekoliko hiljada književnika iz više od četrdeset zemalja i zato je nazivan „idealnim malim Društvom naroda“. Po Petroviću, književnici više nisu mogli da žive izdvojeni, „zatvoreni u svoje snove kao u kule od slonove kosti“, verujući da moraju da se okupe i da preduprede sve što bi moglo stvoriti nepoverenje među narodima. Međunarodni kongresi Pen-klubova predstavljali su „zborište intelektualne elite celog sveta“, jer iako Pen-klub nije bio pacifistička organizacija „u običnom smislu te reči“, čitava njegova aktivnost predstavljala

⁸⁰¹ Pen-klub i glorifikacija rata, *Javnost*, 9. novembar 1935.

⁸⁰² Marineti tvrdi da je rat potrebna higijena za svet, *Politika*, 15. septembar 1936.

je zaštitu mira. Kongres održan te godine u Pragu je otvorio predsednik Žil Romen, navodeći da u „besu partikularizma, rastavljanja i dezagregacije koji je obuzeo našu epohu, svi ljudi zabrinuti za ljudsku budućnost trebali bi da imaju za devizu: 'Sve što je Internacionalno je naše'“. Najvažnije odluke Kongresa bile su preporuka članovima da „udvoje energiju“ u korist uzajamnog poštovanja među narodima, proklamovanje da duh treba da ostane u službi mira, osuda bombardovanja otvorenih gradova u Španiji i na Istoku, nepotrebnog razaranja spomenika civilizacije i „pozdrav bratskog sažaljenja svima nevinim žrtvama“. Zatražena je i anketa o sudbini austrijskog književnika Raula Auerhajmera, ranijeg predsednika austrijskog Pen-kluba koji se nalazio u koncentracionom logoru. Kongres se suprotstavio progonima „zbog rase, kulture ili mišljenja, naročito antisemitskim gonjenjima poslednjih godina“. U debatama je došlo do dva incidenta, jedan je izazvala poljska delegacija predlogom da kongres izbegne svaku političku aluziju „koja bi mogla da uzbuni neke vlade“, što je jednoglasno odbijeno. Drugi incident je izbio povodom predloga Jidiš Pen-kluba o osudi antisemitizma i Velsovog odbijanja ovog zahteva. Petrović je navodio da je Vels, „kao savršen liberal“, izjavio da i antisemitske teorije imaju pravo da se izraze kao i sve druge, i da će on pre napustiti Pen-klub nego pristati na njihovu osudu. „Trebalo je mnogo intervencija, često patetičnih, da stari i tvrdoglavi znameniti pisac uvidi da on, ustvari, brka jednu teoriju, koja može biti za poštovanje, sa praksom, u ovom slučaju sa progonjenjem i mržnjom rasa, i da je jedna stvar slobodno iznošenje svačijeg mišljenja, a drugo, na primer, izgnanstvo Frojdovo“. Autor je zaključivao da čovečanstvo izgleda „kao lađa na strahovito uzburkanome moru“, gde su mnogi izgubivši nadu, čuteći prihvatili „fatalnost katastrofe, koju njihov kukavičluk čini još izvesnijom“. Ipak, članovi Pen-kluba su bili među onima koji pred opasnošću od brodoloma nisu pristajali da propadnu „pre nego što budu učinili sve što mogu da spasu, ne mrtve materije, no žive sile, duhovne vrednosti, – buktinje na kojima će se užeći nova žarišta“.⁸⁰³

⁸⁰³ Svetislav Petrović, *Ideje i raspoloženja u Pen-klubu*, *Vidici*, 10. novembar 1938.

Karl fon Osjecki i Knut Hamsun

Afera oko zatvaranja nemačkog intelektualca Karla fon Osjeckog i stava norveškog nobelovca Knuta Hamsuna prema njemu, 1936. je imala svoje mesto i u beogradskoj štampi. Već 1934. *Pravda* je izvestila da su pacifistička udruženja Francuske, Holandije, Engleske, Čehoslovačke i Španije predložila da se Nobelova nagrada za mir dodeli nemačkom publicisti i bivšem uredniku *Die Weltbühne* Karlu Osjeckom.⁸⁰⁴ *Javnost* je 1936. pisala o velikom sukobu intelektualaca u Norveškoj čiji je povod bio članak Knuta Hamsuna u norveškom listu *Tidens Tegn* u vezi sa kandidaturom Karla fon Osjeckog⁸⁰⁵ za Nobelovu nagradu. Hamsunov članak, koji je po oceni *Javnosti* došao „kao predznak neočekivane bure koja će stvoriti čistiju atmosferu u duhovnom i političkom životu norveškog naroda“, kao što je bio slučaj sa ranijim polemikama između Vergelanda i Velhavena ili Ibzena i Bjernsona, izazvao je brojne proteste i veliku polemiku. Hamsun je pisao da se svake godine upućuju predstavke nemačkim vlastima da puste iz koncentracionog logora u Oldenburgu Karla fon Osjeckog, kao i norveškom Nobelovom odboru da mu dodeli Nobelovu nagradu, jer će u tom slučaju on izaći iz logora uprkos otporu Nemačke. Hamsun je, međutim, tvrdio da je Osjecki mogao da napusti Nemačku i pre i posle dolaska nacionalsocijalista na vlast, ali da to nije učinio jer je računao da će se javnost uzbuniti kada bude zatvoren. Citirao je reči Osjeckog iz 1932, da kada ode u tamnicu postaje „vrlo nelagodan za sadašnje nemačke vlastodršce“, jer kao pritvorenik postaje „živa demonstracija“. Hamsun se pitao: „Zar ne bi g. Osjecki pre mogao da doprinese nešto pozitivno u ovom teškom prelaznom vremenu, kada ceo svet pokazuje zube vlastima toga velikog naroda kome i on pripada? Šta hoće on, – da li on neće sada da demonstrira, kao prijatelj mira, protiv nemačkog naoružanja? Da li bi ovaj Nemačkinac više voleo da vidi svoju zemlju i dalje da leži skršena i ponižena, ostavljena na milost Francuza i Engleza?“ *Javnost* je nastavljala da Norvežani, naviknuti da se njihov najveći pisac izuzetno retko oglašava o aktuelnim političkim problemima, u prvi mah nisu znali kako da shvate njegov ispad. Prvi je

⁸⁰⁴ *Pravda* je pogrešno navela da je on napustio Nemačku. (Nemačkinac kandidat za Nobelovu nagradu za mir, *Pravda*, 1. oktobar 1934.)

⁸⁰⁵ U tekstu se ime Osjecki piše Osicki.

progovorio pesnik Herman Vildenvej u tekstu „Veliki usamljenik“, navodeći da Hamsun sa svojim stavom o Osječkom ne predstavlja Norvešku. „Ne, nju pretstavljaju mnogo više Everland i Nordal Grig, i ta Norveška izrazila je svoje gnušanje.“ Iz norveškog Nobelovog odbora Hamsunu je odgovorio Vilhelm Kajlau: „Šta hoće Hamsun od Osječkog? Stvar je svakog slobodnog čoveka da pomogne svoju zemlju. Ali nije lako rešiti taj zadatak u zidovima tamnice.“ Nastavljao je da je Osječki zatvoren 27. februara 1933. a da nije izveden pred sud. „Stoga, ako bi Hamsun želeo da učini uslugu Nemačkoj, trebao bi svoj savet da uputi na drugu adresu. On treba da se pridruži svima velikanima duha koji su tražili da Osječki bude pušten na slobodu. I Hamsun bi morao da zna, da bi oslobođenje Osječkog bio akt koji bi pomogao Nemačku u ovom prelaznom vremenu“. Prateći prepisku, *Javnost* je citirala i Hamsunov odgovor Vildenveju: „Osječki bi trebao da učini ono što sam ranije napisao: on bi morao pozitivno da pomogne svoju zemlju u ovom prelaznom dobu, umesto da trajno ostane nelagodan za vlastodršce. On bi na taj način ne samo postao više Nemač, već i čovek u većoj meri“. Novi odgovor Hamsunu stigao je od norveškog udruženja književnika koje je, izražavajući divljenje za njegovo stvaralaštvo, istovremeno izrazilo i žaljenje „što najslavniji među nama norveškim književnicima – slobodan, imućan i u svakom pogledu obezbeđen – prelazi u napad na čoveka koji leži u nemačkom koncentracionom logoru jedino iz razloga, što je taj čovek imao bezuslovnu kuraž svoga mišljenja“. Izrazili su žaljenje što je Hamsun istupio protiv pritvorenika „koji je bez mogućnosti da se brani i kome su usta vezana, a u korist jednog autokratskog političkog režima koji je prognao elitu nemačkih pisaca, Hamsunovih kolega po pozivu“. Ovaj protestni manifest potpisalo je 32 književnika, među kojima i najpoznatija imena književnog života Norveške. Od „opšte osude“ norveških književnika, Hamsuna su uzela u zaštitu „dva manje poznata Norvežanina“. Jednom od njih, profesoru Rasmusenu odgovorili su istovremeno pesnik Nordal Grig i predsednik Udruženja književnika Peter Ege, a o istoj temi raspravljalo se i na godišnjem sastanku književnog udruženja. Tom prilikom izabrana je i nova uprava u koju su ušli samo potpisnici protesta pod predsedništvom književnice Sigrid Unset. Ovakav izbor uprave *Javnost* je ocenjivala kao „značajan epilog polemici

norveških književnika protiv ispada Knuta Hamsuna“ koji je podsećao na „ispad“ Bernarda Šoa početkom prethodnog rata, kada je objavio članak „Zdrav razum o ratu“ u kome je osudio Englesku zbog njenog zalaganja za male narode, a na štetu svojih odnosa sa Nemačkom. „Tada je Šo dobio slične odgovore od ostalih poznatih engleskih književnika, te je skoro za čitavo vreme rata zadržao rezervisano držanje.“ *Javnost* nije mogla da pronađe psihološke motive koji su rukovodili Hamsuna da zauzme ovakav stav, ali je tumačila da je „karakteristično za duh Norvežana, što su odlučno i neposredno reagovali na ovakvo držanje svoga najvećeg pisca“. Verovalo se da će Hamsun „izvući pouku iz ove opomene“, ali i da će njegov gest „ostati razočarenje za mnoge obožavaoce njegove velike umetnosti, u toliko pre što su se gotovo svi društveni slojevi stavili nasuprot nekadašnjem poborniku velike individualne samostalnosti“, jer je tada Hamsun sebe identifikovao sa svojim junakom „koji u borbi za svoje ideje nije popuštao pred pretnjama vlastodržaca“, dok sadašnji Hamsun odgovara drugom svom junaku koji je, nekada buntovnik, postao stub društva koje je kao mladi hteo da menja.⁸⁰⁶

O zbivanjima oko Karla fon Osjeckog 1936. redovno je izveštavala i *Politika*. Pisala je da iz Berlina stižu vesti da će nad njim biti ukinut policijski nadzor jer je posle niza akcija pokrenutih u svetu za njegovo oslobađanje, najnovija bila akcija više stotina javnih radnika da ga oslobode kandidovanjem za Nobelovu nagradu za mir. Po *Politici*, „moralna presija“ na Odbor za dodeljivanje Nobelove nagrade tako je jaka, da se veruje da će je fon Osjecki zaista i dobiti, a da će ga nemačke vlasti, kako bi izbegle komplikacije, osloboditi. Izveštavajući da je dobio Nobelovu nagradu, *Politika* je pisala da je Osjecki od 1930. vodio žestoku kampanju protiv krajnjih desničara i da je po dolasku Hitlera na vlast, kao opasan po državu interniran u koncentracioni logor u Oldenburgu, a zatim u Patenbergu. U jednom trenutku čak se tvrdilo da je kao kandidat za Nobelovu nagradu pušten na slobodu. Već sutradan je, međutim, izveštavano da je Ministar spoljnih poslova fon Nojrat, izrazio čuđenje vlade Rajha zbog odluke Nobelovog komiteta, tumačeći je kao „svesnu provokaciju“ za Nemačku. Nemačka štampa je istim povodom pisala da dodeljivanje Nobelove nagrade za mir

⁸⁰⁶ L. Smodlaka, Slučaj Knuta Hamsuna, *Javnost*, 11. januar 1936.

„jednom poznatom veleizdajniku pretstavlja takav bezobrazluk i izazivanje i uvredu nove Nemačke da će na ovo doći jasan i dostojan odgovor“, a Italijanski *Il Lavoro Fascista* je pod naslovom „Nobelova nagrada ili Nobelov dinamit“, obeležio Osjeckog kao predstavnika „kapitalističko-komunističke internacionale“. Decembra 1936. je izveštavano da Osjecki neće moći da primi nagradu, a februara 1937. da su ga mnogobrojne norveške organizacije na čelu sa Društvom za mir pozvale da dođe u Norvešku. Izgovori sa nemačke strane zašto Osjecki ne može da putuje zasnivali su se na njegovom lošem zdravstvenom stanju.⁸⁰⁷ Ubrzo je objavljeno da su u Stokholmu svečano dodeljene Nobelove nagrade za 1936. godinu u odsustvu Karla von Osjeckog koji se i dalje nalazio „u jednom koncentracionom logoru u Nemačkoj“. Nagrade je podelio švedski kralj u prisustvu dvora i vlade, a prof. Er. Stang je održao „karakterističan govor o odsutnom Osjeckom, koji je bio prilično oštar prema Nemačkoj“.⁸⁰⁸

Zbog ovog slučaja, kako je izveštavano, Hitler je izdao uredbu kojom se Nemcima ubuduće zabranjuje da primaju Nobelovu nagradu. Kao protivteža ustanovljena je nemačka nagrada za umetnost i nauku koja je trebalo da se dodeljuje svake godine trojici Nemaca u iznosu od 100.000 maraka. Švedski listovi su ovu meru obeležili kao „duhovnu autarhiju kojoj je zadatak da još više izoluje Rajh“, a članovi Odbora za dodelu Nobelove nagrade, kao „novo svedočanstvo jednog fanatičnog nacionalizma“, jer Rajh može da zabrani svojim državljanima da primaju nagradu, ali ne može zabraniti Odboru za Nobelovu nagradu da je podeli. Tvrđilo se da nagrade koje je osnovao Hitler neće impresionirati svetsko javno mnjenje i da novac ne može da zameni međunarodni

⁸⁰⁷ Karl fon Osjecki kandidat za Nobelovu nagradu, pušten iz koncentracionog logora, *Politika*, 18. novembar 1936; Nobelovu nagradu za mir za 1935 dobio je Karl fon Osjecki, *Politika*, 25. novembar 1936; Zvanički protest Nemačke u Oslu zbog Nobelove nagrade Karlu fon Osjeckom; Nemački i italijanski napadi na odbor za Nobelovu nagradu, *Politika*, 26. novembar 1936; Karl fon Osjecki neće moći da ode u Oslo da primi Nobelovu nagradu za mir, *Politika*, 10. decembar 1936; Mnogobrojne norveške organizacije na čelu s Društvom za mir, pozivaju Karla fon Osjeckog da dođe u Norvešku, *Politika*, 7. februar 1937.

⁸⁰⁸ Podeljivanje Nobelovih nagrada, *Javnost*, 19. decembar 1936.

prestiz Nobelove nagrade. „Nama je savršeno indiferentno hoće li Nemci odbiti Nobelovu nagradu. Tim gore za Nemce“.⁸⁰⁹

I *Vreme* je izvestilo da je nemačka vlada oštro protestovala zbog dodele nagrade Osjeckom, smatrajući to demonstracijom protiv nacionalsocijalističke Nemačke koja je Osjeckog osudila zbog njegove političke delatnosti. Upravo je, međutim, stigla iz Osla vest da je „jedna mlada i elegantna dama“ na osnovu punomoćja potpisanog od strane Osjeckog htela da podigne nagradu. Iako je ustanovljeno da je punomoćje autentično, nagrada nije isplaćena jer nije bilo poznato da li ga je dobrovoljno potpisao. Postavljalo se pitanje kakva će biti sudbina ove sume kad pređe u Nemačku i da li će je nemačke vlasti konfiskovati.⁸¹⁰

Posle otpočinjanja rata, 1940. *Srpski književni glasnik* je pisao da se „neko vreme potisnut“, Knut Hamsun ponovo javio u domaćoj književnosti prevodom izlaska romana *Misterije*. Stavljena je primedba što su u knjizi ostala „nepravедna uzgredna mesta o nepismenosti i zaostalosti Srbije“ i konstatovano da je jedan domaći pisac molio preko svog minhenskog izdavača „da se izbrišu ove nepravедne reči zato što ih srpski narod nije zaslužio, i dobio je obećanje da će u daljim izdanjima to biti ispravljeno“. *Misterije* su, međutim, i dalje sadržavale iste delove. Zaključivano je da je Hamsun poznat kao „čudan čovek“ kao i da „njegova nemarnost u ovom slučaju, kao i stav prema Karlu Osjeckom, koji je u svoje vreme čudio evropsku javnost“, sigurno neće doprineti njegovoj popularnosti.⁸¹¹

Karl fon Osjecki je umro maja 1938. Knut Hamsun je tokom čitavog rata podržavao nacistički režim u Nemačkoj.

⁸⁰⁹ G. Hitler je zabranio Nmcima da prime Nobelovu nagradu, *Vreme*, 31. januar 1937; Stokholmski listovi smatraju da je g. Hitlerova zabrana „očajnička mera za koju nema reči u jeziku civilizacije“, *Vreme*, 1. februar 1937.

⁸¹⁰ Milutin Eolski, Tragikomedija oko isplate Nobelove nagrade nemačkom književniku Osjeckom, *Vreme*, 31. januar 1937.

⁸¹¹ *Misterije*, *Srpski književni glasnik*, 16. septembar 1940.

3. Kominternu i fašizam

U različitom stepenu izraženi antikomunizam u dve ideološke orijentacije, liberalno-demokratskoj i konzervativno-nacionalističkoj, opredelio je i različite ocene nužnosti antifašističkog ujedinjavanja. Iako nejednakog intenziteta, on je stvorio i ambivalentan odnos prema učešću komunizma u antifašističkom frontu, što će se kasnije evidentno reflektovati na otpor i prema komunističkom vođstvu antifašističke borbe u zemlji. Iako orijentisana protiv fašizma, građansko-liberalna pozicija je sa dosta uzdržanosti posmatrala približavanje komunizma demokratiji, zadržavajući sve rezerve koje je imala prema njemu i očekujući njegovu skorou propast. Konzervativna struja je priželjkivala sukob fašizma i komunizma, voljna da ga sa strane posmatra. I pored pohvala koje je upućivala fašističkom konceptu „rasne države“, preporučujući ga i za Jugoslaviju, samo je strah od onog dela njegovog rasizma u kome je prepoznavala ugroženost Slovena, sprečavao da mu se pridruži. Profrašistička struja se eksplicitno opredelila za fašizam, spremna da ga aktivno i „borbeno“ pomogne u budućem ratu. I u slučaju beogradske javnosti se potvrđivalo tada opšte mesto evropskih podela. Ekstremni antikomunizam bio je profrašistički orijentisan.

Sledeći politiku međunarodnog komunizma, neposredno po dolasku Hitlera na vlast, list KPJ *Proleter* je pisao da nova vlast koja predstavlja velikokapitaliste, junkere i njihove plaćenike, „žute razbojničke bande“, ima za cilj da razbijanjem Komunističke partije Nemačke izvrši zarobljavanje nemačkog proletarijata kako bi pripremila „imperijalističku intervenciju protiv Sovjetskog Saveza“. Zato se tražilo da „radne i ugnjetene mase“ celog sveta pomognu borbu nemačkih komunista „pojačanjem revolucionarne borbe protiv fašizma u vlastitim zemljama“, jer samo jedinstvena borba radnika može oboriti „vladu pljačke“, građanskog i imperijalističkog rata i osloboditi Nemačku „od versaljskih okova i socijanog zarobljenja“. Dolazak Hitlera na vlast i jačanje fašizma u drugim zemljama, viđen je kao znak da je buržoazija odlučila „da preko hiljada lješina radnika izvuče svoj propali poredak iz krize“, ali da i pred tom „navalom kapitalističke klase“ i sve većom opasnošću od novog imperijalističkog pokolja, komunisti ipak „pružaju

bratsku ruku radnicima u socijal-demokratskim i reformističkim organizacijama i pozivaju ih na zajedničku borbu“. Zbog progona u Nemačkoj, proletarijat čitavog sveta mora da pomogne nemačkom proletarijatu, kako bi se sprečio imperijalistički rat i intervencija protiv SSSR. Ocenjivano je da je nemačka socijaldemokratija „sramotno“ kapitulirala pred fašizmom, odbijajući sve predloge komunista za zajedničku borbu, a njena politika saradnje sa buržoazijom i suprotstavljanja revolucionaranoj borbi, sa opravdanjem da brani demokratiju i mir, omogućila je pobedu fašizma i dovela do sopstvenog „bankrotstva“. *Proleter* je verovao da je istorijska krivica socijaldemokratije što je „prokrčila put fašizmu“ i sprečila radničku klasu da mu se odlučno suprotstavi.⁸¹²

Povodom Sedmog kongresa Kominterne 1935. na kome je doneta odluka o zajedničkoj borbi komunizma i demokratije protiv fašizma, *Proleter* je pisao da je prvi cilj komunista ujedinjenje radničke klase za borbu „protiv fašizma, protiv rata, protiv navale kapitala“. Budući da fašizam poništava sve slobode, ne samo radničke klase već i svih demokratskih slojeva, komunisti moraju da se bore „za očuvanje demokratskih prava i sloboda“, okupljajući oko radničke klase sve demokratske slojeve „u front narodne slobode“. Fašizam uništava nezavisnost malih naroda, i zato komunisti moraju „s oružjem u ruci“ da brane njihovu slobodu. Komunisti moraju da „podupiru“ demokratiju sve dotle dok ona bude vodila borbu protiv fašizma. Fašizam priprema rat, jer hoće „ognjem i mačem“ da kroji nove granice i da „u kaos, bedu i propast“ baci milione ljudi. Zato komunisti dižu „zastavu mira“ okupljajući sve protivnike rata. Fašizam vodi „šovinističku harangu“ jednih naroda protiv drugih i falsifikuje njihovu istoriju. Zato komunisti istupaju sa „zastavom bratstva svih naroda i rasa“. Priznavalo se da komunisti time vrše „marksistički proračunatu taktičku preorientaciju“, jer to traži izmenjena situacija, i zaključivalo da su „kapitalisti i fašisti“ privremeni

⁸¹² Pozdrav Centralnom Komitetu K.P. Njemačke, *Proleter*, februar-mart 1933; Za zajedničku borbu protiv fašizma, *Proleter*, april 1933; Pomozite borbu njemačkih radnika! *Proleter*, april 1933; Socijaldemokratija u službi Hitlera, *Proleter*, maj 1933; Bankrotstvo socijaldemokratije i borba za jedinstvo radničke klase, *Proleter*, jun 1933; Ko je skrivio pobedu fašizma u Nemačkoj? *Proleter*, avgust 1933.

gospodari sveta, ali da je njegov pravi gospodar „radni narod“.⁸¹³

Demokratska glasila su sa uzdržanošću pisala o novoj politici Kominterne i savezu komunizma i demokratije. *Javnost* je apostrofirala govor nemačkog komunista Pika, koji se „protivno svim dosadašnjim načelima komunizma“, izjasnio za saradnju sa „buržoasko-demokratskim elementima“ u borbi protiv fašizma. Navođene su njegove reči da komunisti celog sveta moraju da „zbiju redove“ u odbrani malih evropskih naroda od nemačkog fašizma, da je fašizam „glavni neprijatelj radničke klase“, da će ga komunisti „pobijati svom snagom, pa i u saradnji sa demokratskom buržoazijom“, jer u parlamentarnim sistemima „radništvo ima još mogućnosti da se bori za svoja klasna prava, dok u fašizmu toga nema“. Komentar *Javnosti* je bio da „komunisti pokazuju priličan oportunizam u svojim metodama, što znači da je žestina njihovog naleta počela opadati“.⁸¹⁴ Navodilo se da je Kominternu do tada bila suprotstavljena miroljubivoj politici, tražeći da se eventualni rat pretvori u građanski rat da bi se „slomila demokratija“ i sprovela diktatura proletarijata, a da je upravo počela da zagovara ideje koje je do tada smatrala za kontrarevoluciju i izdajstvo. Citirane su reči istog nemačkog komunista koji je zagovarao „ili socijalizam ili fašizam“, tražeći da se komunisti bore „za svaku stopu demokratskih sloboda“ sa svima koji su verni principima buržoaske demokratije, kako bi se razvila „borba za proletersku demokratiju“, što je, kako je tvrdila *Javnost*, prvi put upotrebljen termin umesto pojma „proleterska diktatura“. Navođene su i njegove reči da ako bi fašizam nasrnuo na nezavisnost malih naroda, „rat nacionalne buržoazije napadnutih zemalja bio bi opravdan i u takvom ratu proletarijat i komunisti svakako ne bi bili indiferentni“. Citirani su i francuski komunisti, Kašen, da će „sarađivati sa svima antifašističkim strankama i grupama, bez razlike“, Torez, da su francuski komunisti spremni na podršku svake vlade koja vodi antifašističku politiku, pa su spremni i da učestvuju u takvoj vladi, i nemački komunista Florin, da je potrebno ujedinjenje svih antifašističkih partija radi stvaranja vlade „ujedinjene narodne fronte“, upućujući radnicima SAD, Britanije i Francuske reči: „Vi još imate demokratske slobode, i zato ih

⁸¹³ VII kongres Kominterne, *Proleter*, septembar 1935.

⁸¹⁴ Komunisti, fašizam i demokratija, *Javnost*, 10. avgust 1935.

branite! Branite svaki centimetar demokratskih buržoaskih prava“. Iz strane štampe je prenošeno da su komunisti pružili pomoć čak i Minhenskom episkopatu u borbi protiv nacionalsocijalizma, da je zapaženo učešće katoličkih sveštenika u rasturanju komunističkih letaka i da su komunisti prilazili klerikalnim omladinskim organizacijama zbog pojačavanja njihove borbene aktivnosti. *Javnost* je komentarisala da je demokratija, koja je do skoro tretirana kao najgori neprijatelj komunizma i koju je Kominternu u Rusiji „ognjem i mačem“ uništavala, sada postala prihvatljiva za saradnju. Tvrđila je da je do nedavno sovjetska vlast bila u najprisnijim odnosima sa italijanskim fašizmom, da je iz taktičkih razloga u vreme njegovog uspona pomagala pokret protiv socijalista kako bi lakše gušila demokratiju, da je italijanski fašizam prvi priznao sovjetsku vlast, da je nemački nacionalsocijalizam „bio pripremljen i vaspitan na osnovu odvratne borbe Treće internacionale protiv nemačkih socialista i nemačke demokratije“, iz uverenja da će njenim slabljenjem biti omogućen dolazak proleterske diktature. „Komunisti su svojim rukama uništavali demokratske slobode i svesno raščišćavali teren za fašističku reakciju“, misleći da Hitlerov pokret neće pokolebati tradicionalnu radničku solidarnost u Nemačkoj. Desilo se, međutim, suprotno jer su razočarani radnici u velikom broju prišli nacionalsocijalizmu. *Javnost* je ocenjivala da je „jezuitski moral“ da „cilj opravdava sredstvo“, postao dijalektički instrument komunističkih organizacija i usvojen kao načelo „mudrosti“ za teoriju i taktiku svetske revolucije. U početku su interesi revolucije dominirali nad interesima države, jer je i sam pojam države bio kontrarevolucionaran i podsećao na „odiozni imperijalizam“. Sada je trebalo zaboraviti na prošlost i boriti za „svaki centimetar buržoaskog prava“ i tražiti „taktičke saveze borbenog ateizma sa borbenim teizmom“.⁸¹⁵ Ipak, u odbacivanju nove orijentacije Kominterne, najeksplicitniji je bio urednik *Javnosti* Niko Bartulović, tvrdeći da „iskreni demokrati“ moraju da kažu da su najodlučniji protivnici fašizma, ali da ni antifašizam ne žele da prihvate „kao kapiju za uvlačenje boljševizma“. Zaključivao je da su „hvala bogu“, i fašizam i komunizam „u opadanju u čitavom svetu“, a da je slobodoumna

⁸¹⁵ Mil. M. Dadić, Logika stvari, *Javnost*, 17. avgust 1935.

demokratija „u živoj renesansi“, i izražavao nezadovoljstvo što se u zemlji, antimarksistička akcija, koja je sasvim lepo mogla da se javi „kao stvar isključivo naših pobuda“, javila „pod auspicijama jednog od najintimnijih Hitlerovih eksponenata“, sugerišući da nema drugog izbora, do onog između Hitlera i Staljina.⁸¹⁶

I *Pravda* je pisala o udruživanju svih snaga u svetu u odbranu demokratije koja jedina obezbeđuje narodnu volju, zbog čega su u njenu odbranu ustali i oni koji smatraju da demokratija pod izgovorom „narodne volje“ ne zadovoljava celokupan narod, a ustali su jer „ipak veruju da je kud i kamo spasonosniji demokratski oblik vladavine od autoritativnih režima, tojest od fašizma ma kog oblika“. Čak je na Kongresu Treće internacionale podvučena potreba odbrane demokratije i njeno pomaganje protiv fašizma. Koliko je fašizam postao „baur“, videlo se iz reči komunista Kašena da će radništvo i seljaštvo u Francuskoj „paktirati pre sa crnim đavolom nego sa fašistima“.⁸¹⁷

Konzervativna *Narodna odbrana* je ocenjivala da je na promenu stava Kominterne presudno uticao francusko-sovjetski pakt, posle koga je iz Moskve „naređeno“ komunistima da obustavijaju „svaku akciju protiv odbranbene snage svoje zemlje i da svu svoju snagu koncentrišu u borbi protiv fašizma“.⁸¹⁸ Na upravo održanom kongresu Kominterne trijumfovala je „politika saradnje sa buržoaskim državama“. Njegovi zaključci su „zaprepastili svet“, jer je Komunistička internacionala, koja je „svuda stvarala nered, anarhiju, revoluciju, koja je svaku borbu masa težila da pretvori u gradanski rat“, upravo proklamovala da „treba spasavati buržoasku demokratiju, raditi da se očuva mir svugde na svetu i boriti se protiv fašizma zajedno sa malograđanima“. *Narodna odbrana* je ocenjivala da ovo odstupanje od borbenosti prethodnog kongresa „teško pada krajnjim levičarima“ i dovodi ih „u nezgodan položaj prema agitatorima fašizma“. Postavljalo se pitanje da li ono predstavlja „istinsku korekturu jedne ekstremne doktrine ili samo momentalnu taktiku“, odnosno,

⁸¹⁶ Niko Bartulović, Fašizam kod nas, *Javnost*, 1. februar 1936; Fašistička i hitlerovska propaganda, *Javnost*, 25. jul 1936.

⁸¹⁷ Rade Drainac, Demokratija i fašizam, *Pravda*, 8. septembar 1935.

⁸¹⁸ Zajednički front francuskih levičara, *Narodna odbrana*, 21. jul 1935.

„veliku prevaru“. Verovalo se da su promenu taktike komunizma nalagali neuspesi unutrašnje politike u Sovjetskom Savezu, razočarenje masa, potreba učvršćenja vlasti, ali i spoljne prilike nastale posle „neočekivane pobede nacionalsocijalista u Nemačkoj“. Komunisti u fašizmu imaju „najjače neprijatelje“ koji su uspeli da u mase ubace „zgodne“ opijajuće parole, usled čega su svakodnevni socijalni problemi „kojima agituju marksisti“, gubili na snazi. Pod pritiskom „fašističkog naleta“, komunisti su morali da ublaže svoj stav prema nacionalnom pitanju, odbrambenom ratu i demokratskim ustanovama, jer je probuđeni nacionalizam lomio „nakalemljeni osećaj 'svetskog' bratstva“, narodi su osećali da rat dolazi i želeli da se brane, a demokratske ustanove „ako se održe“ jedine su mogle suzbiti fašističke težnje. Zato su „moskovski vlastodršci“, umesto da stvarnost silom prilagođavaju marksističkim idejama, prvi put morali da svoju doktrinu prilagođavaju svetskoj stvarnosti. „Od jedne izrazito revolucionarne zemlje koja je u očima levičara trebala da bude plamen od koga će se ceo svet zapaliti, postala je jedna konzervativna država (...) koja legalno čuva sadašnji politički poredak.“ Po *Narodnoj odbrani*, komunisti nisu imali izbora pred perspektivom da fašisti pobede u ratovima za kolonije i ublaže socijalne prilike u svojim zemljama, čime bi konačno ugušili marksizam. Smatralo se ipak da „istinski demokratski elementi“ moraju biti oprezni prema njima, jer „oni demokratiju ne mogu toliko voleti da bi zbog nje onemogućili ikad diktaturu proletarijata“. Ipak je priznavan ogroman značaj ove promene koja je veoma ojačala snage koje rade za svetski mir. Zaključivalo se: „Mi nacionalisti možemo biti ponosni što je marksistička dnevna politika počela poštovati 'nacionalne osećaje naroda' i time umanjila nepotrebne sukobe.“⁸¹⁹

Nasuprot uzdržanog stava građanskih listova i ambivalentnog pojedinih konzervativnih autora, većina konzervativno i desno orijentisanih autora su i ove odluke kongresa Kominterne iskoristili za pojačavanje, inače konstantnih napada na komunizam kao jedine opasnosti po svetski mir. Izveštavajući sa nacionalsocijalističkog kongresa u Nirnbergu 1936, *Vreme* je pisalo da je sa njega upućena „preklinjuća opomena pred boljševičkom opasnošću“. Gebels i

⁸¹⁹ Milovan Popović, Posle Kongresa III internacionale, *Narodna odbrana*, 22. septembar 1935.

Rozenberg su u svojim govorima, „nabrajajući duge nizove imena“, dokazali da boljševizam „nije neki slaveno-ruski, nego čisto jevrejski posao, čija je osnovna tendencija svetska revolucija“. *Vreme* je konstatovalo da je Hitler izložio „nepomirljivu objavu rata“ boljševizmu, on je „ranije nego ostali zapazio boljševičku zarazu u nemačkom narodu“ i video „puteve boljševičke infekcije u svetu“, on je „jasno video“ taktiku Kominterne da u „trojanskom konju“ boljševizam prokrijumčari u zemlje demokratije i „narodnih frontova“.⁸²⁰ Istim povodom i *Pravda* je pisala da je Hitler obeležio boljševizam i Sovjetsku Rusiju kao svog prvog neprijatelja. Tumačilo se da se on ne boji boljševičke propagande u Nemačkoj, ali da strahuje od njenog širenja na druge zemlje, naročito na Zapadnu Evropu i da je zato u Nirnbergu manifestovana težnja da se Nemačka stavi na čelo antiboljševičkog bloka u Evropi.⁸²¹

Na Hitlerov zahtev za stvaranje antiboljševičkog bloka, u beogradskoj javnosti adekvatno je odgovorio dvomesečnik *Kriminalna biblioteka*, čija je celokupna aktivnost u razmatranim godinama bila posvećena „komunističkoj opasnosti“, komunističkoj „mafiji“, Kominterni kao „zločinačkoj“ i „satanskoj“ organizaciji. Istovremeno, nije objavio nijedan tekst kritički nastrojen prema fašizmu, naprotiv, u retkim pominjanjima, njegova ocena je bila pozitivna.

U okviru svoje antikomunističke propagande, *Kriminalna biblioteka* je objavila tekst Adalberta Kungela o radu Saveza nemačkih antikomunističkih udruženja (Antikomintern) iz Berlina pod vođstvom dr Adolfa Erta. Kungel je tvrdio da je nemački narod zbog svog „skupo plaćenog“ iskustva u borbi protiv komunizma, smatrao za svoju dužnost da to iskustvo stavi na raspoloženje i drugim narodima „kojima boljševizam ugrožava život“. Iako je pobedom nacionalsocijalizma „postavljen moćan zid“ protiv Kominterne, njena snaga u Evropi nije slomljena, što su potvrđivala otkrića „komunističkih zavera“ u Bugarskoj i Rumuniji, „komunistička pljačkanja“ po Kini, „rovarenje komunista među narodima u kolonijama“, neredi u Španiji i Meksiku. U cilju „otkrivanja istine o rovarenju komunista po celom svetu“, Antikomintern izdaje dva biltena, *Antikomintern* i *SSSR-bilten (UdSSR-Dienst)* na nemačkom, engleskom i fran-

⁸²⁰ Nemačka posle Nirnberškog kongresa, *Vreme*, 4. oktobar 1936.

⁸²¹ Dr. Momčilo Ninčić, Pregled spoljne situacije, *Pravda*, 7. oktobar 1936.

cuskom jeziku, organizuje izložbe, štampa knjige, a njegov rad pomažu Institut za naučno proučavanje Sovjetske Unije i Antimarksistički seminar kojim upravlja takođe dr Ert i koji služi „naučnom istraživanju marksizma i boljševizma“. Organizacija vidi komunizam kao „internacionalno organizovano političko zločinstvo, kao neku vrstu političkog satanizma“. Sedmi kongres Kominterne je izbacio lozinku „zajedničkog fronta“ da bi se njihov „razoran rad“ još više intenzivirao. Autor je tvrdio da se već primećuju plodovi tog rada u Francuskoj, Čehoslovačkoj i drugim državama, gde je na delu „organizovano zločinstvo“ koje želi da uništi kulturu i religiju, a pripremljeno u Moskvi „od generalštaba čvrsto organizovane svetske stranke komunista“. Sedmi kongres je pokazao da Moskva ne namerava da napusti svoje planove o svetskoj revoluciji i da je zato krajnje vreme da se zajedničkim otporom savlada „grozna opasnost boljševističke svetske revolucije, najkrvavije od svih revolucija, koja pretili svima narodima i celome svetu“. Tvrdio je da se u raznim državama već javljaju težnje za ujedinjenjem „zdravih i konstruktivnih snaga“ u borbi protiv Treće Internacionale, a da bi se savladao svetski boljševizam, „taj najogorčeniji neprijatelj sviju kultura i naroda“, mora da se komunističkom „zajedničkom frontu“ suprotstavi internacionalni antikomunistički „zajednički front“.⁸²²

U potpuno istom stilu i sa identičnim zaključcima pisali su i autori *Kriminalne biblioteke*. Časopis je 1936. kao iluziju video pisanje dela štampe da je komunizam izgubio borbenost, da više ne pretili svetskom revolucijom i da sa njim može da se uspostavi saradnja u obezbeđenju mira. U ovom časopisu se tvrdilo suprotno. Kominternu nije evoluirala i nije spremna da nađe dodirne tačke sa buržoaskom demokratijom, ona je samo promenila taktiku koja je dvostruka, javna tj. legalna u zemljama koje je dopuštaju, i tajna, „podzemna“ u zemljama u kojima je nedopuštena, gde stvara tajne mreže partijskih organizacija i šalje agente da prodiru u legalne organizacije sa ciljem da u njima razvijaju „razornu delatnost“. Događaji u svetu ukazuju da se Kominternu priprema da sprovede svoj plan o svetskoj revoluciji etapnim putem. To je taktika koju je Georgi Dimitrov nazvao „taktikom Trojanskog konja“, a podrazumeva uvlačenje „u tvrđavu buržoaske demokratije da bi

⁸²² Adalbert Kungel, referent Antikominternu, Berlin, Antikominternu, *Kriminalna biblioteka*, 1. januar 1936.

ovu minirala i pripravila masu za diktaturu proletarijata“. „Opijena“ svojim uspesima u Francuskoj, Belgiji, Španiji i Meksiku, Kominternu je započela „čarke na sve strane“, prvo rat u Španiji. Kako bi se „zločinačkoj akciji komunista“ stalo na put, list je tražio da se u „dvanaestom času“ upoznaju planovi protivnika i njegov mentalitet, „odnosno patološke osobine komunista“, jer osnovnu ideju komunizma predstavljaju „zločin i anarhija“. Kominternu je „mafija“ kojoj na čelu stoji „bugarski emigrant“ Georgi Dimitrov, odgovoran za „mnoge zločine“, ona ugrožava bezbednost država, „kao crv nagriza sve što je zdravo u jednoj zemlji“, uvlači se u sve nacionalne „zdrave“ organizacije, čak i u porodicu. Komunizmu nije svetinja ni škola, on propagira nerad, neposlušnost, raskalašan život, a da bi omladinu što više „zatrovao“ i upotrebio „za svoju konspirativnu zločinačku akciju“, održao je i kongres Komsomole. Instrukcije kongresa Kominterne i Komsomole, tih „mafija“, odmah su sprovedene u delo u čemu komunisti „ne prezaju ni od zločina“. Komunizam je „neka vrsta čovečije zaraze i napada na organizam kada je ovaj oslabio“, a upravo je postojeća ekonomska i politička situacija pogodan teren za nju. Oni govore protiv rata, a ustvari ga izazivaju u nadi da će moći da ga iskoriste za svoje ciljeve.

Ovakvu „opasnu akciju“ protiv društvenog poretka, komunisti su prvo razvili u Nemačkoj, zbog čega su došli u sukob sa nacionalsocijalistima. Pred opasnošću od komunizma, nastao je fašizam u Italiji, Austriji i drugim zemljama, „koji nemilosrdno progona komunizam“, a dobrim delom komunisti su „svojom razornom akcijom“ pomogli i dolasku Hitlera na vlast. Posle pobede Hitlera, komunizam je u Nemačkoj „doživeo krah i komunisti sa svojim organizacijama beže na sve strane Evrope“. S druge strane, dok komunisti pokušavaju da unište postojeći poredak, „slepa buržoazija“ je naivno prihvatila zajedničku akciju sa njima protiv „navodne fašističke opasnosti“, zadovoljavajući se trenutnom pomoći koju joj komunisti pružaju, a ništa ne preduzimajući da organizuje „opštu društvenu akciju protivu postojeće opasnosti“. Prognani iz Nemačke, komunisti su na Sedmom, „najvažnijem kongresu Kominterne“, iz temelja promenili dotadašnju taktiku u borbi za „svetsku revoluciju“ „i kao preporođeni i pobesneli sa još većom mržnjom stupaju u jednu lukavu akciju velikog stila koristeći tešku političku situaciju u Evropi“ da zavladaju svetom. Kritikovan je deo štampe u zemlji (na pri-

mer, *Politika*), što je kongres predstavljen kao konferencija za odbranu demokratije i obezbeđenje mira. Kao dokaz njegovih drugačijih namera citirani su stavovi komunista Pika i Dimitrova da je nužno prodiranje u sve omladinske organizacije buržoasko-demokratskih, reformatorskih, fašističkih partija, religioznih udruženja i njihovo mobilisanje protiv militarizacije, protiv logora za prinudni rad, a za stvaranje jedinstvenog fronta svih „nefašističkih omladinskih organizacija“. Citirani su i stavovi da komunisti, braneci demokratske tekovine, to ne čine radi njenog ovekovečenja, već da bi ih iskoristili u interesu klasne borbe. Ovi navodi su za *Kriminalnu biblioteku* bili dokaz da boljševizam nije izgubio svoju borbenost, da je Sedmi kongres i dalje ostao na stanovištu diktature proletarijata i svetske revolucije, nadajući se da će iskorišćavanjem političke situacije u svetu, izazivanjem revolucionarnih pokreta, netrpeljivosti klasa, građanskih ratova, na ruševinama postojećeg društva „zasijati sovjetska zvezda“. Poziv komunista upućen demokratama za zajedničku odbranu od fašizma, komentarisani je kao ironija, jer „oni koji su uništili ne samo parlamentarizam, već sve što je zdravo, pa čak i religiju“, pojavljuju se kao branioci parlamentarizma. To je samo „mamac“ da bi se srušio društveni poredak i uveo „crveni pakao“. Uvidevši svoje greške u prošlosti, komunisti su odlučili da izaberu „elastičniji put“, da se prilagode prilikama i da pozovu buržoaziju u zajedničku akciju protiv fašizma. Kominternu je izbacila dve nove parole, prva je Narodni front u koji je pozvala sve levičarske struje, posebno socijaliste „kako bi im na taj način preuzela vođstvo u sindikatima“, druga je „borba protiv fašizma“, u koju je pozvala i sve buržoaske elemente. Komunisti su uvideli da nisu u stanju da sami povedu akciju, pa više ne pomišljaju na preuzimanje vlasti putem revolucije. Zato su potražili kod buržoazije i socijalista saveznike za borbu protiv fašizma, koji im stoje na putu ka ostvarenju njihovih ideja. Privremeno su „iz čisto taktičnih razloga“ odlučili da izbegavaju da javno govore o „svetskoj revoluciji“, zbog čega su mnogi poverovali da su evoluirali i da su se odrekli „diktature proletarijata“.

Kriminalna biblioteka je zaključivala da će „komunistička vanzakonska akcija“ i „komunistička opasnost“ sve više jačati i da je zato nužna opreznost prema ovakvoj „veštoj i lukavoj taktici“ Kominterne i prodiranju njenih „agenata“ u legalne organizacije. Na ovu „ludačku akciju“ Kominterne mora da se

odgovori zajedničkom akcijom, odnosno, blagovremenom „protivakcijom sa svih frontova“ kojom će ona biti uništena.⁸²³

Kao i u tekstovima uredništva, i autorski članci *Kriminalne biblioteke* nosili su iste poruke. Vladeta Milićević je pisao da se u svetu javila „kao kakva zaraza“ ideja o demokratiji novog tipa u znaku Narodnog fronta, a takva „demokratska groznica“ je doprla i do Jugoslavije. Za ovog autora je bila dokazana „istorijska činjenica“ da je pojava fašizma „prirodna reakcija komunističkoj opasnosti“, pokušaj buržoazije i kapitalizma da zaštite tekovine postojećeg društva „od utopijskih komunističkih ideja“, a da je samo privid da je nova akcija komunizma reakcija na talas fašizma. Tvrdio je da do 1935. niko nije ni pomišljao na stvaranje suprotstavljenih „frontova“ demokratije i fašizma, niti je iko smatrao da je fašizam reakcionaran, imperijalistički, opasan po demokratiju i da priprema rat. S druge strane, Kominternu koja je trpela poraze, uočivši opasnost po komunizam od fašizma i želeći da zaustavi njegovo naglo širenje, morala je da pribegne novoj i „neiskrenoj“ taktici. Pod maskom demokratije, komunisti su pošli u novi napad na buržoaziju i u osvajanje vlasti, a vrhunac njihove taktike je krilatica Narodni front. Misao-vodilja je ukazati radničkoj klasi da je glavni neprijatelj „fašizam“ i da je potrebno mobilisati sve njegove protivnike. Time se ustvari, izgrađuje nova taktika napada na buržoaziju koja, u revolucionisanju masa i neminovnom sukobu između demokratije i fašizma, koji se „sve više zaoštrava većim manevrom komunističkih agitatora“, neće biti u stanju da zadrži antifašistički pokret da u zgodnom momentu preuzme vlast. Komunisti, „uvek razarajući svoj pakleni plan, računaju da će u ovoj najavljenom i podmetnutoj 'antifašističkoj borbi' na prvom mestu podleći državni aparat buržoazije“, koji će oni paralizovati, kako buržoazija ne bi mogla da im osujeti planove.⁸²⁴ I Đuro Sarapa je verovao da su odlukama Sedmog kongresa, komunisti odstupili od „nekompromisnih parola socijalne revolucije“, a pribegli taktici „oportunističkog sporazumevanja“ sa građanskim partijama. Naglašavao je da ovaj novi stav komunista ne sme da se shvati kao njihovo odstupanje od revolucionarnih doktri-

⁸²³ Taktika i rovanje od strane Kominterne, *Kriminalna biblioteka*, 1. januar 1936; Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država, *Kriminalna biblioteka*, 16. septembar-16. oktobar 1936.

⁸²⁴ Vladeta Milićević, Kominternu u znaku Narodnog fronta, *Kriminalna biblioteka*, 16. maj 1937.

na, već samo kao „etapno osvajanje širokih masa u pravcu ostvarenja konačnog komunističkog cilja – oružanog udara na postojeći društveni red i uspostavu proleTERSKE diktature“. Alarm komunista protiv fašizma je zato lažan, jer im je cilj „borba protiv sistema koji je po svojim osnovnim doktrinama odlučan i nepoverljiv pandan komunističkog internacionalizma i svih njegovih teorijskih floskula“, odnosno, fašizam je kao antiteza komunizmu, „zasnovan na respektovanju istorijskih tradicija, kulturnih tekovina i svih ostalih oznaka jedne određene nacije“ i predstavlja neprijatelja svim revolucionarnim pokušajima „anarho-komunizma“.⁸²⁵

Profašistički autor Danilo Gregorić je ocenjivao da će poslednje odluke Kominterne imati „najkrupnije posledice“ u svetu, jer pokazuju da je ona spremna na sporazum sa „kime god bilo“ samo da se „narodno buđenje i narodna svest“ unište. „Naredbu“ koju je dala komunističkim partijama da sklope sporazume sa liberalnim strankama, odnosno, „sa svima grupacijama koje predstavljaju prošlost i starost“, tumačio je kao želju „da se ubije novi nacijonalizam, koji hoće da na ruševinama društvene truleži, moralne gadosti i marksističkoga otrova sagradi novu, bolju budućnost naroda“. Odluku je ocenjivao kao „podmuklu“ i opasniju od svih prethodnih pozivanja na svetsku revoluciju. Po Gregoriću, komunizam je svoju ulogu već odigrao i „svestan“ je da će ga pobediti „novi, zdravi, socijalni nacijonalizam“. „On predoseća, da je došao krajnji čas, kada se ima konačno raspraviti pitanje, hoće li se narodi povesti za parolama krvavim, lažnim i punim otvorene mržnje ili će poći novim putem, koji mu pokazuje njegov karakter, njegova poštena svest, njegov probuđeni novi, konstruktivni i socijalni nacijonalizam“. Smatrajući da od ovog pitanja zavisi opstanak civilizacije, Gregorić je tumačio da je komunizam svojom odlukom pokazao da je odlučio da u borbu baci sve svoje snage, da se slab pred talasom „probuđenih naroda“ opredelio za saveze sa onima protiv kojih se uvek borio. Zato on „otvoreno pruža ruku kapitalističkim, liberalističkim i buržoaskim strankama, on bi pružio ruku i crnome đavolu – samo da na prevari podjarmi i baci u ropstvo celo čovečanstvo“. Ovakvu „računicu“ smatrao je providnom, jer joj je cilj da udruživanjem sa „snagama najcrnje reakcije, sa svima

⁸²⁵ Đuro Sarapa, Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas, *Kriminalna biblioteka*, 16. oktobar 1938.

grupacijama za međunarodno porobljavanje“ uništi vesnike novog života, „novi socijalni nacijonalizam“. Predviđao je da će se, po obavljenom poslu, komunizam obračunati sa kapitalizmom koji je već „potonuo u nepovrat“. Ipak, Gregorić je bio uveren da se Kominternu prevarila u oceni protivnika – nacionalsocijalizma, jer se „novi duh, ideja novoga nacijonalizma“ ne može savladati. Narodi sada „znaju“ da ga je međunarodni kapitalizam sa liberalnom demokratijom „na najstrašniji način eksploatisao“, kao i da „obećani komunistički raj znači novo, još gore ropstvo“. Tvrdio je da su se međunarodni kapitalizam, komunizam i liberalizam našli na istoj strani onda, „kada se narodna svest počela buditi“, sam usklikujući da im neće pomoći ova „odvratna podmuklost“, makar se Treća internacionala stavila „sto puta u službu kapitalističko-liberalne reakcije“. „Neka se sve sile laži i krvi spoje u jedan splet protiv naroda – narod je jači“. Preko *Otadžbine* je „trubio na uzbunu“, verujući da će se narod „rasaniti“ i jednim zamahom „svoje žuljevite ruke“ zbrisati i „mračne gotovane koji mu piju snagu“ i „nove proroke, koji mu obećavaju krvavi komunistički raj“.⁸²⁶

O istoj temi u *Otadžbini* je pisao i Velibor Jonić. Smatrajući da Treća internacionala i dalje radi na izazivanju svetske revolucije, odobravao je zabrane rada komunista u raznim zemljama. Njihov zahtev da se u borbi protiv fašizma pomogne liberalna demokratija, po njegovom mišljenju bio je rezultat uverenja komunista da demokratija, „sa svojim izživelim ekonomsko-socijalnim sistemom“, nije u stanju da rešava savremene probleme i da se time otvara povoljan teren za širenje komunističke ideologije.⁸²⁷ *Otadžbina* je pisala da je Kominternu, izdajući „naređenje“ marksistima da ulaze u stranke liberalne buržoazije kako bi rušili autoritet njihovih vođa, time prvi put obukla „tuđe ruho“ u borbi za svoje ciljeve. Ovu akciju je u Italiji sprečio Musolini zadajući „smrtni udarac marksizmu“, ali je Kominternu organizovala propagandu protiv fašističkog režima koju je prihvatila i liberalno-kapitalistička štampa. Zatim se Kominternu „bacila“ na Nemačku istrošenu ratom sa ciljem da je „zapali“, pa se kao reakcija javio Hitler koji nije dobro poznao marksizam, ali je ipak prema njemu

⁸²⁶ Dan. Gr. Nova taktika, *Otadžbina*, 25. avgust 1935.

⁸²⁷ Velibor Jonić, Nova komunistička taktika, *Otadžbina*, 3. novembar 1935.

osećao „duboku misionarsku mržnju i odvratnost“. Zato je, „kao po komandi“, celokupna svetska štampa napustila Musolinija i „udarila po Hitleru“, koji je postao „kroz ogledalo svetske štampe pelivan i manijak“. Tada je, po *Otadžbini*, nastala nova taktika komunista da sklapaju sporazume sa „buržoaskim i kapitalističkim režimima“, uz „naredbu“ marksistima da ulaze u kapitalističke političke grupacije kako bi kroz njih minirali „ceo društveni javan i privatan život“ i srušili veru „u svaki nacionalan poredak“. Pišući o saradnji liberalne demokratije i komunizma, „kapitalizma i njegovih dojučerašnjih najljućih protivnika“, *Otadžbina* je tvrdila da u „samrtničkoj borbi umire preživeli sistem“, ali da mu se ne umire i da zato prihvata svaku ruku koja bi mogla da ga „održi nad burnim talasima novoga vremena“. Udružio ih je zajednički strah od „Novog što neumitno dolazi, od buđenja i osveščavanja nacija“, upućujući ih u zajednički tabor „koji smatra da može da se nosi sa bujicom novog svesnog nacionalizma – konstruktivnog i socijalnog“. „Tabor“ demokratije i komunizma je pokušavao „smicalicama, lažima, kupovanjem savesti ili terorom da uništi glas krvi, da zadrži hod istorije“. Po *Otadžbini*, nasuprot demokratiji i komunizmu javila se „Nova misao“ (njen drugi eufemizam za fašizam) narodnog „gradilaštva protiv komunističkog rušilaštva“, koja „u ime celine narodne vlada nad samom sobom“. Ta nova vladavina će zadovoljiti čitav narod „dajući svakom njegovo pravo organsko mesto“. *Otadžbina* je pisala da je demokratska štampa u Jugoslaviji, kao i svuda u Evropi, upala „u iste greške“, postajući „iz gluposti“ vodonoša onih s kojima bi rado obrazovala zajednički „narodni front slobode“, ocenjujući je sličnom „ovcima koje su ušle u društvo vukova“, samo što je demokratija gluplja, jer su ovce na silu ušle u vučje društvo, a ona je milom primila u svoje društvo komuniste. Osuđivala je propagandu koja je „zaludila svet o krvavim, antinarodnim, antiradničkim, ugnjetačkim i reakcionarnim režimima“ u fašističkim zemljama tvrdeći da su u njima ugušene slobode i da besni „diktatura kapitalizma“. Nasuprot ovoj „lažnoj propagandi“ koja je sprovedena samo zato što su upravo fašističke države uspele da „likvidiraju“ komunizam, *Otadžbina* je želela da obavesti čitaoce o „stvarnom“ stanju u Nemačkoj koje je bilo sasvim drugačije.⁸²⁸ U sličnom duhu,

⁸²⁸ Miniranje, Komintern, buržoaske partije i „fašizam“, *Otadžbina*, 15. mart 1936; Dva fronta, *Otadžbina*, 8. decembar 1935; Dva sveta koračaju

Svetislav Stefanović je 1936. pisao da je parola Narodnih frontova u španskim događajima definitivno diskreditovana kao „zavera judeo-masonska i komunističko-anarhistička“.⁸²⁹

Narodni Front u Francuskoj

Najdetaljnije su o pobedi Narodnog fronta u Francuskoj pisali levičari, izveštavajući o istorijatu ideje i njegovoj aktivnosti. Autori ostalih ideoloških struja ovom pitanju uglavnom nisu pridavali naročiti značaj.

Komunistički *Proleter* je 1935. pisao da je Narodni front u Francuskoj okupio široke grupacije, od komunista, socijalista, pacifista, sindikalista do radikala i radikal-socijalista, za borbu protiv fašizma i sprečavanje srednjih slojeva da pređu u fašistički „tabor“, ocenjujući da je njegova manifestacija u Parizu 14. jula te godine sa pola miliona učesnika, prevazišla sve dotadašnje u odbrani slobode.⁸³⁰ I Nikola Vučo je navodio da je tek posle događaja od 6. februara 1934, kada su fašističke organizacije u Parizu priredile „krvave manifestacije“ u cilju osvajanja vlasti, i u Francuskoj postalo jasno koliko je ozbiljna opasnost od fašizma, što je uslovalo prikupljanje demokratskih snaga i obrazovanje Narodnog fronta. U njegovom stvaranju, Vučo je opisao nekoliko faza. Oko Andre Žida, Romen Rolana i Anri Barbisa grupisali su se mnogobrojni pisci, a profesori Rive, Lanževen i Alen su osnovali Antifašistički komitet intelektualaca. Na kongresu u Amsterdamu 1933. organizovana je zajednička akcija protiv rata, a posle Hitlerovog dolaska na vlast, na kongresu u Parizu, u sali Plejel, odlučeno je da se aktivnost proširi i na borbu protiv fašizma. Pokret međunarodnog karaktera pod imenom Amsterdam-Plejel bio je prvi pokušaj zajedničke akcije i imao u svojim redovima „komuniste, pripadnike Glavnog radničkog saveza i nekoliko socijalista“. Posle događaja od 6. februara 1934, socijalisti su osnovali u Parizu Središte za uniju antifašističkih snaga nakon čega je došlo do fuzionisanja sa organizacijom Amsterdam-Plejel i formiranja zajedničkog Odbora za antifašističku akciju. Do kraja 1934. samo u pariskoj oblasti, Odbor je grupisao oko sto organizacija sa preko 500.000 pripadnika, a ulas-

zajedno, *Otadžbina*, 3. maj 1936; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936.

⁸²⁹ Svetislav Stefanović, *Između ideoloških i frazeoloških frontova* (1936), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 208.

⁸³⁰ Borba za jedinstvo i narodni front, *Proleter*, jul-avgust 1935.

kom i radikal-socijalista, proširio je organizaciju na čitavu Francusku. Vučo je smatrao da je socijalistički vođa Leon Blum najbolje okarakterisao Narodni front kada je, tražeći ujedinjenje svih grupa za odbranu Republike od fašizma, tvrdio da se bez zauzeća vlasti ne može postići definitivna pobjeda. Po Vučovoj analizi, Francuska revolucija nije mogla da spreči evoluciji privrednog poretka, u kome je dvesta, uglavnom aristokratskih porodica stare monarhije, zadržalo faktičku vlast, predstavljajući „pravo stanje bogaćenja“, protiv koga je ustao čitav „francuski radni narod“. Zato je Narodni front kao svoje ekonomske ciljeve postavio nacionalizaciju Narodne banke i proporcionalno i progresivno opterećenje velikih bogatstava. S druge strane, fašizam je u međunarodnim odnosima stvorio permanentnu opasnost od rata, pokazujući da je fašistička vlast nestabilna ako ne ostvaruje uspehe „vrlo opasne za mir“. Suprotno od onih neprijatelja fašizma koji su verovali da će se rat otkloniti ako se protivni fašističkih država neprestano zadovoljavaju, Vučo je tvrdio da je „u samoj prirodi fašizma da bude stalno nezadovoljan“ jer je „nazajazljiv“, čemu je politika popuštanja davala novu snagu, produžujući „i inače već nesnosnu psihozu rata“. Fašističke organizacije su i u Francuskoj verovala da rat predstavlja „najveću strast i cilj čovečanstva“, čemu se suprotstavio Narodni front. Citirao je Rolanove reči da je mir „smrtonosan za fašizam“, kao i reči Hajnriha Mana da je pravi mir moguć samo posle nestanka diktatura. Vučo je verovao da pobjeda Narodnog fronta u Francuskoj znači stvaranje uslova za buduće socijalističko društvo, zaključujući da „radnički i seoski stalež postaju predmet briga državne uprave“ i da „francuski narod već oseća kako se privredni i politički život stavlja na nove osnove i kako se bliži kraj svemoći jednog staleža, a slobodom i jednakošću utvrđuju stubovi budućeg društvenog uređenja“.⁸³¹

I Veselin Masleša je pisao o Narodnom frontu u Francuskoj, ocenjujući da je u momentu privredne i političke krize njegov najvažniji zadatak bio borba protiv fašizma i protiv shvatanja da je njegova pobjeda neminovna. Formiranje Narodnog fronta je omogućilo akciono jedinstvo radničke klase. Za razliku od prethodnih koalicionih vlada koje su težile održavanju građanske demokratije u borbi protiv leve, Narodni front se bori za njeno održanje u borbi protiv fašizma i desnice. U koalicio-

⁸³¹ Nikola Vučo, Pobjeda demokratije u Francuskoj, *Pravna misao*, maj-jun 1936.

nim vladama vođstvo je bilo u rukama kapitala, u Narodnom frontu je u rukama radničke klase. Koalicione vlade su bile za saradnju sa finansijskim kapitalom, Narodni front za savez sa srednjom klasom. Koalicione vlade su omogućile fašizam, a Narodni front je trebalo da ga onemogući. Masleša je tvrdio da levičari teorijski i dalje veruju da je ekonomski slom kapitalizma neizbežan, uslovljavajući socijalizam, ali i da cilj Narodnog fronta nije politička organizacija tog sloma, već težnja da na „političku ofanzivu kapitala, fašizma“, odgovori velikom kontraofanzivom koja će mobilisati narodne mase u njegovom rušenju.⁸³²

Pišući 1936. o političkim podelama u Francuskoj, i Jovan Đorđević je navodio da se na suprotnoj strani od francuskog fašizma javljao Narodni front, kao široka politička formacija koja je proizašla „iz velikog protesta francuskih narodnih masa protiv fašističkog piča od 6 februara 1934“, iz inicijative intelektualaca Rivea, Lanževena i Alena koji su stvorili antifašistički front od preko 6.000 intelektualaca, i iz antiratnog i antifašističkog fronta Amsterdam-Plejel. Obuhvatajući celokupnu levicu, Narodni front je bio jedan od najmasovnijih pokreta u Francuskoj, okupljen na širokoj osnovi zajedničke borbe protiv fašizma i rata, za očuvanje demokratije i oslobođenje francuskog naroda od tutorstva novčanih organizacija. Socijalno, Narodni front je ostvario široku zajednicu srednjih klasa, seljaštva i proletarijata, vezujući građansku demokratiju za proletersku socijalnu demokratiju. Njegov osnovni ideološki stav sadržavao je potrebu za slobodom, veru u jednakost i poverenje u malog stvarnog čoveka, „a ne u nadčoveka, firera“, jer je kult slobode „najizrazitija crta socijalne psihologije francuskih masa“.⁸³³ I Dragoljub Jovanović je 1937. pisao da je Narodni front u Francuskoj „najbolja formula za organizovanje anti-kapitalističkog bloka“, jer je među levičarima postignut „ne samo negativan sporazum, za borbu protiv fašizma, već je izgrađen i pozitivan program, za rad na vlasti“. Ocenjivao je da je prva godina njegove vlasti bila „sjajna“, jer su stranke, od radikala do komunista, složno sprovodile reforme na svim poljima, verujući

⁸³² Veselin Masleša, Narodni front i ranije koalicione vlade, *Pravna misao*, jul-avgust 1936.

⁸³³ Dr Jovan Đorđević, *Savremena francuska demokratija*, sociološko-pravna rasprava, Beograd, 1936, 16-33.

da bi francuski primer mogao da bude poučan za sve druge zemlje.⁸³⁴

I pored uspona fašizma u Francuskoj, konzervativna *Narodna odbrana* je 1935. smatrala da je otporna snaga francuske demokratije bila mnogo jača nego u drugim zemljama, što je omogućilo da levičarske stranke pred neposrednom opasnošću od desničarskih pučeva, stvore Narodni front čija je pobjeda smatrana izvesnom. Navodilo se da je 14. juli te godine bio „prva velika smotra“ snaga Narodnog fronta, jer se pokazalo da je građanstvo i radništvo „u ogromnim masama“ uz njega. Isticalo se da je bila „impozantna“ i povorka desničarskih organizacija kod kojih nije bila tolika masa ljudi, ali su ostavili „duboki utisak“ svojom „besprekornom vojničkom organizacijom“. Zaključivalo se da ove pojave „sa pravom uznemiruju francuske političke krugove“, jer je teško predvideti da li će parlamentarizam uspeti da uvede politički život zemlje u redovan tok „kada su političke strasti već u tolikoj meri preplavile ulicu“.⁸³⁵

Vreme je 1936. pisalo da se u šali kaže da Francuska izlazi na izbore podeljena na „salopare“ (dripce) i „salonare“ (ljudе iz salona). Salopari sačinjavaju levičarski izborni blok, a salonari izborni blok centra i desnice. U levičarskom bloku nalaze se komunisti, socijalisti i radikal-socijalisti, a uz njih su i intelektualci, profesionalni političari, mali sopstvenici i činovnici, radnici i većina provincijskih listova. Slobodno-zidarske lože, „ugrožene od strane fašističkih elemenata sa desnice“, aktivno pomažu ovaj levičarski front i „služe kao cement koji vezuje njegove sastavne delove“. Desničare podržavaju visoki činovnici, pravosuđe, sveštenstvo, vojska, krupni kapital i velika pariska štampa. „Levičarski izborni blok sav je nakostrešen protiv fašizma, desničarski front protiv marksizma“.⁸³⁶

Otdžbina je ocenjivala da je u Francuskoj, u strahu od „buđenja naroda“ (još jedan ljotičevski eufemizam za fašizam), došlo do saveza buržoazije i boljševizma u Narodnom frontu. Zato se priželjkivao njegov raspad tvrdnjom da će „probudeni

⁸³⁴ Dragoljub Jovanović, Za radnu demokratiju, (pogrešna alternativa: fašizam-komunizam), *Nova Evropa*, 26. maj 1937.

⁸³⁵ Zajednički front francuskih levičara, *Narodna odbrana*, 21. jul 1935.

⁸³⁶ U jeku izborne kampanje, narod u Francuskoj podelio se u dva velika bloka, *Vreme*, 21. april 1936.

narod“ uzeti „svoju državu u svoje ruke“ i zbrisati sve „sile prošlosti“ udružene u njemu.⁸³⁷



Ošišani jež, 2. januar 1937.

Sovjetsko-nemački sporazum o nenapadanju

Za razliku od odluka Sedmog kongresa Kominterne iz 1935. koje su detaljno analizirane, sovjetsko-nemački sporazum o nenapadanju iz avgusta 1939. u beogradskoj štampi nije naišao na naročito veliki odjek. Očigledno da ovaj akt nije izazvao zbunjenost samo u redovima levičara u svetu, već je uneo konfuziju i u desničarske krugove. Samo su retki autori pokušali da ga objasne, prepoznajući u ovom činu posledicu nezadovoljstva Sovjetskog Saveza zbog isključivanja iz Minhenskog sporazuma.

Život i rad je sredinom 1939. pisao da svetsku politiku komplikuje, pored sukoba demokratije i fašizma, i borba između kapitalističkog i socijalističkog sistema koje je samo strah od rata opredeljavao za miroljubivu politiku. „U engleskim kombinacijama Nemačka je trebala da posluži kao avangarda u ratu protiv Sovjeta. Kolonije bi zamenila Ukrajina“. Zato je posle Minhenskog sporazuma štampa demokratskih zemalja podgrevala ukrajinski problem „želevći da nametne Nemačkoj ideju no-

⁸³⁷ D. Gr. Verski rat u Evropi i Zbor, *Otadžbina*, 5. novembar 1936.

vog krstaškog rata za osvajanje Ukrajine“, ali su se takve „nade“ Velike Britanije izjalovile, jer se Nemačka nije orijentisala na Ukrajinu, već je u još oštrijoj formi postavila zahtev za povratak kolonija.⁸³⁸ Istovremeno je i *Napred* pisao da ima više razloga što nije došlo do saveza između Velike Britanije i Sovjetske Rusije. Prvi je bio u nepoverenju Sovjetske Rusije u iskrene namere Britanije da organizuje sistem nedeljivog mira. Pretpostavljalo se da je tokom pregovora u Minhenu podozrevala nameru Velike Britanije da žrtvuje Čehoslovačku i time olakša Nemačkoj put ka osvajanju Ukrajine. Ipak se verovalo da bi Rusija, ako dobije garantije u iskrenost namera Velike Britanije, Francuske i Poljske, mogla da pristane na saradnju u suzbijanju nemačke agresije. Drugi razlog što do saveza nije došlo pripisivan je suviše velikom uverenju na Zapadu da je vojna snaga Sovjetske Rusije organizovana prvenstveno za odbranu, ne i za napad. I treće, tvrdilo se da Poljska, zbog ideoloških i istorijskih razloga ne želi pomoć ruskih trupa. Bilo je, međutim, i indicija da u izboru između nemačkog napada i ruske pomoći, „nema Poljaka koji se ne bi opredelio za drugo rešenje“.⁸³⁹

Dan uoči početka rata, a nedelju dana po potpisivanju nemačko-sovjetskog sporazuma, *Napred* je pisao da se očekivalo da će i Sovjetska Rusija pristupiti bloku mira, jer se izjašnjavala protiv politike rata i za iznalaženje mirnog rešenja međunarodnih sukoba. Duže vreme je vodila pregovore sa Britanijom i Francuskom i primala njihove vojne stručnjake u Moskvi. I dok se svakoga časa očekivalo zaključenje sporazuma, „pukla je vest“ o zaključenju pakta o nenapadanju između Sovjetske Rusije i Nemačke. Time je pojačana uznemirenost u Evropi i otvorilo se pitanje, da li se Sovjetska Rusija isključila iz fronta mira. Po ovoj analizi, Nemačka je u ovom ugovoru videla mogućnost da se, oslobođena od eventualnog ruskog pritiska, odlučno baci na rešavanje svojih zahteva prema Poljskoj i van Evrope po pitanju kolonija. Ona je znala i koliki su značaj Francuska i Britanija pridavale pristupanju Sovjetske Rusije bloku mira, pa je bilo razumljivo nemačko nastojanje da je navede na neutralan stav. U zapadnim državama ovaj preokret je naišao na neodobravanje, naročito u javnom mišljenju, gde je dotadašnja politika mira Sovjetske Rusije stvorila veliki broj

⁸³⁸ Nikola Radojević, Evropa od Versaja do danas, *Život i rad*, april-jun 1939.

⁸³⁹ Velika Britanija i Rusija, *Napred*, 26. april 1939.

simpatizera u širokim narodnim slojevima. Kao razlozi koji su je mogli navesti da se odluči na zaključenje ugovora o nenapadanju, isticana je činjenica da je Sovjetska Rusija od rata bila isključena iz bloka evropskih sila, a u krizi oko Minhenskog sporazuma, ne samo da je ostala potpuno usamljena, već je postojala opasnost da se Nemačka okrene protiv nje. Pretila joj je opasnost i na Dalekom istoku, u slučaju zaključenja saveza između Nemačke, Italije i Japana, a nije mogla da računa na pomoć Britanije i Francuske. Postavljalo se pitanje da li ugovor predstavlja smišljenu politiku ili samo taktičke poteze jedne ili druge države, i zaključivalo da ma koliko da se računalo na neposredno dejstvo ovog ugovora, ono je bilo mnogo manje nego što se očekivalo.⁸⁴⁰

Nemačko-sovjetski ugovor 1939. je u *Srpskom književnom glasniku* tumačen kao demonstracija proistekla iz Staljinove osvete za „zanemarivanja Sovjetske Rusije od strane velikih sila poslednjih godina“ i Hitlerove potrebe da zastraši velike sile prilikom napada na Poljsku.⁸⁴¹



Pravda, 23. januar 1937.

⁸⁴⁰ Međunarodni pregled, *Napred*, 31. avgust 1939.

⁸⁴¹ Živ. Balugdžić, Borba između međunarodnog prava i istorijske misije u 1939 godini, *Srpski književni glasnik*, 16. januar 1940.



Pravda, 29. januar 1937.

Rat

Gotovo svi autori koji su pisali o situaciji u svetu u periodu 1933-1939. slagali su se da je Evropa „ozbiljno bolesna“ i da joj predstoje teški dani. Čak i ako se apstrahuju razlike u stavovima i zaključcima koji su iz njih proisticali, pisanje navedenih glasila pokazuje da je srpska javnost sa solidnim znanjima o fašizmu dočekala 1. septembar 1939. godine. Iz objavljivanih napisa nedvosmisleno je bilo jasno da celokupna svetska politička situacija ide ka novom ratu, da je sa svakim političkim aktom Nemačke i Italije, rat sve bliži i da će to biti svetski rat. Iako se razlike mogu registrovati u uverenjima ili željama da će on ipak biti izbegnut, ili naprotiv, u tvrdnji da je neminovan, ostaje činjenica da je polazno stanovište svih orijentacija bila perspektiva novog rata. Istovremeno, i potpuno u neskladu sa ovim znanjima, a u skladu sa dijametralno različitom percepcijom izazivača budućeg rata, domaći intelektualci nisu umeli da predvide mesto Jugoslavije u nastupajućim zbivanjima, ostavljajući nepripremljenu javnost da dočeka 6. april 1941. u evidentno dubokoj konfuziji. Krajnji levičari su od kraja 1939. imali dodatak da rat, uz fašizam, vodi i celokupan „kapitalistički poredak“ i da i fašističke i demokratske države imaju krajnji cilj da unište Sovjetski Savez. S druge strane, antikomunizam je često zamagljivao pogled, posebno konzervativaca, koji su, uočavajući sasvim dobro i obavešteno situaciju u Nemačkoj u Italiji, usled antikomunističke ostrašćenosti, često donosili zaključke sa malo ili nimalo dodirnih tačaka sa prethodnim analizama, predviđajući da će ustvari Sovjetski Savez izazvati rat šireći „svetsku revoluciju“. Krajnji desničari ljotićevske orijentacije su tvrdili eksplicitno da rat pripremaju zajedno zapadne sile i SSSR, ocenjujući komunizam kao jedinu agresivnu i na rat spremnu ideologiju. Verovali su u krajnju pobjedu „Novog nacionalizma“, odnosno, fašizma.

1933.

Ilegalni *Proleter* je 1933. pisao da se „imperijalističkom“ Evropom preliiva „val šovinizma, pojačanog fašizmom“, da se ona opet raspada na dva, do zuba naoružana neprijateljska tabora koji, preteći jedan drugom, „drže svoje oružje spremno protiv Sovjetskog Saveza“. Tvrđilo se da je kapitalistički poredak nesposoban da prevlada svetsku ekonomsku krizu i da je konferencija o razoružanju propala pretvorivši se, kao i paralizovano Društvo naroda, „u pozorište pojačanja ratnih priprema, prikrivenih pacifističim frazama“. S jedne strane je bio „tabor nosilaca versaljskog imperijalističkog sistema“ spreman za rat pod zastavom „odbrane demokratije od fašizma“, dok se s druge strane, „tabor protuversaljskih država“ spremao za rat pod zastavom „revizije“ mirovnih ugovora, ali je i jedno i drugo bilo samo „ideološko“ pripremanje novog svetskog rata.⁸⁴²

Za svaku novu godinu pred rat, tvrdilo se da je sudbonosna. U *Srpskom književnom glasniku* i 1933. je predstavljana kao jedna od najgorih posleratnih godina. Organizacija mira se pokazala kao nemoguća, a međunarodni položaj se pogoršavao, uz očekivanja da „versajska zgrada“ svakog časa „postane ruševina“. Centralno mesto je predstavljao zategnut odnos između Francuske i Nemačke, odnosno, pitanje nemačkog naoružanja i francuskog razoružanja.⁸⁴³ *Život i rad* je pisao da su u spoljnoj politici nemački „socijalnacionalisti“ pokazivali borbenost koja je proizvodila strah od „aveti rata“ i paralisala rad konferencije za razoružanje. Hitler je isticao „miroljubive namere Rajha“, ali i uporno zahtevao reviziju mirovnih ugovora i ravnopravnost u naoružanju. List je komentarisao da je karakteristika njegovog režima da svojim zahtevima prvo „zategne strune do maksimuma“, a onda istakne miroljubive težnje.⁸⁴⁴

Pravda je iz strane štampe prenosila da se Hitler sprema za rat i da njegovo „propovedanje mira“ samo maskira ratne pripreme, sa idejom da ga odloži dok ne bude siguran u pobedu zahvaljujući savršenstvu nemačkog oružja i „militarističkom duhu nemačkog naroda“. Tvrđilo se da

⁸⁴² Protiv imperijalističkog rata i fašizma, *Proleter*, avgust 1933.

⁸⁴³ 1933 godina, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1934.

⁸⁴⁴ Dr M. Đ. M. Položaj Austrije, *Život i rad*, 1. jun 1933.

nemački budžet za 1933. daje dokaze „o nacističkom militarizmu“, da je Nemačka ponovo počela da proizvodi ratni materijal i da su nekadašnji „džinovi nemačke industrije za naoružavanje“, kao što su Krup i Rajnsko metalurgijsko društvo, i u tom trenutku zasluživali „naročitu pažnju“ režima. Nemački industrijalci su prihvatili ovaj aranžman jer je ostvarivao „njihovu najživlju želju: velike porudžbine“, dok im je Hitler pružio priliku da učestvuju u opštem pokretu.⁸⁴⁵

Neposredno pred dolazak Hitlera na vlast, *Narodna odbrana* je pisala da narodi Evrope u 1933. godinu stupaju sa „zebnjom i sumornim pogledom u maglovitu budućnost“, zbog „moralno zagađene atmosfere“ u kojoj se „ljuljaju“ temelji država, a njihovi predstavnici „razroko pogledaju“, spremajući se da nasrnu jedni na druge. Uočavani su znaci koji su nagoveštavali da će 1933. biti ispunjena sudbonosnim događajima „koji lako mogu izmeniti ne samo političku kartu Evrope, nego iz osnova izmeniti oblike života u budućnosti“, jer su se na obzorju nazirali „oblaci gustoga dima, odblesci munja i potmulo hujanje neke jezive grmljavine u daljini“. Dok se u Društvu naroda pretresalo pitanje o opštem razoružanju, iste države su se grozničavo naoružavale sa potpuno novim ratnim oruđima. Iz Nemačke su stizale vesti da je spremnija za rat nego što je bila 1914. godine, a iz svetskih prestonica da se „po ulicama i restoranima“ otvoreno govori o zapaljivoj atmosferi i iznenadnim sukobima „koji očas mogu planuti“. Dok su Britanija i Francuska, u težnji da održe mir iznosile predloge za razoružanje, dotle je Nemačka već bila „prenaoružana“ i otvoreno pomišljala na revanš. Ona je, kako se navodilo, „moskovskim satrapima“ dala dvadeset i dve milijarde dinara „za boljševičke probne pokušaje“, a samu Rusiju pretvorila „u svoju oružnicu“, u kojoj je podigla fabrike aviona, otrovnih gasova, tenkova, topolivnice i fabrike teške industrije za ratne ciljeve. Tvrđilo se da Nemačka „dočekuje događaje kompletno naoružana, bolje i savršenije nego što je bila pred svetski rat, koji je i izazvala“, i da je i pored nezaposlenosti koja u njoj

⁸⁴⁵ Navodeno je da Nemačka proizvodi tenkove, topove i municiju u fabrici vagona Linke-Hofman u Breslau, fabrici automobila Dajmler-Benc u Ofenbahu, zatim u fabrikama Simson u Sulu, Mauzer u Oberndorfu, u livnici Polt u Magdeburgu, u fabrici oružja i municije u Karlsrue, fabrici automobila u Ajzenahu, u fabrici gasa u Firstenvaldu, u livnicama čelika u Dortmundu i u Spandau. (Nemačka se oruža, *Pravda*, 3. septembar 1933).

vlada, „jedna od najsavršenije naoružanih država u Evropi“, dok je njeno uporno traženje ravnopravnosti u naoružanju bilo samo „dobro smišljena manevra“ da bi se oslobodila moralnog i materijalnog tereta Versajskog ugovora. I Italija stalno ističe zahtev za svoje proširenje „i preti uništenjem svakoga, ko bi se tom zahtevu hteo opreti“. Zato se naglašavalo da opšte stanje u svetu „na pojutarju trideset treće god. potseća u mnogome na predvečerje rata četrnaeste godine“, što je naročito ugrožavalo mir mladih država, Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije. One su izvojevale slobodu u času kada je najveća slovenska država, Rusija „pala kao žrtva revolucije“, jer je „mala tifozna vaš boljševizma ubačena sa strane otrovala (je) organizam ovoga džina i on se srušio“. Naglašavalo se da „isti mikrob preti da zatruje krv cele Evrope“ i da se ona zato nalazi pred mogućnošću sukoba. „Evropa sedi na buretu punom baruta oko koga već ognjene varnice proleću“, a „u mesto maslinove grančice u vazduhu lebdi amblema rata, mač osvajača“.⁸⁴⁶

Po *Narodnoj odbrani*, u Evropi su se obrazovala dva suprotstavljena tabora, pri čemu oni koji se najviše spremaju za rat, optužuju druge kao njegove izazivače. Po „hitlerovcima i fašistima“ taj novi bauk rata predstavlja „do zuba naoružana Francuska“. List je, međutim, verovao da strah „pred hitlerovskom hukom“ nije za potcenjivanje, jer Nemačka, predstavljajući se kao „ugnjeteno jagnje“, pokušava da vaskrsne „stari duh“, čineći da čitav narod „pliva u nacionalnom zanosu za staru Nemačku“. Nemačka je izigrala Versajski ugovor držeći pored dopuštenih trupa još 400.000 ljudi, 250.000 u Jurišnim odredima, zatim „hugenbergovce, štalhelmovce, Hitlerove legije i razna omladinska i studentska društva“. Verovalo se da ove jedinice predstavljaju vojsku spremnu za rat, da je vojnički duh razvijen „više nego ikada“, da su „bučne nacionalne i vojničke parade“ dostigle vrhunac, da su Nemci zaboravili skorou prošlost i da „hitlerovci fanatizuju svoje mase“, predstavljajući Nemačku kao potčinjenu i potištenu, razoružanu i „očerupanu“ zemlju. Primećivano je da se u Evropi „ponavljaju čuda“, jer se na čelo naroda stavljaju „obični ljudi, ljubimci naroda, čeda sreće“, nudeći im nove vere, kao što su Musolini-učitelj i Hitler-moler stvorili vere kod svojih naroda, prvi da je Italija predodređena da obnovi staro rimsko

⁸⁴⁶ M. P. Za mir, *Narodna odbrana*, 15. januar 1933.

gospodarstvo nad svetom, a drugi da Nemačka mora da zauzme prvo mesto u Evropi. Njihove metode širenja ovih vera išle su putevima koje je predvideo još Gustav Lebon u svojoj *Psihologiji gomila* – od običnog tvrđenja bez dokaza i čestog ponavljanja, do zaraze masa. Tako su oba naroda počela da traže svoja uobražena i stvarna prava, „spremna da metu ugarak pod sleme Evrope“. Izražavana je bojazan da se čovečanstvo nalazi „u predvečerju novoga klanja, nezapamćenog rata“, dok narodne mržnje pojačavaju svetska kriza, besposlica i beda. Citiran je Lojd Džordž, koji je na pitanje da li je ratna opasnost bliska, odgovorio da ne vidi nikakve bliske ratne opasnosti, ali je brzo dodao da je isti takav odgovor dao pred početak Velikog rata 1914. godine. Zato se tvrdilo da niko ne može tačno da odgovori na pitanje o ratnoj opasnosti, ali i da je sigurno da su glasovi o skorom ratu preterani, jer su rane prethodnog još sveže, unutrašnje nevolje država suviše velike, a novac nije u rukama onih koji čeznu za ratom. I novi savezi u Evropi su, kako se navodilo, govorili u prilog mira, a „veliki sfinks Rusija“ bila je podjednako strašna po obe strane, pa se verovalo da je bolje da se dvojica ne svađaju „da se treći ne bi koristio“.⁸⁴⁷

Isti list je pisao da je „avet rata“, koja se izvila iznad „strasnosti nacionalsocijalističke Nemačke i njome suvereno provejava“, učvrstila najbolje umove u Evropi u odluci da se održi mir, čime su pokazali da su izgubili poverenje u Hitlera. Štampa zapadnih zemalja je uvidela da je mir ozbiljno ugrožen sve većom „nasrtljivošću nemačkog militarističkog duha“, čime su nestale „opasne iluzije koje su pretile da zavedu i najširu svetsku javnost u korist potrebe zadovoljavanja Hitlerovih zahteva“.⁸⁴⁸ Iako se od završetka rata neprestano raspravljalo o razoružanju, na njega niko nije ozbiljno mislio. Po *Narodnoj odbrani*, novi rat bi „svakako bio daleko svirepiji, nego što je ikada do sada bio ijedan rat“, jer bi sve gradove, „od Urala do Atlantika za kratko vreme pretvorio u ruševine, a tekovine nauka i umetnosti, vekovima pribirane, pretvorile bi se u prah i pepeo“. Društvo naroda, kao „termometar za merenje krvotoka u organizmu Evrope“, stalno pokazuje „bolesno stanje“. Ono se pogoršalo dolaskom Hitlera na vlast, koji uporno propoveda

⁸⁴⁷ Drag. Marković, Glasovi o ratu, *Narodna odbrana*, 10. april 1933.

⁸⁴⁸ Vasilije Zarić, Jedan Hitlerov propagator, *Narodna odbrana*, 28. maj 1933.

pripremu nacije na otpor. Zato je državu pretvarao u vojnički logor, od stanovnika, uključujući i decu, pravio vojnike, i pripremajući Nemačku za napad, ubrzano je naoružavao. Istovremeno, smatralo se da ni „najgoropadnije“ pretnje Italije ne predstavljaju „ni izdaleka“ toliku opasnost po evropski mir kakvu predstavlja Nemačka „kad ćuti i radi“. Citiran je „Hitlerov apostol“ profesor Banse: „Mi nećemo imati odmora ni mira, dok svi Nemci ne postanu jedan narod i jedna država, pregazićemo bez sažaljenja sve one, koji nam budu protivstajali“, jer „rat je potreba, nemački narod jedino ratom može ostvariti svoje želje i potrebe i izvršiti svoju veliku istorijsku misiju“. Zaključivalo se da ne postoji ni najmanja sumnja da se Nemačka priprema za rat i razračunavanje sa svima koji su je u prošlosti omeli da izvede svoj plan.⁸⁴⁹ Verovalo se da će Hitler u Nemačkoj dobiti stoprocentnu podršku za svoju politiku, „jer nemački narod nema mogućnosti danas da kaže svoje mišljenje ni u pitanjima svoje opštinske politike, a kamo li u pitanjima međunarodnih odnosa“. Hitleru nije poricana „neustrašivost“, uz ogradu da je ona opravdana u unutrašnjoj politici u kojoj se „izlaže opasnosti ličnost vođe“, ali ne i u spoljnoj politici u kojoj se izlažu opasnosti narod i država. *Narodna odbrana* je verovala da su nemačke namere „otvoreno napadnog karaktera“ i da je ona izašla iz Društva naroda jer joj se nije dozvoljavala ravnopravnost u naoružanju, uz pitanje šta će joj oružje „ako namere nisu sumnjive“. Zaključivalo se da Nemačka želi da bude spremna „ne za odbranu nego za napad“.⁸⁵⁰

1934.

Pravda je 1934. godine pisala da „strahovite posledice rata još traju a već je reč o novom pokolju“. Musolini je upravo izgovorio jednu „apologiju rata“, glorifikujući ga i nazivajući „vrhovnim sudijom“. I mnoge druge činjenice „nagoveštavaju skorbu kataklizmu“, kao što su štrajkovi, „gigantske ekonomske krize“, grčevito naoružanje, političke diktature. „Rat lebdi u vazduhu i užasniji nego ikada“, mnogi osećaju da je „vrlo blizu, odmah tu, iza horizonta koji se oblači“. Autor je pisao da se „od

⁸⁴⁹ M. P. Nemačka i mir u svetu, *Narodna odbrana*, 8. oktobar 1933.

⁸⁵⁰ Sumnjive namere Nemačke, *Narodna odbrana*, 5. novembar 1933.

svih moćnih organizacija sveta“, jedino Srpska pravoslavna crkva uzbudila „pred bližećom katastrofom“ i obratila Bogu molitvom, optimistički zaključujući da će „pored sveg greha, u kome se današnji naraštaj valja“, Bog uslišiti molitvu Srpske pravoslavne crkve jer je ona to „od Boga zaslužila“.⁸⁵¹

Sredinom iste godine *Narodna odbrana* je pisala da se nemački narod nalazi na istorijskoj raskrsnici, „ili da sačuva vekovna blaga i tekovine kulture i civilizacije, da saraduje sa svima narodima na održanju mira“ ili da „pođe putem koji vodi u kaos“. Ipak se sa optimizmom zaključivalo da je sreća i za Nemačku i za svet, što se u njoj sve češće čuju glasovi koji su verovali da Nemačka ima boljih i sigurnijih puteva od ratnog da „ostvari svoju veliku istorijsku misiju“.⁸⁵² „Mir! Kakva zabluda! Ta on je samo jedna faza zatišja koje traje od jednog do drugog rata“ u kome se narodi ponovo spremaju za rat, „pobedeni radi revanša, a pobedioci radi održanja svojih tekovina“, pisala je ubrzo *Narodna odbrana*. Uz konstataciju da postojeći mir uliva malo nade da će se ostvariti pacifističke ideje Društva naroda, da je Konferencija za razoružanje doživela neuspeh, da se vrši naoružavanje velikih razmera, da se omladina vaspitava u vojničkom duhu, zaključivalo se da su očigledni „vesnici budućeg rata“ i da čovečanstvo „stoji pred novim ratom“. *Narodna odbrana* nije mogla tačno da predvidi kada će on izbiti, ali je verovala da će otpočeti „u momentu kada neka jaka država, bez obzira na mirovne ugovore, stavi svog protivnika pred vrh mača, ako misli da on ugrožava opstanak njenog naroda“. Navodila je da u Nemačkoj postoji preko sto velikih industrijskih preduzeća koja se bave proizvodnjom ratnog materijala, da su mnoge fabrike povećavale broj radnika, na primer, Krup koji je otvorio novu fabriku u Libeku, Mauzer koji je osnovao filijalu u Berlinu, Junkers koji je proširio mrežu fabrika aviona po čitavoj zemlji. Istovremeno su rasle i njihove akcije, što je ocenjivano kao najbolji dokaz prosperiteta. Navodeno je da Nemačka proizvodi 2.500 aviona mesečno, ali da „upućeni krugovi“ tvrde da može da proizvede i hiljadu aviona nedeljno, što bi značilo da njen godišnji kapacitet „doseže neverovatnu cifru od 50.000“ aviona. Zaključivalo se da Nemačka sama može da proizvede godišnje pet puta više aviona od čitavog ostalog sveta zajedno, jer je zapošljavala preko

⁸⁵¹ Dr D. Smiljanić, Rat, *Pravda*, 18. septembar 1934.

⁸⁵² M. P. Događaji u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 15. jul 1934.

150.000 radnika u avionskoj industriji. Paralelno je formirala kadar pilota zbog čega su francuska i britanska javnost tražile pojačano naoružanje svojih zemalja, „tako da se ceo globus nalazi danas u znaku grozničave utakmice na polju spremanja za – rat“.⁸⁵³

U svojim ranim danima 1934, čak je i *Otadžbina* primećivala da je nacionalistička Nemačka počela „grozničavo naoružanje“, posebno u avijaciji, što je „u slučaju rata“ predstavljalo veliku opasnost za Veliku Britaniju. To je bio razlog što je Britanija prestala da slabi Francusku pomoću Nemačke i što se „rastopila ponovo od velike ljubavi i za Francusku i za Belgiju, jer ako je na Rajni odbrana granica velikobritanskih, neće biti ništa od te odbrane bez Francuza i Belgijanaca“. Verovalo se, međutim, da je Hitler došavši na vlast uvideo da je bilo lakše „obučiti nacional-socijalističku uniformu, pa treskati nogama i bukati kroz ulice pod zastavama i uz fanfare, nego krenuti ceo narod u rat i naročito rat – finansirati“, zbog čega je već „spustio durbin“.⁸⁵⁴

Već ranih tridesetih godina bilo je i pokušaja da se zamisli kako će rat koji je na pomolu izgledati. U *Narodnom blagostanju* je 1933. opisana ekonomska situacija do koje bi doveo budući rat. Novac bi izgubio vrednost, dužnici bi bili oslobođeni duga, a poverioci bi izgubili sve što su imali, bilo bi uništeno rentijerstvo, hartije od vrednosti služile bi „za tapeciranje“, kirije bi bile suspendovane, zgrade bi bile socijalizovane, ne bi bilo hleba za one koji nisu na državnom spisku, a renta bi ostala samo za stare i nemoćne. Iz planske privrede koja bi bila uspostavljena, više se nikad ne bi moglo izaći, a već je svetski rat pokazao da se „najviše gluposti počini pri prevođenju privrede iz ratne u mirnodobsku“, u čemu je i delimični uzrok svetske privredne depresije. „Po svršetku rata svi će se složiti, da je veći razik od prelaska u kapitalizam od štete od planske privrede“.⁸⁵⁵ I *Narodna odbrana* je 1934. pružila jednu kataklizmičnu sliku rata. On će trenutno buknuti „svom svojom eruptivnam snagom“, jer su

⁸⁵³ Jedno zanimljivo gledište o budućem ratu, *Narodna odbrana*, 23. decembar 1934; Naoružanje Nemačke, *Narodna odbrana*, 23. decembar 1934.

⁸⁵⁴ Događaji u Evropi, *Otadžbina*, 5. avgust 1934; G. Adolf Hitler predsednik Nemačkog Rajha, *Otadžbina*, 12. avgust 1934.

⁸⁵⁵ Velimir Bajkić, Perspektive budućeg rata, posledica triumfa iracionalnog, *Narodno blagostanje*, 25. februar 1933.

vojske spremne za akciju, a za mobilizaciju vazduhoplovstva trebalo je „jedva nekoliko sati“. Zbog „momenta iznenađenja“, izostaće „svečani običaji iz prošlosti oko objave rata“, a njegov početak označiće „eksplozije aeroplanskih bombi i kloparanje tenkova“. Biće upotrebljene stotine aviona koji će svoje terete „u rušecim, zapaljivim i otrovnim bombama bacati na gradove, železnice, mostove, fabrike“, a ostatak neporušenog dokrajčiće tenkovi. I napadnuti će se braniti istim sredstvima, pa će rat od početka besneti i na granici i u unutrašnjosti. „Nastaće opšti požar i nesreća“. Države koje ne budu raspolagale dovoljno moćnim borbenim sredstvima biće za kratko vreme onesposobljene za rat. Svaki saobraćaj će biti zaustavljen, železničke stanice će biti u ruševinama, „postrojenja za proizvodjenje energije i telegrafske stanice biće još samo gamile žica i čelika, a mostovi i vijadukti porušeni“, vojni transporti neće moći da stignu do odredišta. Rad ustanova biće paralisiran, prestaće dotur životnih namirnica u gradove, „zapeće lekarska pomoć i leševi će ležati nepokopani pod ruševinama i u napuštenim stanovima okužujući vazduh: izbiće glad, bolesti i zaraze. Očajanje će ovladati narodom“. Zaključivalo se da se „na sreću“, svakom novom borbenom sredstvu uvek našlo „i protivsredstvo“, pa „onaj koji bude napadao na opisani način, mora da računa da će naići na dobro organizovanu protiv-aeroplansku odbranu“, sastavljenu od službe obaveštavanja, „protivaeroplanskih topova i mitraljeza, reflektora, zaprečnih balona, veštačke magle, maskiranja“, koja će biti stavljena u dejstvo čim neprijateljski avioni prelete granicu. Verovalo se da će u takvim uslovima izgledi napadača na uspeh biti problematični, i zaključivalo da se „varaju svi oni koji misle da će se opisanim načinom ratovanja brzo, i još u samom početku rata, doći do odlučnog rešenja“, jer „danas, više nego ikad, važi stara poslovica 'ko hoće mir neka se sprema za rat'“. ⁸⁵⁶

Nedeljne ilustracije su 1934. prenele da je pred američkom saveznom komisijom za avijaciju govorio slavni avijatičar Igor Sikorski o budućem vazdušnom ratu. Reči tog „fantaste“ su prestrašile članove komisije jer je tvrdio da će u budućem ratu ogromni avioni fantastičnom brzinom napadati neprijateljske brodove sa visine nepristupačne protivavionskoj odbrani, i ako uspeju da stignu do Njujorka, da će oblakoderi

⁸⁵⁶ Jedno zanimljivo gledište o budućem ratu, *Narodna odbrana*, 23. decembar 1934.

biti pretvoreni u hrpe ruševina, dok će se stanovnici „kao pacovi zaući u rupe da izbegnu smrt od vatre i otrovnih gasova“. Neki članovi komisije su smatrali da je Sikorski u svojoj fantaziji otišao suviše daleko, ali njihov smeh je nestao kada je počeo da govori drugi poznati avijatičar Frank Hovkes, koji je tvrdio da će avioni za 48 sati preći put od Njujorka do Tokija i obrnuto. Oba stručnjaka su se složila da u budućem vazдушnom ratu neće biti viteštva i da se niko neće obazirati na žene i decu. Rat će se voditi bez ikakvih obzira na visini od 6.000 km „nad beskrajnim morem“ i u njemu će se odlučiti sudbina Amerike. Posle eventualne pobede, neprijateljski avioni će krenuti ka Njujorku, Baltimoru i Vašingtonu i uništiti ih, dok će otrovni gasovi onemogućiti svaki život na površini. „Samo izgorene razvaline i nešto polumrtvih ljudi ostalo bi po podrumima i kanalima“.⁸⁵⁷ *Vreme* je prikazalo upravo izašlu knjigu *Tajni rat za petrolej* Antoana Ziške koja je, kako se navodilo, ocenjena u svetskoj štampi kao najsenzacionalnija knjiga godine. U tom „krvavom svedočanstvu našeg vremena“ tvrdilo se da svakog čoveka mora da „podide jeza“ od onoga što priprema bespoštedna borba za petrolej u svetu. Osnovna teza knjige je bila da će 1940. doći do „strahovite svetske katastrofe zbog petroleja“ i do neminovnog sukoba između Velike Britanije i Sjedinjenih Država. Predviđalo se da će Amerika biti prinuđena da sav petrolej kupuje od Britanije, a ako ova odboje da joj ga proda, „ponosna američka mornarica i vazдушna flota ostaće mrtve u lukama i hangarima“. Britanija će tada postati apsolutni gospodar sveta, a Ameriku će zahvatiti panika. Taj rat će se završiti „sveopštim uništenjem“, jer će to biti rat „belih protiv žutih, Istoka protiv Zapada, komunizma protiv kapitalizma“.⁸⁵⁸

1935.

Proleter je 1935. pisao da italijanski fašizam obećava gladnim masama novo Rimsko carstvo vodeći neminovno u novi imperijalistički rat, dok nemački fašizam preti da oružanom snagom anektira Austriju. Zadatak komunističkog pokreta je zato „borba protiv imperijalističkih i osvajačkih ratova, protiv

⁸⁵⁷ Prognoza budućeg rata, *Nedeljne ilustracije*, 9. decembar 1934.

⁸⁵⁸ Svetski rat oko 1940 godine, Antoan Ziška: *Tajni rat za petrolej*, *Vreme*, 21. januar 1935.

fašizma i imperijalizma“.⁸⁵⁹ U svom predavanju o sociologiji rata dr Mirko Kosić je te godine naveo nekoliko teza koje, kada se pravilno povežu, daju sigurnu predstavu o uzrocima ratnih sukoba. Prva teza je o borbenosti kao prirodnoj dispoziciji čoveka koji nije potpuno razumno biće, što čini da u međuljudskim odnosima dejstvuju i instinkti. Ipak, po Kosićevom mišljenju, sama borbenost nije dovoljna za ratovanje. Druga teza takođe sadrži samo delimičnu istinu i sastoji se u označavanju osnovnih razlika u mentalitetu pojedinih naroda koje mogu biti uzrok sukoba, kao i razlike „u fizičkom tipu pojedinih naroda“ koja dovodi do „rasne mržnje“ i posredno, do rata. Protiv ove teze govori činjenica da ne ratuju uvek oni koji se najviše razlikuju. Treća teza sadrži demografsko objašnjenje ratnih uzroka u vezi sa razmnožavanjem stanovništva, jer postoji različiti priraštaj kod raznih naroda što proizvodi i različiti pritisak na njihov životni prostor. Kosić je navodio da ovu tezu propovedaju i nemački militaristi, ali da ni proces razmnožavanja stanovništva nije dovoljan da dovede do ratnih sukoba, što pokazuje činjenica da se u Nemačkoj i Italiji posebnim merama radi na još većem povećavanju priraštaja. Kosić je nastavljao da sve tri teze imaju u sebi tačnosti samo ako se pravilno povežu. Nagoveštavajući veliku opasnost od jačanja fašističkih tendencija koje prete da izazovu svetski rat, smatrao je da su tri glavna izvora rata u tom trenutku Japan, Italija i Nemačka. U njima je prisutan snažan proces razmnožavanja koji se potencira i veštačkim putem, a postoji i rasističko-militaristički mentalitet koji se narodima uliva kroz uverenje da imaju veću vrednost od drugih. Kosić je smatrao da je razumljivo što je u svetskom ratu propala Rusija kao „skroz trula zemlja“, ali da mnogima nije jasno zašto je propala i Nemačka koja je bila „spremna država u svakom pogledu“. Krivica Nemaca, objašnjavao je, bila je u tome što su mislili da će moći da ratuju protiv celog sveta, propovedajući devizu „što više protivnika, to više časti“. Tu svoju zabludu „Nemci su skupo platili 1918 godine“.⁸⁶⁰

⁸⁵⁹ Talijansko-abisinski rat prijete da izazove svjetski imperijalistički rat, *Proleter*, april-maj 1935.

⁸⁶⁰ N. K. Tri izvorišta budućeg svetskog rata: Italija, Japan i Nemačka, predavanje g. Dr Mirka Kosića o uzrocima ratnih sukoba, *Pravda*, 24. februar 1935.

Po jednoj analizi *Srpskog književnog glasnika*, fašizam je, ističući u spoljnoj politici „ideje isključivog nacionalizma ili rasizma“, predstavljao opasnost za svetski mir, ali se nije verovalo u krajnji uspeh njegove politike „koja je samo po izgledu jaka“. Fašizam ne veruje u korisnost večitog mira, odbacio je pacifizam jer „skriva bekstvo pred naporom i kukavištvo pred žrtvovanjem“, odbacio je potrebu razoružanja i jednakost država, verujući da su prava jačih vrednija. Kao što je i sam fašizam bio selekcija odozgo, i rat je shvatao kao „sredstvo za ostranjivanje slabih, pasivnih i zakasnelih naroda u korist jakih i civilizovanih“, nastojeći da dizanjem nacionalističkog duha, razvija imperijalističku ideju. Fašizam se u raznim oblicima razvio u mnogim evropskim državama, svuda negujući imperijalističke težnje u masama i rat kao mogućnost. Iako se pozivao na sopstveni univerzalizam, fašizam je bio svuda zasnovan na propovedanju isključivog nacionalizma i vodio neminovno međusobnom suprotstavljanju naroda. Autor ove analize je predviđao da bi se u slučaju pobede fašizma u Evropi, države pretvorile „u ušančene logore“, što bi odgovaralo interesima teške industrije, jer bi politički režimi zasnovani na sili u korist jedne klase, pribegli sili i na međunarodnom planu.⁸⁶¹

Drugačije od većine, sa puno optimizma gledajući u budućnost, 1935. je pisao Radoslav Mitrović. Konstatujući da je sutrašnjica tajna, postavljao je pitanje zašto bi bilo nemoguće da Francuska i Nemačka postanu prijatelji kada je istorija pokazala da su to postali nekadašnji najveći protivnici, Britanija i Francuska. Optimistički je pisao da svet ide ka stvaranju zajednice naroda, jer je čovečanstvo ekonomska celina, a podvojenost atavizam, verujući da svest o toj celini počinje da utiče na psihu ljudi, da se u spoljnoj politici sve čini kako bi se došlo do trajnih sporazuma i da je XX vek možda poslednji „koji živi u šovinističkim konvulzijama“. Verovao je da u Evropi može da se izgradi sistem koji bi joj omogućio „bar jednu dobru četvrt veka“ da radi samo na povećanju materijalne i duhovne kulture, postavljajući pitanje da li će Hitler „moći da se uzdigne do mesijanstva mira“. Apelovao je da „čovek za koga milioni misle da je predistiniran za delo mira“, odustane od širenja na Istok, tvrdeći da bi njegov prilazak

⁸⁶¹ M. Radojković, Fašistička Italija i Društvo naroda, *Srpski književni glasnik*, 1. avgust 1935.

ponuđenim mirovnim paktovima priznala i istorija, dok mu odbijanje „neće oprostiti ni većina sutrašnjih Nemaca“. Verovao je da je Hitler „u najsrećnijem položaju“ da može da doprinese miru u svetu, zaključujući: „Nemačka Adolfa Hitlera ima reč.“⁸⁶²

Javnost je 1935. pisala da Hitler uporno ostvaruje svoju koncepciju o veličini, moći i prevlasti Nemačke pomoću naoružanja, pravdajući se prisustvom „velikog ruskog kolosa“ u Evropi. Nemačka time otvara čitav niz problema „koji će pre odvesti Evropu u novi rat, nego što će se pitanje rešiti povoljno za Nemačku mirnim putem“. Navodilo se da svi narodi imaju svoje ideale, pa i Nemci, ali da je „veoma interesantno, da oni nikako ne mogu svoje ideale koordinirati ni sa idealima onih naroda, sa kojima su u najbližem rasnom srodstvu. Oni traže sve, čak i onda ako ne mogu dobiti ništa, ili ako su na putu da sve izgube“. Primećivana je izvesna analogija između 1914. i 1935. godine, s tim što „kroz usta g. Hitlera Nemačka govori danas svetu jasnije i određenije, nego što je to bilo 1914 godine“.⁸⁶³ U istom listu je, kroz analizu rada kongresa nacionalsocijalista 1935, navođeno da je Hitler uputio reči „koje je cela svetska javnost shvatila kao otvorenu pretnju ratom“, potenciranu smotrom nemačke vojske i „panegirikom o njenoj snazi“. Zaključivalo se da najnoviji rasni zakoni isključuju svaku sumnju da Hitlerove ratničke izjave predstavljaju njegova iskrena uverenja.⁸⁶⁴ Citirana je knjiga generala Ludendorfa *Totalni rat* u kojoj je, suprotno dotadašnjim teorijama, tvrdio da će cilj budućeg rata biti ne samo uništenje neprijateljske vojske, već i „čitavih neprijateljskih naroda“, da će u njemu učestvovati svi, „i zato čitav narod mora biti spreman na rat, vojnički, fizički i moralno“. U budućem „totalnom ratu“ mobiliziraće se svi redovi nacije, propaganda će raditi na demoralizaciji neprijateljskih redova, „avijacija će sejati smrt i paniku u zaleđu“, a podmornice će napadati i neutralne brodove. *Javnost* je naglašavala da general Ludendorf nije govorio „o nekom eventualnom ratu“, već o „ratu koji dolazi“ i koji je neizbežan.

⁸⁶² Radoslav Mitrović, Poratna Nemačka i njena spoljna politika u Evropi, *Život i rad*, 1-15. mart 1935.

⁸⁶³ Šta smeru Nemačka? *Javnost*, 31. mart 1935.

⁸⁶⁴ Dr B. Dobrosavljević, Poslednji nacionalsocijalistički kongres, *Javnost*, 21. septembar 1935.

Više nego drugi listovi, *Javnost* je donosila i vesti o nemačkom naoružavanju kao prvom cilju nacionalsocijalističke politike. Rezultat je, međutim, po *Javnosti* bio nepovoljan jer uz sav napredak u poljoprivredi, Nemačkoj nije uspelo da obezbedi samostalnu prehranu stanovništva. Troškovi za naorižanje i propagandu „gutaju nemački budžet, a u narod se bacaju parole o žrtvama i gladovanju za otadžbinu“. To je učinilo da u velikim nemačkim gradovima nije bilo dovoljno hrane i da su hiljade ljudi „u beskrajnim redovima“ čekale da kupe namirnice za jedan dan. Dopisnici stranih listova su javljali da se hrana nabavlja kao u ratno doba i divili se „poznatoj disciplini nemačkog naroda“, dok su nemački listovi pisali o žrtvama koje nemački narod „mora da podnese za sreću i veličinu nacionalsocijalizma“.⁸⁶⁵

1936.

Bogdan Krekić je 1936. pisao da za razliku od marksizma, kao „najvećeg propovednika i praktičnog borca za mir među narodima“, fašizam „diže u nebo ratove“,⁸⁶⁶ a Koča Popović da narodi ne mogu biti indiferentni prema istorijskoj dilemi fašizam-demokratija, koja ima svoj najoštrij izraz „u sudbonosnoj alternativi: rat ili mir“. Zaključivao je da fašistički sistemi, koje karakterišu uništavanje produktivnih snaga, borba protiv nauke, protiv demokratije i parlamentarizma, zatvoreni monopolistički sistemi kao sastavni delovi jedne nazadne politike, vide rešenje čitavog niza društvenih pitanja

⁸⁶⁵ Iz strane štampe je prenošeno da Nemačka uspešno pregovara sa Japanom i da je obezbedila izvoz oružja na istok. Zaključeni su poslovi u visini od 1000 miliona maraka, a jedan deo te sume trebalo je da se kompenzuje „liferacijom kineske manganske rude“. Povećan je i broj oklopnih divizija za koje su već proizvedeni tankovi i oklopna kola, a efektivno stanje nemačke vojske doseglo je u 1936. oko 1,200.000 ljudi, dok se potencijal nemačkih fabrika aviona povećao sa 250 na 300 aparata mesečno. Prema zvaničnoj statistici Nemačka je 1934. imala 7.500 izučenih pilota, a upravo se u šesnaest pilotskih škola obučavalo oko 60.000 novih. (Ludendorfov budući rat, *Javnost*, 28. decembar 1935; Nemačka sprema 60.000 pilota, *Javnost*, 15. jun 1935; Nemačka ishrana u krizi, *Javnost*, 19. oktobar 1935; Nemačka na istoku, *Javnost*, 19. septembar 1936; Nemačko naoružanje, *Javnost*, 5. decembar 1936).

⁸⁶⁶ Bogdan Krekić, *Sindikati i fašizam*, Beograd, 21.

samo u ratu, verujući da ako dobiju zamaha, moraju „neminovno i voditi u rat“.⁸⁶⁷

Po mišljenju Đorđa Tasića, fašistički sistemi priznaju rat kao sredstvo samopomoći kome narod može pribeći kada po njegovom uverenju, drugi narodi ili međunarodna zajednica postupe prema njemu nepravedno. Ovakva „prenadraženost nacionalizma“ i vera u posebna prava nacije, mogu voditi ratnoj opasnosti u režimima koji ni u svojim unutrašnjim političkim borbama nemaju sentimentalnosti.⁸⁶⁸ I 1936. godinu *Srpski književni glasnik* je ocenjivao kao jednu od najopasnijih, u kojoj je Evropa mogla biti bačena „u krvavi vrtlog“. U evropskoj javnosti su se postavljala dva sudbonosna pitanja, „treba li da bude rata“ i „da li će biti rata“. Na prvo pitanje svi su javno odgovarali odrečno, dok su na drugo pitanje ili proricali rat, ili odbijali da odgovore. Verovalo se da postoje dva fronta protiv kojih se mogu pokrenuti mase, jedan na Rajni, drugi na Visli, ali da se ne zna koji je od njih teže probiti. Ocenjivano je da je Francuska dobro spremljena za rat, dok je Rusija sama sebi dovoljna i „relativno nepobediva“, zbog nadmoćnog vazduhoplovstva i mnogobrojne vojske. Bila je opasna po fašističke zemlje i zbog, kako se verovalo, prisutne evolucije režima koji je skretao „nekoj vrsti kapitalističke države“. S druge strane, put koji su izabrale Italija i Nemačka bio je opasan po njih, jer je neprikriveno pomaganje generala Franka bila opasnost i za njihove unutrašnje prilike i za odnose sa zapadnim silama. Tri velike demokratske države SAD, Britanija i Francuska su, po ovoj analizi, puno učinile za međunarodnu stabilnost, što je ulivalo nadu da „krvavi zapleti“ ipak nisu izvesni u skoroj budućnosti. Kao maksima spoljne politike malih država preporučivano je čuvanje sebe i oslanjanje na stare prijatelje.⁸⁶⁹ Politička situacija u Evropi je 1936. po *Javnosti* bila toliko uzburkana da je dovoljna samo jedna varnica pa da „nagomilani zapaljivi materijal bukne i pretvori se u jedan strahoviti i nezapamćeni požar“. Postavljalo se

⁸⁶⁷ Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju, (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936.

⁸⁶⁸ Dr Đorđe Tasić, *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd, 1936, 34.

⁸⁶⁹ Inostrani, Rat nije neophodan, *Srpski književni glasnik*, 1. januar 1937.

pitanje da li su nosioci tog „novog stila“ u međunarodnim odnosima svesni kako bi izgledale njihove i druge zemlje „u tome velikom požaru“.⁸⁷⁰

Početakom 1936. *Narodna odbrana* je pisala da nisu potrebne „prognoze čuvenih zvezdočitača“ da bi se otkrila „tajna bliske budućnosti“, jer svaki čovek može da vidi „crne siluete“, „odbleske munja“ i da čuje „potmulu grmljavinu“. Navodilo se da je početkom prethodne godine još uvek bilo „puno optimističkih proroka“ koji su „na tmurnom nebu videli i proplanak vedrine“, ali da u tom trenutku svi smatraju „da nikada svet nije stupao sa manje spokojstva i sa više straha i brige, sa manje svetlih nada i perspektiva u novi god“. Pitanje šta svet očekuje od bliske budućnosti, interesovalo je i „site i gladne, bogate i siromahe“, jer je svako „instinktivno osećao“ da se svet nalazi pred burnim događajima. „Strani proroci“ su iznosili „jezive slike“, predviđajući da će 1936. godina „biti uistini prestupna godina“, jer je u Evropi puno državnika zaboravilo „prizore krvave drame“ prethodnog rata. I narodi su već živeli u „grozničavom očekivanju“ šta će se desiti, dok su „evropski vatrogasci“, Francuska i Britanija, pokušavale da spreče da se proširi požar iz Etiopije. Na svetskoj pozornici pojavila su se „dva strašna džina sa istoka i zapada koji trećega hoće da smožde“. To su bili „boljševička poluga koja hoće da prevrne čovečanstvo i sva njegova shvatanja o životu i religiji, o svojini i braku, o državi i pravu“, i sa druge strane, to su bili Japan i Nemačka, kojima „nije toliko važno uništenje boljševičke epidemije, koja je postala endemična, koliko da oni na istoku prošire svoju žutu civilizaciju, a ovi sa zapada da dobiju nove kolonije za širenje svoje moći“. Smatralo se da se ta dva pola moraju sukobiti, da će se „iz prolivene krvi“ roditi „nov svet, novo čovečanstvo“, da „nema proroka koji će odrediti čas sukoba“, ali da on mora doći i da svet s razlogom strahuje jer se „bura približuje“. Sada se već izlaz tražio u bogu, jer je čoveku, koji je izgubio veru u sebe i svoga bližnjega, „više nego ikada neophodno potreban Bog i vera u Boga“ koje su se mnogi odriicali. „Iako je nebo prekriljeno crnim gustim oblacima koji sobom nose ognjenu i krvavu kišu, sa verom treba sačekati krvavu zoru dana koji se rađa. Lakše će biti ako je Bog s tobom ili pored tebe“.⁸⁷¹ Vrlo brzo *Narodna odbrana* je promenila stav.

⁸⁷⁰ Nemački stil, *Javnost*, 21. novembar 1936.

⁸⁷¹ M. P. 1935-1936, *Narodna odbrana*, 19. januar 1936.

Samo mesec dana kasnije pisala je da je Nemačka suviše preokupirana svojim ekonomskim problemima „da bi mogla da rizikuje mir“, da je strah od Nemačke bez osnove, jer je lično „Rajhsfirer Hitler“ izjavio da u njoj „niko ne misli na Anšlus i Austriju“ što je, po *Narodnoj odbrani*, dokazivalo da je Nemačkoj potreban duži period mira, ali i vraćanje kolonija radi ekonomske i moralne satisfakcije.⁸⁷²

Vreme je navodilo da će „u skorom i neminovnom sukobu između Nemačke i Sovjetske Rusije“, Baltičko more biti poprište odsudne bitke neprijateljskih flota, „a baltičke države biće arena suvozemnih borbi“. Tvrđilo se da vojni krugovi u Nemačkoj ne kriju da plan za napad na Rusiju podrazumeva osvajanje strategijskih tačaka na Baltičkom moru i da će Sovjetska Rusija biti usamljena u odbrani svoje teritorije od nemačkog napada. Izveštavajući sa kongresa u Nirnbergu 1936, *Vreme* je pisalo da je odatle poslata poruka čitavom svetu, „Nirnberg je imao da bude kula svetilja, znak uzbune upućen svima narodima sveta, opomena pred opasnošću od 'svetske kuge boljševizma“. Naglašeno je da je Hitler povratio Rajhu punu teritorijalnu suverenost, a da nije ispaljen ni jedan metak i da nisu dirnuti interesi nijedne države. *Vreme* je zato naglašavalo da je Nirnberški kongres pokušao da predoči svetu „da razloge nemirnoj aktivnosti koja ispunjava Nemačku i koja imponuje strancu, ne treba tražiti u nekim 'zlim namerama“, jer iako Hitler svetu često zadaje brige, on je u Nirnbergu dao obećanje okolnim narodima da „dok i sami poštuju nemačku nezavisnost, slobodu i čast, ne mogu naći boljeg prijatelja od nacionalističkog Trećeg Rajha.“⁸⁷³

I *Otadžbina* je te godine puno pisala o ratu koji je na pomolu, negirajući da će Nemačka biti njegov izazivač. Ljutila se što se svakodnevno čuju povici protiv fašističke opasnosti, „a pri tom se zaboravlja na komunističku“. Dolaskom Hitlera na vlast, Sovjeti su se našli „u čeličnim makazama između Japana i Nemačke“, pa je postalo jasno da će se u novom međunarodnom sukobu „raditi o njihovoj koži“. Zaključivalo se da Sovjeti, „koji su otvoreno priželjkivali jedan rat bez njihovog

⁸⁷² I. A. Međunarodni odnosi početkom 1936 g, *Narodna odbrana*, 23. februar 1936.

⁸⁷³ Nemačka je danas gospodar Baltičkog mora, grozničavo izgrađivanje mornarice za rat protiv Sovjetske Rusije, *Vreme*, 27. jul 1936; Nemačka posle Nirnberškog kongresa, *Vreme*, 4. oktobar 1936.

učešća“, sada „postaju vatreni pacifisti“, čak koriste i Društvo naroda da optuže „fašizam“ da sprema rat. *Otadžbina* se kritički osvrtna na „veliku informativnu štampu“ koja je tvrdila da će rat izazvati imperijalizam fašističkih država, optužujući je da je „nastrojena levičarski, a plaćena od velikog internacionalnog kapitala“. Iako je priznavala da je „avet rata“ na pomolu, *Otadžbina* je tvrdila da ga svi osuđuju, a niko ne sprečava, jer ne znaju ko je njegov pravi izazivač. Eksplicitno je tvrdila da izazivač „sigurno nije onaj na koga se prstom upinje“, odnosno, „države fašističke kako ih to zove crvena štampa“, antikomunističke i antikapitalističke, države „novog nacionalizma“. Te države su, naprotiv, stvorili mali ljudi koji su im dali „novi duh Rođene grude, Pravde i Blagostanja“. Zato je zaključivala da države „novog nacionalizma“, odnosno fašizma, neće izazvati rat, već će to učiniti oni „koji će na njemu opet zaraditi“ i oni „kojima je ideologija Svetska revolucija“. Drugim rečima, po *Otadžbini*, izazivači rata „su bili i biće udruženi kapitalizam sa svojim trabantom komunizma“, a razlog što „viču“ protiv rata je samo u želji da stvore psihozu i prodaju oružje, jer je na krvi najveća zarada, a „njima je profit jedini cilj“. Po *Otadžbini*, komunizam u svom „besnilu“ a osećajući svoj kraj, traži da se pomogne demokratiji, a demokratija „svojom nebrigom i slobodom vršljanja daje mesta komunizmu“. *Otadžbina* je obećavala da „nova država to neće dati“, da je strah od „Nove misli“ zaslepio demokratiju koja je vezala svoju sudbinu preko „zajedničkog fronta“ za komunizam, pa će „zajedno s njim i umreti“, jer je „mač Nove ideje“ oštar, on će „poseći ta dva sveta koja koračaju zajedno“. Zato je zahtevala „nedvosmisleno opredeljivanje: ili u tabor u kome su združeni liberalno-demokratski partizani sa komunistima, kapitaliste sa revolucionarima, reacionari sa anarhistima – ili u krug onih, koji hoće da najzad jednom narod uzme svoje poslove u svoje ruke i svoju zemlju uredi po svojim potrebama, poniklim iz rasnih njegovih osobina, na sebi svojstven način, za sebe i svoje potomstvo. Trećeg nema“.⁸⁷⁴

⁸⁷⁴ Miniranje, Komintern, buržoaske partije i „fašizam“, *Otadžbina*, 15. mart 1936; Novi nacionalizam i opasnost rata, *Otadžbina*, 8. oktobar 1936; Dva fronta, *Otadžbina*, 8. decembar 1935; Dva sveta koračaju zajedno, *Otadžbina*, 3. maj 1936; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936.

1937.

Povodom rata u Španiji, *Proleter* je navodio da se „obistinilo predviđanje boljševičkih mislilaca“, da se u „sadašnjoj, posljednjoj etapi kapitalizma“, ratovi neće formalno objavljivati, već će nezapaženo otpočinjati, jer su suprotnosti između imperijalističkih država tako duboke „da se postepeno briše razlika između mira i rata i da se stanje naoružanog mira bez velikih formalnosti može pretvoriti u otvoreni rat“. „Kovačnice rata“ se nalaze u Berlinu, Rimu i Tokiju, jer „fašizam – to je rat“. On na sebi nosi „krv svoga vlastitog naroda, krv ugnjetenih naroda, krv naroda koji brane svoju slobodu“. *Proleter* je pozivao na otpor rečima: „Narode, ljudi, nalazimo se na pragu novog rata! Krvavi osvit požara u Španiji i na Dalekom istoku baca dobro poznate, mrske i zverske silhuete potpaljivača rata preko čitavog sveta. Hoćete li dozvoliti da oni izvrše svoju nameru? Da unište milijone i milijone ljudskih života da bi porobili nove narode i poništili poslednje slobode.“⁸⁷⁵

Sasvim suprotno je iste godine pisao Svetislav Stefanović. Odbacujući „parole“ o agresivnom nacionalizmu, ratnoj opasnosti od strane fašizma, nacionalizmu kao najvećem neprijatelju mira, koje su izbacivale svetske „boljševičko demokratske i masonske internacionale“, Stefanović je navodio da je sve to demantovano „prostom faktom“ da se nacionalizam potvrđuje „kao pravi i istinski zaštitnik mira“. Verovao je da Evropa ne sme da zameni nacionalizam „fantomskim i fanatističkim mirom internacionalnih partija“, niti „antinacionalnom i anacionalnom internacionalom“, koja može da se održava samo „u nacionalno amorfnim masama azijata“ kod kojih vlada „haos masa koje drži u miru sila“. Ocenjujući da su režimi u Italiji i Nemačkoj sredili svoje unutrašnje odnose stvarajući jedno „socijalno bolje i pravednije državno uređenje“, i odbacujući borbu klasa, ustanovili „princip uzajamnog sporazuma i sklada svih klasa u višoj zajednici države i nacije“, tvrdio je da je prirodno i što su te dve države „sa srodnim unutrašnjim državnim uređenjem“, krenule zajedno da uređuju i spoljnu politiku. Očekivao je približavanje Velike Britanije

⁸⁷⁵ Udesetorostručimo pomoć Španjolskom narodu, *Proleter*, maj 1937; Dvadeset tri godine, *Proleter*, avgust 1937.

fašističkim zemljama, uveren da ona neće ostati ravnodušna „između dva svetska fronta, od kojih je jedan nacionalan i zato front mira i reda, sporazuma i sklada, a drugi internacionalan i zato front nereda, haosa i razočarenja“. Želeći da se sporazumevanje „nacionalističkih država“ nastavi „na bazama novog, probuđenog i osvešćenog nacionalizma“, poručivao je da „zaćute svi oni lažni i mračni apostoli“ koji pod „maskom internacionalnog pacifizma“ seju mržnju među narodima, jer narodi Evrope „nisu haotična amorfnu azijsku masu za eksperimentisanje i modeliranje po kalupima internacionalnog avanturizma“.⁸⁷⁶

1938.

Komunistički *Proleter* je te godine pisao da se fašistička Italija i „do zuba“ naoružana Nemačka spremaju da u novom svetskom ratu prekroje kartu sveta onako kako to odgovara njihovim osvajačkim interesima. Najveća opasnost, pri tom, pretil malim i slabim državama da ih fašističke države „progutaju“. Ta dva „fašistička razbojnika“ zdušno potpomažu „svom trećem razbojničkom bratu, Japanu, da vodi rat protiv miroljubivog kineskog naroda“, i iskoristiće prvu zgodnu priliku da započnu rat i u Srednjoj ili Istočnoj Evropi. *Proleter* je pisao da je teško reći ko će biti prvi na redu, pretpostavljajući da to može da bude Austrija, Čehoslovačka ili neka treća zemlja.⁸⁷⁷ Ipak, nije osovina Berlin-Rim gospodar Evrope, pisao je *Proleter*, jer su „demokratske miroljubive države“ Francuska, Sovjetski Savez, Čehoslovačka, Britanija i SAD „daleko jače od fašističkih izazivača rata“.⁸⁷⁸

Srpski književni glasnik je navodio da je toliko novaca potrošeno na naoružanje 54 članice Lige naroda, „da prosečni čovek ne može da sebi pretstavi koliko to iznosi u našem novcu“. Svo to naoružanje bilo je u cilju očuvanja mira koji je upravo zato bio „u većoj opasnosti nego ikad“. Vojske su bile spremne, mobilisani narodi „gotovi da se pokolju“, a oružana sila je postala „kult nacija“. Predviđalo se da predstoji ili bankrotstvo

⁸⁷⁶ Dr Svetislav Stefanović, Nacionalizam kao stvarni čuvar mira, *Otadžbina*, 6. januar 1937.

⁸⁷⁷ I. K. Dokle će tako? *Proleter*, januar-februar 1938.

⁸⁷⁸ L. Aleksić, Narodi Jugoslavije neće biti Hitlerovi „Raci“, *Proleter*, januar-februar 1938.

ili svetski rat i anarhija.⁸⁷⁹ Izjave svetskih državnika da rat nije neizbežan tumačene su kao dokaz da i sami osećaju veliku opasnost od njega, a španski građanski rat je pokazao svu slabost evropske diplomatije. Zaključivalo se da događaji u Španiji i Kini dokazuju da su stradanja od 1914-1918. bila beznačajna u poređenju „sa strahotama koje će se neminovno izvoditi u novom svetskom sukobu, u kome će ratna oprema i ratna rešenost stojati iznad sviju obzira čovečnosti“.⁸⁸⁰

Sasvim suprotno je pisao *Krug*, optimistički tvrdeći da Nemačka ne želi rat,⁸⁸¹ kao i Miloš Crnjanski koji je (pod pseudonimom) za *Vreme* negirao pisanje levičarskih listova da Hitler priprema rat. „Nije ideal nacista jedan rat, nego je njihov ideal jedna nova Nemačka i jedan nov nemački narod!“ Inostranstvo previda da „Hitler znači revoluciju i da revolucija ne poznaje kompromisa! Ne želi revolucija rat, nego do rata dovode alijanse, koje žele da uguše revolucije.“ A u Nemačkoj, zaključivao je Crnjanski, još traje revolucija nacionalsocijalista koji menjaju sve, privredu, školu, crkvu, industriju, arhitekturu, zbog čega „nije rat ideal koji se danas u Berlinu postavlja, nego partijski program, koji ima da se sprovede do kraja“.⁸⁸² Samo nekoliko meseci kasnije, ipak je, opisujući situaciju u svetu, u kome Rusija stoji kao „zaseban i strašni svet“, u kome su „ekskluzivni levičari i katolici“ zapalili Španiju, u kome „jedan veliki rasist spušta ruku na zemlje gde god ima Nemaca“, zaključivao da se tog leta peo na Vezuv do samog kratera i da je posle silaska imao utisak da „svuda šeta po vulkanima“.⁸⁸³

Kao i sve prethodne i 1938. godina je ocenjivana „bez preterivanja“ kao „najburnija i najsudbonosnija“, jer se iz osnova promenila međunarodna situacija u Evropi, a novi međunarodni poredak poljuljao i u nekim delovima srušio. Jedna nezavisna država je iščezla (Austrija), druga (Čehoslovačka) je izgubila trećinu svoje teritorije, jedan trojni savez je prestao da funkcioniše, Društvo naroda „glasa ne daje od sebe“, naoružanje je postiglo „neviđen vrhunac“, ideja

⁸⁷⁹ Inostrani, Rat ili razoružanje, *Srpski književni glasnik*, 16. maj 1938.

⁸⁸⁰ Svetska javnost o izgledima za nov svetski rat, *Srpski književni glasnik*, 16. jul 1938.

⁸⁸¹ Nemačka i Jugoslavija, *Krug*, Beograd, 22. januar 1938.

⁸⁸² M. Putnik, U Hitlerovoj ruci, *Vreme*, 10. februar 1938.

⁸⁸³ M. Crnjanski, Italijanski rasizam, *Vreme*, 9. avgust 1938.

kolektivne bezbednosti je bila „konačno sahranjena“, bilo je i dana „u kojima je cela Evropa sa strahom očekivala kada će da pukne prva puška kao znak novog svetskog pokolja“. Dodavalo se i da je jedan „bivši“ narod (Jevreji) doživljavao tragičnu sudbinu u skoro svim srednjoevropskim zemljama i bio rasturen po svetu, uzbuđujući demokratsku javnost „svih naprednih naroda“. U Mađarskoj je ojačao fašizam ispoljavajući se posebno u progonu Jevreja, koji je započeo i u Čehoslovačkoj, Velika Britanija i Francuska su priznale italijansko osvajanje Abisinije, a nisu pomogle republikansku Španiju, dok se Narodni front u Francuskoj raspao kao posledica minhenske politike. Opažano je i veće angažovanje SAD u evropskim sporovima i njihovo približavanje Britaniji i Francuskoj.⁸⁸⁴

1939.

Proleter je maja 1939. izveštavao da su fašističke imperijalističke sile Nemačka, Italija i Japan započele „drugi imperijalistički rat“ radi nove podele sveta, a Abisinija, Austrija, Čehoslovačka, Španija i Albanija pale su kao prve žrtve tih „fašističkih imperijalističkih grabežljivaca“.⁸⁸⁵ *Srpski književni glasnik* je navodio da poslednji Hitlerov govor u Rajhstagu, u kome je optužio protivnike iz prethodnog rata za učinjene nepravde, „nije ostavio neke nade da može biti mira“, iako je „ceo svet“ smatrao da su napravde prema Nemačkoj već ispravljene i da je poslednjim aktima „dvostruko“ nadoknadila u ratu izgubljene teritorije.⁸⁸⁶

Pred sam početak rata, u leto 1939. *Život i rad* je dao presek zbivanja od Versajskog mira do poslednjih dana. Ocenjivano je da je ugovor o miru podelio svet u dva antagonistička tabora, ovekovečujući pobedu Antante nametanjem velikih kontribucija Nemačkoj, stvaranjem sistema političkih saveza kojima je trebalo da se održava evropska hegemonija Francuske i spreči prodiranje boljševizma u Evropu. Jedinstvo država-pobednica bilo je, međutim, nedovoljno čvrsto, jer je Britanija sa nepoverenjem gledala na

⁸⁸⁴ 1938, godina najzbuđljivijih događaja, *Narodna odbrana*, 8-15. januar 1939.

⁸⁸⁵ Otvoreno pismo članovima KPJ, *Proleter*, maj 1939.

⁸⁸⁶ Inostrani, Poslednji govori državnika, *Srpski književni glasnik*, 16. maj 1939.

hegemoniju Francuske, hrabreći otpor Nemačke, dok su SAD kreditima pomagale Nemačku da obnovi ekonomiju. Nemačka se, teško pogođena krizom i iscrpljena reparacijama, našla pred dubokim unutrašnjim promenama koje su na kraju dovele nacionalsocijalizam na vlast. „Breme koje je Versajski mirovni ugovor stavio za vrat nemačkom narodu uslovalo je dolazak fašizma u Nemačkoj.“ Nova vlast je odmah odlučila da zbriše „Versajski diktat“, uvela opštu vojnu obavezu, započela sa izgradnjom flote, utvrđivanjem granica, izgradnjom autoputeva, podizanjem fabrika municije, izvršila remilitarizaciju rajnske oblasti, a sve to je mogla da postigne „zahvaljujući blagonaklonosti Engleske“. Istupanje Nemačke i Japana iz Društva naroda je promenilo smisao te organizacije koja je trebalo da bude čuvar mira. Odgovornost što Društvo naroda nije postiglo cilj, viđeno je velikim delom u politici Britanije koja je „zbog svoje egoistične klasne politike“, sistematski podržavala nemačke aspiracije u Evropi. S jedne strane je pomagala snaženje Nemačke kao protivtežu Francuskoj, a s druge, njenom spoljnom politikom je dominirala „boljševička opasnost, strah za poredak, za svetsku dominaciju“. Zato je i Francuska pod pritiskom desničarskih elemenata i pod pretnjom Britanije, odustala od odbrane španske republike, a „iz dubokog patetičnog sna o povlačenju u svoje imperijalno carstvo“, probudile su je tek italijanske pretenzije na Tunis, Džibuti, Korziku, Nicu i Savoju. Zaključivalo se da je posle „aneksije Češke“ postalo jasno da „zapadne demokratije moraju odlučno preduzeti mere samoodbrane“ i vratiti se na politiku kolektivne bezbednosti koja je napuštena u Minhenu.⁸⁸⁷

Nekoliko meseci pre početka rata, Episkop Nikolaj je pisao da se čuju glasovi o ratu, da je ustao „narod na narod i carstvo na carstvo“ i da je čovečanstvo „u ratu i bez rata“. U ratovima i revolucijama je prepoznavao „znamenja poslednjeg vremena“, a dokaze za to je video u pojavama „lažnih mesija sa svojim jevandeljem sile i nasilja, mržnje i osvete, grabeži i pljačke“. Tvrđio je da se čuju glasovi „da je smak sveta na domaku“, zaključujući da „ako mnoga znamenja ukazuju na blizak kraj sveta to nas još više pokreće na neumornu delatnost

⁸⁸⁷ Nikola Radojević, *Evropa od Versaja do danas, Život i rad*, april-jun 1939.

na njivi Gospodnjoj“.⁸⁸⁸ List *Dvadeseti vek* je početkom 1939. pisao da je ulazak nemačkih trupa u rajnsku oblast 1936. predstavljao početak revizije odnosa u Evropi, a da je prisajedinjenjem Austrije, sudetskih krajeva, Memela i proglašenjem protektorata nad Češkom i Moravskom, ostvaren Veliki Rajh i prevlast Nemačke u Srednjoj i Istočnoj Evropi. To je nanelo udarac francuskom sistemu kolektivne bezbednosti, a nateralo je Veliku Britaniju da pristupi aktivnom rešavanju kontinentalnih pitanja, stvaranju bloka sa Francuskom i ubrzanom naoružavanju sa ciljem da sustignu oružanu snagu Nemačke i Italije. Po ovoj analizi, Treći Rajh se više nije mogao zaustaviti, jer je zbog sopstvenog opstanka morao do kraja da sprovede planove o korekciji granica iz 1919, dok je Velika Britanija zbog svog carstva morala da održi prevlast u Evropi. Ipak, nijedna od velikih sila se još uvek nije usuđivala da upotrebi ratno oružje u rešavanju spornih pitanja, ali je kod svih naroda Evrope rastao strah od rata koji niko ne bi mogao da dobije. Sovjetska Rusija koja nije bila pozvana u Minhenu, „zbog čega je oštro zamerila Francuskoj i Velikoj Britaniji“, bila je u stavu iščekivanja, Velika Britanija je aktivno radila na otklanjanju nesuglasica sa njom, dok su nemačko-sovjetski odnosi bili obeleženi uzajamnim nepoverenjem. Predviđalo se da će Italija i Nemačka posle rešenja pitanja u Srednjoj Evropi pristupiti konačnom obračunu sa Britanijom i Francuskom.⁸⁸⁹ Po istom listu, međunarodna zategnutost je dostigla vrhunac tokom aprila 1939, a u vazduhu je lebdeo „rat u miru“, gde su „dve falange, dve ogromne mašine, spremljene da krenu u pogon“. „Sudbonosna strategiska predigra“ ratu je bilo zaposedanje Češke i Moravske od strane Nemačke i Albanije od strane Italije. Ipak se položaj Nemačke i Italije posle minhenske konferencije nije smatrao zavidnim, jer nije osiguran mir, već se „iščaurila nova baza za sukob“, a umesto umirenja, „izazvane su dve psihoze, dva paralelna straha“. Karakteristika doba bio je cinizam pri sklapanju i kidanju saveza, agresivni politički diktati i tragične provokacije u međunarodnim odnosima. Ocenjivano je da se pregrupisanje vrši u unutrašnjim pitanjima gde se spajaju divergentne

⁸⁸⁸ Episkop Nikolaj, Osvrt na današnjicu, znamenja vremena, *Misionar*, januar 1939.

⁸⁸⁹ S. Mihailović, Posle protektorata nad Češkom i Moravskom, *Dvadeseti vek*, april 1939.

političke grupe u interesu odbrane spolja i da svuda raste uverenje da spas od rata ne leži u kapitulaciji već u samoodbrani.⁸⁹⁰

Dan pred početak rata, *Napred* je ocenjivao da su događaji prethodne dve nedelje najteži koje je Evropa ikad preživela. Rat nerava čas preti da se pretvori u pravi rat, a čas budi nadu da se sve može rešiti bez prolivanja krvi. Milioni ljudi na svim kontinentima žive u očekivanju „strašne aveti krvavoga rata i uvek neostvarene mogućnosti da se još može odstraniti pribegavanje oružanoj sili“. Iako su narodi željni mira, ima i onih koji su usled ratne psihoze spremni da pribegnu najgorem, samo da se neizvesnost okonča. Kroz celokupnu svetsku štampu i preko svih radio stanica upućeno je nekoliko apela za očuvanje mira. Predsednik SAD, Ruzvelt je uputio apele za mir italijanskom kralju, predsedniku Poljske i samom Hitleru. Pošto na ovaj apel Hitler nije odgovorio, Ruzvelt mu je uputio i drugi apel, ali je i on ostao bez odgovora. Ovoj mirotvornoj akciji Ruzvelta prethodio je apel za mir pape Pija XII, a zatim i ponuda za posredovanje belgijskog kralja Leopolda II. Predsednik Kanade je uputio apel Musoliniju, koji je odgovorio da će preuzeti akciju za otklanjanje ratnog sukoba. *Napred* je pisao da je time „manifestovana čitava savest čovečanstva“, ali da su „neposredni činioci“, od kojih je zavisio uspeh mirotvorne akcije, ostali nepokolebljivi. Zato je izgledalo da će pozivanje na razum i na mirno rešenje, „ostati samo usamljeni krik pred katastrofu, koja se već neminovno primicala“. Zaključivalo se da „kada je već bila izgubljena svaka nada, kancelar Nemačkog Rajha iznenada je pozvao engleskog ambasadora u Berlinu, kome je predao jednu poruku za englesku vladu i koju je ovaj istoga časa avionom odneo u London. Još se očekuje ishod ove akcije. G. Hitleru engleska vlada je odgovorila na ovu poruku. Sad se čeka odgovor g. Hitlera Londonu.“⁸⁹¹ Sutradan je počeo Drugi svetski rat.

Termin „Drugi svetski rat“ verovatno je prvi put upotrebljen u časopisu *Vidici* u naslovu teksta od 10. septembra 1939. Navodilo se da se ne zna koliko će se rat proširivati, pa čak ni koje će zemlje u njemu učestvovati, niti na čijoj će strani biti. Tvrđilo se da je „započeti novi evropski rat, samo nastavak

⁸⁹⁰ Patrius, Sudbonosna strategiska predigra u Evropi, *Dvadeseti vek*, april 1939.

⁸⁹¹ Međunarodni pregled, *Napred*, 31. avgust 1939.

velikog svetskog rata od godine 1914-18“ koji je Versajski mir prekinuo, ali ne i definitivno završio, uz zaključak da se ne zna ni da li će upravo započeti rat, kao „mnogo složeniji, totalitarniji i radikalniji“ od prethodnog, doneti svetu „konačno otrežnjenje“.⁸⁹²

Neposredno po otpočinjanju rata, *Srpski književni glasnik* je citirao dokumenta objavljena u nemačkoj *Beloj knjizi* o događajima koji su prethodili ulasku nemačkih trupa u Poljsku. Tvrđilo se da u njima dolazi do punog izražaja osnovna razlika u međunarodnim težnjama zarađenih strana. Dok su Poljska i njene saveznice svoje držanje objašnjavale osnovama međunarodnog prava, Hitler se pozivao na istoriju, privredne interese i čast Nemačke, pred kojima su se gubili svi pravni obziri, tvrdeći da nije važno kakva će se sredstva i metode upotrebiti, već kakvi će se uspesi postići. Pokušavao je da predstavi Britaniju kao glavnog krivca za rat, dok se osećala razlika u odnosu na Francusku koju je želeo da navede na pregovore. Naglašavano je da će rat biti mnogo krvaviji od prethodnog, jer zahvaljujući sporazumu sa Sovjetskim Savezom, Nemačka neće morati da se bori na dva fronta, a njen cilj koji se odnosio na čitav evropski kontinent, ocenjivan je kao „mnogo uzvišeniji“ od prostog ispravljanja Versajskog ugovora.⁸⁹³

1940.

Kratkotrajna promena u odnosu komunista prema ratu je nastupila posle potpisivanja akta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke avgusta 1939. i izbijanja rata nekoliko dana kasnije, kada su izdali proglas karakterišući „englesko-francusko-nemački rat“ kao imperijalistički i pozivajući radničku klasu u borbu za mir. Obrazloženje je bilo da dok su „englesko-francuski imperijalisti“ verovali da će uspeti da gurnu Nemačku u rat protiv Sovjetskog Saveza, bili su „miroljubivi“, ali kada se Nemačka pokazala nesposobnom da „vrši ulogu udarne pesnice međunarodnog imperijalizma protiv SSSR“, onda su ovi „pacifisti“ postali najodlučniji „ratoborci“. Zato je „imperijalistički rat“ izazvao nužnost borbe

⁸⁹² Drugi svetski rat, *Vidici*, 10. septembar 1939.

⁸⁹³ Ž. B. Psihološke osnove današnjeg rata prema *Beloj knjizi* nemačkoj, *Srpski književni glasnik*, 1. novembar 1939.

za mir, jer sa jedne strane „imperijalistički osvajači“, Italija i Nemačka „vrebaju momenat“ da napadnu i rasparčaju Jugoslaviju, a sa druge, „agenti engleskih i francuskih imperijalista“ pokušavaju da gurnu Jugoslaviju u rat na strani tih „lažnih demokratskih imperijalističkih sila“.⁸⁹⁴

Živojin Balugdžić je jedan od uzroka rata video u „nebrižljivosti“ evropskih demokratija koje su, verujući da je prošlo doba velikih opasnosti, ćutke posmatrale zbivanja, što je pomoglo fašističkim zemljama da izazovu „rastrojstva svake vrste“. Nemačka je poverovala da je „u toj duševnoj utakmici moćnija od svojih protivnica koje spolja nisu imale nikakvih prohteva, a unutra bile potpuno zadovoljne svojim utvrđenim demokratskim poretom“, računajući i na pacifističko raspoloženje masa u zapadnim zemljama. Balugdžić je verovao da je demokratija u opasnosti ako ne izgradi nove vrednosti, jer je rat razbio „opasnu pacifističku raspoloženost i nebrižljivost“ koja ju je zahvatila. „Blagodaraći ratu, demokratije su osetile da one ne smeju ostati nacionalne, to znači da se ne smeju odreći brige o političkim uređenjima drugih zemalja.“ Zato kraj rata treba da znači početak novog shvatanja o slobodi kao međunarodnoj tekovini na kojoj će se zasnivati opšte blagostanje, jer je konačno nestalo „sladunjavog“ pacifizma i stvorena je rešenost da se u ratu „ide do kraja“, do pobeđe nad fašizmom.⁸⁹⁵

Mladen Žujović je analizirajući prvih šest meseci rata, pisao da Hitler verovatno nije verovao u mogućnost sukoba, jer je „blagodareći svojim tačnim psihološkim procenama situacije“, uvek uspevao u svojim poduhvatima, čak i pri veoma lošim objektivnim uslovima. Ovog puta se pokazalo da je njegov račun bio pogrešan. Žujović je razlikovao materijalne i moralne snage u ratu, ali je u Nemačkoj primećivao i pojavu novog ofanzivnog oruđa koje se izdvojilo kao samostalan činilac. Reč je o duhovnom ratu, odnosno, ratu bez oružja, „psihološkom ratu“, u kome su dopuštena sva sredstva, radio, štampa, agenti, propaganda. Na pitanje da li je za vođenje rata sposobnija totalitarna ili demokratska država, odgovarao je da diktature nisu u stanju da vode duge ratove jer donose brze odluke, dok

⁸⁹⁴ Imperijalistički rat, *Proleter*, januar-februar 1940; Od koga Jugoslaviji pretila opasnost da bude uvučena u rat, *Proleter*, april-maj 1940.

⁸⁹⁵ Ž. Balugdžić, Demokratija se snaži u današnjem ratu, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1940.

odluke demokratija imaju više autoriteta. Zato je verovao da demokratije neće ratovati dok ne vežu narode za neku veliku ideju, a upravo je izgledalo da se konkretizuje „ideja o svetskoj federaciji demokratskih država“. Zaključivao je da je postojeći rat „sukob jedne ideologije i jednoga sistema“.⁸⁹⁶

Za *Srpski glas* je Vojislav Vujanac pisao da se u ovom ratu desio „prevashodno sudar ideologija“. Rat se vodio ne samo za prostor, ekonomsko širenje, osiguranje pojedinih naroda, nego i „za novu vrstu socijalne organizacije“. Vujanac je smatrao da Evropa proživljuje sudbonosne dane, ne samo zato što će jedni pobediti a drugi podleći, što će se izgubiti mnogo ljudskih života, već zbog toga što će od pobeđe jednih ili drugih zavisiti i nova politička karta Evrope i nova socijalna struktura društva. Tvrdio je da će se sutrašnji život razlikovati od dotadašnjeg „po idejama, po pogledima, po stremljenjima“. Budući društveni sklop, „čiju suštinu i oblik niko nije u stanju da predvidi“, odrediće postojeće veliko naoružanje, totalno iscrpljenje narodnih bogatstava, privredno-ekonomska i finansijska iznurenost. Smatrao je da mnogi ljudi znaju ko će pobediti u ratu, ali da niko ne zna kako će biti organizovano sutrašnje društvo, jer ono neće zavisiti samo od volje pobedilaca, već i od ekonomskih snaga država i psihološkog stanja masa. Uticaj pobeđničke strane će biti presudan za male narode jer će ih neminovno uključiti „u mašinu nove ideologije“ i prinuditi da svoj politički i socijalni poredak usklađuju sa novim evropskim poretkom da bi se održali. Smatrao je da će „snaga nove ideologije“ biti veća od snaga postojećih, jer će sila biti na njenoj strani, kao i da ni jedan postojeći političko-socijalni program nije siguran da će i opstati. „Sve to može sutra biti mrtvo slovo i nerealnost.“ Zaključivao je da „ni jedan rat neće doneti dublje promene od ovog sadašnjeg, promene socijalne i duhovne“, jer on neće doneti samo novu svetsku kartu, već i „preobražaj ljudskog duha, mišljenja, stvaranja; preobražaj čoveka, porodice, države, društva ljudskog uopšte“.⁸⁹⁷ Vujanac nije eksplicirao koja je i kakva ta „nova ideologija“ koja će pobediti.

⁸⁹⁶ Mladen Žujović, Pogledi na šest meseci rata, *Srpski glas*, 11. april 1940.

⁸⁹⁷ Dr Voj. M. Vujanac, adv. Današnji rat i njegov značaj, *Srpski glas*, 25. april 1940.

Za početak rata Živojin Perić je delio odgovornost između zapadnih sila i Nemačke, sa neprikrivenim uverenjem da je pravo pre bilo na strani ove druge. Hronologija početka rata po njegovom mišljenju je bila sledeća: posle Minhenskog sporazuma pojačano je naoružavanje Britanije i Francuske i sprovedena politika zaokruživanja Nemačke, a sukob između Nemaca i Poljaka izazvan je i garantijama koje su Poljskoj dale dve „zapadne plutokratske demokratije“. Iako je evidentno verovao da je na zapadnim silama veća odgovornost za izbijanje rata, Perić je navodio da kao „hrišćanski pacifista“, smatra da ni Nemačka nije trebalo da pristupi nasilnoj reviziji „nepravednih“ mirovnih ugovora. Time ipak ni najmanje nije oslobađao odgovornosti zapadne demokratije za rat, jer su „njihovi“ ugovori o miru i držanje prema Nemačkoj sadržavali u sebi „genezu i sadašnje katastrofe“. Značajno oslobađajući Nemačku od odgovornosti za rat, bio je gotovo siguran i u njenu krajnju pobedu, „jer niko nema, pa, dakle, ni Saveznici monopol ratne sreće“. Navodio je da bi i Nemačka u slučaju pobeđe nosila odgovornost za budući rat, ako bi učinila „slično onome što su sa njom uradili Saveznici u Versaju“, odnosno, ako bi od ratne pobeđe načinila „istrumenat uništenja svojih protivnika“. Konstatujući da su saveznici kao svoj prvi ratni cilj istakli uništenje nacionalsocijalističkog sistema vladavine u Nemačkoj, isticao je da on, kao i fašizam u Italiji, nije došao na vlast nasiljem, već ustavnim putem. Na taj način su savezničke demokratije išle direktno protiv osnovnog načela svoje doktrine, prava samoopredeljenja naroda, po kome su Nemci „slobodni da prime totalitarni režim kao za njih najbolji“. Perić se „nije sećao“ da su totalitarni režimi imali pretenziju da druge narode nateraju ratom na prihvatanje njihove ideologije, već su, naprotiv, smatrali da one nisu „roba za izvoz“. Zaključivao je da je paradoks u tome što su fašizam i nacionalsocijalizam „tolerantniji i liberalniji u pogledu međunarodnog principa nemešanja nego Velike Zapadne Demokratije“. Zato „Balkanci“ nemaju nikakav interes da se pridružuju „makojoj strani u ovom očigledno imperialističkom ratu“, čak ni onoj koju je video kao bliskiju „sistemu kolektivizma“ slovenskog Istoka, koja je u sukobu sa „zapadnim plutokratskim (kapitalističkim) sistemom“ i „ima više prava na simpatije Hrišćana“.⁸⁹⁸ Evidentno je mislio na stranu fašizma i nacionalsocijalizma.

⁸⁹⁸ Dr Živojin Perić, Životni prostor, *Pravna misao*, mart-april 1940.

Nedvosmisleno fascinirana snagom Nemačke, *Samouprava* se posle kapitulacije Francuske pitala kako je moguće da je sve što je francuska štampa godinama pisala o Nemačkoj bila laž, i zašto su Francuzi svesno obmanjivani od svoje vlade, zašto se „ušlo u rat sa susedom“. Tvrđila je da se i parisko stanovništvo isto pitalo „ne nalazeći pravog odgovora“, ali i da se brzo uverilo da Nemci ne zatvaraju crkve, da se nemački vojnici ponašaju vrlo uljudno „odajući počast grobu francuskog neznanog junaka salutiranjem ili uzdignutom rukom“. Idilično su opisivane ponovo otvorene dvorane Versajskog dvorca kojima se kreću grupe nemačkih vojnika otvoreno se diveći francuskoj umetnosti „bez ikakve poze pobjednika“, jer, kako je tvrdila *Samouprava*, „današnji Nemač nije ni najmanje uobražen uprkos svojoj pobjedi“, a svaki nemački vojnik u Francuskoj je postao pravi „pionir budućeg zbliženja između ta dva velika naroda“. Autor je sa oduševljenjem opisivao nemačku jedinicu koja je uz muziku išla ka Trijumfalnoj kapiji, sam „iz prikrajka“ posmatrajući Parižane. „Jedan deo se zaustavlja i radozvalo posmatra tu sliku, dok se drugi dive i čude besprekornom držanju čete. Mnogi pak prolaze namrgodeno dalje i ne gledaju uopšte“, jer ne mogu „pogledati u oči pobjedniku, makar on otvoreno i viteški priznaje hrabrost francuskog vojnika“. Zaključivao je da se ne može poreći da ima dosta i onih „koji pobjednika ne udostojavaju nijednim pogledom“, ali to su „nepopravljivi šovinisti“ i u „velikoj manjini“.⁸⁹⁹

1941.

Dušan Matić i Aleksandar Vučo su 1941, neposredno pred početak rata i u Jugoslaviji, definisali rat u Evropi, kome se ne može sagledati kraj, kao zavojevački rat, kao delo ljudi, a ne neke prirodne nemani koja se „neočekivano oborila na ljudsku zajednicu“. Odbacivali su i teze da je rat „samo rezultat ludila ili mašte dve ili tri stotine osoba rasturenih po zemljinoj površini“, ocenjujući ih kao njegovo opravdanje, „a samo je jedan korak od opravdanja do praštanja“. Rat je, naprotiv, bio „neizbežno pribežište, hladnokrvno sračunat iako sulud podvig onih koji pokušavaju da se, zgrčeni nad svojim interesima, kao

⁸⁹⁹ U Parizu posle primirja, *Samouprava*, 13. jul 1940.

sepija u samrtnoj opasnosti, obaviju tamom baruta i maglom krvi, kako bi na taj način sačuvali svoja dragocena i zauzeta mesta u svetu pred najezdom malih, neodoljivih snaga“.⁹⁰⁰

Izuzev suvoparnih izveštaja stranih agencija sa evropskih ratišta, analize rata i ocene odgovornosti strana u sukobu, u ovoj godini su izostale.

⁹⁰⁰ Matić i Vučo, U drugoj smo godini rata..., *Život i rad*, februar 1941.

Zaključna razmatranja

Analiza percepcije fašizma u beogradskoj javnosti od dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj do početka rata u Evropi i kasnije u Jugoslaviji, pruža odgovore na dva ključna pitanja bitna za razumevanje zbivanja u kasnijim ratnim okolnostima, za objašnjenje aktivizma pojedinaca i grupa u uslovima strane okupacije i na kraju, za utemeljene interpretacije promena nastalih u posleratnoj Jugoslaviji. Prvo pitanje glasi, da li su podele među srpskim intelektualcima reflektovale prisutne evropske trendove, ili su postojale specifičnosti koje su ih razlikovale od njih. Alaster Hamilton u knjizi *Fašizam i intelektualci 1919-1945*, analizom odnosa prema fašizmu intelektualaca u Italiji, Nemačkoj, Francuskoj i Engleskoj, dolazi do nekoliko opštih mesta koja mogu služiti za poređenje. Uočava da su se od dolaska Hitlera na vlast do invazije na Sovjetski Savez, u Evropi javljale tri moguće kombinacije savezništava koje su dolazile do izražaja i kod evropske inteligencije: prvo, savezništvo Italije i Nemačke protiv evropskih „demokratija“, uključujući i SSSR; drugo, antikomunistička alijansa fašističkih država i „demokratija“ protiv Sovjetskog Saveza; treće, „antidemokratska“ alijansa, odnosno, savezništvo fašističkih država i Sovjetskog Saveza protiv „demokratija“. U krugovima beogradske intelektualne elite svih ideoloških orijentacija, međutim, samo su prva dva oblika savezništva uopšte razmatrana kao verovatna. Prvo, savezništvo fašističkih sila protiv demokratskih zemalja uključujući i SSSR, viđeno je kao najverovatnije i razmatrano redovno od 1935. godine. Opšti rat protiv SSSR pominjali su levičari i desničari, iz različitih motiva, naravno, ali ne kao političko savezništvo demokratije i fašizma, već kao njihovu obostranu skrivenu pobudu. Međutim, treći oblik savezništva fašizma i komunizma protiv demokratija, niko nije ni pominjao kao mogućnost, ni zagovarao, čak ni posle potpisivanja

sovjetsko-nemačkog ugovora o nenapadanju. Samo u jednom tekstu (B. Prica, novembar 1939), razmatrano je da li je ovakvo savezništvo uopšte moguće, ali sa negativnim odgovorom na kraju analize.

Hamilton izvodi još nekoliko karakterističnih zaključaka iz svoje analize. Kaže (1) da je bilo demokrata koji su se opirali svakom obliku totalitarizma, (2) nacionalista koji su podržavali fašističko savezništvo protiv komunizma i demokratije, (3) antikomunista koji nisu marili za fašizam, ali su ga pretpostavljali komunizmu i smatrali najboljom odbranom od njega, (4) antidemokrata koji su želeli revolucionarnu i autoritarnu državu i bili više naklonjeni Sovjetskom Savezu nego liberalnoj demokratiji, (5) navodi da je poslednja kategorija dala i prave fašiste i veliki broj komunističkih intelektualaca, (6) da su mnogi fašisti u početku smatrali da fašizam i komunizam idu uporedo i da je fašizam ne samo revolucionaran, već i levičarski pokret, (7) da i kad se pokazalo da je fašizam u praksi reakcionaran, njegovi privrženici su retko bili spremni da ga kao takvog prepoznaju, (8) da je fašizam viđen kao treće rešenje, naklonjeno levici koje svoj put treba da traži između komunizma i liberalizma, a bliže je prvom, i da je trebalo da dovede do „buržoaskog socijalizma“.⁹⁰¹

Vrlo malo pobrojanih zaključaka je primenljivo na slučaj beogradske intelektualne elite, takvi su samo oni obeleženi brojevima 1, 2 i 4. Svi ostali Hamiltonovi zaključci u ovom konkretnom slučaju ne stoje, čak naprotiv, ova analiza ih isključuje. Antikomunista koji su fašizam pretpostavljali komunizmu i smatrali najboljom odbranom od njega, u razmatranom slučaju su uglavnom „marili“ za fašizam (3). Kategorija intelektualaca koji su bili skloni SSSR, sa izuzetkom „ranog“ Svetislava Stefanovića, nije u srpskom slučaju dala nijednog fašistu (5). Nijedan srpski fašista nije fašizam smatrao levičarskim pokretom, a samo sa jednim izuzetkom koje je povezivalo fašizam, komunizam i „ruzveltizam“ (*Otadžbina*, 1934), nije tumačeno da fašizam i komunizam idu uporedo. Tumačenje fašizma kao levičarskog pokreta nije bilo prisutno ni u ostalim ideološkim orijentacijama (levičarskoj, demokratskoj i konzervativnoj), čak naprotiv, svi su ga percipirali kao desničarsku „revoluciju“ (sa ili bez navodnika) ili

⁹⁰¹ Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919-1945*, Beograd, 1978.

kontrarevoluciju (6). Reakcionarnost fašizma u smislu „povratka“ u prošlost je upravo bila njegova pohvala kod srpskih privrženika (7). Fašizam jeste viđen kao „treće rešenje“, ali nikad bliže komunizmu, naprotiv, viđen je kao njegova apsolutna negacija. Samo u jednom slučaju (S. Drašković, 1935) je tretiran kao oblik „socijalizovanog kapitalizma“ (8).

Drugo pitanje, postavljeno već u uvodu ove knjige glasi: u kojoj meri je beogradska javnost, a to prvenstveno znači njena intelektualna elita, bila upoznata sa ideologijom evropskog fašizma, raznim oblicima njegovog ispoljavanja i ciljevima kojima je stremio u godinama koje su prethodile Drugom svetskom ratu? Od odgovora na ovo pitanje u velikoj meri zavisi i utemeljenost savremenih objašnjenja o kasnijoj dominaciji faktora stihijnosti „bez predumišljaja“ ili, naprotiv, organizovanosti „sa predumišljajem“ u uslovima započetog rata. Iz svega izloženog u ovoj knjizi nedvosmisleno proističe da tridesetih godina gotovo da nije bilo elementa ideologije fašizma ili njegove prakse, bez obzira na koju formu totalitarnog desničarskog nacionalističkog pokreta se misli, koji je ostao nepoznat beogradskoj javnosti. To se podjednako odnosi na italijanski fašizam i nemački nacionalsocijalizam, na istovetnosti i razlike među njima, na pitanja njihove unutrašnje politike i spoljne akcije. To se odnosi i na njihove metode upotrebljavane u borbi sa unutrašnjim protivnicima i na taktiku korišćenu u međunarodnim odnosima. Odnosi se i na mogućnosti očuvanja trajnog mira ili, naprotiv, neizbežnosti rata jer, kako su neki njegovi savremenici već ranih tridesetih godina znali – fašizam je rat. U uslovima postojanja pune svesti o sadržini i ciljevima fašizma, o njegovoj nehumanosti i nemoralnosti, njegovoj agresivnosti i militantnosti, ostajalo je sasvim malo prostora za zbunjenost savremenika.

Izvori i literatura:

- Crnjanski, Miloš (1989), *Politički spisi*, Beograd, prir. Zoran Avramović.
- Dvorniković, Vladimir (1939), *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd, (reprint 1990).
- Đorđević, Jovan (1936), *Savremena francuska demokratija*, sociološko-pravna rasprava, Beograd.
- Episkop Nikolaj, (1935), *Nacionalizam Svetoga Save*, (Predavanje održano na proslavi Nedelje pravoslavlja u Beogradu 1935 godine), Beograd.
- Gregorić, Danilo (1936), *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd.
- Gregorić, Danilo (1942), *Samoubistvo Jugoslavije, poslednji čin jugoslovenske tragedije*, Beograd.
- Hobsbaum, Erik (2002), *Doba extrema*, Beograd.
- Hobsbaum, Erik (2003), *O istoriji*, Beograd.
- Jevremović, Milan P. (1937), *Razmišljanja o preporodaju današnjeg čoveka*, Beograd.
- Jovanović, Slobodan (1936), *Poratna država*, Beograd.
- Korporativna i planska privreda*, (1940), Sedma sila, Beograd.
- Kosić, Mirko (1933), *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak.
- Krekić, Bogdan, *Sindikati i fašizam*, Beograd.
- Kuljić, Todor (1990), Fenomenološko-istoristička teorija o fašizmu Ernsta Noltea, u: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd.
- Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Ljotić, Dimitrije V. (1940), *Drama savremenog čovečanstva*, Beograd.
- Ljotićeva pisma knezu Pavlu*, brošura, Beograd.
- Maleš, Branimir (1932), *Antropološka ispitivanja*, Prilog ispitivanju telesnih osobina crnogorskih i susednih plemena, Beograd.
- Maleš, Branimir (1936), *O ljudskim rasama*, Beograd.
- Mitrović, Andrej (1974), *Vreme netrpeljivih, Evropa 1919-1939*, Beograd.

- Molnar, Aleksandar (2006), *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi, 5. Rat Od kulta Votana do holokausta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Nedeljković, Dušan (1939), *Misao i javno mnjenje*, Beograd.
- Nedeljković, Dušan (1938), *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje.
- Pedeset godina rada Medicinskog fakulteta*, (1970), Beograd.
- Ristić, Radivoje I. (1934), *Glavni faktori večnog mira među narodima*, Novi Sad.
- Stanković, Siniša (1940), *Životni prostor*, Beograd.
- Stefanović, Svetislav (2006), *Starim ili novim putevima, Odabrani politički spisi 1899-1943*, Novi Sad, prir. Predrag Puzić
- Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, (1937), Narodno delo, Beograd, ur. Petrović M. Petar
- Tasić, Đorđe (1936), *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd.
- Toš, Džon (2008), *U traganju za istorijom*, Clio, Beograd.
- Trifunović, Mih. (1937), *Principi vođenja, u prirodi i ljudskom društvu*, Pančevo.
- Univerzitet u 1934-35 godini*, godišnji izveštaj Univerziteta Ministru prosvete sa izveštajima dekana i nekim posebnim izveštajima, Beograd.
- Univerzitet u školskoj 1935/36 godini*, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana, Beograd.
- Univerzitet u školskoj 1936/37 godini*, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana i drugim izveštajima, Beograd.
- Vasiljević, Milosav (1940), *Sociološki trebnik*, Beograd.
- Živković, Ljubomir (1937), *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb.

Novine i časopisi:

- Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 1936-1939, ur. dr Mihailo Ilić.
- Danas*, Književni časopis, Beograd, 1934, ur. Miroslav Krleža, Milan Bogdanović.
- Dobrovoljački glasnik*, Organ saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1940, ur. Pavle J. Jovović.

- Dvadeseti vek**, Književnost, nauka, umetnost, društvo, Beograd, 1938-1939, ur. dr Ranko Mladenović.
- Glas Matice srpske**, Novi Sad, 1934-1941, ur. dr Nikola Milutinović.
- Glasnik Centralnog higijenskog zavoda**, Beograd, 1934-1940, ur. dr Stevan Z. Ivanić, dr Bogoljub Konstantinović.
- Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu**, Beograd, 1933-1940, ur. Borivoje M. Drobnjaković.
- Ideje**, Beograd, 1935, ur. Miloš Crnjanski.
- Južni pregled**, Časopis za nauku i književnost, Skoplje, 1932-1939, ur. Petar Mitropan.
- Javnost**, Nedeljni časopis za kulturu, socijalna, privredna i politička pitanja, Beograd, 1935-1936, ur. Niko Bartulović, vl. Sreten II. Obradović.
- Kriminalna biblioteka**, Beograd, 1933-1941, ur. Mih. M. Đokić, Drag. M. Lazić
- Krug**, Nedeljni časopis, Beograd, 1938, ur. Dim. J. Stojanović, vl. Miodrag M. Anđelković.
- Letopis Matice srpske**, Novi Sad, 1934-1940, ur. dr Nikola Milutinović.
- Medicinski pregled**, Beograd-Zagreb-Ljubljana-Sofija, 1933-1939, ur. dr Radivoje A. Pavlović.
- Misionar**, Organ Saveza pravoslavnih bratstava narodne hrišćanske zajednice, Kragujevac, 1936-1941.
- Napred**, List za narod, Beograd, 1939-1940, ur. Ljubomir Radovanović, vl. dr Mihailo Ilić.
- Narodna odbrana**, Beograd, 1933-1939, ur. Milorad Pavlović (M. Borojević, Uroš Bjelić, Marko Krstić).
- Narodno blagostanje**, Nedeljni časopis, Beograd, 1933-1941, ur. dr Velimir Bajkić, vl. Aca Pavlović.
- Naša snaga**, Časopis za nacionalnu, socijalnu i kulturnu obnovu, Beograd, 1941, ur. Milenko Vidović.
- Naša stvarnost**, Časopis za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja, Beograd, 1936-1939, ur. Aleksandar Vučo.
- Nedeljne ilustracije**, Beograd, 1933-1936, ur. Ruža Mandić-Petrov, Božidar Z. Marković.
- Nova Evropa**, Zagreb, 1933-1940, ur. M. Ćurčin.
- Nova smena**, Kulturna i književna smotra novih naraštaja, Beograd, 1938, ur. Ljubomir Jovanović.

- Novo vreme*, Beograd, 1941, ur. Predrag Milojević.
- Obnova*, Beograd, 1943, ur. Stanislav Krakov.
- Otadžbina*, Nazavisni list za politička i društvena pitanja, Beograd, 1934-1937, ur. Ranko M. Vujić, vl. Dim. V. Ljotić.
- Ošišani jež*, Beograd, 1936-1941, ur. Mata Glavadanović.
- Politika*, Beograd, 1933-1941, vl. i odg. ur. Vladislav Sl. Ribnikar.
- Pravda*, Beograd, 1933-1940, vl. i ur. Damjan Sokić.
- Pravna misao*, Časopis nove generacije, Beograd 1935-1940, vl. i ur. Vladan Bataveljić, dr Nikola Vučo, dr Dragoljub Kečkić, dr Uroš Stanković, dr Dragoslav Todorović.
- Pregled*, Sarajevo, 1933-1940, ur. dr Jovan Kršić i Todor Kruševac.
- Proleter*, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1929-1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968.
- Prosvetni glasnik*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1937.
- Samouprava*, Glavni organ Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1936; 1940. ur. Milan Stoimirović Jovanović, vl. Dimitrije S. Mirković.
- Slovenska misao*, organ društvenog pokreta „Slovenska misao“, Beograd, 1940, ur. Vojislav Kujundžić, dr Vladimir Radovanović.
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1940. za ured. Milan R. Stepanović.
- Socijalno-medicinski pregled*, Izdaje Centralni higijenski zavod u Beogradu, Beograd, 1933-1940, ur. dr Bogoljub Konstantinović.
- Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, Organ Srpskog lekarskog društva, Beograd, 1932-1939, ur. Milan Petrović; dr M. Nešković.
- Srpski glas*, Beograd, 1939-1940, ur. Dragiša Vasić.
- Srpski književni glasnik*, Beograd, 1933-1941, ur. i vl. Jovan M. Jovanović, Tih. R. Đorđević.
- Srpski narod*, Beograd, 1942-1943, ur. Velibor Jonić.
- Stožer*, Mesečnik za književnost i umetnost, Beograd, 1933-1935, ur. Dragutin Milić.
- Studentski glasnik*, Beograd, 1933-1934, ur. odbor Rad. Džambazović, Ljub. M. Todorović, Mil. Mirčić.

- Vidici**, Polumesečni časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja, Beograd, 1938-1939, ur. Milan Marjanović.
- Vreme**, Beograd, 1933-1938, ur. Grgur Kostić, direktor Stanislav Krakov (Ljuba Popović, Dragomir Stojadinović).
- Zdravlje**, Glasilo Jugoslovenskog društva za čuvanje narodnog zdravlja, Beograd, 1933-1939, ur. dr Vid. Gaković, vl. dr. Stevan Z. Ivanić.
- Život i rad**, Beograd, 1933-1941, ur. i vl. dr Milan L. Rajić (Mihailo Arsić).

Imenski registar:

- Abraham, Pjer 492
 Adam, Karl 343
 Adolf, Gustav 353
 Ajnštajn, Albert 250-253, 281,
 292, 297, 300, 327, 331,
 485, 487
 Ajzner, Kurt 292
 Albriton, Dejvid 396
 Aleksić, L. 153, 449, 549
 Alen, Šartije, Emil 492, 522,
 524
 Alsberg, 261
 Althaus, Georg 263
 Aman, Maks 323
 Andreades, 492
 Andrejević, Mihajlo 207-209
 Anđelković, Miodrag 566
 Angel, Norman 493
 Anketil, Žorž 289
 Aragon, Luj 482
 Arandelović, Dragoljub 222
 Arent, Hana 5
 Aristotel, 233
 Armuri, 230
 Arnt, 168
 Arsić, Mihailo 568
 Aš, Šalom 499, 500
 Atanasijević, Ksenija 331-333
 Auerhajmer, Raul 502
 Avgust, 92, 219
 Avicena, 331
 Avramović, Zoran 564
- Bab, Julius 292
 Badoljo, Pijetro 305
- Bajkić, Velimir 483, 484, 537,
 566
 Bakaro, 395
 Baki, 248
 Balabalov, Aleksandar 258
 Balbo, Italo 267, 305
 Balk, Teodor 25, 172, 177,
 178, 205
 Balugdžić, Živojin 36, 112, 113,
 117, 173, 180, 181, 218,
 219, 228-230, 275, 463, 470,
 486-488, 528, 556
 Banu, Georgiju 24
 Banse, Evald 535
 Barbis, Anri 289, 492, 493,
 522
 Bares, Filip 50
 Bares, Moris 48, 289
 Barsija, 262
 Bartels, Adolf 292, 327
 Barto, Maks 328
 Bartulović, Niko 57, 58, 97,
 140, 141, 321, 347, 511,
 512, 566
 Bataveljić, Vladan 567
 Bazen, Rene 289
 Beher, Johanes 292
 Bel, 282
 Belsor, Andre 483
 Ben, Gotfrid 328
 Benda, Žilijen 471
 Bendorf, Filip 253
 Beneš, Edvard 362, 466
 Benoa, Šarl 493
 Beranže, Anri 274, 284
 Berđajev, Nikolaj 46

- Bergius, Fridrih 330
 Bergson, Anri 44, 45, 49
 Bernejs, Robert 286
 Bernhard, Georg 288
 Bernsten, Anri 299
 Bertold, Jakob 262, 298
 Bertran Luj 493
 Besarab, Maten 271
 Besler, 282
 Bešlin, Milivoj 17
 Betman, 261
 Betoven, Ludvig van 186, 188
 Bifon, Leklerk 174
 Bilinger, Rihard 328
 Birger, 248
 Bizmark, Oto fon 43, 44, 69,
 105, 155, 188, 228, 464
 Bjelić, Uroš 566
 Bjernson, Bjernstjern 503
 Bleh, Leo 336
 Bler, 230
 Bliher, Gerhard Lebereht 102
 Bloh, Ž. R. 493
 Blum, Leon 487, 523
 Blumenbah, Johan Fridrih
 174
 Blumental, Ferdinand 248
 Blunk, Hans Fridrih 328-330
 Bodelšving, 352
 Bodo, Ernst 361
 Bodrilar, Alfred 493
 Bogdanović, Milan 565
 Bojmelburg, Verner 328
 Bole, V. 319
 Bonaparta, Napoleon I 155
 Bonar, Abel 493
 Boncels, 328
 Bop, Franc 179
 Bordo, Anri 289, 493
 Borhart, Moric 248
 Borojević, M. 566
 Boš, Karl 330
 Bov, Emanuel 493
 Božanov, B. 104, 223, 405
 Brajton, Daniel 179
 Bredel, Vili 296
 Bredov, fon 311
 Breher, J. R. 296
 Brentan, fon 499
 Bretholc, Wolfgang 297
 Brijan, Aristid 490, 491
 Brod, Maks 292, 296
 Brukner, Anton 448
 Buber, Martin 292
 Budimir, Milan 351
 Bulat, Petar 34, 145
 Bulenvilije, Anri de 174, 176
 Bumke, O. 214
 Burže, Pol 289
 Buš, O. 499
 Can, Fr. 212
 Cankov, Aleksandar 258
 Cankov, Hrisan 258
 Car, Marko 173, 174, 188, 303,
 304, 490, 492
 Cepeš, Vlad 271
 Cesarec, August 54, 69
 Cezar, Julije 92, 145, 219, 225
 Chajes, B. 248
 Cincar-Marković, Aleksandar
 392
 Cingareli, Italo 463
 Cirhner, E. 314
 Crnjanski, Miloš 23, 71-73, 82,
 89, 92, 93, 148, 162, 217,
 218, 265, 266, 324, 325,
 348-350, 357, 358, 362, 368,
 409, 410, 416-418, 421, 429,
 430, 432-437, 448, 451, 452,
 463, 483, 550, 564, 566
 Cvajg, Arnold 292, 301
 Cvajg, Stefan 288, 289, 293,
 296, 299, 492, 498
 Cvajniger, Artur 25, 332, 334
 Čamer und Osten, Hans fon
 390, 391, 395
 Čeh, Svatopluk 298
 Čeh-Johberg, Erih 297

- Čemberlen, Hjuston Stjuart
 46, 172, 173, 175, 180, 182,
 190, 228, 232, 233, 334
 Čembarlen, Nevil 467-471, 473
 Čemberlen, Ostin 80, 81, 359
 Čobanov, Uroš 273
- Čano, Galeaco 326
 Ćurčin, Milan 566
- Dabi, Ežen 493
 Dadić, Mil. 511
 Daladje, Eduar 468-470
 Danić, Danilo 58, 88, 97, 114-
 116, 142, 143
 Daniel, 173
 Dante, Aligijeri 218
 D'Anuncio, Gabriele 289, 321
 Darah, David 326
 Dare, Valter 138
 Dariel, 49
 Darvin, Čarls 44, 166
 Deblin, Alfred 292, 293, 296
 Dekobra, Moris 289
 De La Rok, Fransoa 49, 50
 De La Tur di Pen la Šars,
 Fransoa Rene 48
 Delezi, Fransis 493
 Derfler, P. 328
 Dersel, 286
 Deruled, Pol 289
 Deskav, Lisjen 493
 Diboa, 174
 Dild, 285
 Dim, Karl 391
 Dimitrov, Georgi 515-517
 Dimitrijević, Jovan 39, 62
 Dirten, Lik 493, 494
 Ditrih, 325
 Dobrosavljević, Bogomir 187,
 232, 233, 542
 Dode, Leon 289, 493
 Dojbler, Teodor 392
 Dolfus, Engelbert 443
 Doržel, Rolan 492
- Drainac, Rade 61, 62, 175, 215,
 485, 512
 Drajfus, Alfred 274
 Drašković, Slobodan 42, 82,
 95, 130-132
 Dreksler, Anton 155
 Drigalski, V. 248
 Drobnjaković, Borivoje 566
 Dukanac, Ljubomir 88, 122,
 123, 127
 Dunker, Herman 295
 Dvorniković, Vladimir 46, 564
- Dentile, Đovani 45
 Đokić, Mih. 566
 Đokić, Slobodan 117, 118
 Đono, Žan 493
 Đonović, Nikola 40, 63, 124
 Đorđević, Jovan 48-50, 138-
 140, 172, 173, 179, 180,
 227, 228, 362, 524, 564
 Đorđević, Miladin 401
 Đorđević, Tihomir 567
 Đurđević, Čedomir 223-225
 Đurović, Dim. 69
- Džambazović, Rad. 567
 Džonson, Kuper 395, 396, 398
- Eberle, G. 352
 Edšmid, Kazimir 292
 Edvard VIII 262
 Ege, Peter 504
 Ekart, Ditrih 155
 Ekert, 295
 El Greko, 431
 Elster, 499
 Emerson, Herbert 280
 Enč, 203
 Englert, 331
 Eolski, Milutin 507
 Ep, Franc fon 309
 Episkop Nikolaj (Velimirović)
 359, 552, 553, 564
 Erlih, 249

- Ernst, Karl 309
 Ernst, Paul 328
 Ert, Adolf 514, 515
 Everland, Arnolf 504
 Evers, Hans Hajnc 328-330, 340
- Fabijan, 262
 Faj, 455
 Fajkert, 384
 Farer, Klod 493
 Farinači, Roberto 496
 Faulhaber, Mihael 347
 Feder, Gotfrid 155
 Femfert, 292
 Ferer, Guljelmo 78, 299, 495
 Ferster, Fridrih 292, 295
 Feršir, 207
 Fihte, Johan Gotlib 47, 167, 172, 173, 228
 Firsner, Volfgang 397
 Fistel de Kulanž, Nima 176
 Fišer, 185, 203, 284, 285
 Fišer, Eugen 181, 182, 206
 Florin, Vilhelm 510
 Fogl, Johanes 297
 Fojhtvanger, Leon 234, 250, 289, 290, 294, 296, 301
 For, Eli 493
 Formis, 298
 Forster, 476
 Forster, E. 261
 Frank, Hans 112, 117, 344
 Frank, Bruno 296
 Frank, Leonard 293
 Franko, Francisko 23, 362, 363, 425, 426, 428-436, 544
 Frans, Anatol 297
 Frid, Alfred 292
 Frobenius, Leo 330
 Frojd, Sigmund 44, 288, 290, 502
 Frojnd, 248
 Frojndlih, Herbert 248
 Funk, Valter Emanuel 261
- Fulda, Ludvig 293
 Furtvengler, Vilhelm 293, 330, 336
- Gajić, E. B. 25
 Gaković, Vid. 568
 Galen, 331
 Galinovski, 283
 Gandi, Mahatma 160, 487
 Gebels, Jozef 51, 103, 104, 160, 251, 287, 188, 293, 295, 310, 313, 316, 317, 321-324, 326, 329, 337-340, 378, 387, 398, 453, 459
 Gebels, Magda 388, 389, 513
 Gebir, Oto 339
 Gemind, K. 121
 Gering, Herman 51, 104, 112, 235, 286, 309-311, 313, 322, 324, 343, 344, 346, 353
 Gerl, 246
 Gete, Johan Volfgang fon 155, 186, 188, 200, 203, 228, 302, 362, 388
 Gevno, Žan 493
 Gibon, Edvard 174
 Gičev, Dimitrije 258
 Giju, Luj 493,
 Ginter, Hans 179, 181, 185
 Git, 197, 202, 204
 Gizo, Fransoa 176
 Glavadanović, Mata 567
 Glavinić, Dobrila 458
 Glezer, Ernst 288-290
 Gobino, Žozef Artur de 146, 172-175, 180, 182, 183, 190, 233, 289
 Goga, Oktavijan 51, 271
 Goldšmit, 499
 Gorčić, Milan 424
 Gorsleben, Rudolf 211
 Gosti, B. 203
 Gostuški, Rista 102, 220, 221

- Graf, Oskar Maria 296, 297,
299
- Graziani, Rodolfo 267
- Grandi, Dino 305
- Grašić, Bor 40, 45, 63
- Grđić, Gojko 67, 102, 103, 132,
133, 156, 157, 161, 191-193,
205, 235, 255, 309-311, 314,
316, 321, 322, 344-346, 355-
357, 373-375, 383, 384, 448
- Gregorić, Danilo 21, 24, 44, 46,
47, 75, 110, 111, 116, 134,
135, 219, 220, 564
- Grevel, Rene 493
- Grig, Nordal 504
- Grim, Hans 328, 330
- Grindel, 334
- Grize, Fridrih 328
- Grol, Milan 121, 122, 127, 128,
179
- Grol, Vojislav 118, 119
- Gross, Mavro 205
- Grubić, Velislav 178
- Gumplovic, Ludvig 172, 173,
180
- Haber, 248
- Haber, Fric 330
- Habsburg, Oto 454
- Habsburzi 457
- Hajdeger, Martin 327, 330
- Hajnes, Edmund 306
- Halčicki Petar 474
- Hamilton, Alaster 561, 562
- Hamsun, Knut 503-505, 507
- Harden, Maksimilijan 292
- Hase, 167
- Hauer, 353, 360
- Hauptman, Gerhard 292
- Hauser, Oto 195, 196
- Hazenklever, Valter 292
- Heber, Rudolf 249
- Hedeman, Justus Vilhelm 112
- Hedilja, Manuel 435
- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih
44, 47, 77, 140, 167, 172,
228
- Hekel, 297
- Helm, Brigita 388
- Henlajn, Konrad 459-463, 466
- Herc, Paul 297
- Hercl, Teodor 276
- Herder, Johan Gotfrid 172, 174
- Heren, Viktor fon 401
- Herzog, Rudolf 298
- Hes, Rudolf 103, 255, 319
- Hespel, 173
- Hiler, Kurt 292
- Hindenburg, Paul fon 108,
339
- Hiršfeld, Magnus 290, 294-296
- Hitler, Adolf 5, 10, 11, 15, 16,
24, 33, 35, 36, 38-44, 46, 51,
52, 56, 60, 66-69, 71, 72, 74-
76, 80, 84, 88, 93-96, 98, 99,
101-106, 108-112, 128-138,
141, 143-145, 153-162, 166,
168, 170, 182-193, 195, 197,
200, 289, 291, 293, 295-299,
301, 305-314, 318, 320-322,
326, 328, 329, 331-335, 337-
353, 355-363, 370-380, 383,
385, 386, 388-412, 414-417,
423, 424, 440, 441, 443-454,
456-459, 462-464, 467-475,
483, 486, 505-508, 511, 512,
514, 516, 520-522, 528, 531-
535, 537, 541, 542, 546
- Hobs, Tomas 87
- Hobsbaum, Erik 10, 12, 15,
564
- Hojzer, Kurt 328
- Holender, Feliks 292
- Holičer, Artur 295, 296
- Horvat, Mladen 301
- Hovkes, Frank 539
- Hrastov, Dobri 258
- Hugenberg, Alfred 177
- Huh, Rihard 293

- Hus, Jan 474
Huten, Urlih fon 173
- Ibanez, Blasko 297, 299
Ibzen, Henrik 503
Idn, Antoni 262, 263
Ihering, Herbert 336
Ilić, Mihailo 565, 566
Inicer, Teodor 350, 351, 454, 455
Inostrani, v. Jovanović Jovan M.
Interlandi, Telesio 217
Ivanić, Stevan 566, 568
- Jakovljević, Steva 137, 138
Janings, Emil 337, 339
Jaspar, 325
Janković, Dragutin 466
Jeger, 352, 355
Jevremović, Milan 25, 564
Jevtić, Bogoljub 439
Jonić, Velibor 75, 76, 520, 567
Jost, Hans 328, 336, 339
Jovanović, Bora 394
Jovanović, Dragoljub 63-65, 524, 525
Jovanović, Đura 388
Jovanović, Jovan M. Inostrani 56, 94, 153, 161, 188, 219, 230, 260, 276, 284, 306, 342, 353, 389, 412, 441, 444, 550, 551, 567
Jovanović, Ljubomir 566
Jovanović, M. 459
Jovanović Stoimirović, Milan (M. S.) 89, 92, 145-148, 221, 567
Jovanović, Slobodan 55, 65, 66, 87, 88, 98-100, 111, 112, 123, 124, 130, 141, 142, 324, 564
Jovanović, Slobodan P. 37, 38, 47, 48
Jovović, Pavle 565
- Jung, Guido 266
Junkers, Hugo 536
- Kafka, Franc 292
Kajlau, Vilhelm 504
Kajzer, Georg 292, 293
Kajzerling, Herman 180, 190
Kan, Oto 266
Kandinski, Vasilij 293
Kant, Imanuel 167, 174, 205, 228
Kantorovic, 248
Karađorđević, Pavle 564
Karnedži, 230
Karos, Hans 328, 330
Karstens, 313
Kasu, Žan 493
Kašen, Marsel 510, 512
Katznelson, Berl 263
Kavur, Kamilo 218
Kazasov, Dimo 258
Kečkić, Dragoljub 567
Kelerman, Bernard 292, 293, 300
Kelrajter, Oto 98, 99, 111
Ker, Alfred 288, 290, 292, 294-296, 300
Ker, Ema 253
Kesler, 288
Kesten, Herman 289, 295
Kestner, Erih 294
Ketšau, 330
Kinbek, 249
Kiš, 268
Kiš, Egon Ervin 289, 292, 294, 328
Klages, Ludvig 330
Klajn, E. 248
Klaus, Rudolf 286
Klauzner, 452, 453
Klem, Gustav Fridrih 184, 185
Klemperer, 336
Klodel, Pol 284
Kluić, Stevo 25, 379, 380, 475

- Koare, 50
 Kokoška, Oskar 293
 Kolant, F. 49
 Kolbe, Georg 330
 Kolbenhajer, Gvido 328
 Kolvic, Kete 300
 Kon, Alfred 257
 Kon, Elza 253
 Kon, Geca 45
 Konstantinović, Bogoljub 566,
 567
 Konstantinović, Mihailo 116,
 117
 Kont, Ogist 184
 Konti, 197
 Kosić, Mirko 34, 44, 56, 57,
 83, 84, 97, 120, 198, 220,
 222, 540, 564
 Kostić, Aleksandar 207
 Kostić, Grgur 568
 Koti, Fransoa 289
 Krakov, Stanislav 71, 372, 373,
 567
 Kraus, Peter 337
 Kraus, Karl 292
 Krauze, 356
 Krek, Miho 401
 Krekić, Bogdan 120, 127, 284,
 543, 564
 Kremer, Emil 263
 Kremjeu, Benžamen 494
 Krleža, Miroslav 565
 Kroće, Benedeto 45
 Kromvel, Oliver 472
 Krstić, Marko 566
 Kršić, Jovan 567
 Krup, Bolen fon 177, 206, 483
 Kruševac, Todor 567
 Kube, Vilhelm 338
 Kudenhove-Kalergi, 234, 288,
 491
 Kujundžić, Vojislav 567
 Kulaš, J. 113, 114
 Kuljić, Todor 14, 564
 Kun, 51
 Kungel, Adalbert 514, 515
 Kurcijus, Ernest Robert 25, 46,
 190
 Lagard, Pol 46
 La Gvardija, Fiorelo Henri
 248, 258
 Lajbnić, Gotfrid Vilhelm 167
 Laj, Robert 133
 Lakovski, Žorž 25, 183, 184
 Lalu, Rene 493
 Lampreht, 168, 173
 Langben, August Julije 46
 Lange, 297
 Lanževen, Pol 492, 493, 522,
 524
 Lapuž, Žorž Vaše de 173, 176
 Laski, 275
 Lavdan, Anri 493
 Lavrens, D. H. 289
 Lazić, Dragoslav 428, 566
 Lebon, Gustav 44, 534
 Leman, Georg 261, 262
 Lenard, Filip 25, 331
 Lenc, Fric 185
 Lenjin, Vladimir Iljič 145
 Leonardo da Vinči 219
 Leopold II 554
 Lers, Johan fon 334
 Lerš, Hajnrih 291
 Lesing, Teodor 234, 252, 295,
 298
 Levald, 395
 Leve, Buso 24, 360
 Levi-Bril, Lisjen 492
 Lević, Avram 276
 Levrenštajn, 248
 Liberman, Maks 293, 294
 Lihtvic, 248, 249
 Lilienfeld, 173
 Lipšić, Verner 248
 Lis, Alfred Fabr 50
 List, 167
 Litvinov, Maksim 362
 Lofenbirže, 121, 127

- Lojd Džordž, Dejvid 534
 Lojola, Ignacije 105, 427
 London, Džek 297
 Lot, Andre 494
 Luce, 310
 Ludendorf, Erih fon 25, 362,
 363, 541, 543
 Ludendorf, Matilda 362
 Ludke, Bruno 319
 Ludvig, Emil 24, 144, 266,
 288, 290, 292, 296, 327
 Lugušić, Srđa 462
 Luks, Stefan 262, 263
 Luter, Martin 172, 188, 355,
 359
 Lušan, Feliks fon 186

 Ljapčev, Andreja 258
 Ljotić, Dimitrije 21, 281, 564,
 567

 Mabli, G. B. 176
 Macini, Đuzepe 34, 45, 145
 Madžarov, Mihailo 258
 Magarašević, 401
 Majer, V. 249
 Majer-Štajneg, Teodor 248
 Majstorović, Mil. 71, 190
 Majzer, 356
 Makjaveli, Nikolo 5, 145, 415
 Maleš, Branimir 194, 195,
 225, 226, 564
 Malinov, Aleksandar 258
 Malro, Andre 50, 493
 Maltus, Robert 166, 220, 222,
 224
 Man, Ernest 204
 Man, Hajnrih 25, 234, 288,
 289, 293, 295, 296, 299-302,
 493, 523
 Man, Klaus 290, 296, 299, 500
 Man, Tomas 184, 291-293, 295,
 299-304, 335, 492, 498
 Mandić-Petrov, Ruža 566
 Margarit, Viktor 289, 493

 Maretić, Velimir v. Masleša
 Veselin 33, 36
 Marineti, Filipo Tomazo 483,
 498, 501
 Marjanović, Milan 85, 439,
 440, 450, 468-470, 568
 Mark, Franc 293
 Marković, Božidar 566
 Marković, Brana 472
 Marković, Drag. 414, 534
 Marković, Jovan 490, 491
 Marks, Karl 44, 45, 72, 77,
 227, 231, 288, 374
 Masarik, Tomaš 143
 Maserel, Frans 494
 Masi, Anri 493
 Masleša, Veselin 21, 523, 524
 Mašar, Rajmon 289
 Mašar, Alfred 289
 Materlini, Moris 299
 Matetić, Z. 35, 89-91, 126, 145,
 264, 368-370
 Matić, Dušan 559, 560
 Maul, Oto 168
 Mauzer, 536
 Meklin, Džon Mofat 55
 Meler van den Bruk, Artur 298
 Mencil, Adolf 188
 Mercinger, 350
 Merkenšlager, Fr. 210
 Mesarić, 423
 Migel, Agnes 328
 Mihailović, S. 553
 Mikić, Jovan 399
 Miler, Ludvig 352, 354-356,
 374
 Miler, Maks 179
 Miletić, Vjekoslav 401, 402
 Milić, Dragutin 567
 Milićević, Vladeta 429, 518
 Milojević, Drag. 70, 89
 Milojević, Predrag 260, 353-
 356, 567
 Milutinović, Nikola 566
 Milzen, 247

- Mimica, Aljoša 17
 Minhauzen, Berns fon 328
 Minkovski, 249
 Mirčić, Mil. 567
 Mirković, Dimitrije 567
 Misiroli, Mirio 369
 Mitov, D. B. 258, 259
 Mitropan, Petar 566
 Mitrović, Andrej 26, 564
 Mitrović, Radoslav 39, 62,
 153-156, 318, 406, 413,
 444, 511, 542
 Mladenović, Ranko 566
 Mola, Vidal Emilio 434
 Molnar, Aleksandar 17, 565
 Moltke, Halmut 174
 Mombert, Alfred 293
 Momzen, Teodor 173
 Monteskje, Šarl 174, 176, 472
 Moral, Hans 249
 Moras, Šarl 48, 50, 289, 493
 Moroa, Andre 299, 492
 Mosli, Osvald 51
 Mukerman, P. H 214.
 Mus, 334
 Musinak, Leon 493
 Musolini, Benito 11, 16, 25, 34,
 42, 44, 45, 60, 68, 73, 76,
 80, 84-86, 88-93, 120-123,
 126, 128, 137, 138, 142-148,
 154, 155, 158-160, 182, 188,
 191, 193, 216-223, 235, 266,
 267, 305, 321, 322, 325,
 326, 347, 352, 358, 362,
 365-369, 401, 404, 411-417,
 420-424, 436, 437, 440, 441,
 446-449, 476, 483, 484, 495,
 520, 521, 533, 534, 554
 Mušanov, Nikola 258
- Najman, 168
 Najzer, Maks 248, 249
 Nauman, 254
 Nedeljković, Dušan 24, 25, 56,
 83, 119, 120, 172, 178, 565
- Nešković, M. 567
 Neuman, Alfred 296
 Niče, Fridrih 44-46, 83, 145,
 167, 175, 188, 289, 327,
 333, 360, 362, 380
 Nikolajević, Božidar 105-107,
 137, 406, 442
 Nikolajević, Dušan 231
 Nikolaus, Paul 262
 Nikolić, Irena 162
 Nimeler, Martin 358
 Ninčić, Momčilo 420, 425,
 514
 Niti, Frančesko 495
 Nizan, Pol 493
 Nizen, 249
 Nojrat, Konstantin fon 243,
 505
 Nolte, Ernst 16, 564
 Novak, Grga 93
 Numel, 173
- Obradović, Sreten 566
 Obuljen, Miho 235, 536
 Olden, Rudolf 300
 Orčevski, 288
 Osjecki, Karl fon 295, 503-507
 Otvalt, 289
 Ovens, Džesi 391, 392, 395,
 396, 399
- Pačeli, kardinal 346
 Paket, Alfons 293, 300
 Palm-Djut, Radžani 24, 55
 Panvic, Rudolf 293
 Papen, Franc fon 342
 Paracelzus, 331
 Pareto, Vilfredo 44
 Paskal, Blez 175
 Patrijarh Miron 270, 271
 Pavlič, V. 387
 Pavlović, Aca 566
 Pavlović, Milorad 566
 Pavlović, Radivoje 566
 Pegi, Šarl 49

- Pelin, Emin 258, 259
 Penleve, Žan 493
 Peraso, Đan-Batista 366
 Perić, Živojin 169-171, 491,
 598
 Petrović, M. S. 425
 Petrović, Milan 567
 Petrović Petar 93, 565
 Petrović, Svetislav 187, 288,
 331, 367, 368, 377-379, 385,
 501, 502
 Pfcner, 464
 Pik, Vilhelm 510, 517
 Pije XI 218, 219, 349, 350, 358
 Pije XII 554
 Pirc, Bojan 209
 Pitar, Eugen 25
 Pjer-Kin, Leon 493
 Plank, Maks 330
 Platon 47, 174
 Plivje, Teodor 289, 295
 Poenkare, Rajmon 289
 Popadić, Sr. 178, 205
 Popović, M. Dušan 25
 Popović, Koča 21, 36, 37, 54,
 55, 83, 220, 288, 543
 Popović, Ljuba 468, 568
 Popović, Milovan 69, 513
 Pozner, V. 295, 328
 Pratjer, 203
 Prica Bogdan 44, 45, 59, 60,
 85, 124, 166, 184-186, 232,
 488, 489
 Prudon, Pjer Žozef 49, 145
 Prust, Marsel 50
 Puljević, Vojin 42, 70, 446
 Putnik, M. v. Crnjanski, Miloš
 Puzić, Predrag 565

 Rable, Fransoa 289
 Racel, Fridrih 168
 Radić, Stjepan 143
 Radojević, Nikola 449, 527,
 552
 Radojković, M. 33, 84, 412, 541

 Radovanović, Ljubomir 566,
 Radovanović, Vladimir 567
 Radović, Nikola 473
 Rafael, 289
 Rajić, Milan 494, 568
 Rajković, M. 448
 Rajnhart, Maks 338
 Rajs, Franjo 397
 Rasel, Bertrand 292
 Rasmusen, 504
 Rat, Ernst fon 260
 Raueker, Bruno 133, 386
 Rem, Ernst 155, 305-314
 Remark, Erih Marija 287, 288,
 292
 Ren, Ludvig 292, 299, 327
 Renje, Anri de 493
 Ribentrop, Joahim fon 325
 Ribnikar, Vladislav 567
 Rifenštal, Leni 339, 341, 392-
 394, 401, 402
 Rilicki, Nikolaj 52
 Rindler, 294
 Ripe, 202
 Ristić, Marko 482, 483
 Ristić, Radivoje 485, 486, 490,
 565
 Rive, 522, 524
 Robles, Hil 436
 Rogić, Josip 392
 Roje, Luj Šarl 250, 302
 Rokfeler, Džon 230, 493
 Rolan, Romen 50, 292, 483,
 487, 492, 493, 522, 523
 Romen, Žil 50, 299, 494, 501,
 502
 Rona, 248
 Rosemberger, A. 297
 Rosi, 305
 Rot, Jakob 296
 Rot, Ludvig 344
 Rothaker, Gotfrid 459
 Rotšild, 105, 230, 266

- Rozenberg Alfred 103, 112,
113, 180, 181, 184, 189,
297, 319, 321, 327
- Rozenfeld, Kurt 297, 514
- Ruble, M. 280
- Rudbek, Olaf 184, 185
- Ruof, Vilhelm 304, 330, 381
- Ruso, Žan Žak 289
- Rust, Bernard 319, 352, 384
- Ruzvelt, Franklin 57, 80, 554
- Sajmon, Džon 272
- Sajc, 203
- Sajs-Inkvart, Artur 452
- Sal, Hans 298
- Salazar, Antonio de Oliveira
428
- Saler, K. 210
- Saloker, Angela 339
- Salten, Feliks 500
- Samsonova, V. 272, 350, 448,
453, 456
- Sarapa, Đuro 429, 518, 519
- Sauerbruch, Ernst 249, 330
- Segers, Ana 295
- Seki, Tibor 268
- Sekulić, Isidora 497
- Sen-Leon, 48
- Sent-Egziperi, Antoan de 425,
426
- Sforca, Karlo 25, 493-495
- Siburg, 190
- Sikorski, Igor 538, 539
- Sirovi, Jan 466
- Skorepa, Leopold 392
- Slijepčević, Pero 41, 46, 94,
287, 291-294, 299, 300, 302,
303, 327, 328, 333-335
- Smilov, Bojan 258, 259
- Smiljanić, D. 536
- Smodlaka, Luka 505
- Soerven, Žil 202, 284, 285, 337,
353
- Sokić, Damjan 567
- Sorel, Žorž 44, 45, 49, 123,
145
- Spektorski, Evgenije 176, 193
- Spenser, Herbert 173
- Spinoza, Baruh 228
- Sprol, 351
- Stal, Žermana de 176
- Staljin, Josif Visarionovič 43,
60, 68, 72, 105, 135, 512,
518
- Stamboliski, Aleksandar 143
- Stang, Er. 506
- Stanković, Siniša 168, 169,
188, 565
- Stanković, Uroš 442, 443, 447
- Starače, Akile 216
- Stefanović, F. 394-396
- Stefanović, Svetislav 77-81,
93, 126, 137, 143, 194-196,
290, 291, 358, 359, 489,
490, 497, 498, 520, 548,
549, 565
- Stepanović, Milan 567
- Stid, Vikem 24, 84
- Stojanov, Ljudmil 258
- Stojanović, Dim. 566
- Stojadinović, Dragomir 568
- Stojadinović, Milan 449
- Strašimirov, Anton 258
- Streči, Džon 496, 497
- Sudetski, V. P. 464
- Sutner, Berta fon 293
- Suto, Filip 482
- Suvič, Fulvio 267
- Sveti Sava 359
- Svetovski, M. 89, 91, 92, 126,
160
- Šajt, 185
- Šaksel, 176
- Šalupni, Emanuel 193
- Šamson, Andre 493
- Šamsor, Felisjen 289
- Šefer, 328
- Šefer, Vilhelm 292

- Šekspir, Viljem 336
 Šeling, Fridrih Vilhelm Jozef 173
 Šikele, Rene 292, 293
 Širah, Baldur fon 343, 344, 374-377
 Šišmanova, Lidija 258
 Šitenhelm, 249
 Škrgić, N. 500
 Šlajher, Kurt fon 307-309, 311
 Šlegel, August Vilhelm 172
 Šlenberže, Žan 471
 Šmit, Hajnrih 297
 Šmit, Karl 61, 100, 111, 112, 118, 141, 193
 Šmit-Pauli, Edgar fon 328, 499
 Šnicler, Artur 288, 296
 Šo, Bernard 505
 Šolc, Johan E. 25, 210, 211
 Šolc, Karl 247
 Šopenhauer, Artur 228
 Špengler, Osvald 303, 331-335
 Špilhagen, 292
 Špranger, Eduard 330
 Šredinger, Ernst 250
 Šrek, Kurt 294
 Štemler, 203
 Štrajher, Julius 162, 234
 Štraub, Agnesa 337
 Štraus, E. 328
 Štraus, Rihard 329, 330, 390, 395
 Štrikelberger, 498
 Šuazi, Mariz 289
 Šubert, Franc 188
 Šušnig, Kurt 393, 394, 448, 452, 453
 Švajger, M. 263, 270, 277
 Šval, Hans 295
 Švarc, Hans 298
- Tacit, Kornelije 103, 174
 Tanhojzer, 248
 Taro, Žerom i Žan 25, 50, 234
- Tasić, Đorđe 24, 33, 34, 42, 57, 61, 85-87, 100, 101, 141, 187, 220, 233, 486, 544, 565
 Telman, Ernst 283
 Ten, Ipolit 5, 49, 174
 Tetenže, Pjer 49
 Tim, 286
 Tineman, 308
 Tintić, Nikola 89, 324
 Tisen, Fric 177
 Titulesku, Nikolae 362
 Tjeri, Ogisten 176
 Todorov, Kosta 258
 Todorović, Dragoslav 122, 173, 187, 233, 567
 Todorović, Ljub. 567
 Tokin, Milan 364, 474, 499, 500
 Toler, Ernst 25, 231, 274, 289, 292, 294, 301, 327, 498, 500
 Torez, Moris 510
 Toskanini, Arturo 496
 Toš, Džon 14, 19, 565
 Trajčke, Hajnrih fon 46, 168
 Trelič, Ernst 173
 Trifunović, Mih. 143, 145, 565
 Trocki, Lav 95, 145, 183, 288
 Tuholski, Kurt 288-290, 296
 Turati, Filip 305, 495,
- Ulaga, Drago 394, 395
 Ulštajn, Kurt 282
 Unru, Fric fon 292, 293
 Unset, Sigrid 504
- Vagner, Klaus 167
 Vagner, Oto 300
 Vajger, Rihard 188, 327, 338
 Vajc, 350
 Vajl, Herman 250
 Vajner, 253
 Vajs, B. 393
 Vajzkopf, 296
 Val, Žan 50
 Valden, Hervart 292, 499

- Vale, Rene 23, 279, 429
 Van der Libe, Marinus 251
 Varburg, 266
 Vaserman, 249
 Vaserman, Jakob 288, 292, 293, 296
 Vasić, Dragiša 567
 Vasiljev, Grigor 258
 Vasiljević, Milosav 76, 77, 143, 144, 565
 Veber, Karlo 320
 Velhaven, Johan 503
 Velimirović, Nikolaj v. Episkop Nikolaj
 Vels, Herbert Džordž 24, 144, 496-499, 502
 Vendel, Herman 292
 Vendrin, Franc 104
 Verdje, kardinal 247, 248
 Vereščak, S. 211, 409
 Verfel, Franc 288, 292, 293
 Vergeland, Henrik 503
 Vermej, Edmon 183, 184, 493
 Verthajmer, Maks 248
 Vesel, Horst 329, 340
 Vesper, Vil 328
 Vidaković, Aleksandar 498, 499
 Vidović, Milenko 566
 Vildenje, Herman 504
 Vildrak, Šarl 492, 493
 Viljem II 43
 Vint, Herbert 341
 Vinterštajn, Hans 248
 Violis, Andre 493
 Vizel, 288
 Vladimiresku, Tudor 271
 Vlamink, Moris de 494
 Volf, Rihard 25, 167, 168
 Volf, Teodor 288, 292
 Volpi, Đuzepe 267
 Volter, Fransoa-Mari 289
 Vonejacki, Anastasije 52
 Votel, Kleman 252, 253, 289
 Vučo, Aleksandar 327, 494, 559, 560, 566
 Vučo, Nikola 33, 47, 419, 522, 523, 567
 Vujanac, Vojislav 557
 Vujić, Ranko 567
 Vukadinović, Živojin 394
 Vukićević, Nemanja 125
 Vulović, Danilo 411
 Vurm, Teofil 356
 Vurm, 262
 Zajdel, 261
 Zajdevic, Maks 297
 Zajiček, Ervin 461
 Zamenhof, Ludvig Lazar 384
 Zarić, Vasilije 189, 415, 534
 Zender, Toni 297
 Žiška, Antoan 420, 539
 Zlatoper, Grga 270, 278
 Zola, Emil 289, 297
 Zombart, Verner 180, 232, 234
 Zondek, Bernhard 248
 Žabotinski, Vladimir 277, 280
 Žermen, Andre 50
 Žid, Andre 50, 493, 494, 522
 Žiono, Žan 493
 Živaljević, Dim. 39, 144
 Živković, 391
 Živković, Ljubomir 25, 166, 172, 177, 220, 565
 Žob, A. 252
 Žujović, Mladen 556, 557

Geografski registar

- Abisinija (Etiopija) 116, 215-217, 362, 410, 413, 417-421, 427, 441, 443, 458, 460, 493, 545, 551
- Abruco 223
- Adido 415
- Afrika 189, 215, 220, 221, 368, 408, 410, 419, 420, 463, 493-495, 501
- Ajzenah 532
- Albanija 418, 551, 553
- Aleksandrija 319
- Alkazar 431
- Alpi 189, 380
- Alzas 318-320, 405, 408
- Alžir 267
- Amerika 52, 118, 221, 244, 250, 299, 390, 397, 539
- Amerika Južna (Latinska) 224, 274, 279, 459
- Amsterdam 266, 296, 522, 524
- Amur 278
- Andi 436
- Angulem 50
- Anvers 250
- Apenini 225
- Arabija 267
- Argentina 224, 243, 279
- Atina 393
- Atlantik 534
- Augzburg 282
- Australija 280
- Austrija 10, 50, 89, 96, 109, 116, 158, 168-170, 183, 245, 251, 259, 260, 268, 287, 299, 318-320, 328, 342, 350-352, 380, 393, 395, 400, 402, 404, 405, 408, 410, 412-417, 419, 438, 440-458, 462, 464, 465, 475, 488, 496, 500, 516, 531, 539, 546, 549-551, 553
- Austrougarska 158, 411, 439, 442, 446
- Avala 393
- Azija 76, 368
- Baden 214
- Bajrojt 338
- Balkansko poluostrvo (Balkan) 223, 225, 447
- Baltik (Baltičko more) 546
- Barselona (Barcelona) 500
- Baltimor 539
- Bavarska 103, 186, 309, 341, 356, 358, 373, 440
- Bazel 274
- Beč 26, 155, 158, 159, 259, 260, 263, 268, 273, 297, 351, 393, 394, 416, 446, 448, 451-457
- Belgija 51, 250-252, 273, 318, 405, 459, 516, 537
- Beograd 14, 15, 25, 26, 34, 39, 42, 44, 45, 47, 50, 52, 57, 66, 72, 87, 88, 94, 100, 101, 108, 111, 112, 116, 120, 124-127, 130, 132, 135, 141, 142, 144, 169, 177, 178, 187, 188, 205, 231, 233, 235, 273, 284, 289, 294, 301, 304, 324, 359, 391-393,

- 402, 420, 463, 484, 524,
544, 564-568
- Berlin 15, 52, 58, 67, 72, 73,
82, 102, 103, 135, 148, 161,
162, 191, 205, 210, 213,
218, 235, 242, 245-247, 249,
250, 253, 373, 387-394, 397-
399, 401, 404, 409, 416,
440, 443, 448, 455, 459,
460, 465, 468, 470, 487,
505, 514, 515, 536, 549, 550
- Bermuda 394
- Bern 256
- Bilbao 432-434
- Birobidžan 242, 276, 278-280
- Bolivija 394
- Bon 303
- Braunšvajg 263, 282, 294
- Brazil 224, 279
- Bremen 249, 321, 357, 358
- Brener 411, 451
- Breslav 245, 247, 253, 256,
286, 307, 315, 342, 532
- Brisel 26, 495
- Budimpešta 268, 269, 273, 364
- Buenos Aires 243
- Bugarska 50, 51, 243, 259, 272,
514
- Buhenvald 283
- Bukurešt 213, 273
- Cirih 248, 314
- Crno more 167
- Čačak 34, 44, 57, 84, 98, 120,
564
- Čehoslovačka 116, 170, 242,
245, 268, 273, 274, 295,
296, 298, 318-320, 404, 410,
442, 457-470, 472-476, 488,
503, 515, 527, 533, 548-551
- Češka 168, 464, 553
- Čikago 268
- Dahau 283
- Daleki istok 242, 278, 280, 548
- Dancig (Gdanjsk) 198, 270,
405, 460, 476
- Danska 190, 318, 405, 459
- Debrecin 269
- Dnjestar 475
- Dortmund 244, 343, 532
- Drezden 103, 245, 307
- Dubrovnik 497-499
- Dunavski basen 414
- Durango 429
- Đenova 365, 366
- Džibuti 552
- Ebro 463
- Egipat 103, 211, 248, 394, 427
- Engleska v. Velika Britanija
- Epen 405
- Erfurt 321
- Eritreja 421
- Esen 286, 323
- Estonija 299
- Etiopija v. Abisinija
- Evijano 279
- Evropa 5, 10, 11, 13, 19, 23, 24,
31, 33, 34, 38, 40, 46, 47,
56, 58, 62, 68-72, 74-78, 89,
91, 95, 96, 102, 107, 110,
113, 117, 118, 122, 124,
136, 147, 154, 156, 173,
189, 190, 195, 199, 207,
211, 221-223, 229, 234, 241,
265, 274, 276, 290, 298,
299, 304, 318, 349, 352,
359, 364, 373, 397, 401,
406, 407, 409-414, 418-421,
423, 425, 427, 428, 439-441,
444, 447, 449-452, 456, 458,
462, 464, 465, 467, 469-475,
481, 482, 484, 487, 491,
494, 497, 499, 500, 514,
516, 521, 525-527, 530-534,

- 537, 541, 542, 544, 545,
548-554, 557, 559, 564
Evropa, Jugoistočna 441, 460,
461
Evropa, Istočna 118, 441, 460,
475, 549, 553
Evropa, Srednja 118, 119, 411,
412, 416, 417, 440, 441,
445, 451, 460, 461, 467,
470, 475, 476, 549, 553
Evropa, Zapadna 370, 514
- Filadelfija 268
Filipini 280
Finska 189
Firenca 265
Firstenvald 532
Flandrija 160
Francuska 35, 47-51, 74, 109,
113, 169, 189, 192, 225,
235, 253, 268, 273, 274,
279, 280, 292, 295, 296,
299, 301, 321, 349, 406,
407, 410, 413, 421, 423,
425, 426, 439, 442, 443,
450, 459, 470-472, 481, 493,
494, 498, 503, 510, 512,
515, 516, 522-525, 527, 528,
531-533, 537, 541, 544, 545,
549, 551-553, 555, 558, 559
Frankfurt 246, 260, 262
Fulda 343, 350
- Galileja 357, 358
Garmiš-Partenkirhen 392
Gdanjsk v. Dancig
Gernika 429, 431
Gijana 277, 280
Grac 452, 457
Grajhsvald 261
Grčka 182, 243, 329, 394, 400
Gvadalajara 431
Gvadalarama 432
- Haifa 277
- Hajdelberg 261
Halajn 452
Hamburg 103, 245, 246, 315,
324
Hanover 103
Helsinki (Helsingfors) 402
Hesen 253
Himalaji 68
Hojberg 283
Holandija 251, 273, 274, 296,
298, 318, 503
- Indija 199
Insbruk 452
Irak 211
Iran 211
Irun 430
Island 394
Italija 13, 16, 22, 31, 33-35, 38,
50, 58, 65, 68, 71, 73, 76,
79, 80, 82, 84, 86, 90-94,
101, 103, 119, 121-128, 132,
141, 144-146, 148, 169, 198,
209, 215-225, 250, 254, 264-
268, 278-280, 290, 303, 321,
325, 326, 329, 347, 365-370,
394, 404, 405, 408, 409,
411-422, 425, 436, 437, 439,
442-446, 450, 458, 463, 467,
470, 476, 483, 493-497, 516,
528, 530, 532, 535, 540,
544, 548, 549, 551, 553,
556, 558
- Jadransko more (Jadran) 168,
415, 418
Japan 10, 52, 169, 198, 222,
397, 402, 409, 410, 528,
540, 543, 545, 546, 549,
551, 552
Jerusalim 243, 277, 360
Jugoslavija 7, 10, 13, 14, 20,
24, 27, 77, 144, 153, 220,
223, 225, 242, 268, 272,
276, 317-319, 351, 390, 401,

- 404, 406, 410, 416, 417,
438, 439, 442, 449-451, 454,
457, 458, 473, 500, 508,
518, 521, 530, 532, 549,
550, 556, 559, 566, 567
- Jutland 210
- Kalabrija 223
Kamerun 399
Kampanja 145
Kanada 394, 554
Karabančel 431
Karavanke 451
Karlove Vari 296
Karlsruhe 532
Kasel 253
Kavkaz 189
Keln 103
Kembridž 248
Kemnic 253, 257, 258
Kenigzberg 319
Kil 210, 246, 249, 313
Kina 116, 514, 550
Kipar 278
Kok-sir-Mer 252
Kolberg 255, 256
Kongo 215
Korzika 279, 552
Kragujevac 566
Krakov 269, 270
- Lajpcig 114, 331, 459, 462
Letonija 299, 394
Libek 302, 536
Libija 421
Lihen 255
Linc 155, 342, 343
Litvanija (Litva) 299, 318, 319,
405, 476
Lođ 268, 270
Lombardija 91
London 51, 214, 262, 266, 268,
272, 308, 321, 325, 465, 554
Lorena 319, 320, 408
Lucern 262
- Luksemburg 394
Lurd 346
- Ljubljana 189, 566
- Magdeburg 282, 532
Madagaskar 189, 277, 280
Madrid 425, 426, 432, 434
Mađarska 50, 197, 268, 269,
275, 318, 364, 397, 400,
417, 442, 445, 446, 458,
467, 476, 497, 551
Malmedi 405
Marburg 261
Marijanske Lazni 295, 466
Maroko 267, 430
Marsej 168, 215
Meksiko 394, 514, 516
Memel 169, 189, 319, 405, 476,
553
Merilend 247
Milano 91
Mindanao 280
Minhen 103, 159, 213, 260,
261, 283, 304, 307-309, 323,
344, 397, 409, 470-473, 475,
476, 527, 552, 553
Minster 244, 345
Monako 394
Moravska 468, 553
Moravska Ostrava 464
Moskva 15, 58, 68, 69, 72, 321,
454, 465, 512, 515, 527
- Nazaret 277
Nemačka (Treći Rajh) 10, 13,
15, 16, 22, 24, 31, 33, 35-44,
46, 49-53, 56, 59, 61-63, 65-
68, 71-74, 76, 79, 80, 82, 88,
93-98, 101-110, 112-116,
118, 119, 121, 123, 127-129,
131-138, 140, 141, 143, 148,
153, 155-162, 166, 168-171,
173-175, 178, 181-187, 189,
191-193, 195-202, 204-214,

- 218, 219, 222, 230-235, 237,
241-264, 267-270, 272-276,
280-286, 288-292, 294-308,
310-324, 326-332, 335-344,
346-365, 367, 370-373, 375-
383, 385-392, 396-399, 404-
419, 422, 425, 438-451, 453-
473, 476, 486, 488, 491,
496-500, 503-510, 513, 514,
516, 520, 522, 526-528, 530-
537, 540-553, 555, 556, 558,
559
- Nica 418, 552
- Nirnberg 72, 161, 162, 181,
236, 246, 247, 282, 341,
349, 353, 363, 364, 375,
464, 513, 514, 546
- Norveška 503, 504, 506
- Nova Kaledonija 277
- Novi Sad 81, 93, 291, 486, 490,
522, 565, 566
- Njujork 247, 248, 256, 258, 61,
266, 268, 538, 539
- Oberndorf 532
- Ofenbah 532
- Oksford 248, 250, 251
- Oldenburg 505
- Olimp 384
- Osjek 397
- Oslo 506, 507
- Ostende 167
- Oviedo 430
- Palestina 243, 247, 263, 264,
267, 271-280, 355, 427
- Panama 394
- Pančevo 143, 145, 565
- Pariz 26, 47, 52, 213, 215, 234,
251, 260, 266, 274, 276,
279, 295, 296, 299, 318,
321, 388, 389, 465, 487,
492, 493, 495, 522, 559
- Patenberg 284, 286, 505
- Pečuj 269
- Persijski zaliv 167
- Pirineji 436
- Podunavlje 447
- Poljska 50, 51, 208, 243, 245,
247, 248, 260, 263, 268-270,
274-277, 290, 298, 299, 318,
319, 405, 408, 410, 417,
467, 468, 475, 476, 527,
528, 533, 554, 555, 558
- Portugalija 16, 394, 425, 428
- Potsdam 345
- Prag 26, 189, 234, 273, 295,
296, 463-466, 468, 474, 502
- Prinston 250
- Pruska 103, 183, 210, 308, 319,
349
- Prut 475
- Pšitik 270
- Rajna 405, 407, 415, 537, 544
- Rajnska oblast 323
- Regenzburg 448
- Reval 319
- Rim 78, 82, 90-93, 122, 145,
182, 217, 218, 266, 345,
347, 349, 351, 360, 366,
367, 436, 437, 440, 463,
465, 468, 476, 518, 549
- Rostok 249
- Rumunija 51, 247, 260, 268,
270, 271, 275, 318-320, 394,
410, 417, 442, 457, 458, 514
- Rurska oblast 252
- Rusija v. Sovjetski Savez
- Saksonija 255
- Salamanka 430
- Salzburg 457, 496
- Sar (sarska oblast) 71, 273,
318, 320, 346, 375, 406,
407, 440, 476
- Sarajevo 567
- Sarbriken 324
- Savoja 552

- Segedin 268
 Sen Domingo 280
 Severno more 167, 210, 425
 Sevilja 436
 Sicilija 223
 Sirija 267, 278
 Sjedinjene Američke Države (SAD) 13, 16, 38, 113, 117, 169, 189, 190, 201, 211, 250, 251, 256, 268, 274, 280, 297, 304, 390, 395, 405, 440, 472, 510, 539, 544, 549, 551, 552, 554
 Skandinavija 180, 189
 Skoplje 56, 83, 120, 565, 566
 Slovačka 466, 467
 Slovenija 320
 Sofija 258, 272, 566
 Solun 168, 272
 Somalija 217, 421
 Sonenburg 285
 Sovjetski Savez (Rusija, SSSR) 16, 21, 52, 56, 59, 65, 68, 72-74, 76, 80, 109, 168, 169, 189, 190, 211, 225, 247, 268, 278, 279, 302, 319, 322, 337, 367, 405, 423, 425, 508, 509, 511, 513, 514, 526-528, 530-534, 540, 544, 546, 549, 550, 553, 555
 Spandau 532
 Srbija 7, 8, 9, 12, 15, 451, 507
 Sredozemno more (Sredozemlje) 219, 414, 417
 Staljinfeld 279
 Stokholm 506
 Strazburg 189
 Sudeti 465, 474
 Sul 532
 Škotska 180
 Šleska (Šlezija) 230, 244, 245, 269, 308, 405, 467
 Šlezvig 405
 Španija 16, 23, 50, 74, 116, 251, 369, 417, 422-437, 458, 460, 463, 502, 503, 514, 516, 518, 550, 551
 Štajerska 320
 Štuttgart 242, 307, 343, 350
 Švajcarska 247, 248, 261, 262, 273, 295, 298, 314, 318, 320, 413
 Švedska 51, 175, 201
 Tel Aviv 263
 Tbingen 343, 353
 Tiringija 293
 Tirol 320, 405, 413, 418, 442
 Tješin 467, 468
 Tokio 402, 539, 548
 Transjordanija 278
 Tripolis 217
 Trojhtlingen 260
 Trst 168, 265, 415, 442
 Tunis 267, 552
 Turska 297
 Ukrajina 189, 410, 475, 526, 527
 Ural 534
 Valensija (Valencija) 435
 Varšava 51, 268-270, 277, 298, 467, 492
 Vašington 539
 Vaterlo 102
 Vatikan 218, 219, 267, 342, 344, 347-349, 351, 440
 Velika Britanija 13, 16, 35, 109, 113, 169, 171, 189, 252, 254, 262, 268, 271, 272, 274, 276, 278, 280, 292, 297, 299, 345, 390, 405, 421, 422, 425, 426, 440, 449, 471-473, 503, 505, 527, 528, 532, 537, 539, 541, 544, 545, 548, 549, 551-553, 555, 558

Versaj 405, 407, 449, 470, 527,
552, 558
Vezuv 550
Virtemberg 356
Visbaden 249, 330, 331
Visla 475, 544
Vitlejem 277

Vltava 463
Volga 68

Zagreb 26, 166, 177, 199, 289,
301, 565, 566

Ženeva 258, 445

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.18"1933/1941"(093.3)

321.64"1933/1941"(093.3)

323(4)"1933/1941"(093.3)

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Оливера, 1951-

Савременици фашизма. 1, Перцепција фашизма
у београдској јавности : 1933-1941. / Оливера
Милосављевић. - Београд : Хелсиншки одбор за
људска права у Србији, 2010 (Београд :
Загорац). - 588 стр. : илустр. ; 20 см. -
(#Библиотека #Огледи / Хелсиншки одбор за
људска права у Србији ; #бр. #14)

Тираж 500. - Белешка о аутору: стр. 5-6. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 564-568.

ISBN 978-86-7208-170-1

а) Фашизам - 1933-1941 - Историјска грађа

б) Националсоцијализам - 1933-1941 -

Историјска грађа с) Европа - Политичке

прилике - 1933-1941 - Историјска грађа

COBISS.SR-ID 177707532